HISTORIA ZNANSTVENA ZBIRKA
ODDELKA ZA ZGODOVINO FILOZOFSKE FAKULTETE UNIVERZE V LJUBLJANI
10

Uredil: Dušan Nećak

Stiplovškov zbornik

1948

1834

MDXXII 1765

HISTORIA 10
ZNANSTVENA ZBIRKA
ODDELKA ZA ZGODOVINO FILOZOFSKE FAKULTETE UNIVERZE V LJUBLJANI

Stiplovškov zbornik

Uredil: Dušan Nećak

Ljubljana 2005

Stiplovškov zbornik

Izdal in založil: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete
Uredil: Dušan Nećak
Oblikovanje naslovnice: Metka Žirovnik
Prelom: Franc Čuden, Medit d.o.o.
Tisk: Tiskarna Ljubljana d.d.
Naklada: 500 izvodov

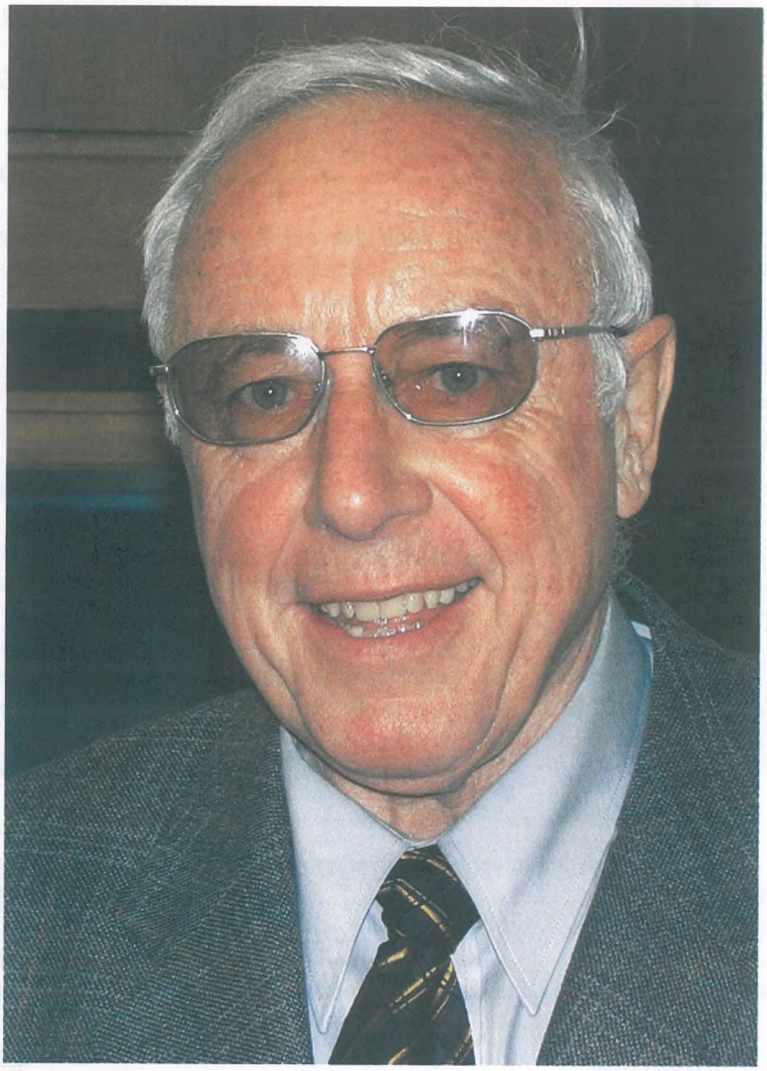
Izid knjige sta finančno omogočila Oddelek za Zgodovino FF in Občina Domžale

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)"19"(082)
94(497.1)"19"(082)

STIPLOVŠKOV zbornik / uredil Dušan Nećak. - Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005. - (Historia : znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani ; 10)

ISBN 961-237-119-9
1. Nećak, Dušan
221809408

Dr. Miroslav Stiplovšek
Profesor novejše zgodovine
Zaslužni profesor Univerze v Ljubljani

KAZALO

STIPLOVŠKOV ZBORNIK

Uvod (Dušan Nećak) 9

Zaslužni profesor dr. Miroslav Stiplovšek, upok. red. prof. za novejšo zgodovino (Dušan Nećak) 11

Bibliografija prof. dr. Miroslava Stiplovška 1995–2005 (Nataša Stergar) 15

Prispevek častnega občana prof. dr. Miroslava Stiplovška k obogatitvi zgodovinske in kulturne podobe domžalske občine (Cveta Zalokar Oražem) 21

Zgodovinska razmišljanja

Mitja Guštin:
Zgodovina kot politična manipulacija 27

Peter Štih:
O modernem (ne)razumevanju in (ne)poznavanju stare zgodovine na primeru ustoličevanja koroških vojvod 33

Prispevki iz slovenske/jugoslovanske zgodovine

Branko Šuštar:
Sindikalna prizadevanja učiteljskih društev za ureditev učiteljskih plač na Kranjskem v začetku 20. stoletja 45

Franc Rozman:
Spomenica dr. Henrika Tume za stockholmsko konferenco leta 1917 63

Damijan Guštin:
Dve antantni vojski v Državi SHS – dva odnosa do zmagovalcev? Varnostne dileme Države SHS 73

Andrej Studen:
"Nespodobno oblečene ženske so satanovo orodje, ker po njih, kakor nekdaj po kači govori" 89

Sabina Žnidaršič Žagar:
Materinjenje in sodobno gospodinjstvo, trenda 20. stoletja 103

Dušan Nećak:
Prestolonaslednik Djordje Karadjordjević – posebnež ali bolnik 119

Ljudmila Bezlaj Krevel:
Slovenski poštni uslužbenci po koncu prve in druge svetovne vojne 129

France Kresal:
Kazenske določbe za stečaj in bankrot na Slovenskem
od 1868 do druge svetovne vojne 147

Žarko Lazarević:
Nacionalne in gospodarske prvine slovenskega zadružništva 159

Jože Prinčič:
Pretrdi orehi dogovornega gospodarstva 169

Jurij Perovšek:
Nekdanja samostojna domokratska stranka in nacionalno vprašanje
v letih 1929–1931 179

Milica Kacin Wohinz:
Josip Vilfan – predsednik Političnega društva Edinost
in poslanec 1918–1928 189

Ervin Dolenc:
Zmaga ali poraz?: Marginalije h Koroščevi antisemitski
uredbi leta 1940 199

Matjaž Klemenčič:
Srbi na Hrvaškem, 1914–1945 211

Janez Cvirn:
Prizadevanja za reformo poročnega prava v prvi Jugoslaviji 227

Aleksandra Beberih Slana:
Minister Stjepan Radić in Slovenci 237

Bojan Balkovec:
Naše prve 267

Mitja Ferenc:
Zaplembe nemškega imetja na Kočevskem 277

Peter Vodopivec:
O slovenskih "bratih" v prostozidarski loži Maksimiljan
Vrhovac v Zagrebu 291

Božo Repe:
Organiziranost vojaških invalidov v Sloveniji po drugi svetovni vojni 299

Zdenko Čepič:
Slovenci v procesu (državnega) združevanja in razdruževanja
v "kratkem" 20. stoletju 307

Prispevki iz lokalne zgodovine in zgodovine domžalskega ter kamniškega območja

Vasilij Melik:
Nekaj iz slovenske volilne preteklosti 321

Stane Granda:
Revolucionarno vrenje po I. svetovni vojni ali "vietnamski sindrom" 325

Nevenka Troha:
Gospodarska kriza in stavke v zasavskih rudnikih (1930–1934) 335

Danijela Trškan:
Lokalna zgodovina v učnih načrtih za osnovno in srednjo šolo 345

Janez Marolt:
Domžale s širšo okolico v antični dobi 359

Ignacij Voje:
Pravdanje domžalske soseske z graščakom Kozmom Ravbarjem
s Krumperka v 16. stoletju 373

Jože Žontar:
Zemljiško gospostvo Krumperk pri Domžalah v 17. in 18. stoletju 381

Majda Žontar:
Kulturna in telovadna društva na domžalskem območju
do prve svetovne vojne 391

Olga Janša Zorn:
Agrarna reforma na veleposestvu Jablje 405

Anka Vidovič-Miklavčič:
Drobci iz preteklosti kamniškega okraja v letih 1929–1941 417

Jure Gašparič:
Zelene kravate v Domžalah. O "proslavljanju" šestdesetletnice
dr. Antona Korošca na domžalskem območju 437

Blaž Otrin:
Franc Bernik in razvoj Domžal 445

Vida Deželak Barič:
Delovanje in razvoj Komunistične partije Slovenije v kamniškem okrožju med drugo svetovno vojno 459

Tanja Stergar:
Od Usnjarskega tehnikuma do gimnazije.
Iz zgodovine domžalskega srednjega šolstva 475

UVOD

Zbornik ob sedemdesetletnici red. prof. dr. Miroslava Stiplovška je nastal načrtovano in spontano obenem. Načrtovano zato, ker smo Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete in še posebej člani njegove Katedre za sodobno zgodovino red. prof. dr. Božo Repe, doc. dr. Mitja Ferenc in podpisani, bili prepričani, da jubilej uglednega in cenjenega profesorja ne more miniti, ne da bi ga tudi širše strokovno obeležili. Prof. Stiplovšek namreč sodi ob bok utemeljiteljem sodobnega slovenskega zgodovinopisja, profesorjem Zwittru, Grafenauerju, Gestrinu, Mikužu, Ferencu, Vilfanu, Pleterskemu in Meliku. Spontano pa zato, ker smo se brez dolgotrajnih analiz in globokih razmišljanj, odločili, povabiti slovenske zgodovinarje, da njegov jubilej počastijo z znanstvenimi članki v jubilejnem zborniku.

Našo prošnjo smo naslovili na zgodovinarje, raziskovalce slovenske preteklosti na Oddelku za zgodovino FF in na sorodnih oddelkih ter katedrah ljubljanske in drugih dveh slovenskih univerz. K sodelovanju smo povabili kolege z Inštituta za novejšo zgodovino in druge raziskovalce sodobne zgodovine pa tudi vse tiste slovenske zgodovinarje, ki imajo o zgodovini in svojih raziskovalnih dognanjih, kaj tehtnega povedati. Nikomur nismo predpisovali vsebine prispevka. Naš namen je bil le, da s prispevki zajamejo vsaj dve temeljni področji znanstvenega interesa prof. Stiplovška – slovensko/jugoslovansko sodobno zgodovino in lokalno zgodovino. Prav pri zadnji nam je bilo zelo veliko do tega, da se je našemu vabilu odzvala tudi županja njegovih rodnih Domžal Cveta Zalokar Oražem, ki je tudi v mnogo čem zaslužna, da je knjiga ugledala luč sveta. Zgodovinarjev, ki raziskujejo tako tematiko je razmeroma veliko in je zato prav mogoče, da katerega od njih naša prošnja ni našla. Vsem tistim se iskreno opravičujemo, saj nikakor ni bil naš namen kogar koli zavestno izločati. Ne nazadnje je zagotovo prof. Stiplovšek, tisti med nami, ki nenehno stremi k sodelovanju vseh zgodovinarjev, ne glede na njihovo starost, spol, delovno mesto ali politično prepričanje. Če bi bil izbor povabljencev k sodelovanju za njegov zbornik selektiven mu to nikakor ne bi bilo po godu in zbornik ne bi dosegel svojega namena. Število avtorjev in tehtna vsebina njihovih prispevkov pa pričata o tem, da je bil namen dosežen. Vesel sem, da sem bil lahko urednik takega zbornika. Tako kot sem počaščen, da sem bil študent in sem kolega ter prijatelj, tako priljubljenega profesorja in cenjenega raziskovalca kot je dr. Miroslav Stiplovšek.

Našemu vabilu se je odzvalo tako veliko število kolegov, da smo bili presenečeni celo inciatorji. Svoje prispevke je poslalo kar 38 strokovnjakov, ki so napisali okoli petsto strani znanstvenega besedila. Urednik je bil zato celo prisiljen, da je nekatere članke moral nekoliko skrajšati, vendar nikoli na račun njihove vsebine oz. znanstvene povednosti. Urednik se tudi ni spuščal v kakršne koli posege ali popravke znanstvenih besedil. Za njihovo verodostojnost seveda odgovarjajo avtorji sami. Izključno zaradi materialnih razlogov in obsežnosti zbornika, žal besedil tudi ni bilo mogoče oddati v pregled lektorju.

Vsebina prispevkov je razdeljena na štiri vsebinske sklope. V prvem sklopu, ki je naslovljen Zgodovinska razmišljanja, sta dva avtorja spet enkrat pokazala, kako se lahko tudi z najstarejšo zgodovino manipulira in jo izrablja za dnevno politiko ter nabiranje političnih točk. Drugi sklop sestavlja dvaindvajset razprav iz slovenske in jugoslovanske sodobne zgodovine. Med avtorji ne manjka tako rekoč nihče od resnih slovenskih

raziskovalcev sodobne zgodovine, ki v stroki kaj pomenijo. Tretji sklop pa je napisalo petnajst avtorjev. Ta del nosi naslov "Prispevki iz lokalne zgodovine in zgodovine domžalskega ter kamniškega območja". Štirje avtorji obdelujejo širšo slovensko lokalno zgodovinsko problematiko in probleme poučevanja lokalne zgodovine v učnih načrtih za osnovno in srednjo šolo, enajst pa se jih je lotilo zgodovine domžalskega in kamniškega območja. Četrti sklop je pravzaprav prvi. Lahko bi mu rekli kar predstavitveni sklop. Vanj sta, poleg uvoda, ki ga pravkar berete, umeščena še dva priložnostna zapisa o jubilantu. Prvega sem o delu in življenjski poti jubilanta, prispeval urednik, drugega pa tistega, ki nam odkriva še, "domžalsko" plat prof. Stiplovška, je prispevala domžalska županja in ga naslovila Prispevek častnega občana prof. dr. Miroslava Stiplovška k obogatitvi zgodovinske in kulturne podobe domžalske občine". Predstavitev prof. Stiplovška zaokrožuje njegova bibliografija za zadnjih deset let, ki jo je sestavila Nataša Stergar. Bibliografijo za prejšnje razdobje pa je mogoče najti v Zgodovinskem časopisu, ko smo proslavljali njegovo šestdesetletnico.

"Stiplovškov zbornik" ima še eno pomembno razsežnost. Razprave v njem so tako kronološko kakor tudi vsebinsko tako raznolike in široko zasnovane, da zajemajo domala vsa področja zgodovinskega raziskovanja. Časovno segajo od antike, preko srednjega in novega veka, vse do današnjih dni. Vsebinsko se dotikajo tako politične, kot kulturne zgodovine, vsakdanjega življenja, narodnostne problematike, pa tudi gospodarskih in socialnih tem. Znanstvene prispevke sem znotraj tematskih sklopov, uredil po vsebinskem in kronološkem načelu. Vsak sklop se začne s temami iz najstarejših obdobji, ki jim sledijo teme iz novejšega časa. Časovni trak je prekinjen le takrat, ko se je več avtorjev ukvarjalo s podobnimi temami npr. z gospodarskimi ali političnimi. Toda tudi te so razvrščene po časovnem sosledju. Ta zbornik bi torej mogli imeti kar za nekakšen učbenik slovenske sodobne zgodovine, čeprav teme med seboj niso v neposredni zvezi. Prav bi bilo, da bi ga vsaj prelistalo čim več bralcev.

Upam, da bo prof. dr. Miroslav Stiplovšek z "svojim" zbornikom zadovoljen.

Brez vsestranske podpore Oddelka za zgodovino FF in njegovega predstojnika doc. dr. Marka Štuhca in Občine Domžale ter njene županje Cvete Zalokar Oražem, pa ga zagotovo ne bi bilo. Obema in podjetju Medit d.o.o. z Francijem Čudnom na čelu, ki je zbornik pripravilo za izdajo v najkrajšem možnem času, gre zato velika zahvala.

Dušan Nećak

COBISS ID 30268514
DUŠAN NEĆAK: Zaslužni profesor dr. Miroslav Stiplovšek, upok. red. prof. za novejšo zgodovino

prispevek je dostopen pod pogoji licence CC BY-NC-SA

https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-70WMDZBP

NATAŠA STERGAR

BIBLIOGRAFIJA PROF. DR. MIROSLAVA STIPLOVŠKA 1995–2005

Bibliografija obsega dela, ki so izšla med leti 1995 in 2005. Urejena je kronološko, enote istega leta pa po abecednem redu, s tem da so diskusije, spremne besede, intervjuji, uredništva in knjižne ocene uvrščene na konec.

Predhodna bibliografija je bila objavljena v Zgodovinskem časopisu 49, 1995, str. 294–301, in obsega dela, ki so nastala med leti 1960 in 1994.

1995

Avtonomistična prizadevanja v skupščinah ljubljanske in mariborske oblasti (1927–1928) in banskem svetu Dravske banovine (1931–1941). – V: Slovenci in država. Ljubljana 1995, str. 185–195.

Državne ureditve na jugoslovanskem ozemlju Slovenije 1918–1929. – Arhivi 18, 1995, št. 1–2, str. 18–29.

France Kresal – šestdesetletnik. – ZČ 49, 1995, str. 471–472.

Ob 70-letnici razglasitve Domžal za trg. – Slamnik, 27. 10. 1995.

Pogačnik, Josip. – V: ES 9. Ljubljana 1995, str. 31.

Pogačnik, Lovro. – V: ES 9. Ljubljana 1995, str. 33.

Poglajen, Franc - Kranjc. – V: ES 9. Ljubljana 1995, str. 35.

Pravica. – V: ES 9. Ljubljana 1995, str. 223.

Politična stranka : od 1918 do 1945. – V: ES 9. Ljubljana 1995, str. 81–85. (Soavtorji Vasilij Melik, Janko Pleterski idr.)

Slovenska ljudska stranka in uvedba oblastnih samouprav leta 1927. – PNZ 35, 1995, str. 35–48.

Vloga dr. Karla Verstovška pri ustanovitvi slovenske univerze leta 1919. – ČZN 66 (31), 1995, str. 292–311.

1996

Anka Vidovič-Miklavčič – šestdesetletnica. – ZČ 50, 1996, str. 145–146.

Državne ureditve na jugoslovanskem ozemlju Slovenije 1929–1941. – Arhivi 19, 1996, št. 1–2, str. 39–51.

Politični spopadi v ljubljanski in mariborski oblastni skupščini leta 1928. – V: Grafenauerjev zbornik. Ljubljana 1996, str. 607–616.

Rdeči prapor (1920). – V: ES 10. Ljubljana 1996, str. 121–122.

Rdeči prapor (1923). – V: ES 10. Ljubljana 1996, str. 122.

Rožič, Valentin. – V: ES 10. Ljubljana 1996, str. 301.

Rudarska stavka 1923. – V: ES 10. Ljubljana 1996, str. 304.

Samostojna strokovna delavska unija. – V: ES 10. Ljubljana 1996, str. 385–386.

Samouprava (1928–29). – V: ES 10. Ljubljana 1996, str. 386.

Slovenske socialnodemokratske strokovne organizacije in Amsterdamska sindikalna internacionala. – V: Kriza socialnih idej : Britovškov zbornik. Ljubljana 1996, str. 241–248.

Ocena: Stjepan Radić Sabor 1927–1928 : die Bedeutung der Zagreber "oblast" für die kroatischen Autonomiebestrebungen. – Österreichische Osthefte 38, 1996, str. 87–90.

Ocena: Dušan Nećak, Avstrijska legija II. Maribor : Obzorja, 1995. 222 strani. – ZČ 50, 1996, str. 314–316.

Ocena: Ranko Končar, Opozicione partije i autonomija Vojvodine 1929–1941. Novi Sad : Mir, 1995. 378 strani. – ZČ 50, 1996, str. 469–471.

Ocena: Jurij Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva. Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929. Ljubljana : Modrijan, 1996. 296 str. – ZČ 50, 1996, str. 622–624.

Ocena: Jurij Perovšek : Liberalizem in vprašanje slovenstva. Nacionalna politika tabora v letih 1918–1929. Ljubljana : Modrijan, 1996. 296 str. – ZČ 50, 1996, str. 622–624.

1997

Sindikat : od 1868 do 1918 in od 1918 do 1945. – V: ES 11. Ljubljana 1997, str. 79–81.

Slovensko strokovno-sindikalno gibanje v tridesetih letih. – V: Slovenska trideseta leta. Ljubljana 1997, str. 80–87.

Ukinitev oblastnih samouprav in oblikovanje banske uprave Dravske banovine leta 1929. – PNZ 37, 1997, št. 2, str. 93–104.

Ustavnopravni položaj Slovenije v Kraljevini Jugoslaviji in prizadevanja za njeno avtonomijo v tridesetih. – Zgodovina v šoli 6, 1997, št. 1, str. 9–15.

Die verfassungsrechtliche Lage und die Autonomiebestrebungen Sloweniens im jugoslawischen Staat 1918–1941. – Österreichische Osthefte 39, 1997, str. 5–42.

Ocena: Jurij Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva. Ljubljana 1996. 296 strani. – Zgodovina v šoli 6, 1997, št. 1, str. 54–55.

1998

Sporazum Cvetković-Maček. – V: ES 12. Ljubljana 1998, str. 219–220.

Stanovske strokovne organizacije javnih in zasebnih nameščencev. – V: ES 12. Ljubljana 1998, str. 270.

Stavka : do 1918 : od 1918 do 1945. – V: ES 12. Ljubljana 1998, str. 293–295.

Stavkovni val 1935–36. – V: ES 12. Ljubljana 1998, str. 297.

Strokovna borba : (1922–24). – V: ES 12. Ljubljana 1998, str. 350.

Strokovna komisija za Slovenijo. – V: E 12. Ljubljana 1998, str. 350–351.

Strokovne organizacije delavstva. – V: ES 12. Ljubljana 1998, str. 351.

[O avtorju]. V: Mirjana Konestabile Rovis, Virgilij Šček, poslanec v rimskem parlamentu : popis fonda. Koper : Pokrajinski arhiv, 1998, str. 5.

Ocena: Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921. 1. del: od 1. nov. 1918 do 26. feb. 1919. Za objavo pripravil Peter Ribnikar. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 1998. 416 strani. – ZČ 52, 1998, str. 302–305.

Ocena: France Filipič, Slovenci v Mauthausnu. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1998. 608 strani. – ZČ 52, 1998, str. 305–306.

Ocena: Jurij Perovšek, Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929). Ljubljana : Arhivsko društvo Slovenije, 1998, 208 strani. (Viri, 13). – ZČ 52, 1998, str. 463–465.

1999

Prizadevanja Slovenske ljudske stranke za avtonomijo Slovenije ob sprejemanju prve jugoslovanske ustave in zakonodaje o oblastnih samoupravah 1921–1922. – V: Mikužev zbornik. Ljubljana 1999, str. 51–64.

Prizadevanja za uveljavitev slovenskega avtonomizma od Vidovdanske ustave do leta 1941. – V: Slovenci in Makedonci v Jugoslaviji. Ljubljana 1999, str. 29–48.

Protest skupščin ljubljanske in mariborske oblasti proti okrnitvi slovenske univerze leta 1927. – V: Raziskovanje kulturne ustvarjalnosti na Slovenskem : Šumijev zbornik. Ljubljana 1999, str. 39–53.

Slovensko strokovno-sindikalno gibanje v tridesetih letih : odlomek. – V: Ilustrirana zgodovina Slovencev. Ljubljana 1999, str. 336.

Šestojanuarska diktatura. – V: ES 13. Ljubljana 1999, str. 33–34.

Šlandrova brigada. – V: ES 13. Ljubljana 1999, str. 61–62.

Tuhinjska dolina. – V: ES 13. Ljubljana 1999, str. 392–393. (Soavtor Drago Kladnik).

Beseda uredništva. – V: Mikužev zbornik, Ljubljana 1999, str. 11–12.

Ur.: Mikužev zbornik. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1999. 430 str. (Sourednika Zdenko Čepič, Dušan Nećak).

2000

Delovanje samouprave mariborske oblasti 1927–1929 : razstava v Muzeju narodne osvoboditve. – Maribor : Muzej narodne osvoboditve, 2000. 8 str. (Soavtorica Mira Grašič).

Prizadevanja za oblikovanje slovenskega parlamenta od prevrata 29. oktobra 1918 do spomladi leta 1919. – V: Slovenske zamisli o prihodnosti okrog leta 1918. Ljubljana 2000, str. 83–98.

Slovenski parlamentarizem : 1927–1929 : avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma. – Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000. 497 str. (Razprave Filozofske fakultete).

Večerni list (1919–20). – V: ES 14. Ljubljana 2000, str. 162.

Velika planina. – V: ES 14. Ljubljana 2000, str. 174–175. (Soavtorja Franc Lovrenčak, Vlasto Kopač).

Vir. – V: ES 14. Ljubljana 2000, str. 261–262. (Soavtor Drago Kladnik).

Ocena: Jelka Melik, V imenu njegovega veličanstva kralja! Kazensko sodstvo v jugoslovanski Sloveniji v letih 1930–1941, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 2000, 163 strani. – Arhivi 23, 2000, št. 2, str. 225–226.

2001

Posebnosti uspešnega delovanja samouprave mariborske oblasti na gospodarsko-socialnem in prosvetno-kulturnem področju 1927–1929. – ČZN 72(37), 2001, str. 149–169.

Prizadevanja banskega sveta Dravske banovine za udejanjenje banovinske samouprave in decentralizacije uprave ter za razširitev svojih pristojnosti leta 1933. – ZČ 55, 2001, str. 231–253.

Volja po slovenski državnosti v letih 1918–1941. – V: Od sanj do resničnosti : razvoj slovenske državnosti. Ljubljana 2001, str. 95–119. (Soavtor Jurij Perovšek).

Začetek delovanja banskega sveta Dravske banovine leta 1931. – V: Melikov zbornik. Ljubljana 2001, str. 951–966.

Zasavski partizanski bataljon. – V: ES 15. Ljubljana 2001, str. 74.

Združena delavska sindikalna zveza Jugoslavije. – V: ES 15. Ljubljana 2001, str. 138–139.

Zveza delavskih društev na slovenskem ozemlju. – V: ES 15. Ljubljana 2001, str. 242–243.

Zveza grafičnih delavcev in delavk za Slovenijo. – V: ES 15. Ljubljana 2001, str. 247–248.

Zveza jugoslovanskih železničarjev. – V: ES 15. Ljubljana 2001, str. 252–253.

Zveza neodvisnih strokovnih organizacij Slovenije. – V: ES 15. Ljubljana 2001, str. 260.

Zveza združenih delavcev. – V: ES 15. Ljubljana 2001, str. 274–275.

Železničar (1908–23). – V: ES 15. Ljubljana 2001, str. 309.

Železničarska in splošna stavka. – V: ES 15. Ljubljana 2001, str. 309–310.

Ževart, Milan. – V: ES 15. Ljubljana 2001, str. 328.

Ocena magistrskega dela : "Razmerje med mestom in vasjo kot problem slovenskega narodnega gibanja na primeru Ptuja in okolice pred prvo svetovno vojno", ki ga je predložila kandidatka Kristina Šamperl-Purg. – V: Šamperl-Purg, Kristina. Razmerje med mestom in vasjo kot problem slovenskega narodnega gibanja na primeru Ptuja in okolice pred prvo svetovno vojno (nekateri vidiki) : skrajšana magistrska naloga, Ptuj : Zgodovinski arhiv, 2001, str. 202–204. (Publikacije Zgodovinskega arhiva Ptuj, Gradivo in razprave, 4). (Soavtorja Janko Pleterski, Janez Cvirn).

Ocena: Iz zgodovine Celja 1918–1941. Celje : Muzej novejše zgodovine, 2001. 368 strani. (Odsevi preteklosti ; 3). – ZČ 55, 2001, str. 141–145.

2002

Banski svet Dravske banovine. – V: ES 16. Ljubljana 2002, str. 8.

Delovanje poslancev iz Medjimurja in Kastava v mariborski in ljubljanski oblastni skupščini 1927–1928. – V: Slovenci v Evropi. Ljubljana 2002, str. 87–103.

Leskovar, Josip. – V: ES 16. Ljubljana 2002, str. 121.

Samouprava ljubljanske in mariborske oblasti. – V: ES 16. Ljubljana 2002, str. 181.

Samoupravne pristojnosti ljubljanske in mariborske oblastne skupščine (1927–1929) ter posvetovalne funkcije banskega sveta Dravske banovine (1930–1941). – Arhivi 25, 2002, št. 1, str. 145–155.

[Zapis na zavihku]. – V: Nećak, Dušan, Hallsteinova doktrina in Jugoslavija : Tito med Zvezno republiko Nemčijo in Nemško demokratično republiko. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002. 227 str. (Soavtor B. Repe).

Ocena: Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921. 1. del: od 1. nov. 1918 do 26. feb. 1919; 2. del: od 28. feb. 1919 do 5. nov. 1919 (št. 67–133); 3. del: od 22. mar. 1920 do 9. jul. 1921 (št. 134–204). Za objavo pripravil Peter Ribnikar. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 1998. 416 strani; 1999. 428 strani; 2002. 482 strani. – Arhivi 25, 2002, št. 2, str. 157–160.

Ocena: Božo Repe, Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije (I. del: Opozicija in oblast). Arhivsko društvo Slovenije, Viri št. 17, 2002, 244 strani. – Arhivi 25, 2002, št. 2, str. 162–164.

Ocena: Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921. 1. del: od 1. nov. 1918 do 26. feb. 1919; 2. del: od 28. feb. 1919 do 5. nov. 1919 (št. 67–133); 3. del: od 22. mar. 1920 do 9. jul. 1921 (št. 134–204). Za objavo pripravil Peter Ribnikar. Ljubljana, 1998 – 416 strani; 1999 – 428 strani; 2002 – 482 strani. – PNZ 42, 2002, št. 1, str. 139–145.

Ocena: Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921. Ur. Peter Ribnikar. 2. del: od 28. feb. 1919 do 5. nov. 1919 (št. 67–133). Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 1999. 428 strani. 3. del: od 22. mar. 1920 do 9. jul. 1921 (št. 134–204). Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 2002. 482 strani. – ZČ 56, 2002, str. 501–504.

2003

Prelomnica v avtonomističnih prizadevanjih banskega sveta Dravske banovine sredi tridesetih let. – V: Zbornik Janka Pleterskega. Ljubljana 2003, str. 355–370.

Spremna beseda. – V: Gašper Šmid, Uprava Dravske banovine : 1929–1941. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 2003, str. 5–7.

2004

Ob prvi pobudi za ustanovitev domžalskega muzeja : velik gospodarski in kulturni napredek, temelj za razglasitev Domžal za trg leta 1925. – Slamnik, 18. 6. 2004.

Prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za izvajanje in razširitev samoupravnih pristojnosti (1927–1929). – Lex localis 2, 2004, št. 1, str. 1–19.

Prizadevanja za slovensko državnost v času prve Jugoslavije 1918–1941. – V: Od držav na Slovenskem do slovenske države. Kočevje 2004, str. 135–167. (Soavtor Jurij Perovšek).

Prof. dr. Tone Ferenc (1927–2003). – ZČ 58, 2004, str. 203–205. (Soavtor Dušan Nećak).

Razširitev delovanja banskega sveta Dravske banovine na uredbodajno področje leta 1933 in njegova stališča do občinskih volitev. – ČZN 75(40), 2004, str. 443–455.

Intervju: Dr. Miroslav Stiplovšek, zaslužni profesor (Zapisala Vera Vojska) – Slamnik, 23. 1. 2004.

Intervju: Ne bojim se za našo kulturno identiteto! Pogovor z dr. Mirkom Stiplovškom, častnim občanom Domžal. (Zapisala Danica Šraj). – Domžalske novice, 14. 5. 2004.

Ocena: Božo Repe, Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije (III. del: Osamosvojitev in mednarodno priznanje), Arhivsko društvo Slovenije, Viri št. 19, Ljubljana 2004, 424 strani. – Arhivi 27, 2004, št. 2, str. 374–375.

Ocena: Gašper Šmid, Uprava Dravske banovine 1929–1941, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 2003, 148 strani. – Arhivi 27, 2004, št. 2, str. 381–383.

Ocena: Božo Repe, Rdeča Slovenija. Tokovi in obrazi iz obdobja socializma. Ljubljana : Založba Sophia, 2003. 330 strani. – ZČ 58, 2004, str. 235–237.

2005

Kraljeva razglasitev domžalskega trga. (Povzetek razstavnega kataloga Razglasitev Domžal za trg leta 1925). – Slovenske novice, 16. 4. 2005. (Pripravil Primož Hieng).

Razglasitev Domžal za trg leta 1925 : ob razstavi v počastitev 80 letnice. – Domžale 2005, 60 strani.

Slavnostna razglasitev Domžal za trg 9. avgusta 1925, zgodovinski praznik : ob razstavi v počastitev osemdesetletnice. – Slamnik 17. 3. 2005.

Velik odmev razglasitve Domžal za trg leta 1925 : obsežna predstavitev domžalskih gospodarskih in kulturnih dosežkov v osrednjih časnikih. – Slamnik 21. 1. 2005.

Intervju: Domžale praznujejo. (Zapisala Jasna Paladin). – Gorenjski glas 22. 4. 2005.

Ocena: Ljudmila Bezlaj Krevel, Pošta, telegraf in telefon 1918–1950. Organizacija poštno-telegrafsko-telefonske dejavnosti v Sloveniji. Ljubljana : Pošta Slovenije, Tehniški muzej Slovenije, 2004, 573 strani. – ZČ 59, 2005, str. 232–235.

PRISPEVEK ČASTNEGA OBČANA PROF. DR. MIROSLAVA STIPLOVŠKA K OBOGATITVI ZGODOVINSKE IN KULTURNE PODOBE DOMŽALSKE OBČINE

Cveta Zalokar Oražem
županja Občine Domžale

Kot županja Občine Domžale sem bila zelo vesela povabila Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete, Univerze v Ljubljani, da ob sedemdesetem rojstnem dnevu našega prof. dr. Miroslava Stiplovška, častnega občana Občine Domžale, lahko napišem prispevek o spoštovanem Domžalčanu, ki ste mu namenili Zbornik znanstvenih razprav.

Občina Domžale je leta 2004 podelila prof. dr. Miroslavu Stiplovšku naziv častni občan za dosežke pri preučevanju sodobne slovenske zgodovine, zlasti pa za opravljeno delo na področju kulturne in raziskovalne dejavnosti v domžalski občini. Ob tem pa je bilo v obrazložitvi tudi zapisano, da dr. Miroslav Stiplovšek ni le strokovnjak na področju novejše zgodobine ter prizadeven delavec na področju kulture in raziskovalne dejavnosti, je tudi prijazen sogovornik, dober prijatelj, predvsem pa občan, ki vselej poudarja svojo pripadnost Domžalam ter skuša po svojih močeh prispevaki k razvoju občine.

Zbornik, namenjen njegovemu življenjskemu jubileju, ni le zanj, temveč tudi za našo občino velika čast, hkrati pa tudi priložnost za sprehod skozi njegovo življenje. Z Domžalami je namreč jubilant tesno povezan vse od rojstva 18. julija 1935. Starejši krajani se ga spominjajo, kako je kot dijak in študent pomagal v očetovi pekariji. V Domžalah je leta 1946 končal četrti razred osnovne šole pri učiteljici Gizeli Ušeničnik, ki ga je pritegnila k delu v prvi povojni knjižnici v tedanjem Društvenem domu. Na domžalski nižji gimnaziji je na njegovo bodočo poklicno pot pomembno vplival ravnatelj in prof. zgodovine Milan Flerin. Za njim je bil drugi Domžalčan, ki se je po veliki maturi na kamniški gimnaziji odločil za študij zgodovine na ljubljanski Filozofski fakulteti. V drugi polovici petdesetih let je deloval v Študentskem klubu Domžale in bil eno mandatno obdobje tudi njegov predsednik. Domžalski študenti so tedaj prirejali tudi različne kulturne prireditve, Stiplovšek pa je bil njihov predstavnik v občinskem svetu za šolstvo, v katerem se je ukvarjal s problematiko štipendiranja ter tako začenjal svojo pot javnega delavca, ki je vse svoje življenje z aktivnim delom v različnih organih, zlasti na področju kulture in izobraževanja, v novejši zgodovini Občine Domžale pustil neizbrisno sled.

Prvo obdobje Stiplovškovega delovanja na področju kulture se začenja po odsluženju vojaškega roka in zaposlitvi na Filozofski fakulteti. Leta 1963 je bil izvoljen za občinskega odbornika in za predsednika sveta za kulturo. Kot priznanje za uspešno

reševanje zlasti problematike ljubiteljske kulturne dejavnosti, knjižničarske dejavnosti in spomeniškega varstva ga je Skupščina občine Domžale leta 1965 izvolila za poslanca prosvetno-kulturnega zbora Skupščine SR Slovenije. V času štiriletnega mandata je bil kot univerzitetni sodelavec zlasti aktiven pri reševanju aktualnih vprašanj visokega šolstva, znanstveno-raziskovalnega dela in arhivske službe.

Najpomembnejše obdobje Stiplovškovega kulturnega delovanja pa se začenja leta 1971 z ustanovitvijo Kulturne skupnosti Domžale, v kateri je nato tri mandatna obdobja opravljal tudi funkcijo predsednika njene skupščine. Do konca osemdesetih let je ta interesna skupnost v sodelovanju z občinsko skupščino uspela realno nekajkrat povečati dotedanja sredstva za kulturo, kar je omogočilo razmah vseh njenih panog, od ljubiteljske, glasbene, gledališke, likovne in folklorne aktivnosti, do varstva kulturne dediščine ter knjižničarske, arhivske in muzejske dejavnosti. Napredek, kakršen je bil v dveh desetletjih delovanja Kulturne skupnosti dosežen v tedanji veliki domžalski občini, je bil izjemen tudi v primerjavi z drugimi slovenskimi občinami. V tem obdobju so bili dejansko postavljeni temelji za uspešen razvoj profesionalne in ljubiteljske kulturne dejavnosti tudi za sedanji čas.

Ti dosežki so bili rezultat prizadevanega in prijateljskega sodelovanja starejših in mlajših generacij kulturnikov, ki so sledili tedanjemu predsedniku ter njegovim prizadevanjem, da bi kultura, ki se je je do tedaj razvijala zlasti v neprofesionalnih kulturnih društvih z dolgoletno tradicijo, našla svoje mesto tudi v profesionalnih ustanovah. Stiplovškova posebna skrb nekaterim področjem je bila pogojena tudi z njegovo poklicno dejavnostjo. Ob tem pa se je zavzemal tudi za izboljšanje gmotnih, prostorskih in organizacijskih pogojev za delovanje društev v okviru tedanje Zveze kulturnih organizacij občine Domžale. Bil je pobudnik ustanovitve Likovnega razstavišča oziroma Galerije Domžale, ki je še danes osrednji razstavni prostor sredi mesta Domžale in se lahko pohvali s številnimi odmevnimi razstavami. S predsednikom izvršnega odbora in direktorjem Glasbene šole Stanetom Habetom, tudi častnim občanom Občine Domžale, je sodeloval zlasti pri ustvarjanju pogojev za izjemen razmah glasbene poustvarjalnosti, s predsednikom ZKO Slavkom Piškom pa sta veliko prispevala k bistvenemu izboljšanju pogojev in okrepitvi ljubiteljske gledališke dejavnosti.

Skupščina Kulturne skupnosti in njen izvršni odbor sta posebno pozornost posvetila bogatitvi knjižničnega fonda in izboljšanju prostorskih pogojev za delovanje Občinske matične knjižnice, ki vse od svoje ustanovitve v letu 1904 ni našla pravih prostorov in je v času predsednikovanja dr. Stiplovška Kulturni skupnosti imela povsem premajhne prostore v stavbi na Kolodvorski ulici 8. V prizadevanjih, da postane knjižnica temeljna kulturna dobrina, je vodstvo Kulturne skupnosti doseglo največji uspeh leta 1984, ko je Skupščina občine Domžale ob pomoči z donatorjev z velikimi dodatnimi gmotnimi sredstvi omogočila ureditev obsežnih novih prostorov za delovanje občinske knjižnice v nekdanji stavbi Osnovne šole Venclja Perka. Skupščina Kulturne skupnosti je pred odprtjem novih prostorov tudi sklenila, da Občinska matična knjižnica, ki je dotlej delovala v okviru Delavske univerze, postane prvi samostojni kulturni zavod v domžalski občini. V novih prostorih in s povišanimi finančnimi sredstvi Kulturne skupnosti je lahko knjižnica uspešno opravljala svoje kulturno poslanstvo.

V občini so za izvajanje pomembnih kulturnih dejavnosti skrbeli tudi zavodi s sedežem zunaj nje (Zavod za spomeniško varstvo Kranj, Kamniški muzej in Zgodovinski arhiv Ljubljana) in zasluga dr. Stiplovška je, da so na njegovo pobudo opravili številne akcije tudi na domžalskem območju. Na področju spomeniškega varstva so bila večja dela opravljena zlasti z restavriranjem fresk in adaptcijami v cerkvah v Grobljah, Krtini in Krašcah, z obnovitvenimi posegi na gradu Krumperk ter pri vzdrževanju spomenikov druge svetovne vojne.

Kulturna skupnost je prirejala tudi v slovenskem in mednarodnem glasbenem življenju odmevne poletne festivale klasične glasbe v hramu Jelovškove umetnosti v Grobljah. Na njih so nastopali svetovno znani glasbeniki ter mladi še neuveljavljeni umetniki. Več kot tri desetletja so bili festivali komorne glasbe Groblje osrednji poletni glasbeni dogodek v Občini Domžale.

Dr. Stiplovšek je organiziral tudi strokovne ekskurzije študentov zgodovine za ogled zgodovinskih znamenitosti v občini ter tako promoviral občino Domžale tudi navzven.

V sedemdesetih letih se je začela tudi organizirana skrb za varstvo občinskega arhivskega gradiva. Kulturna skupnost je adaptirala začasno skladišče na Krumperku, kjer je bila dalj časa tudi razstava pomembnih arhivskih dokumentov o zgodovini domžalske občine. Pri njihovi izbiri je sodeloval tudi dr. Stiplovšek, ki je bil še posebej aktiven na muzejskem področju. Kamniški muzej in Gorenjski muzej Kranj sta na njegovo pobudo v Domžalah postavila razstave o kmečkem uporništvu, protiturških taborih in mlinih na Gorenjskem. Kamniški muzej je predstavil tudi eksponate z arheoloških izkopavanj in na gradu Krumperk postavil razstavo o slamnikarski domači obrti in industriji na domžalskem območju ter na različnih mestih več razstav iz domžalske zgodovine med vojnama in v času druge svetovne vojne. Pri njih je strokovno sodeloval tudi Stiplovšek, ki jih je več oblikoval tudi samostojno.

Z razstavno dejavnostjo ter s sodelovanjem v lokalnem glasilu Občinski poročevalec, kasneje Slamniku je povezano tudi Stiplovškovo intenzivno preučevanje krajevne zgodovine, ki sega tematsko v čas njegovega preučevanja slovenske zgodovine, to je od 19. stoletja do konca druge svetovne vojne, predstavil pa je tudi najstarejše omembe Domžal v zgodovinskih virih v 13. in 14. stoletju ter kmečkih uporih na domžalskem območju. Število člankov, razprav in samostojnih publikacij iz lokalne zgodovine obsega okoli sto bibliografskih enot, največ jih je iz obdobja 1918–1945 oziroma iz problematike delavskega-sindikalnega in ljudskofrontnega gibanja v dvajsetih in tridesetih letih ter iz štiriletnega vojnega časa, zlasti o začetkih boja proti okupatorju ter o delovanju partizanskih enot in političnih organizacij. Zlasti s članki o slamnikarski domači obrti in industriji sega v 19. stoletje, problematiko razvoja različnih industrijskih panog na domžalskem območju pa je prikazal v obdobju do razpada prve Jugoslavije.

Kot predsednik Kulturne skupnosti in odbornik sekcije za krajevno zgodovino pri Zgodovinskem društvu za Slovenijo je dr. Stiplovšek opravil pomembno organizacijsko in strokovno delo pri pripravi prvega simpozija o tej problematiki maja 1977 v Domžalah, ki se ga je udeležilo okoli 200 zgodovinarjev iz vse Slovenije. Na njem so referenti obravnavali splošno problematiko krajevne zgodovine in metodološka vprašanja, drugi del simpozija pa je bil namenjen značilnostim zgodovinskega razvoja domžalskega območja (referati so bili objavljeni v Zborniku občine Domžale leta 1979). Tedanji predsednik Zgodovinskega društva za Slovenijo prof. dr. Ignacij Voje je v zahvali predsedniku Skupščine občine Domžale, Jerneju Leniču, posebej poudaril, da so Domžale gostile prvi specializirani simpozij o krajevni zgodovini, ki je bil edinstven tudi v tedanjem jugoslovanskem prostoru.

Na pobudo predsednika občinske skupščine Karla Kušarja, profesorja zgodovine, ki je Domžale predstavil tudi udeležencem interkatederske konference zgodovinarjev jugoslovanskih filozofskih fakultet, je bil junija 1987 v Domžalah še drugi simpozij o krajevni zgodovini. Večina referatov je bila obljavljena v časopisu za slovensko krajevno zgodovino Kroniki in Zgodovinskem časopisu, v katerem je leta 1993 izšel tudi Stiplovškov razširjeni referat o propadu slamnikarske industrije in razvoju novih industrijskih panog na domžalskem območju med vojnama.

Dr. Stiplovšek je po ukinitvi Kulturne skupnosti v začetku devetdesetih let krajši čas deloval še v občinskem odboru za kulturo. Njegovo dolgoletno delovanje na tem pod-

ročju pa je bilo prekinjeno le v letih 1981–1985, ko je bil predsednik občinske raziskovalne skupnosti. Tedaj se je ukvarjal predvsem s problematko raziskav za potrebe gospodarskih in družbenih dejavnosti ter s spodbujanjem inovacijske aktivnosti v podjetih.

Sedaj je član upravnega odbora Muzejskega društva Domžale, ki je dal pobudo za slavnostno obeležitev osemdesetletnice razglasitve Domžal za trg leta 1925. Ta pomemben dogodek v domžalski zgodovini je Stiplovšek predstavil z obsežno razstavo, ki jo je aprila 2005 v Galeriji Domžale organiziral Kulturni dom Franca Bernika, in s priložnostno brošuro Razglasitev Domžal za trg leta 1925 (60 strani). Zlasti po arhivskih in časopisnih virih je preučil upravno-politične, gospodarske, prosvetne, kulturne in telesnovzgojne dejavnosti, ki so bile temelj za kraljevo povišanje Domžal v status trga. Ugotovil je, da je le redkokateri kraj v Sloveniji v sedmih desetletjih od srede 19. stoletja dosegel tolikšen vsestranski napredek kot Domžale. Z razstavo in publikacijo je prikazal, da so bili v navedenem obdobju ustvarjeni temelji za uspešen razvoj mesta Domžale oziroma domžalske občine tudi po drugi svetovni vojni in da so nekatere naloge, ki so si jih Domžalčani takrat zadali, aktualne do današnjega časa. Razstava je vzbudila veliko zanimanje med občani in odmevnost tudi v osrednjih slovenskih medijih.

Za tehten prispevek k obogatitvi kulturne in zgodovinske podobe domžalske občine je dr. Miroslav Stiplovšek dobil njena najvišja priznanja, zlato Kersnikovo plaketo, zlato plaketo občine Domžale in podelitev naziva častni občan. Ob tej počastitvi je ponovno poudaril svoje zadovoljstvo nad bogatim kulturnim življenjem v domžalski občini, posebej nad velikimi občinskimi naložbami v prenovo Kulturnega doma Franca Bernika in Poletnega gledališča na Studencu ter v gradnjo moderne Knjižnice Domžale, kar spodbuja nadaljnji napredek na kulturnem področju.

To je kratek pregled življenja in dela dr. Miroslava Stiplovška, ki z družino živi v Domžalah. Odlikuje ga izredna prizadevnost, sistematičnost pri delu, predvsem pa je človek, ki vedno drži dano besedo, pa naj bo to pri sodelovanju v posameznem projektu ali le druženju s prijatelji, ki ga zaradi njegovega dela ter iskrenega prijateljstva izjemno cenimo.

Ob njegovem življenjskem jubileju mu iskreno čestitamo in mu tudi v prihodnjih letih želimo veliko ustvarjalnih moči ter prijetnih trenutkov med nami.

Cveta Zalokar Oražem,
županja Občine Domžale

ZGODOVINSKA RAZMIŠLJANJA

MITJA GUŠTIN

ZGODOVINA KOT POLITIČNA MANIPULACIJA

Promemoria

Eden izmed zaskrbljujočih pojavov sodobne slovenske družbe je razkroj vrednostnega sistema in spoštovanja doseženih medsebojnih odnosov. Posledice so opazne tudi na očitnem zapostavljanju doseženega znanja na področju zgodovinopisja. Čestitkam ob jubileju profesorja Miroslava Stiplovška se pridružujem z orisom zgodnjesrednjeveške poselitve v Prekmurju in predstavitvijo konflikta med laično javnostjo in stroko na primeru "venetske teorije". Nepomembna a živahna časopisna razprava o izvoru Slovencev v daljni prazgodovini je zaradi podpore zgodovinsko laičnih politikov, prerasla v zanikanje legitimnosti znanosti kot take.

Zgodnjesrednjeveška poselitev Prekmurja

V zgodovinopisju 20. stol. je bila slika priselitve Slovanov na obrobje vzhodnih Alp na podlagi pisnih virov povsem jasna: po letu 568 n. š. so prišli na prostor, ki ga je stoletja poseljevalo romansko prebivalstvo in po zatonu antike tudi pripadniki raznih germanskih plemen in novi priseljenci slovanskega rodu. Iz teh rodov, ki med zahodnoslovanskimi ljudstvi edini prodro do Sredozemskega morja pri Devinu v Tržaškem zalivu, se mnogo kasneje kot samostojna etnična skupina in zgodovinsko izoblikovan narod razvijemo Slovenci.[1]

Slovani prvega vala v 2. pol. 6. stol. seveda niso prišli v povsem prazen prostor. Predvsem v odročnih krajih in na težko dostopnih višinskih naselbinah, daleč proč od nekdanjih rimskih prometnic in središč, najdemo v času slovanskega priseljevanja rimske staroselce pomešane z germanskimi priseljenci, večinoma pripadniki langobardske selitve.

Ker je zgodovinopisje do nedavnega slikalo zgodovinsko podobo preteklosti izključno skozi v pisnih virih dobro izpričane vzpone in padce nekdanjih elit ter njihovih bojev za oblast in posest; do vpogleda v življenje romanskega prebivalstva, ki je po zatonu rimske države živelo na odmaknjenih močno utrjenih refugijih, praktično ni prišlo. Pisnih podatkov o njihovem obstoju, kljub razmeroma dobri povezanosti cerkvene organizacije ni bilo, arheološki pa so, razen ruševin utrdbene in sakralne arhitekture, sorazmerno skromni.

Prve priseljence zgodovinsko izpričanih migracij je v daljni preteklosti izredno težko dokumentirati tudi s pripadajočimi materialnimi ostalinami. To pravilo je veljalo do 90-tih let 20. stol. tudi za prvi val tim. Alpskih Slovanov, ki se v drugi pol. 6. stol. skozi Moravska vrata priselijo v Pomurje in Podravje. Zato so bili do takrat na razpolago samo pisni viri, ki za politično in vojaško zgodovino beležijo boje Samove plemenske zveze (623–658) s Franki in Avari in obstoj Karantanije (664–772), ki se je v strahu

1 Za zbrano zgodovinsko in arheološko literaturo na temo zgodnjeslovanskega obdobja glej prispevek M. Guštin, Začetki slovanskega naseljevanja na Slovenskem, Časopis za zgodovino in narodopisje 75/40, 2004, št. 2–3, str. 253–265.

pred avarsko nadvlado povezala z Bavarci ter s tem posredno tudi s frankovskim kraljem in krščansko cerkvijo.

Vztrajno iskanje prvih slovanskih priseljencev v 20. stol. s pomočjo preizkušene arheološke metode ni obrodilo sadov. Šele obsežna arheološka izkopavanja v ravnicah avtocestnega križa v severovzhodni Sloveniji so konec 20. stol. prinesla na dan arheološke sledove prvih slovanskih priseljencev in s tem možnost razumevanja življenja med Alpami in Jadranom konec 6., v 7. in 8. stol.[2]

Tako so bile na Slovenskem šele leta 1996 ob arheoloških izkopavanjih v Slivnici pri Mariboru odkrite prve slovanske zemljanke, značilna bivališča zgodnjega srednjega veka celinske Evrope. Tem prvim so se kasneje pridružili podobni objekti na kar nekaj lokacijah okrog Murske Sobote (sl. 1), pri čemer prav zemljanke iz Nove table pri Murski Soboti predstavljajo najzgodnejši in največji kompleks zgodnjesrednjeveške poselitve na obrobju jugovzhodnih Alp.

Najstarejša zgodnjesrednjeveška naselbinska arhitektura so dobro ohranjene ovalne zemljanke, v katerih je bilo najdeno značilno keramično gradivo kot so enostavni, prostoročno izdelani, porozni in predvsem neokrašeni lonci, ki jih smemo pripisati znanemu praškemu tipu. Tipološke primerjave in C^{14} datacije postavljajo to lončenino v drugo polovico 6. stol. Te najstarejše zgodnjesrednjeveške najdbe, posodje sestavljeno izključno iz loncev in pekačev, z obrobja vzhodnih Alp smemo tako – podobno kot tiste na *Hemmabergu* na Koroškem – povezati z zgodovinsko izpričanimi prvimi vpadi Slovanov.

Slovanska poselitev se v okolici Murske Sobote zgosti v 1. pol., posebno pa v drugi pol. 7. stol. Najdbe slovanskega izvora se v tem obdobju v notranjosti Slovenije pojavljajo tudi na odmaknjenih višinskih najdiščih ter celo na obrežju blejskega jezera in niso, tako kot v najstarejši fazi konca 6. stol omejene le na ravninske predele.

Razvoj naselitve slovanskega življa in stik s staroselci se brez očitnega preloma nadaljuje v 8. stol., ko je poselitev še intenzivnejša in že najdemo tudi prva grobišča s skeletnimi pokopi in pridanimi lonci, ki smo jih sposobni časovno in oblikovno prepoznati in dokumentirati kot dediščino predkrščanskega obdobja slovanske poselitve pri Murski Soboti.

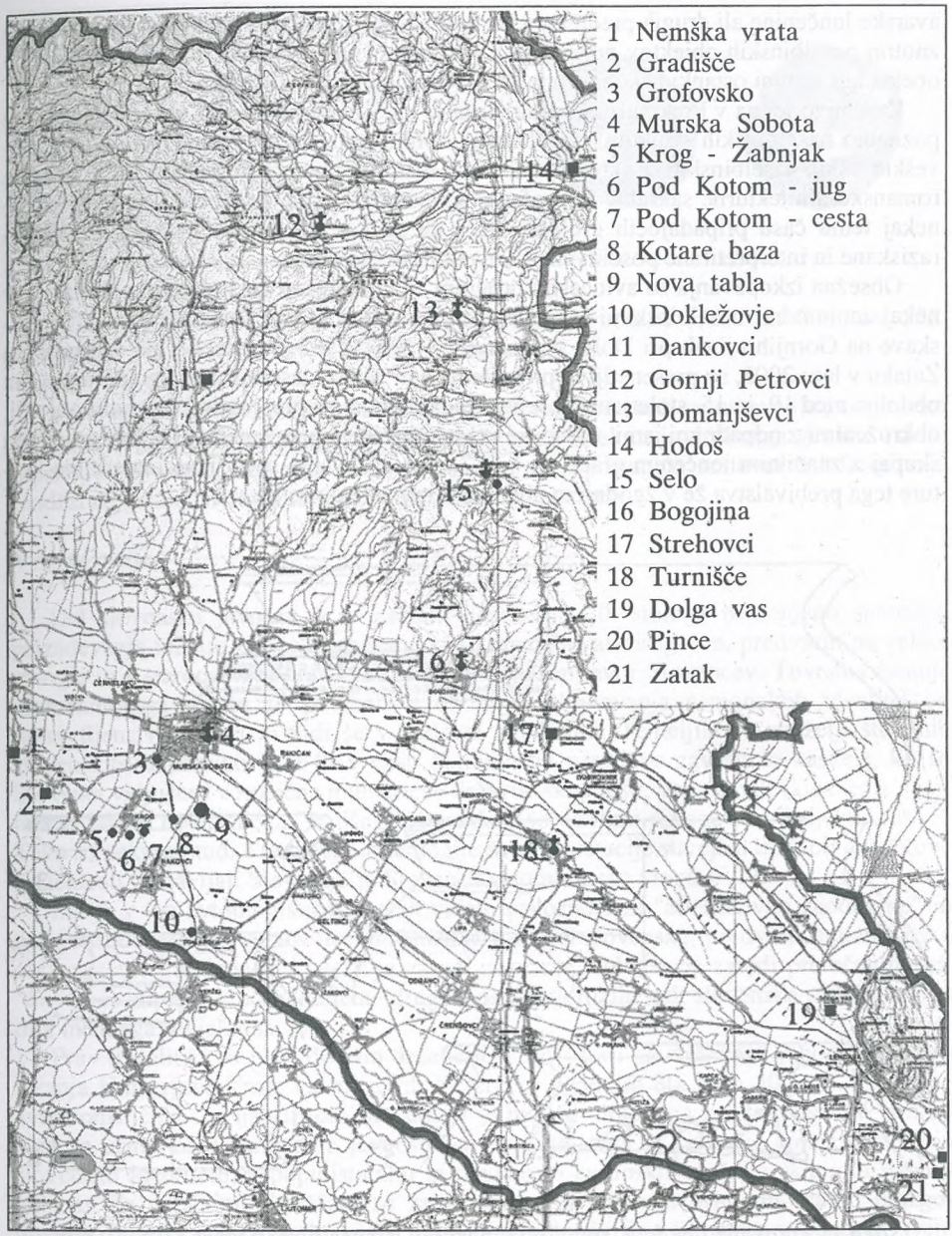
V 9. stol. na Novi tabli in tudi na ostalih bližnjih najdiščih, zaradi večjih družbenih sprememb povezanih z oblikovanjem fevdov in misijonarskim delom cerkve ter premika poselitve k novim posestniškim in verskim središčem, ki postanejo nosilci uprave karolinške države, življenje povsem zamre.

Za etnično opredelitev najstarejših zgodnjesrednjeveških prebivalcev k slovanskemu deblu pri Murski Soboti govore: lega naselbin v ravnici ob vodotoku, vrsta značilno zgrajenih bivalnih in gospodarskih objektov – zemljank brez stojk in z ognjiščem v niši s prostoročno izdelano, porozno in večinoma neokrašeno lončenino kot so trebušasti lonci in nizki pekači ter zgodnja datacija v konec 6. in 7. stol. najdb, podprta z radiokarbonskimi analizami, ki sovpada tudi z zgodovinskimi viri slovanske selitve.[3] K temu pa seveda tudi neposredna primerjava materialne kulture s sorodnimi najdbami iz zahodne Slovaške in Moravske, ki skupaj z predhodno navedenim dobro potrjujeje slovansko priselitev v Prekmurje skozi že omenjena Moravska vrata.

---

2 Zgodnji Slovani. Zgodnjesrednjeveška lončenina na obrobju Vzhodnih Alp (ur. M. Guštin). Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2002.

3 M. Guštin, T. Knific, Zgodnjeslovanska naselbina zemljank. – Zemlja pod vašimi nogami. Arheologija na avtocestah Slovenije, Ljubljana 2003, str. 84–88.

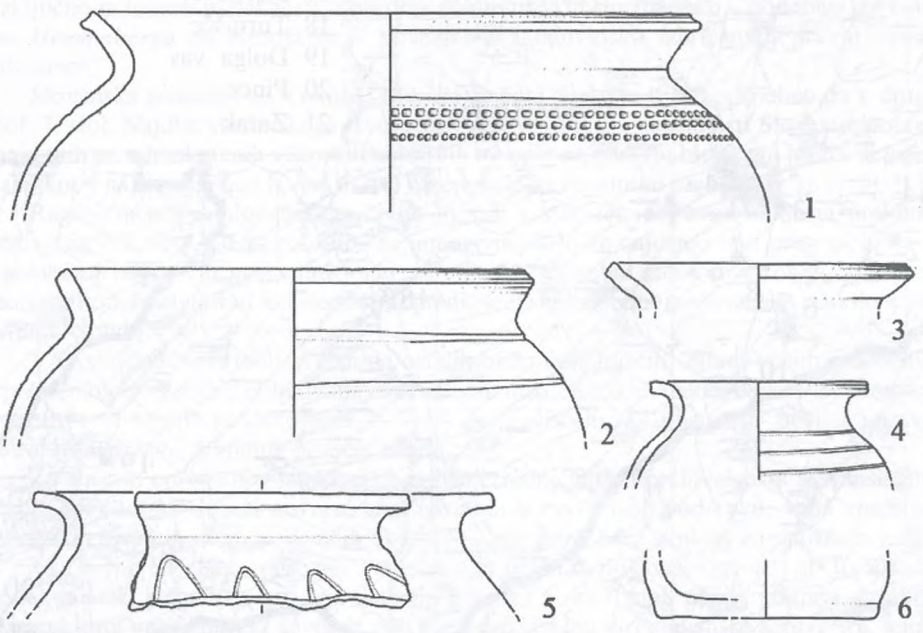
Slika 1: Slika zgodnjesrednjeveške poselitve med Mursko Soboto in Lendavo. Označene lokacije predstavjajo: Zgodnjeslovanska poselitev ●, obdobje dinastije Arpadov ■ ter romanska arhitektura 13. stoletja v Prekmurju ✝.

Zanimivo je, da v nasprotju z zgodovinskimi viri in splošnim prepričanjem o avaro-slovanski simbiozi, v materialni kulturi tega časa na Slovenskem, med danes sorazmerno dobro znanim in obsežnim naselbinskim zgodnjesrednjeveškim gradivom, ni značilne

avarske lončenine ali drugih predmetov, ki bi jih lahko pripisali avarskemu izvoru; se pa znotraj naselbinskih objektov pojavljajo v sekundarni rabi odlomki rimske lončenine in opeke, kot drobni ostanki nekdanje rimske civilizacije na tem prostoru.

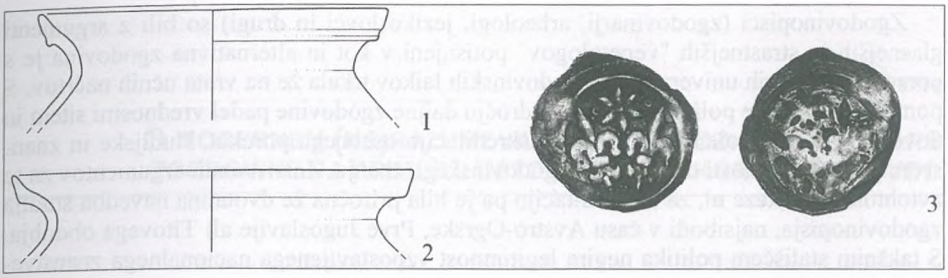
Zanimivo je, da v Prekmurju kot tudi drugod na Slovenskem v 10. do 12. stoletju ne poznamo naselbinskih struktur. Do obdobja oblikovanja dobro prepoznavnih srednjeveških trških naselbinskih struktur, poznamo le maloštevilne predromanske in številnejše romanske arhitekturne sakralne in profane zidane objekte oz. gradbene elemente ter le nekaj temu času pripadajočih grobišč; sicer pa za kar tri stoletja praktično nimamo raziskane in interpretirane poselitvene slike celinske Slovenije.

Obsežna izkopavanja za avtocestni program so ta manjkajoča stoletja izpolnila s kar nekaj zanimivimi naselbinskimi lokacijami na širšem območju Lendave (sl. 1).[4] Raziskave na Gornjih njivah pri Dolgi vasi med leti 1997–1998, še posebej pa v Pincah in Zataku v letu 2005, so presenetljivo prinesle na dan veliko naselbinskega gradiva prav iz obdobja med 10. in 15. stoletjem. Poselitev tega območja s preprostimi lesenimi objekti, obkroženimi z odpadnimi jami, nastalimi pri izkopu ilovice za ometavanje hiš, omogoča skupaj z značilnim lončenim gradivom (sl. 2) prepoznavanje specifične materialne kulture tega prebivalstva že v zgodnjem obdobju Arpadske dinastije.

Slika 2: Zatak pri Lendavi, značilna lončenina iz naselbinske jame 32 iz 11. stol., zgodnjega obdobja dinastije Arpadov (M = 1:3).

4 B. Kerman, Zlata doba slovanstva v Spodnji Panoniji. Arheologija zgodnjega srednjega veka v Prekmurju. V: Pokrajinski muzej Murska Sobota. Katalog stalne razstave ur. J. Balažic, B. Kerman), Murska Sobota 1997, 37–44; isti, Srednji in novi vek v Prekmurju v luči arheoloških najdb. V: Pokrajinski muzej Murska Sobota. Katalog stalne razstave ur. J. Balažic, B. Kerman), Murska Sobota 1997, str. 45–54.

Slika 3: Zatak pri Lendavi, lončenina in novec Albrechta I. (1282–298) iz jame 522 (M = 1:3; novec 1,3:1).

Vrsta novoodkritih selišč iz okolice Lendave omogoča tudi razumevanje geneze tega prostora in nam z materialnimi dokazi naselbinskih struktur in drobnega gradiva (sl. 3) izpričuje povezavo med naselitvijo priseljencev, ki postanejo sestavni del formiranja madžarskega mejno-obrambnega pasu (madž. gyepüelve).

Venetovanje

Del slovenske javnosti je v zadnjih desetletjih 20. stoletja naklonjeno spremljal prizadevanja laičnih zgodovinopiscev, ki so utemeljevali drugačen, predvsem pa veliko starejši in s starodavnimi italskimi plemeni povezan izvor Slovencev. Tovrstna iskanja plemenitejšega izvora so potekala v obdobjih oblikovanja nacionalnih identitet od razsvetljenstva naprej in tudi še v nedavni zgodovini. Temeljila so na želji številnih slovenskih razumnikov, da bi v času oblikovanja narodove zavesti in kasneje, ko so Slovenci vključeni v različne multietične državne skupnosti, vzpostavili ravnotežje s pomočjo laično dokazanega "boljšega" porekla s sosednjimi mnogo številnejšimi narodi. Tako so nekateri tudi s pomočjo arheologije in interpretacije starejših obdobij človekove preteklosti postavljali Slovenijo in Slovence v dominantno vlogo.

Žal je v teh avtohtonističnih tezah videlo priložnost za "alternativno zgodovino" in nasploh podcenjujoč odnos do humanistike tudi del slovenske, predvsem tehnokratske univerzitetne inteligence, ki se ji je zaradi neznanja, deloma pa zaradi preračunljivosti "divide et impera" s podpiranjem "drugačnosti" pridružila tudi slovenska politična elita tim. mehkega socializma.

Prav ti politiki so pred dobrim desetletjem, po vzoru navdušenega jugoslovanskega iskanja Homerjeve Troje na bregovih Neretve v zgodnjih 80. letih 20. stol.,[5] videli v avtohtonističnih teorijah izvora Slovencev in reakciji uradnega zgodovinopisja[6] priložnost za usmerjanje zanimanja javnosti od bistvenih tem za življenje, gospodarstvo in slovensko identiteto, k populističnim in navidezno evropsko všečnim skupnim imenovalcem. Za antičnimi Etruščani so za to strategijo bili zelo primerni bližnji prazgodovinski Veneti in tako je slovenska država namesto skrbi za Slovence v Benečiji, svetu podarila multiple "Venetskega konja" in leta 2004 v nasprotju z negativnim mnenjem stroke podelila najvišje državno odlikovanje za stvaritev novega "slovenetskega" mita.

5 TROJA, i kako je steći, Zagreb 1985.

6 Povzeto v monografiji Venetovanje (ur. M. Matičetov), Arheo 10, Ljubljana 1990.

Zgodovinopisci (zgodovinarji, arheologi, jezikoslovci in drugi) so bili z argumenti glasnejših in strastnejših "venetologov" potisnjeni v kot in alternativna zgodovina je s pomočjo nekaterih univerzitenih zgodovinskih laikov trkala že na vrata učnih načrtov. S pomočjo vladajoče politike je že na področju daljne zgodovine padel vrednostni sitem in dovoljena je bila polemika z javno deskreditacijo osebnega porekla, študijske in znanstvene verodostojnosti doseženega zgodovinskega znanja. Znanstvenih argumentov za te avtohtonistične teze ni, za diskreditacijo pa je bila priročna že dvoumna navedba študija zgodovinopisja, najsibodi v času Avstro-Ogrske, Prve Jugoslavije ali Titovega obdobja. S takšnim stališčem politika negira legitimnost vzpostavljenega nacionalnega znanstvenega sistema.

Politična elita je s svojim venetovanjskim ekskurzom že pred letom 1991 pripravila in razpihovala negativen odnos javnosti do "romantičnega" dela daljne preteklosti Slovenije in zgodovinske znanosti nasploh. S selektivnim izbiranjem všečnih tem in zastiranjem nekaterih tem, pomembnih za sedanje rodove, je politika vzgojila generacijo, ki zlahka zavrača evidentne evropske vrednote, dosežene z zmago zavezniških sil, nürnberškim procesom in vzpostavitvijo Združenih narodov.

PETER ŠTIH

O MODERNEM (NE)RAZUMEVANJU IN (NE)POZNAVANJU STARE ZGODOVINE NA PRIMERU USTOLIČEVANJA KOROŠKIH VOJVOD

V enem prvih intervjujev novega šolskega ministra Milana Zvera smo konec februarja 2005 lahko prebrali, da spada med "elemente slovenske zgodovine, ki so neupravičeno prezrti" in ki bi jih "dijaki pri maturi morali poznati" tudi "pomen karantanske prisege za razvoj zahodnih demokracij", o kateri "nam je govoril celo ameriški predsednik Clinton, ko nas je obiskal".[1] Minister je s karantansko prisego očitno imel v mislih ustoličevanje karantanskih knezov oz. koroških vojvod, ki je z Jean Bodinom (1530–1596) in njegovim delom O republiki *(Les six livres de la Republique*, 1576) prišlo v t.i. pogodbeno (kontraktualno) teorijo o nastanku države in je služilo kot primer pogodbenega prenosa suverenosti z ljudstva na monarha. Pasus o ustoličevanju je v tem Bodenovem klasičnem delu ponovno postal aktualen konec šestdestih let prejšnjega stoletja, ko je slovenski Američan Joseph (Josip) Felicijan, ki je v Ljubljani doštudiral zgodovino in 1945 emigriral v tujino, odkril, da si je ameriški predsednik Thomas Jefferson (1743–1826) v svojem izvodu Bodenove knjige (v izdaji iz 1580) med drugim označil tudi stran (str. 129), kjer je govora o ustoličevanju koroških vojvod. Na tej podlagi je Felicijan izpeljeval misel, da je med vire za znamenito ameriško Deklaracijo o neodvisnosti *(Declaration of Independence)* iz 1776, v katere prvem delu je Jefferson izpostavil enakost med ljudmi in neodtujljivost njihovih temeljnih pravic, šteti tudi koroško ustoličevanje.[2] Med duhovne temelje ameriške – in s tem posledično tudi svetovne – demokracije naj bi tako sodilo tudi ustoličevanje in to naj bi bil slovenski prispevek razvoju zahodnih demokracij, o katerem je minister govoril v svojem intervjuju. Ministru, katerega intervju je bil uporabljen zgolj kot eden zadnjih primerov za ilustracijo problema o katerem bo tekla beseda v nadaljevanju, na tej točki ni kaj očitati, saj je le povzel predstavo, ki prevladuje v delu javnosti in je tudi del zgodovinske samopodobe Slovencev.

Bolj bi lahko bilo pomenljivo, da zgornjega mnenja intervjuvanec ni izrekel kot Milan Zver ampak kot minister za šolstvo in šport v vladi Republike Slovenije, ki meni, da bi ta tema (poleg ostalih, ki jih navaja) sodila v šolske učne programe zgodovine, ki "najbolj oblikuje narodno identiteto". Ker minister seveda ima moč in ima na voljo vzvode, da lahko uveljavi svoje mnenje, se je vprašati, ali ta tema res sodi v učne programe zgodovine? Ali ustoličevanje karantanskih knezov oz. natančneje povedano ustoličevanje kasnejših koroških vojvod, ki je edino podrobneje poznano, res lahko smatramo za pomemben slovenski prispevek k razvoju svetovne demokracije? Postavlja se namreč vprašanje, ali je bila družba pri Karantancih, ki so poenostavljeno in posplošeno izenačevani kar s Slovenci,[3] res bila urejena na tako edinstveno demokratičen na-

1 Milan Zver, Nimamo ne neumnih otrok ne slabih šol, intervju v: Zelena pika, Dnevnik 26. 2. 2005, 30.

2 Jospeh Felicijan, The Genesis of the Contractual Theory and the Instalation of the Dukes of Carinthia (Celovec 1967) 1 sl. (tudi v slovenskem prevodu: Slovenstvo in prva ustava ZDA (l. 1776) (Ljubljana 1995).

3 Dovolj si je pogledati že naslove ali pa kazala nekaterih sintez starejše slovenske zgodovine, v katerih je govora že kar o "prihodu in naselitvi Slovencev v alpskih deželah" v zgodnjem srednjem veku (Josip

čin (izražen v ustoličevanju), da je preko novoveške recepcije imela kar globalen vpliv in pomen? Ali pa gre pri vsem skupaj nemara le za napačno razumevanje nekega obreda in z njim zvezane literarne tradicije; za razumevanje, ki prenaša sodobne pojme (ali pa vsaj sodobne vsebine sicer starih pojmov), moderne predstave, institucije in vrednote v daljno preteklost in na tej podlagi to zgodovino nujno bolj konstruira kot rekonstruira?[4] Vprašanje, ki se torej postavlja je, ali je kaj soli v predstavi, ki jo je povzel minister, ali pa gre zgolj za "zgodovinski trač",[5] po katerem naj bi Karantanci-Slovenci vplivali na ameriško in s tem na svetovno demokracijo?

Predstava o demokratičnosti državno-družbene ureditve Karantaniji, ki je razumljena kot najzgodnejša faza nacionalne zgodovine Slovencev, ima kar dolge korenine, čeprav je svojo kulminacijo dosegla v zadnjih desetletjih in še prav posebej v obdobju po osamosvojitvi Slovenije. Začetki te predstave so povezani z nacionalnim konstituiranjem Slovencev, katerega sestavni in bistveni del je bil tudi novi, nacionalni pogled na zgodovino. V slovenskem okviru je koncept nacionalne zgodovine postavil Anton Tomaž Linhart konec 18. stoletja, ki je v duhu svojega časa izhajal iz tedaj uveljavljajoče se komparativno-filološke metode identifikacije ljudstev z jeziki, kar je z drugimi besedami pomenilo, da je bila *Sprachgeschichte* razumljena kot *Volksgeschichte* in kar je – kot je znano že najmanj od Ernensta Rénana in njegove opredelitve naroda s konsenzom njegovih članov – v osnovi napačno izhodišče, saj so narodi subjektivne in ne objektivno (npr. prav na podlagi jezika) določljive skupnosti.[6] Ob tem metodološkem izhodišču in na podlagi *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, ki govori o Karantancih kot o slovanskem ljudstvu,[7] ni bilo težko vzpostaviti povezave s Slovenci.[8]

Gruden, Zgodovina slovenskega naroda (Celje 1912), o "prihodu Slovencev" in "državi karantanskih Slovencev" (Milko Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do 15. stoletja, Ljubljana 1955) ali pa o zgodovini slovenskega naroda "od naselitve" naprej in o "Samovi "državi" in državi karantanskih Slovencev" (Bogo Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda 1 (Ljubljana ^{3}1978), ki sugerirajo nič manj, kot da so se Slovenci kot že izoblikovana identitena skupnost že kar naselili v alpsko-jadranski prostor. Da gre pri tem za (nezavedno) nacionaliziranje zgodovine za nazaj in za konstruiranje zgodovine modernih nacij v obdobjih, ko le-te še niso obstajale gl. nazadnje Peter Štih, Poglavje iz nacionalizirane zgodovine ali o zgodnjesrednjeveških začetkih zgodovine Slovenecev (v tisku za Mlinaričev zbornik, Studia Historica Slovenica).

4 O tem splošnem problemu oz. fenomenu primarno na mitološki ravni recipirane preteklosti gl. František Graus, Die Ohnmacht der Wissenschaft gegenüber Geschichtsmythen, v: isti, Ausgewählte Aufsätze (1959–1989) (Hans-Jörg Gilomen, Peter Moraw und Rainer C. Schwinges (Hg.), Vorträge und Forschungen 55, Stuttgart 2002) 49 sl.

5 Tako: Marko Zorko, Minister Triuenem. Duševni profili slovenskih preporoditeljev, v: Sobotna priloga, Delo 19. 3. 2005, 18.

6 Podrobneje gl. Štih, Poglavje iz nacionalzirane zgodovine (kot v op. 3).

7 Conversio Bagoariorum et Carantanorum (izd. Milko Kos, Razprave znanstvenega društva v Ljubljani 11/3, Ljubljana 1936; oz. Fritz Lošek, MGH Studien und Texte 15, Hannover 1997) c. 3: *Sclavi qui dicuntur Quarantani.*

8 Danes je povsem jasno, da Karantancev ne moremo enačiti s Slovenci, saj njuni različni imeni izpričujeta dve različni identiteti, niti ne moremo Karantancev smatrati za prednike Slovencev, so kvečjemu lahko samo eni od njih. Gl. Peter Štih, Državne tvorbe v srednjem veku na slovenskem ozemlju, v: Od držav na Slovenskem do slovenske države (Kočevje 2004) 14 sl. zlasti 39 sl.; Hans-Dietrich Kahl, Wer ist in Kärnten "autochton". Anmerkungen zur Bevölkerungsgeschichte zwischen Karawanken und Tauern, v: Carinthia I 186 (1996) 419 sl., zlasti 425 sl.; isti, Slowenen und Karantanen. Ein europäisches Identitätsproblem, v: Rajko Bratož (ur.), Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze/Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese 2 (Situla 39 – Razprave SAZU I/18, Ljubljana 2000) 978 sl.; isti, Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im

Drugi, vsebinsko nič manj, zato pa simbolno še bolj pomemben element, ki je povezoval Slovence s Karantanci, pa je seveda bilo ustoličevanje koroških vojvod oziroma karantanskih knezov. Obred nam je podrobneje poznan na podlagi nekaj opisov iz poznega srednjega veka, iz katerih izhaja, da je potekal v slovenskem jeziku.[9] Dodatno identifikacijo s Slovenci pa je poleg jezika predstavljalo dejstvo, da je ustoličevalec bil kmet, ta pa je bil že v slovenskih zgodovinskih percepcijah 19. stoletja takorekoč sinonim za Slovenca.[10] Obred ustoličevanja koroških vojvod, s katerim je bila na simbolni ravni v deželi izročana oblast novemu vojvodi, in ki ga je že starejše koroško zgodovinopisje od Janeza Vetrinjskega, Jakoba Unresta, Filipa Theoprasta Paracelsusa in Mihaela Gotharda Christalnicka oziroma Hieronima Megiserja naprej povezalo s karantansko zgodovino,[11] tako ni uteleševal samo državnosti Karantancev v zgodnjem srednjem veku ampak je bil razumljen tudi kot odraz državnosti Slovencev.

Sestavni del te predstave, pomembne za samorazumevanje Slovencev, pa je bila tudi predstava o demokratičnosti njihove družbene ureditve znotraj lastne, svobodne države Karantanije. Poleg ustoličevanja so jo vsaj na začetku zaznamovale splošne predstave o življenju starih Slovanov, na katere je močno vplival Johann Gottfried Herder (1744–1803) s svojim znamenitim idiličnim opisom slovanskih ljudstev, ki je postal eno najpogostejših besedil v slovenskih šolskih čitankah.[12] Zaznati jo je že pri Linhartu, ki piše, da je oblast pri Slovanih-Karantancih "slonela na združeni volji ljudstva" in da so "vojvodi Karantancev prevzemali svoje dostojanstvo od kmeta, oblečeni v kmečko opravo in njemu prisegali, da bodo služabniki ljudstva, zaščitniki svobode, pravičnosti in revežev".[13] Najkasneje v času masovnega taborskega gibanja med 1868 in 1871, kjer je bila narodova zgodovina s svojim integrativnim in identifikacijskim potencialom neposredno apostrofirana in kjer se je poudarjalo, da so se končno vrnili stari časi, ko se Slovenci lahko ponovno svobodno in demokratično posvetujejo o vseh za njih pomembnih stvareh,[14] je predstava o demokratični naravi staroslovenske družbene ureditve postala

---

Ostalpenraum (7.–9– Jh.) (kot dodatek k Rajko Bratož (ur.), Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze/Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese (Situla 39 supplementum – Razprave SAZU I/20, Ljubljana 2002) 401 sl., zlasti 412.

9 Gl. Bogo Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev (Dela SAZU I/7, Ljubljana 1952) 78 sl.

10 Gl. Sergij Vilfan, Slovenci – kmečki narod?, v: 29. seminar slovenskega jezika, literature in kulture (Ljubljana 1993) 229 sl.

11 Gl. Darja Mihelič, Etnična podoba Karantanije in njenih prebivalcev v spisih zgodovinopiscev od 15. do 18. stoletja, v; Rajko Bratož (ur.), Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze/Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese 2 (Situla 39 – Razprave SAZU I/18, Ljubljana 2000) 855 sl.

12 Johann Gottfried v. Herder, Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, 4. Theil, v: Herder's Werke, 12. Teil (Hg. H. Düntzer, Berlin, s. d.) 21 sl. Za recepcijo tega znamenitega Herderjevega teksta o Slovanih pri Slovencih gl. Sergij Vilfan, Zgodovinska pravotvornost in Slovenci (Pravna obzorja 5, Ljubljana 1996) 45 sl.

13 Anton Linhart, Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije 1 in 2 (Ljubljana 1981) 250.

14 Gl. npr. vabilo na žalski tabor 6. septembra 1868, ki se je začenjalo takole: "V starodavnih časih bili so naši preddedje sloboden in samosvoj narod. Kadar je bilo treba se posvetovati v občinskih rečeh, zbrali so se pod milim nebon v senci košatih lip, pogovarjali se, izrekli brez strahu svoje želje in potrebe in tako dosegli po mirnem potu, česar so si želeli in potrebovali. Prišli pa so žalostni časi za naš slovenski narod, – propal je v sužnost in v sto- in stoletnih stiskah skoraj da ni popolnoma poginul. Zgubil je vse zaupanje do samega sebe, nosil potrpežljivo naloženo mu težko breme, in v neki zaspanosti in malomarnosti si še ni upal misliti, kako bi si poboljšal svoj težavni stan in rešiti se težkega jarma, ki ga žuli. Po tisoč letih

tudi del zgodovinske zavesti širših slojev prebivalstva. Podobnen vpliv na masovno recepcijo te predstave je imela Zgodovina slovenskega naroda Josipa Grudna, ki je pred prvo svetovno vojno izšla pri Mohorjevi družbi v astronomski nakladi 79.000 izvodov[15] in kjer avtor poudarja, da je bil knez pri Slovencih "le prvi med starešinami in je prejel svojo oblast iz rok preprostega ljudstva, čigar zastopnik je bil kmet na knežjem kamnu".[16]

Toda kljub temu, da ima predstava o demokratičnosti družbene ureditve v najzgodnejši zgodovini Slovencev kar dolge korenine, se ji še zdaleč ni pripisoval tako velik pomen, kot se to počne prav v našem času, ko se v zvezi z družbeno ureditvijo pri Karantancih (oz. že kar Slovencih) uporabljajo pojmi kot so demokracija, parlamentarizem in celo republika. Tako npr. označuje amerški Slovenec Edward Gobetz v leta 1980 izdani knjigi *Slovenian Heritage* karantansko družbo in ustoličevanje za "enega najbolj impresivnih sistemov demokracije na svetu" oz. kot "veličastno ljudsko čisto demokracijo".[17] Deset let kasneje je po predstavah arheologinje Paole Korošec Karantanija funkcionirala nič manj kot "demokratična republika s kmečko aristokracijo", ki sta ji stala na čelu knežja rodbina in zbor (veča) družinikov in kosezov kot "neke vrste parlament",[18] medtem ko je po kronološko povsem svežem mnenju Alje Brglez mogoče ustoličevanje "pogojno šteti za obliko parlamentarnega odločanja",[19] da ne omenjamo "kolektivno" podpisanega mnenja Slovenskega bibliofilskega društva, ki je 1995 poskrbelo za prevod Felicijanove knjige, v katere predgovoru piše, da je bila oblast v "slovenski Karantaniji" izbrana "plebiscitarno" (sic!) in da so "Praslovenci v času njihove največje suverenosti in najdemokratičnejše oblasti, nedovisno in človekoljubno vladali v svoji ogromni deželi od Jadrana do Donave."[20] Posebne vrste afirmacijo je takšno razumevanje slovenske zgodovine doseglo ob obisku ameriškega predsednika Billa Clintona v Sloveniji junija 1999, ko je bilo med drugim mogoče celo na spletnih straneh *vladnega* urada za informiranje – takrat ga je vodila že omenjena Alja Brglez – prebrati nič manj kot, da "se je zgodba o ameriški demokraciji začela v Karantaniji, prvi slovenski državi iz 7. stoletja"[21] in ko je slovenski predsednik Milan Kučan v zdravici pri slavnostni večerji dejal, da se je "že predsednik Thomas Jefferson pri oblikovanju ameriške Deklaracije o neodvisnosti močno oprl tudi na znamenit obred naših slovenskih prednikov, s katerim so tisoč let nazaj demokratično ustoličevali svoje karantanske kneze na Gosposvetskem polju";[22] ustoličevanje kot enega od vzgledov ljudske demokracije za Jeffersona in prijateljstva med ZDA in Slovenijo pa je v svoji zdravici omenil tudi predsednik Clinton.[23]

---

imamo zdaj sopet postavno pravico, zbirati se pod milim nebom in posvetovati se v vseh stvareh, ktere se nam potrebne in imenitne zdijo." (citat po Vasilij Melik, Tabori 1868–1871, v: isti, Slovenci 1848–1918. Razprave in članki (Maribor 2002) 375).

15 Janko Moder, Mohorska bibliografija (Celje 1957) 57.

16 Josip Gruden, Zgodovina slovenskega naroda (Celje 1912) 58.

17 Edward Gobetz (ed), Slovenian Heritage 1 (Ohio 1980) 8 sl. Ameriški Slovenci iz Clevelanda (Ohio) so že pred tem, ob praznovanju ameriške neodvisnosti 15. maja 1976 v središču mesta odkrili spominsko ploščo, ki govori o prispevku malega naroda izpod Triglava h Deklaraciji o neodvisnosti.

18 Paola Korošec, Alpski Slovani (Ljubljana 1990) 22.

19 Alja Brglez, Zgodovina/sledovi političnih predstavniških teles v najzgodnejši dobi slovenske zgodovine, v: Barbara Vogrinec (ur.), Analiza razvoja slovenskega parlamentarizma (Zbiralnik 8, Ljubljana 2005) 50 sl.

20 K pričujočemu velikemu delu prof. dr. Josipa Felicijana, v: Felicijan, Slovenstvo (kot v op. 2) 10 sl.

21 Gl. http://www.uvi.si/clinton/slo/c1_gl_j.html.

22 Gl. http://www.uvi.si/clinton/slo/c1001_3kuc.html.

23 Gl. http://www.uvi.si/clinton/slo/c1001_3cli.html.

Zasluga za takšno dojemanje ustoličevanja in z njim zvezane karantanske družbene ureditve gre nedvomno že omenjenemu Josipu Felicijanu, ki je 1967 v posebni monografiji preko Bodina in Jeffersona povezal ustoličevanje koroških vojvod z nastankom ameriške Deklaracije o neodvisnosti in tako povzdignil domnevno "staroslovensko demokratičnost" na nov nivo – na nivo korenin sodobne demokracije. Toda kaj lahko v resnici izluščimo iz Felicijanovega odkritja, da je Thomas Jefferson v svojem izvodu Bodinovega dela O republiki označil stran, na kateri je po Piccolominijevi predlogi opisano ustoličevanje koroških vojvod (in to v obliki, kakršna je bila v uporabi v najmlajši fazi obreda med 1286 in 1414). Pri tem ni nepomembno, da je Jefferson v knjigi označil še druge strani in da na za nas najbolj pomembi strani ni govora samo o koroškem ustoličevanju ampak tudi o kraljevski oblasti pri Tatarih in Aragoncih. Kajti, če na podlagi Jeffersonovega zaznamka izpeljujemo, da je bilo ustoličevanje eden od virov Deklaracije o neodvisnosti, potem bi morali hkrati trditi, da se je Jefferson pri koncipiranju Deklaracije zgledoval tudi na ureditev pri nomadskih Tatarih in v severnoiberski Aragoniji! To seveda nima nobenega smisla in edino kar na podlagi Felicijanovega odkritja lahko z gotovostjo rečemo je torej, da je Jefferson očitno poznal ustoličevanje, ne moremo pa na tej podlagi trditi, da je le-to vplivalo na oblikovanje Deklaracije.[24] Tudi če pomislimo na idejna izhodišča ameriške Deklaracije – to je, da so vsi ljudje enaki, da imajo nekatere neodtujljive pravice kot so življenje, svoboda in pravica do sreče, da ima oblast nalogo zaščititi te pravice itd.[25] – se zdi jasno, da ustoličevanje koroških vojvod ni moglo biti med njenimi viri, saj teh idej ni mogoče izvajati iz nobenih srednjeveških družbenih koncepcij in praks. Politična misel, ki ji je pri pisanju osnutka Deklaracije sledil Jefferson, je bila povsem novoveška, zrasla v duhu racionalizma in razsvetljenstva, znotraj katerega je na Jeffersona zlasti močno vplival John Locke (1632–1704) s svojimi idejami o splošni svobodi in enakosti, kjer ima država, ki je nastala z družbeno pogodbo, nalogo varovati to "naravno" stanje.

Dodatna problematičnost zgodbe o ustoličevanju in Deklaraciji o neodvisnosti je, da je bil Bodin, preko katerega dela se povezuje prvo z drugim, sploh napačno povzet in zato vsa zgodba napačno interpretirana. Glavna kategorija Bodinove teorije o državi namreč ni bila *demokracija*, ampak *suverenost*, ki jo je opredelil kot najvišjo in od zakonov odvezano oblast nad podložniki. V svojem delu O republiki je Bodin razdelal principe absolutne monarhije in obred ustoličevanja koroških vojvod, ki ga v njem navaja, mu ni služil kot primer demokratičnosti oblasti ampak kot primer *prenosa suverenosti* na monarha, ki ima po njegovem naziranju praktično absolutno oblast *(summa in cives subditosque legibus absoluta potestas),* omejeno samo z božjim in naravnim zakonom in s tem, da ne sme postati tiran v smislu, da mora podanikom garantirati z njimi dogovorjene pravice in skrbeti zanje. Očitno je tudi, da je Jeffersona v Bodinovi knjigi zanimalo v prvi vrsti prav vprašanje tiranije monarhov, saj si je v svojem izvodu označil tudi tisti dve strani (str. 289 in 290), kjer Bodin razpravlja o tem problemu in je nato tudi v Deklaraciji *legitimnost* ameriške revolucije zasnoval na tem, da je oblast angleškega kralja Jurija III. nad ameriškimi kolonijami opredelil kot tiransko in da ima zato ameriško ljudstvo *suvereno* pravico do neodvisnosti in izbire nove oblasti. Če že kje res lahko govorimo o vplivu Bodinovega dela na Jeffersona in ameriško Deklaracijo o neodvisnosti, potem je to ravno na točki monarhične tiranije, kot je z neposredno

24 V tem smilsu že Bogo Grafenauer v oceni Ustoličevanje koroških vojvod in vojvodski prestol, v: Zgodovinski časopis 24 (1970) 112 sl.

25 Tekst Deklaracije o neodvisnosti in sicer tako v Jeffersonovem osnutku, kot tudi v od Kongresa potrjenemu besedilu je lahko dostopen na različnih internetnih straneh, npr. http://www.ushistory.org /declaration/document/index.htm.

primerjavo dotičnega odlomka iz Bodinove knjige z odgovarjajočimi pasusi v Deklaraciji pokazal v svoji knjigi tudi Felicijan.[26]

Felicijanovo odkritje, da je Jefferson v svojem izvodu Bodinovega dela označil stran z opisom koroškega ustoličevanja je torej vsekakor pomembno in zanimivo za vprašanje do kod vse je segalo *poznavanje* ustoličevanja, niti približno pa ne moremo na tej podlagi trditi, da je imelo vpliv na oblikovanje Deklaracije o neodvisnosti in seveda še manj, da segajo korenine ameriške demokracije v prvo slovensko državo Karantanijo, kot se lahko bere na že omenjenih spletnih straneh vladnega urada za informiranje (ta trditev je napačna tudi iz razloga, ker Karantanije ne moremo opredeliti niti kot prvo slovensko niti zgolj kot slovensko državo)[27] ali pa, da je ustoličevanje bilo pomembno za razvoj zahodnih demokracij, kot se je izrazil aktualni šolski minister. Takšne in podobne izjave se sicer lepo slišijo, vendar je to še premalo, da bi bile tudi resnične.

S tem, ko je bilo pokazano, da ni nobenega pravega razloga, da bi ustoličevanje lahko šteli med vire ameriške Deklaracije o neodvisnosti, pa hkrati ni bilo še nič povedanega o naravi družbene ureditve pri Karantancih. Je bila ta res takšna, da ji lahko pripišemo atribute kot sta demokratičnost in celo parlamentarnost? Prvi dvom se poraja že, če pobrskamo po najbolj kompetentnem leksikonu za zgodovino srednjega veka *(Lexikon des Mittelalters),* ki sploh nima gesla demokracija! Pa ne zato, ker bi ga pozabili uvrstiti v geslovnik ampak zato, ker je bila demokracija za takratne politične sisteme neobstoječa kategorija! Zato seveda srednji vek ni poznal niti parlamentarizma v današnjem pomenu besede, saj ljudstvo ni bilo – tako kot danes – nosilec suverenosti in zato ni imelo (preko svojih reprezentantov) zakonodajne moči. Oblast (vladavina) je bila v srednjem veku namreč *gospostveno* in ne demokratično urejena. Opredeljevalo jo je gospostvo nad ljudmi in stvarmi, nosilec tega gospostva pa je bilo skorajda izključno plemstvo, katerega privilegiran socialni položaj je izviral iz *prirojenih* pravic, pridobljenih že oz. samo z rojstvom v določeni družini, kar je seveda a priori nedemokratično. Niti argument, da je srednji vek poznal volitve ne zadošča, da bi lahko govorili o demokratičnosti sistema in demokraciji tako, kot jo razumemo danes. Za ilustracijo zadošča omeniti, da so bile v srednjeveškem (Nemškem) Cesarstvu volitve kralja vedno konstitutivni element zasedbe prestola. Toda kljub volitvam se je vedno upoštevala pripadnost določenim rodbinam in s tem dednost položaja: toliko časa, kolikor je obstajala (vladarska) dinastija, so ostali pri njej. Celo pri menjavi dinastije so veliko vrednost pridajali sorodstvenim povezavam in tako je kraljevsko čast dosegalo samo visoko plemstvo. Pri tem se je tudi krog volilnih upravičencev stalno zoževal in od Zlate bule Karla IV. iz 1356 je bil npr. izbor nemškega kralja s posebnim zakonom (privilegijem) urejen tako, da ga je volil ekskluzivni in zaprti gremij samo sedmih volilnih knezov. Člen Saškega zrcala, po katerem je lahko vsak svoboden mož postal kralj, je bil zato čista teorija in bi kvečjemu lahko odseval ureditev iz davnih, germanskih časov. Podobno je tudi bavarsko plemensko pravo *(Lex Baiuvariorum)* sicer določalo, da vojvodo izvoli *(elegit)* ljudstvo, vendar je bila ta določba omejena tako s tem, da ga lahko umesti *(ordinavit)* tudi frankovski kralj, kot da mora izvirati iz dinastije Agilulfingov.[28] V praksi je volilna pravica ljudstva seveda bila mrtva črka na pergamentu.

Kako pa je bilo v Bavarski sočasni Karantaniji? Karantanci kot posebna etnična in politična (gentilna/državna) skupnost jasno stopijo v zgodovino malo pred sredo 8. stol., ko je bil njihov knez Borut in ko so se morali zaradi avarske nevarnosti podrediti

26 Felicijan, Slovenstvo (kot v op. 2) 45 sl.

27 Gl. Štih, Državne tvorbe (kot v op. 8) 14 sl., zlasti 39.

28 Gl. Grafenauer, Ustoličevanje (kot v op. 9) 226.

bavarsko-frankovski nadoblasti.[29] Obstoj plemenskega kneza, ki ga frankovski viri običajno označujejo kot *dux gentis* in katerega položaj se ni razlikoval od položaja kralja *(rex gentis)* in ki je očitno razpolagal z od plemenske vojske neodvisno vojaško silo (družino), s katero je lahko (Hotimir) zadušil dva upora, kaže na *gospostveno ureditev* pri Karantancih. To potrjuje tudi dejstvo, da je knežja oblast po Borutovi smrti prešla najprej na njegovega sina Gorazda in nato še na njegovega nečaka Hotimirja, kar jasno kaže na princip *dednosti* knežje oblasti znotraj ene dinastije pri Karantancih. S kakšnim obredom je bil nato po dednem pravu predestinirani knez umeščen v svoje knežje dostojanstvo in s tem legitimiran v svoji knežji oblasti, ne vemo. Z dobrimi razlogi (ni namreč videti boljše alternative mnenju, da so začetki ustoličevanja zvezani s slovansko Karantanijo pred sredo 8. stol.) sicer lahko domnevamo, da je to bilo že ustoličevanje, vendar nam vsebina in potek tega obreda v *karantanskem* času nisa poznana. Dikcija Konverzije, ki poroča, da so Slovani (i.e. Karantanci) po Borutovi smrti naredili Gorazda za kneza *(illi eum ducem fecerunt)* in da so po njegovi smrti izročila ista ljudstva (sic!: *ipsi populi*)[30] knežjo oblast Hotimirju *(ducatum illi dederunt)* sicer kaže, da je pri postavitvi novega kneza širša skupnost (a neznano v kakšnem obsegu) v končni fazi legitimirala oblast novega kneza, vendar ne vemo na kakšen način in lahko, kot rečeno, samo predpostavljamo, da je forma te legitimacije bilo ustoličenje.[31] Poleg tega je bila vloga te (za navznoter) legitimirajoče skupnosti pri postavitvi novega kneza najmanj dvakrat bistveno omejena: z že uveljavljeno dednostjo knežje oblasti znotraj ene rodbine in s soglasjem frankovskega kralja, ki je tako imel *pravico soodločanja* pri postavitvi novega kneza Karantancev.[32] Skratka, v Konverziji (in sploh v zgodnjesrednjeveških virih) ni *nobene* opore za mnenje, da so Karantanci svojega kneza izbirali z volitvami in še manj za trditev, da "da ga je sprva volilo vse ljudstvo na ljudskem zboru ali veči".[33] Tako je zaradi splošnih razmer, ki so vladale v zgodnjem srednjem veku in zaradi konkretno poznanih okoliščin v Karantaniji, meniti, da je o neki demokratični (kaj šele parlamentarni ali republikanski) ureditvi pri Karantancih sredi 8. stoletja nemogoče govoriti.

Toda od podobe, ki jo glede postopka postavitve karantanskega kneza podaja Konverzija in iz katere ni razbrati volilnosti novega kneza ampak dednost njegovega položaja, povezanega s soglasjem frankovskega kralja in legitimirajočo funkcijo širše karantanske skupnosti, se bistveno razlikuje opis, ki ga o izboru – sedaj ne več karantanskega kneza ampak – koroškega vojvode prinašata dva vrinka v Švabskem zrcalu. Vrinka sta bila zapisana šele v 14. in 15. stoletju, vendar njuna predloga, ali pa vsaj del predloge, prejkone sega že v 11. stoletje.[34] Predloga obeh vrinkov, ki jo je na podlagi

29 Conversio Bagoariorum et Carantanorum (kot v op. 7) c. 4.

30 K problematike te dikcije gl. nazadnje Kahl, Staat der Karantanen (kot v op. 8) 163 sl.

31 Gl. Herwig Wolfram, Salzburg – Bayern – Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit (Mitteilungen des Instituts für Österreichsiche Geschichtsforschung, Ergbd. 31, 1995) 278.

32 Za to ureditev, ki je bila razširjena tudi pri drugih slovanskih ljudstvih na vzhodni frankovski meji gl. Peter Štih, Plemenske in državne tvorbe zgodnjega srednjega veka na slovanskem naselitvenem prostoru v vzhodnih Alpah, v: Slovenci in država (Razprave SAZU I/17, Ljubljana 1995) 28 sl.

33 Tako Brglez, Zgodovina/sledovi (kot v op. 18) 47. Ta po Grafenauerju povzeta trditev izhaja iz *splošnega sociološkega* modela prvotne ljudske demokracije na stopnji plemenske ureditve, vendar *konkretno zgodovinsko* za Karantance oz. alpske Slovane ni izpričana in zgodovinsko tudi *ni nujna*.

34 Temeljno Grafenauer, Ustoličevanje (kot v op. 9) 74 sl., 161 sl., 207 sl., vendar gl. k temu tudi: Ljudmil Hauptmann, Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu (Dela SAZU I/10, Ljubljana 1954) 144 sl.; Hans-Dietrch Kahl, Der "Richter des Landes" zu Kärnten in Überlieferung des sogennanten Schwabenspiegels, v: Carinthia I 190 (2000) 140.

tekstne kritike v vsebinskem (in seveda ne v stilističnem) oziru vsaj v bistvenih potezah rekonstruiral Bogo Grafenauer že pred več kot petdesetimi leti, naj bi tako opisovala način izbora in ustoličenja novega koroškega vojvode v zgodnejši fazi obreda (11. stoletju), ko naj bi ta v precejšnji meri še vseboval elemente karantanske ureditve. Po tem viru imajo izključno *fryen lantsaessen* (kosezi)[35] pravico izbire novega koroškega vojvode. Ti izmed sebe na podlagi prisege deželi in deželanom izberejo sodnika, ki se jim zdi najboljši in najprimernejši in sicer ne glede na plemstvo in moč, ampak upoštevajo le poštenje in resnico. Izbrani sodnik nato vpraša vse koseze in vsakega posebej glede na prisego, ki so jo dali sodnikom (sic! mn.), deželi in kosezom (sic! samemu sebi torej) ali se jim zdi koristen in dober tisti, ki jim ga daje in je dala [za novega vojvodo] država *(rich).* In če se jim ne zdi primeren, jim mora država dati novega vojvodo. Če pa se jim zdi primeren za novega vojvodo gospod, ki ga je dala država in ga je tudi večina kosezov izvolila *(mertall erwelt),* tedaj ga vsi skupaj (revni in bogati) lepo sprejmejo in ga ustoličijo na knežjem kamnu, s čimer so novemu vojvodi pripadle vse pravice, ki jih uživa vojvoda na Koroškem. Šele nato je ta prejel od kralja oz. cesarja svoje fevde.[36]

Po gornjem opisu je Koroška v bistvu *volilna vojvodina* z omejenim krogom tistih – in to krogom, ki je za fevdalno družbo povsem neobičajen –, ki imajo aktivno volilno pravico, natačno pa je opisan tudi postopek, po katerem se izvoli novega vojvodo. Na podlagi prisege deželi in deželanom izvolijo volilni upravičenci izmed sebe sodnika, ki ga izberejo *izključno* po principu *primernosti* (idoneitete). Ta nato vpraša iste volilce o primernosti (idoneiteti) kandidata, ki jim ga je za vojvodo določila država in ti ga imajo pravico zavrniti (v tem primeru jim mora biti predložen nov kandidat) oz. potrditi, kar storijo po principu večine *(mertall erwelt).* Če je potrjen (izvoljen z večino volilnih upravičencev), sledi po deželnih običajih *(nach des landes gewonheit)* ustoličenje in nato še podelilitev vojvodine v fevd s strani države oz. kralja/cesarja.

Že dolgo je jasno, da predstavlja opisan postopek popolen tujek v fevd(al)no-pravno organizirani družbi srednjeveškega (Nemškega) Cesarstva, ki je zraslo iz karolinške dediščine. Anomalijo se je zato skušalo razlagati predvsem tako, da naj bi v postopku preživeli nasledki nekdanjih karantanskih razmer oz. ureditve. Toda kot smo videli, je po Konverziji, ki je daleč najstarejši in zato primarni vir, izbira kneza v Karantaniji potekala povsem drugače kot opisujeta izbor koroškega vojvode vrinka v Švabsko zrcalo oz. njuna predloga. Predvsem nimamo v Konverziji nobene opore za mnenje, da bi bila Karantanija volilna kneževina. Nadalje je v Karantaniji pomembno vlogo pri postavitvi novega kneza igralo dedno pravo, medtem, ko sta bila po vrinkih (predlogi) Švabskega zrcala tako novi vojvoda kot tudi sodnik (kosezov) izvoljena na podlagi čistega idoneitetnega principa, pri katerem je bila dedna pravica povsem brezpredmetna. In končno, v Karantaniji je dal frankovski vladar kot najvišja oblast soglasje k postavitvi novega kneza *preden* so mu Karantanci s svoje strani podelili legitimnost, sedaj pa naj bi kosezi vladarjevega kandidata najprej izvolili (i.e. mu dali soglasje) in šele *nato* naj bi ta od njega prejel vojvodino v fevd in bil s tem legitimiran tudi s strani države. Povsem očitno je, da postopka, opisanega v obeh vrinkih (predlogi) Švabskega zrcala, *ni mogoče* razlagati kot ostalino karantanske ureditve, kajti ni videti prav nobene možnosti, da bi Karantanija oz. Koroška v času, ko je bila po 828 z uvedbo grofovske uprave (namesto gentilne ureditve) državnopravno integrirana v Frankovsko državo in iz nje nastalo (Nemško) Cesarstvo, lahko *povečala* svoje pravice na račun vladarja, ki bi iz potrjevalca

35 *Lantsaessen* = kosezi: gl. Grafenauer, Ustoličevanje (kot v op. 9) 198 sl.; Hauptmann, Staroslovenska družba (kot v op. 34) 148.

36 Grafenauer, Ustoličevanje (kot v op. 9) 172 sl.; Hauptmann, Staroslovenska družba (kot v op. 34) 144 sl.

postal samo predlagatelj in to celo na takšen način, da bi volilno telo, ki bi odločalo o vladarjevemu kandidatu, bilo po svoji sestavi kmečko.

Hans-Dietrich Kahl zato na podlagi teh izhodišč z dobrimi razlogi meni, da imamo v opisu ustoličevanja v vrinkih (predlogi) Švabskega zrcala opraviti z več tekstovnimi plastmi, od katerih se tista, ki se nanaša na sam potek (obred) ustoličenja (in se na tem mestu z njim nismo ukvarjali, ker za našo temo ni bistven), s precejšnjo mero verjetnosti nanaša na karantansko tradicijo, medtem ko predstavlja sam postopek izbire vojvode drugo plast, katere nastanek je mogoče dobro razložiti in povezati z obdobjem investiturnega boja v zadnji četrtini 11. stoletja.[37] Na kratko povzeto gre za to, da je idoneitetni princip pri volitvah star princip kanonskega prava, ki ga je rimska kurija poskušala uveljaviti tudi pri volitvah nemškega kralja v škodo Henrika IV. Na zboru (opozicijskih) knezov v Forcheimu 1077, na katerem je bil tudi ob upoštevanju idoneitetnega principa in v prisotnosti papeškega legata za (proti)kralja izvoljen Rudolf iz Rheinfeldna, je sodeloval tudi koroški vojvoda (od 1061) Bertold iz švabske rodbine Zähringov. Bertold, ki je v svoji osebi povezoval Koroško z domovino Švabskega zrcala, je bil zaradi tega odstavljen, vendar s političnega odra ni izginil in je bil še naprej aktiven v bojih med gregorijanci in pristaši Henrika IV. Ti so potekali tudi na povsem novem bojnem polju pisne propagande, s katero so vplivali na mnenje tako na svoji, kot na nasprotni strani. Propagandni spisi so postali eno od orodij, s katerim je knežja opozicija vgradila med argumente proti Henriku IV. tudi idoneitetni princip, ki je bil sedaj apliciran tudi na laike. To je kontekst, v katerega se zelo dobro vklapljajo tudi tisti deli obeh vrinkov (predloge) Švabskega zrcala, ki govorijo o postopku izbire novega koroškega vojvode. S svojim poudarjanjem idoneitetnega principa za volitve laikov delujejo te pasaže kot, da bi bile prevzete iz nekega izgubljenega propagandnega besedila te dobe in bile zgolj prevedene iz latinščine v nemščino.[38]

Vrinka (predloga) v Švabsko zrcalo tako z veliko mero verjetnosti ne opisujeta (nekdaj) žive pravne prakse na Koroškem ampak je v njima prej potrebno videti neke vrste tendenčni opis *(Zweckschöpfung)* in mešanico dejanske in skonstruirane tradicije. Vrinka sta tako glede vprašanja *izbora* karantanskega kneza in tudi kasneje koroškega vojvode z veliko mero verjetnosti povsem neizpovedna in s tem *neuporabna*.[39] Vsekakor se ta negativna verjetnost kaže precej večja od verjetnosti, da nam vrinka v resnici odslikujeta staro karantansko oz. koroško ureditev. S to ugotovitvijo pa mora odpasti tudi vse, kar se tiče vloge koseškega sodnika in koseške veče pri izboru karantanskega kneza oz. koroškega vojvode in seveda tudi to, da je v času, ko je bila Koroška kot vojvodina že vključena v zvezo Cesarstva, izvolitev in ustoličenje novega kneza imelo časovno in pravno prednost pred vladarjevo podelitvijo.

Podobo o izboru novega kneza pri Karantancih tako lahko gradimo samo na podlagi Konverzije. In ta nam – čeprav na zelo skromen način – kaže, da je bil izbor v bistvu zelo podoben načinu, ki smo go videli pri Bavarcih in ki je bil poznan tudi drugod.[40] V tem oziru tudi presumirano ustoličevanje pri Karantancih ni moglo biti nič izjemnega. Obred je izjemen postal šele kasneje, v povsem drugem času. Pri tem njegova izjemnost, kot je ustoličevanje koroških vojvod (in ne karantanskih knezov) prvi označil Enej Silvij

---

37 Kahl, "Richter des Landes" (kot v op. 34) 133 sl.

38 Kahl, "Richter des Landes" (kot v op. 34) 138.

39 Ta ocena se ne nanaša na opis samega *obreda* ustoličenja, za katerega ni videti razlogov, da ne bi povzel njegovega dejanskega poteka.

40 Gl. Grafenauer, Ustoličevanje (kot v op. 9) 220 sl.; František Graus, Die Entstehung der mittelalterlichen Staaten in Mittelaeuropa, v: Historica 10 (1965) 32 sl.

Piccolomini kmalu po sredi 15. stoletja[41] in kar so kasneje povzemali številni avtorji vse do danes z Bodinom na čelu, ni bila niti v njegovi demokratičnosti, niti v njegovi parlamentarnosti, niti v njegovem slovenskem jeziku ampak v njegovi *arhaičnosti*. Obred, s katerim je kmet-kosez simbolno predajal oblast novemu vojvodi v vojvodini Koroški, ki je moral biti prav tako oblečen v kmečko obleko, je namreč povsem odstopal od predstav in norm, ki so bile v veljavi na jesen srednjega veka. Dovolj se je spomniti, kako so približno v istem obdobju, ko je opis obreda po Janezu Vetrinjskemu prevzel Piccolomini, bili med državne kneze povzdignjeni grofje Celjski (1436): njihovo povzdignjenje je bilo nekaj povsem drugega. Listino o povzdigu, pečateno z majestetnim pečatom, je Ulriku Celjskemu skupaj z dvema praporčkoma kot simbolom dveh knežjih fevdov izročil na prestolu sedeči in s cesarskimi insignijami ozaljšan ter v cesarski ornati oblečen Sigismund Luksemburški, svečanost pa se je vršila na mestnem trgu v Pragi v pristotnosti državnih knezov.[42] To je bila norma, medtem ko je bilo ustoličevanje kot ga poznamo po poznesrednjeveških opisih nekaj tako nenavadnega in neobičajnega, da se je že spremljevalcem 1335 ustoličenega Habsburžana Otona Veselega zdelo "smešno in igra".[43]

Predstave o neki demokratični izjemnosti karantanske družbene ureditve in o vplivu, ki naj bi ga le-ta na podlagi literarne tradicije imela na oblikovanje temeljev modernega demokratizma, nimajo torej nobene opore v zgodovinskih virih. Gre za na začetku apostrofiran "zgodovinski trač",[44] ki ga je šteti v kategorijo nacionalnih zgodovinskih mitov, s katerimi razumemo (s)konstruirano in idealizirano preteklost, ki odgovarja potrebam sedanjosti in ne imperativu preteklosti in ki zato v oddaljene čase tudi prenaša sodobne predstave in pojme. Pri tem je zanimivo, da se je začel obravnavani mit kljub že precej starim nastavkom uveljavljati šele v zadnjem obdobju in je pravzaprav eden najmlajših slovenskih zgodovinskih mitov. Razlog za njegovo sodobno aktualnost bi morda lahko bil v tem, da je afirmativen za mlado slovensko demokracijo in državo, sodi pa drugače v skupek predstav, ki je subsumiran v pojmu karantanski mit. Po tem najmočnejšem slovenskem nacionalnokonstitutivnem in državotvornem mitu segajo začetki nacionalne zgodovine Slovencev v čas naselitve Slovanov in kneževine Karantanije, ki naj ne bi bila samo prva država Slovencev, ampak naj bi imela tudi že demokratično ureditev – torej nekaj, kar naj bi si oboje Slovenci *ponovno* priborili šele po več kot tisoč letih. Del te mitične percepcije je tudi knežji kamen, ki naj bi uteleševal davno slovensko glorijo (ki je pa v resnici nikoli ni bilo) in je zato posledično najmočnejši simbol slovenske zgodovine, čeprav gre za spomenik, s katerim je bila povezana predaja oblasti *izključno* v Karantaniji in nato na Koroškem in ni nikoli imel vseslovenske konotacije, tako da je zgodovinsko gledano lahko le simbol *koroške* preteklosti.[45]

---

41 *...solenitatem nusquam alibi auditam...*

42 Ernst v. Schwind – Alphons Dopsch, Ausgewählte Urkunden zur Verfassungs-geschichte der deutsch-österreichischen Erblande im Mittelalter (Innsbruck 1895) 344 sl.

43 Grafenauer, Ustoličevanje (kot v op. 9) 105.

44 Gl. op. 5.

45 Podrobneje gl. Štih, Poglavje iz nacionalzirane zgodovine (kot v op. 3).

PRISPEVKI IZ SLOVENSKE/JUGOSLOVANSKE ZGODOVINE

BRANKO ŠUŠTAR

SINDIKALNA PRIZADEVANJA UČITELJSKIH DRUŠTEV ZA UREDITEV UČITELJSKIH PLAČ NA KRANJSKEM V ZAČETKU 20. STOLETJA

Slovensko učiteljstvo na Kranjskem je začetek 20. stoletja pričakalo ločeno v društveni zvezi večinsko liberalne (Zaveza) in katoliške usmeritve (Slomškova zveza) ter s skromnimi plačami. Delovanje učiteljskih društev je pomenilo stanovsko povezovanje predstavnikov uveljavljajočega intelektualnega poklica, skrb za njihovo nadaljnjo pedagoško izobraževanje in za izboljševanja materialnih pravic, hkrati pa tudi spodbudo narodnostnemu delovanju učiteljstva na kulturnem in gospodarskem področju. Učiteljska društva so tako združevala dejavnost današnjih stanovskih strokovnih društev in sindikatov, a tudi njihov politični pomen ni bil zanemarljiv, saj so bili učitelji ne le nosilci narodnostnega in kulturnega gibanja, temveč večkrat tudi predstavniki političnih strank. Posamezna učiteljska društva so od 60. let 19. stoletja združevala učiteljstvo posameznih okrajev, povezovala pa so se tudi v deželne zveze (na Kranjskem je tako deželno Slovensko učiteljsko društvo v Ljubljani delovalo do 1920), leta 1889 pa je slovensko učiteljstvo oblikovalo tudi vseslovensko učiteljsko zvezo. Dokler je bila ta *Zaveza slovenskih učiteljskih društev* nestrankarska povezava sicer pretežno liberalno usmerjenega učiteljstva, med učiteljstvom ni prišlo do odločnega preloma in jasne ločitve duhov, konec 19. stoletja pa je bila navezava na liberalno stranko že povsem jasna. Učiteljska Zaveza (s povezovanjem istrskih učiteljskih društev Zaveza avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev) je postala kar del Narodno napredne stranke![1] Katoliško usmerjeno učiteljstvo, ki je na prvem katoliškem shodu 1892 še poslušalo Mahničevo spodbudo za oblikovanje katoliškega učiteljskega društva in glasila, je ob drugem katoliškem shodu 1900 dobilo list 'Slovenski učitelj' (SU) in se organiziralo v *Slomškovo zvezo, društvo krščansko mislečih učiteljev in vzgojiteljev*.[2] Ta je kljub poskusom ustanavljanja organizacije na Štajerskem, posebno pa na Goriškem, kjer je imela društveno povezovanje katoliških učiteljic že nekaj tradicije, ostala do konca monarhije pravzaprav zveza katoliških učiteljskih društev na Kranjskem, pozneje pa je nastalo nekaj podružnic Slomškove zveze tudi na Štajerskem.[3] Kljub temu idejnemu in političnemu razcepu med učiteljstvom konec

1 France Strmčnik, Zveza društev pedagoških delavcev Slovenije v luči svoje pozitivne pedagoške tradicije, v: Sodobna pedagogika, Ljubljana 31 (1980). – Tatjana Hojan, Ob stoletnici slovenske učiteljske organizacije, razstavni katalog – 46, Ljubljana: Slovenski šolski muzej 1989, str. 6 – B. Šuštar, Učiteljska društva in organizacije, v: Enciklopedija Slovenije 14 (U–We), Ljubljana 2000, str. 8–9. – Isti, Učiteljske organizacije na Slovenskem in njihova idejna usmeritev od srede 19. do sredine 20. stoletja, v: Šolska kronika: zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje XXXIV/10, Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 2001, št. 2, str. 336–337. – Deželno slovensko učiteljsko društvo v Ljubljani, ustanovljeno 1869 (A. Praprotnik) je delovalo do 31. 3. 1920 (predsednik Juraj Režek). Deželno slovensko učiteljsko društvo v Ljubljani, UT (15. 4.) 1920, str. 3. – Odbor je na seji 23. 3. 1919 sklenil predlagati občnemu zboru razpust društva. Slovenski šolski muzej, arhivska zbirka (dalje: SŠM ...), fond Zaveza, škatla 10, fasc. 38, 1919 (koncepti).

2 Poročilo pripravljalnega odbora o I. slovenskem katoliškem shodu kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani. Sestavil tajnik pripravljalnega odbora /=dr. Ivan Janežič/, Ljubljana 1893, str. 45–54. – Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895, Ljubljana: DZS, 1966, V, str. 293–294, navaja Mahničevo zavzemanje v Rimskem katoliku 1889.

3 Milica Bergant, Poizkusi reforme šolstva pri Slovencih, Ljubljana 1956. – Andrej Vovko: Slomškova zve-

19. in v začetku 20. stoletja se je ohranjala zavest, da je za uspešna prizadevanja za učiteljske materialne pravice na sindikalnem (oz. kot so tedaj rekli: na strokovnem) področju pomembna stanovska enotnost.

S spremembo konkordatne šole s cerkvenim nadzorstvom v "novo šolo" po liberalni avstrijski zakonodaji se je konec 60. in v začetku 70. let 19. stoletja oblikoval tudi sodobno pojmovan učiteljski stan: le laično nadzorstvo poučevanja laičnih predmetov, širša vsebina pouka in razširjena šolska obveznost na osem let, štiriletna učiteljišča, ki so izboljšala izobrazbo učiteljev in zakonodaja, ki je načelno uredila tudi njihove plače s pravico do pokojnine. A podrobnosti so bile v pristojnosti deželne zakonodaje in zato so posamezne kronovine plačevale učitelje zelo različno.[4] Kranjska je bila poleg Goriške, Istre in Tirolske med deželami, ki so učitelje plačevale najbolj skromno. V političnem razvoju je doživela osrednja Slovenija (dežela Kranjska) v zadnjih desetletjih monarhije od 1896 obdobje politične prevlade slovenskih liberalcev in nemške stranke, ki ga je 1908 zamenjala volilna prevlada katoliške Slovenske ljudske stranke, ki je imela največje število volilcev na podeželju. Na položaj učiteljstva, ki se je na prelomu stoletja tudi organizacijsko razdelilo na številčnejša liberalna društva Zaveze in po članstvu skromnejšo katoliško usmerjeno Slomškovo zvezo, sta tako vplivali tudi nasprotni politični stranki. In kakšna so bila v teh letih prizadevanja učiteljskih društev za potrebno ureditev plač učiteljstva?

I.

Učiteljske plače na Kranjskem, ki so bile po novi zakonodaji določene leta 1873 in nekoliko izboljšane leta 1890, so zaradi svoje skromnosti pomenile osrednje vprašanje učiteljske društvene dejavnosti. Prevladujoča liberalna usmerjenost učiteljstva na Slovenskem je imela v osrednji Sloveniji po letu 1896, ko je Kranjsko vodila koalicija slovenskih liberalcev in nemške stranke, tudi realno osnovo svojim prizadevanjem za boljše plače. Tudi na zborovanju učiteljske Zaveze avgusta 1896 v Opatiji se je vse vrtelo okoli plač in prošnjo za izboljšanje gmotnega položaja so zatem vložili kranjskemu deželnemu zboru.[5] Za izboljšanje učiteljskih plač so se potegovali poslanci obeh slovenskih strank, nemške stranke in tudi deželni predsednik. Tako je deželni zbor pristal na posebne doklade do regulacije plač učiteljstva, podobno pa so reševali učiteljske vloge tudi drugi deželni zbori.[6] Odločna liberalna usmeritev učiteljskega glasila 'Učiteljski tovariš' (UT), ki je objavljal tudi članke iz 'Slovenskega naroda', je konec 19. stoletja predstavljala učitelje, ki so s samozavestjo in stanovskim ponosom spoznali svoje pravice in so se zaradi nerešenih materialnih vprašanj odvrnili od katoliške stranke. Zatrjevali so, da s tem učitelji niso bili zoper versko šolo, pač pa le zoper duhovniško sonadzorstvo. In res daje pisanje 'Učiteljski tovariš' vtis, da bi bilo učiteljstvo manj liberalno ob večjem razumevanju za rešitev njihovega skromnega materialnega položaja. *"Zboljšajte nam plače, pa bo mir".*[7]

---

za, Enciklopedija Slovenije 11, Ljubljana: Mladinska knjiga 1997, str. 151. – Mateja Leskovšek, Slomškova zveza 1900–1926, Kronika, časopis za slovensko krajevni zgodovino, Ljubljana 2001, št. 3, str. 255–282.

4 Vasilij Melik, Slovenci in "nova šola", v: Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969 (uredili V. Schmidt, V. Melik, F. Ostanek), Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970, str. 9–63.

5 (Luka Jelenc), Prošnja kranjskega ljudsko-šolskega učiteljstva za zboljšanje gmotnega položaja, Učiteljski tovariš, (dalje: UT ...) (1. 2.) 1897, str. 33–35.

6 Zboljšanje plač, UT (1. 3.) 1897, str. 77–78. Prošnja učiteljstva je bila uspešna in 25. 2. 1897 je deželni zbor dovolil doklade. – Pogled na državne zbore, UT (1. 5.) 1897, str. 144–145. ...*"deloma se je učiteljskim željam takoj ugodilo le pri nas na kranjskem, popolnoma pa nikjer."*

7 Od nekod, (Sl. N.), UT (16. 12.) 1896, str. 427–429. – Dolenjeavstrijski deželni zbor, UT (1. 1.) 1897, str. 14.

Izboljšanje učiteljskih plač na Kranjskem 1898. Pokazalo se je, da so bili učitelji bolj uspešni, ko so si pridobili soglasje vseh treh političnih strank v deželnem zboru, kakor pa takrat kadar so v dosego svojih ciljev napadali in krivili za težave le eno stran. Ko je politična nasprotja med učiteljstvom umirila pričakovana ureditev učiteljskih plač, se je to videlo tudi v spravljivem pisanju 'Učiteljskega tovariša' v letu 1898. Tedaj se je zavzemal za spravo malo številčnega naroda, saj so bili *"klerikalizem, brezverstvo, liberalizem in socijalizem"* za Slovence le import, ki ni narodu v korist.[8] Prizadevanja za dvig učiteljskih plač so na Kranjskem uspela, ko so poslanci na 16. seji deželnega zbora 26. 2. 1898 soglasno sprejeli povišanje plač. Za šolstvo, usmerjeno v prihodnost, niso smeli biti trdosrčni, pričakovali pa so zadovoljno učiteljstvo, ki bo z navdušenjem opravljalo svojo dolžnost vzgoje in omike.[9] Manj zadovoljstva je bilo med učiteljicami, ki so bile od tedaj (za 10% v prvem in drugem plačilnem razredu) manj plačane. Ob tem je 'Učiteljski tovariš' še spremljal prizadevanja za izboljšanje učiteljskih plač na Primorskem, ni pa zamolčal bolj mikavno plačanih učiteljskih služb na Štajerskem,[10] ki so bile vabljive tudi za primorske in kranjske učitelje. Po povišanju učiteljskih plač 1898 in s tem večje naklonjenosti vseh treh deželnozborskih strank do učiteljstva je prišlo do bolj zavzetega iskanja sloge, a do konca leta 1899 od tega ni ostalo veliko. Katoliško gibanje med učiteljstvom je bilo po oceni škofa Jegliča ena od treh stvari, ki so jezile liberalce.[11] Z začetkom izhajanja lista 'Slovenski učitelj' pred božičem 1899 in z osnovanjem učiteljske Slomškove zveze ob II. katoliškem shodu septembra 1900 je učiteljsko katoliško gibanje dobilo tudi glasilo in organizacijsko obliko.[12]

Prizadevanja za ustrezne plače v prvih letih 20. stoletja. Kljub povišanju leta 1898 so ostale plače učiteljstva na Kranjskem nizke in so do leta 1903 zaradi višjih cen živil in potrebščin še izgubile vrednost. Tega, kakor tudi pomembnosti učiteljskega delovanja, ni zanikala nobena od političnih strank v deželnem zboru v Ljubljani, ki je krojil finančni položaj šolstva na Kranjskem. Različne pa so bile poti, ki sta jih liberalna in katoliška smer zagovarjali za rešitev: prvi so bili za povečanje deželnih davkov, ki pa bi jih občutili predvsem številčni njim nasprotni podeželski volilci, drugi pa so pričakovali rešitev od države. Na I. občnem zboru Slomškove zveze 30. 12. 1901 je govoril poslanec dr. Ignacij Žitnik tudi o izboljšanju učiteljskega gmotnega stanja. To je državni šolski zakon prepustil deželam, ki pa so bile *"preobložene"* z drugimi stroški in niso mogle učiteljskim zahtevam ustreči tako, kakor bi bilo *"opravičeno in primerno."* Žalostne deželne finance so bile tako pravi vzrok in dežele so pričakovale finančno rešitev od države. Žitnik je opravičeval katoliško-narodno stranko, da v deželnem zboru ni nasprotovala učiteljstvu (to je bilo le *"hujskanje gotovih krogov"*), saj je glasovala za

8 P. Leska (Dragotin Česnik), V ime sprave!, UT (10. 1.) 1898, str. 9–10.

9 Poročilo finančnega odseka, UT (10. 3.) 1898, str. 58–60. – Zahvala, Zmaga!, UT (10. 3.) 1898, str. 57. – Iz proračunske razprave, UT (10. 3.) 1898, str. 63. – Zahvala, UT (10. 3.) 1898, str. 57; Pismeno zahvalo, str. 64; Deputacija našega društva, (20. 3.), str. 70. – Za plače učiteljstva in šolstvo nasploh je kranjski deželni zbor namenil leta 1898 skoraj 400.000 gld, leta 1899 skoraj pol milijona gld kar je bilo 32% deželnih dohodkov. Iz deželnega zbora kranjskega, UT 1899, str. 123.

10 Ob novem letu, UT (1. 1.) 1899, 1. – Učiteljsko gmotno stanje na Goriškem, UT (1. 12.) 1898, str. 258–261; Z Goriškega, UT (20. 12.) 1898, str. 278–279. – Z Goriškega, UT (10. 4.) 1898, str. 86. – Učiteljske plače na Štajerskem, UT (1. 11.) 1898, str. 239.

11 *"Tri stvari liberalce togote: zavodi, katoliški shod, gibanje v učiteljstvu, pa tudi misijonov ne morejo."*– Arhiv Republike Slovenije, enota II, akc. št. 640–84, Dr. Anton Bonaventura Jeglič, Dnevnik (prepis), 4. 11. 1899. Motili so jih 'škofovi zavodi' – internat s katoliško gimnazijo, katoliški shod, nastajanje lista in društva katoliškega učiteljstva in ljudski misijoni.

12 B. Šuštar, Verska šola in liberalni duh učiteljev. Z "Učiteljskim tovarišem" o liberalni in katoliški usmeritvi slovenskega učiteljstva konec 19. stoletja, v: Melikov zbornik, Ljubljana 2001, str. 635–654.

izboljšanje učiteljskih plač *"v kolikor dopuščajo deželna sredstva"*.[13]

Namesto da bi si učiteljstvo zagotovilo pri plačah podporo vseh treh političnih strank v deželnem zboru, so prav učiteljske plače postale sporno politično vprašanje. Tak je bil vsaj videz, saj je v bistvu šlo za demokratizacijo volilne pravice. 'Učiteljski tovariš' je junija 1902 očital, da je bil pravi vzrok obstrukcije katoliške narodne stranke v deželnem zboru – da jim ni bilo treba povišati učiteljskih plač.[14] Na zborovanju učiteljske Zaveze v Trstu, skoraj dva meseca po dogodkih v deželnem zboru, ki so pripeljali do obstrukcije, je E. Gangl zatrjeval, da so imeli poslanci katoliške narodne stranke lepo priložnost, da pokažejo naklonjenost učiteljstvu, a je niso. Med prošnjami, ki bi jih moral na zasedanju 1902 rešiti deželni zbor, je bila tudi prošnja za izboljšanje gmotnega vprašanja učiteljstva. *"In ravno ta prošnja je bila eden izmed glavnih vzrokov, da so razgnali klerikalci deželni zbor"* kot maščevanje nad liberalnimi učitelji, ki so pri zadnjih volitvah *"tako vstrajno agitirali za kandidate napredne stranke."*[15]

Skupni učiteljski shod v Mestnem domu aprila 1903. Vsaj občasno so učitelji prav pri vprašanju ureditve plač sodelovali bolj kakor je bilo sicer običajno za pristaše različnih političnih smeri. Ko je prvotno zamišljen liberalni politični učiteljski shod postal stanovski, se je med velikonočnimi počitnicami 8. 4. 1903 zbralo v Ljubljani v Mestnem domu nad 500 kranjskih učiteljic in učiteljev, navzočih pa je bilo tudi deset poslancev. Slovensko in nemško učiteljsko deželo društvo, društvo učiteljic in Slomškova zveza so predstavljali vse učiteljstvo na Kranjskem v prizadevanjih za svoje eksistenčne pravice. *"Naš žalostni materialni položaj kriči do neba!"* so pozivali na shod. V resolucijah so na shodu predlagali za učiteljstvo uradniške plače od XI. do IX. razreda (predlog so nato ponavljali še leta), zvišanje opravilnih doklad ter več drugih izboljšanj svojega položaja, mdr. zmanjšanje služboovanja na 35 let in enakopravnost učiteljic z učitelji.[16] Vse je prav dobro kazalo, učiteljske zahteve, ki so se *"na tem shodu popolnoma v nepolitični in dostojni obliki stavile in zastopale"*, sta podprli tako liberalna kot katoliška stran, nato pa so se zlasali pri poti za dosego upravičenih učiteljskih zahtev: naj prispeva država ali dežela. Ljubljanski župan in poslanec Hribar je bil ob podpori upravičenim učiteljskim zahtevam za povišanje deželnih davkov (da bo enkrat pomagala država, pa tudi dežela z višjim deželnim davkom, *"ker tega je vredno ljudskošolsko učiteljstvo"*).[17] Učiteljske zahteve je nekaj dni zatem (19. 4.) na shodu v 'Katoliškem domu' podprl tudi poslanec dr. Šušteršič in priznal, da so bili učitelji res slabo plačani. A hkrati je svetoval *"dostojnemu delu liberalnega učiteljstva, ki je v veliki večini"* naj pošteno vzgaja mladino in naj vpliva, da manjšina preneha zlorabljati *"svojega poklica zoper vero, cerkev in duhovščino."* Saj bo vsak pošten človek priznal, da so glavni temelji vzgoje vsakega naroda *"vera, verska in cerkvena avtoriteta."* Prav to je Katoliško-narodno stranko zadrževalo, da bi se popolnoma postavila ob stran zahtevam učiteljstva. Odločno pa je nasprotoval Hribarjevemu predlogu naj se povečajo deželni davki. *"Raje razbijemo ves deželni zbor, nego bi kaj takega privolili"*, saj bi dežela sicer

---

13 "Učiteljske zahteve, UT (20. 2.) 1902, str. 41–43. – Učiteljske zahteve, Slovenec (8. 1.) 1902, /str. 1/. Zastopniki kmečkih volivcev, ki so velikokrat mladino raje videli pri delu kot v šoli, so imeli kar (pre)več razumevanja za dejansko stanje in bili v skrbeh za sredstva, ki jih je morala za razvoj šolstva zagotoviti dežela, posredno pa volivci in davkoplačevalci.

14 Kranjski deželni zbor, UT (1. 6.) 1902, str. 151. – V znamenju 'bobna', UT (10. 8.) 1902. Omenjali so 'mačjo godbo' in 'boben' na zasedanju 21. in 23. 6. 1902.

15 K., Dostojna taktika? (Dopis z dežele.), Slovenski učitelj, (dalje: SU ...) (15. 11.) 1903, str. 329–331.

16 Besedilo resolucije UT (15. 3.) 1903, str. 86.

17 Učiteljski shod, SU (15. 4.) 1903, str. 126 (izjava župana Ivana Hribarja). Izjavo je prinesel tudi UT: Učiteljski shod, UT (10. 4.) 1903, str. 86. Najbolj sporni del je bil: *"Zvišati se bode morala deželna naklada, ker tega je vredno ljudskošolsko učiteljstvo."*

morala objaviti stečaj. Šušteršič je zagovarjal dolžnost države pri ureditvi boljših plač učiteljstva, saj si je ravno država obdržala nadzorstvo in prvo besedo pri šolstvu. Denar za učiteljske plače bi dobil na račun posebnega davka, ki bi ga plačevali bogatejši, npr. z dohodki nad 5000 kron in tudi višji uradniki.[18]

Osrednje vprašanje sodelovanja v deželnem zboru je pomenilo vprašanje demokratizacije volilnega sistema. Deželnozborska večina (liberalna slovenska in nemška stranka ali *"nemškutarsko-liberalna večina"* kot so tudi zapisali) se je zavedala, da bo s tem izgubila večino in je zavirala takšno preureditev deželnega zbora, katoliško-narodna stran pa se je zatekla k obstrukciji. Tako se je učiteljsko vprašanje znašlo med političnimi mlini deželnega zbora. Kot je ogorčeno zapisal 'Slovenski učitelj', liberalni učitelji ljudstvu niso privoščili volilne pravice, pri vsej glasnosti ob obstrukciji pa niso opazili, da je liberalna stran v finančnem odseku sama onemogočala uresničevanje svojih (ne preveč resno zastavljenih) predlogov glede učiteljskih plač.[19] Nesklepčni deželni zbor pa učiteljskih plač ni mogel urediti. Politično uspešni sta bili obe stranki: liberalna je našla krivce za neurejene učiteljske plače v političnem tekmecu, katoliška narodna pa je obvarovala svoje volilce pred višjimi deželnimi davščinami. V deželnem zboru je na dr. Tavčarjev medklic *"Obštrukcijo pustite!"*, odgovarjal dr. Šušteršič: *"Volilno reformo nam dajte!"*[20] V tem sporu so izgubljali predvsem slabo plačani učitelji.

Tudi na zborovanju idrijske podružnice Slomškove zveze so aprila 1903 v Spodnji Idriji so glede učiteljskih plač želeli, da se zakon o tem *"popravi in izboljša"*. Deželni poslanec Mihael Arko je zagotovil podporo katoliško-narodnih poslancev učiteljskim zahtevam *("Učiteljstvo najprej pošteno plačajmo, potem pa zahtevajmo, da vestno izvršuje svoje dolžnosti")*, a svaril pred prevelikim optimizmom, da se bodo vse učiteljske zahteve s shoda tudi takoj uresničile.[21] Liberalno usmerjeno učiteljstvo je bilo tudi politično nestrpno kot na zborovanju Kranjskega učiteljskega društva na Primskovem decembra 1903, kjer je ob temi o učiteljskih plačah padla *"marsikaka trpka, a resnična beseda o kranjskih klerikalcih, osobito o njih vodji dr. Šusteršiču in konzumarju Jakliču, ki so nam snedli z obstrukcijo izboljšanje plač."*[22] Politično zaostrene razmere med osnovnošolskim učiteljstvom niso prispevale k tovariškemu vzdušju sodelovanja, niti niso prinesle kakšnih rezultatov glede ureditve plač. Nič ni kazalo, da bi se odnosi med učiteljstvom umirili. Okrajna učiteljska društva so tako konec leta 1903 podpisovala izjavo v podporo pisanju 'Učiteljskega tovariša', da obžalujejo obstrukcijo itd., a je 'Slovenski učitelj' zatrjeval, da so izjave prisiljene in naročene. Pač ni verjel, da bo akcija uspela, saj so (ob milijonu kron deželnega deficita) predlagali tudi draginjsko doklado k učiteljskim plačam. A ker je bilo s cesarjevim ukazom tudi to mogoče, so od dr. Tavčarja pričakovali, da to izpelje.[23]

---

18 O izboljšanju učiteljskih plač, SU (1. 5.) 1903, str. 142–143; Zmes III, UT (1. 5.) 1903, str. 100–101.

19 K., Dostojna taktika? (Dopis z dežele), SU (15. 11.) 1903, str. 329–331. – Hribarjev samostojni predlog v deželnem zboru za naročilo finančnemu odseku, da takoj obravnava 22. 9. 1903 vloženo prošnjo 'Slov. učit. društva', je obstruiral prav predlagatelj, ki ni hotel izdelati poročila o tem.

20 Obravnave deželnega zbora, IX. seja 27. 10. 1903, str. 180. – Vaša in naša doslednost, UT (10. 10.) 1903, str. 258. – Tudi na Goriškem so bile liberalna stališča podobna. Na očitek, da duhovščina nasprotuje boljšim plačam učiteljstva je na ustanovnem zboru podružnice Slomškove zveze v Gorici 1901 odgovarjal deželni poslanec župnik Grča in zagotovil, da je tako on, kakor vsa duhovščina, za boljše učiteljske plače. Iz Gorice. Podružnica 'Slomškove Zveze', SU (15. 10) 1901, str. 310. – Blagajništvo ..., n. d. str. 314. – O ustanovnem shodu v Gorici je napisal še dopis I. R. v Šempasu, n. d. str. 316.

21 N./ovak/, Iz Idrije, SU (15. 5.) 1903, str. 152–153. – Enako misel zasledimo na liberalni strani: *"Dajte učiteljstvu kruha, potem šele zahtevajte neumornega dela!"* M. Pintarjev, Kdo je kriv, UT (1. 1.) 1903, str. 10.

22 Učit. društvo za kranjski šolski okraj, UT (1. 1.) 1904, str. 9.

23 "Na boj na divje Amonite!", SU (15. 1.) 1904, str. 21–22.

Da se je *"kranjska klerikalna stranka"* na shodih leta 1904 lotila tudi šolstva, so opozorili tudi v liberalnem učiteljskem listu. Zamerili so dr. Janezu Evangelistu Kreku, *"ki je bil vzrejen in vzgojen ob trdi učiteljski plači"*, da se je v Predosljah in v Šenčurju tako lotil učiteljskih plač, da so kmetje mislili, da jim bo šel zadnji rep iz hleva, če bo sprejeta regulacija učiteljskih plač. Liberalno stran ni navdušil niti dvom dr. Evgena Lampeta o poštenosti liberalnega učiteljstva, saj je napovedal, da bo to učiteljstvo na njihovi strani, ko bodo imeli večino v deželnem zboru.[24] Ureditev učiteljskih plač je podpiral tudi škof Jeglič, saj je zapisal v knjižici "Pouk krščanskim staršem", ki jo je za novo leto 1904 pripravil vernikom, da učitelji niso primerno plačani in da mnogi *"težko ali komaj shajajo. ... Vsak delavec je vreden svojega plačila. Vnetega, pobožnega učitelja se pa celo ne more preplačati."* Hkrati je škof spodbujal starše naj visoko spoštujejo verne, krščanske učitelje. *"Naša kranjska dežela ima, hvala Bogu, nekaj učiteljev (žal, da g. pisatelj ni mogel reči: mnogo. Op. ured.[25]), ki so globokega verskega prepričanja. Mogel bi navesti več krasnih uzorov."* Seveda pa niso bili vsi učitelji taki, celo takšni so bili med njimi, *"katerim je liberalna mucka vso vernost snedla"* in niso bili za lep zgled otrokom vernih staršev. A huje kot njihovo lastno prepričanje in ravnanje bi bilo, *"če bi svoje nekrščanske nazore celo otrokom prodajali v šoli."*[26]

Kako občutne razlike so bile v plačah v posameznih avstrijskih deželah in kako upravičene so bile zahteve po višjih učiteljih plačah tudi v slovenskih deželah, posebej v Istri, na Goriškem in Kranjskem, je učiteljski tisk zelo nazorno objavljal. Na Štajerskem je bilo za plače učiteljstva boljše poskrbljeno.

dežela	*učitelji*	*učiteljice*	*povprečno*
Dunaj	2748	2122	2501
Spodnja Avstrija	2226	1937	2148
Štajerska	1952	1383	1762
Koroška	1589	1178	1505
Kranjska	**1462**	**1164**	**1361**
Trst in okolica	2589	1896	2267
Goriška	1316	1027	1208
Istra	1218	974	1128
Tirolska	942	640	794
Povprečno v državi	*1639*	*1190*	*1521*

Povprečna letna plača učiteljstva (v kronah) v nekaterih avstrijskih deželah, 1904.[27]

Enotni nastop na deželni učiteljski konferenci septembra 1905. Po sicer navzven uspešnem velikonočnem učiteljskem shodu aprila 1903, ki je povezal vse učiteljstvo na Kranjskem v reševanju materialnih zahtev, a zaradi političnih sporov o poti do dosegi tega cilja ostal neuresničen, se je kranjsko učiteljstvo zbralo na deželni učiteljski konferenci 4. septembra 1905. Ta je že pred srečanjem vznemirjala tudi zaradi možnega političnega pomena zborovanja okrajnih šolskih nadzornikov in zastopnikov učiteljstva. Načrtovane teme seveda niso bile politične, temveč so tako sodili glede na izkušnje na Gornje-

24 Zlobni napadi na ljudsko šolo in učiteljstvo, UT (20. 8.) 1904, str. 217–218.

25 Opomba uredništva 'Slovenskega učitelja', urednik Fran Jaklič, učitelj.

26 Sodba o učiteljih, SU (15. 1.) 1904, str. 70.

27 Povprečna plača avstrijskega učiteljstva, SU (15. 12.) 1904, str. 286–287. – Statistiko je Učiteljski tovariš predstavil že prej: Dajte nam kruha, UT (10. 10.) 1904, str. 256.

avstrijskem oktobra 1904. Takrat je *"radikalna 'jungovska' stranka"* izrabila priložnost za napad na *"vrhovno načelo našega šolstva: versko nravno vzgojo"*, saj so delegati pritrjevali predlogu za odpravo pobožnih vaj in verskega pouka. Nastal je javni škandal. Tudi na Kranjskem so bile takšne možnosti, da bi *"izkušala kaka klika"* tako izrabiti deželno konferenco: pisali so, da je 'Učiteljski tovariš' *"že razvil rdečo zastavo"* in pripravljal viharne resolucije. Svarilu so v 'Slovenskem učitelju' dodali zaupanje v treznost učiteljstva, da ne bo žrtvovalo ugleda stanu in šolstva *"političnim komedijantom"*.[28]

'Uporno zasedanje kranjskega učiteljskega parlamenta'. Deželni šolski svet je uradno učiteljsko konferenco sklical 4. septembra v Mestnem domu, določil dnevni red (učila, risanje, poldnevni pouk, učni načrti). Takšna konferenca, ki je bila sklicana po 14 letih, je zbudila med učiteljstvom veliko pozornosti. Manj pa je bila pomembna za politiko. 'Slovenski učitelj' je pisal celo o preziranju, saj je deželni predsednik poslal namestnika in tudi predsednika mestnega šolskega sveta župana Hribarja je zastopal magistratni uradnik. Iz deželnega odbora ni bilo nikogar. Kakor, da bi slutili, da se učiteljstvo pripravlja na obravnavo edine zares aktualne teme – regulacije učiteljskih plač. Učiteljstvo je predstavljalo 32 delegatov izvoljenih (po dva ali trije) po posameznih okrajih. Navzočih je bilo še 7 okrajnih šolskih nadzornikov in ravnatelj ljubljanskega učiteljišča. Po uvodu deželnega šolskega nadzornika Frana Levca, ki je pokazal na uspeh konference še pred začetkom: razstava učil je bila odlična, in podpredsednika deželnega šolskega sveta dr. Andreja grofa Schaffgotscha, so opomnili k *"zmernosti in razsodnosti"*, brzojavili vladarju in šolskemu ministru, nato pa izvolili funkcionarje zborovanja in stalni odbor.[29]

Kranjsko učiteljstvo je ugotavljalo, da so imeli več bremen in odgovornosti, hkrati pa je bila njihova *"gmotna mizerija vpričo gospodarskega preobrata uprav kričeča in neznosna."* Delegati so takoj predlagali nujni predlog o pereči gmotni problematiki učiteljstva kot del socialnih gibanj. *"Saj dokazuje vse gibanje, valoví zadnjih 10 let med kranjskim učiteljstvom in ki je zlasti v zadnjih dveh letih do skrajnosti razburilo vse naše vrste, da je vprašanje o regulaciji učiteljskih plač najnujnejše in najaktualnejše, za šolo in učiteljstvo naravnost vitalnega pomena."* Predlog so podpisali vsi delegati, predstavil pa voditelj Zaveze Luka Jelenc v obsežnem in kar občutljivem referatu.[30] Deželna vlada je imela za učiteljstvo le ukaze, ni pa storila ničesar niti za sklice deželnega zbora, zato je bila kriva učiteljske revščine. Ugotavljal je, da že 36 let (brez kazni) *"greše faktorji, ki nam režejo kruh"* proti členu zakona, ki jim zagotavlja stanu primerno plačilo. Veljali pa so le členi, ki so nalagali dolžnosti učiteljem. Problem je predstavil kar revolucionarno, saj je učiteljstvo vodila uporna misel: *"Zakaj bi se pokoravali zakonom mi, ko nam kažejo že toliko let naši predpostavljeni, da se ni treba ozirati nanje!"* Sicer pa je referat dostojno in premišljeno razgrnil vsa tista vprašanja, ki bi morala skrbeti tudi državno in deželno šolsko upravo kot npr. *"da nam opeša šolstvo, ker izumira učiteljstvo"*. Po predstavitvi uradno ugotovljenih dobrih uspehov 734 učiteljev in učiteljic[31] je Jelenc svoj nastop v

---

28 Deželna učiteljska konferenca, SU (15. 7.) 1905, str. 141–142. – Deželna učiteljska konferenca v Ljubljani III., UT (4. 8.) 1905, str. 264–265.

29 Deželna učiteljska konferenca, SU (15. 7.) 1905, str. 164. – Učitelji so pričakovali predvsem pogovor o materialnem stanju. *"Kjer ni kruha, ni delavcev"*, so zapisali. Deželna učiteljska konferenca, UT (28. 7.) 1905, str. 244–245. – SU (15. 8.) 1905, str. 174.

30 Prva in zadnja seja, SU (15. 8.!) 1905, str. 176–184. Predstavljena je vsa seja, Jelenčev referat z izjavo str. 179–184. Za vtis le en stavek: *"Navdaja me upravičena bojazen, da nam opeša šolstvo, ker nam izumira učiteljstvo. Učiteljstvo pa nam izumira zategadelj, ker so njegove plače take, da nimajo niti najmanjše privlačne sile."*

31 Uradno poročilo za leto 1905 je ugotavljalo med 734 učitelji in učiteljicami na Kranjskem 271 prav dobro uporabnih, 382 dobro uporabnih, 75 manj dobro uporabni in 6 zanikrnih v službi. SU (15. 8.) 1905, str. 183.

imenu učiteljstva sklenil z izjavo. V izjavi si je kranjsko učiteljstvo dalo *"duška svoji veliki bedi"* in učiteljski delegati so pokazali svojo odločenost za ureditev plač. Ko je govornik izjavo prebral (in učiteljstvo jo je poslušalo stoje) je zahteval primerno ureditev plač v smislu § 55. deželnega šolskega zakona s trditvijo, da se dotlej ne bodo udeleževali zborovanj deželne učiteljske skupščine. *"Po tej izjavi so vsi delegati odšli"* med glasnim odobravanjem. Slovenska javnost je, po pisanju časopisov sodeč, ta odločni nastop odobrila, vladna stran pa je bila manj navdušena in je delegatom grozila disciplinska preiskava zaradi neizpolnjevanja dolžnosti. Ker je bila akcija učiteljstva skupna in ne strankarsko obarvana, je bil 'Slovenski učitelj' tega posebej vesel ter je spodbujal učiteljstvo k pogumu, dogodek pa je odmeval tudi drugod.[32]

Učiteljski uspeh v deželnem zboru. A prav ta složni in odločni korak učiteljstva je bil uspešen, saj je učiteljske plače začel konkretno reševati deželni zbor. Na njegovi 5. seji 8. 11. 1905 so razpravljali o začasni regulaciji učiteljskih plač, saj so poslanci vedeli, da se je iztekal čas za deželnozborska zborovanja. Ivan Hribar se je zavzel za ureditev plač po zgledu Bukovine, kjer so bili učitelji plačani kot državni uradniki zadnjih treh plačilnih razredov. Nujnost predloga je potrdil dr. Šušteršič v imenu katoliško-narodnih poslancev. Sicer so ti kot zastopniki kmetov sodili, da varujejo *"ideelne interese kmetskega stanu, ako damo deželi najboljše učitelje"*, te pa bodo dobili s primernimi plačami učiteljstva. Izjava, ki ji je na zasedanju glasno pritrdil tudi Hribar. Dr. Šušteršič je bil v realnih razmerah za dodatek vsaj oženjenim učiteljem. Posebej pa se je zavzel za večji vpliv dežele, ki je nosila stroške ljudskega šolstva ter za demokratizacijo šolskih korporacij (deželnega in okrajnih šolskih svetov) ter proti tajni kvalifikaciji učiteljstva. Tudi Hribar se je zavedal, da resna regulacija plač v tedanjih razmerah ni bila možna, zato je pritrdil predlogu o draginjskih dokladah poročenim učiteljem.[33] Po sodbi 'Slovenskega učitelja' so bili presenečeni učitelji, ki so se tako številno udeležili zasedanja deželnega zbora na zbornični galeriji, *"da bi demonstrirali proti katoliško-narodnim poslancem."* Nato pa so Šušteršičev govor na galeriji celo *"živahno odobravali."* Hkrati se je poslanec dr. Krek zavzel še za ureditev pokojnin nekdanjim podučiteljem (zakon iz 1879 jim je upošteval pokojnino šele po priznanju definitivnosti) in štetja petletnic učiteljem, ki so bili definitivno nastavljeni pred 1873.[34]

Srečni oženjenci! Šolski odsek deželnega odbora je 18. 11. 1905 odločil, da so dobili oženjeni učitelji 25% draginjski dodatek k plači – pa tudi učiteljice, ki so bile *"primorane iz svojih dohodkov kot učiteljice vzdrževati legitimno rodbino"*. Samsko učiteljstvo je bilo upravičeno nezadovoljno.[35] V razpravi je učitelj in poslanec Fran Jaklič imel to podporo

---

32 Po deželni učiteljski konferenci, SU (15. 8.) 1905, str. 173–175. – Disciplinarna preiskava, SU (15. 11.) 1905, str. 234–235. – Sedma deželna učiteljska konferenca v Gradcu 10. in 11. 8. 1905 je bila strokovna, brez afer, saj je bilo učiteljstvo tam bolje plačano. N., Štajerska deželna učiteljska konferenca, SU (15. 10.) 1905, str. 213–217. – "Nepremišljeni elementi", UT (15. 9.) 1905, str. 315. – Učitelji, ki obstruirajo, UT (29. 9.) 1905, str. 336–337. Članek je objavil list Neue Freie Presse ter še nekateri drugi nemški in češki listi.

33 Prvi korak, SU (15. 11.) 1905, str. 237–238. Zatem so objavili še govora dr. Šusteršiča (ta se je zavzel tudi za upokojenega Lapajneta) in dr. Kreka (ta pa glede nekdanjih podučiteljev, ki so bili kot upokojenci prikrajšani pri pokojnini); n. d., str. 239–243. – Regulacija učiteljskih plač v deželnem zboru kranjskem., UT (17. 11.) 1905, str. 393–394. – Kako je o politikih katoliške–narodne stranke poročal UT je opozoril SU, ki je opazi, da se je "dr. Šusteršič edini potegnil v deželnem zboru za ravnatelja Lapajneta v Krškem", a o tem po v liberalnem listu poročali brez navedbe Šušteršičevega imena. Reklo se je..., SU (15. 1.) 1906, str. 13.

34 Prvi korak, SU (15. 11.) 1905, str. 237–238; Iz debate o regulaciji učiteljskih plač, SU (15. 11.) 1905, str. 239–243.

35 Srečni oženjenci!, UT (24. 11.) 1905, str. 403–404. Članek je predstavil debato v šolskem odseku de-

za nekaj začasnega in ne za pravo regulacijo plač. Zavzel se je (za razliko od poslancev dr. Tavčarja in Božiča, ki sta trdila, da samski učitelji težje shajajo) za družine učiteljev, za učiteljevo delo v društvih, za stalnost učiteljstva, za plačilo učiteljstva kot deželnih uradnikov in za spremembo preveč strogega disciplinarnega reda za učitelje: *"Treba je dati učiteljem več svobode ..."* Hribar se je pridružil mnenju poslanca Božiča, da bi morale doklade veljati za vse, a pojasnil, da se odločil je šele po posvetovanju z zastopnikom učiteljstva (Lukom Jelencem, *"da so končno, če se več doseči ne more, zadovoljni, da se jim da vsaj ta drobtinica"*), da sprejmejo dogovor na šolskem odseku.[36]

Predlog svojega šolskega odseka je deželni zbor v soglasju strank sprejel na dvanajsti seji 24. 11. 1905. In potem so se spet razvnemale strasti ob teh 25%: z liberalnega zornega kota je bila za omejitev le na poročene odgovorna katoliška stran, ta pa se je branila povečati davke, saj ni bilo pokritja v deželnih financah. Bojevit članek v 'Učiteljskem tovarišu' je bil namenjen tudi Slomškovi zvezi in *"peščici zaslepljenih tovarišev"*, ki jih je še združevala.[37] Nekaj teh napadov na katoliško stran je bilo tudi zaradi nelagodja na liberalni strani. Samski učitelji, posebej pa učiteljice, niso prav verjele Jelenčevemu zavračanju očitkov, da se na liberalni strani niso dovolj goreče zavzemali za učiteljice. Učiteljice so bile mnenja, da bi iz stanovskega ponosa in solidarnosti morali oženjenci odkloniti draginjske doklade.[38] Tudi na katoliški strani niso bile zadovoljne učiteljice, ki jih je bilo kar nekaj naklonjenih Slomškovi zvezi, posebej pa seveda tudi neoženjeni kateheti.

Mnenje, da bi liberalna stran lahko uredila učiteljske plače v času svoje politične prevlade na Kranjskem ni bil le politični očitek nasprotnikov, temveč je bilo takšno tudi mnenje med liberalnim učiteljstvom. Zanimiva je bila leta 1906 v času liberalnega 'spora v družini' sodba učitelja, da *"večina dež. zbora kranjskega ni storila za učiteljstvo tega, kar bi bila lahko storila in storiti morala, posebno ker je bilo učit. glavna opora naprednjakov."* Posebej so občutili, da častna člana Zaveze (Hribar, dr. Tavčar) za učiteljski *"stan nista storila, kar sta mogla storiti."*[39]

II.

"Učiteljstvo je bilo beraško plačano, šole so bile po vsej deželi zelo zanemarjene", je M. Škerbec ocenjeval obdobje 'sramotne zveze' med slovenskimi in nemškimi liberalci na Kranjskem med letoma 1896 in 1908. S širšo volilno pravico v peti kuriji si je politični katolicizem SLS pri deželnozborskih volitvah 1908 dobil večino na Kranjskem. A volilna

---

želnega zbora. 286 oženjenih učiteljev je imelo 382.840 K plače (25% doklade 95.710 K), 162 učiteljev-samcev pa 160.380 K (25% doklade bi bile še 40.095 K).– Draginjska doklada kranjskemu učiteljstvu, UT (1. 12.) 1905, str. 420–421. – Učiteljice ne zaostanimo za tovariši! UT (15. 12.) 1905, str. 431; Glas učiteljic, UT (5. 1.) 1906, str. 2. – Obravnave deželnega zbora ... XII. seja 24. 11. 1905, str. 246–253. Po poročevalcu Hribarju so v razpravi sodelovali Šusteršič, Tavčar, Božič (proti predlogu) in Jaklič.

36 Obravnave deželnega zbora, XII. seja 24. 11. 1905, str. 246–253.

37 Začasna regulacija plač kranjskega učiteljstva, UT (17. 11.) 1905, str. 396–397. –, Dar – 25%! UT (15. 12.) 1905, str. 432–433. – Dar – 25% (Dodatek ...), UT (12. 1.) 1906, str. 16. Komentirali so SU št. 16 in 17.

38 Občni zbor Ljubljanskega učiteljskega društva, UT (2. 3.) 1906, str. 80–81; (9. 3.) str. 90–91. Jelenc je potek usklajevanja podrobno predstavil 21. 2. 1906. V prizadevanjih za 25% doklade za vse učiteljstvo, so sprejeli to kar je bilo možno doseči. *"Ali bi bil/ mogel reči: Oženjeni učitelji – družinski očetje – odklanjajo draginjsko doklado, ako je ne dobe vsi učitelji in vse učiteljice."*/?/ Gospodičnam učiteljicam, ki so se nameravale samostojno organizirati, je pojasnjeval, da jim 'klerikalni poslanci' ne privoščijo draginjskih doklad, *"četudi jih je mnogo pod njihovim okriljem."*

39 SŠM, Zaveza, šk. 13, fasc. 59, ovoj X/10. Pismo Petra Medveščka Ganglu, Sv. Križ, 22. 8. 1906.

zmaga katoliške stranke ni prinesla boljših plač učiteljstvu, ki je bilo večinoma liberalno usmerjeno. Pri presoji odnosa SLS do vprašanja učiteljskih plač na Kranjskem in s tem deželnih financ, velja opozoriti na Škerbčevo zatrjevanje, da v prvih letih vlade v kranjskem deželnem zboru SLS še ni imela tako utrjenih pozicij med volilci, da bi lahko prenesla kakšen *"večji potres zaradi davkov"*.[40] Tako tudi lažje razumemo neprestano obotavljanje katoliških poslancev, da sprejmejo upravičene učiteljske zahteve po primerni ureditvi plač. Očitki katoliški strani, da je vodila izstradalno politiko do ljudskošolskega učiteljstva so se pojavljali že precej pred volilno zmago SLS na Kranjskem. 'Učiteljski tovariš' je sredi leta 1904 tako pisal, da je *"izstradanje učiteljstva"* vojni načrt kranjske katoliške stranke,[41] tudi v času, ko bi liberalno-nemška koalicija lahko uredila plače kranjskemu učiteljstvu. Kot se je prej obotavljala slovenska in nemška liberalna večina, ki jo je liberalno učiteljstvo izrecno podpiralo, tako so se po letu 1908 zadržano obnašali poslanci katoliške stranke. A pet – šest let urejanja teh zadev pod odločujočimi katoliškimi deželnimi poslanci je bilo tudi učiteljstvu v Slomškovi zvezi le preveč.

Tako nezadovoljstvo katoliško usmerjenega učiteljstva pri reševanju vprašanj učteljskih plač po letu 1908 gotovo ni bilo nič manjše od večkratnih razočaranj liberalnih članov Zaveze v času politične veljave liberalne stranke na Kranjskem. Predsednik Slomškove zveze Fran Jaklič (1868–1937) je postal kot prvi učitelj na Kranjskem deželnozborski poslanec, prvič izvoljen 12. 9. 1901. Pozneje je na listi katoliške SLS postal še državnozborski poslanec (od 1907) in na volitvah obdržal oba poslanska mandata do konca monarhije. Čeprav je bil tudi leta 1908 izvoljeni deželni poslanec nadučitelj Jernej Ravnikar član Slomškove zveze, je sicer SLS omogočila učiteljstvu deželnozborsko zastopstvo, a delovala sta lahko le kot del parlamentarne skupine te stranke, ki se je prilagajala pričakovanjem svojih podeželskih volilcev. Teh pa ni bilo mogoče ogreti za višje učiteljske plače, če bi se s tem povečali njihovi prispevki deželi. Začaran krog neuspešnih učiteljskih prizadevanj je bil sklenjen med upravičenimi interesi učiteljskega stanu, ki je bil večinoma aktivno v liberalnem taboru in volilno reformo v prvih letih 20. stoletja ter drugimi političnimi interesi obeh političnih taborov. Tako sta oba deželna poslanca, člana Slomškove zveze zaradi neuspešnega urejanja učiteljskih plač v deželnem zboru doživljala napade s strani liberalnega učiteljstva in nerazumevanje tudi med katoliškim učiteljstvom. Po vsej zadržanosti deželnih poslancev SLS je učiteljstvo pred vojno doseglo le ponovno začasno rešitev leta 1912 z deželnimi dokladami za neporočeno učiteljstvo. A ti dodatki k plači naj bi le dopolnili 25% dodatek, ki je veljal od leta 1905, a le za poročene, so zaradi pristranske delitve 10, 15 ali 25% draginjskih dodatkov sprožili nova nezadovoljstva.

Poskusi vplivanja Slomškove zveze na ureditev učiteljskih plač na Kranjskem po 1908. Vprašanja višjih plač, ki so bila stalnica društvenega delovanja učiteljstva, so obravnavali tudi na božičnem zborovanju Slomškove zveze 1908. Tako se je na koncu razvnela še *"stara in stalna točka"*: izboljšanje učiteljskih plač. Pokazalo se je, da zadeva še ni dozorela, kot je pojasnjeval poslanec Jaklič. SLS mora najprej urediti deželne finance, učiteljske plače pa so nameravali rešiti skupaj z reorganizacijo šolstva na Kranjskem. Temu je pritrdil tudi poslanec prof. E. Jarc s predstavitvijo pomanjkljivosti ljudskega šolstva, ki ljudstva ni docela zadovoljilo. Zanimiva pa je bila njegova izjava: *"Vsekako pa bomo skušali kolikormoč zadovoljiti tisti del učiteljstva, ki čuti in misli z ljudstvom."* Stvarnih pojasnil poslancev udeleženci *"niso mogli biti bogvekako veseli"*,

40 M. Škerbec, n.d., strani 111, 114, 120–121, 129–130, 152. – V. Melik, Demokratizacija volilnega sistema (1907) in njeni učinki, Zgodovinski časopis, 33, 1979, št. 2, str. 221–227.

41 XVI. glavna skupščina, UT (1. 6.) 1904, str. 141. Govor predsednika Jelenca na zborovanju Zaveze v Postojni.

saj so slišali – kakor že leta – samo obljube. Še več, za neoženjene učitelje in učiteljice, ki so že štiri leta prejemali 25% manj kakor oženjeni, se je oglasil katehet A. Čadež. Spraševal je o pravičnosti ali je kje dežela, ki enako učiteljstvo različno plačuje: *"Ali se plačujejo učiteljski otroci in ne delo?"* Tako so sprejeli predlog nadučitelja Pirnata, da je nujno regulirati učiteljske plače, do tedaj pa naj se prizna vsemu učiteljstvu draginjska doklada.[42] Ker so draginjsko doklado prisodili *"samo v zakonski jarem vpreženemu učiteljstvu"* je bilo takih učiteljev in učiteljic, ki so štiri leta čakali izboljšanje plače – kot so zapisali januarja 1909 – na Kranjskem kar 359. V juniju 1909 so pisali v 'Slovenskem učitelju', da vprašanje povišanja učiteljskih plač *"postaja od dne do dne nujnejše..."*[43]

Ko je jeseni 1909 že tri tedne deloval kranjski deželni zbor, je oktobra objavil 'Slovenski učitelj' članek, ki je pokazal na neuslišane upe, *"da se v tem zasedanju vrže med stradajoče šolnike kranjskega ljudskega šolstva vsaj drobtina."* Članek, podpisan z "Liga X.", je bržkone prispeval kdo od katehetov, saj je posebej predstavil neenakopravnost plačila poročenega in neporočenega učiteljstva. Trditve so bile tako vznemirjajoče, da se je uredništvo zavarovalo z opombo: *"Prejeli in objavljamo dobesedno."* Razočarano je avtor zapisal, da so dolgo požirali le prazne obljube, če pa ne bo dejanj, bodo tudi oni, ki so bili tesno povezani s SLS *"svoje ravnanje umerili po plačilu, ki se nam daje."* Tistim, ki jim je bil izgovor za povišanje učiteljskih plač *"velik del ljudski stranki nasprotnega učiteljstva na Kranjskem"* so povedali naravnost: draginjsko doklado so dali poslanci *"povečini tistim, ki smešijo našo stranko in 'Slomškovo zvezo'"*. Pristaši Slomškove zveze med učiteljicami, mlajši učitelji in katehetje so se lahko v pomanjkanju le zgražali nad poslanci svoje stranke. Zaradi skromnih plač so bile pokojnine še skromnejše, kar je branilo učiteljem, da bi se kljub starostnim težavam in dolgoletnemu službovanju zlahka upokojevali.[44]

Tudi na okrajni učiteljski konferenci ljubljanskih mestnih šol 23. 9. 1909, kjer so sicer obravnavali strokovne teme, je učitelj K. Simon hkrati opozarjal poslance, naj vendar že enkrat zagotove učiteljstvu takšne plače, da se bi lahko posvetilo le vzgojnemu in šolskemu delu. Tako ni bilo čudno, da je 'Učiteljski tovariš' izšel z žalno obrobljenim datumom 14. 10. 1909, ko je deželni zbor na XV. seji zavrnil Ganglove predloge o nujnosti ureditve učiteljskih dohodkov. Posebej so opazili, da sta glasovala proti skupaj z drugimi poslanci SLS tudi učitelja Jaklič in Ravnikar. *"Prokletstvo na take izdajice lastnega stanu!"* Tudi so predlagali Slomškarjem, naj ju na običajnem božičnem zborovanju postavijo na zatožno klop, *"potem pa proč z njima..."*[45] V medstrankarskem nasprotovanju ni bilo prav veliko razumevanja za to, da parlamentarno delo pač poteka v poslanskih skupinah, ki glasujejo navadno skupaj in s solističnimi akcijami se – razen pozornosti – v parlamentu ne doseže veliko. A kdaj je učiteljstvo od svojih poklicnih kolegov pričakovalo prav to. Na to glasovanje je 'Učiteljski tovariš' še leta opozarjal. Posebej pa so Slomškarji od svojih poslancev upravičeno pričakovali ureditev plač in z odlaganjem rešitve je njihovo nezadovoljstvo le raslo.

O plačah so Slomškarji, ogorčeni zaradi praznih obljub in odlašanja, govorili spet na

---

42 Božično zborovanje "Slomškove zveze", SU (15. 1.) 1909, str. 9–10. Akademsko izobraženi kateheti so bili letno prikrajšani za 350 oz. 400 kron.

43 359 učiteljic in učiteljev, SU (15. 2.) 1909, str. 42. – Nekoliko opazk k povišanju učiteljskih plač, SU (15. 6.) 1909, str. 141–142. – Ker so se učiteljstvu na Štajerskem že dvakrat povišale plače in so se tako že precej približale uradniškim nižjih treh razredov, so za Kranjsko predlagali še ureditev starostnih doklad na 10% in še kaj. Prepričani so bili, da je že skrajni čas, da upravičenim željam ustrežejo v kratkem.

44 Liga X., Resna beseda, SU (15. 10.) 1909, str. 228–229.

45 Okrajna učiteljska konferenca v Ljubljani, SU (15. 10.) 1909, str. 237. – 14. 10. 1909. Sramota! Izdajstvo!, UT (22. 10.) 1909, /str. 1/.

božičnem zborovanju 1909 in zagotavljali svojo vztrajnost.[46] Tajnik Štrukelj je poudaril, da je bila skoraj polovica kranjskega učiteljstva že zbrana v 'Slomškovi zvezi', velik del pa je obsojal nespametno nasprotovanje vsemu katoliškemu: *"Če bo kaj ganilo naše poslance"*, so zapisali v 'Slovenskem učitelju', *"jih bo zavest ... da je večina kranjskega učiteljstva"* zunaj liberalne organizacije. Vedeli so, da je bil *"do zadnjega časa"* politični nastop večine med učiteljstvom nasproten katoliškim poslancem, ki so se zavedali, da bi s tem podprli med učitelji tudi nasprotnike Cerkve, ki so se zavzemali *"za svobodno šolo brez Boga."* V liberalnih učiteljih so Slomškarji videli krivce za svoj slab ekonomski položaj, v liberalizmu pa kar krivoverstvo. Tudi deželnozborski poslanci *"niso – recimo modro ravnali"*, ko so pred petimi leti omogočili draginjski dodatek poročenim, saj so ga namenili povečini *"oženjenim pristašem katoliškemu ljudstvu nasprotne stranke"*, v bedi pa pustili posebej mnogo *"zglednih učiteljic"*. Tudi pri plačilu deželnega uradništva so bili poslanci bolj razumevajoči kot pri učiteljstvu.[47]

Neuspešnost regulacije učiteljskih plač je z razpravo v odseku deželnega zbora predstavil 'Učiteljski tovariš' 21. 1. 1910 in ob branju tega učiteljstvo ni moglo biti zadovoljno ne glede na politično usmeritev.[48] Na XXII. zborovanju Zaveze avgusta 1910 v Novem mestu so tako žolčno nasprotovali učiteljema poslancema Jakliču in Ravnikarju zaradi neuspešne regulacije plač.[49] Takšne besede res niso spodbujale poslancev SLS k urejanju problematike učiteljskih plač, med učiteljstvom pa so sejale razdor. Tako se je nerešeno vprašanje plač venomer kazalo kot osrednja skrb učiteljstva. Člani Slomškove zveze so se prav bali, da bi bilo učiteljstvo prikrajšano zaradi političnih sporov.[50] Tudi letnik 1911 so v 'Slovenskem učitelju' začeli s pisanjem o plačah in kljub besedam o lepoti poklica, ki lahko osrečuje, zapisali poslancem: *"Skrbite tudi vi, da ne bo že vsakdo na nas kazal s prstom, češ, glejte jih kruhoborce, glejte jih berače!"*[51] Utemeljenost učiteljskih zahtev pokaže že hiter pogled na pregled dohodkov avstrijskega učiteljstva 1910 po deželah: Kranjska je bila na prav repu, razlike pa prav občutne.[52]

---

46 Podružnica "Slomškove zveze", SU (15. 12.) 1909, str. 283–284.

47 Veliko božično zborovanje, SU (15. 12.) 1909, str. 283. – Konsekvenca, UT (7. 1.) 1910, str. 13. Omenili so deputacijo k Šukljetu, Šušteršiču, Lampetu zaradi učiteljih plač, niso pa mogli pozabiti glasovanja v deželnem zboru 14. 10. 1909.

48 –r– "Regulacija" učiteljskih plač, UT (21. 1.) 1910, str. 3. – V ospredju je bila poslancem ureditev deželnih financ, zato predlogi za povišanje draginjske podpore oz. za upoštevanje te za vse učiteljstvo (tudi neporočeno) niso uspeli. Deželni odbor je o tem odločal 24. 1. 1910. – K preosnovi dež. šolskega zakona na Kranjskem, UT (18. 2.) 1910, str. 2. – Ganglov govor v deželnem zboru o šolskih temah 31. 1. 1910 so objavili pod naslovom Hlapec Jernej in njegova pravica (UT, 4. 3. 1910, str. 1–2).

49 Označili so ju kar za *"izdajalca!"*XXII. glavna skupščina Zaveze, UT (12. 8.) 1910, str. 1–3. – Po državnozborskih volitvah pa so korektno zapisali, da *"sta učitelja Jaklič in Ravnikar* ***morala*** *glasovati proti regulaciji."* Nekaj besed tovarišem, UT (4. 11.) 1910, str. 1. – E. Gangl vse katoliško usmerjeno učiteljstvo v Slomškovi zvezi označil: *"Kristus je imel Iškarijota, Špartanci so imeli Efialta, učiteljsko uboštvo pa ima Slomškarje."* XXII. glavna skupščina Zaveze, UT (12. 8.) 1910, Priloga: § 1. državnega šolskega zakona.

50 Kdo nam hodi v škodo?, SU (15. 10.) 1910, str. 239. – UT (14. 10) 1910, str. 2. – Zopet eden na vrsti, UT (3. 3.) 1911, str. 3.

51 Belan (ps.), Za tolažbo ..., SU (15. 1.) 1911, str. 1–3. – Članek je komentiral UT, saj ni reševal materialnih stisk učiteljstva. Bodeči trn (ps.), Za tolažbo, UT (3. 2.) 1911, str. 1.

52 Pregled dohodkov avstr. učiteljstva l. 1910, SU (15. 1.) 1911, str. 179. Na Kranjskem so bili v zadnjih dveh plačilnih razredih 1000 in 1200 kron, v drugem 1400 (učiteljice 1260) kron in v prvem 1600 /učiteljice 1440) kron. S službenimi dokladami so po 30 letnem službovanju dobivali 2480 kron letne plače, so pa imeli oženjeni 25% dodatek. Če primerjamo le slednji podatek o plači po 30 letnem službovanju, je za Dunaj znašala 4800 kron, za Dolnjo Avstrijo 4800 kron, za Istro 3600 kron, za Štajersko in Koroško 3200 kron, Gor. Avstrijo 3160 kron in Moravsko 3000 kron. Manj so po tridesetletnem

"Če ne gre, da bi zavladala usmiljenost, naj se vsaj ne tepta pravičnost" so zapisali v 'Slovenskem učitelju',[53] 'Učiteljski tovariši' pa je predstavil liberalni učiteljskih shod 4. 10. 1911 v Ljubljani z eno samo točko dnevnega reda: 'Draginja in učiteljstvo'.[54]

Draginjska doklada "najbolj vrednim", 1912. Ko se jeseni 1912 ni moglo *"naenkrat ... vse izvesti, naenkrat ... popraviti, kar je zagrešila liberalna vlada tekom desetletij"*, so to v 'Slovenskem učitelju' oblikovali v članek z naslovom 'Najprej – dolžnost!' Odgovarjali so na razmišljanje učiteljstva, naj jih najprej pošteno plačajo, nato pa bodo več in boljše delali. Prepričevali so učiteljstvo, da se z glavo skozi zid ne da, da pa imajo poslanci razumevanje, *"a modra politika"* nalaga reševanje takrat, ko je najbolj primerno za uspeh krščanske organizacije. Tako je sicer lepo zamišljena brzojavka načelnika SLS in deželnega glavarja dr. Ivana Šušteršiča izzvenela manj slovesno. Pisal je 8. 8. 1912 zborovanju Slomškove zveze v Kamnik: *"Pod Slomškovo zastavo zbranim učiteljem mladega ljudstva iskrene pozdrave! Z vami čutim, z Vami grem!"*[55]

Obljubljeno in dovoljeno draginjsko doklado deželnega zbora so februarja 1912 tako izglasovali, a na izplačilo so še dolgo čakali. Na doklade je opozoril tudi 'Učiteljski tovariš', ki se je že 1. marca 1912 spraševal, kaj je z njimi. Ni prav hotel verjeti glasovom, da se bo pri razdelitvi *"strankarsko postopalo, ... saj draginja je za vse enaka."* sklenjena razdelitev doklad je bila realizirana šele po več mesecih pričakovanj in opozarjanj.[56] Ko so učitelji še sredi oktobra pričakovali izplačilo, v uredništvu 'Slovenskega učitelja' niso več vedeli, kako bi odgovarjali, kako tolažili. Draginjske doklade so sredi decembra 1912 le počasi prihajale in do božiča naj bi bile izplačane vsem, ki so jih bili deležni. Tako so *"deležnice in deležniki"* te draginjske doklade v začetku 1913 lahko zapisali, da jih je *"zopet nekoliko pokonci zravnala"*. V imenu 'Slomškove zveze' so izrekli toplo zahvalo vsem, ki so jih pri tem zagovarjali in zagotavljali vestno izpolnjevanje učiteljskih dolžnosti.[57]

Podpora 'najbolj vrednim.' Odkar je deželni odbor izplačeval draginjsko podporo tudi *"večini samskega učiteljstva"*, so v liberalnih časopisih ugovarjali, saj te podpore niso bili deležni vsi. 'Slovenski učitelj' je odgovarjal, da so jo dobile tiste učiteljice in učitelji, ki so jo zaslužili z vestnim delom za pouk in za krščansko vzgojo mladine. *"Podpora se deli najbolj vrednim"*, plača pa vsem brez izjeme. Saj bi bilo čudno, so zapisali, če bi dežela z večino katoliškega prebivalstva delila nagrade učiteljstvu z dovolj denarja za časopisje, ki je sramotilo učiteljstvo, složno delujoče z duhovščino. Poudarjeno so ugotavljali, da *"so tisti, ki so bili prezrti, sami krivi"*, kajti šlo je za učiteljstvo *"po liberalnem časopisju okužene, katoliškemu gibanju nasprotne, za versko odgojo mladine neobčutne"*, ki niso mogli prav vzgajati ne z besedo, še manj pa z zgledom. Tudi so bili med prezrtimi taki, ki jim v šoli ni bilo moč kaj očitati, a ko je bilo ob volitvah potrebno pokazati katoliško zavest, so se vrgli *"z nepričakovano strastjo v boj za protivnike verske*

---

službovanju prejemali le učitelji na Goriškem (2840 kron) in v Dalmaciji (2700 kron), čisto zadnje pa je bilo po prejemkih učiteljstvo na Kranjskem.

53 Ušesa naviti!, SU (15. 3.) 1911. Ponovno vlogo so poslali s sestanka ljubljanske organizacije 16. 2. 1911 med zasedanjem deželnega zbora. – Ljubljanska organizacija, SU (15. 3.) 1911, str. 70.

54 Štrajk, ki nikogar ne boli, SU (15. 2.) 1912, str. 42. – Poziv!, UT (29. 9.) 1911, str. 1. – Izredno zborovanje slovenskega napr. učiteljstva v Ljubljani, UT (6. 10.) 1911, str. 1–2 in (13. 10.), str. 1–2. – UT (29. 9.) 1911. – Naša tragedija, UT (15. 12.) 1911, str. 1.

55 Miroljub, Najprej – dolžnost, SU (15. 10.) 1912, str. 225–225. – Načelnik S.L.S. Slomškovi zvezi, SU (15. 10) 1912, str. 234.

56 Neizpolnjena obljuba, SU (15. 7.) 1912, str. 181.

57 Kdaj? Kdaj? Kdaj?, SU (15. 10.) 1912, str. 234–235.– Draginjske doklade, SU (15. 12.) 1912, str. 283. – Draginjska podpora, SU (15. 1.) 1913, str. 19.

šole, za propagatorje svobodomiselstva in krščanstvo uničujočega liberalizma."[58] Deželnozborska večina je spodbujala učiteljstvo za katoliško usmeritev in čeprav je to res lahko ustrezalo zakonskemu načelu versko-nravne vzgoje, pa je pomenilo tudi politizacijo; prav táko, a drugače idejno usmerjeno kot med liberalno vladavino na Kranjskem. Plačevanje učiteljstva je tako postalo pravi 'politicum'.

'Dejanja govore!' – 'Kos krvave zgodovine' kranjskega učiteljstva. Na občnem zboru kranjskega deželnega Slovenskega učiteljskega društva o božiču 1912 so sklenili o položaju učiteljstva pod oblastjo katoliške stranke pripraviti spomenico, saj so Slomškarjem že pred dvema letoma obljubljali brošurico, ki bi bila *"kot prolog k njih zgodovini."*[59] Ugotavljali so 'preskakovanje' iz *"naprednih vrst v klerikalne"*, saj je bilo boljše službeno mesto ali draginjsko doklado moč doseči *"z vstopnico Slomškove Zveze"*. E. Gangl je konec leta 1912 objavil v 'Učiteljskem tovarišu' nujno prošnjo za zbiranje gradiva o razdelitvi draginjskih doklad na Kranjskem, *"da ostane krivica prihranjena še poznim rodovom."* Tako je društvo pripravilo in Učiteljska tiskarna natisnila spomenico *'Dejanja govoré!'*, ki jo je sestavil E. Gangl kot jasno priča šele poznejši zapis.[60] Maja 1913 so jo začeli razpošiljati *"križem domovine"*, da bi prišla ***"brezplačno** med narod"*, kot so poudarili. Brošure so po Poljanski dolini in Žireh razvažali tudi z avtomobilom. Pisali so kar o 25.000 izvodih spomenice, poskrbeli pa so tudi za nemški *(Die Taten Reden! Gedenkschrift über die Lage der krainischen Lehrerschaft)* in češki prevod.[61] Na jubilejnem zborovanju Zaveze je tajnik Vilibald Rus 7. 9. 1913 v Ljubljani spomenico označil kot *"kos krvave zgodovine o položaju kranjskega učiteljstva"*, kasneje pa mu je bila kar *"žalna knjiga kruto preganjanega in ponižanega slovenskega učiteljstva."*[62] Pristranskost vodilne politične stranke na Kranjskem, *"preganjanje in zapostavljanje učiteljstva, ki se tej stranki ni udinjalo"* je ob materialni bedi učiteljskega stanu predstavila tudi tedanja učiteljica Angela Vode, ki pa je v svojih do leta 1961 napisanih spominih videla Slomškovo zvezo kot učiteljsko organizacijo pod vodstvom duhovnikov, nastalo za razbijanje enotnosti učiteljstva.[63]

V spomenici so objavili razpravo o šolskem vprašanju na petnajsti seji deželnega zbora 15. 10. 1909 (o nujnosti Ganglovega predloga o ureditvi plač) in navedli zborovanja, na katerih so obravnavali to temo v letih 1909–12. Posebej znamenit je bil

---

58 V Matenji vasi je umrl učitelj V. B. nesrečne smrti in liberalno časopisje je za to krivilo SLS, ker ni dobil doklade. – SU (15. 2.) 1913, str. 42. – "Draginjska podpora" in še marsikaj, SU (15. 2.) 1913, str. 41–43. – Med učiteljstvom se je porajalo zato denunciantstvo, tožarjenje zaradi 'praznih čenč' in 'Slovenski učitelj' je jasno zapisal, da že kolegialnost do tovariša, čeprav je lahko politični nasprotnik, zahteva opozorilo, šele kasneje naznanitev pomembnih in škodljivih napak. – Če bodo kaj na boljšem ..., SU (15. 2.) 1913, str. 42.

59 Podrobneje se ne bomo pečali. UT (2. 9.) 1910, str. 3.

60 Rado Grum, Gangl kot politik, UT (6. 11.) 1923, str. 6–7.

61 Kranjskim okrajnim učiteljskim društvom; Predsednike okrajnih ..., UT (30. 5.) 1913, str. 2. Stroške so poravnali s prispevki okrajnih učiteljskih društev Slovenskemu deželnemu učiteljskemu društvu. – Nemški prevod 'Spomenice', UT (6. 6.) 1913, str. 2. – Brošuro 'Dejanja govore' zatajujejo! UT (13. 6.) 1913, str. 3. (o številu izvodov). – Brošura 'Dejanja govore!' nevarna – avtomobilu. UT (20. 6.) 1913, str. 3. – Dejanja govore! UT (5. 9.) 1913, str. 11. Brošura v slovenščini in nemščini je bila brezplačno na voljo v Učiteljski tiskarni.

62 Tajniško poročilo, UT (19. 9.) 1913, str. 4. – Tajniško poročilo, UT (2. 9.) 1920, str. 2.

63 Slovenski šolski muzej, (dalje: SŠM ...), arhivska zbirka, fasc. 296, Angela Vode (1892–1985). Spomini, 296/14, str. 15–16. –Zbrana dela Angele Vode. Spomin in pozaba, III. knjiga, (Knjižna zbirka Krt 111), Ljubljana: Krtina, 2000, str. 61–62. – Glede na poznana dejstva o nastanku Slomškove zveze po liberalni usmeritvi stanovske učiteljske organizacije, je sodba Vodetove precej enostranska. Zanimivo je v tiskanem seznamu članstva Slomškove zveze A. Vode od 16. 7. 1913 */SU (15. 10.) 1913, platnice /3/* do šolskega leta 1916/17 članica Slomškove zveze.

predlog dr. Šušteršiča 28. 12. 1911, da lahko deželni zbor dovoli *"po svoji previdnosti"* do 25% doklado tudi tistemu učiteljstvu, ki je dotlej ni dobivalo. Po dolgotrajnem čakanju na izpolnitev obljube, je vznemirjala še različna višina doklade, ki so jo naklonili 365 *"učnim osebam"*: 297 učiteljicam in 68 učiteljem. To je bila pomembna številka, saj je šlo za skoraj polovico redno nastavljenega učiteljstva na Kranjskem, oz. malo več kot za 30% vseh službujočih.[64] Kriterij 'previdnosti' je pomenil bolj naklonjeno obravnavo članov Slomškove zveze, ki so prejeli doklado v višini 20 in 25%.

Tako je bilo 25% doklade deležno 145,
20% doklade 85,
15% doklade ..... 8 in
10% doklade ..... 127 učiteljev in učiteljic.

Pri imenski objavi prejemnikov po 31 sodnih okrajih (objavljena že 10. 1. 1913 v UT)[65] so, ne brez ironije, kar s križcem ločili Slomškarje od nečlanov te učiteljske zveze. Seznam je tudi zanimiva podoba (dela) neporočenega učiteljstva. Zato so tudi učiteljice tako številne v seznamu, ki so ga še dopolnjevali. Od 365 učiteljic in učiteljev, ki so dobili te doklade, jih je bilo v Slomškovi zvezi 244 (66,8%), nečlanov pa 121 (dobrih 33%). V Ljubljani so lahko priznavali učiteljstvu še draginjsko doklado in višjo stanarino. Objavili so pregled te *"previdnosti"* pri dodelitvi na mestnih ljudskih šolah, posebej pa predstavili še krivice spregledanemu liberalnemu učiteljstvu v posameznih političnih okrajih pri dokladah in podporah, pa tudi pri tečajih za izobraževanje učiteljstva meščanskih šol. Posebej nasprotni so bili pripravljavci spomenice *"klerikalni morali"*, saj je 'Slovenski učitelj' 15. 2. 1913 zatrjeval, da je bilo deležno podpore učiteljstvo, vneto za krščansko vzgojo mladine in prosvetno delo med ljudstvom, med prezrtimi pa so bili po pisanju spomenice tudi taki, ki jim pri delu v šoli ni bilo kaj očitati, a pri volitvah niso pokazali katoliške zavesti.[66] V 'Učiteljskem tovarišu' so 20. 12. 1912 predstavili razdelitev draginjske doklade v Ribniški dolini: *"klerikalne milosti"* so bili deležni *"samo Slomškarji, potem tisti, ki niso ne krop ne voda, in končno tudi par naprednih učnih oseb"*, a to so imeli le za pesek v oči. Posebej so ugovarjali temu, da doklade *(klerikalnega Miklavža)* niso dobili tisti, ki so je bili najbolj potrebni.[67] Ob tem so se spomnili na shod Slomškove zveze 2. 9. 1909, ko je Jaklič poudaril, da učiteljstvo obeh usmeritev loči 'sveti križ', tedaj pa jih je ločila 25 odstotna draginjska doklada. Tako so v 'Učiteljskem tovarišu' ilustrativno videli *"prapor Slomškarjev, na katerem se blešče korita in 25-odstotna draginjska doklada."*[68] Učiteljstvo se še dolgo ni pomirilo s *"strankarskim razdeljevanjem 25% doklad"* in še leta 1925 so to predstavili kot nečloveški višek klerikalne strahovlade na Kranjskem.[69] Draginjske doklade poročenim (iz 1905) in 365 neporočenim med učiteljstvom (1912) je poenotil vojni čas (1915) hude draginje. Deželni zbor je draginjsko doklado, ki

---

64 Ob koncu šolskega leta 1912/13 (23. 8. 1913) je službovalo na Kranjskem 816 učiteljev in učiteljic s statusom in 370 začasnih (skupaj 1186); 365 prejemnikov doklad bi bilo tako 44,7% razvrščenih v 4 plačilne razrede oz. 30,8% vseh. Med prejemniki omenjajo tudi katehete, ki niso všteti med število učiteljev, zato slika matematično ni popolnoma pravilna. – Učiteljski žepni zapisnik 1913/14, III. letnik, sestavil J. N. Jeglič, Ljubljana: Slomškova zveza 1913.

65 Razdelitev draginjskih doklad, UT (10. 1.) 1913, str. 2–3; Draginjske doklade učiteljstvu, n.d., 4. – 'Slomškova zveza', UT (24. 1.) 1913, str. 4. Pisali so tudi, da je Slomškova zveza najdražje društvo v Avstriji, saj mora deželni odbor drago plačati vse člane, *"da jih drži v šahu."*

66 (E. Gangl), Dejanja govore!, Spomenica o položaju kranjskega učiteljstva. Izdalo in založilo Slovensko deželno učiteljsko društvo v Ljubljani, 1913.

67 Klerikalna previdnost, UT (20. 12.) 1912, str. 1.

68 Kaj nas loči?!, UT (3. 1.) 1913, str. 3.

69 Učitelju – trpinu v spomin, UT (1. 7.) 1925, str. 3. – V nekrologu upokojenemu Edvardu Vohincu (r. 1869 Mokronog, u. 18. 6. 1925 Ljubljana).

jo je bil deležen le del učiteljstva, a še ta neenakomerno, namenil od 1. 8. 1915 *"v izmeri 25 odstotkov vsemu dejansko službujočemu učiteljstvu brez vsake izjeme."* Če je uvedbo doklad pospremilo časopisje na prvih straneh, sta o tem sicer poročala učiteljska lista, a le med krajšimi novicami.[70]

Nov deželni šolski zakon naj uredi tudi plače. Vprašanje upravičenega povišanja učiteljskih plač je bilo tudi v drugih avstrijskih deželah povezano z odnosom večine krščansko-socialnih volilcev do liberalnih učiteljev.[71] V novembru 1913 se je na Kranjskem govorilo, da bo regulacija učiteljskih dohodkov uresničena prav kmalu, nadejali so se, da bo Miklavž nosil. Pri Slomškovi zvezi so pričakovali, da bodo poslanci v pogovoru z zastopniki učiteljstva poiskali pot do *"vsestranske zadovoljnosti"*. In so v prvi številki 'Slovenskega učitelja' 1914 zapisali le usmeritev: *"Učiteljski zastopniki naj ne bodo preveč predrzni v svojih zahtevah, deželni možje pa naj pokažejo srce za pošteno slovensko učiteljstvo!"*[72] 'Učiteljski tovariš', ki je te vrstice poudarjeno prepisal, je zapisal, da je to izzvalo *"viharen protest"* med učitelji Slomškarji, saj *"tako ne piše učiteljski list"*.[73] Gotovo so tako menili pri Zavezi. A s stališča Slomškove zveze se je 'pred regulacijo učiteljskih plač na Kranjskem' pač veljalo malo zadržati.

Z liberalne strani je dr. Tavčar v deželnem zboru septembra 1913 predlagal 25% doklade za vse učiteljstvo, *"ker diference delati pri razdeljevanju doklad, mora biti neprijetno našemu pravičnemu deželnemu odboru. (Veselost med naprednimi poslanci.)"* Nujnosti predloga večinska SLS ni prejela. Jos. Reisner je z liberalnimi poslanci tedaj vložil interpelacijo glede izplačevanja draginjskih doklad 'po previdnosti' deželnega odbora. Te je bilo *"deležno prav majhno število tistega učiteljstva, ki stoji izven Slomškove Zveze, medtem ko so vsi člani Zveze prejeli 25 in 20% doklado."* Po predstavitvi števila prejemnikov so poudarjeno opozorili na trditev 'Slovenskega učitelja' 15. 2. 1913: *"Med prezrtimi so osebe, ki kažejo v šoli delno prizadevanje, ki se jim glede šole same ne more kaj očitati!"* Posebej so predstavili tudi razlike pri dokladi za stanarino v Ljubljani, pa tudi različne opravilne doklade na I. in II. mestni deški ljudski šoli. Deželnemu glavarju so zastavili vprašanje, ali so pri tem odločali stvarni ali politični nagibi in kaj bo storil za ureditev neobjektivnosti.[74] V razpravi je dr. Triller očital, da je za SLS *"absolutni predpogoj vsaki regulaciji učiteljskih plač popolno politiško zasužnjenje učiteljskega stanu."* Po oceni liberalne strani je potekalo sistematično izstradanje učiteljstva, *"najvažnejšega kulturnega delavca"*. V odgovor je dr. Krek obljubljal regulacijo plač, ko bodo zagotovljena sredstva.[75] Zanimiva bi bila podrobnejša analiza prejemnikov draginjskih doklad poročenemu učiteljstvu (1905), saj so omenjali, da so tisto doklado res v večji meri prejeli prav – liberalni učitelji. A toliko let neurejene plače deželnim uslužbencem pod oblastjo te ali one stranke res niso kazale na upoštevanja učiteljskega dela. Pravzaprav lahko sledimo kar splošno omalovaževanju kranjskih deželnih oblasti do delovanja učiteljstva, saj to kar cenimo, smo tudi pripravljeni plačati.

Ko je 24. 2. 1914 deželni zbor prejel načrt novega deželnega zakona o ljudskem šol-

---

70 Kot je objavil kratko vest 'Slovenski učitelj' je bilo avgusta 1915 konec s tako kritizirano delitvijo doklad 'po previdnosti' deželnega zbora. Ta je 9. 8. 1915 je sklenil, da izplačujejo 25-odstotno draginjsko doklado, ki so jo dovolili najprej oženjenim učiteljem, nato pa še večini samskega učiteljstva (od 10 do 25% temeljne plače), zaradi visoke draginje od 1. avgusta vsemu dejansko službujočemu učiteljstvu na Kranjskem hkrati mesečno s plačo. Draginjska doklada, SU (15. 9.) 1915, str. 203. – Posplošenje učiteljske draginjske doklade, UT (20. 8.) 1915, str. 5.

71 Vprašanju učiteljskih plač, SU (15. 4.) 1913, str. 96. – Omenjeno je izzivanje liberalnih učiteljev.

72 Miklavž bo nosil ...?, SU (30. 1.) 1914, str. 13.

73 Pred regulacijo učiteljskih plač na Kranjskem, UT (6. 2.) 1914, str. 3.

74 Deželni zbor in kranjsko učiteljstvo, UT (3. 10.) 1913, str. 3–4.

75 Krušno vprašanje v kranjskem deželnem zboru, UT (24. 10.) 1913, str. 2.

stvu so v 'Učiteljskem tovarišu' zapisali, da to ni regulacija, ampak "regulacija".[76] Če bi se pri plačnem delu še nekako uskladili, pa je liberalna Narodno napredna stranka imela pripombe k drugim točkam, posebej o šolskem nadzorstvu. Ključno stališče SLS je bilo ali sprejeti ves zakon ali nič. Ko so 2. 3. 1914 poimensko glasovali za predlog, da bi določila glede regulacije plač takoj upoštevali, pa so bili za predlog liberalci in Nemci, *"proti predlogu pa so bili – klerikalci"*. Tako je poročal 'Učiteljski tovariš' in omenjal incident med dr. Tavčarjem in Jakličem, ki so ga zaradi glasovanja še posebej napadali. Seveda pa je šlo tudi za zanimiv politični manever.[77] Učiteljska društva so poskušala z brzojavko predsedniku vlade in s spomenico, ki pa je ni podpisala Slomškova zveza, spodbuditi rešitev finančnih vprašanj, saj so se zbali, da še ne bo prišlo do regulacije plač. Kljub temu pa so pričakovali ureditev vprašanj v deželnem zboru med povelikonočnim zasedanjem, odobritev Dunaja in na jesen že nakazane nove službene prejemke.[78] Ko je država namenila sredstva za plačilo učiteljem, so se v liberalnem učiteljskem glasilu hudovali, da naj bi bilo to po 'zaslugi' Slomškove zveze šele 1. 7. 1914 in ne pol leta prej.[79] A zaradi vojne osnovnošolski zakon za Kranjsko tako ali tako ni nikoli veljal. Namesto ureditve plač so učitelji leta 1915 dočakali veliko draginjo zaradi vojne. Medvojna skupna prizadevanja treh slovenskih učiteljskih organizacij na Kranjskem pa so bila usmerjena zlasti v vojnodraginjske doklade in nabavne prispevke učiteljstvu, v Ljubljani so se v povezali tudi v skupni aprovizacijski odbor, posebej glede hrane, obleke in obutve.

Tudi zadnji večji skupni nastop učiteljstva v Ljubljani še v času monarhije je bil vezan na čisto sindikalna prizadevanja: to je bila sicer prepovedana **"krušna manifestacija" 5. 9. 1918.** V Mestnem domu so govorili o vojno draginjski dokladi za leto 1918 in realizaciji nabavnega prispevka učiteljstvu. Sodili so, da sta deželna in centralna vlada odgovorni in krivi za možne posledice, slišal pa se je celo bojeviti predlog za stavko učiteljstva. Zatem je šla večina od 600 navzočih *"deloma v kompaktnih vrstah po mestu"*, a jih je na Wolfovi zadržal policijski kordon. Pred Prešernovim spomenikom je nato učiteljstvo zapelo Lepo našo domovino in Hej Slovani. To *"krušno manifestacijo"* v duhu razmer težkega časa je sklenil prijateljski sestanek učiteljstva na vrtu hotela Štrukelj. Pri reševanju materialnih vprašanj v letih 1918 in 1919 so učitelji računali na deželo dunajske poslance Jugoslovanskega kluba, za marsikaj tega pa je po prevratu poskrbela Deželna vlada.[80]

III.

Zgodovinski dan, kar začetek 'nove dobe'. Po koncu vojne je bila med učiteljstvom velika pripravljenost, da presežejo politične ločitve pri skupnem delovanju, ne

76 "Regulacija" na Kranjskem, UT (27. 2.) 1914, str. 1. – Temeljne letne plače naj bi bile 1400, 1700 in 2000 K in 10 triletnic po 100 K.

77 Šolstvo v deželnem zboru kranjskem dne 2. t. m., UT (6. 3.) 1914, str. 1–3. Z brzojavko ministrskemu predsedniku grofu Stürgkhu so ureditev učiteljskih plač podprli tudi predstavniki učiteljskih društev: Deželno sloven. Učiteljsko društvo (Režek), Slomškova zveza (Slapšak) in Krainischer Lehrerverein (Kreiner).– kasneje so Slomškarji ugovarjali svojemu podpisu. Sumljivo ozadje izsiljenih izjav, UT (1. 5.) 1914, str. 3. – Razočarani, UT (20. 3.) 1914, str. 4. – Za pravico! Spomenica kranjskega učiteljstva, UT (10. 4.) 1914, str. 1–2. – Spomenico pa so podpisale Zveza slovanskega učiteljstva v Avstriji, Zaveza avstr. jugoslovanskih učiteljskih društev, Deželno slovensko učiteljsko društvo v Ljubljani, Društvo slovenskih učiteljic in Deutscher Lehrerverein für Gottsche.

78 Regulacija plač, UT (3. 4.) 1914, str. 3.

79 Slovenec se v številki 90 ..., UT (24. 4.) 1914, str. 3.

80 Kdo bi si mislil!, SU (15. 9.) 1918, str. 191. – Prvi oktober, SU (15. 10.) 1918, str. 208. – Pošteno poročanje, SU (15. 4.) 1919, str. 104. – Da ne bo prepozno, SU (15. 10.) 1918, str. 208. – Vrt hotela Štrukelj: pozneje hotel Turist, danes City hotel.

glede na politične usmeritve liberalnih učiteljev v Zavezi jugoslovanskih učiteljskih društev in katoliških v Slomškovi zvezi. Slovensko učiteljstvo je konec leta 1918 med upravo Deželne vlade za Slovenijo dr. J. Brejca in prosvetnega poverjenika dr. K. Verstovška (SLS) v težavnih povojnih razmerah pravzaprav presenetljivo doseglo tudi tolikokrat zahtevane državne uradniške plače. Uspehi skupnih prizadevanj 'Slomškove zveze' in 'Zaveze' so bili prav na dan občnega zbora zveze res zgodovinski. Skupno delovanje učiteljstva je namreč 30. decembra 1918 obrodilo sadove. Predstavniki katoliške 'Slomškove zveze' (Pirc, Fabinc, Dragan) in liberalne 'Zaveze' (Jelenc, Gangl) so v poverjeniku za pouk in bogočastje dr. Karlu Verstovšku našli takoj moža, *"ki je tudi v srcu naklonjen učiteljstvu, kar je najlepše pokazal z dejanjem."*

Na Verstovškov predlog so 30. 12. 1918 na seji Narodne vlade SHS soglasno sprejeli izenačenje dohodkov učiteljstva s plačami državnih uradnikov *"kategorije B"* 'Slovenski učitelj' je že v prvi januarski številki 1919 objavil preglednico plač, ki se je pričela s 1600 K (provizorična plača pred strokovnim izpitom) in se dvigovala z leti (35 let službe) do 4800 K, z dodatki pa še nekaj več. Tako je učiteljstvo končno dočakalo uresničitev dolgoletnih prizadevanj, saj jih niso le odpravili z lepimi besedami. Na vrsti so bili učitelji kot kulturni delavci, da delajo *"na stanovski samovzgoji in osredotoči*(jo) *vse svoje moči v šoli."*[81] Pozneje je učiteljstvo dobilo še položaj državnih uradnikov (1923), a na škodo dotlej upoštevane stalnosti učiteljskih službenih mest. Na šolstvo pa je vplival tudi nov državni okvir.

V predstavitvi strokovnega – sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922 je dr. Stiplovšek opozoril tudi na sindikalno dejavnost obeh učiteljskih organizacij (Zaveze jugoslovanskega učiteljstva in Slomškove zveze) po prvi svetovni vojni. Izpostavil je njuno sodelovanje v Učiteljskem svetu in prizadevanja po združitvi učiteljstva v enotno, strogo stanovsko organizacijo, *"toda velik interes obeh vodilnih meščanskih političnih strank, da ohranita vsaka preko svoje učiteljske organizacije vpliv v šolah in med pedagoškimi delavci, je uresničitev te zamisli preprečila".*[82] Pri tem je bil gotovo večji interes liberalne strani za agitatorje na terenu. Liberalna Zaveza se je poleti 1920 preoblikovala v (slovenski) del vsedržavne učiteljske organizacije (UJU / Udruženje jugoslovanskega učiteljstva, poverjeništvo v Ljubljani), politično pa se je navezala na demokratsko stranko (JDS), ter zagovarjala centralizem in unitarizem. V času takšnih vlad v Beogradu so imeli pomembno vlogo v šolstvu pri nas liberalno usmerjeni učitelji člani UJU. Katoliško usmerjena Slomškova zveza je združevala manjšino učiteljstva, ostala povezana z avtonomistično SLS, večji vpliv pa je imela na slovenske šolske razmere le nekaj mesecev v letu 1924, ko je bil dr. Korošec prosvetni minister. Kot ugotavlja dr. Stiplovšek, sta obe učiteljski organizaciji izboljšanju gmotnih in delovnih pogojev namenili le del svoje aktivnosti, učiteljstvo pa je večkrat protestiralo zoper politizacijo svojih stanovskih organizacij.[83] Prav depolitizacija učiteljskih organizacij kot pobuda članstva je pripeljala leta 1926 do ponovne povezave slovenskega učiteljstva v eni strokovni organizaciji.

---

81 Razvidnica plač, SU (15. 1.) 1919, platnice /2/. – Nova doba, SU (15. 1.) 1919, str. 21. Več kakor 3000 slovenskih učiteljev so nameravali v treh mesecih s pomočjo 4 učiteljev obeh organizacij razvrstiti v določene plačilne razrede. Plače, n.d., 22 – O tem je poročal na prvi strani tudi UT: Boj za kruh – dobojevan! UT (3. 1.) 1919, str. 1 in Nove plače učiteljstva, UT (31. 1.) 1919, str. 3; Naredba celokupne deželne vlade za Slovenijo, UT (21. 2.) 1919, str. 4–5. – Z naredbo poverjenika 18. 12. 1918 pa so bile urejene učiteljstvu tudi draginjske doklade do 30. 6. 1919. Št. 9655, Naredba poverjenika ..., SU (15. 1.) 1919, platnice /3–4/.

82 Miroslav Stiplovšek, Razmah strokovnega – sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922, Ljubljana 1979, str. 391.

83 Prav tam, str. 392.

FRANC ROZMAN

SPOMENICA DR. HENRIKA TUME ZA STOCKHOLMSKO KONFERENCO LETA 1917

Mednarodna konferenca socialistov, ki je bila nameravana leta 1917 v Stockholmu, naj bi obnovila delovanje socialističnih strank v Evropi, ki je bilo zaradi vojne in stališča strank druge internacionale ob izbruhu prve svetovne vojne v hudi krizi. Po februarski revoluciji v Rusiji se je položaj v Evropi močni spremenil in že aprila 1917 je prišlo do prve pobude danskih in nizozemskih socialistov za sklic mednardone socialistične konference. Nizozemski delegati so vsem nacionalnim sekcijam druge internacionale poslali poslanico za sklic konference v nevtralnem Stockholmu, ki naj bi se začela 15. maja, do česar pa zaradi stališč večinskih socialistov v Franciji in Veliki Britaniji ni prišlo. Po tem propadu je bil 3. maja ustanovljen nizozemsko-skandinavski komite kot organizacijski biro za pripravo zaenkrat odpadle konference. Razpoloženje do konference je bilo med socialisti različnih smeri različno in o tem na tem mestu ni mogoče podrobneje govoriti. Vlade ZDA, Francije in Velike Britanije delegatom njihovih dežel tudi niso hotele izdati vizumov, Avstro-Ogrska pa je v izdajo vizumov takoj privolila.

Navsezadne je nizozemsko-skandinavski biro 12. julija objavil vabilo na konferenco, ki naj bi se začela 15. avgusta. V predlogu namena konference je bilo zapisano, da je potrebno, da mendnarodni proletariat združi vse sile za dosego miru brez aneksij in kontribucij ter na osnovi samoodločbe narodov. Zaradi sporov v mednarodnem delavskem gibanju, oz. razadi različnih stališč do vprašanja udeležiti se konference ali ne, kakšna naj bo skupna osnova delovanja, koga na konferenco povabiti in koga ne, je nazadnje prišlo do tega, da se ni nikoli sestala in je bil 10. oktobra 1917 objavljen le memorandum o miru, skupaj s poročili socialističnih strank ter formuliran minimalni program, ki naj bi bil osnova za razpravo na bodoči konferenci, ki pa je tudi nikoli ni bilo.[1]

Za stockholmsko konferenco socialdemokratskih strank je bil s strani JSDS za delegata najprej predviden dr. Henrik Tuma za njim pa po manjšem rovarjenju še Anton Kristan in Josip Kopač.[2] Med slovenskimi socialdemokrati je bil Tuma tedaj nedvomno med nabolj izobraženimi, če ni bil prav on najbolj načitan in široko izobražen. To velja še posebej za njegovo poznavanje nacionalne problematike, spremljanja teorije socializma, da ne omenjam njegovega znanja številnih jezikov in tudi široke razgledanosti na

1 O stockholmski konferenci obstaja zelo obširna literatura in naj tu opozorim le na nekaj del, predvsem na delo Marijana Britovška: Revolucionarni idejni preobrat med prvo svetovno vojno, Ljubljana 1969, zlasti str. 255–270, ki na podlagi virov in dotedanje literature natančno rekonstruira in analizira socialistično dogajanje v tem času, sicer z izrazito levo simpatijo; primerjati je tudi Julius Braunthal: Geschichte der Internationale, Bd. 2, Berlin-Bern 1978, zlasti str. 78–111 in Jacques Droz: Geschichte des Sozialismus, Bd. 9, Frankfurt/M-Berlin 1976 in tam članek Madeleine Rebérioux: Der Sozialismus und der Erste Weltkrieg, str. 45–121 in še posebej str. 99–121; Johanna M. Welcker: Zwischen Wirklichkeit und Traum. Die Stockholmer Friedenskonferenz 1917, v ITH-Tagungsberichte, Bd. 20, Wien 1985, str. 33–68; Berthold Unfried: "Ein österreichisches Zimmerwals", Archiv : Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Arbeiterbewegung, Wien 1987, str. 194–226.

2 Henrik Tuma: Iz mojega življenja, Ljubljana 1937, str. 358.

številnih področjih od prava, politike, literature, etnografije do jezikoslovja in planinstva. V stranki je tudi zato užival velik ugled in po odhodu Etbina Kristana v ZDA je prevzel vodilno vlogo v stranki. Zaradi svojega kompliciranega značaja je imel dosti nasprotnikov. Ko je Antona Breclja, enega vodilnih mož SLS na Goriškem prizadelo mesto v Tumovih spominih "Iz mojega življenja", kjer Tuma omenja, da naj bi imel Simon Gregorčič umsko zaostalega nezakonskega otroka, je ob tem napisal članek, ki je sicer izšel že po Tumovi smrti in v njem jen zapisal, da je bil Tuma "... vsekakor nenavaden, prav svojevrsten človek v našem javnem življenju" in "... da je bil izrazit posebnež, njegov značaj se ne da očrtati na kratko. Po navadi je bil egocentričen človek, ki motri in vrednoti ljudi in svet okoli sebe prav po svoje, ko čuti do drugih prav po svoje, v tem čustvovanju prevladuje seveda sebičnost, ki ravna nasproti drugim prav po svoje, in to ravnanje je navadno vse prej kot obzirno in prizaneljivo ... O njem kot javnem delavcu so se njegovi ožji somišljeniki pritoževali, da jim postavlja na glavo stvari in načrte, ki jih je zasnoval sam."[3]

Za konferenco v Stockholmu se je Tuma pripravljal vestno in zavzeto, kot je bilo zanj značilno. Kot piše v spominih je odšel tudi na Dunaj, kjer mu je z literaturo pomagal tudi dr. Ivan Prijatelj, tedaj zaposlen v Kriegsarchivu.[4] Rezultat tega študija je bila 75 strani dolga tipkopisna razprava, ki jo je končal 1. julija 1917 v Trstu.[5] O stališčih v njej je razpravljal na sestanku predstavnikov posameznih nacionalnih strank v sklopu avstrijske socialdemokratske stranke, ki je bil na Dunaju 29. in 30. avgusta 1917 in ki naj bi izoblikoval skupno osnovo avstrijske delegacije za nastop v Stockholmu. Do tega skupnega stališča pa ni prišlo. Kot je na X. zboru JSDS 25. in 26. decembra 1917 v Ljubljani poročal tajnik izvrševalnega odbora stranke Josip Petejan spomenica ni bila predložena stockholmskemu pripravljalnemu odboru in je v tamkajšnjem arhivu švedske socialdemokratske stranke nimajo, kot mi je sporočil dr. Martin Grass iz Uppsale, ki pripravlja izdajo protokolov nameravane konference. Vprašanje je, če jo je Tuma oz. stranka predložila avgustovskemu sestanku na Dunaju. Vsekakor pa je v avstrijski historiografiji o teh vprašanjih neznana, utegnila bi pa biti v arhivu stranke ali v osebni zapuščini Viktorja Adlerja ali Karla Rennerja, morda še koga drugega tedanjih vodilnih socialdemokratov. Pri nas se nahaja v zapuščini dr. Henrika Tume in to v nemški in slovenski verziji. Za potrebe svoje spremne študije, ki je izšla skupaj s Tumovimi spomini, jo je prvi analiziral pisec spremne besede dr. Dušan Kermavner,[6] sam Tuma pa jo je nameraval v celoti objaviti v glasilu socialistične stranke "Socialistu", kjer je v nadaljevanjih izhajala vse do prenehanja lista 31. 12. 1925. Tako je ostala neobjavljena približno tretjina spomenice. O usodi spomenice Tuma sam ne v spominih, ne kje drugje ne govori kaj dosti in tako ne vemo, če so jo poznali tedanji voditelji avstrijske socialdemokratske skupne stranke, kdo jo je imel v branju, če sploh kdo. Zelo verjetno sta jo prebrala vsaj Kopač in Kristan, ki naj bi s Tumo odšla v Stockholm. Nekatere pasuse je Tuma vpletel v svoj referat o političnem položaju, ki ga je imel na že omenjenem decembrskem kongresu JSDS 1917, pa tudi članki v osrednji reviji avstrijske socaialdemokracije "Der Kampf" kažejo, da temeljijo na tej spomenici. Sestanek zastopnikov nacionalnih strank v avstrijski socialdemokratski skupni stranki konec avgusta 1917 se je, kot že omenjeno, končal neuspešno. Nasprotja med posameznimi nacionalnimi strankami so bila premočna, Čehi in Poljaki so že zahtevali povsem drugačno

3 Anton Brecelj: Pesnik Simon Gregorčič v dr. Tumovi luči, Dejanje 1939, št. 6, str. 242, 246–247.

4 Henrik Tuma: Iz mojega življenja, str. 360.

5 Zapuščina dr. Henrika Tume v novogoriški raziskovalni enoti ZRC SAZU. **Dr. Branku Marušiču se iskreno zahvaljujem za dovoljenje za vpogled v gradivo.**

6 Glej urednikove opombe k Tumovim spominom Iz mojega življenja, str. 445–466.

preureditev monarhije kot pa je bilo mnenje v dunajski centrali, kjer pa je bila sicer bolj desna stran močnejša, vendar je bila opazna tudi smer, ki se je potem udeležila tretje zimmerwaldske konference. Tuma je bil že tedaj bliže levemu krilu, tudi javno je že nastopal proti Karlu Rennerju kot vodji desne opcije in enemu vodilnih poznavalcev nacionalnega vprašanja. Formulacije v Tumovi spomenici so bile za to skupino gotovo nespremenljive, posamezni deli pa gotovo tudi za predstavnike drugih narodov in kaj bi šele bilo v Stockholmu, če bi do konference prišlo. Te konference naj bi se udeležilo 55 predstavnikov iz antantnih držav, držav centralnih sil, nevtralnih držav in tudi zastopniki narodov, pri katerih je bila nacionalna zavest še na nizki stopnji in so šele začeli formulirati svojo predstavo in zahteve. Takšni so bili Armenci, Kurdi, Arabci. Predstavnikov teh nacionalnosti, ki so bile vse večinoma v sklopu osmanskega cesarstva je bilo predvidenih presenetljivo veliko. Običajno se govori, da do stockholmske konference ni prišlo, ker predstavnikom antantnih držav njihove države niso hotele dati potnih listov, kar pa je bil le eden od vzrokov. Bilo pa jih je še več: poleg neenotnosti med avstrijskimi delegati so bila pomembna še nasprotovanja med Poljaki, razdeljenimi med tri države, pa med Italijani, komplicirale so se vedno bolj razmere v Rusiji, kjer je bilo zlasti važno vprašanje ali bo vojna požrla revolucijo ali pa bo revolucija požrla vojno, proti Stockholmu je bila tudi zimmerwaldska levica z Leninom na čelu. Seveda to precej kompliciranо situacijo lahko le omenimo. Nedvomno je bil Tuma edini slovenski politik, ki je v svoji spomenici pokazal kako si predstavlja povojno ureditev ne samo ožje države, v kateri je deloval, torej Avstro-Ogrsko, pač pa globalno vse Evrope in deloma celo Azije ter Afrike. Z današnjega zornega kota so Tumove zamisli še bolj zanimive, saj so danes realnost države, za katere je bil Tuma prepričan, da nimajo možnosti samostojnega razvoja, kot n.pr. Slovenija ali baltske države. Sredi leta 1917 bi komaj našli realnega politika, ki bi predvideval razpad ruskega, osmanskega imperija, razdrobitev habsburške monarhije in konec Hohenzollernov. Gotovo je za slovenski miselni svet vsaj zelo zanimivo, če že ne nenavadno, da se je nek slovenski razumnik in politik lotil tako globalnega razmišljanja in ga je bil pripravljen zagovarjati in utemeljevati tudi na evropski ravni, kar bi stockholmska konferenca bila. Spomenica bi zaslužila objavo v celoti, saj je gotovo unikaten prispevek slovenski politični misli. Tuma je v svojih razmišljanjih izhajal iz temeljitega študija političnih, etnografskih, gospodarskih in kulturnih danosti, kot marksistu mu je bil zelo blizu ekonomski faktor in tudi iz teh premis se je zavzemal za ustvaritev zaključenih gospodarskih in prometnih prostorov, pri tem pa je bil tudi občutljiv za usodo malih narodov, čeprav ne do vseh in je nekaterim kar lahkotno zavrnil možnost njihove nacionalne emancipacije in ustanovitev lastne države.

V nadaljevanju si bomo nekoliko podrobneje ogledali vsebino spomenice, pri čemer bo več prostora odmerjeno zadnji, doslej še ne objavljeni tretjini spomenice. V uvodnem delu spomenice[7] je Tuma najprej zapisal, da JSDS zastopa okrog 2,25 milijona prebivalcev slovenskih dežel, Istre in Dalmacije in da stoji odločno na strani razrednega boja in avstrijske sociademokratske skupne stranke. Izhodišče spomenice je stališče ruskih socialistov in februarske revolucije, torej mir brez aneksij in kontribucij ter na osnovi načela o samoodločbi narodov. Mir na takšni osnovi pa je mogoč le, če obstoja mednarodna zveza bojujočega se delavstva vseh držav sveta, katere skupni cilj je doseči samoodločbo narodov z razrednim bojem kot sredstvom. Krivda za vojno zadeva tudi Nemčijo in Avstro-Ogrsko, pri čemer je krivdo diferenciral, kajti pri Nemcih gre za stremljenje po nadvladi nad svetom, pri Ogrski za izraz bojazni zaradi naraščajočega

7 Vsi navedki so povzetki Tumovih stališč v 75 stranski spomenici v Tumovi zapuščini, ena verzija je v slovenščini in druga v nemščini, obe je pripravil Tuma sam. Ker sem povzemal spomenico v celoti, posameznih strani rokopisa nisem citiral.

slovanskega in romunskega prebivalstva v deželah krone sv. Štefana, pri Avstriji pa za Nemce kot vladajoči narod na eni in za Slovane na drugi strani. Vojna je za Avstro-Ogrsko samomor, ker bo v primeru poraza razpadla, v primeru zmage pa bo le vazal Nemčije in Slovenci in Čehi bodo le kolonija nemštva. Zato je Avstro-Ogrska tudi v središču problema miru in problema krivde. Samo z rešitvijo avstro-ogrskega problema bo mogoče govoriti o miru. Avstro-Ogrska naj bi se preoblikovala v zvezno nacionalno jadransko-donavsko-balkansko državo. S tem bo Nemčija potisnjena v njene naravne meje na vzhodu, z nastankom samostojne Poljske pa tudi na severovzhodu. Da bi nastala takšna država, pa je mogoče le s sodelovanjem Velike Britanije, Francije in ZDA. Takšen razplet bi omogočil trajen mir in sožitje demokratičnih držav v Evropi. Demokratična Avstrija, v kateri bi Srbi in Bosna in Hercegovina uživali popolno narodno avtonomijo, bi lahko z ustrezno prometno politiko in zlasti s povezavo z Jadranskim morjem, Srbijo gospodarsko in narodnostno navezala nase. Mirovna pogodba po končani svetovni vojni pa mora seveda vrniti popono neodvisnost Srbiji in Belgiji ter jo dati tudi Poljski.

Skoraj četrtina spomenice je posvečena Italiji, oziroma njenemu imperializmu, zaradi katerega je Italija tudi vstopila v vojno. Da je Tuma posvetil toliko prostora prav slovenski zahodni meji, je razumljivo, saj se je s tem vprašanjem ukvarjal leta dolgo in to zelo temeljito, podrobno in večplastno. V Italiji je iz slovenskega gledišča upravičeno videl veliko in stalno nevarnost. Zato je v spomenici z bogatim in odlično obdelanim gradivom tudi dokazoval nevzdržnost italijanskih ozemeljskih zahtev v slovenskem in hrvaškem Primorju in to dokumentiral z zgodovinskega, geografskega in etnografskega vidika. Tumi je tudi zaradi te latentne nevarnosti zelo simpatična ideja bodočnosti v jadransko-donavsko-balkanski državi za katero je menil, da je prav idealna gospodarska in prometna enota. Sestavljajo jo etnografske enote Čehov in Slovakov, alpskih Nemcev, Madžarov, Romunov in Jugoslovanov. Ta enota bi dala garancijo z 10 do 12 milijonsko državo, ki bi se vrinila med velesile Nemčijo, Rusijo in Italijo. Nastopal je tudi proti večinskemu, desnemu gledanju v avstrijski socialni demokraciji, ki ga je zlasti pooseblja dr. Karel Renner, da naj bi bila stvar posameznih narodov z lastnimi silami priboriti si avtonomijo. Tuma je bil mnenja, da je to mnenje napačno, kajti mali narodi so povsod v rokah vladajočih narodov. Zato mora za pridobitev avtonomije malih narodov biti odgovorna celotna mednarodna socialdemokracija.

Spomenica pravi, da je treba Srbijo ponovno vzpostaviti v mejah po drugi balkanski vojni, jo združiti s Črno goro in jo povezati z morjem in to bodisi z Jadranskim bodisi z Egejskim. Močna Srbija bo preprečila širitev Avstro-Ogrske, po drugi strani pa je ureditev makedonskega vprašanja življensko vprašanje tako za Bolgarijo kot tudi za Srbijo. Srbija predstavlja tudi iredento za Jugoslovane v okviru Avstro-Ogrske in zato je to vprašanje vse Evrope, trajna rešitev miru pa je možna le z združitvijo vseh Jugoslovanov v demokratični državi v okviru že omenjene gospodarsko-prometne enote Jadran-Donava-Balkan. Jugoslovanska država naj bi segala od izliva Timave na severu do izliva Bojane na jugu, proti vzhodu naj bi zajela vse ozemlje, kjer prebivajo Slovenci in Srbi na Ogrskem, do vključno doline Timoka in vključevala naj bi tudi Staro Srbijo s Skopjem. Če bi se ta država vključila v jadransko-donavsko-balkansko zvezo, bi nastala sila, ki bi uravnovesila Evropo in bi bila prvi korak k državni enotnosti vse Evrope.

Bolgarija po Tumovem mnenju ne historično, ne jezikovno in ne gospodarsko nima pravice do celotne Makedonije, pač pa le do vzhodne z dostopom na Egejsko morje, poleg tega pa še do Dobrudže in Trakije, medtem ko naj bi zahodno Makedonijo s Solunom vred dobila Srbija. Bolgarija bi morala segati do Enosa kot je bilo že določeno po prvi balkanski vojni. Grčija naj bi dobila egejske otoke in tisti del maloazijske obale, ki etnografsko spada h Grčiji, ne pa Drame in Kavale, ki spadata k Bolgariji. Carigrad naj bi postal prosto trgovsko mesto pod garancijo evropskih držav.

Romuniji mora na vsak način pripadati Besarabija, vprašanju Transilvanije pa se Tuma previdno izogne in jo nameni jadransko-donavsko-balkanski državni skupnosti in s tem bi bila bodočnost Romunije povsem zagotovljena.

Tudi Grčiji kaže gospodarski vidik vključitev med balkanske države, pri čemer bi bila njena severna meja od avlonskega zaliva do izliva Kareša v solunski zaliv. Tudi Ciper naj bi spadal v Grčijo. Albanija naj se vzpostavi v mejah avtonomne države ob nastanku, izključi naj se vmešavanje Italije, Srbija naj obdrži del Kosova, Metohije in Makedonije, kar je osvojila v prvi balkanski vojni, kajti ta del je bil vedno srbski in so ga Albanci zasedli šele v 18. in 19. stoletju. Sicer je sploh dvomljivo, če je Albanija sposobna samostojnega življenja, zato se Tuma nagiba k razdelitvi te države in naj bi južno Albanijo dobila Grčija, severno pa Srbija in na ta način bi bil odstranjen tudi spor med Italijo in Avstro-Ogrsko. Tudi Čehi naj bi se vključili v jadransko-donavsko-balkansko državno skupnost. Historična Češka ni primerna rešitev, ker temelji na ideologiji historičnega razvoja, Čehom ni potrebno državno pravo, pač pa naj se raje združijo s Slovaki, s katerimi so si zelo podobni.

Za Poljsko Tuma vidi rešitev v njenih etnografskih mejah, kamor bi bili vključeni tudi nemški jezikovni otoki. Zaradi svoje zgodovine, etnografskih posebnosti in nacionalne ideologije je Poljska kar poklicana, da tvori samostojno, vendar pa nevtralno državo. Opozori pa na problem Ukrajincev, ki so jih Poljaki bolj zatirali kot pa Rusi, Nemci ali Madžari sebi podrejene narode. Težava je tudi vzhodna Prusija in nemški jezikovni otoki, zato je videl rešitev v združeni Prusiji v okviru nemške države in je bil mnenja, da bi bila celotna Poljska v nemškem okviru bolj zavarovana kot pa, če bi nastala samostojna Poljska iz nekdanje kongresne Poljske, poznanjske vojvodine in avstrijske Galicije brez Ukrajincev, ki bi bila komaj sposobna življenja. Združena, avtonomna, geografska Poljska v nemški državi bi bila sigurna garancija za daljši naravni, etnografski in gospodarski razvoj Poljakov.

Finska je zvezni člen med Rusijo in Skandinavijo ter prehodna dežela velike Rusije na Severno morje in bi potemtakem morala tvoriti avtonomno enoto, združena v geografsko-prometno enoto Rusijo. Avtonomijo v Rusiji naj bi dobili tudi Armenci ter Litvanci, Estonci in Latvijci, za katere je Tuma menil, da nimajo prave sposobnosti samostojnega državnega življenja, obenem pa še odrežejo Rusijo od morja.

Vprašanje Malorusov ali Ukrajincev je lahko rešljivo, ko ne bo več carizma in bo možen kulturni razvoj Ukrajincev. V interesu socialne demokracije in trajnega miru pa ni, da bi socialdemokracija podpirala nacionalno separatistična stremljenja, ki se ne nanašajo na različne kulture in na nezdružljiva gospodarska ozemlja. Za nastajanje svobodnih držav splošne blaginje v socialnem smislu predstavlja manjša narodna razlika le vprašanje notranje avtonomije in uprave. "Merodajna za socialno demokracijo je končno le demokratična državna misel ter za obseg države edinole gospodarska in prometna enota, katera daje največjo garancijo za razvoj enotnega državnega ljudstva, po drugi strani pa vsled ureditve gospodarstva in prometa ne daje trenja proti sosednji državi. Nacionalna država na sebi daje mnogo manj garancije za mirni daljši razvoj, nego demokratična narodnostna država, kajti prva se mora po prirodni poti razviti v imperialistični smeri. Nemčija s Poljsko in Rusija z Ukrajino sta torej dve naravno dani prometni enoti. Z razširitvijo tega posebnega vprašanja, je rešeno tudi vprašanje Rusije. S priklopitvijo celega ukrajinskega ozemlja in Armenije bi bila Rusija tudi odškodovana za izločitev Poljske in Besarabije."

Carigrad bi se moral urediti kot svobodno trgovsko mesto s polno enakopravnostjo Grkov, Bolgarov in Turkov. Črno morje bi moralo biti zaprto morje za Rusijo, Romunijo in Malo Azijo (ne govori o Turčiji), Bospor in Dardanele pa naj bi bile pod skupnim varstvom teh držav.

Mala Azija naj bi bila turška brez Armenije, grških otokov in obale, gospodarski in politični razvoj Male Azije naj bi bil pod varuštvom mednarodne zveze.

Danski del Schleswiga naj se priključi Danski.

Lorena je etnografsko in zemljepisno francoska, zato je naravno, da se priključi Franciji. Obratno je z Alzacijo in je zato zahteva Nemčije po izključni posesti Rena upravičena. Plebiscit bi bilo težko izvesti in rezultat bi bil dvomljiv. Alzacija naj se torej vrne Nemčiji kot popolnoma avtonomna dežela, čez najmanj pet let pa naj se izvede plebiscit. Za izgubo Alzacije bi bila Francija odškodovana z Loreno in valonsko Belgijo. Po drugi strani bi bila s svobodno Poljsko in z mogočno jadransko-donavsko-balkansko državo povsem zlomljena moč Nemčije v Evropi in bi bilo zato tem lažje prepustiti Nemčiji ves Ren.

Irska bi morala dobiti popolno avtonomijo, ki bi zajemala tudi Wales in severno Škotsko.

Burska dežela, Tripolis in Maroko bi se morali urediti kot kolonije po egiptovskem vzorcu. Egipt naj bi namreč ohranil vse možnosti razvoja in avtonomije. Angleška uprava Egipta po Tumovem mnenju lahko velja za vzor deželne avtonomije in takšna oblika lahko služi za vzgled vsem narodom, ki po številu ali geografski legi in v političnem smislu še niso usposobljeni, da bi tvorili samostojno enoto. Takšna avtonomija je sploh edino mogoča prva stopnja pri nastajanju držav zveze večjih gospodarskih in prometnih skupin. Malta je prehodna točka do Tripolisa in naj pripade Italiji, kamor geografsko in etnično spadata tudi Korzika in Nica, kjer pa bi bilo zaradi francoskega vpliva treba izvesti plebiscit.

Združitev Židov v državo je geografsko izključena, etnografsko pa težko mogoča, razen če cionizem z naselitvijo Palestine pride do kakšnega rezultata, kar pa je zasebna stvar. Njihov občevalni jezik, hebrejski, je le jezik učenjakov. Jidiš pa je nemški žargon in ga ni imeti za poseben jezik, če pa že, pa ni zmožen kulture in ga govore v glavnem le politični in ruski Židje. Židom naj se omogoči, da tam, kjer prebivajo sklenjeno ali pa v verskih občinah, če so raztresene, ustanovijo svoje kulturne institucije, pa tudi tako utegne jidiš komaj prestopiti prag ljudske šole. Ko bo dana politična svoboda Židom v Rusiji in na Poljskem, bodo odpadla njihova separatistična stremljenja in počasi bodo v teh deželah prišli do samostojne države. Drugod pa so tako našli svojo posebno pot in preko ozkih mej svojih verskih občin poiskali široki trgovski svet in se prilagodili onemu narodu, ki se je izkazal v deželi kot gospodujoč, ali pa je Židom prepustil gospodarstvo, kot se je zgodilo na Ogrskem.

Vprašanje kolonij je po Tumovem mnenju čisto gospodarsko, ker gre za nabavo surovin v korist razvoja in povzdige vsega svetovnega gospodarstva. S tega stališča so kolonije za ves kulturni svet vprašanje gospodarsko bolj koristnega uveljavljanja in posledično povečanja prometa. Kolonialno vprašanje pride v poštev v bistvu le v primeru Afrike. Francija naj dobi severno in vzhodno Afriko, Italija Tripolis in Tunis, Nemčija Kongo in Angolo, Velika Britanija pa ozemlje od Kapske dežele do Egipta. Francija mora varovati avtonomijo Maroka, Velika Britanija pa bursko. Kolonialno ozemlje majhnih držav (Belgije, Portugalske, Španije) mora prenehati. Z enotno porazdelitvijo Afrike ni le omogočeno velikim industrijsko razvitim državam Evrope dobivati surovine, pač pa tudi neznanski porast in pocenitev prometa. S to razdelitvijo bi bilo mogoče zgraditi železnico Kapska dežela-Kairo-Bagdad-Indija in še s sibirsko železnico bi se povezal ves svetovni promet. Upravo kolonij je imeti za mednarodno splošno zadevo vseh udeleženih držav. Za načela uprave morajo veljati najcenejša nabava surovin, obenem pa tudi kulturna in gospodarska organizacija kolonialnih dežel, pač glede na njihove posebnosti in kulturne danosti.

Približno zadnjo petino spomenice zajema šest točk, v katerih Tuma razvija svoje

videnje bodoče urejenosti svetovne skupnosti, da bi se človeštvo izognilo bodočim vojnam. Že takrat je bilo med različnimi politiki slišati glasove, da je treba vzpostaviti neko skupno organizacijo držav, kar se je potem po versajski mirovni konferenci zgodilo z nastankom Društva narodov. Tuma se zavzema tudi za splošno razorožitev in vzpostavitev ljudske vojske. Tuma je menil, da stalna vojska omogoča napad ene države na drugo, stalna vojska pomeni neprestano in neomejeno oboroževalno tekmo. Splošna ljudska vojska ali opolčenje pa bi pomenilo organizacijsko sodelovanje vsega ljudstva in oboroževanje mladini ne bi pomenilo drila, pač pa bi bilo to vzgojno šolsko delo. Število oboroženih sil, oborožitev in rok trajanja vojaške službe naj bi bilo urejeno mednarodno. Odpraviti bi morali vojni plen. Mednarodne določbe naj bi urejale ravnanje z vojnimi ujetniki in vohuni. Svetovna skupnost bi morala postaviti na skupni imenovalec trgovski, menični, patentni, železniški, poštni in brzojavni promet, enako tudi mere, uteži in denar, pretok ljudi in delavsko zaščito. Mednarodne pogodbe naj bi preverjala stalna kontrolna komisija. Odpraviti bi morali zaščitne carine, uvesti popolno svobodo prometa na kopnem in vodi. Ustanoviti bi morali mednarodno carinsko sodišče. Te svoje ideje je Tuma obširno ilustriral s citati Eduarda Bernsteina, Karla Marxa, Karla Rennerja, Jamesa Kair Hardyja in drugih. Svobodna trgovina pa po Tumi ne bi smela biti absolutno trgovsko načelo, ker bi s tem dejansko priznavali pravico močnejšega in izrabljanje šibkejših. Mednarodni carinski urad naj bi bil najvišja instanca, ki bi urejala vprašanje carin in svobode trgovanja. Vse morske ožine bi se morale internacionalizirati. Glavne železnice, ki povezujejo prestolnice držav, pa tudi veletoki in rečni kanali med državami bi morali dobiti status mednarodnih podjetij in bi jih morale voditi mednarodne komisije. Vprašanja, ki se nanašajo na obseg in eksistenco posameznih držav, še posebej pa vprašanje vojne in miru, bi moralo reševati mednarodno sodišče, njegove razsodbe pa izvrševati s sodelovanjem vseh v sporu udeleženih držav, če ne drugače tudi z oboroženo siloin blokado vsega prometa. V tretji točki zahteva, da se ustanovi stalna komisija za reševanje nacionalnih, prometnih in gospodarskih vprašanj in bi morala začeti delovati takoj po mirovni konferenci.

V četrti točki se Tuma zavzema za to, da bi države udeleženke mirovne konference morale imeti število delegatov glede na število prebivalcev, glede na promet in pa na brutto domači proizvod. Konferenca bi določila mirovne pogoje in organizirala delo za dosego trajnega miru. Poleg tega mednarodnega telesa bi se vsa ta vprašanja morala obravnavati tudi v parlamentih sodelujočih držav. Ustanoviti je potrebno tudi stalno mednarodno konferenco socialdemokratskih strank. Delegate te konference pa ne bi določili po državah, ampak po narodnostih. Kot kriterij za pripadnost k socialdemokraciji naj velja načelo razrednega boja, zato je treba izključiti vsedržavne in nacionalne socialiste. Pravico glasovanja je treba določiti glede na razmerje med politično in sindikalno organiziranimi delavci z upoštevanjem pripadnikov določene narodnosti. Internacionalni urad, ki bi sklical konferenco, naj tudi določi če se zasedanj lahko udeležijo tudi nacionalne manjšine, definitivno odločbo o tem pa naj da konferenca sama.

V šesti točki se je Tuma zavzemal za načelo miru brez aneksij, brez kontribucij, za samoodločbo narodov in za popolno avtonomijo narodnih manjšin. Vse to naj bi se izvajalo brez stalnih mirovnih pogodb. Vsa sprotna vprašanja naj rešuje mednarodno sodišče. Splošna in proporcianalna volilna pravica je predpogoj za uveljavitev demokracije, socialdemokracija pa mora v svoje vrste pridobiti tudi kmete, ki so v zvezi z meščanskimi intelektualci glavna opora reakcionarnega in konservativnega sistema. Zato mora delavstvo pridobiti svoje politično zastopstvo v vseh družbenih korporacijah (občinah, zavarovalnicah, porotah, davčnih in upravih komisijah). Historične dežele se morajo razbiti, ker se nanje opira plemstvo in so nosilke meščanskega nacionalizma. Vzpostaviti je treba svobodne in samostojne, gospodarsko neodvisne občine, katerih

končni cilj je centralizirana država, ki je osnovno jamstvo demokracije in samoodločbe narodov. Edini zakonodajalec naj bo parlament. Svobodne občine bodo privedle do ločitve države in cerkve in tako bo slednji ostala le skrb za vero ter ne bo več služkinja države. Osnovati je treba narodna okrožja isti jezik govorečih ljudi, kar bo pomenilo tudi rešitev nacionalnega vprašanja v socialdemokratskem smislu. Za socialdemokracijo je narodnost kulturno občestvo in kot tako osnova ljudske sreče. Le s popolnoma svobodnim izživetjem kulturnega občestva je mogoče dvigniti splošno človeško kulturo. Zaradi tega postaja ravno za socialdemokracijo vzdrževanje tudi najmanjšega dela kakega kulturnega občestva važno, kar je v nasprotju z meščanskim nacionalizmom, ki je agresiven, bojevit in dela na ustvarjanju enotnih nacionalnih držav. Le s popolno svobodo občin je mogoče vzdrževati tudi najmanjše kulturno občestvo, po drugi strani pa se z razvojem gospodarstva in kulture to lahko doseže na prostovoljen in neprisiljen način.

Meščanski nacionalizem pomeni krepitev in izoliranje narodnih kultur in njihovo premoč z izrinjanjem manjših narodnosti. Socialdemokratičen nacionalizem pa pomeni svoboden razvoj vsakega kulturnega občestva brez ozira na število in istočasno naravno stapljanje in križanje kultur, kar je prava podlaga višje kulture. Le z izobrazbo materinščine je mogoča razširitev demokratične prosvete in mišljenja. Le s skrbno nego materinščine se izžene nepismenost iz slednejga kotička in se iztrebi. Narodna prosveta je podlaga in predpogoj vlade delavstva. Z nastankom narodnih občin in okrožij ter zveze le-teh v kulturna občestva postane mogoča neovirana in svobodna zveza le-teh v gospodarske in prometne enote. Le svobodno kulturno občestvo je sposobno izbirati v lastnem interesu priklopitev h gospodarski državi. Le v tem je končno dana neoporečna internacionalnost. Vsa internacionalnost ima kot neobhoden predpogoj neomejeno svobodo narodnosti. Za primer je Tuma navedel Švico. S selfgouvernementom pridejo Jugoslovani v položaj, da se priklopijo oni prometni enoti, ki služi njih blaginji ali pa že gospodarski državni skupini Italija-Jadran-Ilirija ali Jadran-Donava-Balkan. Brez svobode narodnosti ni pravice samoodločanja, ni svobode narodnosti brez samouprave občin, okrožij in kulturnih občin. Izvedba pravice samoodločbe ljudstev v državah blaginje šele prelomi gospostvo kapitalizma. Le popolno izvedena internacionalnost bo sposobna imeti za rezultat gospodarsko in prometno enoto vseh držav. To pa je tudi pogoj za zbiranje delavstva in industrij v svetovne zveze. Kjer bo docela zadoščeno kulturnim potrebam, ta, se obrne delavec neovirano k svoji zadrugi in svoji stroki. Popolna izvedba sindikalnih in zadružniških zvez internacionalnim potom omogoči samoupravo delavstva in izloči meščanske sindikate. Po drugi strani pa omogoči skladnost produkcije in konzuma med mestom in deželo. Samo popolna internacionalizacija sindikalizma in zadružništva omogoči delavstvu, da prevzame vodstvo obrti in trgovine v svoje roke. Šele s tem pa bo kapitalizem končno zlomljen in šele s tem ustvarjen trajni mir. Tuma zaključuje svojo spomenico z besedami, da "se mora socialdemokracija vrniti iz Stockholma ne le združena, ne le z mirovnim političnim programom za dani trenutek, pač pa mora videti v bodočnost, s seboj mora prinesti tudi trden internacionalni program po internacionalnih načelih in le tako bo lahko spremenila človeško kulturo in ustvarila občestvo blaginje".

Širša javnost je bila s spomenico za stockholmsko konferenco seznanjena ob božičnem kongresu JSDS 1917 v Ljubljani, ko je v poročilu o strankinem delovanju tajnik Josip Petejen med drugim povedal, da "se je stranka odločila sodelovati na konferenci, ker bi bilo to prvikrat, ko bi bila naša stranka oficielno udeležena na mednarodni konferenci in smo določili našega zastopnika sodr. dr. Tumo in potem dogovorno in po sklepih na deželni konferenci v Ljubljani še sodr. A. Kristana in J. Kopača. Že takrat smo bili mnenja, da moramo spomenico oz. naše zahteve sestaviti na podlagi Tivolske resolucije. Konferenca se žal iz znanih razlogov ni vršila in naši zastopniki niso niti

spomenice predložili, ker smo sklenili, da gremo v Stockholm le, če se konference udeleže tudi delegati vseh vojnih držav".[8] Precej obširne izvlečke spomenice je Tuma uporabil v svojem poročilu o političnem položaju, ki ga imel na tem strankinem zboru.[9] Leta 1918 je v teoretskem glasilu avstrijske socialdemokratske stranke "Der Kampf" objavil dva članka, in sicer o južnoslovanskem vprašanju in o problemu Trsta, ki tudi temeljita na spomenici. V drugi polovici leta 1917 pa se je začelo vse večje razhajanje v JSDS med "mladimi" in "starimi", Tuma pa je v stranki postajal vse bolj osamljen in spomenica ni bila niti v stranki več relevantna in je ostala leta neopažena.

8 Razprave X. rednega zbora jugoslovanske socialno demokratične stranke v Avstriji dne 25. in 26. decembra 1917 v Ljubljani, Ljubljana 1918, str. 25, 32.

9 Prav tam, str. 33–56.

DAMIJAN GUŠTIN

DVE ANTANTNI VOJSKI V DRŽAVI SHS – DVA ODNOSA DO ZMAGOVALCEV? VARNOSTNE DILEME DRŽAVE SHS

Prolog

Druga polovica oktobra 1918 je postala za Avstro-Ogrsko prelomna. 4. oktobra je po dolgem večkratnem antantinem vabljenju k ločenemu izstopu iz vojne sporočila, da sprejema pogajanja o premirju na podlagi štirinajstih Wilsonovih točk. 16. oktobra je cesar objavil manifest o federativnem preustroju države. Dva dni pozneje je državni sekretar Združenih držav Amerike Lansing objavil ameriško videnje usode Avstro-Ogrske, bolje njenih narodov. Nota je proglasila Čehe za tiste, ki so v vojnem stanju s centralnima silama, glede "Jugoslovanov" pa je predsednik Woodrow Wilson, tako nota, priznal "pravičnost narodnih stremljenj Jugoslovanov po svobodi." To je konkretno pomenilo, da ZDA terjajo, da se avstroogrska elita dogovarja s predstavniki Jugoslovanov o bodoči državnopravni ureditvi.[1] Bilo je prepozno, da bi lahko še vse naprej ostalo v državnem okviru, pa čeprav federativnem ali konfederativnem.[2]

Narodni svet Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu je po svojem konstituiranju 5. in 6. oktobra prevzel vodenje nacionalne politike. V programu za naprej si je zadal "ujedinjenje na etnografskem teritoriju" in enotno zastopanost na mirovni konferenci.[3]

28. oktobra je Avstro-Ogrska ob sočasnem razpadanju vojske bojišču Piavi zaprosila antanto za premirje. Proglasiti državo pred kapitulacijo oziroma premirjem Avstro-Ogrske je postalo ne le vprašanje politične možnosti izvršiti tako dejanje naperjeno proti celovitosti države (kar je prinašalo tveganje), niti ne prestiža, pač pa ločitve od možnosti, da bi zanje veljali pogoji premirja. Tempo te ločitve je narekovala bolje obveščena in tudi bolje pripravljena češka politična elita. Še istega dne, 28. oktobra 1918 je proglasila Češkoslovaška svojo suverenost in nacionalno državo. Sledili so ji Poljaki in naslednjega dne, 29. oktobra 1918, južni Slovani v monarhiji; slednji trije narodi so tedaj trdili, da so ena, jugoslovanska nacija in ustvarjajo nacionalno državo, ki se bo raztezala "od Vardarja do Tur".[4]

Trije južnoslovanski narodi so skupno nacionalno državo, Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov,[5] zasnovali na še neizčiščenem konceptu, ki je predvideval nastanek skupne južnoslovanske države. Toda glede na nasprotne vojne tabore in splošno situacijo je bil dogovor s Srbijo šele politična prihodnost. Ker pa niso želeli, niti mogli čakati, sta slo-

---

1 Slovenec, 21. 10. 1918, 242, Jugoslavija : Wilson za popolno svobodo Jugoslovanov.

2 Podrobneje Janko Pleterski: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo : politika na domačih tleh med vojno 1914–1918. Ljubljana 1971 (dalje: Pleterski, Prva odločitev ...), str. 255.

3 Slovenec, 21. 10. 1918, 242, Proglas za jugoslovanski narod.

4 Slovenec, 22. 10. 1918; 243, prim. Jurij Perovšek: Slovenci in država SHS leta 1918. V: Zgodovinski časopis 53, 1999, št. 1, str. 71–79; isti, Oblikovanje slovenske nacionalne države leta 1918. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 25, 1985, št. 1–2, str. 49–75; Najceloviteje isti, Slovenska osamosvojitev v letu 1918 : študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ljubljana 1998, str. 13–59.

5 Običajna oblika tedanjega poimenovanja in pisanja je bila "država SHS".

venska in hrvaška (ta vključno z dalmatinsko) politična elita, ob sodelovanju bosenske, začeli ustanavljati svojo državo, ki naj bi bila začasna prehodna tvorba. Skupno državno telo je bilo le Narodni svet Slovencev, Hrvatov in Srbov (Narodno vijeće, Narodno veče) v Zagrebu, ki je hkrati postavilo poverjenike z izvršilnimi pooblastili za posamezna področja državne uprave. Ti so do Naredbe o prehodni upravi Narodne vlade SHS v Ljubljani 19. novembra figurirali kot ministrstva za vse območje države. Med njimi je bilo tudi poverjeništvo za ljudsko obrambo (narodno odbrano) pod vodstvom poverjenika dr. Mateta Drinkovića, kateremu je bila podrejena tudi oborožena sila Države SHS. Poleg Narodne vlade SHS v Ljubljani sta bili ustanovljeni še vladi v Sarajevu in Splitu. Naredba o prehodni upravi pa je delegirala oblast v kompetencah Narodnega sveta SHS kar Narodni vladi SHS za Slovenijo. Izgleda pa, da je pristojnost v zunanji politiki ohranil Narodni svet, čeprav je zunanjepolitične stike vzpostavljala tudi Narodna vlada SHS v Ljubljani.[6]

Varnostni problemi nove države

Največji varnostni problemi nove države so izhajali iz okoliščin, v katerih je država nastala in načina njenega nastanka. Država SHS je bila s sklicevanjem na nacionalno samoodločbo ustvarjena državna tvorba, ki je nastala v razpadu Avstro-Ogrske in razmerah, ko je hkrati ta bila mednarodnopravno v procesu vdaje, vendar še mednarodnopravni subjekt. 31. oktobra so antantne velesile sprejele njeno ponudbo za premirje. Zavezniški vojni svet se je končno dogovoril, da terja od Avstro-Ogrske umik njene vojske do Brennerja na Tirolskem, zahodno od Julijskih Alp in iz Dalmacije. 3. novembra je bilo premirje tudi podpisano v Villi Giusti pri Padovi, v bližini sedeža italijanskega generalštaba, na italijansko vztrajanje naj bi začelo veljati šele 4. novembra ob 15 h.[7] Hkrati so od 24. oktobra še vedno tekli boji vzhodno od Piave, čeprav je avstroogrska vojska razpadala. Prav na dan ponudbe premirja 28. oktobra 1918 je italijanska vojska prebila fronto na srednji Piavi in pri Vittoriu Venetu v Benečiji, kjer je 6. armada začela hitro razpadati, pospešeno prodirala proti vzhodu in severu. Ogrsko polovico je ogrožala hitro napredujoča vzhodna vojska, ki se je že bližala Donavi.[8]

Država Slovencev, Hrvatov in Srbov se je bila oklicala na avstroogrskem ozemlju, ki ni bilo niti notranje jasno razmejeno, enako kot ne Češkoslovaška in Poljska. Toda Češkoslovaška je imela zagotovilo ZDA, da jo smatrajo kot zavezniško državo ("je v vojnem stanju s centralnimi silami").[9] Predvsem so bile odprte njene meje na severu (tako proti Ogrski, kjer pa je obstajala vsaj meja med hrvaško-slavonskim kraljestvom in Ogrsko) kot proti avstrijskim nemškim pokrajinam, kjer se historične deželne meje niso ujemale z etničnimi. Tako je morala nacionalna Država SHS proglasiti sestavljajoča območja po nacionalni pripadnosti, ne historičnih mejah, torej del Štajerske, del Koroške, vse to pa je odprlo številne možnosti konfliktov. Prav tako je Država SHS opredelila svojo etnično mejo na zahodu, kjer se je odrekla od prejšnje avstro-ogrsko-

6 Prim. Jurij Perovšek: Slovenska osamosvojitev v letu 1918, str. 77–106; Bogdan Krizman: Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države. Zagreb 1977, str. 40–98 (dalje: Krizman, Raspad Austro-Ugarske ...).

7 Prim. Manfred Rauchensteiner: Der Tod des Doppeladlers : Osterreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg. Graz Wien Koln, Verlag Styria, 1993, str. 610–613 ; Milica Kacin-Wohinz: Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918-1921. Maribor–Trst, 1972, str. 69 (dalje: Kacin-Wohinz, Primorski Slovenci 1918–1921 ...).

8 Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, str. 613–617.

9 Prim Slovenec 18. 10. 1918, Lansingova nota.

italijanske meje le v Furlaniji, omenjala pa se je – le v časopisu Slovenec – kot območje, ki sodi v jugoslovansko državo, tudi Beneška Slovenija.[10]

Problem celovitosti države, morske in zahodne meje

Država SHS je s tem v mednarodnem kontekstu dregnila v sam srž potencialnega spora med velesilami zmagovalkami. Šlo je za del ozemlja, ki ga je londonski pakt iz aprila 1915 obljubljal Italiji. Pakt je bil tudi v tajnem delu med vojno objavljen in slovenskim pa tudi hrvaškim politikom ni bil neznan, celo nasprotno. Zlasti je bilo živo zanimanje zanj do jeseni 1917, nato pa je se je skrb zaradi njegove realizacije nekoliko polegla. Zdelo se je, tudi večini politikov, da bo mirovna ofenziva in teža ZDA z geslom o samoodločbi, ki je prevevala program 14 točk, prevladala stare diplomatske pogodbe.[11]

Država SHS je tako po svojem državnem ozemlju obsegala od tistega, kar je bilo Italiji obljubljenega, Goriško, Trst, del Kranjske, Istro in Dalmacijo, medtem ko je Reka z nejasno pripadnostjo tičala vmes kot kost v grlu.

Državni vrh SHS je zato peti dan svojega obstoja najbrž s presenečenjem, predvsem pa strahom sprejel besedilo premirja antante z Avstro-Ogrsko, pa ne zaradi pogojev, ki so bili za Avstro-Ogrsko blizu kapitulaciji. V svojem kopenskem delu so pogoji določili (točka 3): Umik avstrijske vojske severno od prelaza Stelvio, Brenerja, na karnijski fronti do Trbiža, nato na Julijske Alpe preko Predila, Mangart – Triglav, prelaz Podbrdo – Podlanišče – Idrija – proti jugovzhodu proti Snežniku – proti morju, vključujoč Kastav, Matulje in Volosko. V Dalmaciji naj bi izpraznjeno območje sledilo mejam dežele Dalmacije, s tem, da se izpraznijo tudi doline Krke, Cetine in Butišnice. Vključena je tudi izpraznitev otokov severno in zahodno od Dalmacije, od Premude do Paga na severu, ter do Mljeta na jugu, izpuščajoč Brač, Šolto, Veliko in Malo Žirje. Vsa izpraznjena območja naj bi okupirale antantne sile in sile ZDA.[12] Že istega dne ko je premirje stopilo v veljavo je vsebinsko točen povzetek določil prinesel tudi Slovenec.[13] To pa je pomenilo, da je bilo Državi SHS okupirano in glede na omejitve izvzeto izpod njenega dejanskega nadzora vse območje zahodne Slovenije in Istra ter Dalmacija z otoki, okoli petine državnega območja največje strateške vrednosti. Glede uprave je bilo namreč določeno, da bo "poverjena lokalnim oblastem pod nadzorstvom postajnih poveljstev zveznih okupacijskih čet."[14] Pomorske določbe premirja so bile prav tako usodne za vojaško mornarico Države SHS, ki je že bila izročena s strani avstroogrskega poveljstva pred premirjem.[15] Po mednarodnopravni dikciji je to bila torej zasedba, okupacija ozemlja sovražne države.

Ob koncu vojne je potekala v antantnem ožjem krogu evropskih velesil in Združenih držav Amerike intenzivna diplomatska igra okoli sprejemanja ali neupoštevanja tajnih dogovorov, med katerimi je bil tudi londonski pakt. Nasproti stališču predsednika Wilsona, da bo z ameriško močjo moči preseči uveljavitev evropske tajne diplomacije,

---

10 Kacin-Wohinz, Primorski Slovenci 1918–1921, str. 22; Metod Mikuž: Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941. Ljubljana 1965, str. 43, 65.

11 Prim. Pleterski, Prva odločitev, str. 206–221.

12 Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I. – 20. XII. 1918) Priredili Dragosav Janković, Bogdan Krizman). Beograd 1964, II. knjiga, dok. 378, 2. 11. 1918 (dalje: Građa, II ...); Rodolfo Corselli: La grande guerra 1915–1918 alle fronti italiane. Vol. Secondo, Bologna 1942, str. 229–231, Dal testo del patto d'armistizio.

13 Slovenec, 4. 11. 1918, 253, Pogoji entente za premirje.

14 Prav tam. V originalnem besedilu je to člen 6.

15 Građa, II, dok. 378.

je bila Italija ena od najbolj vnetih zagovornic spoštovanja tajnih dogovorov ne načelno, pač pa glede na nacionalni interes, da dobi obljubljena območja, ki bi omogočala zaokrožiti območje znotraj alpskega loka in obvladati Jadransko morje. Čeprav je Francija novembra 1918 celo predlagala odpravo vseh tajnih sporazumov, sta se končno na mirovni konferenci Francija in Velika Britanija opredelili za spoštovanje dogovorov, tudi za ceno povojne ureditve.[16]

Takšnemu (ne)upoštevanju nove države je s svojo noto že naslednjega dne nasprotoval Narodni svet SHS; v noti je zapisal, da "stopa država SHS (Jugoslavija) v eno državo s Srbijo in Črnogoro, tako da se bo država razprostirala po vsem etnografičnem teritoriju naroda SHS."[17] Z argumentom, da se bo združila s Srbijo, naj bi bila nova država bolj prejemljiva za antanto, enako kot s trditvijo, da ni bila in ni v vojnem stanju z antanto. Toda kar se je slovensko-hrvatsko-srbski politični eliti nove države zdelo morda neobveščenost antantnih vrhov o novi politični geografiji na jugu monarhije, se je pokazalo za globljo odločitev državnikov velesil zmagovalcev. Vsekakor Italiji niso bili pripravljeni odreči pravice do okupacije pretežnega dela ozemelj, ki jim jih je obljubljal londonski pakt. Konec koncev vojne še ni bilo konec; pogajanja o pogojih premirja z Nemčijo so se šele začela in v njih sta svoje račune imeli tako Velika Britanija kot Francija. Takšen razvoj situacije, ki je kazal na uresničitev najbolj črnih predvidevanj iz vojnih let, je med državnopolitičnim vrhom Države SHS povzročil močno zaskrbljenost, še posebej ko se je italijanska vojska prikazala na zahodnem robu državnega ozemlja in začela v prvih dneh po premirju prodirati v notranjost.

Vstop italijanske vojske na ozemlje Države SHS

V določilih premirja torej ni bilo nikakršnega upoštevanja nove države. Ta pa je že izvajala na spornem območju efektivno oblast, čeprav preko organov, ki jih je prevzela od avstrijske države. Le lokalni in pokrajinski Narodni sveti so ob njih predstavljali nove organe z atributi izvršne oblasti, kot je bilo vodenje lokalnih varnostnih formacij Narodnih straž.[18] Še istega dne kot se je razvedelo za premirje, 4. novembra se je Narodna vlada SHS v Ljubljani soočila z najtežjim varnostnim vprašanjem – kaj storiti, da bi ohranila svojo državno integriteto, kakorkoli je že bila nedoločena z mejami. Veliko realnih izbir ni bilo. Politično je bila dilema državnega vodstva nerazrešljiva. Država se je razglasila za nevtralno (ni bila in ni v vojni z antanto!), vendar je od antantnih velesil in ZDA pričakovala priznanje, tako da odpor okupaciji ni prihajal v poštev – niti z diplomatskimi sredstvi, niti z orožjem, za kar pa sploh ni imela niti ustreznih oboroženih sil, saj je te šele začela ustvarjati.[19] Edina možnost, ki je državno vodstvo Države SHS ni izkoristilo, je bila takojšnja vključitev v antanto, oziroma prošnja za vključitev.[20] Morda tiči odgovor, zakaj ne, v miselni navezavi na ZDA oziroma njene mirovne pobude, pa tudi razumevanju, da bodo z združitvijo s Srbijo itak postali članica antante.

---

16 Uroš Lipušček: Ave Wilson: ZDA in prekrajanje Slovenije v Versaillesu 1919–1920. Ljubljana 2003, str. 48–50.

17 Slovenec, 4. 11. 1918, 253, Odgovor Narodnega veča ententi.

18 Perovšek, Slovenska osamosvojitev v letu 1918, str. 63–64.

19 Prim: Matjaž Bizjak: Slovenska vojska 1918–1919 in formiranje Dravske divizijske oblasti. Magistrska naloga. Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2001, str. 85–95; Janez J. Švajncer: Slovenska vojska 1918–1919. Ljubljana 1988.

20 Kakor vemo, je pred proglasitvijo države njen šef, predsednik Narodnega sveta SHS dr. Anton Korošec odpotoval v Švico in Pariz, da se sreča s srbsko vlado in dogovori način in pogoje združitve obeh držav.

V svojih prvih intervencijah do tujine se je Narodni svet SHS v problemu do zasedbe dela državnega teritorija obrnilo izrazito proantantno. Že 29. oktobra so razpravljali o vsebini note na Francijo, v kateri naj bi poleg jasno razvidnega dejstva, da so prevzeli oblast, sporočili predvsem, da niso v vojni z antanto. Ko je takšno noto predsedstvo Narodnega sveta 31. oktobra pripravilo, je vsebovala jasno izjavo, da država ni v vojni z antanto, pač pa smatra antantne države za prijateljske in jih prosi za garancijo suverenosti združene države na mirovni konferenci.[21] Mnogo bolj elokventno je problem videl Ante Trumbić, predsednik Jugoslovanskega odbora, ki je šefu države Antonu Koroščuu predlagal, da pred zavezniki prosi: da priznajo jugoslovanski narod kot zavezniški in neodvisen od Avstro-Ogrske, da poudari njegov prispevek k vojaškim naporom antante (prostovoljci), kar ga kvalificira za bojujočo se stranko s centralnimi silami.[22] Koroščev predlog, ki je najbrž bil koncipiran pred njegovim odhodom, pa je predvideval, da bi zavezniki prepustili Državi SHS in Češkoslovaški tiste dele avstroogrskega ozemlja, ki so njihova etnična ozemlja. Skrajni italijanski rob v Furlaniji in južno Tirolsko naj bi prepustili v okupacijo Italiji, Trst in zahodno Istro okupaciji ZDA, mednarodne antantne sile pa naj bi okupirale območje ob Rabi in Leithi, da bi ločile ogrski in avstrijski del monarhije ter zagotovili zvezo med Državo SHS in Češkoslovaško. Znotraj obeh nacionalnih območij naj bi bile nameščene antantne sile v sporazumu z vladama.[23] Takšna zamisel pa je bila že časovno prepozna, da bi mogla vplivati na antanto, čeprav je v Pariz tedaj prinesel zelo podoben načrt tudi Beneš.[24]

3. novembra je predsedstvo Narodnega sveta SHS ponovilo svojo noto izpred treh dni, in ji dodalo izrecno prošnjo, da jim priznajo izvršeno samoodločbo, "da se z okupacijo dela našega teritorija ne ustvarja prejudica proti našemu popolnemu nacionalnemu in državnemu zedinjenju".[25]

Narodna vlada je torej 4. novembra sprejela priporočilo svojega poverjenika za narodno obrambo, da naj se priporoči goriškim županom, da "pozdravijo italijanske čete, ki pridejo v njih kraje ter da se izrazijo, da se prizna ta zemlja kot del Jugoslavije, o čemur bo pa sicer konečno sklepala mirovna konferenca."[26] Očitno je v oblikovanju svoje strategije izhajala iz stališča, ki je prevladovalo v mesecih pred koncem vojne, da je treba z Italijo graditi dobrososedske odnose, čeprav pogoji premirja niso obetali nič dobrega.[27] V navodilu pa že vidimo vse tri pomembne elemente, ki so sestavljali reakcijo državnega vrha na problem: neupiranje, protest proti okupaciji in zaupanje v mirovno konferenco, ki bo spremenila izvršeno stanje.

Italijanska vojska je medtem po več smereh nastopila v zahodnem in obmorskem ozemlju Države SHS. Štiriindvajseturni odlog do nastopa premirja je poskusila izkoristiti za zasedbo ozemlja in pridobitev vojnega plena v Furlaniji. Že 3. novembra je priplula italijanska vojska v Trst, kamor jo je tako hitro zvabilo odposlanstvo tržaškega odbora za javno blaginjo,[28] istega dne v Zadar. Kopenska vojska je v času premirja

---

21 Građa, II, dok. 335, 355 (31. 10. 1918).

22 Građa, II, dok. 353, (31. 10. 1918 v Parizu).

23 Građa, II, dok. 365 (1. 11. 1918).

24 Građa, II, dok. 366.

25 Građa, 2, dok. 388 (3. 11. 1918).

26 Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921. 1. del: Od 1. nov. 1918 do 26. feb. 1919. Za objavo pripravil Peter Ribnikar. Ljubljana 1998, 1. seja 4. 11. 1918, str. 70 (dalje: Sejni zapisniki Narodne vlade ...).

27 Prim. Pleterski, Prva odločitev, str. 219. Gre za politično oceno deželnega predsednika Attemsa iz oktobra 1918.

28 Kacin-Wohinz, Primorski Slovenci, str. 53–63.

kljub pospešenemu prodiranju med izgovorjenim 24-urnim rokom za dejanski začetek premirja, bila še vedno na območju med Piavo in Tagliamentom. Uspela je ujeti skoraj pol milijona vojakov in 3000 topov.[29] Dejansko je bila italijanska vojska tedaj še v napredovanju proti sovražniku, ne glede na to, da je izkoristila priložnost za podaljšanje nastopa premirja. Tako je nastopil v Trstu tudi istega dne imenovani guverner Julijske krajine general Petitti do Roreto, ko je trdil, da osvaja Trst v imenu italijanskega kralja, s pravico zavojevalca (diritto di conquista),[30] kar je pomenilo, da pravno vzeto ne spada v okupacijo po določilih premirja.

Sočo je pri Gorici prekoračila italijanska vojska 6. novembra.[31] Na severu je zasedla Tržič. Prav tako so bili že 6. novembra v Kopru, na Lošinju, v Opatiji. Zabeležka o stanju v Trstu dobro karakterizira stanje "Italijani priznavajo Jugoslovane, ne pa Jugoslavije."[32] 7. novembra so bile italijanske čete že v Postojni. Prihajala so poročila o italijanski vojski v Matuljah, na Cresu, v Sežani.[33] V Šibeniku je po izkrcanju italijanske vojske nastalo napeto vzdušje, ki je grozilo prerasti v konflikt, tako da je miril konflikt dr. Ivo Krstelj, poverjenik za Dalmacijo osrednje vlade v Zagrebu.[34]

Na Reki, ki ni sodila v območje izpraznitve, je bilo sploh posebno stanje. Pred mestom je bila italijanska mornarica, v mestu pa so pričakovali še ameriško vojsko, ko je 13. novembra prišel bataljon srbske vojske. Italijanski admiral Ranieri je nato izkrcal pehoto, ki jo je srbski polkovnik zavrnil. Po daljših pogajanjih so se sporazumeli, da se italijanska in srbska vojska za tri dni umaknejo iz mesta, kar je srbska spoštovala, italijanska pa je njen umik izkoristila za vkorakanje. Končno so se s posredovanjem na najvišjih političnih nivojih dogovorili, da bo okupacija v krajih izven območja dovoljenega italijanski vojski z določilom premirja, mešana, z več antantnimi vojskami in ameriško vojsko. To je veljalo tudi za Split in Dubrovnik.[35]

Narodna vlada je dva dni pozneje sklepala o stiku z napredujočimi italijanskimi enotami. Dobila je namreč telegram polkovnika Castellija iz Logatca, da bi želel stik glede nadzora izpolnjevanja določil premirja z Avstro-Ogrsko. Vlada je sklenila kar najmočnejšo zasedbo, saj je določila za pot v Logatec predsednika in poverjenika Trillerja in Petejana. "Naroči se jim, naj pozdravijo zastopnike italijanske armade prijateljski, zaeno pa protestirajo proti zasedenju naše dežele."[36] Pogovor z omenjenim polkovnikom je, kot izvemo iz sejnega zapisnika naslednji dan, potekal v Postojni, vendar je očitno zadeval le tehnična vprašanja delitve eraričnega premoženja torej predvsem vojaškega materiala. Očitno je bilo dogovorjeno, da zaradi boljše gibljivosti umikajoče se vojske vojakom prepuščajo tudi vozila.[37] Prav v ta namen je vlada sklenila poslati v Trst spet poverjenika dr. Trillerja z dvema častnikoma, da se poskuša dogovoriti o

29 Rauchensteiner, Der Tod des Doppeladlers, str. 618.

30 Kacin-Wohinz, Primorski Slovenci, str. 59, 63.

31 Kacin-Wohinz, Primorski Slovenci, str. 73.

32 Slovenec, 6. 11. 1918, 255, Italijani zasedajo jugoslovansko Primorje.

33 Slovenec, 9. 11. 1918, 258, Italijani zasedajo jugoslovansko ozemlje; 11. 11. 1918, 259a, Italijani zasedajo jugoslovansko ozemlje.

34 Slovenec, iz posebne izdaje od 10. 11. 1918, Razburjenje proti Italiji v Šibeniku. Glej Građa, II, 393, str. 465.

35 Krizman, Raspad Austro-Ugarske, str. 195–200; prim. isti, Građa o talijanskoj okupaciji Rijeke, Istre i Hrvatskog Primorja 1918. godine : iz "spisa Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba" u Državnom arhivu u Zagrebu. V: Jadranski zbornik, 1, 1956, str. 255–269.

36 Sejni zapisniki Narodne vlade, str. 79. Poročilo o obisku v Postojni je bilo tudi javno objavljeno. Slovenec, 9. 11. 1918, 258, Italijani zasedajo jugoslovansko ozemlje.

37 Sejni zapisniki Narodne vlade, seja 7. 11. 1918, str. 82.

vračanju vagonov (posodijo) v območje pod kontrolo Države SHS, vsaj dokler ne bi odpeljali umikajoče se armade. Hkrati pa je poskusila zadržati tudi transporte italijanskih vojnih ujetnikov z Madžarske in Nemške Avstrije, ne zaradi kompenzacije, pač pa zaradi izogibanja konfliktom.[38]

Političnemu vodstvu SHS tako ni ostalo drugega kot da je vlagalo proteste, češ da je italijanska vojska zasedla območje države, ki je nastala pred samim premirjem in torej ne bi mogla biti predmet določb premirja – vendar pa se okupaciji ni zoperstavljala. Ob italijanski zasedbi Zadra 3. novembra je predsednik Pokrajinske vlade SHS v Splitu protestiral pri poveljujočem kapitanu korvete s poudarkom, da je sicer kapitan upravičeno storil sovražno dejanje proti Avstro-Ogrski, ki pa je ni več, saj je na njenem teritoriju – v katerem je tudi Zadar – nova Država SHS.[39]

Ko se je po tednu dni napredovanja italijanske vojske na njeno državno ozemlje odločil Narodni svet SHS za uradni protest, je italijanskemu zunanjemu ministrstvu zapisal: "Država SHS se ne more s silo upreti tem nameram (italijanski okupaciji, op. G. D.), toda ona vendar protestira proti takemu ravnanju in prosi prijatelje naše nacije, da vzame v okviru načelo narodnosti, ki je bilo tudi temelj ujedinjenja Italije."[40] Vendar pa je takšno stališče imelo le malo vpliva na zunanje dejavnike, sploh pa ne na Italijo, ki je, z optike slovenskega opazovalca, stopnjevala svoj pohod v notranjost.

Kako si pomoči s srbsko (antantno) vojsko?

Velika ogroženost državne celovitosti, ki je zadevalo tako Slovence kot Hrvate, je državni vrh in javno mnenje močno obrnilo v njegovem razmišljanju o potrebi po antantni pomoči. Ta je šla v dveh smereh, pridobiti antanto za zasedbo celotnega teritorija države, in pridobiti srbsko vojsko, kar se je zdelo lažje in bolj dosegljivo, za zasedbo vsaj najpomembnejših točk države. To pa je neposredno vplivalo na sicer politično diskusijo o poteh in obliki javno razglašenega združenja s Srbijo in Črno goro v eno državo. Zaradi zunanje nevarnosti, ki se je zdela najhujša z zahoda in Dalmacije, je postala potreba po srbski vojski mnogo bolj neposredna – želeli so jo uporabiti kot rešitelja silne zagate, v kateri je bila država – in v nevarnosti je bila tudi kredibilnost same nove politično-državne elite. Resnici na ljubo – takšna razmišljanja so se kazala že pred samim nastankom države. Tedaj še član Narodnega sveta dr. Mate Drinković, je izjavil 22. oktobra na zborovanju v Zagrebu, da "so se srbski vojaki borili in se bore za našo svobodo."[41]

Ne glede na velike želje po takojšnji srbski vojaški prisotnosti pa se srbska vojska ni bila sposobna hitro približati oziroma vstopiti v Državo SHS. Srbska vojska je namreč bila močno utrujena. V neprestanem boju je bila od 15. septembra 1918, ko je začela operacijo na solunski fronti, da bi prebila fronto na območju Gradešnica – Veternik. V boju je zaradi notranjih razmerij antantnega vrha – Velika Britanija in Italija proti Franciji – le-te niso vojaško podpirale, čeprav je bil poveljnik solunske fronte Franchet d'Esperey pristaš zamisli, da bi prodrl globoko v notranjost Balkana. Prošnja Bolgarije za premirje 25. septembra in podpis premirja štiri dni pozneje pa je dala srbskemu preboju novo upravičenje. Za vojaške voditelje centralnih sil je bila izguba Balkana

38 Sejni zapisniki Narodne vlade, seja 9. 11. 1918, str. 90.

39 Građa, II, dok. 403, 4. 11. 1918.

40 Slovenec, 11. 11. 1918, 259a, Italijani zasedajo jugoslovansko ozemlje.

41 Slovenec, 23. 10. 1918, 244, Hrvaška enodušno v Jugoslaviji. Nadaljevanje njegove misli je bilo v Slovencu cenzurirano.

znak za prvi poskus premirja, saj je bilo ogroženo tako vzhodno bojišče kot obvladovanje Donave. Prav slednja je postala glavni cilj operacij z nekdanje solunske fronte v oktobru 1918.

Naslednji odločilni uspeh je dosegla prav tako srbska 1. armada, ko je prodrla na območje Niša in tam med 9. in 12. oktobrom premagala 11. avstroogrsko armado. To je onemogočilo še zadnje upanje na obrambno črto centralnih sil južno od Donave, saj so okrepitve iz Rusije in Romunije šele prihajale v Podonavje. Ogrska vlada je terjala, da se vse madžarske enote z bojišča proti Italiji vrnejo na Ogrsko. 30. oktobra je kapitulirala turška vojska. Kljub temu pa so bile severno od Donave še tri nemške in avstroogrske armade. V prodoru proti severozahodu – 30. oktobra je d'Esperey srbski vojski že ukazal prehod na avstroogrsko ozemlje – naj bi se srbska vojska povezala z jugoslovanskim gibanjem, da bi čim bolj učinkovito napredovala proti Dunaju, kjer naj bi se srečala z italijansko vojsko, ki bi tja prodrla iz severne Italije, torej preko Koroške in Kranjske ali celo preko Tirolske, saj je bil cilj doseči München. Toda medtem je Avstro-Ogrska prosila za premirje in ga 3. novembra podpisala, naslednji dan pa je njen izstop iz vojne že začel veljati. Res pa ga je ogrska vlada takoj zavrnila, ker se je za svojo polovico države nameravala pogajati ločeno.[42] Tako je srbska vojska v prvi polovici novembra imela opravka z vojsko, ki je bila vsaj formalno še v vojnem stanju, kar je oviralo njeno nastopanje proti severu in zahodu. Proglasitev države SHS ji je v tistem trenutku torej vojaško in politično koristil.

Njen pristop v omenjene pokrajine je potekal v treh smereh. Prvi je bil v Bosni, najpomembnejša smer proti severu in severovzhodu v Banat, tretja smer prodi severozahodu, torej na območje med Savo in Donavo. Za Državo SHS so tako prišle v poštev le dve smeri, bosenska, ki pa je bila z varnostnega vidika le manjšega pomena (zgolj zaradi načrtovanega umika avstroogrske armade z južnega Jadrana in Črne gore), ter smer v Slavonijo. V treh dneh po prvonovembrski zasedbi Beograda so prve manjše enote srbske vojske segle v Srem in Slavonijo.[43]

Že 4. novembra je Narodni svet v Osijeku poslal svoje poslance v Sremsko Mitrovico, kjer so res našli srbsko vojsko. Srbski častnik Živković naj bi celo po vzpostavljeni telefonski zvezi pozdravil Narodni svet v Zagrebu. Kar pa je bil namen poslanstva, je bilo iskanje pomoči, da srbska vojska pošlje čete v hrvaška mesta in s tem pomaga urediti tamkajšnje razmere, torej zavarovati oblast Narodnih svetov in vzpostaviti javni red in mir.[44] Dejansko so bile razmere na Hrvaškem varnostno mnogo bolj nestabilne kot pa na Slovenskem. Za to pa sta bila najbrž dva poglavitna vzroka, še vidno vztrajanje ogrskih oblasti v mestih (dvovladje) in mnogo več skrivačev in dezerterjev iz vojske, t.i. zelenega kadra.[45] To potrjuje tudi vest, da so bili v Mitrovici še madžarski vojaki, ko je tja vkorakala prva srbska enota.[46]

Nadaljnjo stopnjo je pomenilo prizadevanje Narodnega sveta SHS, da se srbska vojska dejavno vključi v zagotavljanje varnosti nove države. Sicer je ta že 3. novembra izbral prvo delegacijo, ki naj bi šla do srbske vlade, 4. novembra so sestavili poslanico in tročlanska vojaško-politična delegacija je odšla proti Beogradu. 6. novembra se je

42 Mile Bjelajac: Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921. Beograd 1988, str. 17–21 (dalje: Bjelajac, Vojska Kraljevine SHS 1918–1921 ...).

43 Prav tam.

44 Slovenec, 5. 11. 1918, 254, Srbi v Mitrovici.

45 Prim. Krizman, Raspad Austro-Ugarske, str. 201; Bogumil Hrabak: Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama : 1914–1918. Novi Sad 1990.

46 Slovenec, 5. 11. 1918, 254, Srbi v Mitrovici.

delegacija srečala z srbskimi štabi v okolici Šabca. Vrnila se je v Zagreb 12. novembra, medtem pa se je 8. telefonsko javila iz Zemuna.[47]

Poverjenik za narodno obrambo Drinković je v svojem pismu, ki ga je delegacija prinesla s seboj, prosil predvsem za zaščito ljudstva v vzhodni Slavoniji in Sremu, da vojaško zaščiti progo Osijek-Šamac.[48] Toda delegacija je, ne da bi imela pooblastilo, terjala več; da srbska vlada dodeli po bataljon srbske vojske za Zagreb in Ljubljano, ter Medjimurje, nujno pomoč za Reko, vojsko za zasedbo Bačke in Banata, pomoč v hrani za Dalmacijo, Bosno in Liko, pa tudi železničarje za železnico Reka-Zagreb-Zemun.[49] Vsebina zahtev kaže sicer mešanico želja po zaščiti države, pri čemer je izpostavila predvsem območja, za katera je bila posebej zainteresirana tudi srbska vlada, kot so bile Bačka, Banat in Reka. Vsekakor je bilo to postavljanje zahtev že odraz velike varnostne zagate nove države, ki je odražalo predvsem poglede iz Zagreba. Res pa je, da je Ogrska bila še edina grožnja, saj je bila še vedno vsaj normativno v vojni z antanto, ogrožala pa je predvsem Hrvaško.

Podobno je bilo tudi v Bosni. Srbska vojska je 7. novembra bila v Sarajevu in drugih zahodnih bosanskih območjih.[50] In čeprav je bil njen namen še kaj drugega kot le pomoč Državi SHS, je v skladu s svojim strateškim razmišljanjem kot zoperstavljanje srbske vojske italijanski, začela nastajati javna podoba srbske vojske, ki prihaja na pomoč 'Jugoslovanom'. "Srbska vojska, obstoječa iz štirih divizij, je prekoračila Savo in Donavo ter se pripravlja, da nam pride na pomoč." To preprosto notičko, ki je izvirala iz Zagreba, je Slovenec natisnil 6. novembra pod velikim naslovom *Srbi gredo pomagat na Hrvatsko in Slovensko* in podnaslovom *Srbska armada prihaja na pomoč*.[51] Ne glede na številne članke, ki so se dnevno vedno znova pojavljali v časopisju, so se morali časnikarji, ki so očitno hoteli vzdržati mnenje, kako gre srbska vojska na pomoč državi, v naslednjih desetih dneh posluževati v bistvu skoraj istih podatkov o zasedanju, s slovenskega nacionalnega interesa seveda, daljnih slavonskih in bosenskih krajev.[52] Šele prihod prve srbske enote v Zagreb in na Reko je odprl tudi v časnikarskem poročanju nove dimenzije.

Nadomestek srbske / antantne vojske

V varnostnem primanjkljaju pa so se na Slovenskem znašli še drugače. Glede na določilo premirja o takojšnjem enostranskem odpustu vseh vojnih ujetnikov so se začeli vračati po železnicah proti Srbiji srbski vojski ujetniki. Prva odprava srbskih vojnih ujetnikov na Slovenskem je bila tista, ki je prispela v Maribor 5. novembra. Dan pozneje je iz Beljaka (prihajali so iz ujetniškega taborišča Grödig pri Salzburgu) prispel vlak srbskih vojnih ujetnikov v Ljubljano. Srečal naj bi jo že v Švico odhajajoči dr. Korošec in jih opozoril na novo politično situacijo v Ljubljani.[53] Na transportu je bilo 300 vojakov in 524 častnikov.

Ob viharnem pozdravljanju, ki so ga bili deležni, je zanimiva časopisna opazka, da sta se "dva visoka srbska častnika" pogovarjala v Narodnem svetu o ustanovitvi srbskih čet na Slovenskem, v sporazumu z Narodnim svetom SHS. "Sodelovali bodo pri

47 Bjelajac, Vojska Kraljevine SHS 1918–1921, str. 32–33.
48 Građa, II, 400.
49 Građa, II, 482, 468; Krizman, Raspad Austro-Ugarske, str. 159–162.
50 Bjelajac, Vojska Kraljevine SHS 1918–1921, str. 23.
51 Slovenec, 6. 11. 1918, 255.
52 Slovenec 7. 11. 1918, 256 – 13. 11. 1918, 262.
53 Fran Milčinski, Dnevnik 1914–1920. Ljubljana 2000, str. 399.

organizaciji narodne armade SHS."[54] Poverjenik za narodno obrambo dr. Drinković je namreč tedaj izdal ukaz, da se iz srbskih vojnih ujetnikov oblikujejo v Državi SHS posebne vojaške enote, ki bodo pod poveljstvom odseka za narodno obrambo.[55] Res so srbske vojake nastanili v domobranski vojašnici v Ljubljani in iz njih ustanovili Komando srpskih trupa (Poveljstvo srbskih enot). Ko je dva dni pozneje Narodni Svet SHS poklical 450 oficirjev v Zagreb, je ostalo v v Ljubljani 374 vojakov in oficirjev.[56] Vedno novi pa so prihajali iz avstrijske smeri, tako da se njihovo številčno stanje dvigovalo, kar je omogočalo ustanavljanje novih enot. Sredi meseca jih je bilo že skoraj 1700. Glede na njihovo stanje, okoliščine in opremljenost pa vojaško niso bili nič bolj usposobljeni kot pa slovenske enote.[57] Hkrati pa je iz Zagreba že zaokrožila vest, da se je tamkajšnjemu Narodnemu svetu dalo na razpolago 2000 srbskih vojnih ujetnikov.[58]

Tako so v Državi SHS srbske vojaške enote, neodvisno od srbske vlade in Vrhovnega poveljstva srbske vojske že delovale. Bile so to dejansko najete vojaške sile (dobivale so enako plačo in oskrbo kot slovenske enote), formirane iz vojnih ujetnikov, na podlagi apela, nacionalne zavesti in nezmožnosti, da bi se vračali v Srbijo, saj je bila železniška proga proti Beogradu uničena. Podobno kot najeta Češka legija so bili začasno v vojaški službi. Toda nameravana združitev v eno jugoslovansko državo jim je dajala v očeh vojaških oblasti SHS poseben položaj. Zlasti v Sloveniji so srbske vojaške enote, pod poveljstvom vojske Države SHS, uporabili za specifične naloge. Njihova največja prednost je bila njihova legitimacija antantne (zmagovite) vojske, ni zanemarjati pa tudi vojaške izurjenosti, čeprav so bili vojaki prebili v vojnem ujetništvu kar nekaj časa, večina tri leta. Zaradi svoje oddaljenosti od Srbije pa so bili tudi bolj vezani na svojo enoto in so s tem vzdrževali večjo notranjo trdnost v enoti. Vendar je njihova antantna avtoriteta bila tudi avtoriteta do slovenskega prebivalstva.[59]

Temeljno sporočilo javnosti je bilo, da bo srbska vojska prišla na pomoč, da tako rekoč že prihaja. Zlasti eden od člankov, objavljen 9. novembra, je bil zelo konkreten: "Vsled želje Narodnega veča, da srbske čete pridejo na Hrvaško in v Slovenijo, je dosežen sporazum s srbsko vlado in srbsko vojsko. Srbska vlada odpošlje hrano in zaloge preko Reke, kamor je hrana že dirigirana. (...) Na Reko, v Zagreb in Ljubljano pride vojaštvo iz Srbije. Te čete bo pozdravilo Narodno veče, ki se mu bodo stavile na razpolago."[60] Glede na situacijo so torej časopisi zamisli državnega vodstva predstavljali za že uresničena dejstva.

Vsekakor je že 13. novembra 1918 prišla v Zagreb dvočlanska delegacija Vrhovnega poveljstva srbske vojske, kar kaže na dejavno pripravljenost srbske vojske, da pri prodiranju na zahod dejansko uporabi tudi "sile Jugoslovanov", kot je bil nasvet poveljujočega generala Vzhodnih sil d'Espereya in zaradi česar bi prve dni novembra štab 1. armade moral dobiti direktno zvezo z vlado v Zagrebu. Delegacijo je vodil

---

54 Slovenec, 6. 11. 1918, 255, Srbske čete v Ljubljani, Srbski častniki in vojaki v Ljubljani.

55 Prav tam.

56 Slovenec, 6. 11. 1918, 255, Prihod Srbov v Ljubljano; Arhiv Vojnoistorijskega instituta Vojske Srbije i Crne Gore Beograd, popisnik 1/1, šk. 667/1, Istorija Komande Dravske divizijske oblasti za vreme od 1. februara 1919. godine, dana njenog formiranja do dana demobilizacije (dalje: AVII, Komanda DDO 1919 ...), str. 1.

57 AVII, Komanda DDO 1919, str. 5–6, 34.

58 Slovenec, 8. 11. 1918, 2000 Srbov na razpolago Narodnemu veču.

59 O srbskih enotah v Sloveniji: Janez. J. Švajncer: Slovenska vojska 1918–1919, str. 107–131, 264–267; Matjaž Bizjak: Vojska Države SHS, str. 238–245.

60 Slovenec, 9. 11. 1918, 258, Srbske čete na potu na Slovensko in Hrvaško. Novica je označena z Zemun, 8. (11.).

podpolkovnik Dušan Simović. Toda, da se je pretvorila v misijo, kar si je želel Narodni svet SHS že 11. novembra, ko se njegovo odposlanstvo sploh še ni vrnilo, je trajalo celih štirinajst dni, do 29. novembra, ko je bilo dogovorjeno, da se osnuje Misija srbske vojske v Zagrebu z namenom, da pomaga v reorganizaciji vojske Države SHS in ustanovitvi 6 polkov na območju Države SHS, medtem ko je hrvaška stran predlagala ustanovitev 8 polkov na območju I. vojaškega območja, torej na Hrvaškem.[61] Toda vse načrte je prekril plašč združitve 1. decembra 1918 in so bili izpeljani vpovsem drugačnih okoliščinah.

Zamisel, da bi za varnostno zagotovitev Države SHS skrbela tudi srbska vojska, se je pojavila že 11. novembra. Tedaj je Narodni svet SHS sklenil, da bo zahteval od srbske vojske, da pošlje v državo tudi "brate prostovoljce" in očitno so s tem menili pripadnike srbske vojske, ki so bili v Jugoslovanski diviziji srbske vojske.[62]

Prva, ki se je v varnostni zagotovitvi oprla na srbsko vlado, je bila pokrajinska vlada SHS v Sarajevu. Ko je namreč 10. novembra poverjenik Drinković poslal poveljstva III. in IV. vojaškega okrožja in naročil vladi, da ju podpre v zbiranju vojske, je sarajevska vlada to odklonila z utemeljitvijo, da ji protivojno razpoloženje preprečuje zbirati vojake, "javni red in mir pa bodo pri nas vzdrževali oddelki srbske vojske", poleg orožništva, ki so ga nameravali šele dopolniti.[63]

Srbska (antantna) vojska proti italijanski (antantni)

Sprva je poveljstvo II. vojaškega okrožja v Ljubljani srbske enote uporabilo za notranjevarnostno nalogo, saj je očitno menilo, da so glede na drugo nacionalnost manj dojemljive za revolucionarne vplive delavstva. 9. novembra je bila poslana 4. četa 1. bataljona Komande srpskih trupa (KTS) v Trbovlje, da bi v revirjih vzdrževala javni red in mir. Poleg te izrecne naloge pa naj bi KST imela še naloge, da razorožuje avstro-ogrsko vojsko, ki se je vračala iz Furlanije, da zbira srbske vojne ujetnike, ki so se vračali proti Srbiji, da nadzorujejo in stražijo velike vojaške zaloge, ki so bile predvsem ob progi Jesenice-Ljubljana-Trst (predvsem v okolici Ljubljane), da vzdržujejo javni red in mir, ki so ga ogrožali dezerterji (zeleni kader) in da vzdržujejo disciplino med razpuščenimi slovenskimi vojaki, ki naj bi tedaj predvsem kradli in ropali.[64]

11. novembra je Komanda poslala v Logatec nekaj častnikov, da tam ustanovijo iz od nekje prispelega moštva četo, ki naj bi imela 180 mož, prav tako je naslednjega dne prispelo še 63 mož iz Kamnika in se uvrstilo v enoto, ki je medtem dobila ime 26. pehotni polk.[65]

Kot je torej videti, so bile naloge enot s srbskimsestavom zelo široke in so obsegale vse naloge, ki so jih imele tudi slovenske varnostne sile (vojaške enote, orožništvo in Narodne straže) v tistem času. Vprašanje pa je, ali so te naloge bile kakorkoli tudi določene s kakšnim poveljem.

Toda srbska enota je dobila tudi izrecno zunanjepolitično nalogo, "da spreće prodiranje Talijana ka Ljubljani i Trbovlju – rudnicima i da ih zadrže na liniji Triglav-Snežnik-vododelnica Soče i Save".[66] To veliko dopolnitev njenih nalog lahko povežemo s polkovnikom Simovićem, ki je prav tedaj v svojstvu delegacije srbske vojske prišel v

61 Bjelajac, Vojska Kraljevine SHS 1918–1921, str. 33.
62 Slovenec, 9. 11. 1918.
63 Krizman, Raspad Austro-Ugarske, str. 145-148; Bjelajac, Vojska Kraljevine SHS 1918–1921, str. 27–28.
64 AVII, Komanda DDO 1919, str. 2.
65 AVII, Komanda DDO 1919, str. 3.
66 AVII, Komanda DDO 1919, str. 2.

Zagreb. Z avtoriteto srbske vojske je lahko vplival na srbske častnike, da so prevzeli nalogo, ki si jo je je tako eksplicitno sicer privoščila srbska vojska sama v soočenju z italijansko vojsko, npr. na Reki.[67]

14. novembra se je pojavila v Slovencu alarmantna novica, da je italijanska vojska namenjena zasesti Ljubljano. Že dan prej je prišla na Vrhniko italijanska enota.[68] Nevarnost za Ljubljano je vplivala na hitro posredovanje med Ljubljano in Zagrebom ter celo Beogradom. Posredovanje je šlo po dveh kanalih, vojaškem Švabić-Simović in političnem, med Narodno vlado in Narodnim svetom SHS. Polkovnik Simović je kar sam v smislu instrukcij, ki jih je dobil še v Beogradu od Vrhovnega poveljstva srbske vojske (vojvode Mišića) odobril posredovanje pri italijanski vojski. Podpolkovnik Švabić je dobil iz Zagreba naročilo, da gre parlamentarec do italijanskih čet, poišče poveljujočega generala in mu izroči spomenico z zahtevo, da se italijanska vojska umakne na s pogoji premirja določeno demarkacijsko črto.

Istega dne je bila poslana v okrepitev srbskih sil v Logatec še ena četa, torej sta bili tam kar dve četi te srbske vojske. Istočasno so bile posadke srbske vojske tudi na Vrhniki, na Brezovici in na Viču, kar pomeni, da so v več valovih pokrili pot do Ljubljane.[69] S tem je bila podprta misija kapetana Mesića, ki je tega dne nesel poslanico podpolkovnika Švabića na Vrhniko.

Najpomembnejši del spomenice, kot so jo tudi javno objavili, pravi: "Čete kraljevine Srbije so v sporazumu z vlado Narodnega veča SHS v Zagrebu v imenu entente okupirale vso oblast v Ljubljani. Imam nalog, da preprečim vsak vhod italijanskih čet v okupirano oblast. Bilo bi mi zelo neprijetno, ako bi se v svrho izvršitve odredbe moral poslužiti orožja. Če bi moralo priti do prelivanja zavezniške krvi, odklanjajo srbske čete vsako odgovornost."[70] V nadaljevanju je govoril o potrebi, da se italijanske čete obdrže na razvodnici Save in Soče ter do Reke, dokler se srbska in italijanska vlada ne dogovorita o sporni zadevi. Podpisal se je kar kot poveljnik srbske vojske v Ljubljani. Prva reakcija italijanskega generala na noto, ki mu jo je izročil kapetan Mesić, naj bi bilo pristno začudenje, od kod naj bi že prišla srbska vojska v Ljubljano, a je obljubil, da ne bo nadaljeval prodiranja. "Kakor smo obveščeni, obstane italijanska vojska na črti Vrhnika-Borovnica-Lenart-Dobeči vrh-Okilje-Rakek-vrh Nadlišek," se v Slovencu zaključi sporočilo, ki je za Ljubljančane in seveda politični vrh pomenil pravo olajšanje.[71] Dejanje odpira za odnose med antantnima vojskama problematično zadevo, saj je grozila z rabo orožja med dvema zavezniškima vojskama oz. državama. Takšna grožnja je bila tedaj še prava redkost. Italijanski oficir, ki je sprejel takšno izjavo, je bil lahko upravičeno začuden nad izjavo, še posebej, če je kaj verjeti poročilu vojaških organov, da je prišlo zaradi napačnega branja zemljevidov do pomote pri premiku.[72] Res pa je prišlo že dva dni pozneje na Reki do podobne zaostritve, v kateri sta si stali nasproti spet

---

67 Prim. Krizman: Raspad Austro-Ugarske, str. 188–201. Na Reki je sicer pod Simovićevim vplivom poveljnik bataljona srbske vojske terjal enako, da se italijanska vojska umakne, ker je tam že srbska.

68 Kacin-Wohinz, Primorski Slovenci, str. 71–72; Mikuž, Oris zgodovine Slovencev, str. 69–70.

69 AVII, Komanda DDO 1919, str. 3–4.

70 Slovenec, 15. 11. 1918, 263, Srbski poveljnik poslal ultimat italijanski vojski : oborožen odpor : Italijani ne smejo dalje prodirati. Noto – nekoliko drugačne stilizacije – je objavil tudi Krizman, Raspad Austro-Ugarske, str. 192. Tudi Kacin-Wohinz, Primorski Slovenci, str. 72, povzema zelo podobno vsebino po italijanskem viru. Prim. tudi Švajncer, Slovenska vojska 1918–1919, str. 110–112.

71 Slovenec 15. 11. 1918, 263, Srbski poveljnik poslal ultimat italijanski vojski : oborožen odpor : Italijani ne smejo dalje prodirati.

72 Prim. Kacin-Wohinz, str. 72. Italijansko poročilo celo pravi, da bi gotovo na takšno grožnjo odgovorili z orožjem.

srbska in italijanska vojska, z vsebinsko enako grožnjo srbskega častnika, le da je bila izrečena ustno. Na mostu preko Rečine je celo prišlo do streljanja v zrak, nakar se je italijanski oddelek umaknil.[73]

Zaostritev med srbsko vojsko, povezano z dvema točkama v Državi SHS, so rešili s posredovanjem francoskega zunanjega ministra, ki je bil obveščen s srbske strani, zaradi česar je italijaska vlada najbrž odsvetovala svojemu generalštabu nadaljnje prodiranje.[74]

Dan pred preplahom zaradi prodora proti Ljubljani se je problemu italijanskega zasedanja državnega območja ponovno posvetila tudi Narodna vlada. Italijanska vojska napreduje dalje, je ocenila, tako da je sklenila "naročiti" Narodnemu svetu SHS, ki je imelo zunanjepolitične pristojnosti, "da protestira proti prodiranju italijanske vojske preko demarkacijske črte."[75] Še huje pa je bilo, da je italijanska vojska v zaledju zasedenih pokrajin začela izvajati internacije bivših avstroogrskih vojakov, v kolikor se v nekaj urah niso umaknili (kot sledi iz časopisnih člankov, so jemali za datum opredelitve avstroogrskega vojaka stanje 28. oktobra 1918[76]). Narodni svet SHS je sredi meseca zahteval, da občine, ki jih zasede italijanska vojska, protestirajo ne le pri poveljnikih enot, kot je veljalo do tedaj, pač pa pismeni protest pošljejo tudi v Zagreb, da bo posredoval pri "Jugoslovanom prijaznih ententnih vladah", da se italijanska vojska umakne.[77] Vlada je tedaj presodila, da je treba tudi javno pokazati nasprotovanje italijanskemu zasedanju zahodnih slovenskih območij. V nedeljo 17. novembra naj bi zato priredili manifestacijo proti prodiranju v jugoslovansko območje. Govorili naj bi trije člani Narodne vlade, kar je lahko pomenilo, da so želeli ohraniti nadzor nad dogajanjem.[78]

Narodna vlada je posredovanje in Švabićevo poročilo "o korakih, ki jih je storil pri poveljniku italijanskih čet na Vrhniki proti nadaljnjemu prodiranju Italijanov" pozno popoldan vzela na znanje.[79]

Ko je italijanska vojska zasedla Idrijo, je krožila govorica, da je to za vedno. "Telefonira se NV, da protestira.", pravi sklep o obravnavi vprašanja.[80] Naslednji dan se je vlada seznanila še z informacijami o sistematičnem in množičnem interniranju moških na okupiranem območju – na Rakeku (zaenkrat v Postojno) in v Cerknem, ki so bili avstroogrski vojaki, to pa je pomenilo skoraj vse moške, ki so se komaj dobro vrnili iz vojne.[81] Morda je bil le to povod, da je vlada 21. novembra, ko je imela pred seboj politično brizanten predlog dalmatinske vlade o takojšnjem zedinjenju s Srbijo, razpravljala o tem, kaj storiti, da bi antantne države bolje opozorili na območja, ki jih zaseda Italija. Sklep kaže brezizhodnost položaja, poskušajo pridobiti s češko pomočjo britansko komisijo, da bo šla skozi Ljubljano, kjer jo bodo prosili za informiranje antantnih vlad; k Masaryku, ki se vrača v začetku decembra v Prago, naj gre odposlanec dr. Dragotin Lončar. Preko Masaryka naj bi dosegli predsednika ZDA Wilsona.[82] Prav

73 Slovenec, 16. 11. 1918, 264.

74 Prim. Krizman, Raspad Austro-Ugarske, str. 198.

75 Sejni zapisniki Narodne vlade, seja 12. 11. 1918, str. 99.

76 Sejni zapisniki Narodne vlade, seja 12. 11. 1918, str. 99; Slovenec 15. 11. 1918, 263.

77 Sejni zapisniki Narodne vlade, seja 14. 11. 1918, str. 107. Narodni svet je tedaj tudi opozoril, da naj tisk piše o italijanski okupaciji močno negativno. Glej Krizman, Raspad Austro-Ugarske, str. 195. Te instrukcije so se na tisku očitno izrazile, saj je npr. Slovenec v vsaki številki v rubriki *Italijanska nasilstva* močno poudarjal kot nasilstva zaplembe živeža, snemanje slovenskih zastav, interniranje moških ter zasedbo krajev samih.

78 Sejni zapisniki Narodne vlade, seja 14. 11. 1918, str. 108. Zborovanje je bilo nato odpovedano.

79 Sejni zapisniki Narodne vlade, seja 14. 11. 1918, str. 109.

80 Sejni zapisniki Narodne vlade, seja 18. 11. 1918, str. 117.

81 Sejni zapisniki Narodne vlade, seja 19. 11. 1918, str. 120.

82 Sejni zapisniki Narodne vlade, seja 21. 11. 1918, str. 123.

na tem je tudi liberalna Jugoslovanska demokratska stranka utemeljila svoj predlog zedinjenja: "Edino takojšnje ujedinjenje mora razbistriti mednaroden položaj, v kolikor se nanaša ta na nas, in izvesti vspešno obrambo proti roparski nasilnosti sosednje ital.(ijanske) države, ki nam hoče ugrabiti tretjino slovenskega naroda in zagotoviti našemu pričakovanju odgovarjajoče severne meje."[83]

Vloga antantne / srbske vojske

21. novembra 1918 je poveljstvo KST poslalo četo iz Brezovice na Vrhniko in v Borovnico z nalogo "održavanje reda na Vrhniku i Borovnici i sprečavanje Talijanskim trupama prodiranje ka Ljubljani. Izbegavati svaki dodir sa Talijanima."[84] Kot torej vidimo, se je njihova naloga močno spremenila, saj zdaj ni bilo govora o kakršnemkoli nastopu proti italijanski vojski, pač pa izogibanje. Predvidevati je mogoče, da je bila to posledica posredovanja iz Beograda, odkoder je bil tudi poklican šest dni po svojem posredovanju na Vrhniki podpolkovnik Švabić iz Ljubljane.

Izgleda, da je kriza potem minila in naloge te skupine so se spremenile. 17. novembra so že poslali četo v Kranj, da bo vzdrževala red, konjeniški eskadron pa v Škofjo loko. Od tam so razposlali dan pozneje vod v Radovljico, desetino pa na Jesenice, da bi zadržali (vendar so to bile male sile) prodor Italijanov preko demarkacijske črte. Konjeniški eskadron je očtno tudi izvidoval v Poljanski dolini (Gorenja vas-Zelenika).

Vendar so srbske enote razporejene tudi na severni meji, kjer je njihova naloga vojaška in tudi demonstracijska. Tako je bil 18. novembra poslan oddelek iz Maribora v Prevalje, da tam vzdržuje red in mir, pa tudi da zavrača avstrijske enote, ki bi prišle iz Celovca. Štiri dni pozneje je bil poslana četa v Tržič in od tam pa en vod v Borovlje. "Potrebno je, da Nemci vide, da Srbi drže do Drave te da ne predju na desnu obalu ove reke." A hkrati jim je bilo ukazano, da se izogibajo vsakemu oboroženemu spopadu.[85]

Od kje je lahko prišel ukaz, da morajo srbske enote skrbeti tudi za nevarnost, ki bi jo povzročil shod za republiko, ni mogoče ugotoviti, čeprav je več možnosti. 26. polk je namreč 23. novembra dobil ukaz, da zbere čimveč sil v Ljubljani "što je bilo neophodno potrebno prikupiti što više Srpskih trupa u Ljubljanu, jer se za 25. ovaj mesec sprema demonstracija sa republikanskim ciljem."[86] Toda shod je po njihovem minil, ne da bi rabil konjeniški oddelek posredovati.

Poveljnik Štajerskega obmejnega poveljstva general Rudolf Maister je srbske enote vključil v svoje posredovanje proti nemški sili, ki ga je nameraval izvesti, kakor hitro je imel dovolj vojakov. Tako je srbski oddelek sodeloval v razorožitvi Schutzwehra v Mariboru 23. novembra, nato pa ga je usmeril proti narodnostni meji, kamor je usmeril svojo dejavnost. 26. je prešla v Šentilj ena četa 1. bataljona, kjer je prišlo do streljanja, vendar so se nemške sile umaknile. Za srbskimi enotami je popoldan zasedla kraj slovenska četa.[87]

Konec srbskemu podpiranju Jugoslovanov je pomenil dogodek v Grabštajnu. 2. decembra je očitno prišlo povelje še vedno II. vojaškega okrožja, da je potrebno, da čete Poveljstva srbskih enot iz Maribora nastopijo z zasedbo Grabštajna, ker so velike

---

83 Sejni zapisniki Narodne vlade, seja 21. 11. 1918, str. 124.

84 AVII, Komanda DDO 1919, str. 6, prim. str. 4.

85 Prav tam, str. 6.

86 Prav tam, str. 7.

87 Prav tam, str. 6, 7.

potrebe po moštvu. Iz tona povelja izhaja, da bi Grabštajn postal baza srbskih enot na Koroškem, odkoder bi najbrž zasedli Celovec. Res sta prešli dve četi 1. bataljona (polbataljon) v Velikovec 8. decembra. Vod vojakov je bil izkrcan že v Dravogradu, odkoder naj bi zasedel Šentpavel v Labotski dolini. Očitnoso iz tega polbataljona ustanovili 3. bataljon 26. polka, ki je imel posadko v Ptuju (51), v Šentpavlu (53 srbskih in slovenski oficir), Grebinju (20 srbskih in en slovenski oficir), Trušnjah (27) in Tinjah (11), glavnina pa naj bi bila v Velikovcu, po oceni okoli 350 vojakov. Posadke na Koroškem naj bi vzpostavili 6. decembra. Po tednu dni, 14. decembra, ko je minila največja napetost v Velikovcu, je bataljon z dvema četama le prešel v Grabštajn, kjer pa je prišlo naslednjega dne zjutraj do napada nanj.[88] Ujetih je bilo okoli 300 vojakov in poveljstvo bataljona, okoli 40 pa se jih je uspelo rešiti.[89] Srbske posadke so tako ostale brez poveljstva in so prešle pod poveljstvo Štajerskega obmejnega poveljstva. Napad se je zdel pač le nesrečen dogodek, ki se je zgodil zaradi nepazljivosti oficirja, vendar pa je imel globje korenine. Že 5. decembra je nemška koroška stran sprejela sklep, da se bo uprla prodiranju jugoslovanskih čet, med katere je uvrstila tudi čete, sestavljene iz srbskih vojnih ujetnikov, češ da top niso pravi antantni vojaki, ki bi imeli pravico zasedati teritorij znotraj Avstroogrske po izhodiščih premirja od 4. novembra.[90] Prav čudno pa je, da se je novica o tem pojavila tudi v Slovencu, kar pomeni, da je bila o tem dobro obveščena tudi slovenska stran, a je sklep, oziroma odločenost koroških Nemcev podcenjevala.[91] Tako se je zajetje srbskih vojakov v Grabštajnu bilo le prva od priložnosti, ki so sklepu sledili. In res je, da so to bili v tistem trenutku že jugoslovanski vojaki, saj je proslava zedinjenja 15. decembra v Ljubljani simbolno potrdila obstoj nove ere jugoslovanske države.

Medtem pa je bil srbski polk še vedno angažiran na zahodni, zdaj že demarkacijski črti, kjer se je pretvoril v obmejno vojsko. Četa 1. bataljona je tedaj imela posadke v Kranju, Radovljici, Jesenicah, Kranjski gori in Bohinjski Bistrici, medtem ko je bila v Škofji Loki močna konjeniška enota. Prav sredi decembra se je italijanska vojska umaknila iz Žiri, ki so tako dobile srbsko posadko. Srbska vojska je tudi nadzirala demarkacijsko črto nad Vrhniko, kjer se je že začelo urejanje dovolilnic dvolastnikom za prehod demarkacijske črte. Nikakršnih podatkov pa ni, kdo je zasedal demarkacijsko črto južno od Borovnice.

22. decembra je prišel v Ljubljano prvi bataljon redne srbske vojske, za njim pa dan kasneje srbska vojaška misija pod poveljstvom generala Krste Smiljanića. Misija je bila torej druga na ozemlju zdaj že nekdanje Države SHS in edina njena prednost je bila, da je z generalom na čelu imela večjo avtoriteto kot zagrebška (najbrž je bil že takrat predviden za poveljnika Dravskega divizijskega območja, ki je pozneje obseglo Slovenijo), hkrati pa je seveda bila bližje povsem specifičnim problemom slovenskega dela države, saj je Zagreb že od vojaškega upora 5. decembra 1918 tekel na povsem drugih valovnih dolžinah. Takoj prvo med Smiljaničevimi ukazi je bilo navodilo o postopanju v stiku z z italijansko vojsko, kar kaže, da ga je moral v osnovi imeti že pred prihodom. Navodilo pravi, da morajo v primeru italijanske namere po zasedbi območja izven tistega, ki ga določa premirje od 4. novembra, je pa v njem že jugoslovanska enota, to

88 Prav tam, str. 13.

89 Prav tam, str. 15.

90 To stališče je ponovila avstrijska (koroška) delegacija na pogajanjih v Ljubljani 19. 12. 1918. Prim. AVII, Komanda DDO 1919, str. 16.

91 Slovenec, 5. 12. 1918, 280, Nemška Avstrija, Koroški Nemci sklepajo; 5. 12. 1918, 281, Ob naši severni meji, Koroški Nemci protestirajo.

braniti z vsemi sredstvi, vendar pa ne z orožjem ("ali se oružani sukob mora na zgodan način izbeći").[92]

Vlogo antantne vojske je tako srbska, notranjepolitično že jugoslovanska vojska, dokončno odigrala tudi nasproti premagancem na severni demarkacijski črti. Nastopil je čas oboroženega soočenja na Koroškem, s čemer se je varnostni položaj nove države napram Italiji spremenil ne le zaradi diplomatskega končevanja vojne v Parizu, pač pa tudi angažiranosti jugoslovanske (njenega slovenskega dela) vojske na severu.

92 AVII, Komanda DDO 1919, str. 18. V nasprotnem primeru – srbske enote si morajo prizadevati, da bi na območju, ki ga italijanske enote zasedajo v skladu s premirjem od 4. novembra, ostale.

ANDREJ STUDEN

"NESPODOBNO OBLEČENE ŽENSKE SO SATANOVO ORODJE, KER PO NJIH, KAKOR NEKDAJ PO KAČI GOVORI"

Katoliška cerkev in nemoralnost v ženski modi po veliki vojni

Vzporedno s procesom industrializacije se je najhitreje in najbolj korenito spreminjala obleka. V 19. stoletju se je tudi na Slovenskem "v zelo kratkem času zgodila menjava – v materialu, izdelavi, kroju, barvi in reprezentativni vrednosti – 'regionalnih' oblačil v obliki noše v tovarniško proizvedeno in regionalno nespecifično bombažno obleko, torej k moderni masovni konfekciji in modi".[1] Za stoletje meščanstva je na področju oblačilne kulture značilen proces postopnega zatona noše, ki ga je spremljal prav tako postopen prodor mode. Pod pogoji nove geografske in socialne mobilnosti je obleka in moda postala medij skupinskih in kulturnih stilov, ki so med seboj svobodno tekmovali in pri katerih je odločilno naraščala barvitost in pisanost vsakdanje obleke.[2]

Tudi katoliška cerkev ob prodiranju mode in njenih večkrat muhastih modnih novosti in norosti ni ostala ravnodušna. Potem ko so bili oblačilni redi, s katerimi se je skušala varovati obstoječa stanovska členitev, odpravljeni, so se cerkveni krogi še bolj kakor meščani npr. zavzemali za to, da bi se kmetje oblačili drugače, torej primerno svojemu stanu in položaju v družbi. Kmečka oblačila iz tradicionalnih materialov so veljala namreč za dovolj "ponižna", duhovniki pa so še in še nastopali proti gizdavosti, nečimernosti, štimanosti, ošabnosti, napuhu in oholosti v oblačilnem videzu.[3] Skratka: "Vsi ljudje se ne zamorejo po enako lepo in dobro oblačiti /.../ v ti reči jim gre ravnati se po stanu, premoženji in po deželni šegi." Oblačiti se moramo "pametno, to je, po stanu, premoženji, starosti, spodobnosti, deželni šegi /.../ čedno in spodobno. Tisti ljudje, kteri morajo drugim lep zgled dajati, in kteri imajo do drugih posebne dolžnosti, imajo tudi tolikanj veči dolžnost, tako oblačiti se, de svojimu stanu ne delajo nečasti, in de jim zavolj tega njih podložni ne bodo spoštovanja krajšali; zakaj ti sodijo po obleki, kakšniga duha imajo vikši." In ne nazadnje: "Posnemati smemo le tiste šege, ktere so spodobne, ktere imajo pametni in dobro obravnavani ljudje v navadi."[4]

Toda tudi kmetje na Slovenskem so se v 19. stoletju vse pogosteje srečevali predvsem z industrijsko izdelanimi oblačilnimi materiali in sprejemali v določenem obsegu tudi vplive istodobne oblačilne mode. Z vse večjim obsegom uporabe v tovarnah izdelanega blaga je bilo opazno in nezadržno tudi približevanje mestni oblačilni modi. Katoliškim moralistom so padle v oči predvsem prekomerno nališpane in prezalo, a hkrati pregrešno oblečene ženske. Medtem ko so z nezmernostjo v pijači grešili pred-

1 Wolfgang Kaschuba, Lebenswelt und Kultur der unterbürgerlichen Schichten im 19. und 20. Jahrhundert, München 1990, str. 103.

2 Prim.: prav tam, str. 104.

3 Prim: Angelos Baš, Oblačilna kultura na Slovenskem v Prešernovem času, Ljubljana 1987, str. 34, 48 in 50.

4 Napeljevanje k poboshnimu shivljenju in lepimu sadershanju. Iz nemshkiga prestavljeno in natisnjeno po povelji milostliviga in prezhastitliviga Firshta, Gospoda Antona Alojsa Ljubljanskiga Shkofa, Ljubljana 1840, str. 35–36.

vsem moški, "se napake nečimerne ali celo nespodobne obleke nahajajo bolj pri ženskem spolu.[5] /.../ Sv. Očetje imenujejo nespodobno oblečene ženske orodje satanovo, ker po njih, kakor nekdaj po kači govori, tudi jo imenujejo terdnjavo, iz ktere se satan z dušami vojskuje. Pa težko je verjeti, da bi bila oseba, ki nespodobno obleko nosi, čista. Ker ako čednost čistosti prebiva v njenem sercu, se bode tudi vnanje razodevala. Tudi se take osebe ne morejo izgovarjati s šego ali nošo (modo). Kar je samo na sebi pregrešno, ali pa vir greha, se z nobeno šego ne more opravičiti. Gospod nas enkrat ne bo sodil po postavah šege, ampak po postavah sv. Evangelija. Tistih, ki ne ravnajo po šeginih, sramežljivosti nasprotnih pravilih, noben pameten ne zaničuje ali zasmehuje, ampak jih marveč čisla. /.../ Po pravici je tedaj več škofov, in med njimi tudi gotovo ne prenapeti sv. Frančišek Salezij, potem več cerkvenih zborov, in celo več papežev prepovedalo nespodobno oblečenim ženskam deliti sv. zakramente."[6] Zato, da ženskam ne bi bilo treba delati javne pokore za javno pohujšanje in da bi se obvarovale pregrešne nečimernosti, naj matere in vzgojiteljice zlasti pazijo, "da bodo mlade deklice spodobno oblačile, ker bi sicer zgodnja navada prav lahko oslabila čut prave sramežljivosti, ki je v poznejših letih tolikanj bolj potrebna".[7]

Katoliška cerkev je tudi pozneje ves čas sledila spremembam oblačilne kulture, njenih staromodnih stališč pa niso razrahljali tudi kruti vojni časi. Na drugi, popoldanski seji škofov ilirske metropolije, 13. aprila 1915 v Gorici, ki so ji prisostvovali vsi škofje "ilirske provincije",[8] so razpravljali tudi o "Sveti zvezi proti brezsramni ženski nošnji (modi)". Predsednik, goriški nadškof dr. Frančišek Borgia Sedej je poudaril, da si je tako zvezo zamislil splitski škof dr. Gjivoja in da je svojo "nakano razodel sv. Očetu, ki je zvezo in z njo združeno molitev blagoslovil in željo izrekel, da naj bi se čim bolje razširila po svetu. Da bi bila taka zveza potrebna tudi našim krajem, se splošno priznava in prevzvišeni gospod predsednik obljubi, da bode storil korake v Rimu, da se pri nas samostojno uvede Sveta zveza proti brezsramni modi z blagoslovom in priporočilom sv. Očeta."[9]

O dostojni ženski obleki pa so ob prisotnosti "nravstveno neoporečnega" ljubljanskega knezoškofa Jegliča več kot dve leti kasneje razpravljali tudi na škofovski konferenci na Dunaju. Jeglič je v svojem dnevniku zapisal, da je eden od udeležencev, linški škof Johannes Ev. Maria Gföllner, 11. novembra 1917 popoldne, poročal o častivredni obleki pri sprejemanju sv. zakramentov ("ehrbare Kleidung beim Empfang der heiligen Sakramente"). "Po pojasnitvi naukov krščanske morale o obleki, je poročal, kaj so škofje pri nas in na Nemškem v tem oziru že storili. Nazadnje je stavil razne predloge, kako naj škofje postopajo, da odpravijo pohujšljivo obleko pri krstu, birmi, obhajilu. Pri naših društvih naj se dekleta in žene za to zavežejo. Sklenili smo skupen pastirski list o javni moralnosti sploh, posebno pa o obleki ženskega spola."[10]

---

5 "Ošabna noša je posebna skušnjava ženskiga spola, in kjer je preveč lišpa in šopirnosti, je vselej premalo ali pa nič sramožljivosti in čistosti", je ugotavljal moralističen pisec v članku *Pregrešnost nesramne in ošabne noše* v Zgodnji danici, 20. 11. 1851.

6 Nar lepši čednost in nar gerši pregreha. Po nemški spisal sekovski knez in škof dr. Janez Zwerger; poslovenila mašnika ljubljanske škofije (A. Zamejic in K. Klun), Ljubljana 1879, str. 150–152. O nesramni, pohujšljivi in za vsako nesprideno dušo žaljivi noši glej tudi: *Kje je začetek vse spačenosti?*, Zgodnja danica, 30. 8. in 13. 9. 1860.

7 Prav tam, str. 152.

8 Frančišek Borgia, knez in nadškof goriški – predsednik, Anton, škof krški, Anton Bonaventura, knez in škof ljubljanski, Andrej, škof tržaško-koprski in Trifon, škof poreško-puljski.

9 NŠAL, Škofijski arhiv, Škofje, Anton Bonaventura Jeglič, fasc. 40, Zapisnik konference škofov ilirske metropolije v Gorici z dne 13. in 14. 4. 1915.

10 Anton Bonaventura Jeglič, Dnevnik, 11. 11. 1917. Pastirski list *Nadškofje in škofje avstrijski svojim*

Velika vojna je pri vseh družbenih slojih odločilno spremenila območje izkušenj in horizonte pričakovanj. Po letih brezumnega obstreljevanja med frontnimi jarki, dela v tovarnah streliva in milijonih vojnih žrtev, ranjencev in invalidov ter prizadetih od vsesplošne lakote in pomanjkanja, po teh vsesplošnih doživetjih vojnih strahot, ki so prizadela celotno družbo, vsa področja življenja in vse družbene skupine, je konec leta 1918 končno zavladal težko pričakovani mir. Mišljenje, da tako ne gre več naprej, je že v letih 1917 in 1918 postalo splošen pogled in zahteva.[11]

Povojno obdobje je naenkrat odprlo vrata drugačnemu življenju. Pred vojno stabilen meščanski "včerajšnji svet" se je po razpadu dvojne monarhije močno zamajal. Vojna je odločilno postavila pod vprašaj mnoge privilegije moškega spola. Nastopil je čas "povojne psihoze", ki ga je na eni strani zaznamovalo vsesplošno pomanjkanje in neznosna draginja, po drugi pa tudi nadvse živahno družabno življenje,[12] ki je, kot se zdi, delovalo kot nekakšen mentalni faktor stabilizacije. "Vojna je zrahljala marsikatere principe in jih strla v prah, podrla pa je tudi mnogo koristnega in lepega. Mnogo onih, ki so bili silni v svojem nravstvenem čustvovanju, zmerni v uživanju, se je vrnilo iz vojaške službe domov, popolnoma demoraliziranih, vdanih vsakodnevnemu uživanju." Svetu so takoj po veliki vojni zavladali alkohol, sifilis in nikotin. Krvavemu plesu vojne je sledil "kankan razuzdanosti, pijače, pohotnosti!" Prečute noči v družbi dvomljivih žensk in v naročju kraljev Alkohola in Nikotina niso bile zdrave za narod, ustvarjale so "žive okostnjake, ne pa rdečeličnih, krepkih, mišičastih ljudi", so zapisali v glasilu Sokola leta 1919 ter opozorili, da se sokolske družabne prireditve ne smejo odvijati "na čast troperesni deteljici sifilis, alkohol in nikotin".[13]

Vsa predavanja o škodljivosti alkohola in drugih grehih so bila seveda zaman. Vojni je sledil zmagoslavni pohod cigarete, ki je nadomestila umirjeno kajenje pipe ter postala simbol modernega in hitrega uživaštva v hektično-nervoznem vsakdanjiku ne samo veselega Pariza in drugih metropol svetovnega razkošja,[14] temveč tudi manjših provincialnih središč, kot je bila Ljubljana in drugi slovenski kraji. "Prav vojna je dokončno ustoličila cigarete kot tobačni proizvod nove dobe."[15] Brez njih si po veliki vojni težko predstavljamo tudi plesne lokale in kavarne. Raj alkohola in tobaka pa so poleg moških za svoj zaščitni znak vzele tudi ženske emancipiranke. Marija Bartolova jih je v moralističnem spisu *Žena in nravni prerod* opozarjala, da alkohol "ne vpliva samo kvarljivo na razum in spomin, ampak tudi na moralnost, ker vzbuja prezgodaj spolne strasti". Pretirano se ji je zdelo tudi javno kajenje žensk, ki hočejo veljati za emancipiranke. Te ne znajo poprijeti za nobeno delo, izgubijo "smisel za ženska opravila" in "ženski značaj". O grdi razvadi, kateri se je "zadnje čase vdalo ženstvo", takole razglablja: "Naše meščansko ženstvo, staro in mlado, se je vse preveč navadilo tobaka! Recimo, da je ta zdravju neškodljiv, pa pomisliti je treba, koliko denarja gre za to v dim. Čim dražji je tobak, s tem večjo strastjo se kadi. Kako prazni tobak domačo blagajno, če

---

vernikom pozdrav in blagoslov v Gospodu našem Jezusu Kristusu, objavljen leta 1918, na splošno poziva ljudstvo, da je "najvažnejša dolžnost varovati vero in nravnost", o nemoralni obleki ženskega spola pa posebej ne govori. – Ljubljanski škofijski list, leto 1918, št. 10, str. 113–119.

11 Prim.: Kaschuba, Lebenswelt und Kultur der unterbürgerlichen Schichten im 19. und 20. Jahrhundert, str. 37.

12 Janez Cvirn, Meščanstvo v Celju po razpadu Avstro-Ogrske, v: Iz zgodovine Celja 1918–1941, ur. Marija Počivavšek, Odsevi preteklosti 3, Celje 2001, str. 203.

13 Dolores Kores, Kratka krilca, alkohol & charleston, Zgodovina za vse, leto VIII, št. 1, 2001, str. 52.

14 Prim.: Roman Sandgruber, Schöne Frauen rauchen. Geschlechtsrollen, materielle Kultur und sozialer Wandel, Beiträge zur historischen Sozialkunde, 14 Jg., 1/1984, str. 12.

15 Tatjana Čepič, Opojnost tobaka. Razstava Mestnega muzeja Ljubljana ob 120-letnici Tobačne Ljubljana, Ljubljana 1991, str. 37.

kadita oba, mož in žena! Včasi so bile one ženske redke, ki so pokadile po eno svalčico po kosilu ali večerji, javno; sedaj kadi naše meščansko ženstvo kakor za stavo povsod: doma, v restavracijah in kavarnah."[16]

Pilo in kadilo pa se je tudi na plesnih prireditvah, ki naj bi predstavljale prizorišča nesramne mode ter spolne razuzdanosti. Proti nemoralnim plesom je ves čas odločno nastopal npr. ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič, toda vrtoglavih dogajanj na plesišču, ki naj bi bilo že po besedah prečastitega knezoškofa Antona Martina Slomška "deviške čistosti morišče",[17] ni mogel zatreti. Jegličevo vsestransko obsojanje plesov, češ, da se "pri plesu v sto slučajih greši smrtno vsaj devetdesetkrat" in da se ta nesramni greh "gnusi celo poganom", ni nič pomagalo.[18] Po vizitaciji kamniške dekanije jeseni 1926, s katero je bil škof Jeglič, denimo, močno zadovoljen, so mu bili edini trn v peti nespodobni in pregrešni plesi. Zaskrbljen je bil, da gospodje niso odločno nastopali "zoper strašne nesramne, prav skrivne tovarišije fantov in deklet po župnijah in zoper gnusne moderne plese, ki se iz mesta tudi po deželi širijo. Ker je bil v tej zadevi ves dosedanji moj trud, tudi za časa zadnje sinode popolnoma brezuspešen, sem letos molčal. Le sam sem trpel in kar mogoče s posebno božjo pomočjo nasproti deloval."[19]

Utrip vsakdanjega življenja po veliki vojni pa je gotovo zaznamovala tudi neprestano menjajoča se (ženska) moda, ki je v očeh katoliške cerkve delovala nedostojno, nečastno in nemoralno. Moda pred veliko svetovno morijo, v letih po 1900, se je zdela z današnjega zornega kota nepraktična, nenaravna, nelagodna, nehigienska, nezdrava. To modo Zweigovega "včerajšnjega sveta" pa je po drugi strani že spremljal tudi nov odnos do oblačenja, prevladovati je začelo spoznanje o zdravem in udobnem ženskem oblačilu. Ženske so na poti v moderno začele korak za korakom opuščati zajetno obleko starih časov, obleko, ki so jo sestavljale krinoline in vlečke, razni naborki, različna spodnja in spodnja-spodnja krila in zlasti res osupljivi korzeti. Nezdravi in tesni steznik, ki so ženske v sredini života stiskali kakor ose,[20] so označevali tako telesno kot tudi duhovno in družbeno zvezanost, s katero je večina žensk vstopila v 20. stoletje. Poleg meščank so modnemu korzetu podlegle celo delavke, njihovi ceneni stezniki pa so bili še posebno tesni in mučni.[21] V Evropi so ustanavljali zveze in društva, ki so se zavzemala za zdravo žensko telo. Zdravniki so svarili pred noro modo nošnje steznikov. Toda poslavljanje od tega oblačilnega kosa je tudi na Slovenskem trajalo vse do prve svetovne vojne.[22]

---

16 Marija Bartolova, Žena in nravni prerod, Prerod, leto I, št. 5, 1922, str. 73–74.

17 Anton Martin Slomšek, Krščansko devištvo. Nauki, vzgledi in molitve za dekleta, Celovec 1894, str. 31.

18 Pastirski list *Anton Bonaventura po božji in apostolskega sedeža milosti knezoškof ljubljanski vsem vernikom pozdrav, mir in blagoslov v Gospodu našemu Jezusu Kristusu* – Ljubljanski škofijski list, leto 1918, št. 11, str. 138.

19 Anton Bonaventura Jeglič, Dnevnik, 22. 10. 1926. Jeglič je nastopal zlasti proti modernim plesom, češ, da so "grešni in razuzdani". – Dnevnik, 21. 1. 1926.

20 Prim.: Stefan Zweig, Včerajšnji svet. Spomini Evropejca, Ljubljana 1958, str. 79.

21 Dieter Franck, Als das Jahrhundert jung war, Berlin 1997, str. 185.

22 Maja Ilich, Nekaj o modi v slovenskem časopisju na prelomu stoletja (1895–1915), Zgodovina za vse, leto VI, št. 2, 1999, str. 98. Pred prvo svetovno vojno so novotarije na področju ženske oblačilne mode naletele na odpore in povsod povzročile mnogo razburjenja. "Zlasti po velikih mestih so demonstracije proti hlačaricam na dnevnem redu. /.../ V Galati v Romuniji se je neka dama iz boljših krogov prikazala na ulici v hlačah. Ljudje pa so jo napadli in strgali hlače s telesa. Dama je nato potegnila iz mufa revolver in ustrelila dvakrat slepo v zrak. Ljudje so pobegnili, a dama je morala najeti kljub temu avtomobil in se peljati domov, seveda brez hlač. – V Ljubljani hodita ženski v hlačah, pa se doslej ni drugega zgodilo, kakor da je za hlačaricama drla velika množica. V Gradcu bodo prvikrat videli žensko v hlačah na odru ondotnega orfeja." – Slovenec, 11. 3. 1911. Nošnjo ženskih hlač pa je operetni pevki Willi Bauer pre-

Za povojni oblačilni videz pa je bila značilna večja sproščenost, oblačila so bila bolj zdrava in udobnejša. Toge oblačilne kose so v vsakodnevni uporabi nadomestile mehkejše in udobnejše oblike. Modo med obema vojnama lahko po njenih značilnostih poenostavljeno delimo na dve obdobji – na modo dvajsetih in na modo tridesetih let. V obeh obdobjih so bile spremembe bolj očitne v ženski, manj v moški modi. Linija ženskega telesa se je po svetovni moriji skušala čim bolj približati moški. Take težnje so, kot rečeno, obstajale že pred prvo svetovno vojno, toda pravi razmah so doživele šele v 20. letih. Idealno in lepo žensko telo je moralo odslej biti čim bolj vitko, če ne že kar mršavo. Vsi ženski atributi – prsi, boki, pas, zadnjica – so morali biti kar se da neizraziti. Naravne ženske linije so se zabrisale, moda je odslej zahtevala gol vrat in ohlapno, na ramah visečo obleko brez nezdravega steznika. Poleg opuščanja tesnih korzetov[23] in številnih spodnjih kril so se skrajšale tudi obleke. Dolga ženska krila so do tedaj popolnoma skrivala noge, zdaj pa so se močno skrajšala. Najkrajša krila so ženske nosile leta 1925, ko so segala le do kolen. V modi so bili kostimi, ki so se zelo poenostavili. Tudi ženske so se začele oblačiti v puloverje. Sprva so nosile klobuke v obliki lonca, pozneje širše klobuke in čepice. Obuvale so nizke čevlje brez pet, a sčasoma so vedno večji modni krik postajali čevlji z višjo ali visoko peto in vedno pogosteje jih je bilo lahko opaziti na nogah petičnih damic in dam. Na prodor mode so s svojim vzorom močno vplivale filmske zvezde.[24] Vloga filma je namreč v tem času postajala vse pomembnejša. Enako je veljalo za vpliv športa in nekaterih športnikov.

Po veliki vojni se je torej uveljavil nov lepotni ideal ženske postave, ki naj bi bila odslej vitka, mladostna in športna.[25] Šele konec 20. let, ko je modne smeri prenehala usmerjati t.i. "girl moda", je moda začela upoštevati več ženskosti ter "propagirati resnejšo in bolj komplicirano obleko", ki naj bi premagala najtežjo nalogo in "imitirala damo-ženo".[26] Ženske obline odslej niso bile več zatajevane, čeprav je bila ozka silhueta še vedno priljubljena. Sredi 30. let so pod vplivom športa postale tudi pri ženskah priljubljene bolj široke rame in ozek pas. Skratka. Med vojnama so bile vidne težnje po izenačitvi spolov tudi v oblačenju. Osnova ženskih oblek je bila srajčna nedeljena in do kolen skrajšana obleka. Iz moških oblačil je prevzeta tudi enostavnost. Težnje po izenačitvi obeh spolov pa so se izrazile tudi v poudarjenih ženskih ramenih, omenjenem kajenju žensk v družbi, pa fantovsko pristriženih laseh in v svobodnejšem vedenju žensk nasploh v primerjavi s prejšnjimi obdobji.[27]

Prva leta po vojni so ženske še vedno umetelno česale dolge lase. Povojna moda je dopuščala več različic: s prečo na sredini ali na strani, s pokritimi ali odkritimi ušesi. Prevladovale so pričeske z vozli na tilniku ali proti temenu glave. "Dvajseta leta so prinesla revolucionarne spremembe tudi v urejanju ženskih las. Kratke moške pričeske so ženske posnemale z bubi frizuro. To pomeni deško pristrižene gladke lase do konca

---

povedala tudi policija v Draždanih (Dresden). Pevka je v ženskih hlačah želela nastopiti v tamkajšnjem kabaretu, toda policija je menila, "da je to nedopustna propaganda za neokusno žensko modo. (Na odru slovenskega gledališča v Ljubljani je v soboto prvikrat nastopila ženska v hlačah gdčna. Šetřilova.)" – Slovenec, 13. 3. 1911.

23 Še v dvajsetih letih steznik pri starejših ženskah ni bil povsem pozabljen. Glej: Sergej Vrišer, Tristo let mode na Slovenskem, Maribor 1965, str. 17.

24 Med njimi je bila gotovo tudi Ida Kravanja iz Divače, slavna Ita Rina. O njej glej: Lilijana Nedič, Ita Rina, Ljubljana 1998.

25 Sandgruber, Schöne Frauen rauchen, str. 17.

26 Modni pêle mêle, Žena in dom, št. 3., 1930, str. 102.

27 Prim.: Janja Žagar, Oblačilna kultura delavcev v Ljubljani med prvo in drugo svetovno vojno, Ljubljana 1994, str. 27–30.

ušes in na tilniku celo nekoliko pobrite."[28] Prve bubi frizure so ob svojem pojavu delovale naravnost šokantno. Ker je moderen "bubi" zahteval pogosto in natančno striženje, je bil običajen le med premožnejšimi meščankami modernejših nazorov, med delavkami pa je bil zaradi skromnih gmotnih razmer precej redek. Okoli leta 1925 je železna ondulacija omogočila uveljavitev tudi drugačnih kratkih ženskih pričesk. Kodre v obliki valov (velne) so pri tem postopku oblikovali z razgretimi železnimi kleščami. Po letu 1930 pa je moda zapovedovala spet nekoliko daljše lase, ki so jih ženske še vedno urejale z železno ondulacijo in nekaterimi drugimi frizerskimi postopki kot so krepanje, vodna in električna trajna. Pričeske so v tem času utrjevali s pivom, saj lakov še niso poznali. Od sredine 30. let so dolge lase dvignili v različno oblikovane pričeske, v modi pa so bili tudi razpuščeni dolgi lasje z navznoter obrnjenimi konicami. Po urejenosti pričeske so močno izstopale uradnice, v večji meri pa še prodajalke. Urejenost je namreč nekako sodila k trgovskemu in uradniškemu poklicu.[29]

Da je bila moda v svojih ukazih absolutna tudi med obema svetovnima vojnama in da so ji poskušali slediti tako bogati kot revni, zlasti pa mladež, ni nikakršnega dvoma. Prikimamo lahko razpravljanju v ženski reviji Žena in dom, češ, da skoraj vsaka novost mode "naleti sicer na odpor, pa naj bodo to kratki lasje ali dolga krila. Izkušnja nas pa uči, da je vsak, še tako oster odpor brezpomemben, Moda iz principa prezira vse proteste in uklepa v svojo oblast tako rekoč ves svet. /.../ Ker je moda zmeraj nova in ni enolična, se ji ves svet rad pokorava. Modni zakoni na srečo niso zbrani v zakoniku, zato se tudi prestopki in pregreški ne kaznujejo po paragrafih. Zato tudi ni žena, ki se še tako pregreši proti modi, poklicana pred sodišče in kaznovana. Ko bi, recimo, določili kazni: za prekratko pristrižene lase ('na fanta') pol leta, za kratko plesno obleko 5 let, za prekratko krilo 2 leti, bi marsikatera sploh ne prišla iz zapora. Ko bi prišla po prebiti kazni zopet na svobodo, bi bila zaradi nove modne izpremembe morda zopet kaznovana, a zdaj za ravno nasprotni pregrešek. Takih zakonov ni, zato vidimo danes v družbi in na ulici žene, ki se nekaznovano nemoteno gibljejo, čeprav se ne pokoravajo modnemu diktatu. Ampak ti pregreški se kaznujejo večkrat strože, kakor ko bi jih kaznovali po paragrafih. Sodi jih žensko sodišče, ki je priznano strogo. Strupene opazke, zaničljivi pogledi in brezkončno opravljanje izreka sodbo nad takimi zločinkami. Te častne izjeme pa prenašajo vse to trpljenje in pogumno kljubujejo vsem opazkam, pogledom in opravljanju iz čisto preprostega vzroka, češ da jim moda ne ugaja, da jim ne pristoja ali pa da nimajo dovolj sredstev."[30]

V povojnih letih so moderna in pisana modna oblačila na eni strani imela mnogo zagovornikov. V Slovenki leta 1922 npr. beremo: "Moda zadnjih dob je prinesla izboljšave trajne vrednosti. Te so: prost vrat, ohlapna, na ramah viseča obleka brez steznika in kratka krila. S tem se je končno dosegla neka skladnost med zahtevami zdravja in mode, kar bi moralo brezpogojno vedno biti. Z eno besedo: dotalno krilo je gnjusoba!"[31]

Po drugi strani pa je spremenjena podoba modernih žensk marsikomu šla v nos. Oblačenje mladenk po najnovejših pariških modnih hitih je moderne ženske kot satanovo orodje v mnogih očeh demoniziralo. V vsesplošnem pomanjkanju in krizi povojnih let jih je motilo zlasti prekomerno in potratno zapravljanje celih kupov denarja za nespodobna oblačila, vse skupaj pa naj bi vodilo v brezversko in razuzdano življenje. Mnoge mladenke so se namreč navkljub svarilom katoliške cerkve, da je "gizdavo,

28 Prav tam, str. 128.
29 Prav tam, str. 128–129.
30 Modni pêle mêle, Žena in dom, št. 3., 1930, str. 102.
31 Kores, Kratka krilca, alkohol & charleston, str. 56.

ošabno ali prevzetno oblačilo" tretji od devetih najhujših sovražnikov devištva,[32] predale čarom aktualne mode. Modne novosti se niso zasidrale samo v velikih mestih, temveč jih je bilo opaziti tudi med "moderniziranimi" mladenkami manjših središč in na podeželju. Nek višji uradnik dunajske kriminalne policije, ki je leta 1922 obiskal Ljubljano, je o ljubljanski ženski modi, denimo, izrekel naslednjo uničujočo in poniževalno kritiko:

"Imate pravcato velikomestno življenje, vsaj kar se tiče ženske mode. Zatrjujem Vam, da sem že veliko videl na svetu in da je ni kmalu stvari, ki bi me kot izkušenega policista spravila iz ravnotežja. A tako razuzdane in tako razkošne in zajedno grde ženske noše še nisem videl nikjer. Pomislite, srečal sem pri Vas na ulici gospodične in gospe, ki niso imele na sebi drugega, nego nekako žaklju podobno, zadaj pa do pod plečmi izrezano, do kolen ali malo čez nje segajoče krilo, brez rokavcev, brez spodnjega krila, neke vrste popolnoma prozorno pajčevino kot nogavice in 'čeveljčke' iz rokavičarskega usnja. /.../ Pri nas na Dunaju smo sicer zelo tolerantni, dasi morda ne preveč moralični, a taka noša bi bila pri nas izključena. /.../ Da se pokažejo pri nas na ulici tako 'oblečene' ženske, kakor hodijo pri Vas nemoteno okoli, imamo takoj hrup in trušč. Garantiram Vam, da se vsi vajenci, fijakerji in druge 'javne osebe' takim damam obesijo na pete ter jih spremljajo z velikim smehom in dovtipi, tako da bi morale bežati osramočene in bi morala intervenirati varnostna straža."[33]

Urednik katoliškega Slovenca pa je k nazadnjaškim pogledom dunajskega kriminalista na modo Ljubljančank dodal še svoj komentar: "Ali ni to za nas sramota, da prekaša Ljubljana, dozdevno 'dolga vas', v takih stvareh veliko mesto? Nihče drugi ni kriv, da hodijo naše ženske tako na pol nage okoli, nego naše stariši in naši možje. Ti nabavljajo hčeram in ženam obleko ter imajo v rokah, izpremeniti smer te mode." Svoja patriarhalna stališča je podkrepil tudi z mislijo, da ta moda tudi ni lepa, temveč grda, "saj stoji v nasprotju z linijami ženskega telesa, z estetiko, z okusom. /.../ Ženstvo v naših mestih pa zastruplja s to svojo nemoralno nošo tudi kmetsko ljudstvo. Že vidiš po vaseh ob nedeljah pri naših kmeticah polagoma pojave te mode, kajti exempla trahunt ali slabi zgledi vlečejo. /.../ Kdaj se bode vendar naše ženstvo spametovalo? Morda takrat, kadar bodo začeli naši hudomušni čevljarski vajenci posnemati svoje dunajske 'kolege', ter zasmehovati ženske s tako modo na ulici? Ali so naše ženske res izgubile vsak čut za dostojnost, moralo, žensko čast?"[34]

Dunajski kriminalist pa ni bil edini, ki se je zgražal nad modo Ljubljančank. Ves zaprepaščen in osupel je bil tudi nek skrivnostni, a "odličen jugoslovanski dostojanstvenik", ki je v članku *Moderna ženska moda* izrazil veliko skrb za usodo slovenskega naroda, ki ga je vse dotlej vedno postavljal za zgled drugim narodom. Ko se je v junijskih dneh leta 1922 vračal z božje poti v Rim proti domu, se je ustavil tudi v Ljubljani, kjer ga je ob srečanju z dvema mladima gospodičnama spreletela neizmerna groza, saj sta bili, kot pravi, "tako nedostojno oblečeni, da nisem mogel verjeti, da se nahajam v Ljubljani. V prvi mah sem mislil: danes je sv. birma, pa sta morebiti dve ciganki izpod šotora, ki gresta na birmo. Ko sta pa začeli govoriti, pa sem spoznal, da sta dve pristni Slovenki, ki sta izgubili vsak čut za istinito lepoto, dober okus in dostojnost. Ko sem prišel v cerkev, sem z žalostnim srcem gorko molil Bogu, da razsvetli pamet katoliškim starišem, da ne bi pustili svojih otrok, da se oblačijo, boljše rečeno, *ne* oblačijo, kakor culukafri v Afriki. Prošel sem velik del Italije, pa take nespodobne noše, kakor v Ljubljani, nisem nikjer videl. Dobro pomnim, kaj so svoj čas

32 Slomšek, Krščansko devištvo, str. 27.
33 Slovenec, 15. 6. 1922.
34 Slovenec, 15. 6. 1922.

madžarski židi delali z našim narodom v Baranji. Uvajali so nesramno nošo, širili nenravnost in črez 50 let so pogubili ne samo osebe in rodbine, nego cele vasi. /.../ Katoliški stariši Slovenije! Ne ubijajte svoje dece in dece svojega naroda z nesramno modo!"[35]

Moteče, neokusno in nedostojno oblečene ženske, njihove bubi frizure, nespodobno kajenje v javnosti in druge moderne zablode, ki so vnesle nemir v slovenske kraje, so katoliški moralisti seveda zasuli s ploho kritik. V katoliškem družinskem listu Mladika so že v prvem letu izhajanja pozivali mladenke, da naj ne pozabijo na spodobnost ter opozarjali na lažikulturo, ki je odplaknila tradicionalne noše in s tem tudi dostojnost. Mladenke so pozivali, da naj ne padejo v mlakužo nemorale, da naj ne bodo lahkomiselne, razposajene in domišljave, ker s tem žalijo in odbijajo bližnjega. "Spodobnost obrača posebno skrb na obleko. Kako fini čut za spodobnost v obleki so imeli naši predniki. Ta fini čut se razodeva v lepih, dostojnih in trpežnih narodnih nošah in vezeninah. Moderna lažikultura je narodne noše zavrgla in jih nadomestila z raznimi ničvrednimi capami in cunjami židovskega izvora. Lažikultura je zatrla domačo industrijo, zavrgla kolovrat med staro šaro, vzela dekletom veselje do vezenin lastnega izdelka. Poznavalci razmer trdijo, da se je z odpravo narodne noše začela odpravljati tudi tista nežna dekliška spodobnost, ki jih dela tako lepe in prikupljive."[36]

Mladenke so pozivali, naj z "nališpano obleko" nikar ne skušajo "prikriti pomanjkanje notranje, srčne lepote".[37] To se namreč ne spodobi, ker "lep okus zahteva mirno, harmonično priprostost, ki upliva na vso okolico blagodejno. Ne spodobi se /tudi/, da bi se suženjsko udajala modi. Verjemi bolj lastnemu okusu in zrcalu, kakor predpisom šivilje, spravi modo v svojo osebnost, ne pa svoje osebnosti v modo. Kako je mogoče, da bi mogli dve dami, ena velikega, druga majhnega stasa, nositi jednak kroj, ki bi ene izmed njiju ne kazil!"[38] Skratka. Žensko mora "navdahniti le čut do lepote, da hrepeni po lepem oblačilu in ne gizdavost in želja vgajati drugim. Dekle, žena mora biti vedno snažno opravljena tudi tedaj, ko jo nihče ne vidi. /.../ Ne le za okolico in za družbo kaži okus; v prvi vrsti radi same sebe in iz ljubezni do lepega. Čim priprostejša si v svojej zunanjosti in izberi, tem finejšo notranjost boš razodevala."[39]

No, resen list kot je bila Mladika, se modi nikakor ni mogel izogniti, saj je brez nje "težko otvoriti kotiček za ženske". Toda kot moda seveda niso bili mišljeni "izrastki in zablode", ki jih je potrebno grajati, torej prekratka krilca, globoko izrezane jopice in drugo. Ne! Kot modo so si predstavljali "nepretiranosti v obleki, ki so pa lahko vseeno okusne in služijo ženskemu spolu še vse bolje kot spačenosti, preračunjene le na hip, ki pa nazadnje začno odbivati. Zato se taka moda tako naglo menja. Podobna je laži, ki učinkuje le, dokler ni razkrinkana."[40]

Pisateljica Lea Fatur pa je v zvezi z modo in dostojnostjo opozorila še na škodljivost modnih novosti za zdravje. V kratkem zgodovinskem orisu je opozarjala, da so nedostojno oblečene ženske s trdo besedo ožigosali že stari preroki, obsojali pa so jih tudi stari Grki in Rimljani. Razgaljanje je bilo sramotno in tudi za kulturni svet po veliki vojni naj bi po njenem mnenju veljalo pravilo: "Vsaka životna oblika, ki loči spol od spola, se mora zakrivati. O modi, ki razgalja celo področje (pazduho) pri ženskah, niti

35 Slovenec, 11. 6. 1922.

36 Mladenka bodi spodobna in uljudna, Mladika, leto I, 1920, str. 27.

37 Prav tam, str. 30.

38 Kaj se ne spodobi. Žepna knjižica o razvadah in pregreških proti lepemu vedenju po raznih virih sestavljeno, izdal in založil Vedež, Maribor 1922, str. 32.

39 Gizela Ferjančič Belinger, Okus in moda, Mladika, letnik III, 1922, str. 28.

40 Mladika, letnik II, 1921, str. 207.

ne govorim ne. Da je to skrajna neokusnost, je dognana stvar. Da so tam skrite žleze, ki mnogo prehladov zabranijo, vedo zdravniki. In če te varnostne jezove zoper prehlad izpostavljaš nalašč prehladu, ti ni pomagati. /.../ Tudi rame so jako občutljive. Trganje v ramah in v kolenih je mučno. In kako naj se ne prehladi ženska, ki hodi sicer vsa zapeta, pa se pokaže naenkrat na plesu, v gledišču vsa razgaljena? Žleze na ženskih prsih so silno občutljive; oprsje in vrat sta prepredena z žilami in žilicami, katerim je dovolj, da stopiš vroča na prepih. /.../ Koliko ljudi je umrlo, ker so slepo šli za modo, ki ukazuje zdravemu in bolehnemu isto nošo. /.../ Še nikdar ni ponižala moda ženskega dostojanstva tako globoko in še nikdar ni bila zdravju tako škodljiva. Ženski organizem ni tak, da bi mogla hoditi ženska v mrazu v tenki dokolenki, prozornih nogavicah in igračkastih šolenčkih."[41]

Poleg skrbi za zdravje pa so se pojavili tudi strahovi, da bi ženska tedanje, izrazito "patriarhalno ustrojene" dobe postala preveč podobna moškemu. Ženska moškost naj bi se na zunaj kazala v kratkih laseh, moških hlačah pri športu, ozkih oblekah in jopicah, ki so kakor moški jopiči, pa v ovratnikih s pentljami, majhnih klobučkih in cigaretah. Vse to naj bi kazalo, kako postaja ženska podobna moškemu.[42]

Povsem naravno je bilo, da si je katoliška cerkev tudi v času po veliki vojni prizadevala ohraniti vodilno vlogo na področju vzgoje. Starše je neprestano opominjala, naj naraščaj primerno vzgajajo in med drugim tudi spodobno oblačijo. Marija Bartolova, denimo, je v že omenjenem spisu *Žena in nravni prerod* glavno nalogo pri vzgoji namenila ženam in materam. "Kakršna je žena, tako je družinsko življenje, taka vobče moralnost. Na ženo se mora polagati največja važnost, ako se hoče, da bo narod moralno in telesno zdrav. Začeti se mora skrb že pri vzgoji malih deklic..." Bartolova je zabičala materam: "Ne oblačimo svojih hčerk kakor punčike za izložbo, ne razkazujmo jih v novih oblekah in ne dovoljujmo, da se postavljajo v novih krilcih pred otroki, ki ne morejo biti tudi tako oblečeni."[43]

Bartolova v nedostojni obleki in drugih nemoralnostih tudi ni videla rešitev aktualnega ženskega vprašanja. Rešitev zanjo "ne obstoji v pristriženih laseh in v kajenju, marveč v učenju in delu, s katerim se živi lehko ženska samostojno in s katerim koristi svoji rodbini, svojemu narodu, svoji domovini. V delu, pridnosti, izobrazbi, v tem naj se kaže emancipacija našega ženstva!" V času, ko so se še čutile posledice krute velike vojne in je ljudi še trla splošna draginja, se je Bartolova zgražala tudi nad dejstvom, da "hodi naše ženstvo preveč luksurijozno oblečeno, ali vsaj stremi za luksuzom, in je nesrečno, če si ne more privoščiti, kakor si želi." Ženske je pozivala k skromnosti: "Zadovoljite se z oblekami in klobuki, katere že imate, prenaredite, popravite jih, pa štedite. /.../ Naše mlade hčerke naj vedo, da je mladost že sama na sebi lepa, zato ji ni treba ne svile, ne baržuna. Povejmo našim hčeram, da naj se ne pokore slepo vsaki neumnosti, ki jo s seboj prinaša najnovejša moda, temveč naj se oblačijo dostojno, stanu, letom in svoji osebi primerno. Naj ne nosijo na ogled svojih golih udov!"[44]

Povsem naravno pa je bilo tudi, da so nemoralni modi po mnenju katoliških moralistov botrovali takratni, zlasti tuji modni listi,[45] po katerih so ženske podobno kakor po prepovedanih sadežih vse preveč rade posegale. Krivdo za moralno sprevr-

---

41 Lea Fatur, Moda, zdravje, dostojnost, Mladika, letnik IV, 1923, str. 271–272.

42 Mladika, letnik VI, 1925, str. 318.

43 Marija Bartolova, Žena in nravni prerod, Prerod, leto I, št. 5, 1922, str. 73.

44 Prav tam, str. 74–75.

45 O domačih glej : Maja Gombač, Slovenke in moda v času pred drugo svetovno vojno in po njej, v: Ženske skozi zgodovino, Zbornik referatov, 32. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, ur. Aleksander Žižek, Celje 2004, str. 109–124.

ženost nespodobno oblečenih žensk so nekateri preprosto naprtili Judom. Judje so bili zanje večni nasprotniki, črne ovce, krivci za vse. "Cape in cunje židovskega izvora"[46] so bile njihovo maslo, o modnih časopisih, ki so imeli "veliko privlačnost med ženstvom zlasti po mestih", pa je nazadnjaški Bogoljub ob izidu prvega katoliškega modnega časopisa npr. menil: "Na tem polju – tako sodimo – ima židovstvo bogato žetev. Izlepa se ne sliši, da bi bilo kako tako podjetje v katoliških rokah. Meseca novembra je pa vendar začel izhajati katoliški modni časopis v nemškem jeziku: Blätter für Kleid- und Heimkultur (List za negovanje obleke in doma). Na uvodnem mestu beremo: 'V času, ko tako pogrešamo nežnočutnosti, ko je tako malo zavesti za odgovornost, hočemo biti me katoliške čuvarice ženske časti in ženstva. Iz naše srede naj izgine vsaka lahkomišljenost in nerazsodnost; držati se hočemo prave usmerjenosti nasproti temu, kar moda brez izbire spravlja na trg. Uporabiti hočemo vso oblikotvorno moč, da preprečimo obsodbe vredne modne vplive.' – Katoliški modni časopis naj utira pot dostojni modi!"[47]

Tudi v Našem čolniču, glasilu Prosvetne zveze na Goriškem, ki se je ves čas svojega delovanja (1922–1927) borila proti nemoralni modi,[48] so radi obujali spomine na prelepo narodno nošo in to predvsem zato, ker "v naših dneh zlasti ženstvo suženjsko drvi za judovsko modo".[49]

Oktobra leta 1925 so o nedostojni noši v cerkvah razpravljali tudi na škofovski konferenci v Zagrebu in sklenili, da je treba ukrepati v vseh katoliških škofijah kraljevine SHS.[50] Aprila 1926 so tudi na konzistorialni seji v Ljubljani sklenili, naj škofijski ordinariat nemudoma izda "svarilo zoper današnjo pohujšljivo žensko nošo". Ta je vsem župnim uradom v škofiji poslal tablice in tiskovine z "opominom glede ženske noše za cerkev" in "svarilom proti nespodobni obleki" ter naročilom, da se tablice nabijejo na cerkvena vrata.[51]

Kot zanimivost naj omenim, da je maja 1926 škofijski ordinariat opozoril trnovskega župnika Frana Saleškega Finžgarja, naj na cerkvena vrata obesi "opozoritev glede ženske noše v cerkvi". Finžgar je na ordinariat poslal dopis, da tega doslej še ni storil predvsem zaradi treh vzrokov:

"1) V tukajšnji cerkvi ni bilo doslej ne enega slučaja, ki bi ga katerikoli izmed tuk. duhovnikov opazil, kar bi povzročalo potrebo izvešanja takega opomina. Velika večina obhajank (Trnovčanke, Krakovčanke, Barjanke) se oblači po kmečko (z ruto na glavi), druge pa, meščansko oblečene, niso nikdar prekoračile predpisane meje resnobnosti.

2) O noši, ki je spodobna za cerkev, je podpisani že davno pred ordinarijatovim opozorilom govoril dvakrat ženam Marijine družbe, dvakrat na leci. Tudi je o tem

---

46 Prim.: op. 36.

47 Bogoljub, jan. 1926, str. 23. Kot orožje v boju proti nenravnosti v modi pa naj ne bi uporabljali samo katoliški modni list, temveč tudi katoliške krožke šivilj, ki bodo šivale samo spodobne obleke. V isti številki Bogoljuba (str. 18) so kot vzorni primer boja proti nemoralnosti v modi navajali akcije v sosednji Italiji: "Glavno predsedstvo katoliške ženske mladine v Italiji je započelo boj proti nedostojni ženski noši. Razpisane so nagrade za primerne in dostojne ženske kroje. Nekateri krožki so že priredili razstave lepih modnih oblek ter povabili na ogled osobito šivilje in krojačice. Drugi krožki so ustanovili odseke za šivilje, ki se zavežejo, da bodo izdelovale samo tako obleko, ki ustreza cerkvenim predpisom."

48 NŠAL, Škofijski arhiv, Škofje, Anton Bonaventura Jeglič, fasc. 40, Spomenica Vrhovnega sveta krščanskih organizacij Slovencev in Hrvatov v Italiji o vprašanju katoliške akcije, ki se je soglasno sprejela na zborovanju Vrhovnega sveta dne 1. junija 1927.

49 Naš čolnič, leto V, Gorica 1927, št. 3, str. 79.

50 Konference katoliškega episkopata kraljevine SHS so potekale od 13. do 19. oktobra 1925. – Slovenec, 21. 10. 1925; Anton Bonaventura Jeglič, Dnevnik, 31. 10. 1925.

51 NŠAL V. – Spisi škofijske pisarne; versko nravstvene zadeve (1860–1940) – Dopis stolnega prošta A. Kalana škofijskemu ordinariatu z dne 20. 4. 1926.

dvakrat pisal v po Ljubljani zelo razširjeni Mladiki. To omenja zato, da dokaže korektno uvidevnost glede zablod v modi.

3) Trnovo, dasi spada k Ljubljani, je tako nemestno, da ni mogoče meriti razmer z merilom stolnice. Zdi se mi, da bi taka tablica naše, v modi doslej tako dostojne obhajanke le žalila."

Finžgar je ordinariatu sporočil, da v trnovskem primeru ne gre ne za "župnikovo zanikrnost in še manj kak odpor". Na koncu pa je izjavil, da bo "zaradi enotnosti takoj obesil tablico na vrata, če mu naslov blagohotno sporoči, da li so se te tablice dostavile vsem župnijskim cerkvam in so jih rectores ecclesiarum tudi izvesili."[52]

Maja 1926 je tudi papež Pij XI. "z vso odločnostjo in resnostjo priporočal v svojem nagovoru o priliki, ko so se mu po starem običaju predstavili rimski postni pridigarji, naj povzdignejo svoj glas zoper nedostojnost v ženski obleki, ki je naravnost sramota. 'Varujte čast hiše božje' – je zaklical sv. oče – 'branite pa tudi čast dušnega svetišča, ki se tolikrat oskrunja vsled pomanjkljive modne obleke. Več resnosti in ostrosti je v tem oziru treba zahtevati tudi od zavodov in vzgojevališč...'"[53] Sveti oče se je sploh zavzemal proti nedostojni modi. Potem ko je npr. linški škof Gföllner poslal v Rim vzorec oglasa, ki ga je naročil nabiti na vsa cerkvena vrata po škofiji, mu je sv. oče čestital in izrekel zahvalo, da se na vso moč trudi zatreti nenravno žensko modo ter si prizadeva, "da bi se ženstvo vrnilo k prejšnji dostojnosti v obleki."[54]

V letu 1928 je papež, ko je sprejel italijanske zastopnice dekliške mladinske zveze, pohvalil tudi njihovo skrb za poštenost in dostojnost v noši in pristavil še pomenljive in značilne besede: "Če je ženstvo izgubilo čut za dostojnost, skromnost in čistost, se je to zgodilo vsled tega, ker je izgubilo smisel za lastno čast."[55]

Da bi zaustavili "povodenj nemoralnosti v obleki", so leta 1926 podobno kot v omenjeni linški škofiji tudi po cerkvah ljubljanske škofije izvesili sledeča opozorila: "Moje svetišče spoštujte!" (Lev. 26, 2.) Ko prihajate v cerkev, se spomnite, da je cerkev hiša božja. Nespodobnost v obleki žali svetost kraja in pohujšuje vernike. Ženske, pristopajoče k spovedi in sv. obhajilu, ne smejo biti razgaljene, rokave pa naj imajo vsaj do komolcev; deklicam mora krilo segati vsaj do kolen, drugače se ne bodo pustile k sv. zakramentom."[56]

Še bolj konkretni pa so bili v goriški nadškofiji, kjer so bila razglašena sledeča "pravila dostojne noše v cerkvi in zunaj cerkve:

1. Ženska imej v cerkvi glavo pokrito.
2. Obleka bodi do vratu zaprta.
3. Rokavi naj segajo čez komolec, vsaj do srede lakti.
4. Krilo naj sega čez koleno vsaj eno ped.
5. Nogavice naj ne posnemajo barve kože in naj ne bodo prozorne.
6. Obleka, ki oblike telesa bolj kaže kakor zakriva, ni dostojna."[57]

Katoliški škofje na čelu s papežem so torej neprestano grajali in zavračali žensko obleko, ki ni bila usklajena s pravili krščanske nravstvenosti. Tako ustno kot pisno so svarili pred zablodami ter opozarjali na grešnost, ki je združena z nemoralno modo in skušali preprečiti "pohujšanje, ki se prav na ta način tako močno širi". Ženske, ki so

52 NŠAL V. – Spisi škofijske pisarne; versko nravstvene zadeve (1860–1940) – Finžgarjev dopis z dne 20. 5. 1926.

53 Bogoljub, maj 1926, str. 117.

54 Janez Kalan, Slovensko dekle. Kažipot našim mladenkam, Maribor 1929, str. 157.

55 Prav tam.

56 Prav tam, str. 159–160.

57 Prav tam, str. 159.

podlegle čarom spotakljive mode, so opozarjali, da bodo izgubile "nravno rahločutnost, ono diko, ki ji daje pravi ugled in veljavo. Izguba nravne rahločutnosti je pa začetek še večje nesreče. Ko ta rahločutnost splahne, se maje tudi naravna sramežljivost, ki je dotlej varovala svetišče čistosti. Torej že vsled prevelike svobode v obleki se ženska oseba postavi v nevarnost, da izgubi čast in dobro ime."[58]

Čuvarji božjih zapovedi, papež in škofje, so torej hoteli preprečiti pohujšanje, ki ga širi ženstvo z nesramno obleko. Najhujše so bile namreč skušnjave, ki jih je spotakljiva ženska moda povzročala drugemu spolu. "Če je obleka namenoma in proračunjeno tako prikrojena, da draži in moti, ali ne velja taki osebi strašna beseda Zveličarjeva o pohujšanju? /.../ 'Bolje bi bilo, da bi se ji obesil mlinski kamen na vrat, in bi se potopila v globočino morja!' (Mt 18, 6.)"[59]

Z novimi cerkvenimi odredbami je cerkev posegala na eno temeljnih področij vsakdanjega življenja, na področje oblačilne kulture. "Gibanje za poštenost v modi" se je najprej začelo v "dobrih katoliških društvih", ki so s svojimi lepimi zgledi in besedo med krščanskim ženstvom marsikje dosegla "lepe uspehe". Cerkev je tudi pozivala, da naj se boj ne omeji samo na zunanjost. Zlasti krščanske mladenke in gospodične naj živijo tudi "bogaboječe in čisto življenje". Ženstvo, ki je zlasti v poletni dobi vse prerado pozabilo na dostojnost v obleki, so pozivali, naj bo bolj pametno in previdno, dostojno in ponižno. Krščanske ženske, zlasti pa mladenke, naj nikar ne razkazujejo svojega umrljivega telesa, ko vendarle vsi vemo, da se bo treba enkrat zaradi tega zagovarjati pred strogim sodnikom. "Dajajmo tudi v noši in obleki lep zgled naši mladini, ki se rada ravna po tem, kar vidi pri starejših. Posnemajmo v skromnosti in preprostosti nebeško vzornico Marijo!"[60]

Izvajanje novih cerkvenih odredb v vsakdanji praksi pa je bilo seveda različno. Fran Saleški Finžgar je, kot smo videli, škofijskemu ordinariatu sporočil, da so razmere v zvezi z modo v "nemestni" trnovski župniji spodobne in da bi "tablica" z opozorilom o spodobni obleki v cerkvi njegove dostojne obhajanke le žalila. Povsem drugače pa je bilo, denimo, v Rihembergu (Braniku) na Goriškem. V goriški nadškofiji so namreč nastopali precej bolj rigorozno kot v ljubljanski škofiji. In tudi obisk cerkva je zavoljo nastopanja proti nesramni modi (vsaj med mladenkami) nekoliko upadel:

"Nove škofijske odredbe, ki prepovedujejo dekletom vstop v cerkev, ako niso pokrita ter ne nosijo zadosti dolgih in ne pretesnih kril ali prozornih nogavic, so naša dekleta precej živo zadela. Posebno ker se v naši fari te odredbe izvajajo jako energično. Ob nedeljah pri maši ali pa pri popoldanski službi božji sta nalašč zato postavljena na cerkvenem pragu dva moža, ki stražita in z bistrim očesom premotrita vsako dekle od glave pa do pete, če je dovolj spodobno oblečeno za vstop v cerkev. In marsikatero dekle jo je moralo odkuriti domov namesto v cerkev." Trmoglava dekleta kljub jezi staršev in župnika niso popustila ter sklenila, da rajši ne gredo v cerkev, "kot bi si dala napraviti dolgo in široko krilo ter bi menjala nogavice in bi hodila pokrita v cerkev". Obisk cerkve je zato upadel. Tržaška Edinost pa je dala prav župniku, "ko nastopa tako strogo v tem pogledu, kajti bilo je res nekaj takih deklet, katera so se resnično preveč nedostojno oblačila – ne samo za na cesto, pač pa tudi za v cerkev. To svojo modo so povečini prinesle iz Trsta ali pa kakega drugega mesta. Župnikova akcija je imela precej uspehov, še več pa bi jih, če bi stariši moderniziranih mladenk naredili pravočasno in še delali svojo vzgojiteljsko dolžnost."[61]

---

58 Prav tam, str. 156.

59 Prav tam.

60 Prav tam, str. 159.

61 Edinost, 27. 12. 1927.

Zatiranje nesramne mode s strani katoliške cerkve ni prineslo večjih uspehov. Prodor mode je bil nezadržen in kot je na začetku tridesetih let preteklega stoletja v svojem moralističnem spisu skrušeno ugotavljal goreč borec za obnovo spodobnega in moralnega življenja na Slovenskem Janez Kalan, je bil ves takratni moderni svet pogreznjen v nenravnost in nevero, s to belo kugo pa okužena skoraj cela dežela. Kalan je ogorčeno zapisal, da "ljudje, ki hodijo po drugih deželah, vedo povedati, da ne vidijo nikjer take gizdavosti in sramotne nagote kakor v Ljubljani in na Slovenskem. Niti v Parizu, pravijo, ne! Posebno pa ne po cerkvah. Seveda ravno pri nas, pri naši revščini, nam je te bahave gizdavosti prav treba!"[62]

Kalan je modroval, da izrodki mode kažejo duha svoje dobe, da takratna moda ni bila samo neokusna, temveč predvsem nemoralna "moda vlačug" (Dirnenmode), ki "draži počutnost, da vzbuja nečiste nagone". In taki modi kot opice sledijo tudi katoliške ženske, enako kakor tiste, ki ne poznajo nobene božje zapovedi. Moda je zlo, ki si ga je izmislil vrag s svojimi pomagači, zlo, ki ruši moralo in z moralo vero. Zgrožen je ugotavljal, da se poklicana oblast kaj malo ozira na javno nenravnost in ne preprečuje nenravnih in nespodobnih izgredov, da hodijo npr. kopalci v kopalnih oblekah izven kopališča. Zato je pozval Katoliško akcijo, naj bo pozorna na te nesramne grehe in oblast nanje tudi venomer opozarja. Katoliška akcija se mora upreti nemoralni poplavi na vsej črti: v literaturi, v igrah, v kinu, v športu, v govorjenju in seveda – v modi. Divjaško nagoto je treba preganjati s koprivami, ki so "res jako zdravilno mazilo" za tako nesramnost. Nemoralnosti, nečistosti, pohotnosti in drzni nesramnosti je skratka treba pristriči peruti ter se boriti za krepost, čistost in dostojnost.[63]

Janez Kalan je videl rešitev "le v radikalnem krščanstvu", ne pa v tem, da smo moderni in da "plavamo s tokom sveta". Motilo ga je, da se je nesnaga mode, ki ubija najlepše in najprikupljivejše ženske čednosti (sramežljivost, skromnost, ponižnost, čistost), razlila že na kmete in pravi: "Včasih, če se je mestno prebivalstvo pačilo, je vsaj na deželi vladala pamet in poštenje. Smejali smo se mestni spačenosti, ki pa je bila še nedolžna v primeri s sedanjo. Danes pa so podrte vse zatvornice pokvarjenosti."

Da bi se rešili z nesramno modo prežetega modernega Babilona, je Kalan pozval Katoliško akcijo, naj se energično spusti v boj zoper izrodke nemoralne mode.[64]

Več kot desetletje kasneje je Janez Kalan kot predsednik Lige dostojnosti tožil, da "javna morala pada od leta do leta. Nespodobnost nastopa tudi zato vedno bolj drzno, ker je popolnoma svobodna, ker vsi na to molčimo, ker se ji nihče ne zoperstavi. Med drugimi nespodobnostmi je zlasti noša deklic v mestu taka, da bije v obraz vsaki dostojnosti in zdravi pameti. In take hodijo tudi v cerkev. Pa tudi dečki, celo bolj odrasli, hodijo v hlačicah, ki niso večje kakor plavalne, kar je za božjo hišo tudi nedostojno. /.../ Otroci vernih staršev so oblečeni enako nedostojno kakor oni, ki cerkve ne poznajo. Ljudje so izgubili čut za dostojnost in sramežljivost. Tudi verni ljudje poslušajo predpise mode mnogo bolj zvesto kakor predpise Cerkve. Če Cerkev nima nikakega vpliva na one, ki v cerkev ne hodijo, naj bi vsaj vernike opominjala na tozadevno njih dolžnost. /.../ Člani Lige dostojnosti so izrekli željo, naj bi se po cerkvah nanovo izobesili predpisi glede dostojne noše. A ker samo to ne bo dosti izdalo, naj bi bila v vsaki cerkvi eden ali dva moža, ki bi nedostojno oblečene otroke in po potrebi tudi druge ljudi na nepristojnost opozarjala, in če bi to ne pomagalo, tudi iz cerkve spravila, kakor to delajo v Italiji. Da bi imeli ti možje potrebno avtoriteto, naj bi nosili na rokavih belo-rumene trakove z napisom Reditelj, kakor jih imajo pri vsaki večji

62 Janez Kalan, Kvišku zdaj dežela vsa! Beseda o Katoliški akciji, Ljubljana 1931, str. 101–102.

63 Prim.: prav tam, str. 98–101.

64 Prav tam.

izvencerkveni prireditvi. S tem bi se pri nas vpeljali cerkveni reditelji, ki so za lep red v hiši božji tako potrebni."[65]

Razpravljanja o nedostojnosti ženske mode so trajala še naprej. Nekaterim se ukrepi, ki jih je predlagala Kalanova Liga dostojnosti, niso zdeli umestni, ker "mladina, ki nosi res nedostojno obleko, ne hodi v cerkev" in "kar je hodi, ne bo spremenila obleko, ampak ne bo več hodila v cerkev". Sploh pa bi predlagani reditelji "prej škodovali kot koristili. Mislimo na razne smešne scene, ki se bodo vršile! Če bo reditelj strog, bo mnogo mladine odvrnil od cerkve, gotovo včasih tudi brez potrebe, če bo manj strog, bo brez dela. Bodo imeli reditelji pravo sodbo? Ali se bo ravnal po svojem 'pohujševanju' ali po pohujševanju ljudi? Itd."[66]

Kalanovi Ligi dostojnosti so namignili, da je na področju javne morale poleg teh malenkosti veliko več prednostnih vprašanj, s katerimi naj bi se ukvarjal versko-nravstveni svet.[67] Ženska nečimernost, ki se pokorava kruti kraljici modi, da ni nič novega, nenavadnega in neobičajnega. Bila je torej trdovraten pojav, ki je vztrajal tudi v izrednih vojnih razmerah. Mnogi so jo razglašali kar za stalnico zgodovine. Slabih dvajset let prej so npr. kritiki nespodobne mode v Mladiki ugotavljali: "Kdor bi sodil, da je moda in lišp sedanjega časa nekaj novega, bi se motil. Gizdavost ženske sega nazaj tako daleč, kakor sega zgodovina človeštva."[68]

---

65 NŠAL V. – Spisi škofijske pisarne; versko nravstvene zadeve (1860–1940) – Dopis Janeza Kalana škofijskemu ordinariatu z dne 20. 7. 1942.

66 NŠAL V. – Spisi škofijske pisarne; versko nravstvene zadeve (1860–1940) – Dopis škofijskemu ordinariatu v Ljubljani z dne 12. 8. 1942.

67 Prav tam.

68 Mladika, letnik V, 1924, str. 68.

SABINA ŽNIDARŠIČ ŽAGAR

MATERINJENJE IN SODOBNO GOSPODINJSTVO, TRENDA 20. STOLETJA

"Oh preljube žene, ve ste moje upanje, moje veselje, ako zvesto dopolnite dolžnosti keršanske žene."
Slomšek

"Dajte mi dobrih mater in spremenil bom svet!"
Napoleon

Kar danes prepoznavamo in umevamo pod pojmoma materinstvo in gospodinjstvo, ima izrazito sodobno vsebino. Procesi preoblikovanja vsebin, ki so potekali dolgotrajno (vse od 16. stoletja dalje) in so se napajali iz različnih virov (gospodarski razvoj, znanosti, sekularizacije, revitalizacije cerkve, oblikovanje modernih nacionalnih držav, ženska gibanja), so se stekli v prejšnjem stoletju. Lahko bi postavila tezo, da se vsebina materinstva in gospodinjstva v 20. stoletju vsebinsko tako bistveno razlikuje od zgodnejših obdobij, da je primerno uporabljati nova pojma: materinjenje in sodobno gospodinjstvo.[1] Na vsebino novih pojmov so vplivali zapleteni procesi, ki so sicer potekali znotraj evropskih družb že vse od začetkov novega veka, ki so imeli zelo različen ritem, ki so različno delovali na posamezne segmente družbe in katerih posledice na vsakdanje življenje posameznih družbenih skupin in evropskih prostorov ni bilo mogoče predvideti. Rezultati teh procesov seveda niso bili omejeni zgolj na spremembe v materinstvu in gospodinjstvu, ampak segajo od spreminjanja oblastnih razmerij tako na nivoju sodobnih nacionalnih držav kot na nivoju družin, preko spreminjanja prevladujočih načinov pridobivanja sredstev za preživljanje pa vse do spreminjanja vsakokratnih življenjskih praks in slogov, ki so bili dolgo časa predvsem razredno različni.[2] Časovno

1 Naše vsebine obeh pojmov so bistveno drugačne od predčasnih, zato je v tovrstnih raziskavah smiselno vpeljati terminološko distinkcijo. Ob vztrajanju na rabi in preprostem prenašanju pojmov v pretekla obdobja tvegamo tudi poenostavljene projekcije naših, sodobnih in zato neprimerljivih vsebin (in konotacij). Materinjenje je novejši strokovni pojem, ki ga je pri nas uveljavila doktorica Tanja Rener in vzpostavlja vsebinsko razliko med 'starodobnim' in 'sodobnim' materinstvom: materinstvo je danes izrazito tehnični, celo pravni pojem, ki označuje razmerje mati – otrok, razmerje, ki je bilo vse do razvoja najnovejših reproduktivnih tehnik in njihovih mnogovrstnih kombinacij, relativno enostavno določljivo (nekaj podobnega se nam zaradi podobnih in še drugačnih razlogov dogaja s pojmom očetovstva). Materinjenje pa vključuje vse tiste raznovrstne dejavnosti, dolžnosti, opravila, čustvena razmerja itd., ki so potrebna in povezana z nego in vzgojo otroka, in ki so v največji meri podvržena procesom spreminjanja. Vsebinska specializacija pojmov je bila nujna, ne primarno zaradi drugačne zgodovinske perspektive, ampak predvsem zaradi večje preglednosti čedalje pestrejših odnosov v družinah, med otroki in tistimi, ki zanje skrbijo. Tista, ki materini je še vedno običajno otrokova naravna mati, vendar je za samo bistvo materinjenja to nepomembno. Tudi pri gospodinjstvu je prišlo do tako pomembnih sprememb, da je vsaj uporaba določila sodobno utemeljena. Sodobno gospodinjstvo v zadnjih desetletjih preči celo družbene meje spolov (gender), kar pa je proces, ki ga v časovnih okvirih tega članka (pozno 19. in prva polovica 20. stoletja) lahko zaznavamo zgolj v zametkih.

2 Ko skušamo danes po regresivni poti poiskati izvore naših sodobnih praks in v preteklosti locirati tista

so se (lahko) uveljavljali prej znotraj meščanstva, razreda, ki je bil v mnogočem vsaj glavni nosilec, če ne tudi iniciator teh procesov. Z določitvijo novodobnih razrednih razlik je postalo meščanstvo tudi nosilec tistega življenjskega sloga, ki je postal vzorčen za (predvsem) nižje sloje. Geografsko so izvori bolj razpršeni, vendar so bili v splošnem zaznavni prej na zahodu celine (ali pa so bili vsaj tam bolje raziskani), od koder so se postopoma širili proti njenemu vzhodnemu delu. Kljub dolgotrajnosti pa je potrebno poudariti, da so nove zahteve in spremembe večino novega veka potekale in živele v relativno zaprtih družbenih krogih. Šele proti koncu 19. stoletja so preko javnih medijev, vzporedno s procesi demokratizacije, vstopile in nato na različnih nivojih obvladovale širši, celo javni diskurz 20. stoletja.[3] Ključen prehod iz materinstva in gospodinjstva v materinjenje in sodobno gospodinjstvo lahko pri nas vežemo na obdobje konca 19. in prve polovice 20. stoletja ter ga spremljamo s pomočjo tako po svetovnem nazoru kot po ciljni publiki različnem poljudnem in strokovnem tisku.[4] Zaradi prepletanja veščin materinjenja in sodobnega gospodinjstva je smiselno ti dve področji v obravnavanem času misliti skupaj; kot celota, v kateri je sodobno gospodinjstvo absorbiralo tudi materinjenje, sodita v širši kontekst oblikovanja predstave sodobne družine, ki je vedno dvostarševska in v kateri so vloge po spolu (gender) jasno določene. V idealnih predstavah je bila gospodinja vedno tudi mati in poročena žena; zgolj zakonsko materinstvo je bilo predmet razprav in zgolj roditveno sposobna ženska je bila lahko tudi 'prava' žena in gospodinja. Legalizacija vsakršnega, ne zgolj zakonskega materinstva je bila najrevolucionarnejša tema, ki se je razvila v tridesetih letih 20. stoletja znotraj ženskega gibanja (tudi) pri nas. Pravica žensk (in moških) za zakonsko zvezo brez otrok in za samsko gospodinjstvo pa sta sodobnejši temi, ki dobita legitimno mesto znotraj razprav šele v zadnjih desetletjih prejšnjega stoletja.

Za prehod iz materinstva in gospodinjstva v materinjenje in sodobno gospodinjstvo je značilno troje:

1. intenzifikacija ženskega dela; materinjenje in sodobno gospodinjstvo zahtevata bistveno več ženskega časa in napora,
2. profesionalizacija ženskega dela; materinjenje in sodobno gospodinjstvo zahtevata od žensk nenehnega učenja in se vedno bolj kažeta kot poklic,
3. državotvornost ženskega dela; materinjenje in sodobno gospodinjstvo dokončno presežeta okvire zasebnosti in postaneta ključnega pomena za obstoj in napredek naroda tako v reproduktivnem kot v ekonomskem smislu.

---

ključna mesta, dogodke in procese, naletimo na njihovo medsebojno prepletenost, tako da jih le stežka hierarhiziramo glede na njihove učinke. Lokalne posebnosti so pri tem še dodatna težava. Omenjena dilema tudi nujno vodi k omejitvam pri oblikovanju tovrstnih tekstov.

3 Na tem mestu seveda ne gre za vprašanje ali je obstajal tovrstni diskurz pred uveljavitvijo in razširjenostjo javnih medijev, ampak ali je pred tem lahko imel tudi širše in pomembnejše posledice na spreminjanje vsakdanjih življenjskih praks širših skupnosti. Tudi zaradi tega razmisleka je opravičljivo locirati odločilno mesto procesu spreminjanja (tudi) materinstva in gospodinjstva prav v čas pomembne uveljavitve javnih medijev in z njimi javne(-jše) diskusije tudi na našem ozemlju.

4 Za raziskavo so bili pomembni: ženski tisk, ki se je začel pri nas razvijati z letom 1897, ko je izšla v Trstu prva *Slovenka*, takrat še kot priloga *Edinosti*, in ki je doživel v obdobju med obema vojnama v okvirih prve jugoslovanske države pravi razcvet *(Ženski svet, Ženski list*, ki sta izhajala okoli dvajset let, *Slovenska gospodinja, Slovenska žena...*; gl.: *Žensko časopisje na Slovenskem, Vodnik po razstavi*, NUK, 1997, Ljubljana), splošni tisk (dnevniki), strokovni tisk (npr. *Zdravniški vestnik)*, verski tisk (npr. *Rimski katolik, Bogoljub)*, poljudne in strokovne knjižne izdaje (predvsem zdravniški priročniki, kuharski priročniki, zborniki...).

Intenzifikacija in profesionalizacija

Procesa intenzifikacije in profesionalizacije tipično ženskega dela sta med seboj kar najtesneje povezana. Materinjenje in sodobno gospodinjstvo je od žensk zahtevalo vedno več časa in napora tako zaradi sprememb v načinih preživljanja kot zaradi vedno novih zahtev, ki so izhajale iz najnovejših znanstvenih spoznanj, novega občutenja otroštva in družine ter pričakovanj nacionalnih držav. V skladu s temi spremembami sta se dejavnosti vedno bolj kazali kot poklic, za katerega se morajo ženske primerno izobraziti, kot poklic, ki zahteva tako rekoč nenehno pripravljenost žensk na stalno izpopolnjevanje in spremljanje najsodobnejših strokovnih dognanj in tehnoloških inovacij.

Znotraj okvirov tradicionalnih družb in načinov pridobivanja sredstev za preživljanje so ženske imele osrednjo vlogo. V tradicionalnem svetu vsesplošne delovne participacije vseh, za delo sposobnih članov gospodinjske skupnosti, je bilo t.i. žensko delo nepogrešljivo, aktivna soudeležba žensk-žena pri preživljanju družine tako rekoč samoumevna, vrednost tega dela pa postavljena visoko.[5] Če je za evropske družbe, ki so jih industrializacija, kapitalizem in kar se da ostra razredna polarizacija zajeli prej in močneje kot slovenski prostor, veljalo, da se je poročena ženska delavskih slojev še v 18. in 19. stoletju preživljala sama,[6] da torej ni bil mož-oče tisti, ki je bil edini odgovoren za eksistenco družine, je to v naših razmerah veljalo toliko bolj in dlje.[7] Delitev del na domnevno moška in domnevno ženska je sicer obstajala, vendar na drugačen način, kot jo stereotipno razumemo danes: za ženske je veljalo, da so opravljale tako rekoč vsa dela, tudi tista, za katera smo danes zmotno prepričani, da pritičejo zgolj moškim naravam, obratno, da bi tudi moški opravljali vsa dela, ki so sodila med tipično ženska pa ni veljalo.[8] Obstajala so torej dela, ki se moški naravi ne spodobijo, to pa so bila prav dela, povezana s skrbjo za otroke in za gospodinjstvo: nega, vzgoja, snaga otrok, zdravljenje, skrb za bolne in umirajoče, skrb za perilo in pripravo hrane.[9] To-

---

5 Pomembnost, celo usodnost ženskega dela za obstoj družine se je ohranila tudi v ljudskih rekih in pregovorih; *"Če je pridna žena je stvar dobljena", "Hiša ne stoji na zemlji, ampak na ženi", "Kdor se hoče nasloniti, se mora oženiti", "Pridna žena tri vogle hiše podpira, pa še četrtega pomaga možu nositi"* itd.

6 Kot navaja Oakley je bila situacija med priviligiranimi sloji bistveno drugačna; na primer v Angliji *"pričakovanje, da se bo poročena ženska preživljala sama, konec 17. stoletja ni več veljalo za višji razred"*; Ann Oakley, *Gospodinja*, *cf. 2000, str. 34.

7 Visoka delovna participacija žensk oz. visoki deleži žensk med t.i. pridobitnim prebivalstvom so značilni za tiste avstrijske dežele, kjer in kolikor dolgo je imelo kmetijstvo (poklicni razred A avstrijske poklicne statistike) izrazito prevladujoče mesto. Taka dežela je bila vsekakor tudi Kranjska, kjer so v statističnih letih 1880–1910 predstavljale ženske skoraj polovico vseh pridobitnih oseb (=osebe, ki v svojem preživljanju niso odvisne od neke druge pridobitne osebe, ki torej niso bile vzdrževane osebe ali hišna služinčad). Gl. Sabina Ž. Žnidaršič, *Ora et labota – in molči, ženska!*, *cf., Ljubljana 2000.

8 Do podobnih izkušenj prihajajo raziskovalke (in raziskovalci) še danes, pri svojem delu na terenu, kjer so se tradicionalne delitve in spolne vloge še ohranile (vsaj) med starejšimi generacijami. Gl.: Irena Rožman, *Peč se je podrla! Kultura rojstev na slovenskem podeželju v 20. stoletju*, Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva, Ljubljana 2004; Irena Destovnik, *Moč šibkih. Ženske v času kmečkega gospodarjenja*, Drava, Celovec 2002.

9 To pa so tudi tista delovna področja, okoli katerih se je postopoma zbrala večina žensk po vstopu na trg plačanega dela. Lahko bi celo rekla, da so ženske ob vstopu na trg dela najpogosteje profesionalizirale prav svoja tipična in tradicionalna delovna področja. Oziroma, da se je na razvijajoč trg dela prenesla tradicionalna delitev del na moška in ženska, ki je prerasla v delitev na moške in ženske poklice. Tisto, kar je še danes problematično, je dejstvo, da se je skupaj z deli na moderni trg plačanega dela prenesla tudi tradicionalna neproduktivna narava teh ženskih del in se prevedla v njihovo vrednost. Na trgu plačanega dela, ki so ga ekonomisti 19. stoletja skušali misliti in oblikovati kot prostor moških, aktualnih in potencialnih družinskih očetov, so bila ženska dela ocenjena kot manj produktivna, manj profesionalna in manj-vredna.

vrstna tipično ženska dela pa so znotraj tradicionalnih družb obsegala le manjši del siceršnjih ženskih delovnih obveznosti. Praksa hierarhiziranja ženskih del znotraj družinske ekonomije na produktivna in neproduktivna se je pri nas ohranila še globoko v 20. stoletje, in to ne le med kmečkim prebivalstvom;

"Glavno delo žene je sodelovanje v kmetijski produkciji – gospodinjstvo pa mora biti mimogrede opravljeno. Pravo gospodinjstvo je le še nekakšno 'potrebno zlo', privesek poljedelstva, ki naj zavzema čim manj časa in truda. Gospodinja komaj utegne skuhati kosilo, saj ga niti ne utegne."[10]

Znotraj tradicionalnega sveta, kjer sta se produkcija in poraba odvijali v istem okolju, so se torej tipično ženska dela, povezana z materinskimi in gospodinjskimi dolžnostmi, tesno prepletala s produktivnimi; to je omogočala narava materinskih in gospodinjskih opravil, za katere je značilna razpršenost in ki so se opravljala večkrat v krajših intervalih. Ženske pa so si intenzivno pomagale še z dvema vzvodoma tradicionalne ženske samozavesti: s t.i. materinskim instinktom in z žensko socialno mrežo. Kot izvira tako simbolne kot dejanske moči in vednosti žensk, sta ženskam zagotavljala minimalna znanja in prakse za preživetje otrok in vzdrževanje delovnih moči družinskih članov. Ko pa so se tudi pri nas od druge polovice 19. stoletja dalje začela uveljavljati industrializacija in proces prehoda na kapitalistična razmerja, so se pogoji in razmere v temelju spremenile. Tradicionalna razmerja, ki so temeljila: 1. na pretežno agrarni proizvodnji, nagnjeni k samozadostnosti, 2. na intenzivni delovni participaciji vseh za delo sposobnih članov gospodinjske skupnosti in 3. na razmerjih, ki so temeljila na spoju pridobitne in potrošne gospodinjske skupnosti, so se za vedno začela umikati: 1. produktivnejšim, novim, nastajajočim in razvijajočim se gospodarskim panogam, 2. profesionalizaciji dela, ki je izzivala razvoj hierarhično urejenega izobraževalnega sistema, in 3. dokončni ločitvi pridobitnega dela, ki je sedaj najpogosteje potekalo izven okvirov domačega gospodinjstva in okolja, in gospodinjske oz. družinske porabe, ki je bila, iz različnih, pretežno kapitalskih razlogov, skozi 20. stoletje nenehno pospeševana. Z vključitvijo tudi žensk v te nove procese in z ohranitvijo tradicionalne delitve del na moška in ženska znotraj zasebnega, se je oblikovala zgodovinsko gledano povsem nova situacija: šele sedaj je bila omogočena tako dokončna ločitev zasebnega in javnega prostora,[11] med katerima se je odvijalo posameznikovo življenje, kot oblikovanje stereotipnih parov žensko-zasebno in moško-javno. Sprememba, ki je morda najpomembnejša za modele vsakdanjega življenja v 20. stoletju, pa nikakor ni imela enakih posledic za moške in ženske. Cepitev do tedaj enotnega sveta, v katerem so se prepletali pridobitnost in potrošnja, zasebno in javno, je pomenila za ženske bistveno večjo delovno obremenitev (kot za moške).[12] Sedaj so bile

10 V. Š., "Zaščita matere in otroka na kmetih", *Ženski svet*, 1937, str. 223.

11 Ki je zgodovinsko nihala od srednjeveških odprtih skupnosti, v katerih je bilo za zasebno družinsko življenje le malo prostora, preko prehodnih, močno razredno določenih novodobnih oblik ločevanja oz. oblikovanja družinske zasebnosti tako na ravni prostorov kot čustvenih odnosov.

12 Od obdobja po drugi polovici 19. stoletja, ki jih zaznamuje intenziven proces gospodarske preobrazbe in rasti, je značilno občutno povečanje obsega dela. Podatki namreč kažejo, da je bila neposredna posledica napredka, na primer vpeljava elektrike, podaljšanje delovnika in to predvsem ženskam; "*Tehnološki razvoj in tehnične izboljšave so tedaj že v mnogočem olajšale tradicionalna moška dela in s tem tudi skrajševale delovnik moških, kar za žensko delo ni veljalo.*" Žnidaršič, 2000, str. 158). Še prav posebej so se razmere poslabšale med kmečkim prebivalstvom, na kar je vplivalo močno omejeno število dninarjev, dninaric, hlapcev in dekel, ki so si sedaj lahko našli plačano delo v drugih gospodarskih panogah, odhajanje moških-mož-očetov, dotedanjih kmečkih gospodarjev v druge poklicne razrede ali na začasno sezonsko delo, vedno večja potreba po vključevanju tudi kmečkega gospodarstva v tržne tokove, znotraj katerih so lahko pridobivali sredstva za zadovoljevanje novih, potrošnih potreb (šolanje otrok, zdravljenje, dvig osebnega in družinskega standarda).

prisiljene usklajevati in ne več prepletati dve vitalni področji svojega življenja. Nezdružljivost dveh področij, javnega-delovnega in zasebnega-materinsko gospodinjskega, ki sta bili hkrati vitalnega pomena za podobo žensk, je ustvarjalo pri vseh vpletenih nemalo frustracij in občutkov kriznosti.

Intenzifikacija tipično ženskega dela ni bila zgolj posledica objektivnih sprememb v prevladujočih načinih preživljanja, povezana je bila tudi s prodorom novega občutenja otroštva, z novimi vsebinami in nalogami, ki naj jih zadovoljuje sodobna, čustveno orientirana družina. Družina je postajala ekskluzivno polje zasebnega, znotraj katerega posameznik zadovoljuje vse tiste čustvene in telesne potrebe, ki jih mora sicer v svetu podrejati drugim, najpogosteje novim in poklicnim ambicijam.[13] Postala je idealizirani prostor sicer omejevanega, kultiviranega ugodja in sproščenosti, prostor zasebnosti in kontrolirane, selektivne družabnosti. Vedno bolj je bila osredotočena na otroke, ki so postali njen glavni sestavni del in smisel. Novo otroštvo, ki se je začelo po Ariesu[14] v Evropi rojevati v začetku novega veka, ki je zajelo širšo družbo v časih in prostorih širjenja razsvetljenskih, kasneje pa mathusijanskih in evgeničnih načel in naukov, je zahtevalo vedno več vsakovrstnih investicij. Če je še Rousseaue od mater zahteval popolno predanost in poreditev otrokovim potrebam za to, da bodo le-ti zrasli v dobre državljane, so nove znanosti tovrstne zahteve argumentirale z vedno novimi spoznanji o posebnostih otroštva, kot tistega ključnega obdobja, od katerega je odvisna nadaljna usoda in sreča (!) odraslega človeka.

Nove znanosti, ki so se večinoma specializirale znotraj in iz medicine – pediatrija, ginekologija, psihoanaliza, razvojna psihologija, psihologija, antropologija – so močno razširile ali kar na novo določile potrebe otroka, ki jih mora sedaj zadovoljevati in zadovoljiti prav mati. Novo materinjenje je zahtevalo nenehno materino pripravljenost za učenje, za sprejemanje in uporabo vedno novih znanstvenih spoznanj, postalo je poklic, ki zahteva izobrazbo, čeprav neformalno. Če so se ženske 'v starih dobrih časih' lahko zanašale na medsebojno pomoč in na lastno, od narave dano sposobnost za nego otroka, na žensko socialno mrežo in na materinski instinkt torej, pa v novih časih od tega ni ostalo veliko. Nove znanosti oz. spoznanja so po eni strani materinskemu instinktu odvzele večino avtoritete in s tem tudi tvorne moči, hkrati pa so od žensk neposredno terjale, da se odrečejo 'starim vražam' svojih mater in babic ter se ravnajo po navodilih (predvsem) zdravnikov.

(Tudi) sodobne znanosti se materinskemu instinktu sicer niso mogle povsem odreči, čeprav so v njegov obstoj ali vsaj v njegovo učinkovitost močno podvomile. Vsekakor pa so s svojim neeksaktnim manipuliranjem z materinskim instinktom (=domnevno naravno sposobnostjo oseb ženskega spola, da se v primeru stiske nagonsko odzovejo v otrokovo korist in so po naravi sposobne prepoznavati in zadovoljevati otrokove potrebe) močno posegle v njegovo bistvo. Strokovnjaki so se namreč strinjali v dvojem: da je zgolj materinski instinkt premalo oz., da ženske zgolj z zanašanjem nanj ne morejo biti (več) kos novim nalogam materinjenja, in da je potrebno divjo, instinktivno žensko naravo kultivirati in racionalno podpreti in nadgraditi z najnovejšimi spoznanji. Po znanstveni intervenciji materinski instinkt ni bil več primarni vir ženske materinske

13 *"Materinstvo je postalo skoraj vera; vse vrline, ki so jih imeli za 'ženske' – občutljivost, sočutje, potrpežljivost, samopožrtvovalnost, čednost, nežnost, vdanost in visoka moralnost – so se zbrale v podobi Matere. Ženske niso bile več tako pomembne kot upraviteljice gospodinjstva, ampak so postale 'moralno tkivo v družinski dieti. Odgovorne so bile za to, da je dom miren, harmoničen in za moža in otroke moralno spodbujajoč, zatočišče pred pokvarjenostjo na delu, kraj sladkosti in miline."* (Sheila Kitzinger, *Me, matere*, Ganeš, Ljubljana 1994, str. 173).

14 Philippe Aries, *Otrok in družinsko življenje v starem režimu*, Studia Humanitatis, Škuc, Ljubljana 1991.

suverenosti, ampak je postajal vedno bolj ideološko orodje (in orožje) discipliniranja žensk po načelih novega materinjenja. Spoznanje, da se prakse nege otrok spreminjajo in da so v drugi polovici 19. in v 20. stoletja nanje najmočneje vplivale prav sodobne znanosti, ni prineslo na primer umika materinskega instinkta iz retorike, ampak je nasprotno vsiljevalo prepričanje, da so prave, s svojo naravo spravljene tiste ženske in matere, ki so sposobne manifestacije materinskega instinkta na način, kot ga določa vsakokratna sodobnost. Glede na sposobnost žensk, da sledijo nenehno dopolnjujočim se napotkom glede nege, vzgoje, čustvovanja, so ženske označevali kot dobre ali kot slabe matere, kot prave ali kot ne-prave ženske, kot tiste, ki imajo ali kot tiste, ki nimajo (razvitega) materinskega instinkta. Nezmožnost družbe, da se odreče uporabi prisilnega argumenta materinskega instinkta in sprejme mnogo bolj dokazano in dokazljivega dejstva, da se ženske materinjenja, vključno z občutenjem ljubezni do otroka, učijo, in to najpogosteje z zgledovanjem pri lastnih materah, je producirala občutke krivde in stiske žensk, čedalje pogosteje soočenih z lastno nezadostnostjo in nenormalnostjo/nenaravnostjo. Pri ženskah je propad tradicionalnih vzvodov vednosti in samozavesti, kopičenje znanstvenih spoznanj in zahtev s strani novih avtoritet vodilo tudi v resignacijo. Ženske so, morda prvič v zgodovini, izražale dvom v svoje stvariteljske sposobnosti;

"Toda kakor je vloga žene pri oploditvi in razvoju ploda težka in odgovornosti polna, vendar ni vstvarjajoča, ampak je samo pasivna, kar tragiko še povečuje. Saj žena ne vstvari otroka, njena cela aktivnost se omeji na izbiro moža – očeta otrokovega. Vse ostalo pa ni prav nič odvisno od njene volje, vse se razvija kot hazardna igra, žena nikoli ne ve, kaj bo rodila, ženija ali tepca. Njena odgovornost je pa tem večja, ker se bo življenje bodočega človeka vršilo pred njenimi očmi, ker se bo zdela sama sebi soodgovorna za njegovo početje, če je dopustila, da je to življenje nastalo."[15]

Tradicionalna ženska mreža, znotraj katere so si ženske opravila in skrbi, povezana z otroki in gospodinjstvom delile, ki je kot sosedska in medgeneracijska ženska mreža zagotavljala minimalen obseg znanj in dobrih praks (tudi vraž) za preživetje otrok in za vzdrževanje delovnih sposobnosti članov gospodinjstva, je bila deležna še ostrejših napadov. Trganje in postopno izginjanje tradicionalnih ženskih mrež je vsekakor eden od zavestnih ciljev sodobnih družbenih reformatorjev, ki so si prizadevali za posodabljanje družbe po načelih in spoznanjih sodobnih znanosti. To pa nikakor ni bil nekonflikten proces; prostorski domet tovrstnih prizadevanj je bil izrazito in dolgo časa omejen na večja središča, vplivnost pa je bila pogojena tudi z družbeno pripadnostjo žensk in je bila večja vsaj v tistih skupinah, kjer sta bili bralna kultura in izobrazbena stopnja višji. Trdovratnost tradicionalnih ženskih mrež je bila vsekakor večja tudi tam, kjer so bile migracije manj pogoste, kjer je prebivalstvo ostajalo na svojih, ponavadi odročnih, domovanjih. Kot najučinkovitejši način pretrganja tradicionalnih prenosov znanj se je izkazala prav družbena osamitev žensk. Ženske, ki so se izselile (ponavadi za delom) v nova središča, so se znašle v svojih praksah same, zato bolj ranljive in bolj pripravljene, navezati se na novo avtoriteto. Iz najnovejše etnološke monografije doktorice Irene Rožman[16] se lahko med drugim poučimo tudi o tem, da so se lahko tradicionalne prakse in pomoči ohranjale na slovenskem podeželju globoko v leta po drugi svetovni vojni.

Poduk o materinjenju in sodobnem gospodinjstvu je potekal na različne načine; vpeljevanje načel materinjenja je potekalo v veliki meri po neformalnih poteh, medtem ko je bilo za potrebe sodobnega gospodinjstva ustanovljenih pri nas kar lepo število šol in posebnih tečajev. Skozi kurikulume gospodinjskih šol je sicer opazno, da so kvalitete

---

15 Milica Stupan, "Biološka tragedija žene", *Ženski svet*, 1929, str. 214.

16 Irena Rožman, *Peč se je podrla! Kultura rojstev na slovenskem podeželju v 20. stoletju*, Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva, Ljubljana 2004.

materinjenja sodile med nova gospodinjska znanja in veščine, ki jih mora obvladati dobra sodobna gospodinja, vendar so prav temu predmetu namenjali absolutno najmanj učnih ur.

"Večina deklet stopi v zakonski stan, a nima ne pojma o svetosti in važnosti materinstva, o reji in vzgoji otrok. Seveda, koj se smatra že imenovanje takih stvari vpričo mladih deklet za nemoralnost. In vendar hočejo postati vse soproge – matere. Nikomur ne bode pač na um rediti živine, če nima nobenega pojma o živinski reji, vsakdo se boji materialne škode in poizveduje, še predno prične s trudapolnim delom. A deco odrejati in vzgajati se upa vsakdo, brez vsake priprave ... Pač res, za vsak stan se zahtevajo izurjene podučene moči, le matere tavajo po temi ter se priuče še le polagoma v praksi na škodo svoje lastne dece."[17]

Toliko več prostora pa so materinjenju namenjali v tisku; že prva slovenska ženska revija tržaška *Slovenka* (1897–1902) si je za eno od nalog postavila izobraževanje slovenskih mater, v mnogo bolj dodelani obliki pa so se tega lotile pri *Ženskem svetu*(1923–1941), kjer so že v prvem letniku odprle posebno in stalno rubriko "Materinstvo". V revialnih in časopisnih člankih so se kot svetovalci/-ke sicer izmenjavali laiki in strokovnjaki, skozi čas pa je opazna postopna prevlada slednjih; v času med obema svetovnima vojnama je postalo običajno in tudi edino sprejemljivo, da ženskam glede materinjenja svetujejo strokovnjaki/-nje. Strokovnjaki/-nje, najpogosteje zdravniki, pa so absolutno obvladovali področje knjižnih priročnikov za matere, področje, ki se je začelo pri nas razvijati že v 19. stoletju, a je doživelo svoj prvi veliki razcvet v obdobju med obema svetovnima vojnama.[18] Slovenci smo tako dobili prvo *"podučno knjigo, kako naj sebe in svoje otroke zdrave obvarjajo"* že leta 1882 izpod peresa zdravnika Štefana Kočevarja.[19] Knjiga oz. knjižica, ki je obsegala oseminštirideset strani, se v nekaterih bistvenostih razlikuje od svojih naslednic iz obdobja med obema svetovnima vojnama. Kočevar je (še) upošteval, da živi večina žensk pri nas v materialno izredno neugodnih razmerah, in je svoje nasvete prirejal predvsem tem, medtem ko so kasnejši avtorji najpogosteje nagovarjali imaginarno žensko srednjega, relativno dobro situiranega razreda. Avtorji, ki so pri nas izdajali dela v času med obema svetovnima vojnama,[20] so z močjo svoje strokovne avtoritete od žensk, aktualnih in bodočih mater, zahtevali točno določeno ravnanje in celo čustvovanje, tiste manj srečne oz. revnejše pa so od svojih zahtev odvezovali. Ob kopičenju novih spoznanj je postajala torej vedno bolj očitna segregacija žensk mater na tiste, ki so bolj, in na tiste, ki so manj premožne; za ene in druge so veljala drugačna pravila, za otroke enih in drugih pa različni ne-

17 Danica, "Višje dekliške šole", *Slovenka* 1897, str. 7.

18 Kako tvegano je bilo podajanje mater-laičark v avtorske vode, kaže tudi primer knjižice *Materinstvo*, ki jo je leta 1926 izdala neka mati v Gorici. Najprej je *Ženski svet* knjižico pohvalil, kot *"neprecenljive vrednosti za naše ženstvo", predvsem zaradi avtoričinega neposrednega obravnavanja problematike". "Vsako zrelo dekle"*, piše *Ženski svet*, *"naj se združi z izvoljenim ali koraka sama po poti življenja, mora biti poučena o postanku človeškega telesa. Pravljice so za otroke, a zrela dekleta morajo zreti v realnost, da se obvarujejo zla."* (*Ženski svet*, 1926, str. 224). Pa je bilo te realnosti za cenzorje tako na strani morale kot stroke očitno preveč; "Pozneje smo izvedele, da je cerkvena cenzura knjigo prepovedala in da je tudi strokovna zdravniška sodba o nekaterih odstavkih neugodna." (*Ženski svet*, 1926, str. 256). S tem je bilo konec avanturističnih žensko-laičnih posegov na to področje.

19 Štefan Kočevar, *Slovenska mati. Podučna knjiga materam, kako naj sebe in svoje otroke zdrave obvarjajo*, Celje 1882.

20 Vsekakor je bil najodmevnejši ljubljanski pediater doktor B. Dragaš s svojo knjigo *Pomoč novorojenčku in dojenčku*, ki je po prvi izdaji v dvajsetih letih doživela še nekaj dodelav in ponatisov. B. Dragaš, *Pomoč novorojenčku in dojenčku*, Jugoslovanska knjigarna, 3. izdaja, Ljubljana 1938.

govalni in vzgojni standardi.[21] Druga pomembna razlika med Kočevarjem in njegovimi nasledniki je ta, da je štajerski zdravnik svaril nosečnice pred skrajnostmi *("huda jeza, dolgotrajna mržnja, otrožnost z velikim žalovanjem in iznenadni strah"*[22]*)*, ki da lahko škodujejo razvijajočemu se plodu, pri njegovih mlajših kolegih pa se že jasno kaže paternalistična težnja zdravnikov k *"preobrazbi nosečnosti v neke vrste nadzorovani asketicizem"*.[23] Verjetno najpomembnejša razlika med Kočevarjem in nasledniki pa tiči v obsegu obravnavane snovi; medtem, ko svetuje Kočevar že noseči ženi in mladi mater, se novejši avtorji (vedno bolj) posvečajo (tudi) obdobjem pred samo zanositvijo. Skrb za potencialnega otroka ni bila sicer najodmevnejša tema obdobja med obema svetovnima vojnama, vsekakor pa ena tistih, ki je imela pomembne posledice. Rodila se je iz evgenične misli, ki je v mnogočem obvladovala javni diskurz zgodnjega 20. stoletja širom Evrope, nadaljevala pa v najmodernejših premislekih o otrokovih pravicah. Tako je zdravnica Ana Fischer-Dückelmann leta 1931 v slovenščino prevedeni knjigi *Postanek in razvoj človeka* na mestu, kjer razpravlja *"kako dobimo zdrave in lepe otroke"* v duhu evgenike zapisala, da so prvi pogoj za to:

"zdravi, daroviti in dobri starši. Bolni, duševno manj razviti, zlobni ali od slabih strasti tako pogostokrat prežeti starši imajo malo nade za zdrave, lepe in nadarjene otroke."[24]

Angela Vode, v mnogočem posebna aktivistka ženskega gibanja pri nas, pa je istega leta zapisala:

"Prva pravica otroka je, da je dobrodošel svojim staršem, da je spočet iz ljubezni, da je pričakovan in spočet z ljubeznijo, da je njegova eksistenca od vsega početka afirmacija življenja. Če bi se tega zavedali vsi starši, zlasti pa vse matere, bi bilo na svetu veliko manj otrok, ki niso nikdar doživeli mladosti, ki jih ni nikdar ožarjala sreča materinske ljubezni, ki niso nikdar živeli človeka vredno življenje."[25]

Izobraževanje za naloge sodobnega gospodinjstva pa je potekalo, kot sem že omenila, po mnogo bolj formalnih poteh. Tradicija tovrstnega izobraževanja je na Slovenskem sicer obstajala že od 18. stoletja dalje in je povezana z delovanjem uršulinskega reda, vendar je bila tedaj omejena pretežno na hčere priviligiranih sloje. V 19. stoletju pa so začeli najprej meščanski starši, nato pa tudi premožnejši kmetje, čedalje pogosteje iskati tovrstnega poduka za svoje hčere. Konec 19. stoletja so se krepile težnje po ustanavljanju laičnih gospodinjskih šol; glavni očitki liberalno usmerjenega tiska šolam, ki so jih vodile redovnice ali/in kjer je bila glavna učna moč duhovniška, je na primer bil:

"Kdor pa je zaprt celo svoje življenje med štirimi stenami, vrh tega pa je še vzgojen v verski tesnosrčnosti in pretirani religiozni skrupuloznosti, ki povzroča, da vidi vse enostransko in pristranski, temu ... vendar ne bom izročal otroka, da bi ga pripravljal na življenje, katerega niti sam ne pozna."[26]

---

21 Ob tem seveda ne gre zanemariti dejstva, da je v zdravniškem poklicu v tedanjih razmerah vladala ostra notranja konkurenca in da so si bili zdravniki t.r. prisiljeni svoje paciante/-ke ustvarjati tudi sami oz. da so bili vitalno zainteresirani za ustvarjanje vedno novih in novih potreb po svojih strokovnih intervencijah.

22 Kočevar, 1882, str. 14.

23 Yvonne Knibliehler, "Bodies and Hearts", *A History of Women, Emerging Feminisem from Revolution to World War,* uredila G. Duby in M. Perrot, Belknap, Harvard, 1993, str. 332.

24 Ana Fischer-Dückelmann, *Postanek in razvoj človeka*, Založba revije Žena in dom, Ljubljana 1931, str. 47.

25 Angela Vode, "Pravica otroka", *Ženski svet*, 1931, str. 356.

26 "Listek. Narodna vzgoja našega ženstva in višja dekliška šola ljubljanska", *Slovenski narod*, 1905, št. 208.

Nekako iz podobnih vzgojnih razlogov so se liberalni krogi zavzemali tudi za to, da bi lahko dekleta poučevali tudi moški učitelji:

"Redovnice ne morejo poznati življenja čisto nič, ki valovi onstran samostanskega zidovja, so čezmerno vdane misticizmu, pa često tudi histeriji in ekcentričnosti. Te za življenje kvarne lastnosti, katerim je sploh ženski spol mnogo bolj pristopen kot moški, pa prehajajo kaj rade iz učiteljic na učenke ... Po učiteljih ... spoznajo deklice moške značaje in temeperamente ... Tako se okreše njih značaj in se privadijo moškemu ukazovanju, dočim so bile dotlej vajene znabiti le moškemu laskanju."[27]

Za laično izobraževanje deklet je bil tedanji slovenski liberalno usmerjeni tisk, seveda, tudi zato, ker naj bi bilo dekle *"izobraženo, narodno klerikalnemu vplivu nepristopno ... kajti čim več izobraženih, narodnih in klerikalnemu vplivu nepristopnih žena imamo, tem boljše je za bodočnost in napredek našega naroda."*[28]

Tik pred iztekom 19. stoletja so v Ljubljani odprli prvo gospodinjsko šolo na Slovenskem pod laičnim vodstvom. Cilji šole so bili jasno postavljeni: izobraziti ljubljanska dekleta *"za bodoči poklic žene, matere in gospodinje"*, kot so zapisali v *Slovenskem narodu"*, kajti

"Mož mora mej svet v borbo za obstanek, žena pa vlada domu, vzgaja otroke in gospodari z zaslužkom svojega moža. Tako je vzlasti v največjem delu naroda, v manj imovitih in ubožnih njegovih rodbinah. Skrb našega naroda mora tedaj biti, da postane iz njegovega ženskega naraščaja rod dobrih, skrbnih žena, razumnih vzgojiteljic otrok ter varčnih gospodinj. To se dosega z gospodinjskimi šolami."[29]

Šola, ki je organizirala dvomesečne večerne in dnevne tečaje je bila namenjena predvsem osnovnemu poduku že zaposlenih Ljubljančank; pomemben del njenih slušateljic so na primer celo desetletje predstavljale ljubljanske tobačne delavke. V tečajih so se poučile o najnujnejšem; kurikulum je obsegal praktično kuhanje, pranje, likanje, šivanje in čiščenje, pa tudi teoretična predavanja o gospodinjstvu, o zdravju in prvi pomoči.

Povsem nekaj drugega je bil na primer predmetnik kasneje, leta 1911, ustanovljene ljubljanske gospodinjske šole, ki je bila namenjena dekletom meščanskega sloja. Petmesečni tečaji, ki so jih organizirali v prostorih Mladike na Šubičevi ulici so bili namenjeni dekletom, ki so zaključila višjo dekliško šolo in katerih starši ali skrbniki so bili sposobni plačati relativno visoko šolnino in stroške (obveznega) bivanja v internatu. Predmetnik tečaja je bil obsežen in je vključeval: *"praktično kuhanje in vsa gospodinjska opravila; potem gospodinjsko knjigovodstvo; hranoslovje, zdravoslovje, gospodinjstvo, serviranje, pranje, likanje in šivanje perila. Na željo se poučuje tudi o šivanju oblek in prikrojevanju. Vsaka gojenka se lahko tudi uči ... nemškega, laškega, francoskega, hrvaškega ali srbskega jezika. Tekom tečaja se priredi tudi več poučnih ekskurzij, kakor v mlekarno, klavnico, Kolinsko tovarno, v različne pekarne in slaščičarne. Spomladi se začne obdelovati tudi vrt za zelenjavo."*[30]

Svet zase pa je bila Gospodinjska šola c. kr. kmetijske družbe kranjske v Ljubljani, ki so jo na pobudo Kmetijske družbe ustanovili prav tako že leta 1898. Pouk so v šoli, ki je bila namenjena izobraževanju bodočih kmečkih gospodinj, vodile šolske sestra, organiziran pa je bil v Marijanišču. Pouk je trajal celo leto, dnevno je obsegal več kot petnajst ur (od petih zjutraj do pol devetih zvečer) in vanj so vpisovali dekleta, stara vsaj šestnajst let, ki so bila zdrava in katerih starši ali skrbniki so se zavezali, plačevati

---

27 Prav tam., št. 209.

28 Prav tam., št. 210.

29" Gospodinjska šola, *Slovenski narod*, 1897, 9. oktober.

30 "Gospodinjski tečaj v Mladiki", *Slovenska žena*, 1912, str. 27.

stroške šolanja, vključno z bivanjem v internatu. V času šolanja so se dekleta poučila tako o verouku, vzgojeslovju, spisju, računstvu, gospodinjstvu,[31] mlekarstvo, gospodinjsko knjigovodstvo, živinoreja, skrb za bolne živali, vrtnarstvo, zdravoslovje in ravnanje z bolniki, k temu pa je potrebno prišteti še praktično delo, ki je potekalo v hiši, v hlevu, v mlekarstvu in na vrtu.

Primerjave predmetnikov gospodinjskih šol, namenjenih dekletom različnih družbenih slojev in stanov, položajev, ambicij in usod, razkriva ne le razlike v tipih gospodinjstev, ampak tudi razlike v položaju in pomenu ženskega domačega, v najširšem pomenu pojma, gospodinjskega dela v različnih okoljih (in časih).

Med spretnosti sodobne gospodinje pa je po novem sodila še ena, ki je pri nas ni poučevala nobena gospodinjska šola: skrb za moža. Vsaka žena bi se morala po besedah Tinice, sodelavke tržaške *Slovenke*, zavedati, da je *"mož steber in začetek družbinskega življenja in njega osrečevati, njega zadovoljevati je prva naloga vsaktere žene."*[32]

Pravilno ravnanje z možem nikakor ni lahka naloga, kajti

"moška nrav sama ob sebi že je več ali manj nagnjena k surovosti, ki posebno v hipni jezi pride do izbruha ... Ako pa je storila prvi korak, ako zadovoljuje moža glede okusne hrane, koliko lagje se jej posreči drugi korak: ohraniti ljubezen njegovo sebi in njenasamemu domu. Mož je pridobljen, on jej postane hvaležen in hvaležni mož je neprecenljivi dar, katerega je prejela žena iz rok svojega stvarnika."[33]

Je ob vsej obsežnosti opravil, ki naj bi po novem sodila v dnevni delokrog gospodinje (in matere) presenetljivo, da so ženske po vsem (razvitem) svetu bile bitke za širšo, družbeno in celo zakonsko priznanje tega dela ter, ne nazadnje, za primerno plačilo? Ko je postalo v spremenjenih razmerah edino družbeno priznano delo, tisto plačano, profesionalno delo, ki je zahtevalo tudi (vsaj nekaj) šolanja in izobrazbe, in ko so podobne zahteve pljusknile tudi preko domačih gospodinjskih okopov, je bilo skorajda pričakovati, da bodo gospodinje prej ali slej zahtevale razglasitev svojega domačega gospodinjskega dela za poklic. Še prej kot same so to za njih (in celo proti njim) storili drugi, predvsem v želji odriniti ženske iz poklicev, ki so bili zanimivi tudi za moške, ali pa v želji zadržati ženske tam, kjer so ustvarjale največ ugodja (za njih), ali pa iz potrebe zapirati ženskam vrata različnih šol, vrata na katera so čedalje vztrajneje trkale. Za ženske pa je bilo, še posebej v hitro spreminjajočem se svetu, ki so ga čedalje bolj obvladovala denarna razmerja in porajajoče se potrošništvo, bolj od besed zahval in priznanj o vsesplošni koristnosti ključno, da je tudi njim za vsakodnevno opravljanje poklica gospodinje pripadalo plačilo. Povedali smo že, da se je žensko delo najmočneje razlikovalo od moškega prav v tem, da je bilo (prepogosto) neplačano, zastonjsko, čeprav nič več amatersko. Za gospodinjenje v lastnem domu so bile ženske vsekakor poklicane, ne pa tudi plačane.

Vprašanje, kako in od kod naj bo, če sploh, plačana žena za gospodinjsko delo, ki ga opravi v lastnem domu in za lastno družino, je že pred prvo svetovno vojno prestopilo intimo domačih prepirov in vstopilo v javnost. Tako lahko beremo v *Slovenski ženi* leta 1912:

---

31 Le-to je obsegalo: *"Kurjavo in kurivo, svečavo, voda, tolščа in olje, moka, kruh in peka, zelenjava, dišave, gobe, sadje, sadni sokovi, kis, sol, med in vosek, hranjenje jajc, klanje, izdelovanje klobas, soljenje in prekajanje, hranjenje mesa, jedilnica (shramba), pripravljanje jedil. Izdelovanje, varovanje in hranjenje perila, ravnanje z obleko. Izdelovanje obleke. Pranje in snovi, ki so pri pranju potrebne. Sušenje, valjanje, škrobljenje in likanje."* "Gospodinjska šola c. kr. kmetijske družbe kranjske v Ljubljani", *Slovenski narod*, 1898, 24. september.

32 "Slovensko gospodinjstvo. Gospodinja kakor žena", *Slovenka*, 1897, str. 4–5.

33 Prav tam.

"Vrednost ženskega dela so uredili v Švici. Tam so sklenili zakon, po katerem ima zakonska žena pravico do tretjine moževega zaslužka. S tem delom sme popolnoma samovoljno razpolagati."[34]

V času pred prvo svetovno vojno so žensko gospodinjsko delo razumeli/-le še kot izključno blaginjo zakonskega moža, kasneje, v obdobju med obema svetovnima vojnama pa kot blaginjo družbe; ženske sicer gospodinjijo za domačimi stenami, vendar pa njihovo delo tako po pomenu kot po neposrednih učinkih močno presega zasebne okvire. Predvsem v tridesetih letih prejšnjega stoletja so se vrstile najrazličnejše pobude na naslov držav po priznanju gospodinjstva kot samostojnega poklica. Na mednarodni ravni so to zahtevo najprej postavile feministke, združene v Mednarodni feministični aliansi,[35] podprle pa so jih tudi druge mednarodne ženske organizacije.[36] V tujini so ženske svoje zahteve na naslov države še stopnjevale; gospodinjstvo naj ne bo le eden od priznanih poklicev, država naj gospodinje za njihovo družbeno koristno delo tudi ustrezno denarno nagradi. Na pragu druge svetovne vojne se je tem prizadevanjem kar se da aktivno pridružila gospa Roosevelt, žena tedanjega predsednika ZDA. Leta 1940 je objavila program "za osvoboditev matere gospodinje", ki je bil deležen popolne podpore Unije ameriških žena, ameriške ženske zveze. Glavne zahteve v njenem programu so bile:

"Žena gospodinja in mati mora prejemati od človeške družbe, to je od države, določeno vsoto v razmerju s številom otrok, ki jih oskrbuje. Težko je sicer določiti, koliko časa intenzivnega dela zahteva od nje na teden dom in rodbina, mora pa se naglasiti, da žena daje vse: svoj pogum, svojo kri in svojo svobodo ... Žena mati, ki dela z več plemenite požrtvovalnosti kakor vsi državni funkcionarji skupaj, mora tudi prejemati od države plačilo, ki ji daje svojo kri, svoj pogum, svojo mladost in svojo svobodo. Država žrtvuje mnogo denarja za namene, ki so mnogo manj plemeniti kakor je ta, ko tvori vendar žena mati in gospodinja vendar temelj države."[37]

Po programu bi vsaka gospodinja prejemala "od države plačo". Ker so obstajali tudi vzporedni predlogi, kako izboljšati sicer izredno slab položaj družin, kjer je zaposlen le mož-oče, med drugimi tudi tisti, ki je zahteval povišanje plač delavcev očetov, to povišanje pa bi bilo mogoče razlagati tudi kot plačilo žene-gospodinje, je bila gospa Roosevelt povsem jasna: prispevek države *"naj bo plačilo za njeno delo. Prav bi bilo, da ga prejme ona na svoje ime ... Imelo bi namreč vpliv na njeno samozavest in na njeno razmerje do moža. Prav tako bi morale iti doklade otrok na njeno ime, ker jih ona oskrbuje. Plača bi morala biti tem večja, čim večje je število otrok."*[38]

Slovenske gospodinje in ženski tisk je seveda tovrstna prizadevanja budno spremljal in podpiral, vendar so bili tedaj, leta 1940, pri nas pokopani že vsi upi na morebiten uspeh. Ženske, ki so še leta 1931 izražale upanje, *"da bomo najbrž pri prihodnjem ljudskem štetju imeli tudi pri nas rubriko, kjer bo naše delo v družini priznano in ozna-*

---

34 "Razni paberki", *Slovenska žena*, 1912, str. 30.

35 Članica te organizacije je bil tudi jugoslovanski Ženski pokret, ustanovljen sredi dvajsetih let 20. stoletja. Vodila ga je Slovenka, Alojzija Štebij.

36 Med njimi tudi International Concil of Women, ki je bila najstarejša mednarodna ženska organizacija, ustanovljena že leta 1888, sestavljena iz posameznih nacionalnih društev. Njena članica je bila tudi Jugoslovanka ženska zveza, sestavljena iz posameznih nacionalnih sekcij, na primer sekcije za Dravsko banovino.

37 Milica S. Ostrovška, "Kako premostiti prepad med ženo gospodinjo in ženo v poklicu", *Ženski svet*, 1940, str. 203–204. Ali je lahko naključje, da so ameriške ženske tik pred vstopom ZDA v neposredno vojskovanje, uporabljale pri zagovoru svojih zahtev prav kvalitete dobrega vojaka – rodoljuba?! Oba – gospodinja mati in vojak – zastavljata za domovino tisto najboljše, kar imata: pogum, kri in svobodo (in mladost).

38 Prav tam., str. 204.

čeno kot poklic",[39] so imele ob tem bistveno manjša pričakovanja, ki pa se kljub temu niso uresničila. Jugoslovanske in z njimi slovenske ženske svojih pričakovanj niso gradile zgolj na besedah, zavedale so se, da potrebujejo za vsaj približno enakovreden pogovor z državo posebno organizacijo, ki bo tudi na državni ravni zastopala njihove posebne interese. Minka Govekar je leta 1930 na skupščini Jugoslovanske ženske zveze v Beogradu povsem upravičeno izjavila: *"V splošnem pa lahko rečemo, da je poklic gospodinje pri nas tako rekoč edini, ki še ni sistematski in strokovno organiziran."*[40] V desetletjih, ko so se vsi organizirali, povezovali, ko je postalo ključnega pomena, da si bil član, da si pripadal neki organizirani skupini, ker si s tem izražal ne le neki osebni interes, ampak tudi svetovni nazor, bi organizacija gospodinj omogočala ženskam *"izraziti svoje nezadovoljstvo, svoje želje, stiske in potrebe"*, v njej bi izmenjavale svoje izkušnje za *"olajšanje in poenostavljanje svojega dela"*, skozi njeno zastopstvo pa bi si žene-gospodinje *"pridobile ugled, priznanje in uvažavanje gospodinjskega poklica".*[41]

Državotvornost ženskega dela

Argumente o tem, da je žensko gospodinjsko delo (z materinjenjem) družbeno koristno, da po svojem pomenu bistveno presega sicer zasebno naravo družine, ki so jih v desetletjih pred drugo svetovno vojno uporabljala ženska združenja za izboljšanje položaja žensk, so pred njimi uporabljali že drugi in s povsem drugačnimi nameni. Jasno so se izoblikovali (vsaj) vzporedno z rastjo ženskega gibanja, še posebno tistega dela, ki je zahteval pravico žensk do izobraževanja, opravljanja izbranega poklica in politične participacije, predvsem z volilno pravico. Pred prvo svetovno vojno je bilo mogoče prebrati tudi v ženskem tisku bistveno več tekstov kot kasneje v medvojnem obdobju o tem, da je gospodinjstvo (z materinjenjem) prvi pravi poklic prave žene in da je edino sprejemljivo sodelovanje žensk v javnih zadevah zgolj na tem področju.

"In žena – kako kaže, kako more ona kazati rodoljubje svoje? ... Mar v javnih govori ... Ne, tiho in mirno pokaže lahko vsaka žena, kako srčno ljubi narod svoj. Ne plesišče, ne oder bodi naš delokrog, marveč dom, domače ognjišče, pod domačim krovom bodi naše narodno zbirališče ... Glej slovenska majka, tebi je dan najširši delokrog; polje, kjer lahko plodonosno seješ s polno zavestjo, da ti seme ne pade na kamnita tla. V tem krogu, v svoji obitelji storiš lahko največ za narod svoj. Dani so ti najdražji biseri – otroci."[42]

Po, za mnoge presenetljivi in celo všečni, izkušnji prve svetovne vojne, ko so bile ženske prisiljene se znajti same, nadomestiti moške tudi tam, kjer jih do tedaj niso (mogle), za kar so prejemale tudi plačilo, in po oblikovanju nove, vsaj v začetku nacionalno mnogo bolj obetavne države, pa se je poudarek glede ženskega državotvornega prispevka povečal in vsebinsko konkretiziral. Stara retorika o naravnosti gospodinjstva in materinjenja kot edinega pravega ženskega poklica je sicer ostala, vendar so na teži pridobile druge, mnogo bolj aktualne teme. Žensko delo ni družbeno koristno in nepogrešljivo zgolj zato, ker podpira 'pravi' red in razmerja, ampak predvsem zato, ker brez konkretnega ženskega prispevka padejo vsakršna druga družbeno in državno koristna prizadevanja. Vse razvojne perspektive sodobne države, ki so po večini temeljile na komparacijah s sosedami, so vedno znova zadevale ob ženske oz. ob dejavnosti, ki so bile v njihovih pristojnostih. Izkazalo se je, da brez ženskega sodelovanja ni mogoče misliti prihodnjega napredka, da zasedajo ženske ključna mesta v samih te-

---

39 "Izvestja. Po ženskem svetu", *Ženski svet*, 1931, str. 237.

40 Minka Govekar, "Organizacija gospodinj na gospodarski podlagi", *Ženski svet*, 1931, str. 15.

41 Prav tam.

42 Milka, "Rodoljubje in naše ženstvo", *Slovenka*, 1897, str. 6–7.

meljih družbe. Ker je družba verjela, da so vse te dejavnosti ženske po naravi in zato neprenosljive na moške, je bilo potrebno ženske ali motivirati in vključiti v sodelovanje ali pa jih v sodelovanje prisiliti. Državotvornost ženskega dela je bila najprej povezana z njihovo vlogo roditeljic in vzgojiteljic otrok – bodočih odraslih, nič manj pomembna pa ni bila njihova ekonomska vloga kot potrošnjic.

Demografska tranzicija, ki se je v 18. stoletju začela na zahodu Evrope in bila v svojih začetkih vezana na ozke, privilegirane sloje, je v zahodno in srednje evropskih državah 19. stoletja že statistično jasno kazala na nov rodnostni vzorec: omejevanje oz. zmanjševanje števila rojenih otrok v povprečni družini. Trend se je nadaljeval in se še stopnjeval v prvi polovici 20. stoletja. V evropskih državah so vprašljive posledice upadanja rojstev budile negotovost in strah, še posebno v tistih, ki so imele ambicioznejše tako gospodarske kot ozemeljske načrte. Strah pred kvalitativno primerjalno šibkostjo se je povečeval še posebno v letih med obema svetovnima vojnama, lahko bi rekla vzporedno z naraščanjem političnih napetosti med evropskimi državami in je v mnogočem določal tudi perspektivo najrazličnejših (tudi) notranjepolitičnih vprašanj. Pri nas se je rodnost začela zmanjševati v drugi polovici 19. stoletja, opaznejši pospešek pa je nastopil v obdobju med obema svetovnima vojnama; leta 1890 se je na Kranjskem rodilo 36 otrok na tisoč prebivalcev, leta 1910 34, leta 1922 29,8 in leta 1931 še 27,2 otroka na tisoč prebivalcev.[43] Polemike glede upadanja števila rojstev so bile v kraljevini Jugoslaviji vroče, vanje so se vključevali tako pravni kot medicinski strokovnjaki, pomembno besedo pa so imele tudi ženske, predvsem predstavnice ženskega gibanja.

(Tudi) jugoslovanska država je, ne glede na vse druge v diskusijah omenjane razloge za upadanje rojstev,[44] videla glavni problem v ženski nepripravljenosti za pogostejše rojevanje in skrbnejše ravnanje z več otroki. Ker drugih možnosti za omejevanje števila rojenih skorajda ni bilo oz. so bile nezanesljive, je bila praksa v veliki meri ilegalnega abortiranja spoznana za glavni razlog.[45] In država je proti praksam abortiranja nastopila ostro (*"Pri izbiri sredstev za dvig rojstev je treba biti radikalen"*, je na primer leta 1931 v *Zdravju* zapisal zdravnik Pirc)[46] in vključila abortus v kazenski zakonik, kjer so mu bile odmerjene različne kazni.[47] Ženski parcialni interes, kakor je bilo splošno razumljeno upadanje rojstev, je bil spoznan za bistveno manj pomembnega, kot je interes širše skupnosti, naroda in države:

"Pravna dobrina, ki jo ščiti kazenski zakonik z odločbami o dpravi telesnega plodu ..., ni dobrina posameznika (matere), temveč dobrina občestva. Občestvo ima interes na tem, da se njegovo prebivalstvo množi in ne zaostaja za prebivalstvom prebivalstva v drugih, zlasti v sosednjih državah ... Važnejši interes je treba ščititi, manjvredno

---

43 Tem podatkom je nujno dodati še tega, da je bila rodnost v mestnih središčih neprimerno nižja; na primer v Ljubljani v letu 1890 19,5 promilov, leta 1931 12,9 promilov. Glej Žnidaršič, 2000, str. 79.

44 V 'igri' so bili še tile: *"a) navada, da se pozno vstopa v zakon, b) celibat, c) bolezni, d) zgodnja smrt ... naravni zakoni, ki uravnavajo stopnjo plodnosti; delujejo v tem smislu, da se rodi več otrok v rasi, ki ima svojo zemljo dovolj prostorno, da more preskrbeti večje število prebivalcev, in nepojasnjenega biološkega dejstva, da so žene sedaj po naravi manj rodovitne kot poprej, toda zakaj, se ne ve. Vemo pač iz rastlinstva, da je težje oploditi visoko kulturno rastlino kot pa primitivno in isto je znano iz živalstva."* (Bojan Pirc, V: Žnidaršič, 2000, str. 81).

45 Leta 1928 so zdravniki ocenjevali, da naj bi bilo v kraljevini Jugoslaviji na leto okoli 250 000 abortusov, kar je predstavljalo okoli šestdeset odstotkov vseh porodov v državi.

46 Bojan Pirc, "Padanje rojstev", *Zdravje*, 1931.

47 Po spremembi kazenskega zakonika leta 1930 je bil abortus obravnavan v paragrafih 171, 172, 173 in 174. zakon navaja zgolj eno izjemo, pri kateri se udeležencev pri abortusu ne kaznuje (mati, zdravnik): medicinsko indikacijo, vendar so zdravniške komisije v praksi in po tiho upoštevale tudi evgenične razloge.

dobrino pa žrtvovati v korist večvredni. To načelo vrednotenja interesov je treba uporabiti tudi, ko presojamo kdaj naj se odprava telesnega plodu kaznuje, kdaj pa ne," je v *Zdravniškem vestniku* leta 1935 zapisal pravnik dr. Avgust Munda.[48]

Ženski govor se je skozi trajanje polemike prav tako ostril; če so v začetku terjale od zdravnikov in države dostop do učinkovitejših kontracepcijskih sredstev in razširitev pravice do strokovno opravljenega abortusa tudi zaradi socialne indikacije in pri tem opozarjale na težke materialne pogoje predvsem delavskih žensk, so v nadaljevanju svoje zahteve radikalizirale. Zahtevale so nič manj kot absolutno emancipacijo materinstva. Materinstvo je samo na sebi ženska naravna pravica in vrednota, zato mu ne prve ne druge ne more omejevati in določati ne država ne narod ne posamezniki. Zahtevale so legalizacijo tudi nezakonskega materinstva. Na tem mestu so seveda udarile v samo bistvo neenakosti med spoloma.

"Zakonsko in nezakonsko mater vodi v materinstvo isti klic narave; obe sledita istemu hrepenenju, ki je v vsaki ženski najmočnejša in najnaravnejša sila njenega bistva ... Nedoslednost dvojne morale v današnji družbi se kaže najočitneje pri presojanju spolnega izživljanja. In to ne samo, kadar meri pravico moškemu in ženski, temveč je tudi glede samih žensk silno nedosledna; v isti sapi, ko zasmehuje 'staro devico', meče kamenje za žensko, ki ji usoda ni naklonila, da bi svoja najnaravnejša čustva izživela v zakonu, marveč je postala mati izven zakona."[49]

Tovrstne zahteve pa so bile nedvomno preradikalne, da bi se država na njih odzvala, čeprav so jih ženske argumentirale prav z možnostjo porasta rodnosti. To je bil namreč še vedno čas, ko so bile nekatere profesionalke, predvsem državne uslužbenke, zavezane celibatu, in ko je veliko žensk ostajalo samskih zaradi nepripravljenosti moških na sklenitev zakonske zveze.[50]

"Dr. Janiševa trdi, da je izvrševanje biološke funkcije ženi neobhodno potrebno ... Iz skrbi za zdrav zarod pa zahteva pisateljica, da mora človeška družba dati vsaki ženi, ki

---

48 Avgust Munda, "Indicirana odprava telesnega plodu in naš kazenski zakonik", *Zdravniški vestnik*, Ljubljana 1935, str. 19.

49 Angela Vode, *Značaj in usoda. Zbrana dela Angele Vode, II. knjiga*, Krt, Ljubljana 1999, str. 135.

50 Na manjšo izbiro med moškimi na 'ženitnem trgu' je najprej vplivalo neugodno razmerje med moškimi in ženskami v starostnih skupinah, primernih za sklenitev zakonske zveze, kar je bilo povezano tako z demografsko zakonitostjo, da se v evropski populaciji rojeva sicer več dečkov kot deklic, vendar dečki, fantje in moški pogosteje umirajo kot deklice, dekleta in žene, kot z migracijskimi gibanji, kjer med migranti prevladujejo moški (Glej Žnidaršič, 2000, str. 47–62). Še usodnejše pa je bilo dejstvo, da so se ob spremenjenih načinih življenja, kjer se je pričakovalo, da bo mož-oče edini skrbnik družine in kjer bodo žene vzdrževane gospodinje, (tudi) moški temu upirali (sicer neverbalno). Tega so se sodobniki in sodobnice dobro zavedali; opozarjali so na to, da si moški raje izbirajo bodoče žene med takimi, ki imajo zagotovljeno lastno eksistenco, ki imajo torej pridobiten poklic in da od žena pričakujejo, da ga bodo tudi po poroki obdržale. Razmere v Ljubljani v obdobju med obema svetovnima vojnama opisuje dr. Vlado Schmidt takole: *"V Ljubljani je bilo – po podatkih ljudskega štetja dne 31. III. 1931 – 26.432 moških in 31.352 žensk. Moških je bilo torej 4893 manj ... največji odstotek razlike pade na dobo, ko moški in ženske vstopajo v zakon, to je pri ženskah med 15. in 50. letom, pri moških med 20. in 60. letom. V tem razdobju je bilo v Ljubljani ... 16.402 moških in 19.446 žensk. Moških je torej 3044 manj. Toliko žensk med 15. in 50. letom v Ljubljani ne more poročiti iz enostavnega vzroka, ker je moških v starosti med 20. in 60. letom 3044 manj kot žensk. Predpostavljam, da se vsi moški v tem razdobju poročijo. Toda kaj, ko se ne! Število neoženjenih moških med 20. in 60. letom znaša namreč 7519. Prej smo ugotovili, da se 3044 ne more poročiti, tudi če bi se hotele. Teh 7519 pa se ne more poročiti – ali pa se nočejo (Če smatramo, da so ti moški odklonjeni snubci). Če prištejemo to število k prejšnjemu, dobimo 10.563 žensk, to je 54 odstotkov vseh žensk med 15. in 50. letom, torej nad polovico, ki niso z zakonom preskrbljene in ki morajo zato izvrševati samostojen poklic."* Vlado Schmidt, "Poklicno svetovanje in dekleta", *Ženski svet* 1940, str. 211.

je biološko sposobna in ki čuti ob enem voljo in odgovornost za odgoj deteta, pravico do materinstva in da morajo veljati za vsako mater, poročeno in neporočeno, enaki državni in družabni zakoni."[51]

Polemika v času do druge svetovne vojne ni dobila epiloga, prej ko ne je ostalo pri resnih državnih naporih za večjo rodnost in to predvsem z represivnimi sredstvi, pri zavračanju vsakršnih (predvsem, čeprav ne izključno) ženskih argumentov, ki so gradili pretežno na težki socialni realnosti in pri prelaganju odgovornosti na ženske, še posebej feministično aktivne. Je pa ženskam uspelo, tudi na račun upadanja števila rojstev, od države izsiliti kar nekaj socialnih izboljšav: boljšo zdravstveno oskrbo nosečnic in porodnic naj bi zagotavljale na novo odprte posvetovalnice za matere, ki naj bi bile sedaj v vsaki banovini, higienski zavodi, ki so vključevali posvetovalnico za nosečnice, otroški dispanzer, otroško kolonijo, materinski dom in sekcijo za širjenje otroške higiene, država naj bi bolje zakonsko zaščitila zaposlene nosečnice.

Če so ženske pri disciplineranju svojih teles državi odrekle sodelovanje, pa so bile toliko bolj pripravljene sodelovati kot potrošnjice. Skozi roke gospodinj se je pretakala večina družinskega proračuna; tako so, na primer na Češkem, kjer so se gospodinje (in država) nekoliko prej ovedle svoje prepomembne in državotvorne vloge, izračunali, *"da predstavljajo žene 70% nakupovajočega občinstva, skozi njihove roke gre skoraj ves zaslužek mož; žene, ki vodijo izdatke, imajo možnost, da določajo, zakaj, komu in kam se denar izdaja."*[52] V časih šele nastajajoče mentalitete potrošnje so si gospodinje in nacionalno gospodarstvo podali roke: gospodinje so se zavezale kupovati blago domačega izvora in tako pospeševati narodno proizvodnjo, gospodarstvo pa je ženskam, združenim v razne zveze, ponujalo posebne popuste. Zgled tovrstnih ženskih gospodinjskih zvez, ki so bile strokovna, izobraževalna in socialna združenja gospodinj, je prišel k nam z nemško in češko govorečega prostora. Če je bil pri Avstrijkah bolj poudarjen ekonomski vidik, da bodo s skupinskimi nakupi predvsem same privarčevale, je bil pri Čehinjah v ospredju nacionalni, da bodo s svojo potrošnjo podpirale domače gospodarstvo.[53] Tega načela se je oprijela tudi slovenska Zveza gospodinj, članica leta 1932 ustanovljene Jugoslovanske zveze gospodinj, ki je pod sedmo točko svojih osmih glavnih nalog zapisala: *"Gospodinje naj bi uvedle propagando za kupovanje domačih, jugoslovanskih izdelkov pod geslom: Svoji k svojim!"*[54]

V zgodovini žensk zaznamo dve tipično ženski dejavnosti, znotraj katerih so se prepoznavale in srečevale vse ženske ne glede na svoj siceršnji aktualni položaj. To sta bila in sta v mnogočem še vedno materinstvo in gospodinjstvo. Znotraj materinskih in gospodinjskih opravil se ženske usode srečujejo in prepletajo in to ne glede na to, ali so ženske v teh odnosih že oz. še aktualne matere in/ali gospodinje. Najrazličnejša opravila, povezana s tema področjema, so v zgodovinskih družbah in časih pripisovali prav ženskam. Nekaj zaradi redkih, vendar ekskluzivnih ženskih naravnih sposobnostih (nosečnost, porod, dojenje), večina opravil pa je bila ženskam pripisana zaradi specifičnih časovno in prostorsko spreminjajočih se kulturnih konstrukcij delitve, ki so gradile prepoznavne družbene razlike med spoloma. V časih in prostorih so se tudi vsebine

---

51 Pavla Hočevar, "Dr. Vilma Janiševa-Rašković: Biologija žene i njen socialni značaj", *Ženski svet*, 1935, str. 238.

52 Minka Govekar, "Pomen ženskega dela v domačem in narodnem gospodarstvu", *Ženski svet*, 1932, str. 80–83.

53 Ružena Černa, predsednica Zveze češkoslovaških gospodinjskih organizacij, je na predavanju v Ljubljani pozimi leta 1932 poudarila: *"Poleg velike važnosti, ki jo imajo žene kot matere in vzgojiteljice otrok ter gospodinje, imajo za državo izreden pomen tudi kot konzumentke in nakupna moč."* (Prav tam.)

54 Minka Govekar, "Organizacija gospodinj na gospodarski podlagi", *Ženski svet*, 1931, str. 14–15.

obeh dejavnosti v mnogočem spreminjale, vsakokratne simbolne vloge, ki so izhajale prav iz ženskih materinskih in gospodinjskih opravil, pa prav posebno opredeljujejo ženske kot poseben, od moških drugačen družbeni spol.

DUŠAN NEĆAK

PRESTOLONASLEDNIK DJORDJE KARADJORDJEVIĆ[1] – POSEBNEŽ ALI BOLNIK

Dokončnega odgovora na v naslovu zastavljeno vprašanje najbrž nikoli ne bomo dobili, se po dostopnem pregledu biografije srbskega prestolonaslednik Djordja Karadjordjevića, poleg tega dejstva, vsiljuje še eno. Djordje (Jurij) Karadjordjević je bil zagotovo človek, ki je kot osebnost, dinast, politik in vojak, izstopal iz vrste. Zato bi moralo biti nesporno, da je bil prav zaradi tega za marsikoga iz njegove okolice, vsaj čuden, če že ne nezaželen in nesprejemljiv, še posebej, ker je bil prestolonaslednik, torej bodoči kralj.

Že v rani mladosti, ki jo je ob prelomu stoletja, preživel na dvoru svoje deda, črnogorskega kralja Nikole Petrovića, na Cetinju, je imel zaradi svoje različnosti, probleme z (otroško) okolico. Kot nežen in mil otrok, pravičnež po prepričanju in velik nasprotnik nesmiselnega nasilja, se ni ravno vklapljal v družbo, ki ga je obdajala. Bil je oseba, ki v svojem plemiškem poreklu ni videla nič posebnega, nič takega kar ga ločuje od drugih ljudi. Lahko bi celo rekli, da so ga imeli za nekakšnega "ljudskega" prestolonaslednika. Sam v spominih zatrjuje, pa tudi okolica ga je za takega spoznala, da mu je bil dvorni protokol odveč in tuj. Vsekakor ni užival v njem, kot sta v njem uživala mlajši brat Aleksander in bratranec princ Pavle. Sebe je opisal takole: "Moja narava nevajena na omejitve se je upirala vsem oblikam tiranije... Cele dneve preživljam na Donavi... taborim v ribiških kočah in živim z navadnimi ribiči. Oblečen sem kot oni – imam nekakšno čepico, ki je ne snemam... Kar naprej lovimo ribe, podnevi in ponoči, in stari ribiči, moji prijatelji, zaskrbljeno zmajujejo z glavo, ko me gledajo tako potlačenega."[2] Zato pa je toliko bolj poudarjal oficirsko čast in ponos – osebnega, domovinskega in narodnega. Vsekakor značajske značilnosti, ki srbske politične kroge okoli Nikole Pašića, okoli zarotniških oficirjev, ki so leta 1903 strmoglavili dinastijo Obrenovićev ter s tem omogočili prihod Karadjordjevićev na oblast, in okoli mlajšega brata Aleksandra, kasneje dvorne klike princa Pavla, niso navduševale. Jurij je bil za njihovo politično rabo zagotovo prezaletava in zato neuporabna oseba. Je bil to dovolj velik motiv za njegovo odstranitev iz političnega odra, na ta način, da se ga proglasi za neprištevnega?

Seveda pa vse to govori o njegovi naravi kot posebneža, ki pa je bil ljudem pri srcu. Vsaj sam je bil prepričan o tem: "Beograjčanom ko da je povšeči moja prisrčnost, s

1 Kraljevič Djordje Karadjordjević (1887–1972) je bil najstarejši sin srbskega/jugoslovanskega kralja Petra I. Svojo najpomembnejšo politično vlogo je odigral v času aneksijske krize leta 1908. Odlikoval se je kot organizator "Narodne obrane", ki je sebe imenovala "patriotično-revolucionarna" organizacija, bil pa je tudi dejaven član tajne srbske oficirske družne "Ujedinjenje ili smrt". Bil je med tistimi mladimi srbskimi oficirji, ki so se goreče zavzemali, da z orožjem v roki rešijo aneksijsko krizo in je bil med najbolj prizadetimi, ko je Rusija odpovedala podporo Srbiji v prerivanju z Avstrijo okoli Bosne in Hercegovine. Veliko je javno nastopal proti Avstro-Ogrski.

Ob tej priložnosti se za pomoč pri zbiranju gradiva za pričujoči članek zahvaljujem demonstratorki Branki Petkovšek.

2 Djordje Karadjordjević, Resnica o mojem življenju, Ljubljana 1970, str. 236, 340. (Dalje: Karadjordje, Resnica ...)

katero srečujem vse ljudi, a kakor se zdi jim je posebej simpatično, da hodim ribe lovit in se družim z ribiči na Adi. Všeč so jim tudi moje dirke z avtom in konji – moja neobrzdana narava mi vsak dan pridobiva čedalje več privržencev in prijateljev. Kadar z avtomobilom hitim skozi mesto v dvor, me ljudje sprejemajo z mahanjem z rokami in z nasmehi. Če grem peš po mestnih ulicah, se mimoidoči ustavljajo ter me gledajo prisrčno in naklonjeno. Večkrat sem slišal, kako je za mano kdo rekel: "Tak je kot oče"...[3]

Res je bil podoben očetu in prav oče kralj Peter I. je bil tisti, ki je prestolonaslednika vedno zaščitil, čeprav je bil tudi kritičen do njega. Dokler je bil kralj Peter živ se prestolonasledniku tudi ni nič zgodilo. Pa bi se mu lahko, saj so njegova prej omenjena dejanja močno razburjala, tako dvor, kot tudi "beograjsko (politično) čaršijo". Prav dogodek na eni od divjih voženj z avtomobilom naj bi bil začetek intrig proti prestolonasledniku Djordju, katerih "očeta" naj bi bila predsednik srbske vlade, radikal Nikola Pašič in takrat adjutant princa Aleksandra, kapetan Petar Živković, eden od oficirjev zarotnikov Apisovega kroga. Z odprtim avtomobilom, ki ga je prestolonasledniku podaril oče za uspešno opravljeno šolsko leto, je kmalu po prihodu Karadjordjevićev v Beograd, v eni od divjih voženj na Topčiderski hrib izgubil oficirja adjutanta. Na kotanjasti in ovinkasti cesti je prestolonaslednikov spremljevalec na enem od ovinkov enostavno zletel iz avtomobila v obcestni jarek. Šele tik pred ciljem je Djordje ugotovil, da spremljevalca ni več v avtomobilu. Vrnil se je in nepoškodovanega oficirja varno pripeljal v Beograd. Čeprav se je oficir zavezal k molčečnosti se je izvedelo za prestolonaslednikov izgred, prav tako kot za tistega, ko je Djordje, globoko razočaran nad tem, da je ruski car odklonil pomoč Srbiji v ankesijski krizi, s konjem prečkal zaledenelo Savo: "Zajahal sem konja in odšel na Ado. Nasproti Ade sem z naše strani pognal konja čez reko. Sava je bila zamrznjena, vendar je milo februarsko sonce mestoma stopilo led, da je pokal in se lomil pod težo mojega konja. Nevarnost je bila očitna: vsak trenutek bi lahko s konjem vred padel v vodo, vendar nisem mislil na nevarnost. Preskakoval sem s plošče na ploščo – konj se je hotel ustaviti, vendar sem ga podil naprej... Nisem mislil nase – mislil sem na očeta in deželo. Ne smemo kloniti! Če nam usoda to namenja, bomo šli sami... Samo da vlada ne bo popustila..."[4]

Njegovi nasprotniki tudi niso spregledali še enega domnevnega izgreda, ki naj bi prestolonaslednika prikazal v luči neprištevneža. Leta 1905 je namreč kralj Peter iz časnika Politika izvedel, da naj bi prestolonaslednik na sprehodu na Košutnjajo v času lovopusta spustil nad srne svoje pse, ki so napravili pravi pokol. Kralj Peter je sina trdo prijel, vendar mu očitno ni prav verjel, ko mu je le ta zatrjeval, da psov ni spustil nalašč, ampak da so ti ušli ter da ni bilo nobenega pokola srn. Zato je Djordje hitel kralju zatrjevati, da je vest v časnik spravil ovaduh, ki naj bi bil zelo blizu kralju. Začetek paranoje?

Mnogi iz dvora in beograjske "velike politike" so nekakšen kronski dokaz o neprištevnosti prestolonaslednika Djordja videli v njegovi abdikaciji marca leta 1909. Prestolonaslednik se je zaljubil v meščansko Ano, ki ji ni razkril svoje identitete. Ko je moral v začetku marca 1909 na nenapovedane manevre, je svojega oficirskega kolega, prijatelja in "slugo", poročnika Kolakovića prosil, naj pismo z opravičilom, ker ne bo mogel priti na zmenek, odnese gospodični Ani. Pismo je pustil na mizi v svoji sobi. Ko se je še istega dne vrnil z manevrov, mu je Kolaković sporočil, da pisma ni odnesel, ker ga na mizi ni bilo. V prepričanju, da so bili spet na delu spet njegovi zasledovalci in nasprotniki ter da mednje sodi tudi poročnik Kolaković, je princ Djordje pobesnel. Kolakovića je močno brcnil in ga nagnal iz sobe.

---

3 Karadjordjević, Resnica..., str. 165.

4 Prav tam, str. 241.

Ljubljanski Slovenec je slovenskemu bralstvu s povzetkom pisanja srbskih listov o dogodku poročal kar se da princu Djordju nenaklonjeno in ga prikazoval, kot suroveža brez primere: "O Štefanu Kolakoviću, osebnemu slugi kraljeviča Jurja in njegovi smrti poročajo srbski listi sledeče podrobnosti: Štefan Kolaković je stanoval v prestolonaslednikovi palači, njegova družina pa, ki obstoja iz šestero nedoletnih otrok in žene, je stanovala v mestu. Nasproti njegovi ženi je Kolaković večkrat omenil surovosti prestolonaslednika, a službe vendarle ni hotel pustiti. V sredo ponoči, ko se je prestolonaslednik razburjen vrnil v palačo, odigral se je strašen prizor. Prestolonaslednik je pobil slugo na tla, ga z ostrogami suval v glavo in trebuh. Nato je dal nezavestnega po dveh vojakih palačne straže prenesti v stražnico palače, odkoder so nesrečnika z izvoščekom prepeljali v bolnišnico. Kljub velikemu trudu zdravnikov je Kolaković po strašnih bolečinah umrl. Šele drugi dan proti večeru zvedela je žena za smrt svojega moža... Z druge strani se poroča, da je kralj Peter umirajočega Kolakovića obiskal..."[5]

Zjutraj naslednjega dne po dogodku je princ Djordje izvedel, da je poročnik v bolnici in oče, kralj Peter I. mu je na nujni avdijenci povedal, da je Kolaković hudo bolan, saj mu je počilo tanko črevo. Že samo avdijenco pri kralju je imel za zarotniško dejanje, saj je moral nekdo kralju povedati kaj se je zgodilo v princevem stanovanju. Še vedno se tudi ni poslovil od prepričanja, da sodi med njih tudi Kolaković, dokler ni prebral zapisnika zaslišanja poročnika v bolnišnici, kjer le ta trdi, da je padel po stopnicah, ko je odšel iz prestolonaslednikovega stanovanja. Djordje je takoj zatem spremenil svoje mnenje o njem in iz zarotnika je Kolaković postal branitelj njegove časti.

Beograjska čaršija pa ni mirovala. Javno in potihoma so se širile vesti, da so Kolakovića našli pretepenega, da ima polomljena rebra, da je ves zmaličen od udarcev in objava uradnega poročila niso kaj dosti pomagala. Djordje je zapadel v depresijo: "Že četrti dan je, kar se je zgodila nesreča, in drugi dan kar odklanjam hrano in pijačo. Nikakor ne grem in cele ure begam brez cilja s pogledom po sobi. Neskončno praznino čutim v duši in neki čuden občutek pobitosti in nemoči me tlači. Možgani mi ne delujejo več... ko da je v meni vse paralizirano in ko da je vse v meni zamrlo."[6] Je to opis občutenja globoke bolečine in nesreče ali opis bolezenskih znakov?

Dne 4. marca 1909 je Kolaković umrl, Djordje pa se je, kot je zapisal v spominih, iz občutka krivde za poročnikovo smrt, nepreklicno odločil za abdikacijo in to sporočil očetu. Ta naj ga ne bi mogel prepričati o nasprotnem. Tudi s trditvijo ne, da ni kriv za smrt poročnika, temveč je le-ta umrl zato, ker ga niso takoj operirali in da je za to nekdo drug kriv njegove smrti. Nasprotno prestolonaslednika je to še bolj utrdilo v prepričanju, da ga preganjajo. Abdikacijo je podpisal vpričo očeta, kronskega sveta in nekaj prijateljev. Vse svoje pravice je prenesel na brata Aleksandra, izgovoril si je le položaj oficirja v vojski. Ugledna beograjska "Politika" je Djordjevo abdikacijo pripisala deloma njegovemu bojevanju z nekaterimi starejšimi zarotniki, deloma pa pritisku avstro-ogrskega tiska, ki je izkoriščal vsako priložnost, da je obtoževal prestolonaslednika.[7] V javnosti pa se je ob njegovi abdikaciji utrjevalo prepričanje, da je moral odstopiti zaradi avstrijskega pritiska. Avstrijska vlada naj bi namreč še nekako oprostila srbski vladi ostro nastopanje nekaterih politikov npr. zunanjega ministra dr. Milovana Milovanovića v javnosti in v parlamentu pa tudi napade srbskega tiska, nikakor pa ni hotela odstopiti od zahteve, da mora prestolonaslednik Djordje, kot eden največjih hujskačev proti Avstriji odstopiti. Časopisje je takrat pisalo, da nobena srbska vlada pred svojo javnostjo ne bi mogla priznati, da je priljubljeni kraljevič odstopil na zahtevo tuje države.

---

5 Preokret na bolje – Srbija brez prestolonaslednika, Slovenec, 26. 3. 1909.

6 Karadjordje, Resnica..., str. 247.

7 Citirano po: Karadjordje, Resnica..., str. 250.

Zato naj bi v zadregi posegli po sredstvu, ki je kraljeviču Djordju omogočilo sicer nepolitičen, a vendar neprijeten odstop iz javnega življenja. Sočasno časopisje pa je še vedelo povedati, da je kraljevič Djordje na banketu, ki so ga njemu na čast pripravili njegovi vojaški tovariši, zanikal, da je bila smrt Kolakovića pravi razlog za njegov o abdikacijo. Po njihovem mnenju naj bi s tem le zadovoljili avstrijsko vlado, ugodeno pa naj bi bilo tudi zasebni maščevalnosti nekaterih neavstrijskih oseb.[8] Te navedbe se ne skladajo z zapisanim v njegovih lastnih spominih in tako ostajajo pravi razlogi za njegovo odstranitev iz političnega življenja še naprej zaviti v tančici skrivnosti, nepojasnjena pa je ostala tudi v naslovu tega članka zapisana dilema.

Mnogi srbski časniki so se vsaj posredno postavili na stran Djordja Karadjordjevića, piše v spominih. Če je verjeti njegovim navedbam so kritizirali vlado, da princa ni zaščitila in so posebej izpostavljali dejstvo, da je bilo uradno obdukcijsko poročilo o smrti poročnika Kolakovića, objavljeno šele po tem, ko je le ta napisal pismo, s katerim se je odpovedal prestolu. Še bolj so torej utrjevali njegovo prepričanje, da gre za zaroto proti njemu!

O njegovem odstopu se je razpisalo tudi slovensko, takrat avstro-ogrsko časopisje, ki je bilo do princa Jurija in njegove protiavstrijske "Narodne obrane", zaradi ostrih in nepopustljivih stališč ob aneksijski krizi, sovražno razpoloženo. Jurija so označevali kar za vojnega hujskača, saj naj bi v "bojevitih" govorih pozival naj bodo čete pripravljene, "ker je le še malo do izbruha vojne".[9] "Slovenec" je o njegovi poročal abdikaciji šele 26. marca v daljšem članku s pomenljivim naslovom "Preokrat na bolje-Srbija brez prestolonaslednika".[10] Objavil je tudi pismo prestolonaslednika, ki da se je za abdikacijo odločil šele potem, ko je Srbija od ruskega carja Nikolaja II. dobila jasno sporočilo, da Rusija aneksijo Bosne in Hercegovine brezpogojno priznava. Po pisanju časnika naj bi kralj Peter takrat odločno pritisnil na kraljeviča, da naj odstopi, pa tudi iz vojaških krogov naj bi prišla zahteva, da v svoji sredi ne nameravajo trpeti morilca. Za abdikacijo naj bi se odločil šele po daljšem obotavljanju. Govorilo se je tudi, da sta kralj in vlada prisilila Jurija do tega koraka, da bi s tem strla "bojno stranko ter omogočila mirno rešitev spora z monarhijo".[11] Opozicijski srbski časnik "Zvono" pa je vedel, za razliko od vladnega časopisja povedati, da je prestolonaslednik pristal na abdikacijo šele, ko so ga v to prepričali kralj Peter, temveč tudi ministri Stojan Novaković koalicijski minister za aneksijska vprašanja, Petar Živković in dr. Milovan Milovanović, srbski zunanji minister. Prestolonaslednik naj bi namreč trdovratno ugovarjal s tezo, da se je treba aneksiji Bosne in Hercegovine upreti z orožjem v roki. Šele ko so ga prepričali, da bi bil to vojaški in gospodarski konec Srbije ter da bi ne preostane nič drugega kot abdikacije, naj bi spisal abdikacijsko pismo.[12] Provladni časopisi pa so prestolonaslednika vendarle vsaj malo vzeli v bran, ko sta "Politika" in Mali Žurnal" zapisala, da se ni več bati preklica abdikacije prestolonaslednika in da bo princ Jurij v dobrobit domovine zapustil domovino.[13] Časniki so vedeli tudi povedati, da bo princ zapustil domovino tudi zato, ker se gre v tujino zdravit zaradi težav z želodcem in živci. Obenem pa poročali, da se špekulira tudi z napovedjo, "da ni izključeno, da mladi časniki bojne stranke poizkusijo upor v prilog bivšega prestolonaslednika Jurija.[14]

---

8 Več to tem glej: Princ Jurij interniran v Belju, Slovenec, 5. 5. 1925.

9 Hujskanje prestolonaslednika Jurija, Slovenec, 22. 3. 1909.

10 Slovenec, 26. 3. 1909.

11 Prav tam.

12 Proglas kralja Petra, Slovenec, priloga, 29. 3. 1909.

13 Prav tam.

14 Proti Karagjorgjevićem; Bivši prestolonaslednik; Princ Aleksander, Slovenec, 31. 3. 1909.

Vsekakor so tudi navedbe slovenskega časnika v popolni opreki s tem, kar je o abdikaciji navajal Jurij sam in iz česar je razvidno, da je sam predlagal svojo abdikacijo. Srbskemu ministrskemu predsedniku Nikoli Pašiću je princ Jurij poslal naslednje abdikacijsko pismo: "Vsled različnih vesti, ki krožijo o smrti sluge Kolakovića, katerih se ni zanikalo, odpovedujem se vsem posebnim pravicam, ki mi jih jamčijo ustava in zakoni. Istodobno izjavljam, da si bom prizadeval tudi v bodoče kot priprost vojak in državljan služiti domovini."[15]

Vsebina pisma se povsem sklada z zapisi iz njegovih spominov. V njih je te zanj (pre)težke trenutke opisal v delu, kjer govori o svojem pogovoru z očetom, kateremu je sporočil svojo abdikacijo: "... Sklenil sem in prosim te, da me ne oviraš. Vsakdo, kdor je kriv, mora prevzeti svoj del kazni – jaz, kakor sem rekel, hočem prevzeti največjega.

Tihota v sobi, zlovešča in težka, ko da je še bolj pritiskala na najino skupno trpljenje. Očetove roke so zdaj bolj opazno drhtele, oči pa je obračal vstran, da ne bi več gledal mojega obraza... Kako vse drugače je bilo prej. Ko da sem se tudi jaz postaral ta čas Kolakovićeve agonije – in ko da je moja mladost nepovrnljivo izginila.

"Še enega sina imaš, oče. Pokliči Aleksandra iz Petersburga. Mnogi bodo zadovoljni, če bo on zasedel prestol."

"Toda jaz ne bom zadovoljen. Ti si moj prvorojenec, moje upanje, tebe sem pripravljal na to, kar danes zapuščaš. Tudi Aleksander je moj sin, toda ti si bil moja opora."

"Naj ti ne bo hudo po tem", sem mu segel v besedo,"ne bodi žalosten, pomiri se... Sklenil sem tako in vrnitve ni. Abdiciral bom."

Še enkrat so se očetove roke oklenile mojih ramen, še enkrat sem občutil njegovo očetovsko bolečino in nekaj solz mu je zdrselo po obrazu.

Odtrgal sem se od njega in planil ven, da ne bi več gledal očetovega trpljenja... Abdikacijo sem podpisal vpričo očeta, kronskega sveta in nekaj svojih prijateljev. Vse svoje pravice sem prenesel na Aleksandra. Nekaj članov kronskega sveta me je skušal pregovoriti – vendar se je vse končalo, kakor sem sklenil..."[16] Kakšnega posebnega argumenta, da bi ne verjeli njegovim zapisom nimam, le morebiti nekoliko preveč emotivno obarvan zapis je citiran odlomek. Sicer pa sem prepričan, da je bila abdikacija resnično njegova volja in odločitev, ki je seveda še kako prav prišla njegovih nasprotnikom, tudi njegovemu bratu.

Abdikacijo in umestitev novega prestolonaslednika, je uradno s proglasom oznanil sam kralj Peter I., podpisali pa so ga tudi vsi ministri. V srbskem uradnem listu je bil objavljen proglas, ki z ničemer ne opredeljuje razloge za abdikacijo princa Djordja. Lahko so bili politične ali pa bolezenske narave:

"Srbskemu narodu!

Moj sin, princ Gjorgje, dosedaj prestolonaslednik, je imel povoda, izraziti svojo nepreklicno voljo, da se odpove svojim pravicam in prednostim kot prestolonaslednik, ki so mu šle po ustavi kot mojemu prvemu sinu. Vsled tega sem se posvetoval, v navzočnosti predsedništva skupščine in predsednikov državnega in kasacijskega dvora, z ministrskim svetom in sklenil, da sprejmem odpoved prestolonaslednika in da podelim njegove pravice in predpravice s pravicami prvorojenstva v soglasju z ustavo svojemu drugorojenemu sinu, kraljeviču Aleksandru, ki ga s tem proglašam za dediča svojega

15 Prav tam.

16 Karadjordjević, Resnica..., str. 248–249.

prestola. Ko to naznanjam srbskemu narodu, prosim blagoslov božji svoji kraljevski rodbini in vsem dragim podanikom.

Peter"[17]

Govorice o princu Juriju in njegovi abdikaciji pa nikakor niso ponehale. Časopisje v Avstro-Ogrski, denimo v Budimpešti je poročalo, da je kraljevič pobegnil; da se nahaja v bližini Beograda, kjer se namerava v treh dneh postaviti na čelo vojske, s katero namerava udariti proti svojemu očetu; da je padec kraljeviča pripisati spletkam iz bližine brata Aleksandra, ki se je tiste dni vrnil v Beograd in da se je bati notranjih nemirov v Srbiji.[18]

V Avstro-Ogrski so abdikacija princa Jurija neposredno povezovali z izboljšanjem zunanjepolitičnega položaja, z delnim odpoklicem srbskih čet z mejne reke Drine in celo z izboljšanjem borznega poslovanje dunajske borze.[19]

Srbska narodna skupščina je abdikacijo oz. točneje zapisanik kronskega sveta o odpovedi prestolonaslednika Jurija v dobro princa Aleksandra vzela na znanje in sicer z vsemi glasovi, razen glasu mladega radikala Markovića, ki je smatral postopek pred skupščino za protiustaven. Skupščini odbor za narodno obrambo pa se je od princa Djordja poslovil tako, da je k njem poslal posebno delegacijo. Njej je prestolonalsednih izjavil, da se je prestolu odpovedal, "ko je bil položaj tako, da ni hotel biti zanj soodgovoren" in zatrdil, da bo "prišel trenotek, ko se bo izvedelo za pravi vzrok odpovedi in takrat se bo izvedelo, da je ravnal kot pravi Srb."[20] Očitno je Djorje namigoval tudi na politične razloge za svojo abdikacijo, ki so nesporno povezani z njegovim odnosom do aneksije Bosne in Hercegovine in odločnega protiavstrijskega stališča. Dogodek v zvezi s Kolakovićem je bil po tem sodeč, le dobrodošel povod za njegovo odstranitev iz aktivne politike, njegova eksplozivna nrav ter emotivno-temperamentna labilna osebnost pa dober izgovor za tako dejanje.[21]

Na to kaže tudi časopisna propaganda po njegovem odstopu. Zlasti opozicijski časopisje kot sta bila "Zvono" in "Dnevni list", ki sta bila sploh usmerjena proti Karadjordjevićem, sta o Djordju pisala le najslabše. "Dnevni list" je tako zapisal, da ga veseli, da se je Djordje odpovedal prestolu, "kajti po svojih lastnostih bi bil dober poglavar roparjev, ni pa sposoben za vladarja kulturne države."[22] Poskušali pa njegovim privržencev in njemu podtakniti namero, da bo svojega brata Aleksandra usmrtil, če sprejme prestolonasledništvo.[23]

Od abdikacije dalje se je srbski princ vedno bolj zapletal v politične in osebne boje z okolico, bratom Aleksandrom in njegovim krogom. Odselil se je iz dvora in vrata Aleksandrove rezidence na Terazijah so bila zanj zaprta. Prepričan je bil, da ga želi Nikola Pašić zastrupiti pa tudi atentat naj bi poskušali napraviti nanj v njegovi hiši. Kot oficir se je bojeval v prvih frontnih vrstah v balkanskih vojnah in v prvi svetovni vojni. Bil ranjen in se po prvi svetovni vojni mnogo zadrževal v tujini. Nekako ni mogel dolgo zdržati doma, odhajal je v Italijo k teti Jeleni, italijanski kraljici, v Švico, kjer je preživel del mladosti in v Francijo, ki jo je v jugoslovanskih letih imel za najbolj priljubljeno

17 Citirano po: Slovenec, 29. 3. 1909.
18 Prav tam. In: Bodoči (?) srbski prestolonaslednik princ Aleksander, Slovenec, 27. 3. 1909.
19 Prav tam.
20 Prav tam.
21 Prav tam.
22 Citirano po Slovencu, 29. 3. 1909.
23 Prav tam.

destinacijo. Po smrti očeta, kralja Petra I. se je njegov položaj v družini le še slabšal. Ko je leta 1921 prestol prevzel Aleksander, so ga nekateri tuji časopis celo obtoževali, da se princ Jurij poteguje za prestol, kar pa so uradni jugoslovanski krogi demantirali.[24]

V Pariz se je odpravljal tudi v soboto 2. maja 1925 zgodaj zjutraj, potem ko se je poslovil od tesnega prijatelja, matematika svetovnega slovesa, prof. Mihaila-Miko Petrovića-Alasa, in v blagajni dvora želel dvigniti svojo anapažo in potni list. Odločil se je namreč, da bo za vedno zapustil državo in se tako izognil z bojevanju z nasprotniki. Napisal je knjižico/spomine o svojem boju z Aleksandrom in "dvorsko kliko" in prof. Petrović je privolil, da jo bo odnesel v svoj vinograd na Dedinju ter jo od tam diskretno razširjal. Toda v pisarni dvornega blagajnika so ga uklenili in ga v spremstvu zdravnika dr. Dušana Stojimirovića, s parnikom Mačva, po Savi prepeljali v Lovski dvorec na kraljevskem posestvu Belje.

Časopisje v Jugoslaviji se je na široko razpisalo o njegovi internaciji. "Slovenec" je povzel o tem poročanja iz Beograda in Zagreba v članku z naslovom "Princ Jurij interniran v Belju". V podnaslovu pa so tudi uredniki ljubljanske časnika zapisali dilemo, ki jo je najti v naslovu pričujočega prispevka "Radi umobolnosti ali iz političnih razlogov".[25]

Princ Jurij je bil tudi v jugoslovanskih časih tako za vlado, kot za kraljevo družino očitno moteča oseba. Kralj Aleksander je po dogodkih zgodaj zjutraj, 2. maja pozval v avdijenco ministra prosvete Svetozarja Pribičevića. Pri kralju je ostal do poznega večera in na teh avdijenci je bila odločena usoda princa Jurija. V vladnih krogih so namreč že nekaj dni pred tem govorili, da bodo princa Jurija postavili pod zdravniško kontrolo. Ko se je Pribičević vrnil od sprejema pri kralju so na predsedstvu vlade izdali o tem poseben komunike. V njem pa niso navedli nobenih konkretnih vzrokov za tak ukrep in pa tudi ne mesta kamor so ga internirali: "Ker je stanje Njegovega Visočanstva kraljeviča Jurija postalo tako, da je zelo potrebno izpremeniti način njegovega življenja pod stalnim nadzorstvom zdravnikov, je na podlagi 13. člena rodbinskih pravil za člane kraljevske hiše Njegovo Veličanstvo kralj določil za kraljeviča Jurija Bivališče, ki odgovarja vsem pogojem in mu dodelil posebnega zdravnika. Ko bodo brali čitatelji te vrste, princa Jurija ne bo več v Beogradu."[26] Časopisni komentatorji, sklicujoč se na politične kroge, pa so bili enotnega mnenja, da so navedbe uradnega obvestila le izgovor in da stoji v ozadju drugi, namreč politični motivi.[27]

"Politika" je prinesla še nekatere pomembne podrobnosti dogajanja v tistih prvih dneh maja, ko so princa Jurija aretirali in internirali. Vedela je pojasniti bralcem, da je popoldne 2. maja 1925 v stanovanje njegovega prijatelja polkovnika Andjelkovića, pri katerem je bil na kosilu, prišla policija in ga preiskala. Našla ni ničesar obremenjujočega zanj, pač pa dva kovčka, ki ju je pri njem pustil princ Jurij. V njih je po pisanju "Politike" pustil zapečateno pismo. Istočasno je policije preiskala tudi stanovanja politika in enega od ustanoviteljev Republikanske demokratske stranke, Jaše Prodanovića, Jurijevega prijatelja profesorja Mihaila Petrovića, urednika lista "Republika" dr. Ikonića in upokojenega kapetana Mišića, sina znamenitega srbskega vojskovodje, vojvode Mišića. Našli naj ne bi nič obremenjujočega, govorilo pa se je, da so bili v stanovanju prijatelja Andjelkovića najdeni princevi spomini. Očitno je torej zadevni zapis v Djordjevih spominih, ki sem ga zgoraj citiral, le da knjižice, ki jo omenja, sam nisem našel, verjetno pa je, da spomini princa Jurija "Resnica o mojem življenju", temeljijo na tem gradivu.

---

24 Neresnične vesti o princu Juriju, Slovenec, 20. 9. 1921.

25 Slovenec, 5. 5. 1925.

26 Prav tam.

27 Prav tam.

Preiskave pri republikancih in zveze princa Jurija z njimi, kažejo na to, da so politični razlogi imeli pomembno vlogo pri njegovi internaciji in razglasitvi za umobolnega.

Prvi komunike z dne 2. maja 1925 se je zdel celo vladnim krogom premalo poveden in saj je dopuščal vsakršnje špekulacije. Zato je vlada že naslednjega dne, 3. maja 1925 izdala nekoliko obširnejše sporočilo, kjer je nekaj konkretneje navedla razloge za njegovo internacijo, v njem pa je navedla tudi mesto internacije. Vlada je javnosti sporočila, da je bil princ Jurij že od leta 1922 pod stalno zdravniško kontrolo, živeti pa bi moral v Nišu. Vendar se mu stanje ni izboljšalo, temveč tako poslabšalo, da zaradi neprestanih napadov nihče več ni mogel ostali v njegovi okolici. Nato so v komunikeju nadaljevali: "... Kraljevič Jurij je silovito napadal pri vsakem koraku kraljevsko vlado, kralja itd. in govoril o teh osebah tako nespoštljivo, da izrazov ni mogoče ponavljati. To je dokaz njegove duševne bolezni. Da je kraljevič duševno bolan, so potrdili turi zdravniki, ki so imeli priliko kraljeviča videti in ga opazovati. Bolezen je ugotovil tudi dr. Rabinovicz iz Pariza..."[28] Dalje pravi komunike, da so bolestno stanje kraljeviča izkoriščali nekateri politiki. Očitno so merili na republikance, pa tudi na komuniste, čeprav je "Republika" taka očitke že mesec dni pred internacijo najodločneje zavračala. Zaradi vsega tega se je vlada odločila, da je treba kraljeviča izolirati in ga postaviti pod stalno zdravniško nadzorstvo na državnem veleposestvu v Belju.[29]

Ni neosnovana misel, da so na njegovo internacijo močno vplivali najdeni a nikoli v času kraljevine Jugoslavije javnosti dostopni, Jurijevi spomini, v katerih razkriva marsikatero podrobnost iz delovanja beograjske politične čaršije. Navedki v njih bi bili lahko za marsikatero takrat vplivno politično osebnost neprijetni. Da je to eden od mogočih razlogov za njegovo internacijo in proglasitev za duševno bolnega, je mogoče sklepati tudi iz dejstva, da so si bili komentatorji sočasnega časopisja dokaj enotni v mnenju, da je princ Jurij, ko se je vrnil iz Pariza v Beogradu živel povsem mirno, kot preprost meščan in ni služil niti v vojski, kjer je dosegel čin majorja. Nikakršnih znakov nasilja v njegovem obnašanju niso zasledili.[30]

Izoliran od zunanjega sveta, je v Belju princ Jurij doživljal krizo za krizo. Na vsak način je žele ven, sredi zime 1925 je napadel orožnika, ki ga je čuval in poskušal zbežati. Kmalu so ga ulovili in naslednji poskus bega je bil poskus bega v samomor. Na nekem sprehodu si je slekel zimski plašč in vse kar je imel na sebi, razen oficirskih hlač in škornjev. Legel je v sneg. Po daljšem ležanju v snegu so ga tudi iz tega položaja rešili spremljevalci.

Ker ga v Belju niso mogli dovolj uspešno varovati, so ga po dobrem letu (9. junija 1926) v spremstvu oboroženih vojakov in v vagonu z rešetkami, premestili v Toponico, bolnišnico za duševne bolezni v bližini Niša. Tu so posebej zanj zgradili paviljon z rešetkami na oknih. Tamkajšnji psihiater mu je povedal, da boleha na živcih a da bo hitro minilo. Ko je princ Djordje tako diagnozo zavrnil, mu je zdravnik podal bolj natančno diagnozo: "Ne gre samo za bolne živce, vaš primer je hujši... Vi trpite za manijo preganjanja... Zdi se vam na primer, da vas hočejo zastrupiti ... Povsod vidite zarote zoper sebe ... Še drugi simptomi so pri vas... Svoje domače sovražite..." Skratka proglasili so ga za duševnega bolnika in s tem za medicinski primer. Zatrjevanje zdravnika, da njegova bolezen ne more dolgo trajati, se je pokazalo seveda kot lažno. V sicer udobnem paviljonu bolnišnice za duševne bolnike a vendarle pravzaprav v zaporu, je princ Djordje namreč, preživel naslednjih petnajst let.

---

28 Prav tam.
29 Prav tam.
30 Prav tam.

Je bila zapisana diagnoza točna? Je šlo le za medicinsko opravičilo, ki naj opraviči odstranitev motečega elementa. Medicinskega odgovora seveda ne morem dati. Poskušam pa iz povedane zgodbe izluščiti tiste elemente, ki po mojem govorijo o tem, da Djordje Karadjordjević, nikakor ni bil tako bolan, kot so to poskušali prikazati na dvoru in v beograjski politiki. O tem zame govori tragično dejstvo, da mu je svobodo prinesla šele nemška okupacija. Princ Djordje se namreč ni hotel umakniti z kraljem Petrom II. in dvorom v tujino. Vrnil se je v Beograd in se tam predal nemškemu generalu, poveljniku Beograda, kot podpolkovnik jugoslovanske vojske. Ta pa ga ni poslal, ne v taborišče in ne v bolnišnico. Nasprotno za bivališče mu je ponudil kraljevi dvor. Ker tega ni hotel si je lahko izbral stanovanje v mestu in general mu je zatrdil, da je svoboden. "Mar je bilo potrebno, da je vse ljudstvo, moje ljudstvo... ljudstvo katerega sin sem tudi jaz, izgubilo svobodo – da bi jo dobil jaz?", je zapisal kot zadnji stavek v svojih spominih.[31] Najbrž ni presmela trditev če zapišem, da nemški okupator duševnega bolnika zagotovo ne bi pustil "na svobodi". Pa tudi povojna jugoslovanska oblast, ki do dinastije zagotovo ni bila prijazna, je ravnala enako. Princ Djordje Karadjordjević tudi po drugi svetovni vojni ni pristal v umobolnici. Leta 1972 je v Beogradu umrl kot Djordje Karadjordjević, potem, ko je napisal svoje spomine z naslovom "Resnica o mojem življenju". Naj se vrnem k začetnim mislim. Ker običajno duševni bolniki ne pišejo/napišejo spominov, tvegam prepričanje, da je bil srbski prestolonaslednik le posebnež, človek ki ni bil ustvarjen po meri svojega okolja, moteč element, pa tudi pion v šahovski igri visoke politike. Ni bil nevaren duševni bolnik, ki ga je treba izolirati. Za svojo drugačnost je plačal visoko ceno. Nikakor pa v zgodovini ni edini s tako usodo.

31 Karadjordjević, Resnica..., str. 447.

LJUDMILA BEZLAJ KREVEL

SLOVENSKI POŠTNI USLUŽBENCI PO KONCU PRVE IN DRUGE SVETOVNE VOJNE

Prizadevanja stanovskih in sindikalnih organizacij poštno-telegrafsko-telefonskih uslužbencev za izboljšanje težavnih povojnih življenjskih razmer svojih članov

Takoj po koncu prve svetovne vojne so se poštni uslužbenci v novi državi ponovno stanovsko organizirali v skladu s svojim položajem oziroma izobrazbo in delom, ki so ga opravljali v poštni stroki. Obnovili so vrsto nekdanjih društev, ki pa so jim seveda prevedli naziv iz nemškega v slovenski jezik. Nekatera med njimi so se združila s katerim od društev sorodne kategorije poštnih uslužbencev, in to še pred ustanovitvijo Zveze poštnih organizacij 16. maja 1919, v katero se je včlanila večina poštnih društev (organizacij oziroma kategorij).[1] Le na Štajerskem so se 6. maja 1919 združile vse kategorije poštnih uslužbencev v enotno Društvo jugoslovanskih poštnih, telegrafskih in telefonskih uslužbencev v Mariboru, ki pa je šele sredi leta 1921 pristopilo k Zvezi poštnih organizacij. Tudi v naslednjih letih so se društva medsebojno združevala in nastajala še nova, ki so se ali včlanila v Zvezo poštnih organizacij ali pa ostajala zunaj nje, prav tako pa so iz nje izstopala posamezna društva, ki se niso strinjala z njenim delovanjem.[2]

1 Društvo poštnih juristov se je kmalu po ustanovitvi preimenovalo v Društvo poštnih konceptnih in tehničnih uradnikov, njegovi člani so imeli visokošolsko izobrazbo. Maturantsko društvo poštnih uradnikov se je preimenovalo v Maturantsko društvo poštnih, prometnih in čekovnih uradnikov in so vanj vstopili tudi uradniki s srednješolsko izobrazbo brez mature in bivši častniki, ki so prestopili v civilno službo. V Društvu poštnih prometnih uradnikov so bili včlanjeni bivši oficiali, ki so po 8 letih službe in posebnem poštno-prometnem izpitu napredovali v višjo kategorijo uradnikov ter bivši podčastniki, ki so jim po 12 letih vojaške službe izdali uradniški certifikat in so opravili poštno-prometni izpit. Nepragmatični nižji uradniki so bili združeni v Društvu oficiantov (Osrednje društvo poštnih adjunktov, poštnih oficiantov in poštnih aspirantov) in Društvu oficiantk (Osrednje društvo poštnih adjunktinj, poštnih oficiantk in poštnih aspirantk ali kar Osrednje društvo poštnih uradnic). Od uradniških društev je bil ustanovljen še Klub poštnih računskih uradnikov ter Društvo poštarjev in poštnih odpravnikov obojega spola za Kranjsko in Primorsko, ki so želeli raztegniti svoje delovanje še na Koroško in Štajersko. Nižji poštni uslužbenci so bili včlanjeni v Društvo poštnih poduradnikov in Osrednje društvo poštnih uslužbencev ter v Društvo selskih pismonoš. V prvem so bili včlanjeni služitelji, ki so po 20 letih službe in posebnem izpitu napredovali v poduradnike ter bivši podčastniki brez uradniškega certifikata, v drugem so bili služitelji, v tretjem pa deželni pismonoše, sluge in kočijaži.

2 Arhiv Slovenije (dalje: AS ...), fond 68, Serija društvenih pravil; AS, fond 1168, fasc. 259/25, Karel Urbančič, Kronološki pregled ostvarjanja, razvoja in delovanja strokovnih organizacij poštnih uslužbencev od konca prve svetovne vojne 1919 pa do leta 1945, rokopis – v nadaljevanju K. Urbančič, Kronološki pregled; Slovenski narod, 1918, št. 269, str. 5; prav tam, št. 274, str. 3; prav tam, št. 277, str. 4; prav tam, št. 294, str. 2; prav tam, št. 303, str. 4; prav tam, 1919, št. 122, str. 4–5; Slovenec, 1919, št. 101, str. 3; Pošta, Zagreb, 1919, št. 12, str. 2; prav tam, št. 16, str. 12; Poštanski glasnik, Zagreb, 1919, št. 2, str. 6; Poštni glasnik, 1926, št. 13, str. 1; Joja, Naši veterani, Poštni glasnik, 1929, št. 20/21, str. 6; M. Stiplovšek, Razmah strokovnega sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922, Ljubljana 1979 – v nadaljevanju M. Stiplovšek, Razmah, 378 in M. Stiplovšek, Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem, Maribor 1989 – v nadaljevanju M. Stiplovšek, Prispevki, str. 30.

Zaradi težavnih povojnih življenjskih razmer so se bile tedanje stanovske in strokovne organizacije državnih uslužbencev prisiljene ukvarjati predvsem z reševanjem socialnih vprašanj. S tem namenom se je Zveza poštnih organizacij včlanila v Društvo državnih uslužbencev Kraljevine SHS na slovenskem ozemlju, ki se je skupaj z organizacijo hrvaških državnih nameščencev povezal v osrednjo zvezo vsega prečanskega uradništva (Centralni savez javnih namještenika u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca).[3] Poleg tega je sodelovala z marca 1919 ustanovljeno hrvaško organizacijo poštnih, brzojavnih in telefonskih nameščencev v Zagrebu ter se vključila tudi v enotno zvezo organizacij poštnih, brzojavnih in telefonskih nameščencev Jugoslavije s sedežem v Beogradu (Savez organizacija poštanskih, brzojavnih i telefonskih namještenika Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca – v nadaljevanju Savez ptt organizacij).[4]

Prva stavka, ki so po vojni v njej sodelovali tudi poštni uslužbenci, se je začela 29. novembra v Mariboru po odstavitvi nekaterih nemških železniških, poštnih in sodnih uradnikov in je bila bolj politična kot ekonomska, saj je Narodna vlada v Ljubljani kmalu po začetku stavke ugodila vsem socialnim zahtevam.[5]

Vojna je povzročila zastoj proizvodnje, zaradi česar so pošle vse zaloge, poleg tega so draginjo še pospeševali prekupčevanje, verižništvo in tihotapstvo. Vlada v Ljubljani je sicer z ukrepi proti draginji in z urejanjem preskrbe z živili poskušala ublažiti pomanjkanje. Toda plače javnih nameščencev se niso prilagajale povojnim razmeram, zviševale so se le draginjske doklade, ki pa niso nikoli dohitele naraščajočo draginjo. To naj bi bil čas, ko je ljubljanski postrešček neprimerno več zaslužil kakor državni uradnik na dokaj visokem položaju.[6]

V drugi polovici februarja 1919 so odpotovali v Beograd predstavniki organizacij javnih nameščencev iz Slovenije, Hrvaške, Bosne in Hercegovine ter Dalmacije, da bi beograjski vladi, med drugim tudi ministrstvu za pošto in brzojav, predočili resnost svojih zahtev po izboljšanju gmotnega položaja javnih uslužbencev. V delegaciji so bili tudi predstavniki poštnih organizacij. Vlada v Beogradu je odposlancem zagotovila, da bodo njihovim željam ugodili "v mejah možnosti", saj jim je povsem jasno, da se državni uslužbenci ne morejo preživljati s svojimi prejemki. Obljubili so jim tudi skorajšnje sprejetje enotne uslužbenske službene pragmatike za vso državo. V Beogradu so predvsem slovenski minister Kramer, predsednik slovenske deželne vlade Brejc in njen podpredsednik Žerjav podprli zahteve po izboljšanju položaja, v katerem so se znašli javni uslužbenci.[7] Razmere pa so se še zaostrile, ko so konec februarja 1919 v Beogradu dovolili prosto trgovino z življenjskimi potrebščinami.[8]

Na shodu vseh v Društvo državnih uradnikov včlanjenih strokovnih organizacij 16. marca 1919, so se poleg zahtev po spremembi službenih razmerij dogovorili, da ostane nameščenska organizacija nadstrankarska, in to ne glede na to, kateri politični stranki pripadajo njeni člani.[9] Kljub temu so se shoda, ki ga je društvo sklicalo 31. julija 1919 v Mestnem domu v Ljubljani, udeležili tudi predstavniki nekaterih političnih strank. V resoluciji, ki so jo na shodu sprejeli, so protestirali predvsem proti zgrešeni carinski

3 V drugi polovici avgusta 1919 so se v osrednjo zvezo javnih nameščencev vključili še nameščenci iz Bosne in Hercegovine in iz Dalmacije (Stiplovšek, Razmah, str. 368).

4 M. Stiplovšek, Razmah, str. 366–368 in 378; Pošta, Zagreb, 1919, št. 18, str. 1–8.

5 M. Stiplovšek, Razmah, str. 502–503.

6 K. Urbančič, Kronološki pregled.

7 Slovenec, 1919, št. 50, str. 1; primerjaj še L. Bezlaj Krevel, Pošta, telegraf in telefon 1918–1950, Ljubljana 2004, str. 222.

8 Glej podrobneje v M. Stiplovšek, Prispevki, str. 193.

9 M. Stiplovšek, Razmah, str. 367.

politiki, ki je omejevala in dražila uvoz neobhodno potrebnih življenjskih potrebščin. Zato so poleg dovoljenja za uvoz manjkajočega blaga zahtevali prepoved njegovega izvoza. Nadalje so zahtevali ureditev valute, ki naj bi v Sloveniji kotirala precej nižje, kot je bila njena dejanska vrednost, uvedbo reda v trgovini, ukrepe proti verižnikom in tihotapcem ter izenačitev službenih prejemkov vseh državnih uslužbencev v kraljevini. Sklenili so tudi opozoriti vlado, da niso več voljni podpirati politike, ki žene novo domovino na rob propada. Zvezo poštnih uslužbencev je na shodu zastopal njen predsednik Karel Urbančič.[10]

Ker se ni ničesar spremenilo je osrednja zveza javnih nameščencev 24. avgusta sprejela sklep, da posebna delegacija javnih nameščencev preda ministrskemu svetu izjavo o nemogočih gmotnih razmerah državnih uslužbencev, ki jih je povzročila popolna finančna, gospodarska in socialna neurejenost države. V Ljubljani je bil 4. oktobra veliki protestni shod proti navijanju cen in korupciji, ki se ga je udeležila tudi Zveza poštnih organizacij skupaj z Društvom državnih uslužbencev, Zvezo jugoslovanskih železničarjev, Narodno socialno zvezo in Društvom zasebnega uradništva.[11]

Delegati javnih nameščencev iz Dalmacije, Hrvaške in Slavonije, Bosne in Hercegovine ter Slovenije[12] pa so se 3. decembra 1919 sestali v Beogradu in predali ministrskemu predsedniku zahteve, ki so jih, na podlagi 24. avguata sprejetega sklepa osrednje zveze javnih nameščencev, nato 30. novembra in 1. decembra sprejeli še na skupščinah svojih organizacij v Ljubljani, Zagrebu in Splitu. Kot primer popolne nesposobnosti vlade pri urejanju razmer v državi so navedli nenehno poslabševanje razmer v železniškem prometu, kar hromi razvoj trgovine, ter poudarili diletantsko reševanje valutnega vprašanja v državi, obsodili pa so tudi reševanje razmer zgolj s poviševanjem prejemkov. Zato so zahtevali čimprejšnjo izenačitev plač in drugih službenih razmerij državnih nameščencev, učinkovite protidraginjske ukrepe, zaplembo premoženja vojnim dobičkarjem in verižnikom, dodelitev enkratne pomoči javnim uslužbencem za nabavo najpotrebnejše obleke in obutve ter vrnitev javnim uslužbencem odvzete ugodnosti 50 odstotnega popusta na železnicah in parnikih. Delegacija je ostala v Beogradu šest dni in delegati so imeli v tem času več dogovorov s posameznimi ministri in poslanci v parlamentu. Za čimprejšnjo rešitev njihovih zahtev so se v Beogradu zavzeli dr. Tuleček ter Slovenca dr. Kramer in Kristan. Menda so v parlamenti napovedovali, in tako naj bi se šušljalo tudi po Beogradu, da bodo aretirali delegacijo, ki si je dovolila postaviti celo rok za rešitev svojih zahtev. To se ni zgodilo, delegaciji so celo obljubili zvišanje draginjskih doklad in do 1. marca 1920 novo službeno pragmatiko.[13]

Ker je vlada zavlačevala z izpolnitvijo dane obljube o povečanju draginjskih doklad, se je osrednja zveza javnih nameščencev odločila za protestno stavko. Slovenski narod je pod naslovom Uradniška stavka oznanil, da bodo vsi uradi in srednje šole 18. decembra med deseto in trinajsto uro zaprti, ker bo v tem času, tako kot po vsej kraljevini, tudi v Ljubljani v Mestnem domu protestni shod zaradi zavlačevanja rešitve življenskih vprašanj državnih uslužbencev.[14] Čeprav je naslednji dan ministrstvo za notranje zadeve

10 K. Urbančič, Kronološki pregled; primerjaj še M. Stiplovšek, Razmah, str. 517.

11 M. Stiplovšek, Razmah, str. 525.

12 V osrednjo zvezo javnih nameščencev pa niso bili vključeni srbski javni nameščenci. V Srbiji so bili javni nameščenci namreč še vedno razcepljeni po kategorijah in po pripadnosti k političnim strankam in se še niso združili v enotno organizacijo javnih nameščencev, ki je bila ustanovljena nato šele 29. februarja 1920 kot zveza državnih uradnikov in služiteljev v Beogradu – Savez državnih činovnika i službenika u Beogradu (K. Urbančič, Kronološki pregled; primerjaj M. Stiplovšek, Razmah, str. 368).

13 Delegat Zveze poštnih organizacij Slovenije je bil K. Urbančič (K. Urbančič, Kronološki pregled).

14 Slovenski narod, 1919, št. 246, str. 4.

objavilo prepoved uradniških protestnih shodov, ker je vlada že iz lastnih nagibov uredila vprašanje uradniških plač, je večina državnih nameščencev zapustila delo in se udeležila shoda v Mestnem domu.[15]

V nasprotju z ljubljansko je zagrebška vlada zaradi organiziranja te akcije zelo ostro reagirala in je 30. 12. 1919 razpustila zagrebško zvezo javnih nameščencev ter zaprla njenega predsednika in sedem vidnejših sodelavcev. Med njimi je bil aretiran tudi predsednik zagrebške poštne organizacije skupaj s še tremi poštnimi uslužbenci, ki so bili med drugim obtoženi, da so za propagiranje štrajka izrabljali državni telegraf in telefon.[16]

Narodno socialna stranka je 2. februarja 1920 sklicala v Mestnem domu v Ljubljani shod, ki ga je vodil profesor dr. Peterlin. Na shodu, ki se ga je udeležil tudi predsednik Zveze poštnih organizacij, so sprejeli resolucijo, v kateri so protestirali proti razpustu zagrebške zveze državnih uslužbencev, zahtevali zaslišanje zaprtih hrvaških tovarišev in tudi, da decembra 1919 sprejete začasne doklade ostanejo še naprej v veljavi.[17]

Brzojavno prošnjo, da bi začasno povečane draginjske doklade ostale še naprej v veljavi, je Društvo državnih uslužbencev za Slovenijo poslalo 15. februarja 1920 vladi v Beograd in regentu Aleksandru. Ker sta prošnji ostali brez odgovora, so sklicali 19. februarja v Mestnem domu shod vseh javnih nameščencev, na katerem so v sprejeti resoluciji poleg gmotnih zahtev ponovno obsodili razpust zagrebške zveze državnih uslužbencev in aretacije njenih voditeljev.[18]

Proti rastoči draginji je Društvo državnih uslužbencev oziroma Osrednja zveza javnih nameščencev in upokojencev za slovensko ozemlje[19] v letu 1920 organiziralo še nekaj manifestativnih shodov, ki so se jih udeležile tudi delegacije Zveze poštnih uslužbencev. Tako v Osrednji zvezi javnih nameščencev kot v Zvezi poštnih organizacij pa je prihajalo vse pogosteje do trenj med višjimi in nižjimi državnimi uslužbenci. Na shodu 10. avgusta 1920 so predstavniki nižjih uslužbencev Osrednje zveze javnih nameščencev zahtevali odločnejše ukrepanje kot je zgolj sklicevanje shodov.[20]

Predstavniki Zveze poštnih organizacij pa so tudi sami večkrat posredovali v Beogradu, po lastni izjavi predvsem za izboljšanje gmotnega položaja najnižjih poštnih uslužbencev, pa tudi za izenačitev plač v državi, ureditev pokojnin in za novo službeno pragmatiko. Z njo naj bi bili tudi poštni uslužbenci uvrščeni med prometne uslužbence in tako izenačeni glede štetja službenih let in drugih ugodnosti z železničarji, saj so tako kot železničarji delali ponoči ter ob nedeljah in praznikih.[21]

---

15 Prav tam, št. 247, str. 3; glej še M. Stiplovšek, Prispevki, str. 195.

16 K. Urbančič, Kronološki pregled. Urbančič navaja, da slovenska vlada zaradi shoda ni nastopila proti voditeljem Društva državnih uradnikov in jih je celo zagovarjala, da so bili zapeljani od Hrvatov. Obenem je bil tudi prepričan, da so državnim uslužbencem prav zaradi te akcije odobrili nato že v nekaj dneh, poleg vseh dotedanjih rednih in izrednih prejemkov, še posebne začasne doklade v višini od 40 do 120 odstotkov njihovih celokupnih dotedanjih dohodkov za mesec december 1919 ter za januar in februar 1920 (glej tudi Uradni list poštnega in brzojavnega ravnateljstva, 1919, št. 35, str. 230). Poleg tega se je vodstvo Društva državnih uradnikov izgovarjalo, da v Ljubljani ni šlo za stavko, temveč so le sklicali manifestacijski zbor med uradnimi urami (M. Stiplovšek, Razmah, str. 369 in 521–522).

17 K. Urbančič, Kronološki pregled.

18 Prav tam. Šele konec februarja je policija izpustila aretirane člane, postopek proti njim naj bi ustavil šele novi hrvaški ban, ki je tudi preklical razpust zagrebške zveze javnih nameščencev.

19 Leta 1920 se je Društvo državnih uradnikov preimenovalo v Osrednjo zvezo javnih nameščencev in upokojencev za slovensko ozemlje.

20 M. Stiplovšek, Razmah, 371 in 556; M. Stiplovšek, Prispevki, str. 196.

21 Poštni glasnik, 1921, št. 1, str. 2–3; prav tam, št. 6, str. 1–2.

V naslednjem letu je Zveza poštnih organizacij v boju za izboljšanje gmotnega položaja in službenih razmerij svojih članov delovala samostojno ali v sodelovanju z Zvezo jugoslovanskih železničarjev ter s Savezom ptt organizacij v Beogradu,[22] manj pa z Osrednjo zvezo javnih nameščencev in upokojencev.[23] Sicer pa sta konec decembra odpotovala v Beograd direktor ljubljanske poštne direkcije dr. Janko Debelak in predsednik Zveze poštnih organizacij, da bi tamkaj izposlovala rešitev nekaterih najbolj perečih vprašanj iz službenih razmerij poštnih, telegrafskih in telefonskih uslužbencev.[24]

Inflacija je dosegla višek leta 1922, zato je bilo v tem letu več protidraginjskih shodov in akcij za izboljšanje gmotnega položaja državnih uslužbencev. Že v drugi polovici februarja 1922 so koalirane organizacije duševnih in ročnih delavcev sklicale shod proti draginji, na katerem so zahtevali tudi zaščito stanovanjskih najemnikov.[25] Zaradi nove uredbe o draginjskih dokladah so bili zlasti prizadeti nižji državni uslužbenci in uslužbenci z več otroki, ki so na shodu 18. aprila zelo ostro nastopili, kar je še poslabšalo odnose med Osrednjo zvezo javnih nameščencev in upokojencev ter organizacijami nižjih poštnih uslužbencev.[26] Zveza poštnih organizacij pa si je za izboljšanje gmotnega položaja svojih članov prizadevala tudi na sestankih, konferencah in kongresih slovenskih in hrvaških poštnih organizacij, Saveza ptt organizacij ter Zvezo jugoslovanskih železničarjev.

Čeprav je država skušala ublažiti draginjo s poviševanjem draginjskih doklad, pa so na konferenci vseh državnih nameščencev konec aprila 1923 v Beogradu zahtevali odločnejšo akcijo za izboljšanje gmotnega položaja državnih uslužbencev. V ta namen so v Beogradu ustanovili centralni akcijski odbor vseh strokovnih organizacij državnih nameščencev in upokojencev, v drugih predelih države pa naj bi ustanovili pokrajinske akcijske odbore.[27]

Akcijski odbor državnih nameščencev in železničarjev v Ljubljani je sklical 5. maja protestni shod. Tega dne naj bi na med enajsto in dvanajsto uro ustavili vse delo na železnicah, poštah in vseh državnih uradih. Direktor ljubljanske poštne direkcije je svojim uslužbencem v zvezi s tem izdal posebno odredbo, v kateri jim je sporočil, da zaradi težkega gmotnega položaja državnih uslužbencev nima nič proti takim zborovanjem, vendar je svoje uslužbence posvaril pred udeležbo "na obhodih", ki slede takim zborovanjem. Zahteval je še, da določijo ustrezno število uslužbencev, ki bodo med enournim štrajkom brezpogojno ostali na svojih mestih in opravljajo svojo službo.[28]

---

22 Prav tam, št. 5, str. 1; prav tam, št. 12, str. 2. Pri sodelovanju s Savezom ptt organizacij je prečanske poštne organizacije motilo predvsem, da so bili tam bolj politično kot strokovno organizirani.

23 V letu 1921 so skupaj z Odsrednjo zvezo javnih nameščencev in upokojencev organizirale Zveza jugoslovanskih železničarjev in Zveza poštnih organizacij dne 21. oktobra protestni shod proti draginji v Unionu (K. Urbančič, Kronološki pregled). Na kongresu pokrajinskih organizacij poštnih uslužbencev v Beogradu sredi julija pa se je prav Zveza poštnih organizacij uprla predlogu, da bi lahko tudi poštne organizacije uporabile štrajk kot sredstvo za dosego svojih zahtev (M. Stiplovšek, Razmah, str. 379).

24 K. Urbančič, Kronološki pregled.

25 M. Stiplovšek, Prispevki, str. 197–198.

26 M. Stiplovšek, Razmah, str. 374–375, 379; isti, Prispevki, str. 197. Čedalje več stanovskih in strokovnih organizacij, med njimi tudi nekaj organizacij poštnih, telegrafskih in telefonskih uslužbencev, je iztopilo iz Osrednje zveze javnih nameščencev in upokojencev.

27 M. Stiplovšek, Razvoj neodvisnih strokovnih organizacij na Slovenskem 1921–1924, Ljubljana 1975, str. 101–102.

28 Ljudmila Bezlaj Krevel, Slovenska pošta, telegraf in telefon v kraljevini Jugoslaviji, Pošta na slovenskih tleh, Maribor 1997, str. 214.

Centralni akcijski odbor je junija sklical v Beogradu konferenco vseh pokrajinskih akcijskih odborov, vendar se na njej niso odločili za generalni štrajk. Tudi na kongresu Saveza ptt organizacij sredi julija 1923 v Beogradu delegati poštnih in brzojavnih uslužbencev niso bili za odločnejšo skupno akcijo.

V Sloveniji je nato akcijski odbor Zveze poštnih organizacij in Zveze jugoslovanskih železničarjev 3. avgusta 1923 odredil 24-urno ustavitev dela na poštah in železnici. S pošto in železnico so se solidarizirali sodni in davčni uslužbenci in tudi velik del nedržavnih uslužbencev. Vendar je bila stavka slabo pripravljena, na površje so priplavala vsa trenja med višjimi in nižjimi poštnimi uslužbenci.[29] Složnejši so bili v Mariboru, kjer so ta dan vsi zapustili delovna mesta.[30]

Težavne razmere so svojim članom skušale omiliti strokovne organizacije tudi z ustanavljanjem gospodarskih zadrug, v katerih so se člani lahko oskrbeli z živili, obutvijo in obleko po ugodnejših cenah in različnih podpornih društev, ki so članom oziroma njihovim družinam predvsem v primeru bolezni, nezgode ali smrti izplačale denarno pomoč. Društvo državnih uslužbencev je ustanovilo konec leta 1919 gospodarsko zadrugo Samopomoč, ki je bila namenjena vsem javnim nameščencem.[31] Pozneje so osnovali tudi kreditno zadrugo: Hranilni in posojilni konzorcij javnih nameščencev, ki pa je leta 1925 komaj životaril.[32]

Konec leta 1920 je vlada izdala uredbo o nabavljalnih zadrugah državnih uslužbencev in o zvezi nabavljalnih zadrug državnih uslužbencev, ki je pričela veljati 1. januarja 1921. Vse zadruge so morale pristopiti k Zvezi nabavljalnih zadrug državnih uslužbencev s sedežem v Beogradu. Kadar bi katera od zadrug prenehala, bi vse njeno premoženje, vključno z obveznim rezervnim fondom, prešlo Zvezi nabavljalnih zadrug državnih uslužbencev. Delež vsakega zadružnika po odredbi ni smel biti manjši od 100 dinarjev, vsak član pa je moral vplačati še 5 dinarjev vpisnine.

Glavnico Zveze nabavljalnih zadrug so predstavljali deloma deleži in omejena zaveza vsake zadruge. Posamezni delež ni smel biti nižji od 500 dinarjev, vsaka zadruga pa je morala podpisati en delež na vsakih sto svojih članov. Poleg teh deležev zadrug je moral vsak državni uslužbenec pet let plačati vsako leto Zvezi eno desetino enomesečne draginjske doklade. Od vseh izplačil za nabave iz državne blagajne pa so Zvezi izplačevali še pet let po en odstotek.[33]

V začetku marca 1922 je bil v Mestnem domu v Ljubljani shod proti načinu ustanavljanja nabavljalnih zadrug, predvsem pa proti Zvezi nabavljalnih zadrug.[34] Proti tej uredbi oziroma obveznostim, ki so izhajale iz nje, se je Zveza poštnih organizacij zaman borila še celo leto 1921 in prvo polovico leta 1922.[35] Potem so to in naslednje vladne uredbe o nabavljalnih zadrugah sicer kritizirali, vendar niso zaradi njih sklicevali shodov in pisali resolucij.[36]

---

29 M. Stiplovšek, Prispevki, str. 198.

30 V Ljubljani so prejeli brzojavko, da so v Beogradu ugodili večini zahtev in je tako vzrok za stavko odpadel. V Mariboru je menda nekdo zatajil brzojavno sporočilo, da odpade štrajk in so ga zato izvedli (K. Urbančič, Kronološki pregled).

31 M. Stiplovšek, Razmah, str. 369.

32 Poštni glasnik, 1925, št. 15, str. 3.

33 Službeni list poštnega in brzojavnega ravnateljstva v Ljubljani, 1921, št. 10, str. 51–59.

34 Poštni glasnik, 1921, št. 4, str. 2–4. Glede na uredbo o nabavljalnih zadrugah se je morala tudi zadruga Samopoč preoblikovati v Nabavljalno zadrugo državnih nameščencev v Ljubljani (M. Stiplovšek, Razmah, str. 397, op. 38).

35 Poštni glasnik, 1922, št. 14, str. 4.

36 Nad nezakonitostjo odtegljajev za nabavljalne zadruge, in to kar povprek vsem uslužbencem, so se pritoževali le še uslužbenci posamezno, dokler ni konec leta 1929 pravosodni minister označil to odločbo za

Tudi pri Zvezi poštnih organizacij je bil ustanovljen gospodarski odsek, ki je preskrbel poštnim uslužbencem po nižjih cenah nabavo kurjave in živil ter prevzel pri določenih zdravnikih, trgovcih in različnih obrtnikih jamstvo za nakup blaga oziroma plačilo uslug na obroke. Za svoje člane in člane njihovih družin je odsek izposloval 20 odstoten popust pri dveh zobozdravnikih in v dveh lekarnah 30 odstoten popust pri nakupu zdravil.[37] Ustanovili so lastno čevljarsko in krojaško delavnico, v katerih so izdelovali po nizki ceni obleko in obutev za uslužbence in njihove družinske člane. Za delo v teh delavnicah je direktor ljubljanske poštne direkcije začasno oprostil dela v poštni službi sicer izučene obrtnike, ki so bili zaposleni na pošti službi kot služitelji.[38] Seveda poštno ministrstvo ni dovolilo, da bi v delavnicah delali služitelji na državne stroške, vendar so na ljubljanski direkciji njihovo prepoved zadrževali kolikor dolgo je le bilo mogoče.[39] V začetku avgusta 1922 se je gospodarski odsek preoblikoval v Gospodarsko zadrugo poštnih nameščencev, pri kateri sta še naprej delovali čevljarska in krojaška delavnica in je imela leta 1923 že 600 zadružnikov.[40]

Tako kot gospodarski odsek Zveze poštnih organizacij je tudi zadruga še naprej skrbela za nabavo cenejšega blaga in koriščenje različnih uslug s popustom.[41] Pozneje je zadruga razširila svoj delokrog in postala hkrati tudi "človekoljubni" denarni zavod, ki je svojim članom omogočal varno nalaganje prihrankov pod ugodnimi pogoji in jim tudi nudil pod ugodnimi pogoji posojila, kadar so bili v gmotnih težavah.[42]

Društvo jugoslovanskih poštnih uslužbencev v Mariboru se je sredi leta 1921 preoblikovalo v gospodarski odsek Zveze poštnih organizacij v Ljubljani za Maribor. S tem je društvo prenehalo zastopati stanovske interese svojih članov ter je nadaljevalo svoje delovanje samo na gospodarskem področju.[43] Člane je odsek oskrboval s kurivom, obleko in obutvijo ter jim omogočal nakup blaga na obroke, že takoj na začetku pa je ustanovil tudi lastno čevljarsko delavnico.[44] Lastno gospodarsko društvo, katerega namen je bil dobavljati svojim članom najnujnejše življenjske potrebščine, ki so jih lahko plačevali v obrokih, so poštni in brzojavni uslužbenci ustanovili še v Celju.[45]

Maja 1921 je Zveza poštnih organizacij ustanovila "obsmrtno" podporno društvo Dobrota, ki je članom in njihovim družinam v primeru smrti omogočalo dostojno pokopati svoje drage: moža, očeta, mater ali otroke.[46] Pozneje so lahko poštni uslužbenci pri

---

nezakonito in so postali prispevki za zadruge neobvezni (Poštar, 1930, št. 8, str. 2), leta 1931 pa so po novem zakonu o zadrugah državnih uslužbencev to obveznost spet uveljavili za vse državne uslužbence (Pt vesnik, 1932, št. 7, str. 145–146).

37 Poštni glasnik, 1922, št. 16, str. 2; primerjaj še K. Urbančič, Kronološki pregled.

38 Prav tam, 1922, št. 16., str. 1; primerjaj Karel Urbančič, Ob desetletnici, Poštni glasnik, 1929, št. 20/21, str. 4.

39 K. Urbančič, Kronološki pregled.

40 Poštni glasnik, 1922, št. 11, str. 6; prav tam, 1923, št. 14, str. 2 in prav tam, 1924, št. 1, str. 2.

41 Prav tam, 1924, št. 7, str. 3; prav tam, 1925, št. 21, str. 3; prav tam, št. 24, str. 2; prav tam, št. 25, str. 4; glej prav tam, št. 1926, št. 1, str. 1.

42 Prav tam, 1927, št. 2, str. 3. Gospodarska zadruga je, kot bomo videli, delovala še prva leta po drugi svetovni vojni.

43 Prav tam, 1921, št. 9, str. 4; prav tam, št. 13, str. 6. Tako kot ljubljanski gospodarski odsek se je tudi mariborski pozneje preimenoval v gospodarsko zadrugo.

44 Prav tam, 1921, št. 5, str. 5; prav tam, št. 13, str. 6; primerjaj še K. Urbančič, Kronološki pregled; M. Stiplovšek, Razmah, str. 380; Vladimir Klinar, Nastanek in razvoj poštne in telekomunikacijske dejavnosti v koroški in podravski regiji, Maribor 1991, str. 198–199.

45 AS, fond 69, fasc. 49. K. Urbančič, Kronološki pregled.

46 Poštni glasnik, 1921, št. 9, str. 4 in 5; prav tam, 1922, št. 4, str. 3; prav tam, št. 7, str. 5; prav tam št. 11, str. 6; prav tam, št. 12, str. 2–3.

društvu Dobroti najeli tudi posojilo.[47] Čeprav je v začetku število članov le počasi naraščalo, pa je društvo delovalo še več let po drugi svetovni vojni.[48]

Zaradi velike stanovanjske stiske, ki se še nekaj let po prvi svetovni vojni ni ublažila, je Zveza poštnih organizacij osnovala v Ljubljani tudi stavbno zadrugo Dom. Ta naj bi zagotovila svojim članom najem ali nakup poceni in zdravih stanovanj manjših hiš v Ljubljani in bližnji okolici.[49] Seveda pa brez podpore države zadruga ni imela veliko možnosti za uresničitev svojih ciljev, saj zahteva zidava hiš in stanovanj velika začetna sredstva.[50]

Nižji poštni uslužbenci pa so imeli še pred ustanovitvijo društva Dobrota lasten podporni sklad. Vse njegove članice in člani so imeli proti plačilu članarine 6 kron mesečno v času bolezni pravico do bolniške podpore v višini 4 krone na dan. Članice pa so v primeru poroda dobile enkratni prispevek v višini 150 kron, v primeru, da so morale porodnice ostati v postelji več kot en mesec, so dobile za te dni po 4 krone na dan. Poleg tega so imeli nižji poštni uslužbenci še pred letom 1921 tudi posebno Pogrebno društvo kr. poštnih nižjih uslužbencev za Slovenijo, ki pa je leta 1925 prenehalo delovati oziroma se je združilo z društvom Dobrota, njegovi člani pa so avtomatsko postali člani Dobrote.[51]

Leta 1921 so mariborski poštni uslužbenci skupaj z mariborskimi železničarji osnovali lasten denarni zavod: Jugoslovansko hranilnico in posojilnico r.z.zo.z. v Mariboru. Hranilnica, ki je bila osnovana kot zadruga, je v letu 1924 štela že 800 zadružnikov. Poleg denarnega poslovanja je imela tudi lasten blagovni oddelek, v katerem so zadružniki lahko kupovali blago, že izdelane moške in otroške obleke ter perilo, in to pod ugodnimi pogoji in po nizki ceni.[52]

Tudi Savez ptt organizacij je ustanovil svojo nabavljalno zadrugo v Beogradu, ki je že leta 1922 stremela za tem, da bi svoje poslovanje razširila na vso državo, in to ne glede na to, da so v Sloveniji in na Hrvaškem poštne organizacije že imele svoje zadruge.[53]

Po drugi svetovni vojni so se morale vse strokovne organizacije združiti v enotne sindikate, ki so bili organizirani po načelu demokratičnega centralizma, vsi sindikalno organizirani delavci in uslužbenci istega podjetja ali ustanove pa so pripadali eni sindikalni organizaciji, in to ne glede na poklic. Tudi vloga sindikalnih organizacij je bila v socializmu povsem drugačna od vloge predvojnih strokovnih gibanj, saj so postali organizacija razreda na oblasti, ki jim je namenil predvsem politično vlogo. Postali naj bi šola komunizma s tem, da bi komunistični partiji pomagali vzgojiti novega, socialističnega človeka ter so pri tem predstavljali podaljšano roko države pri prizadevanjih za obnovo gospodarstva in industrializacije države.[54]

Po pravilih Zveze uslužbencev pošte, telegrafa in telefona Jugoslavije, ki so bila sprejeta na seji razširjenega plenuma glavnega odbora Enotne zveze delavcev in nameščencev Jugoslavije v Beogradu v začetku aprila 1945, so bili dolžnosti Zveze, da sodeluje pri obnovi in dvigu narodnega gospodarstva Jugoslavije in posebno svoje stroke,

---

47 Dravska pošta, 1935, št. 11, 1.

48 Ljudmila Bezlaj Krevel, Pošta, telegraf in telefon 1918–1950, str. 322, 333 in 337.

49 Poštni glasnik, 1924, št. 22, str. 2–3; prav tam, 1925, št. 1, str. 1; prav tam, št. 12, str. 3; prav tam, št. 14, str. 3 in št. 15. str. 2.

50 Primerjaj še K. Urbančič, Kronološki pregled.

51 Poštni glasnik, 1921, št. 1, str. 2–3; prav tam, 1922, št. 5, str. 8; prav tam, 1925, št. 15, str. 3.

52 Prav tam, 1924, št. 18, str. 1.

53 Prav tam, 1922, št. 16, str. 2.

54 Mateja Jeraj, Slovenski sindikati in socialna politika 1945–1950, Ljubljana 1995, str. 24 in 39–41.

da vsestransko podpira organe narodne oblasti pri izgradnji in utrjevanju Demokratične federativne Jugoslavije (DFJ) ter da skrbi za izboljšanje materialnega stanja delavcev in uslužbencev svoje stroke. Za izpolnjevanje teh nalog so pravila določala, da Zveza razvija med svojimi člani duha delovne discipline, delovne udarnosti in delovne tekmovalnosti, da se bori proti saboterjem, razvija solidarnost ter dviguje kulturni in strokovni nivo svojih članov. Pravila so Zvezo tedaj še zavezovala, da s tarifnimi akcijami dosega boljše delovne pogoje, ugodne dnine in plače kakor tudi določi maksimalni delavnik, da materialno in moralno podpira svoje člane v primeru brezposelnosti in bolezni, da skrbi za obvezno uvedbo plačanega dopusta, da se zavzema za pravice delavcev in uslužbencev, da po svojih predstavnikih sodeluje v upravi, da skrbi za razvoj socialne zakonodaje in zakonske zaščite delavcev in uslužbencev kakor tudi, da vodi stavkovna, tarifna in ostala gibanja svojih organizacij.[55]

Zakon o petletnem načrtu za razvoj narodnega gospodarstva FLR Jugoslavije v letih 1947–1951 je v uvodu določil kot glavno nalogo sindikatov organiziranje lastne iniciative in tekmovanja ter delovne discipline.[56] Direktor ljubljanske poštne direkcije je na redni letni skupščini sindikata leta 1948 kot glavno nalogo sindikata navedel ideološko vzgojo delavca, zaradi katere bodo delavci bolj disciplinirani. Zato naj bi sindikat povsod tam, kjer sta bila le dva člana, organiziral ideološke krožke, prav tako pa bi moral skrbeti za strokovno rast delavcev s prirejanjem strokovnih tečajev. Zagotoviti delavcem boljše življenje naj bi bila naloga uprave, naloga sindikata pa vzgoja uslužbencev. Tudi tajnik zveze poštnih uslužbencev je ob tem poudaril, da je sindikat dotlej premalo storil, da bi sleherni delavec spoznal, da pomeni izpolnjevanje planskih nalog ne samo stalno, temveč skokovito dviganje življenjskega standarda. Kajti v socializmu naj bi bila vloga sindikatov bistveno drugačna kot v kapitalističnih državah, kjer je bila naloga sindikata predvsem borba za neposredno izboljšanje življenjskega standarda, v socializmu pa bi moral sindikat predvsem pojasnevati naloge plana, ki ga mora izponiti delavski razred, kajti od hitrega tempa socialistične izgradnje je odvisno izboljšanje življenja vseh delovnih ljudi.[57]

Že na prvi konferenci Zveze poštnih uslužbencev – Tajništvo za Slovenijo oziroma Tajništvo Zveze poštnih, telegrafskih in telefonskih uslužbencev (v nadaljevanju tajništvo zveze PTT) dne 19. julija 1945 pa je predstavnik Glavnega odbora Enotne strokovne zveze delavcev in nameščencev za Slovenijo (v nadaljevanju glavni sindikalni odbor za Slovenijo) prvič bolj direktno opredelil naloge novega sindikata, med katerimi je v začetku navedel predvsem pravilno vzgojo članov, prostovoljno udarniško delo in tekmovanje pri delu. Sindikat naj bi se posvečal pripravi študijskih krožkov, na katerih bi v diskusiji in debatah razkrinkali saboterje in malomarneže. Kot dolžnost vsakega uslužbenca je navedel sodelovanje pri odstranitvi vseh škodljivih elementov, ki so ovira za plodno delo in ogrožajo bodočnost. Čistke v vrstah uslužbencev naj bi bile "sveta dolžnost", ker "budnost pred reakcijo ne dopušča popustljivosti in spregledanja". Posebna točka na konferenci je bila namenjena tudi socialni politiki, vendar so glede tega navedli le, da bi morali bolj izobraženi razumeti manj izobražene, da morajo delavci in uslužbenci služiti narodu in s tem naposled tudi sebi in da je treba delati za zanamce. Med starim predvojnim članstvom je bilo na konferenci čutiti strah pred centralistično

55 AS, fond 540, fasc. 12. Po pravilih Zveze uslužbencev pošte, telegrafa in telefona Jugoslavije je pripadlo Zvezi tudi premoženje področnih organizacij, katera pa so takoj ob ustanovitvi prevzela vse premoženje bivših združenj na svojem območju.

56 Uradni list FLRJ, 1947, št. 36.

57 AS, fond 583, fasc. 2. Podrobneje v L. Bezlaj Krevel, Pošta, telegraf in telefon 1918–1950, str. 335–336.

organiziranim sindikatom in pred majorizacijo Beograda, zlasti glede premoženja slovenskih strokovnih organizacij.[58]

Nekaj članov je bilo celo tako pogumnih, da so na konferenci postavili vprašanje, kakšno korist bo imelo članstvo od sindikata. Direktor ljubljanske direkcije Vladimir Šenk jim je nekoliko pitijsko odgovoril, da bo ta korist direktna in indirektna. Sindikat bo namreč kot posredovalni organ sodeloval z upravo in vsemi državnimi telesi, tako tudi pri sprejemu zakona o plačah, kar bo članstvu prinašalo indirektno korist. Velika požrtvovalnost in delavna zavzetost članstva, ki jo zahteva nova doba, pa bo prinašala članom direktno korist z ustanavljanjem socialnih ustanov, dečjih domov, zavetišč in raznih zavarovanj.[59]

V začetku septembra 1945 je glavni sindikalni odbor za Slovenijo razposlal smernice dela sindikata, ki so bile: članstvo sindikata je treba čim bolj pritegniti k političnemu delu, poglobiti je treba dobre odnose s sosedi Hrvati, članstvo pa naj pomaga sindikalnim zdravnikom pri razkrinkavanju simulantov. Poleg tega naj bi se tajništvo zveze ptt pozanimalo o zemljiščih, ki so spadala pod zakon o agrarni reformi zaradi dodelitve teh zemljišč morebitno zainteresiranim članom.[60]

Na prvi seji tajništva zveze ptt 24. julija 1945 so ustanovili več odsekov: gospodarski oziroma zadružno-gospodarski sektor, kulturno-prosvetni, zdravstveno-socialni, dopisni in telesno-kulturni. Pozneje so ustanovili še mladinski sektor. Zaradi obsežnosti dela so najprej pri posameznih sektorjih ustanovili še komisije, npr. tarifno in tekmovalno.

Konec leta 1946 pa se je tajništvo zveze ptt reorganiziralo v več sektorjev, in sicer: za organizacijo, za tarifna vprašanja in za tekmovanja, za iznajdbe in racionalizacijo, za zaščito dela, za socialna zavarovanja in za oddih, za preskrbo in stanovanja, za kulturo in prosveto ter za telesno-kulturo in šport.[61]

Leta 1948 sta se tajništvi zveze ptt v Sloveniji in na Hrvaškem preimenovali v republiška odbora sindikata.[62]

Gospodarsko-zadružni sektor je v prvem povojnem obdobju svoje delo omejil na popularizacijo zadrug med članstvom[63] ter v obnovo porušene domovine, obnovo poštnega avtomobilskega prometa za dostavno službo in za potrebe tehničnih služb, izgradnjo telefonskih linij in reorganizacijo poštne službe, kar vse so dosegli z organizacijo prostovoljnega dela članov sindikata.[64]

Izven okvira tajništva zveze ptt je po osvoboditvi še delovala že pred vojno ustanovljena gospodarska zadruga poštnih uslužbencev, ki je štela 766 članov in je skrbela predvsem za preskrbo članov s kurivom in dajanjem manjših posojil.[65] Tajništvo zveze ptt je pričakovalo, da bosta prešli prej ko slej v sestav sindikata tudi gospodarska zadruga in zadruga Poštni dom, ki so ga slovenski poštni uslužbenci zgradili leta 1935 z namenom, da bodo v njem sedeži vseh stanovskih oziroma strokovnih organizacij ter

58 Že v pripravljalni odbor tajništva zveze ptt so v začetku junija 1945 izvolili vse predvojne funkcionarje tedanjih strokovnih organizacij, ki so jih izbrali predvsem iz uradniških vrst, na konferenci pa so tudi v vodstvo tajništva izvolili predvojne funkcionarje uradniških strokovnih organizacij (AS, fond 583, fasc. 1).

59 AS, fond 583, fasc. 1.

60 Prav tam.

61 Prav tam.

62 Prav tam, fasc. 2.

63 Posamezne zveze namreč niso mogle ustanavljati zadrug, saj je obstajala lahko le ena enotna nabavno-potrošniška zadruga (AS, fond 540, fasc. 19).

64 AS, fond 540, fasc. 19.

65 Prav tam.

prostori za klubsko in družabno življenje poštnih, telegrafskih in telefonskih uslužbencev.[66]

O reševanju prošenj članov glede službenih razmerij so na seji tajništva zveze ptt 7. avgusta 1945 sklenili, da bodo obravnavali le prošnje, ki se nanašajo na splošne koristi članstva kot so npr. izboljšanje delovnih pogojev in odmori, za posamezne člane pa bodo posredovali samo v primeru, če bi se kateremu zgodila zelo očitna krivica. Bolj so se na sejah posvečali reševanju nabave službene obleke in obutve najpotrebnejšim članom sindikata in nekaterim perečim vprašanjem glede napredovanj in plač, sistemizacije, nagrad za nedeljsko delo, dodatkov za delo na terenu in podobno.[67]

Sindikat je po ustanovitvi tarifnih komisij sodeloval z upravo pri razvrstitvi in določanju višine mezde uslužbencem glede na kvalifikacijo in službeno dobo posameznika. Ko je poštna uprava v prvem letu po vojni zaradi reduciranja kreditov znižala v povprečju mezde za 5 odstotkov, proti čemur so bile tako tarifne komisije podružnic telefonske sekcije Ljubljana I. in II. ter garaže in delavnic v Ljubljani kot uslužbenci teh podružnic, je spomladi 1946 prišlo do spora. Organizirali so t.i. masovni sestanek, ki pa se je končal brez večjih izgredov, saj so na tem sestanku nato predstavniki tajništva zveze ptt skupaj s predstavniki poštne uprave obrazložili uslužbencem težak položaj, v katerem se nahaja ptt uprava, in "po daljši debati je vzelo članstvo postopek ptt uprave na znanje".[68]

Zdravstveni odsek se je kmalu preimenoval v zdravstveno-socialni, imenovali pa so ga v poročilih tudi socialno-zaščitni odsek oziroma sektor. Po poročilih referentke za zdravstvo in socialno politiko je prvo leto po vojni odsek denarno pomoč članom nakazoval samo v najnujnejših primerih, saj za to ni imel predvidenih sredstev. Ob smrti katerega od zaslužnih poštnih uslužbencev ali za denarno pomoč ob smrtni nesreči uslužbenca z več otroki je zato organiziral zbiranje prispevkov za venec in za manjšo podporo družini. Prav tako je sindikat nakazal denarno nagrado za skupno obdaritev udarnikov. Sicer pa je od 1. januarja 1946 v okviru tajništva zveze ptt deloval tudi obsmrtno podporni sklad Dobrota, ki je štel nad 3000 članov in je pred tem deloval kot samostojno društvo. Sredi maja 1946 so pri tajništvu zveze ptt formirali tudi poseben podporni sklad za izplačevanje podpor in posojil najpotrebnejšim članom.[69]

Mnogo bolj se je zdravstveno-socialni odsek prvo leto angažiral pri akcijah za nabavo obleke in obutve, saj so nabavili 2000 metrov blaga za delovne obleke, 940 parov čevljev in približno 11.000 metrov flanele. Poleg tega so zbrali in razdelili najpotrebnejšim članom 33 kosov pohištva, 374 kosov kuhinjske posode, 115 kosov novih oblek, 129 kilogramov živil, 600 kosov šolskih potrebščin, 375 knjig, 60 družabnih iger in 900 kosov perila, ki so ga članice sindikata same sešile. Med uslužbence so razdelili še 797 kosov obleke, ki so jo prejeli od UNRE (uprave združenih narodov za pomoč in obnovo). Odsek je posredoval tudi pri ministrstvu v Beogradu, da so dobili dostavljači brezplačno službeno obleko.

---

66 AS, fond 583, fasc. 1. Gospodarska zadruga poštnih uslužbencev je bila likvidirana nato konec leta 1947, njeno premoženje pa je leta 1948 prevzel republiški odbor sindikata ptt. Poštni dom je bil tako kot sindikalni počitniški domovi in zdravilišča po drugi svetovni vojni skupna last in je z njim upravljala centralna uprava sindikata ptt v Beogradu, ki ga je leta 1948 sklenila prodati ter ga je nato odkupila ljubljanska poštna direkcija (AS, fond 583, fasc. 2; podrobneje glej L. Bezlaj Krevel, Pošta, telegraf in telefon 1918–1950, str. 330–337).

67 AS, fond 583, fasc. 1.

68 AS, fond 540, fasc. 19. Za čas po aprilu 1946 nisem našla podatka ali vsaj namiga, da bi zaradi nezadovoljstva z mezdami ali plačami prišlo do kakršnegakoli spora med uslužbenci ter sindikatom in upravo.

69 AS, fond 583, fasc. 1.

V povezavi z odborom antifašistične ženske organizacije poštnih, telegrafskih in telefonskih uslužbenk (v nadaljevanju AFŽ) je odsek sprožil akcijo za množičen pristop k organizaciji Rdeči križ in akcijo s predavanji zdravnikov o zaščiti pred pegavim tifusom. Članice sindikata, ki so bile obenem večinoma tudi članice AFŽ, so med drugim izdelovale igrače za primorske otroke, ki so bili v počitniški koloniji v Portorožu, zbirale pa so tudi pohištvo za opremo za šole in poštne urade na Primorskem ter denar in živila za Miklavževo obdaritev in božičnico za otroke poštnih uslužbencev, ob priliki razvitja prapora Zveze mladine Slovenije pa so pekle in prodajala kruhke ter dobiček podarile mladinski organizaciji.[70]

Poleg skrbi za materialni in socialni položaj svojih članov je prvi dve leti socialni odsek zelo dejavno podpiral tudi oblast pri reševanju socialnih nalog in zbral že v prvem letu delovanja za različne akcije nad 150.000 din in prek 1.100 lir. Tako so članice zbirale denar za vojne invalide, vdove in sirote, za pomoč kmetom, za pomoč poslano Bosno in Hercegovino ter za bosanske in hercegovske otroke – sirote, ki naj bi čez zimo ostali v Sloveniji, za obdarovanje starčkov v Marijanišču, za repatriirance in ranjence v bolnišnicah, za demobilizirance in za prekope žrtev vojne ter tudi za spominsko ploščo celjskim talcem.[71]

Tudi pozneje so sindikati, čeprav vse bolj v omejenem obsegu, pomagali oblasti pri njenih socialnih dolžnostih. Tako so darovali nekaj sredstev društvu slepih, zbirali so prostovoljne prispevke za nakup živil za grške borce – partizane in podarili nekaj knjig najboljšim dijakom dijaškega doma Ivana Cankarja v Ljubljani.[72] Vendar je bilo solidarnostnih akcij vse manj in leta 1948 so na seji republiškega odbora sindikata spet zadolžili socialni sektor, da se posveti organiziranju vzajemne pomoči, ki pa ni več dosegla raven kakršna je bila prvo leto po vojni. Še naprej pa so morali člani sindikata sodelovati pri gradnji zadružnih domov ter zlasti pri gradnji Nove Gorice, kjer naj bi se gradilo tudi novo poštno poslopje.[73]

Češki poštarji so v začetku leta 1947 zbrali in poslali za otroke jugoslovanskih poštnih uslužbencev 1700 kilogramov sladkorja, v zameno pa naj bi jim jugoslovanski poštarji poslali cigarete. Razdelilnik sladkorja je pripravila zvezna uprava in sladkor naj bi razdelili med 1891 otrok. V Sloveniji so nakazani sladkor delile otrokom sindikalne podružnice po seznamu, ki so ga same sestavile in ne po beograjskem seznamu. Nekaj sladkorja so razdelili tudi bolnikom, vsaki od primorskih podružnic pa so ga poslali po 8 kilogramov. Sindikat je tedaj poskušal doseči za svoje člane tudi možnost nakupa cenejših cigaret, ker so bile na razpolago le boljše in seveda dražje vrste, ki naj bi si jih poštni uslužbenci le težko privoščili pri svojih nizkih plačah.[74]

Kljub temu, da so že konec leta 1945 iz Beograda naročili, naj bi se sindikat ne ukvarjal več z razdeljevanjem racioniranega blaga, ker naj bi to delo prevzela poštna uprava ali pa zadruge, je to nalogo še naprej opravljal sindikat. Zaradi pomanjkljive preskrbe je moral sindikat poleg razdeljevanja obleke in obutve skrbeti še za preskrbo in razdaljevanje hrane in celo templjancev za čevlje dostavljačev ter zračnic za kolesa, prav tako pa tudi za razdeljevanje dodatnih živilskih kart in kart za nabavo tekstilnega blaga in obutve. Maja 1947 so na izredni konferenci tajništva zveze poudarili, da je na-

70 Prav tam.

71 Prav tam.

72 Prav tam, fasc. 2. Nad dijaškim domom Ivana Cankarja v Ljubljani je tajništvo zveze ptt po vojni prevzelo patronat, vendar so na to svojo obvezo kmalu pozabili in so se zato pozneje skušali oprati z nekaj podarjenimi knjigami.

73 Prav tam, fasc. 1 in 2; AS, fond 540, fasc. 19.

74 AS, fond 583, fasc. 1.

loga sindikata, da oskrbuje samo tiste člane, ki največ žrtvujejo za obnovo in petletko, vso ostalo preskrbo pa naj bi vodili krajevni ljudski odbori.[75]

Čeprav so bili od srede leta 1947 sindikati bistveno manj angažirani pri razdeljevanju najosnovnejših življenjskih potrebščin, pa se zaradi še vedno neurejene preskrbe tudi v naslednjih letih temu niso mogli izogniti. Republiški odbor sindikata je poslal celo nekaj svojih predstavnikov v Bosno in v Beograd, da bi nabavili tamkaj nekaj mesa in olja. Čeprav so nakup in prevoz dovolili vsi pristojni organi v Sloveniji, Srbiji in Bosni, pa je vmes poseglo zvezno ministrstvo za preskrbo v Beogradu in prevoza živeža v Slovenijo ni dovolilo.[76]

Dodatne težave z nabavo službene obleke je imela ljubljanska direkcija tudi, ker so na ministrstvu za pošto v Beogradu ugotovili, da v Sloveniji na službeno obleko poštarji bolj pazijo kot v drugih predelih države in jo zato lahko več časa uporabljajo. Zato so jim namesto nabave nove obleke le priporočili, naj uslužbenci še naprej pazijo na svoje dotedanje uniforme, upravniki pošt pa naj pazijo, da bodo službeno obleko delavci nosili res samo v službi. Tudi čevljev poštarji v Sloveniji niso prejeli, ker so jih v Beogradu namenili za mladinske delovne brigade, ki so gradile novi Beograd. Referentu odseka za gospodarsko koordinacijo pri Predsedstvu Ljudske republike Slovenije je nato uspelo doseči v Beogradu odobritev kontingenta 500 kilogramov podplatov za poštarje, da si bodo dali lahko vsaj popraviti čevlje, če že novih niso mogli dobiti in te podplate je potem med dostavljače pošte razdelil sindikat.[77]

Ker je v letih od 1948 do 1950 najbolj primanjkovalo obleke in obutve, je sindikat skušal omogočiti nabavo oblačil in čevljev ne le za svoje člane, temveč tudi za njihove žene in otroke, posvečati pa se je moral tudi pravični delitvi racioniranega blaga, ki je bilo dodeljeno direkciji. Niso bili redki primeri, da so na direkciji dobili hrano, planinske čevlje – gojzerice, čevlje, plašče in zračnice za kolesa ter milo za terenske delavce, pa so si nato to med seboj bratsko razdelili uradniki direkcije, ne glede na to, ali so šli ali ne kdaj tudi na teren. Tako so leta 1948 npr. dobile delavske čevlje kar uradnice telegrafsko-telefonske direkcije namesto vzdrževalcev telegrafsko-telefonskih linij, prav tako pa tudi zanje namenjene UNRA pakete s hrano, čeprav se delavci na terenu niso mogli nikjer hraniti.[78]

Veliko skrb so sindikati vsa leta posvečali zlasti preskrbi kurjave in svojim članom za njen nakup izposlovali pri banki tudi ugodna posojila.[79]

Po poročilih referentke socialno zaščitnega sektorja naj bi bilo prvo leto po vojni zdravstveno stanje poštnih, telegrafskih in telefonskih uslužbencev zadovoljivo, saj je bilo vsega le 1478 bolovanj.[80] Med nalogami sindikata so zelo pogosto navajali njegovo obvezo pri odkrivanju simulantov in neupravičenega koriščenja bolniških dopustov, vendar je v naslednjih letih sindikat vse bolj opozarjal na veliko število obolenj med poštnimi uslužbenci, med katerimi so prevladovala tuberkuloza in različna živčna ter kožna obolenja. Za leto 1948 je referent sektorja za socialno zavarovanje poročal, da je

75 Prav tam.

76 Prav tam, fasc. 2.

77 Prav tam.

78 Prav tam.

79 Prav tam, fasc. 1 in 2; Poštni zbornik, 1950, št. 1–2, str. 7. Brigade, ki so jih ustanovili člani sindikata leta 1948 za sečnjo drv, pa niso sekale samo lesa za kurjavo, temveč so sekale in pripravljale les tudi za izvoz, saj je jugoslovansko gospodarstvo nujno potrebovalo devize za nakup opreme in strojev.

80 Zdravstvena služba v Ljubljani je bila sredi aprila 1946 urejena še vedno tako kot pred okupacijo, poštnim uslužbencem sta bila na razpolago tudi oba ista zdravnika. V Celju in Mariboru pa poštarji niso imeli svojih uradnih zdravnikov (AS, fond 540, fasc. 19 in fond 583, fasc. 1).

bilo od 3721 članov sindikata na bolniški več kot tri dni 1196 članov, manj kot tri dni pa 372 članov. Zato se je sindikat tedaj zavzemal, da bi tudi poštna direkcija pričela izvajati za svoje zaposlene obvezne zdravniške preglede.[81]

Dopustov v prvem letu po vojni seveda ni bilo in jih tudi nihče ni zahteval. Tajništvo zveze ptt tedaj tudi še ni vedelo, kako bodo rešili vprašanje okrevališč, ki so jih pred vojna zgradile strokovne organizacije poštnih uslužbencev.[82] Šele poleti 1946 je izšla uredba o delavskih počitniških domovih in o načinu in uporabljanju sredstev sklada za delavske počitniške domove. Počitniški domovi in okrevališča so postali v celoti skupna last in z njimi je upravljala centralna uprava v Beogradu in to ne glede na to, kdaj in iz katerih sredstev so bili postavljeni.[83] Sredi leta 1946 je izšla uredba o plačanem letnem dopustu delavcev in nameščencev, ki so bili v eni ustanovi zaposleni vsaj 11 mesecev. Dolžina dopusta je bila odvisna od težavnosti dela in od uspešnosti pri delu, in sicer od 14 do 30 dni.[84] Tudi minister za pošto je tedaj odobril uslužbencem dopust, kar pa je razglasil kot nagrado za obnovo domovine in izgradnjo poštne, telegrafske in telefonske službe, zato so dopust dobili le bolehnejši delavci in tisti, ki so se izkazali pri delu ter borci in zlasti spomeničarji.[85] Tajništvo zveze ptt se je zavzemalo, da bi že v letu 1946 čim več delavcem omogočili dopust. Naslednje leto so na sejah tajništva zveze ptt kritizirali izpeljavo organizacije dopustov in opozarjali, naj se pri tem posveti več pozornosti nosečnicam. V letu 1947 je dopust izkoristilo že kar 85 odstotkov delavcev.[86]

Stroške za prenočišče in hrano so člani sindikata plačali sami, če so se za dopust v domu odločili sami. Udarniki, izumitelji in drugi zaslužni delavci in uslužbenci pa so bili oproščeni plačila, če sta jih skupno predlagala sindikalna organizacija in uprava podjetja oziroma ustanove. Tako je tajništvo zveze ptt leta 1946 dodelilo brezplačni dopust štirim poštnim uslužbencem – udarnikom, osem članov pa je plačalo le polovico stroškov letovanja. Zanimivo je, da je septembra naslednje leto poročal socialno-zaščitni sektor, da ima na razpolago še nekaj nakaznic za brezplačni dopust, vendar pa zanj ni bilo interesentov.[87] Več zanimanja kot za letovanje v počitniških domovih je bilo nato leta 1948 za sprejem v okrevališča. Republiški odbor je imel na seznamu 120 članov, ki bi jih bilo potrebno poslati v okrevališče, za kar pa sami niso imeli denarja in se je sindikat potegoval za brezplačne ali vsaj deloma plačljive nakaznice. Poleg tega naj bi člani sindikata iz Slovenije dobili nakaznice za okrevališča za največ 10 dni, iz drugih republik pa najmanj za 20, pogosto pa za še več dni.

Sindikat si je vse bolj prizadeval, da bi delavci preživljali letne dopuste v počitniških domovih in predvsem, da ne bi dopustov izkoriščali za pridobitev dodatnega zaslužka ali delo na kmetijah. Vendar med slovenskimi poštnimi uslužbenci tedaj še ni bilo velikega

81 AS, fond 583, fasc. 2.

82 Pred drugo svetovno vojno je združenje poštnih uradnikov v Sloveniji zgradilo svoj dom – zdravilišče na Pohorju, zvaničniki in služitelji pa so gradili svoje zdravilišče in okrevališče v Laškem. Po vojni so v Sloveniji prodali zemljišče in dom v Laškem in leta 1948 obnovili počitniški dom na Bledu, leta 1949 pa pričeli z obnovo doma na Pohorju, ki so jo zaključili leta 1950 (podrobneje v Ljudmila Bezlaj Krevel, Pošta, telegraf in telefon, 1918–1950, str. 336–337).

83 L. Bezlaj Krevel, Pošta, telegraf in telefon 1918–1950, str. 337. Poleg počitniškega doma na Bledu in Pohorju so imeli jugoslovanski poštni uslužbenci še dom v Kaštel Lukšiču ter zdravilišče v Vrnjačkoj Banji. O številu nakaznic za letovanje članov ptt sindikata iz posameznih republik v sindikalnih domovih je odločal centralni odbor sindikata v Beogradu (Vida Pavlović, Pred ovogodišnje otvaranje naših odmarališta, PTT vesnik, 1949, št. 3, str. 46; M. Jeraj, navedeno delo, str. 173).

84 Več M. Jeraj, navedeno delo, str. 175.

85 L. Bezlaj Krevel, Pošta, telegraf in telefon 1918–1950, str. 305.

86 AS, fond 583, fasc. 1 in 2.

87 Prav tam, fasc. 1.

zanimanja za preživljanje počitnic v sindikalnih domovih. Vzrok za to je najverjetneje v tem, ker uslužbenci niso smeli vzeti s seboj tudi otrok, temveč samo zakonca.[88]

V času izrabe letnega dopusta pa so imeli člani sindikata od leta 1947 še 50 odstotni popust na vseh prometnih sredstvih v državni eksploataciji, razen na letalih, in to ne glede v katerem razredu bi potovali in v katerem kraju bi letovali niti koliko časa bi ostali tam. Tako člani sindikata kot njihovi ožji družinski člani so imeli v letoviščih in zdraviliščih še 25 odstotni popust v vseh državnih gostinskih podjetjih ter so bili ali povsem oproščeni ali pa so plačali le 50 odstotkov turističnih in zdraviliških pristojbin.[89]

Referentka socialno-zdravstvenega odseka je že na prvi redni konferenci tajništva zveze ptt leta 1946 opozorila na slab gmotni položaj uslužbencev na najnižjih delovnih mestih, katerih prejemki niso bili usklajeni z nenehnimi podražitvami. Očitno je bil glede urejanja teh vprašanj sindikat bolj ali manj nemočen. Tudi v naslednjih dveh letih so na sejah tajništva tu in tam še postavljali zahtevo, da naj sindikalna tarifna komisija oziroma sektor bolj zavzeto sodeluje pri določanju plač in napredovanj, pri izdelavi sistemizacije delovnih mest in pri novem zaposlovanju.[90] Kljub možnostim sodelovanja na sejah pa sindikat ni imel kake pomembnejše vloge pri konkretnem odločanju o plačah.[91]

Čeprav so po drugi svetovni vojni spet oživili institucijo delavskih zaupnikov, ki jih je prečiščeno besedilo zakona iz leta 1946 označilo kot predstavnike delavcev, nameščencev in uslužbencev, torej fizičnih in umskih delavcev, pa o njihovem delovanju, vlogi in pomenu v poštnih, telegrafskih in telefonskih ustanovah zvemo le, naj bi jih volili v letu 1946 in da naj bi bili strokovnjaki. Kajti le strokovnjaki bi lahko nadzirali delo, ne da bi trpeli zaradi tega medsebojni odnosi.[92] Naloge delavskih zaupnikov naj bi namreč bile, da skupno s sindikati in upravo ustanov delujejo za zaščito socialnih, gospodarskih in kulturnih interesov delavcev, da pomagajo pri pospeševanju dela in delovne discipline, da kontrolirajo proizvodnjo in izvajanje delovnega načrta in da pomagajo pristojnim organom pri kontroli izpolnjevanja zakonov, uredb, odredb, pravilnikov in odločb upravnih organov.[93]

Že konec leta 1946 je zakon o ustanovitvi inšpekcije dela odpravil delavske zaupnike. Inšpekcije dela so bile skupaj s sindikalnimi organizacijami zadolžene za nadziranje izvajanja predpisov o delovnih razmerjih in o varstvu pravic iz delovnih razmerij ter izvajanja higijenskih in tehničnih predpisov za varstvo pri delu. Pomožni organi inšpekcije dela pri opravljanju njenih nalog so bili delavski inšpektorji, ki so bili izvoljeni zastopniki delavcev in uslužbencev v podjetju, organizaciji ali ustanovi. Skrbeti so morali za pravilno izpolnjevanje predpisov o ureditvi delovnih razmerij in delovnih pogojev za higijensko in tehnično varstvo delavcev. Volili so jih za dobo enega leta, njihovo delo je bilo prostovoljno in za opravljanje svoje dolžnosti niso prejemali nagrade.[94]

---

88 V. Pavlović, navedeno delo.

89 Uredba o ugodnosti članov enotnih sindikatov Jugoslavije v času izrabe letnega dopusta, Uradni list FLRJ, 1947, št. 48; primerjaj tudi PTT vesnik, 1947, št. 12, str. 219. Pod to uredbo je bil podpisan sam maršal Josip Broz Tito, pod njim pa še minister za promet in minister za trgovino in preskrbo.

90 Tajništvo zveze ptt je decembra 1946 predlagalo dva svoja člana v komisijo za sistemizacijo (AS, fond 583, fasc. 1).

91 AS, fond 583, fasc. 1 in 2.

92 Prav tam, fasc. 1.

93 Uradni list DFJ, 1945, št. 54; prav tam, št. 87; Uradni list FLRJ, 1946, št. 58. Glej še v M. Jeraj, navedeno delo, str. 186–192.

94 Če delavski inšpektor ni uspel odpraviti nepravilnosti, je moral o tem obvestiti delovnega inšpektorja

Sindikalni sektor za zaščito dela bi se moral posvetiti predvsem izboljšanju higijenskih razmer na poštah.[95] Sredi leta 1947 so na sestanku tajništva zveze ptt prvič opozorili, naj se z organizacijo tekmovanj ne pretirava. Marsikje so namreč z zahtevami po prekoračitvi norm pretiravali do take mere, da je bilo načeto zdravje uslužbencev. Sindikat naj bi vzpodbujal uslužbence, da se potrudijo doseči sto odstotno normo, nikakor pa naj ne bi presegali norme za več kot deset odstotkov. Leta 1948 so glede socialnih nalog sindikata določili, da morajo sindikalni referenti za higiensko zaščito skupaj z delavskimi inšpektorji posvetiti vso skrb življenju in zdravju članov. Zato naj bi sodelovali z zavodom za socialno zavarovanje ter se borili za zmanjšanje števila obolenj, zaradi izboljšanja preskrbe pa naj bi se povezali tudi z referentom za stanovanja in preskrbo. Vendar sektor za zaščito dela ni bil preveč aktiven in so bile higijenske razmere ter tehnična zaščita dela na poštah zelo slabi še v petdesetih letih.[96]

Že septembra 1945 je sindikat od bivšega direkcijskega terenskega odbora osvobodilne fronte prevzel menzo, v kateri naj bi se prehranjevali vsi ljubljanski poštni, telegrafski in telefonski uslužbenci.[97] Konec leta 1946 je menza obvestila sindikat, da posluje z veliko izgubo in je bila zadolžena že za 50.000 dinarjev. V menzi se je prehranjevalo zelo malo uslužbencev, saj je imela vsega le 50 abonentov, vendar jo iz političnih razlogov niso smeli ukiniti. Zato je v začetku leta 1947 tajništvo zveze ptt prosilo direkcijo za posojilo, del dolga pa naj bi vrnil tudi uslužbenec, ki je bil zadolžen, da vodi blagajno menze. Sredi leta je sindikat predlagal, da bi upravo menze prevzela direkcija. Ker je ni, je bil sindikat prisiljen konec leta 1947 ponovno iskati posojilo za pokritje izgube.[98] Po leta 1948 izdani uredbi o ustanavljanju delavsko-uslužbenskih restavracij in uprav za družbeno prehrano so morala vsa večja podjetja in ustanove odpreti restavracijo za prehrano svojih uslužbencev. Odtlej je sindikat le ocenjeval hrano v menzah in predlagal razne izboljšave, ni pa jih bil več dolžan vzdrževati in skrbeti zanje.[99] Za izboljšanje prehrane v svoji menzi in za potrebe svojih uslužbencev so mariborski poštarji v Šentilju ustanovili ekonomijo z velikim sadovnjakom, na kateri so pridelovali predvsem zelenjavo in sadje ter redili nekaj goveje živine, konj in prašičev.[100]

Reševanje stanovanjskih vprašanj je bilo najprej v delokrogu ministrstva za socialno politiko, po njegovih navodilih in nadzorstvom pa so s stanovanjskimi prostori lahko razpolagali samo pristojni krajevni oziroma izvršni mestni narodnoosvobodilni odbori. Sredi leta 1946 je prešla ta pristojnost na ministrstvo za notranje zadeve in izvršilne odbore ljudskih odborov, ki so imenovali stanovanjske komisije, nato pa je leta 1947 prešla pristojnost reševanja stanovanjskih zadev na izvršilne odbore ljudskih odborov in okrajnih oziroma mestnih izvršilnih odborov ter njihovih stanovanjskih komisij. Zaradi velikega pomanjkanja stanovanj so sindikalne organizacije tej problematiki posvečale veliko pozornost in tudi sodelovale pri delu stanovanjskih komisij.[101]

---

oziroma inšpekcijo dela (Uradni list FLRJ, 1947, št. 11 in prav tam št. 43. Glej še M. Jeraj, navedeno delo, str. 194–200).

95 Rad sindikalnih organizacija po higijensko-tehničkoj zaštiti rada, PTT vesnik, 1949, št. 6, str. 32–34.

96 AS, fond 583, fasc. 2 (zlasti Okrožnica z dne 11. 10. 1948).

97 Prav tam, fasc. 1; primerjaj tudi L. Bezlaj Krevel, Pošta, telegraf in telefon 1918–1950, str. 301–302.

98 Ker so bili v menzi pogosto množični sestanki, je hitro zmanjkala tudi oprema menze, predvsem pribor in kozarci, saj je tega blaga v trgovinah primanjkovalo (AS, fond 583, fasc. 1 in 2).

99 AS, fond 583, fasc. 2.

100 Janko Vinčić, PTT ekonomije, PTT vesnik, 1949, št. 6, str. 9–10.

101 Tajništva zveze ptt je že na seji 14. avgusta 1945 razpravljal o možnostih reševanja pereče stanovanjske problematike (AS, fond 583, fasc. 1; primerjaj tudi M. Jeraj, navedeno delo, str. 147–149).

Zakon o zadrugah iz srede leta 1946 je predvideval še ustanavljanje stanovanjskih zadrug. Te naj bi preskrbele delavcem in nameščencem poceni in zdrava stanovanja, za kar bi sindikati zagotovili materialna sredstva in brezplačno delovno silo svojih članov.[102] Na konferenci tajništva zveze ptt so že aprila 1946 sprejeli predlog, da bi bodoče stanovanjske zadruge imele možnost zidati tudi stanovanjske hiše. Kot smo videli, so nato konec decembra 1946 ob reorganizaciji tajništva zveze ptt ustanovili poseben sektor za preskrbo in stanovanja.[103] Po ustanovitvi stanovanjske zadruge je imelo v njej svojega delegata tudi tajništvo zveze ptt, ki je k zadrugi pristopilo s 30 deleži po 500 dinarjev.[104] Leta 1948 so med naloge sektorja za preskrbo in stanovanja uvrstili tudi reševanje stanovanjskih vprašanj članov sindikata.[105] Tedaj sta izšli dve pomembni tozadevni odločbi, od katerih je prva odredila, da se po zaključnem računu sredstva rezervnega sklada službe za zaposlitev delavcev dodelijo centralnemu odboru sindikatov v Beogradu za izgradnjo delavskih prenočišč in stanovanj ter objektov splošnega sindikalnega značaja. Druga pa je določila vsoto sredstev, ki se dodeli centralnemu odboru sindikatov za gradnjo v letu 1948 planiranih delavskih stanovanj iz sredstev sklada službe za zaposlitev delavcev in od prispevkov, ki jih bo državni zavod za socialno zavarovanje nabral za posredovanje dela.[106]

Republiški odbor sindikata ptt si je prizadeval, da bi prišlo do gradnje poštnega stanovanjskega bloka v Ljubljani. Prošnjo z utemeljitvijo potrebe za to je odbor poslal tedanjim najvplivnejšim slovenskim politikom, in sicer Kardelju, Kidriču in Marinku. Konec leta 1948 so odobrili gradnjo poštnega bloka s 35 do 40 stanovanji. Poštni, telegrafski in telefonski uslužbenci so stanovanjski blok gradili s prostovoljnim delom, kljub velikemu navdušenju in zavzetosti pa je gradnja le s težavo in počasi napredovala, ker je primanjkovalo gradbenega materiala.[107]

V sindikalni organizaciji poštnih uslužbencev so imeli prva leta po ko koncu druge svetovne vojne še velik vpliv predvojni sindikalni funkcionarji, katere so po letu 1947 postopno izpodrivali novi kadri, ki so se za sindikalne funkcionarje izobraževali v Beogradu na posebnih tečajih.[108] Sindikat je hkrati pričel vse bolj izgubljati vlogo delavskih zaščitnikov, saj je delavsko zaščito prevzela država.[109] Za leto 1950 si je republiški odbor sindikata ptt uslužbencev zadal za nalogo le še izboljšanje kvalitete dela, doseganje planskih nalog, skrb za ideološki in strokovni napredek članov sindikata, za dvig delovne discipline ter čisto na koncu še sodelovanje s poštno upravo pri nagrajevanju delavcev in pri reševanju še nerešenih tarifnih vprašanj.[110]

Zaradi težavnih razmer, v katerih so se po prvi in drugi svetovni vojni znašli državni uslužbenci, so bile njihove stanovske oziroma sindikalne organizacije prisiljene svoje delovanje usmeriti predvsem v reševanje socialnih vprašanj.

Po prvi svetovni vojni so se organizacije poštnih, telegrafskih in telefonskih uslužbencev same in v povezavi z organizacijami drugih državnih uslužbencev borile predvsem za uvedbo enotne službene pragmatike za vso državo, za poenotenje plač v novi državi, za izboljšanje preskrbe in za učinkovite ukrepe proti vse bolj naraščajoči dra-

---

102 O stanovanjskih zadrugah glej M. Jeraj, navedeno delo, str. 152.

103 AS, fond 583, fasc. 1.

104 Prav tam.

105 Prav tam, fasc. 2.

106 Uradni list FLRJ, 1948, št. 43 ter prav tam, št. 61. Podrobneje v M. Jeraj, navedeno delo, str. 149–150.

107 AS, fond 583, fasc. 2. Glej še L. Bezlaj Krevel, Pošta, telegraf in telefon 1918–1950, str. 300.

108 Prav tam, fasc. 1.

109 Glej M. Jeraj, navedeno delo.

110 Poštni zbornik, 1950, št. 16/17, str. 144.

ginji. Svoje zahteve so skušale uresničiti s pisanjem peticij vladi in s sprejemanjem resolucij na organiziranih protestnih shodih ter s podobnimi množičnimi manifestacijami. Občasno so zagrozile tudi z organizacijo stavke, vendar so se državni uslužbenci le redko odločili za tako skrajno obliko protesta. Težak gmotni položaj svojih članov pa so stanovske organizacije poštnih uslužbencev blažile z ustanavljanjem lastnih gospodarskih odsekov oziroma zadrug ter podpornih in pogrebnih skladov oziroma društev.

Gospodarski odseki oziroma zadruge so poskrbele uslužbencem po nižjih cenah ali pa vsaj na obroke nabavo živil, obleke, obutve in predvsem kurjave, poskrbeli so tudi za popust pri plačilu zdravniških in zobozdravniških pregledov in posegov in popust pri nakupu zdravil. Gospodarska zadruga Zveze poštnih organizacij, ki je delovala še po drugi svetovni vojni, je svojim članom sčasoma omogočila celo varno nalaganje prihrankov in jim nudila posojila pod ugodnimi pogoji. Podporni in pogrebni skladi ali društva so zagotavljali članom pomoč v času bolezni, članicam tudi ob porodu, v primeru smrti člana ali smrti v njegovi družini pa so omogočali svojcem dostojno pokopati svoje drage. Med njimi je bilo najpomembnejše t.i. obsmrtno podporno društvo Dobrota, ki je v okviru sindikata delovalo še sredi petdesetih let preteklega stoletja. Prav tako so poskušali poštni uslužbenci že po prvi svetovni vojni reševati pereče pomanjkanje stanovanj z ustanovitvijo lastne stanovanjske zadruge, ki pa seveda ni mogla uspešno izpolnjevati svoje naloge zgolj z deleži zainteresiranih članov.

Ne glede na to, da je bila sindikatom po drugi svetovni namenjena povsem drugačna vloga kakršna je bila vloga stanovskih in strokovnih organizacij v času med obema vojnama, pa so imeli v prvih letih po drugi svetovni vojni še vedno določeno vlogo pri zaščiti delavskih pravic, kar pa seveda niso počeli z organizacijami protestnih shodov in pisanjem peticij.

Tudi sindikat poštnih uslužbencev je sodeloval pri sistemizaciji in v tarifnih komisijah pri razvrščanju poštnih, telegrafskih in telefonskih uslužbencev v položajne skupine oziroma zvanja, s čimer je bila povezana višina mesečne plače in dodatkov k plači, prav tako je sodeloval pri izdelavi delovnih norm in pripravi zaščitne delavske zakonodaje, se zavzemal za rešitev vprašanj napredovanja uslužbencev, za nagrajevanje nedeljskega dela in dodatkov za delo na terenu ipd. Vendar so bile pristojnosti sindikata pri reševanju teh vprašanj bolj ali manj samo formalne in omejene na prisostvovanje na sejah in dajanje mnenj. Večjo vlogo pri reševanju vprašanj iz delovnih razmerij je imel sindikat le pri zahtevah za nabavo in nato pri razdeljevanju službene obleke in obutve, pri kolikor toliko pravični delitvi racioniranega blaga in živilskih nakaznic ter pri omogočanju koriščenja letnih dopustov.

Pri reševanju povojnega pomanjkanja stanovanj je bil sindikat uspešnejši od stanovskih organizacij po prvi svetovni vojni, saj mu je uspelo za gradnjo stanovanjskega bloka za uslužbence ljubljanske poštne in telegrafsko-telefonske direkcije pridobiti od države sredstva za gradbeni material, blok pa so zgradili s prostovoljnim delom člani sindikata.

Tako kot poštne stanovske organizacije po koncu prve svetovne vojne je tudi sindikat uslužbencev pošte, telegrafa in telefona po drugi svetovni vojni več let poskušal ublažiti veliko pomanjkanje osnovnih življenjskih potrebščin in pomanjkljivo preskrbo ter olajšati svojim članom izredno težak gmotni položaj. Zato so ustanovili poseben sklad za dajanje denarne pomoči, organizirali udarniške akcije za pripravo kurjave, razdeljevali priboljške iz UNRA paketov uslužbencem z najnižjimi dohodki, skrbeli za dodatno preskrbo živil in drugega blaga ter omogočali nakup tega najpotrebnejšim uslužbencem tudi z ugodnimi posojili. Trudili so se zagotoviti čim večjemu številu članov poceni ali celo brezplačna letovanja v sindikalnih domovih in zdraviliščih ter raznih letoviščih.

FRANCE KRESAL

KAZENSKE DOLOČBE ZA STEČAJ IN BANKROT NA SLOVENSKEM OD 1868 DO DRUGE SVETOVNE VOJNE

Bankrot in stečaj je bil pereče gospodarsko in družbeno zlo in so ga kot takšnega tudi obravnavali tako v gospodarski kot v kazenski zakonodaji vse do druge svetovne vojne. Med vojno in po družbenopolitičnih spremembah po njej je s prenehanjem svobodnega podjetniškega delovanja stečaj postal brezpredmeten za vso drugo polovico 20. stoletja. V obdobju sedanje tranzicije je zopet postal pereč gospodarski in družbeni problem. Zato je prav, da si osvežimo zgodovinski spomin na kazenske določbe, ki so nekoč grozile prezadolžencem in stečajnikom.

Učinki gospodarskega liberalizma 19. stoletja so bile tudi tvegane naložbe, finančne zlorabe posameznih podjetnikov ter nevestno poslovanje ali zapravljivost drugih, preveliko tveganje in nesrečni slučaji, preveliko in lahkomiselno ali pa tudi špekulativno zadolževanje brez kritja ter številne druge okoliščine, ki so številna podjetja in posameznike pripeljale v bankrot. Mnogo kapitala je bilo tako izgubljenega.[1] Da bi regulirali struge pretoka kapitala, predvsem pa da bi odpravili ali omilili negativne stranske pojave in gospodarske posledice številnih bankrotov in stečajev, so uvajali ostre represivne ukrepe tako kazenske kot moralne. Stečaj je bil kazniv gospodarski prestopek, če je do njega prišlo iz malomarnosti in neprevidnosti, ali pa je bilo kaznivo dejanje, če je do njega prišlo iz špekulativnih ali goljufijskih namenov. V vsakem primeru pa je bil stečaj za dolžnika nečastno dejanje z izgubo nekateri častnih, političnih in državljanskih pravic. Represija na tem področju, splošni razvoj večje gospodarske urejenosti in transparentnosti podjetniškega poslovanja so bili po več desetletjih delovanja deloma uspešni. Represivni ukrepi so se zmanjšali, moralne norme za dolžnike v stečaju pa so ostale nespremenjene do druge svetovne vojne.

Stečaj po avstrijskem konkurznem redu

Uvedbo in izvajanje konkurzov je do jugoslovanskega konkurznega zakona iz leta 1929 urejal avstrijski konkurzni red iz leta 1868. Razen Konkurznega reda iz leta 1868 in noveliranega iz let 1896, 1897 in 1916 je stečajne določbe imel tudi Obrtni red iz leta 1859 z novelami iz let 1883, 1897 in 1902 o izgubi obrtne pravice zaradi konkurza,[2] Trgovinski zakon iz leta 1862 glede pristojnosti konkurznih oblasti[3] in Kazensko pravni red iz leta 1873 o dokazilni moči trgovinskih knjig in verodostojni bilanci ob uvedbi stečaja ter o obvezni prijavi državnemu pravdniku v kazensko preiskavo vsakega dolž-

1 Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1961, str. 519–520. Ponatis 1996.

2 Anton Kralj, *Obrtni red*. Zbirka in razlaga najvažnejših obrtnih zakonov, ukazov in razsodb upravnega sodišča. Ljubljana 1903, str. 33, 38–39.

3 Občni kupčijski zakonik z dne 17. decembra 1862. Prve bukve. O kupčijskem stanu, čl. 13–14, 16, 30–31, 42 in 46. Odlomki iz državnega zakonika za avstrijsko – ilirsko Primorje, ki zapopada pokneženo grofijo Goriško in Gradiško, mejno grofijo Istersko in neposredno državno mesto Trst z obmestjem vred. XV. zvezek z dne 3. januarja 1863, str. 113–126.

nika v stečaju.[4] Kazenske določbe za konkurz je vseboval Kazenski zakonik z dne 27. maja 1852 v členih 199 in 486.[5]

Konkurzno sodišče je moralo vsakega dolžnika v stečaju prijaviti tudi državnemu tožilstvu, ki je uvedlo kazensko preiskavo o celotnem poslovanju gospodarske družbe, da bi ugotovilo, če je do konkurza ali prisilne poravnave prišlo zaradi goljufije, prevare ali kakega drugega kaznivega gospodarskega dejanja.[6]

Če v kazenski preiskavi dolžnik ni mogel dokazati, da je do njegove prezadolžitve ali insolvence prišlo samo zaradi nesrečnega slučaja brez lastne krivde in da ni čez mero zapravljal, ga je državni tožilec pred kazenskim sodiščem obtožil kaznivega gospodarskega prestopka ("pregreška") po čl. 486 kazenskega zakonika s kaznijo strogega zapora treh mesecev do enega leta, ali pa kaznivega dejanja goljufije po čl. 199 s kaznijo strogega zapora 6 mesecev do 10 let.

Podjetnik je storil gospodarski prestopek po čl. 486 kazenskega zakonika, če ni sam prijavil konkurza, ko je stanje pasive preseglo aktivo, ampak se je znova zadolževal ali zastavljal svoje premoženje z namenom, da bi pokrival svoje izgube. Kaznivo je bilo tudi začeti gospodarsko dejavnost v dolgovih ali brez potrebne podjetniške glavnice, če je bila predpisana; če ni vodil predpisanih knjig, ali jih je vodil pomanjkljivo; če je zamolčal, ali prikril neugodne finančne podatke; če ni mogel dati zadostnega pojasnila, kako so nastali dolgovi in kako je uporabil večje prejemke denarja, blaga ali drugih stvari; če se je spuščal v tvegane posle, ali če je skušal zapravljivo prodajati blago pod ceno z namenom, da bi s tem zavlekel razglasitev konkurza.

Kaznivo dejanje goljufije po čl. 199 kazenskega zakonika pa je storil podjetnik, ki je skušal z zvijačami podaljšati svoj kredit, z izmišljenimi upniki ali s pomočjo goljufivih dogovorov, ali je s prikrivanjem svojega premoženja ponaredil pravo in pravilno premoženjsko stanje.

Če je v stečaj prišla gospodarska družba (podjetje), so bili kaznovani vsi člani organov odločanja v podjetju, ki so bili krivi za nastali položaj. Pri javnih družbah in komanditnih družbah ter pri komanditnih družbah na delnice so bili to osebno odgovorni družbeniki, pri delniških družbah pa člani načelstva.[7]

Stečaj je bil tudi nečastno dejanje. Sklep o uvedbi stečaja je konkurzno sodišče poslalo vsem dejavnikom, ki so bili kakorkoli pristojni za ravnanje z dolžnikom. Pristojne ustanove so proti dolžniku v stečaju odločale o izgubi dela državljanskih, častnih in službenih pravic. Dokler je trajal konkurzni postopek, dolžnik ni imel volilne pravice za deželni ali državni zbor, ni mogel biti izvoljen v občinski odbor, če je bil občinski svetnik, ni mogel opravljati svoje službe, izgubil je mandat poslanca deželnega ali državnega zbora, ni imel ne aktivne ne pasivne volilne pravice za trgovsko obrtno zbornico in za obrtne zadruge, ni smel obiskovati nobene borze, ni mogel postati sodnik ali biti v kakršnikoli sodniški službi; državni uradniki so bili suspendirani, prav tako notarji in odvetniki; borzni sensal je izgubil službo, stečajnik ni mogel biti sodni izvedenec, niti ni mogel sodelovati v poroti.

---

4 Kermavner, Pravni pomen trgovskega knjigovodstva. *Slovenski trgovski vestnik.* Glasilo trgovskega društva Merkur, Ljubljana 1905, leto II., št. 11, str. 126–128.

5 Konrad Vodušek, O konkurzih. *Slovenski trgovski vestnik.* Glasilo slovenskega trgovskega društva "Merkur". Ljubljana 1905, II, št. 3, str. 30–31.

6 Konrad Vodušek, O konkurzih. *Slovenski trgovski vestnik.* Glasilo slovenskega trgovskega društva "Merkur". Ljubljana 1905, II, št. 3, str. 30–31. Anton Kralj, Obrtni red. Zbirka in razlaga najvažnejših obrtnih zakonov, ukazov in razsodb upravnega sodišča. Ljubljana 1903, str. 38.

7 Anton Kralj, *Obrtni red.* Zbirka in razlaga najvažnejših obrtnih zakonov, ukazov in razsodb upravnega sodišča. Ljubljana 1903, str. 33, 38–39.

Osebe, katerih premoženje je prišlo v konkurz, niso mogle samostojno voditi nobenega podjetja ali obrtnega obrata, dokler je ta postopek trajal. Prezadolženci so bili po poslovnem statusu izenačeni z zapravljivci, mladoletniki in duševno zaostalimi osebami. Te sankcije so pri navadnem konkurzu prenehale, ko je bil konkurz končan. Pri trgovskem konkurzu, ki se je končal s prisilno poravnavo, je bila zahtevana še javna rehabilitacija dolžnika, ki je bila dosežena šele tedaj, ko je dolžnik dokazal, da je vse terjatve upnikov docela poplačal, ali poravnal na dogovorjen način; ta dejstva je moralo ugotoviti konkurzno sodišče.[8]

V obdobju razvitega kapitalizma je pri gospodarskem poslovanju stečajno pravo varovalo upnike pred nevestnimi dolžniki, zaposlene delavce pa pred odpusti. Konkurz ni pomenil odpovedi delovnega razmerja zaposlenim delavcem. V primeru konkurza so imeli zaposleni delavci pravico zahtevati izplačilo mezde pred vsemi drugimi upniki. Konkurzni upniki so se delili na 3 razrede po pomembnosti njihovih zahtevkov. V prvi red so sodile plače, mezde in ostali prejemki zaposlenega osebja, v drugi red so sodile vse javne davščine, obvezni prispevki za socialno zavarovanje; za denarne zavode so bila v drugem redu tudi izplačila hranilnih vlog. V tretji red so sodile vse ostale konkurzne terjatve.

Prejšnje osebno poroštvo dolžnika je z razvojem gospodarskih družb preraslo v premoženjsko poroštvo. Iz tega sistema je izhajal Jožefinski splošni sodni red iz leta 1781, ki je urejal civilno pravdni izvršilni postopek terjatev, vseboval pa tudi nekaj določil o konkurzu. Še istega leta je Jožef II. izdal konkurzni red, ki je veljal z več reformami skoraj sto let. Šele pod vplivom idej političnega in gospodarskega liberalizma je bil jožefinski konkurzni red moderniziran z zakonom z dne 25. decembra 1868. Ta konkurzni zakon je bil po tridesetih letih noveliran z več določbmi socialnopolitične zaščite in skupnih interesov tako upnikov kot dolžnikov in je 28. marca 1897 izšel v dopolnjenem besedilu. Taka konkurzna ureditev je nato trajala vse do prve svetovne vojne.[9]

Rigorozni stečajni postopek je imel namen dolžnikovo premoženje spremeniti v denar in izkupiček razdeliti med upnike. S tem se je končala gospodarska eksistenca dolžnikova in upniki so dobili po dolgem času in z velikimi sodnimi stroški včasih le minimalno kvoto svojih terjatev.[10]

Najbolj odmevni konkurzi so bili, ko je leta 1873 propadla osrednja dunajska banka. Za prebivalstvo na slovenskem ozemlju so bile najbolj boleče prisilne prodaje kmečkih gospodarstev, ki so imele značaj konkurzov. V osemdesetih letih 19. stoletja je bila petina slovenskih kmetij prezadolžena, druga petina pa močno zadolžena. Samo na Kranjskem je bilo v letih 1868 do 1893 prodanih na prisilnih dražbah 10.190 kmetij. Po statističnih podatkih za leto 1902 je bilo v vsej Avstriji 1.223 konkurzov (Statistische Monatsschrift, maj 1904). Na slovensko ozemlje je odpadlo okrog 3,6% tega števila. Priglašenih konkurzov je bilo za dobro tretjino več. Med stečajniki je bilo največ fizičnih oseb in sicer 1.155, gospodarskih družb je bilo slabih 6% in sicer 38 javnih trgovskih družb, 29 zadružnih in 1 delniška družba. V konkurzih so prevladovala manjša podjetja z do 20.000 K aktivnega premoženja (70%), dobra petina je bilo srednje velikih podjetij z do 100.000 K premoženja in le 8% podjetij je bilo večjih z nad 100.000 K aktivnega premoženja. Priglašene terjatve upnikov so znašale 69,5 milijonov K (cca 60.000 K na podjetje), vrednost aktivnega premoženja teh podjetij je znašala 40,5

8 Konrad Vodušek, O konkurzih. *Slovenski trgovski vestnik*. Glasilo slovenskega trgovskega društva "Merkur". Ljubljana 1905, II, št. 3, str. 30–31, 41–43, 51–52, 63–64, 86–87, 99–101, 111–113, 122–124, 139–141.

9 Robert Bartsch, *Grundriss des Inslovenzrechts*, Wien 1983, str. 17–23, 130, 200.

10 Vladni zakonski predlogi v državnem zboru. *Slovenski trgovski vestnik*. Glasilo slovenskega trgovskega društva "Merkur". Ljubljana 1905, II, št. 1, str. 6–8.

milijonov K (cca 33.155 K na podjetje), iz stečajne mase so iztržili le 19,2 milij. K, kar je pomenilo samo dobro četrtino upniških terjatev, tričetrt upniškega kapitala pa je bilo izgubljenega. Skoraj polovica upnikov (46%) ni dobila skoraj nič iz stečajne mase, četrtina je iztržila 10% do 25% svojih terjatev, petina 25% do 50% in manj kot desetina upnikov (9%) je dobila iz stečajne mase več kot polovico svojih terjatev.[11] Podatke o trgovskih konkurzih je začel mesečno objavljati Slovenski trgovski vestnik v svojem prvem letniku; pozneje je prenehal s temi objavami.[12]

Tako klavrni učinki stečajnih postopkov so vodili trgovsko obrtne zbornice v akcijo za spremembo stečajne politike. Predlagali so tako stečajno politiko, ki bi upnikom omogočala hitreje in v večjem deležu realizirati svoje terjatve, predvsem pa v čimvečji meri ohraniti gospodarsko aktivnost zadolžencev. Nova stečajna politika naj bi predvsem preprečila prehitro razprodajo gospodarskih potencialov zadolženih podjetij in jim omogočala neprekinjeno poslovanje in s tem ustvarjanje novega prihodka, kar je bilo v interesu tako upnikov kot dolžnikov. Po prizadevanju trgovsko obrtnih zbornic je prišlo 22. novembra 1904 do vladnega predloga za spremembo konkurznega zakona. Predlagali so uvedbo predkonkurzne poravnave.

Razprave o konkurzu so bile v prvem desetletju novega stoletja med podjetniki številne in zlasti v trgovskih krogih tudi zelo pereče in aktualne. Slovenski trgovski vestnik je v posebni rubriki tekoče objavljal sezname podjetij v stečaju. Tudi teoretično so stečajem posvečali veliko pozornosti. V trgovskem društvu Merkur je imel leta 1904 dr. Konrad Vodušek, takratni strokovnjak za stečajno pravo, serijo predavanj o konkurzu v teoriji in praksi. Zaradi velikega zanimanja o tej temi, so vse leto 1905 izhajali strokovni članki o konkurzu.[13] Stečaji so bili številni, gospodarska škoda velika in razprave o tej tematiki so bile aktualne vse desetletje. Ker so bili stečajni postopki na sodiščih tako dolgotrajni in zapleteni ter zato neugodni tako za upnike kot za dolžnike, so prihajali številni predlogi za spremembe konkurznega zakona tako iz trgovsko obrtnih zbornic, kot iz gospodarskih krogov in iz krogov gospodarskih teoretikov. Te spremembe naj bi vodile v učinkovitost stečajne politike in rešile upnike dolgotrajnih postopkov, dolžnike pa obvarovale prevelike škode in jih primerno zaščitile pred popolnim gospodarskim zlomom. Pri tem so se sklicevali na konkurzno zakonodajo drugih držav, kjer je bila že uveljavljena liberalnejša stečajna politika in je bila uspešna.[14] Predkonkurzne poravnave so že imeli v Franciji, Belgiji in Švici od leta 1889, Nizozemska jih je uvedla leta 1893, Norveška leta 1899 in Italija leta 1903.

Šele po desetih letih razprav je prišlo 1. junija 1914 do novele konkurznega zakona. Avstrijski konkurzni red, ki je bil leta 1916 dopolnjen s posebnim Zakonom o prisilni poravnavi izven konkurza, je uvajal sklic upnikov in predkonkurzno poravnavo brez razpisanega konkurza a z enakim učinkom, kot bi ga imel konkurz s prisilno poravnavo, vendar brez negativnih posledic za nadaljnje gospodarjenje zadolženca. Prisilni upravitelj ni bil imenovan. Zadolženo podjetje je ohranilo gospodarsko samostojnost in imelo pobudo za rešitev dolžniške krize v svojih rokah. Dolžnik je lahko sodišče zaprosil za sklic upnikov in predkonkurzno poravnavo, če je sodišče ugotovilo, da je bil

11 Konkurzi v letu 1902. *Slovenski trgovski vestnik*. Glasilo slovenskega trgovskega društva "Merkur". Ljubljana 1904, I, št. 6, str. 64–65.

12 *Slovenski trgovski vestnik*. Glasilo trgovskega društva Merkur, Ljubljana 1904, leto I., št. 1, 2, str. 18, št. 3, str. 30, št. 4, str. 41, št. 5, str. 54, št. 6, str. 66, št. 7, str. 78, št. 8, str. 89.

13 *Slovenski trgovski vestnik*. Glasilo slovenskega trgovskega društva "Merkur". Ljubljana 1905, II, št. 1–12, str. 4–6, 13–15, 30–32, 41–43, 51–52, 63–64, 86–87, 99–101, 111–113, 122–124, 139–141.

14 Vladni zakonski predlogi v državnem zboru. *Slovenski trgovski vestnik*. Glasilo slovenskega trgovskega društva "Merkur". Ljubljana 1905, II, št. 1, str. 6–8.

tega subjektivno vreden in če so obstajali objektivni pogoji za realizacijo poravnave. Da je dolžnik dokazal svojo subjektivno vrednost, je moral predložiti svoje premoženjsko stanje in dve zadnji letni bilanci iz katerih je izhajalo, da ni bil že prej prezadolžen. Ni smel že kdaj prej biti v konkurzu ali v poravnavi. Ni smelo biti niti suma, da je goljufiv ali lahkomiseln zadolževalec. Njegove trgovske knjige so morale biti v redu. Da je bilo moči objektivno upati na uspeh predkonkurzne poravnave je moral dolžnik ponuditi upnikom tretjega razreda najmanj 30% kvoto upniških terjatev. Da bo ta kvota res izplačana, je moralo biti razvidno iz dolžnikovega premoženjskega stanja, ali pa so morali za to jamčiti solventni poroki. Če je sodišče ugodilo prošnji za predkonkurzno poravnavo, so bile ustavljene vse sodne izterjave zoper dolžnika tako, kot če bi bil razglašen konkurz. Ni pa bil imenovan stečajni upravitelj, dolžnik ni izgubil razpolagalne pravice nad svojim premoženjem in je z njim svobodno gospodaril; ni bila uvedena kazenska preiskava. Rok za izvršitev poravnave je bil 10 dni. Če predkonkurzna poravnava z upniki ni uspela, je bil uradno razglašen konkurz z vsemi posledicami.

Te določbe avstrijskega konkurznega zakona so veljale v Sloveniji še vse do leta 1929, ko je bil sprejet jugoslovanski konkurzni zakon.[15]

Stečaj po jugoslovanskem konkurznem zakonu

Do leta 1929 se je v Sloveniji uporabljala še vsa stara avstrijska zakonodaja o stečajni politiki. Osrednja vlada Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev je leta 1921 razširila veljavnost avstrijskega Konkurznega reda z dne 28. aprila 1916 na vso državo. To je storila z Zakonom o proračunskih dvanajstinah (čl. 13) z dne 31. decembra 1921.[16] Tekst zakona pa je izšel šele 25. aprila 1922 v Službenih novinah in 5. marca 1924 v Uradnem listu ljubljanske in mariborske oblasti.[17] Konkurzni (stečajni) zakon za kraljevino Jugoslavijo je izšel 22. novembra 1929.[18] Vpliv avstrijske ureditve je bil občuten tudi pri novem jugoslovanskem konkurznem zakonu, ki je enotno urejal stečajno politiko v vsej državi do razpada prve Jugoslavije. Stečajni postopek, pravice upnikov in dolžnosti insolventnega dolžnika ter pristojnosti konkurznega sodišča in stečajnega upravitelja so bile podobno urejene kot prej po starem avstrijskem konkurznem zakonu. Vseboval pa je tudi posebno poglavje o skrajšanem konkurznem postopku za manjše vrednosti konkurzne mase, ki niso presegale vsote stotisoč dinarjev. Izven stečajnega postopka je bila možna tudi prisilna poravnava po posebnem Zakonu o prisilni poravnavi izven konkurza,[19] ki je izšel istočasno. Taka prisilna poravnava je imela enak učinek kot stečaj, le da je bil postopek končan hitreje in z manj stroškov.

Razen Konkurznega (stečajnega) zakona za kraljevino Jugoslavijo iz leta 1929 je imel stečajne določbe tudi Zakon o obrtih[20] iz leta 1931 v členih, ki so določale obveznosti stečajnega upravitelja do zaposlenih, odpovedne roke, pravice delavcev v podjetjih v stečaju in o sankcijah proti dolžniku v stečaju; Trgovinski zakon[21] iz leta 1937 je imel določbe glede pristojnosti trgovinskih sodišč za vodenje stečajnih postopkov in o obveznostih vpisa in izbrisa v trgovinski register v zvezi s stečajem.

Po jugoslovanskem Konkurznem zakonu iz leta 1929 je bil dolžnik kaznovan s

15 Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1961, str. 519.
16 Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo, 3–4, z dne 10. januarja 1922, str. 9–10.
17 Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 17–78, z dne 5. marca 1924, str. 113–118.
18 Uradni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, 53–255, z dne 23. aprila 1930, str. 793–821.
19 Uradni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, 53–256, z dne 23. aprila 1930, str. 821–837.
20 Rudolf Sterle, *Zakon o obrtih*, Ljubljana 1933, str. 22, 58, 167, 181–183, 198, 221.
21 Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, 93–602, 20. 11. 1937, str. 837–920.

strogim zaporom do dveh let in z izgubo častnih pravic, če je po uvedbi stečaja namerno oškodoval kakega upnika, ali če je konkurznemu sodišču predložil nepravilen ali nepopoln seznam svoje imovine in dolgov. Enaka kazen je grozila tudi vsakemu, ki bi v stečajnem postopku uveljavljal lažne ali večje terjatve od resničnih. Tudi stečajni ali poravnalni upravitelj bi bil kaznovan, če bi se okoristil na škodo upnikov. V vseh primerih je bil kazniv tudi samo poskus takega dejanja. Če dolžnik pred uvedbo stečajnega postopka ni hotel predložiti stečajne bilance in dati potrebnih pojasnil o svoji imovini in dolgovih, ga je konkurzni sodnik lahko privedel s silo pred sodišče. Za zavarovanje konkurzne mase in da bi preprečil spletke v škodo upnikov, je konkurzni sodnik lahko odredil pripor dolžnika; pripor je lahko trajal do 6 mesecev.[22] Stečaj sam po sebi pa ni bil več razlog za kazensko preiskavo. Pač pa je moralo konkurzno sodišče po službeni dolžnosti prijaviti državnemu tožilcu vsak **sum lažnega konkurza** ali kakega drugega kaznivega dejanja v zvezi s konkurzom. V tem primeru je kazensko sodišče ugotavljalo krivdo po kazenskem zakonu.

Kazenski zakonik za kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev[23] iz leta 1929 je imel v členih 334 do 356 kazenske določbe za prevaro in bankrotstvo. Zločin lažnega bankrotstva ali lažnega stečaja se je kaznoval z robijo od enega leta do 10 let, prestopek malomarnega bankrotstva pa s strogim zaporom od 7 dni do 5 let.[24]

Čl. 334. Kdor dovede koga z namero, da bi pridobil sebi ali drugemu protipravno imovinsko korist, z lažnim predstavljanjem ali prikrivanjem ali s potvarjanjem činjenic v zmoto ali ga vzdržuje v zmoti, v kateri je oni, ter ga s tem dovede, da oni na škodo svojega ali tujega imetka ali svojih ali tujih imovinskih koristi kaj stori ali ne stori ali trpi, se kaznuje zbog prevare s strogim zaporom, v denarju in z izgubo častnih pravic.

Čl. 344. Dolžnik, ki navidezno ali dejanski pogorša svoje imovinsko stanje z namero, da ne bi plačal svojih dolgov, pa se otvori o njegovi imovini zaradi tega konkurz, se kaznuje zbog lažnega bankrotstva z robijo do deset let.

To pogoršanje imovinskega stanja se izvrši s tem:

1. da je dolžnik vse svoje imetje ali njega del prikril, navidezno prodal, brezplačno odstopil, za slepo ceno prodal ali uničil;

2. da je sklenil lažne pogodbe o dolgu ali priznal neresnične terjatve drugih;

3. da je prikril, uničil, predrugačil ali tako vodil predpisane knjige ali one, ki so po značaju posla potrebne, da se iz njih ne more zvedeti pregled njegovega pravega imovinskega stanja;

4. da je prenesel svojo trgovino in firmo na drugega brez vednosti svojih nepoplačanih upnikov.

Čl. 345. Zbog malomarnega (preprostega) bankrotstva se kaznuje s strogim zaporom in z izgubo častnih pravic konkurzni dolžnik:

1. ki je postal z razkošnim življenjem ali prekomernimi domačimi stroški nesposoben za plačevanje, kakor tudi če je povzročil svojo nesposobnost plačevanja s tem, da je odsvajal svojo imovino ali dele imovine za slepo ceno, prav tako pa tudi, če je dajal ali jemal blago lahkomiselno ali nerazumno na upanje;

2. ki je zanemaril svojo trgovino in neredno vodil predpisane knjige ali knjige, potrebne po značaju posla;

---

22 Konkurzni (stečajni) zakon za kraljevino Jugoslavijo z dne 22. novembra 1929, Kazensko pravne odredbe čl. 72–74, 113. Ur. list kraljevske banske uprave Dravske banovine št. 53, letnik I. z dne 23. aprila 1930, str. 793–821; Sl. N. z dne 1. decembra 1929, št. 282/CXV.

23 Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 74–310, 18. 7. 1929, str. 573–588.

24 Kazenski zakonik za kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev z dne 27. januarja 1929, Prevara in bankrotstva, čl. 334–356. Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 74/310, 18. 7. 1929, str. 573–588.

3. ki je opustil, pravočasno sestaviti letno bilanco svoje trgovine;

4. ki napravi, najsi ve, da je nesposoben za plačevanje, nov dolg, izplača obstoječi dolg, dá zastavo, ali ne predlaga o pravem času sodišču, naj se mu otvori konkurz, in oškoduje s tem svoje upnike ali nekatere izmed upnikov;

5. ki se je spustil v borzne ali druge špekulacije, ki niso v razmerju z njegovim imovinskim stanjem.

Čl. 346. Kdor postavi, ko je postal nesposoben za plačevanje, namerno katerega izmed upnikov v ugodnejši položaj, da bi s tem oškodoval svoje ostale upnike, se kaznuje s strogim zaporom najmanj šest mesecev in z izgubo častnih pravic.

Kaznovati ni upnika, ki je sprejel zavarovanje ali plačilo terjatve, ki mu dejanski pripada.

Čl. 347. Konkurzni dolžnik, ki je obljubil ali dal kakšno korist članu upniškega zbora, da bi glasoval v njegovo korist ali da bi izostal od glasovanja, se kaznuje s strogim zaporom do dveh let.

Poskus se kaznuje.

Čl. 348. Konkurzni dolžnik, ki slepi, da bi prišel do prisilne poravnave, konkurzno sodišče glede svojega imovinskega stanja, zlasti z lažnivim poročilom iz knjig ali z lažnivo bilanco, se kaznuje s strogim zaporom do enega leta.

Z isto kaznijo se kaznuje tudi, kdor ravna tako pri sodišču v korist konkurznega dolžnika.

Čl. 349. Predpisi čl. 345, št. 1. in 4. in čl. 346 glede nesposobnosti za plačevanje veljajo tudi za prezadolženost, kolikor je prezadolženost pogoj za otvoritev konkurza.

Čl. 350. Sodišče sme kaznovati konkurznega dolžnika trgovca še s prepovedjo, samostalno voditi trgovino, v primeru čl. 346 pa s prepovedjo, biti član upravnega ali nadzornega odbora, direktor, prokurist ali likvidator delniške družbe.

Čl. 351. Če izjavijo upniki pred sodbo, izrečeno zaradi kaznivih dejanj, ki so navedena v čl. 344 do 350, da je bodisi dolžnik, bodisi kdo drugi v njegovo korist deloma ali popolnoma zadostil njih terjatvam, vzame sodišče to zadostitev v poštev ob odmeri kazni: ako je izreklo robijo, jo zmanjša v trajanju, če je zadostitev delna, ali jo zamenja s strogim zaporom, če je zadostitev popolna; ako pa je izrečen strogi zapor ali zapor, omili kazen po svobodni oceni, če je zadostitev delna, ali oprosti vsake kazni, če je zadostitev popolna.

Čl. 352. Vsake kazni oprosti sodišče dolžnika v primeru čl. 345, št. 5, če ga je upnik nasnavljal na borzne ali druge špekulacije, da bi zavaroval izplačilo svoje terjatve.

Čl. 353. Vsi predpisi o konkurznem dolžniku se uporabljajo tudi na onega dolžnika, o čigar imovini se ni otvoril konkurz zbog tega, ker ni bilo imovine iz katere bi se plačali stroški.

Čl. 354. Kdor sporazumno z dolžnikom skrije, odpravi, odsvoji ali poškoduje izvesten sestavni del dolžnikove imovine ali kdor ostvarja izmišljene terjatve iz dolžnikove imovine, da bi pridobil s tem protipravno na škodo upnikov ali nekaterih izmed njih imovinsko korist bodisi zase, bodisi za dolžnika, bodisi za tretjo osebo, se kaznuje z robijo do desetih let.

Kdor stori to brez sporazuma z dolžnikom, se kaznuje z robijo petih let.

Čl. 355. S strogim zaporom in z izgubo častnih pravic se kaznuje:

1. kdor ostvarja lažno terjatev ali terjatev v lažnem izplačilnem redu, da bi pridobil s tem vpliv na konkurz, ki mu dejansko ne pripada;

2. upnik, ki sprejme zase ali za tretjo osebo imovinsko korist ali obljubo take koristi, da bi glasoval v izvestnem smislu ali da ne bi glasoval, kakor tudi oni, ki dá, ali obljubi namerno upniku v isti namen imovinsko korist;

3. upnik, ki sprejme zase ali za tretjo osebo imovinsko korist ali obljubo take koristi,

da bi glasoval za prisilno poravnavo, na katero ostali upniki niso pristali, kakor tudi oni, ki dá, ali obljubi namerno v označenem namenu upniku posebno imovinsko korist.

Prav tako se kaznuje konkurzni upravitelj (branilec ali skrbnik) in član upniškega odbora, ki sprejme zase ali za tretjo osebo na škodo upnikov imovinsko korist ali obljubo take koristi, ki mu ne pripada.

Čl. 356. Če je v primerih čl. 344 do 348 konkurni dolžnik, v primerih čl. 355 pa upnik ali dolžnik družba, zadruga ali društvo, se uporabljajo ti predpisi tudi na njih organe ali pooblaščence (zlasti na člane nadzornega in upravnega odbora in direktorja, prokuriste in likvidatorje delniških družb kakor tudi na odgovorne zadružnike javne in komanditne družbe ali družbe z omejeno zavezo in družbe za posamezna podjetja), ki so izvršili dotična dejanja.

Prav tako se kaznuje, kdor je samostalno vodil dolžnikove ali upnikove posle, če stori dotično dejanje.

Če je pravna oseba član upniškega odbora, se uporabijo omenjeni predpisi na organe ali pooblaščence, ki so storili dotično dejanje.

Tudi po jugoslovanskem konkurznem zakonu iz leta 1929 je dolžniku v stečaju lahko sledila tudi izguba političnih in častnih pravic, vendar šele po presoji kazenskega sodišča in sicer: izguba pravice biti voljen v občinska zastopstva in narodno predstavništvo; izguba aktivne in pasivne volilne pravice v trgovske, obrtne in industrijske zbornice in suspenz članstva v njih; izguba obeh volilnih pravic v obrtna, trgovska in industrijska združenja; izguba pravice sodelovanja na borzah; nesposobnost za vstop v državno in javno službo; prenehanje službe sodnika porotnika; suspenz javne službe; suspenz notariata; izguba službe trgovskega senzala in cenilca.[25]

Če je do uvedbe stečaja prišlo iz nekaznivih razlogov, se je stečajni postopek končal na tri načine: s prisilno poravnavo, z razdelitvijo vse stečajne imovine, z ustavitvijo stečajnega postopka. S prisilno poravnavo je bil stečaj odpravljen na dolžnikov predlog in pristanek upnikov, če je dolžnik lahko zagotovil 100% poplačilo upnikov 1. in 2. reda ter vsaj 20% terjatev upnikov 3. reda. Z razdelitvijo vse stečajne imovine je bil stečaj odpravljen, če dolžnikove imovine ni bilo dovolj niti za tolikšno poplačilo. V tem primeru se je konkurzna masa razdelila najprej med upnike 1. reda (do 100%), ostanek med upnike 2. reda (do 100%), zadnji ostanek pa med upnike 3. reda (v enakem deležu terjatev). Po taki odpravi konkurza je firma prenehala obstajati in je bila izbrisana iz trgovinskega registra po službeni dolžnosti na osnovi Trgovinskega zakona (čl. 24 trg. zak.).[26] Ustavitev stečajnega postopka je sledila, če dolžnikova imovina ni zadoščala niti za pokritje stečajnih stroškov. V tem primeru je konkurzno sodišče stečajni postopek ustavilo, zbrisalo firmo iz registra, dolžniku pa ni odpravilo konkurza, pač pa ga je predlagalo državnemu tožilcu v kazenski postopek. V kazenskem postopku je kazensko sodišče odmerilo zaporno kazen in po presoji odredilo odvzem častnih in nekaterih državljanskih pravic po Kazenskem zakoniku.[27]

Če je do stečaja prišlo iz kaznivih razlogov (pobeg dolžnika, neprijava stečaja, malomarno poslovanje, goljufija, prevara), je konkurzno sodišče vodilo stečajni postopek po stečajnem zakonu enako kot nekaznivega, dolžnika pa prijavilo državnemu tožilcu. Kazensko sodišče pa je na osnovi Kazenskega zakonika ugotavljalo zločin lažnega bankrotstva (čl. 344 kaz. zak.), ali prestopek malomarnega bankrotstva (čl. 345 kaz. zak.).[28] Zločin lažnega bankrotstva je zakrivil dolžnik, ki je navidezno ali dejansko

---

25 Nemo, *Trgovsko-gospodarski leksikon*, Ljubljana 1935, str. 578–586.

26 Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, 93–602, 20. 11. 1937, str. 837–920.

27 Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 74–310, 18. 6. 1929, str. 573–588.

28 Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 74–310, 18. 6. 1929, str. 586.

poslabšal svoje imovinsko stanje z namero, da ne bi plačal svojih dolgov, ker bi se nad njegovim premoženjem uvedel stečaj. Za takšno poslabšanje imovine se je štelo: 1. če je dolžnik svoje premoženje prikril, navidezno prodal, brezplačno odstopil, za slepo ceno prodal ali uničil; 2. če je sklenil lažno pogodbo o neobstoječem dolgu, ali priznal neresnične terjatve; 3. če je prikril, uničil, predrugačil predpisane trgovske knjige, ali jih tako vodil, da se ni dalo ugotoviti njegovega pravega premoženjskega stanja; 4. če je prenesel svoje podjetje na drugega brez vednosti svojih nepoplačanih upnikov.

Prestopek malomarnega bankrotstva je zakrivil stečajni dolžnik v naslednjih primerih: 1. če je postal plačilno nesposoben zaradi razkošnega življenja, če je odprodajal svojo imovino za slepo ceno, lahkomiselno ali prekomerno kupoval blago na kredit; 2. če je zanemaril svoje podjetje in neredno vodil predpisane knjige; 3. če ni pravočasno sestavil knjigovodske bilance svojega podjetja; 4. če se je znova zadolžil, da bi poplačal stari dolg, čeprav je vedel, da ni sposoben plačevanja in če ni pravočasno predlagal uvedbe stečaja ter s tem oškodoval svoje upnike; 5. če se je spustil v borzne ali druge špekulacije, ki niso bile sorazmerne njegovemu imovinskemu stanju.

Delovno razmerje zaposlenih delavcev v podjetju po uvedbi stečaja ni prenehalo, pač pa je bil stečaj za delodajalca krivdni razlog za odpoved delovnega razmerja in so imeli delavci pravico do plače za ves čas odpovednega roka. Če je stečajni upravitelj nadaljeval s poslovanjem podjetja v času stečajnega postopka, so zaposleni prejemali plače iz stroškov konkurzne mase. Za neizplačane plače v roku enega leta pred uvedbo stečaja so imeli status upnikov 1. reda do višine 20.000 din, za preostanek pa status upnikov 3. reda.[29] Stečajnemu dolžniku je prenehalo članstvo v obveznih združbah trgovcev in obrtnikov (obrtne zadruge) z uvedbo stečaja. Kdor je bil v stečaju ni mogel dobiti dovoljenja za opravljanje koncesionirane obrti.[30]

Prisilno poravnavo izven konkurza je lahko predlagal dolžnik, ki je postal plačilno nesposoben iz nekaznivih razlogov, če je ponudil poplačilo svojih dolgov upnikom 3. reda v višini najmanj 40% dolgovane vsote v roku enega leta. Upniki 1. in 2. reda (plače zaposlenih, prispevki in davki, hranilne vloge) so morali biti poplačani v celoti. Če se je večina upnikov (75% dolga) s tem strinjala, je konkurzno sodišče potrdilo poravnavo in štelo se je, da je dolg poplačan. Če upniki takega predloga niso sprejeli, je bil uveden redni stečaj. Poravnalni postopek je imel enak učinek kot redni stečaj (zaščita dolžnikovega premoženja pred izvržbo). Dolžnik je še naprej gospodaril s svojim premoženjem, razpolagalno pravico pa mu je omejeval poravnalni upravitelj, ki mu ga je imenovalo konkurzno sodišče. Poravnalni upravitelj je smel zahtevati, da samo on prejema denar, izvaja vsa potrebna izplačila in izpolnjuje druge obveznosti dolžnikovega podjetja. O tem je odločal poravnalni sodnik. Neuspešnih je bilo približno ena tretjina poravnav. Večina prisilnih poravnav izven stečaja je bila uspešna in upniki so bili poplačani v višini 40% do 70% svojih terjatev. Poravnalni postopki so bili končani v pol leta, stečaj pa je trajal do dve leti in več.

Nagrade stečajnih upraviteljev je določala posebna Uredba o tarifah za nagrade upraviteljev konkurzne mase in za nagrade upraviteljev prisilne poravnave izven konkurza, ki jo je izdal pravosodni minister 5. aprila 1930.[31] Nagrado upravitelju stečajne mase in poravnalnemu upravitelju je določal konkurzni sodnik. Merilo za odrejanje nagrade stečajnemu upravitelju je bilo končni uspeh njegovega poslovanja za zaščito koristi vseh upnikov. Pri nagradi se je upoštevalo: vrednost realizirane konkurzne mase in kvota, ki je bila dosežena za poplačilo upnikov 3. reda. Čimvišji je bil odstotek kvote

29 Stojan Bajič, *Delavsko in nameščensko pravo*, Ljubljana 1933, str. 23, 93, 201.

30 Rudolf Sterle, *Zakon o obrtih*, Ljubljana 1933, str. 22, 58, 167, 181–183, 198, 221.

31 Uradni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, 35–258, 23. 4. 1930, str. 837–839.

za poplačilo upnikov, višja je bila nagrada. Nagrada je znašala od 18% do 0,5% vsote konkurzne mase. Nagrada stečajnemu upravitelju za realizirano stečajno maso manjše vrednosti (do 100.000 din) je znašala do 18.000 din (6 povprečnih mesečnih plač srednjega uslužbenca). Ker je stečajni postopek trajal navadno do 2 leti, ta nagrada ne izgleda prevelika. Stečaj Slavenske banke je trajal 2 leti, stečajna upravitelja sta bila dva, realizirana stečajna masa je znašala okrog 36 milijonov din, nagrada pa 180.000 din, kar pomeni po 3.750 din mesečno za vsakega; tudi ta nagrada za vrhunska stečajna upravitelja ene največje takratne banke izgleda v mejah normalnosti.

Najbolj odmevni stečaji so bili, ko je leta 1926 propadla Slavenska banka in z njo tudi številna druga podjetja.[32] Med veliko gospodarsko krizo 1929 do 1934 je bilo veliko stečajev industrijskih, obrtnih in trgovskih podjetij; največ stečajev in prisilnih poravnav izven konkurzov je bilo v letih 1931 in 1932 (1.260 stečajev in 1.975 prisilnih poravnav), nato se je to število zmanjševalo; 1935 je bilo 143 stečajev in 183 prisilnih poravnav.

Konkurzi gospodarskih družb so bili manj številni kot navadni konkurzi. Za narodno gospodarstvo pa so imeli večje posledice, večjo gospodarsko škodo in izgubo večjega števila delovnih mest. Tudi teh stečajev je bilo največ v letih gospodarske krize, vendar jih je bilo veliko tudi v letih 1924 do 1925, ki so bili posledica deflacijske krize.[33]

Konkurzi gospodarskih družb v Sloveniji 1919–1938[34]

Leto	Konkurzi	Prisilne poravnave	Skupaj
1919	2	2	4
1920	–	1	1
1921	2	3	5
1922	3	5	8
1923	12	39	51
1924	39	98	137
1925	91	50	141
1926	78	2	80
1927	87	–	87
1928	67	–	67
1929	46	–	46
1930	58	18	76
1931	73	112	185
1932	93	206	299
1933	48	54	102
1934	49	90	139
1935	34	61	95
1936	25	64	89
1937	44	55	99
1938	24	41	65
Skupaj	875	901	1.776

32 Za slovensko prebivalstvo so bile najbolj boleče prisilne prodaje kmečkih gospodarstev, ki so jih izvajali do zaščite kmečkih dolgov leta 1932 in so imele značaj konkurzov.

33 A. Ogris, Gospodarsko desetletje 1919–1928 v Sloveniji po trgovinskih registrih in po katastrih Zbornice za trgovino, obrt in industrijo. *Na gospodarskih ogledih po Sloveniji*, uredil dr. Fran Windischer, Ljubljana 1930, str. 16.

34 Drago Potočnik, Statistični dodatek. V: *Spominski zbornik Slovenije ob dvajstletnici kraljevine Jugoslavije*. Ljubljana 1939, str. 554.

V številu stečajev so prevladovale javne trgovinske družbe (samolastniške), ki jih je bilo okrog 90%, ostale so bile družbe z omejenim jamstvom in delniške družbe. Tretjina razglašenih stečajev se je končala brez vsakršnega uspeha, ker stečajna masa ni zadoščala niti za stroške konkurznega postopka in so upniki izgubili vse. Dve tretjini konkurzov je bilo uspešnih in so se končali z razdelitvijo stečajne mase ali s prisilno poravnavo; v vsakem primeru so upniki dobili le 25 do 40% svojih terjatev, le redki so bili primeri, ko so upniki iztržili več, vendar največ do 70% svojih upravičenih terjatev.

Številne spore med subjekti gospodarskih družb, ki bi marsikdaj imeli za posledico tudi uvedbo stečaja ali prisilne poravnave, je reševalo tudi borzno razsodišče, ki so ga sestavljali najuglednejši gospodarstveniki; štelo je 72 članov in reševalo je po 1.500 do 2.000 spornih zadev letno. Večino spornih zadev (94%) so rešili prej kot v enem mesecu. S svojim strokovnim znanjem in gospodarskim ugledom so veliko prispevali k urejanju trga in oblikovanju trgovskih norm. Borzno razsodišče je razsojalo v sporih, ki so izhajali (ali bi lahko izhajali) iz borznih poslov. Razsodišče je bilo prostovoljo in brezplačno, poslovalo je hitro in uživalo velik ugled. Ker so bili člani borze vsi pomembnejši gospodarski subjekti, je bilo borzno razsodišče pomemben dejavnik za urejenost in varnost poslovanja v slovenskem gospodarstvu.[35]

35 Letna poročila Ljubljanske borze za blago in vrednote od 1927 do 1944. Prim. dr. Nemo, *Trgovsko gospodarski leksikon,* Ljubljana 1935, str. 136–144; Bojan Balkovec, Sedemdeset let prve borze v Ljubljani. Ljubljana 1994, str. 3–14.

ŽARKO LAZAREVIĆ

NACIONALNE IN GOSPODARSKE PRVINE SLOVENSKEGA ZADRUŽNIŠTVA

Uvod

Zadružno gibanje je imelo zaradi historičnega položaja Slovencev znotraj Habsburške monarhije, kjer so bili na obrobju kulturnega, političnega in gospodarskega napredka, nekaj dodatnih lastnosti. Iz tega sledeča podrejenost je določala tudi razvojne poteze zadružništva. Opazna je namreč je velika pomembnost nacionalnega vprašanja kot motivacijskega spodbujevalca. Že od samih začetkov razvoja zadružništva pri Slovencih je bil nacionalni moment neločljivo vraščen v same ekonomske temelje razlogov, ki so spodbudili razmah zadružnega gibanja. Nacionalni atribut je spremljal zadružništvo vse do konca Habsburške monarhije. Z desetletji utrjevanja lastne kulturne, politične in gospodarske emancipacije, je nacionalni poudarek stopal v ozadje. Opustitev nacionalnega predznaka, kot zelo pomembnega gibala, je bila mogoča šele po letu 1918, ko so Slovenci prestopili v jugoslovansko državo. Takrat je germanizacijski pritisk popustil, Nemci so postali manjšina. Kakor je v tem emancipacijskem procesu nacionalni naboj počasi izgubljal na aktualnosti, pa je v ospredje vedno bolj stopal ideološki moment, ki v obdobju pospešene nacionalne emancipacije ni imel priložnosti priti do izraza.

V času do druge svetovne vojne sta bila pri Slovencih večinoma v ospredju nacionalna in gospodarsko-socialna komponenta. Vzrok lahko najdemo v historičnega razmerah v katerih so živeli Slovenci v drugi polovici devetnajstega stoletja. Hkrati moramo upoštevati tudi temeljne namene, ki so jih imeli pred očmi pobudniki zadružništva. Že sedaj pa lahko zatrdimo, da so bili poudarki na nacionalnem momentu večji v začetnem obdobju, gospodarsko-socialni in tudi ideološki poudarki pa so stopili v ospredje v drugem obdobju. Razločevanje med tema dvema etapama je težavno, saj mnogokrat učinkujeta sočasno, na nek način sta druga drugo pogojevali.

Zadružništvo je na ravni družbenega konsenza pri Slovencih veljalo za najbolj primerno obliko, ki lahko malemu narodu z nestrukturirano socialno podobo in drobno gospodarsko strukturo, omogoči uspešno adaptacijo aktualnemu gospodarskemu redu, to je modernizacijo gospodarske in družbene strukture.[1] Uspešno izvedena modernizacija pa je bila pogoj za kulturno, politično in gospodarsko emancipacijo Slovencev kot posebne etnične skupnosti. Sistematično je bilo potrebno izgraditi omrežje lastnih kulturnih, političnih in gospodarskih struktur ter ustanov. Zaradi narodnostno mešane strukture slovenskega ozemlja se je slovenska emancipacija oblikovala kot odgovor na politične in gospodarske težnje drugih narodov. V pretežnem delu Slovenije nasproti Nemcem, na obrobju slovenskega prostora proti Italijanom in Madžarom. In zadružništvu je v tem procesu pripadla posebna vloga. Z uporabo zadružnega principa, s sistemom zadružnih omrežij so zagotavljali solidarnost in vzajemnost slovenskega naroda ter politično homogenizacijo, nasproti Nemcem, Italijanom ali Madžarom.

1 Žarko Lazarević, Zadružništvo v Sloveniji v dobi kapitalizma (Sistemi in organizacije). Arhivi št. 1–2/1994, str. 12–19.

1. Zadružništvo kot orodje nacionalne homogenizacije

Prvo obdobje slovenskega zadružnega gibanja opredeljujemo za čas prevlade nacionalnega elementa, kot osnovnega gibala pospeševanja razvoja zadružništva. Vsekakor pa ob tem ne smemo dobiti vtisa, da so bili gospodarski razlogi nepomembni. Bili so zelo pomembni in so pravzaprav stalnica skozi celotno obravnavano obdobje. Gre za to, da je šele povezava z nacionalno problematiko, z vzpostavljeno povezavo s slovenskim političnim gibanjem, dala zadružništvu polet, pomembno motivacijsko spodbudo. Ta medsebojna pogojenost zadružnega in politično-emancipacijskega gibanja je vidna tudi iz dejstva, da so kot spodbujevalci nastopali ene in iste osebe. Politični voditelji so bili hkrati tudi spodbujevalci zadružništva, se pravi gospodarske plati politične emancipacije.

Kot je bilo značilno za politično gibanje, da je bila pomembna nacionalna emancipacija, enako velja tudi za zadružništvo. Najpomembnejši cilj v prvotnem obdobju je okrepitev Slovencev kot gospodarske in politične skupnosti. Razlike na podlagi ideologije se skušajo odpraviti oziroma minimizirati. Zadružništvo je enotno, deluje na združujoči pripadnosti slovenskemu narodu. Zato nenehne besede, ki so pozivale k nacionalni/politični diferenciaciji tudi na gospodarskem področju v imenu obče koristnih ciljev politične okrepitve slovenskega naroda. Klici k nacionalni diferenciaciji na gospodarskem področju, kar je posledično pomenilo izgradnjo lastnega sistema "nacionalno-političnih" gospodarskih ustanov, so pomenili zapiranje v nacionalne okvire, ne samo na kulturnem ali političnem temveč tudi na gospodarskem področju.

Zadružništvo se je zdelo pravi odgovor za vzpostavljanje paralelnega gospodarskega sistema z nacionalnim predznakom. Bilo naj bi pisano na kožo predstavnikom drobno gospodarskega sektorja, ki so prevladovali. Ustrezalo je tudi egalitarističnim nagnjenjem pretežnega dela javnosti. Zadružništvo je bilo poleg tega še relativno neodvisno od oblasti, zanj so bila poleg politične volje potrebna le majhna sredstva. Poleg tega je bilo zadružništvo prikladno orodje, ki je omogočalo sinergijo socialno-gospodarske in nacionalno-politične plati. V pogojih komercializacije gospodarjenja in napredujoče individualizacije je zadružništvo s propagiranjem vzajemnosti v zadružni skupnosti dajalo občutek varnosti. Negotovosti, tako politični kot ekonomski, se je bilo mogoče izogniti z naslonitvijo na svoje sonarodnjake s podobnimi, če že ne enakimi interesi. Poleg tega pa je zadružništvo dajalo tudi vtis ljudskosti, enakosti, demokratičnosti... Streglo je tudi proti kapitalističnim občutkom predstavnikov drobno-gospodarskega sektorja, ki so bili najbolj na udaru vsesplošne komercializacije gospodarjenja.[2]

Najbolj nazorno lahko predstavimo cilje in namene zadružništva v začetnem obdobju z besedami sodobnikov. Tako je eden od tedanjih protagonistov zadružništva ob iztekanju 19. stoletja, po dveh desetletjih slovenskega zadružnega gibanja, zapisal: *"Gospodarska neodvisnost Slovencev je blizu in ni več fata morgana – pretirana domišljija. Res je nismo še dosegli z vsemi hranilnicami/posojilnicami in drugimi gospodarskimi zadrugami, kolikor jih že imamo. Nismo še gospodarsko neodvisni od vseh naših političnih in narodnih neprijateljev, kateri so dosedaj vodili naše javno gospodarstvo. Dosedaj so Slovenci nalagali denar pri 'sovražnikih', katerim je bilo mar le za njih lastni dobiček. Toda pričeli smo Slovenci po vseh krajih z zdravo narodnogospodarsko organizacijo, začeli smo sami gospodariti s svojim denarjem in svojim blagom, s svojim kreditom in s svojimi dolgovi, s svojim bogastvom in svojo revščino. Brat bratu bode odslej zaupal svoje novce, brat bratu pomagal iz denarne zadrege, in če se bode pri tem*

2 Žarko Lazarević, Aristokrati in demokrati med zadružniki? Melikov zbornik, Ljubljana 1999, str. 351–364.

kaj prigospodarilo, zopet bode to le bratom, našim rojakom, naši ožji mili domovini v korist".[3]

Glede na predstavljene poudarke ni presenečenje, da je v tem obdobju slovensko zadružništvo največji razmah doživelo na področjih nacionalno mešane strukture prebivalstva. Šlo je predele dežel Koroške in Štajerske, kjer so Slovenci živeli pomešani z Nemci. Štajerska je bila zibelka razvoja zadružništva. Od tod so izvirali ljudje, ki so že od šestdesetih let dalje dajali prve spodbude zadružnemu gibanju. Tako npr. Josip Vošnjak, eden od prvakov političnega gibanja, ki je po češkem zgledu priporočal ustanavljanje zadrug z naslednjimi besedami: *"Občinske založne in posojilnice... bili so glavni faktor narodnega napredka na Češkem. Skušajmo jih upeljevati tudi pri nas na Slovenskem, da se naše ljudstvo ne samo vodi k večji varčnosti in rednosti v plačevanju, ampak tudi vadi k vzajemnemu delovanju. Le začnimo! Da si bo res začetek težaven, in nasprotnikov ne malo, pa bode v kratkem se kazala velika korist teh zavodov, naraščalo bode narodno premoženje, naraščalo pa bode zaupanje do njegovih voditeljev.... Posnemajmo Čeho-Slovane! Oni nam kažejo kaj vse zamore delavnost, složnost in vzajemnost"*[4] Sedemdeseta leta 19. stoletja so bila leta iskanja in premagovanja negotovih začetkov. Do prave prelomnice je prišlo na začetku osemdesetih let, ko se je zadružništvu povsem posvetil Mihael Vošnjak, brat Josipa Vošnjaka. Na pobudo M. Vošnjaka je najprej prišlo do ustanovitve kreditne zadruge v Celju, ki je bilo takrat prizorišče srditih nemško-slovenskih političnih bojev, zaradi katerih je enkrat padla celo vlada.

Pri snovanju organizacijske strukture za celjsko posojilnico se je M. Vošnjak naslonil na že uveljavljena načela v zadružništvu, ki jih je zastopal Herman Schulze-Delitsch.[5] Uveljavil je nekoliko modificirano obliko teh načel. Zaradi zakonskih določil iz leta 1880 – dajala so davčne olajšave društvom in zadrugam, ki so omejile poslovanje samo na člane – je vpeljal v zadružni vsakdan več vrst deležev, glavne in opravilne. Prvi so z aktivno volilno pravico omogočali vplivanje na odločanje, drugi ne. Seveda so bili opravilni deleži namenjeni vsem tistim, ki jih resno članstvo v posojilnici ni zanimalo, temveč so želeli le dobiti posojilo. Členitev deležev in njihova različna višina nista služili samo večanju glavnice, temveč sta bili predvsem zagotovilo, da bo vodstvo posojilnice v trdnih in zanesljivih "narodnih rokah". Vošnjak je ravno tako predvidel izplačevanje dividend oziroma obrestovanje zadružnih deležev, a samo glavnih, in plačane funkcije. Vse to naj bi spodbujalo varno poslovanje. Zavedal se je, da zaupanja prebivalstva ni moč graditi samo na narodno in moralno trdnih zadružnikih, temveč predvsem na preglednem, varnem in vestnem poslovanju. Ustvarili naj bi velike in močne zadruge v slovenskih rokah, ki bi se bile, kot prave banke, sposobne kosati z nemško konkurenco. Ta zadružna oblika je bila v svoji osnovi zelo blizu delniški družbi z navadnimi (glavni deleži) in prednostnimi delnicami (opravilni deleži). Takšna oblika je razumljiva, saj je bila zadružna pobuda v tej dobi še omejena pretežno na mesta. Torej so bile že v izhodišču upoštevane gospodarske in socialne razmere ter prevladujoča miselnost mestnega prebivalstva, ki je bilo tudi premoženjsko in socialno bolj diferencirano. Tako so na prvo mesto poleg nacionalnega momenta postavljali predvsem gospodarske učinke; etična merila še niso bila v ospredju.[6]

Hkrati je M. Vošnjak izoblikoval tudi zanimiv model ocenjevanja bonitete posojilo-

---

3 Ivan Lapajne, Naša gospodarska neodvisnost. Slovenska zadruga št. 1/1899, str. 1.

4 Dolfe Schauer, Prva doba našega zadružništva. Ljubljana: samozaložba, 1945, str. 36.

5 O njegovi doktrini glej Jurij Perovšek, Schulze-Delitzscheva zadružnogospodarska doktrina kot liberalni odgovor na socialno vprašanje v 19. stoletju. Prispevki za novejšo zgodovino št. 1/1997, str. 17–34.

6 Lazarević, Zadružništvo v Sloveniji v dobi kapitalizma, str. 12–19.

jemalcev, kjer je bilo zelo pomembno mnenje "zaupnih mož", nekakšnih "tajnih sodelavcev" ali bolje rečeno "obveščevalcev" posojilnice, ki so podali svoje mnenje o prosilcu. Odveč je seveda opazka, da so morali biti nacionalno neomajni možje, z izpričano slovensko opredelitvijo oziroma identiteto. Ti "zaupni možje" so bili javnosti neznani, poznalo jih je le načelstvo, "nastavljeni" pa so bili na celotnem območju delovanja posojilnice. Podeljevanje posojil ni vedno potekalo po objektivnih kriterijih. Marsikdaj so kakšen dejavnik prezrli, če je tudi "tajni sodelavec" jamčil za prosilca. Dosledno pa so odklanjali vse tiste, ki so jih "obveščevalci" označili za nezanesljive ali negospodarne.[7]

M. Vošnjak se je začel ukvarjati tudi s povezovanjem slovenskega zadružništva. Leta 1883 je spodbudil ustanovitev prve slovenske zadružne zveze, Zveze slovenskih posojilnic. Namen zveze je bil poleg enotnega nastopa pred oblastjo in javnostjo predvsem medsebojno povezati, uskladiti in poenotiti notranje poslovanje posojilnic, da bi dosegli primerljivost uspešnosti. Obenem pa naj bi zveza, ki ji je že od začetka predsedoval M. Vošnjak, tudi pospeševala ustanavljanje novih zadrug z zagotavljanjem tehnične in organizacijske pomoči pri uresničevanju pobud, da bi prepredli slovensko ozemlje z mrežo posojilnic. Programsko geslo bi lahko strnili v načelo "posojilnico vsaj v vsak slovenski okraj". Ta mreža posojilnic naj bi poleg pospeševanja gospodarskega napredka predstavljala tudi močno finančno oporo slovenskemu narodnemu gibanju.[8] Zveza je povezala slovenski prostor, območje delovanja je razširila na ves slovenski etnični prostor in se ni omejevala v meje historičnih dežel. Na njeno pobudo ali z njeno tehnično in organizacijsko pomočjo so začele na Slovenskem hitro nastajati nove posojilnice. Konec je bilo stihijskega obdobja, konec je bilo entuziazma. Začel je teči čas organizirane in premišljene vzpostavitve zadružnega omrežja predvsem na nacionalno mešanih področjih, drugje v tem obdobju še znatno manj.[9]

2. Ideološke in politične delitve zadružništva

Značilnost drugega obdobja v razvoju slovenskega zadružništva je prenos težišča iz narodnostno mešanih dežel v osrednjo slovensko deželo, to je Kranjsko, ki je do tedaj stala bolj v ozadju. Narodnostno vprašanje na Kranjskem ni imelo tako močnega naboja kot v drugih predelih, saj je bila slovenska prevlada nesporna. Hkrati je ta proces sovpadal z nazorsko-političnimi delitvami v slovenskem narodnem gibanju. Konec je bilo sloge, pripadnost slovenstvu ni bila več zadostni pogoj za politično enotnost. V ospredje so vedno bolj vstopala ideološka načela, začela se je strankarsko-politična delitev. Zadružništvo ni moglo ostati izven teh delitev. Tudi znotraj zadružništva je prihajalo do ideološkega razslojevanja in cepljenja sil v različne zadružne, ideološko in politično utemeljene zveze. To je seveda spreminjalo izhodišče zadružnega udejstvovanja, imperativ delovanja se je premikal na druga področja. A to za pretežen del slovenskega prostora ni pomenilo opustitve nacionalnih atributov. Daleč od tega. Na nacionalno mešanih področjih je zadružništvo, kljub velikim spremembam, še vedno zadržalo močan nacionalni naboj-slovenski značaj, ne glede na nazorsko usmeritev. Nekoliko nepričakovano, a ne kot prvovrstno presenečenje, je potrebno že na tem mestu ugotoviti, da je ideološko-politična, strankarska in druga zadružna razhajanja spremljal silovit vzpon zadružne ideje in gibanja.

---

7 Zadruga, št. 3/1884, str. 10.

8 Schauer, nav. delo, str. 61–66.

9 Žarko Lazarević, Razvoj institucij finančnega posredništva v Celju do konca prve svetovne vojne. Iz zgodovine Celja 1848–1918. Celje, Muzej novejše zgodovine, 1998, str. 140–151.

Vnos politične tekmovalnosti tudi znotraj prej homogenega slovenskega zadružnega gibanja je imel za posledico nastanek izjemno široko razpredene zadružne mreže, ki je segla v zadnji slovenski kraj. Neredko sta bili v posameznem kraju tudi dve konkurenčni zadrugi, obe poudarjeno slovensko opredeljeni, a z jasno politično oziroma ideološko ločnico. V tem drugem obdobju so, tako kot v politiki, v zadružništvo vstopile množice, najširši sloji prebivalstva. Presežena je bila značilnost, da so prevladovale zadruge v urbanih okoljih in temu ustrezajoče članstvo.

Izven pričakovanja je, da bi bil prehod iz prve v drugo razvojno etapo, hiter in enostaven. Vse je potekalo zlagoma, dinamiko sprememb v zadružništvu pa je narekovala politična konstelacija sil med Slovenci oziroma v narodnem gibanju. Prehod je bil argumentiran na različne načine, najbolj jasno ga je v vsebinskem pogledu izrazil eden od sodobnikov s slikovitimi besedami, kako so v prvem obdobju oziroma narodnostni etapi "... *Slovenci ustanavljali zadruge edino le iz narodnostnega namena, iz narodnostnega nagiba. Danes nam to ne zadostuje več. Zadruge danes ustvarjamo iz socialnega (podčrtal Ž. L.), iz strogo gospodarskega (podčrtal Ž. L.) nagiba, ker vemo, da nam ni treba poudarjati narodnostnega načela na prvem mestu. Izboljšanje gospodarskega položaja našega naroda je samo po sebi obenem narodni postulat in narodni uspeh zadružnega delovanja. Danes delamo narodno brez 'narodne pijanosti'.*"[10]

Spremenjeno izhodišče je tako v drugi etapi razvoja zadružništva prineslo tudi pomembno strukturno spremembo. Težišče zadružnega dela se je preneslo na podeželje, na kmečko populacijo, ki je bila najštevilčnejša med Slovenci. Tako je prišlo v devetdesetih letih 19. stoletja do množičnega razmaha kreditnega zadružništva, ko so v Sloveniji pričeli vpeljevati Raiffeisnov sistem. Na tem mestu pa v zgodbo vstopi Janez Krek, človek, ki je storil izjemno veliko za razvoj slovenskega zadružništva, predvsem po organizacijski strani. Krek ni bil socialni teoretik, predvsem je bil praktik. Kot izhodišče svojega delovanja je uporabil krščanski socialni nauk, zlasti se je naslonil na papeško encikliko Rerum novarum iz 1891. leta. Na področju zadružništva se je trdno oprijel Raiffeisnovega organizacijskega načela. Krek je javno pričel delovati v letu 1892, ko je na slovenskem katoliškem kongresu nastopil s programom, ki ga lahko strnemo v naslednje besede: *"ne ali vsaj ne samo karitas, temveč organiziran boj za enakopravnost socialno zapostavljenih družbenih slojev, pri čemer mora duhovščina aktivno sodelovati".*[11] Tak pristop seveda ni izključeval nacionalnega poudarka, kjer je bilo to potrebno. Nasprotno, termin "enakopravnost socialno zapostavljenih družbenih slojev" je vključeval tudi odpravo nacionalne zapostavljenosti, ne samo odpravo ekonomske ali socialne zapostavljenosti.

Uresničitev svojega zadružniškega poslanstva so torej videli na podeželju, ki je bilo premoženjsko manj diferencirano, bolj nagnjeno k tradicionalizmu in egalitarizmu, obenem pa je bilo najbolj na udaru vsesplošne komercializacije gospodarskega življenja. Takemu okolju je bolj ustrezalo Raiffeisnovo zadružništvo z velikim številom majhnih krajevno omejenih zadrug, v katerih so bili zadružniki po deležih enaki, ob tem pa so bili deleži majhni, tako da so v zadrugah lahko sodelovali tudi najrevnejši. Vodstveni delavci za svoje delo niso smeli biti nagrajeni, zadruge pa tudi niso izplačevale nobenih dobičkov, temveč so morebitne presežke nalagale v rezervni sklad, ki so ga lahko uporabile za financiranje le obče koristnih namenov.[12] Ta izrazita lokalna usmerjenost

10 Svetoslav Premrou, Še nekaj besed o Mihaelu Vošnjaku in njegovem zadružništvu. Narodni gospodar, št. 19/1907, str. 307–309.

11 Enciklopedija Slovenije, zvezek 6. Ljubljana, Mladinska knjiga, 1992, str. 1–5.

12 Miloš Štubler, Zadružništvo, I. del. Ljubljana, Kmetijska matica, 1931, str. 21–37; Milan Vičič, Zadružništvo, I. knjiga; Smeri, zgodovina in sistemi, 1937, str. 182–188.

nam tudi pojasnjuje skokovito rast števila Raiffeisnovih zadrug po slovenskem ozemlju. Kot spodbudo temu tipu zadružništva velja prišteti še zakon iz leta 1889, ki je opredeljeval zadrugo in davčne ugodnosti povezane s tem, če zadruge niso izplačevale dobička, ampak so ga uvrščale v rezervi sklad.[13]

K skokoviti rasti je pripomoglo še eno dejstvo. V zadružno delo se je namreč intenzivno vključila tudi slovenska katoliška duhovščina. Mnogokrat so bili na podeželju ravno duhovniki, poleg učiteljev, edini izobraženi ljudje, ki so znali mobilizirati prebivalstvo za zadružno delo in nacionalno idejo. Njihovo omrežje je omogočalo spodbujevalcem te zvrsti zadružništva izjemno globoko zadružno in nacionalno-politično penetracijo med prebivalstvom. Tak splet okoliščin je povzročil, da je sorazmerno hitro nastalo impozantno zadružno omrežje, v katerem so prevladovale kreditne zadruge. Potemtakem ne zveni prav nič pretirano, če zapišemo, da je imel skorajda sleherni prebivalec svojo kreditno zadrugo v neposredni bližini. Kreditne zadruge so prebivalstvu, predvsem na podeželju, finančne storitve približale bolj kot kdaj koli poprej.

Vso to množico zadrug, ki bi same le težko obstale, je bilo treba povezati. Zato so, v skladu s centralistično zasnovo, ustanovili zadružno zvezo, ki je povezala in uskladila delo posameznih zadrug v učinkovito celoto. To je bilo vidno in občutno predvsem pri kreditnih zadrugah. Zveza je namreč opravljala vlogo denarne centrale, prek zveze je potekala nadregionalna izmenjava prostih sredstev med kreditnimi zadrugami znotraj slovenskega prostora.

Na samem začetku delovanja, ko so bili še omejeni na Kranjsko, so leta 1895 najprej ustanovili Zvezo kranjskih posojilnic. Kasneje, ko so razpredli mrežo zadrug po vsem slovenskem etničnem ozemlju, pa so morali ime spremeniti, saj ni več ustrezalo dejanskemu stanju. Organizacijo so zato poimenovali s splošnim izrazom "Zadružna zveza". V tem povezovanju je prednjačil Janez Krek, duša katoliško opredeljenega zadružništva, ki je vse od leta 1895 pa do svoje smrti leta 1917 predsedoval tej zadružni organizaciji.[14] Pod njegovim vodstvom so se Zadružna zveza kot celota in še posebej kreditne zadruge izjemno razvile. Poleg izmenjave denarnih sredstev je bila na področju kreditnega zadružništva poglavitna naloga Zadružne zveze revizija poslovanja članic. Dobro organizirana, pregledno vodena in finančno solidno utemeljena zveza je bila dobrodošla opora v procesih politične in gospodarske emancipacije Slovencev v nacionalno mešanih okrajih. Tudi ta druga zadružna organizacija je bila izrazito nacionalno opredeljena, pokrivala je ves slovenski etnični prostor in je okrepljeno delovala na nacionalno mešanih področjih. Prav nič se ni ozirala na deželne meje, ki so delile prostor slovenske poselitve. Z izrazitim slovenskim predznakom je tudi ta zadružna zveza prav gotovo znatno prispevala k politični homogenizaciji in mobilizaciji prebivalstva za slovenske politične cilje.

3. Slovenske podobnosti in razlike

Primerjava stališč nam razkrije, da sta na Slovenskem z zadružništvom imele obe strani, tako pristaši Vošnjakovih/Schulze–Delitzschevih kakor tudi Raiffeissenovih načel, v bistvu povsem enake namene; osnovni smoter je bila okrepitev ekonomske podlage drobno–gospodarskega sektorja, da bi bila omogočena modernizacija slovenske gospodarske osnove. Sočasno bi dosegli še okrepitev Slovencev kot narodne skupnosti, da bi lažje vztrajali, predvsem v nemško-slovenskih, narodnostno-političnih bojih. Posa-

13 Lazarević, Zadružništvo v Sloveniji v dobi kapitalizma, str. 16.

14 Walter Lukan, The Second Phase of Slovene Cooperativism (1894–1918). Slovene Studies. Journal of the Society for Slovene Studies, št. 1–2/1989, str. 83–96.

mezni predstavniki tega sektorja pač niso imeli zadostne moči, da bi se samostojno – brez zaslombe na druge, z enakimi interesi – zoperstavili svobodni tekmi, ki jo je narekovalo tržišče. Zato se vprašanje gospodarskega pomena zadružnega delovanja v katerikoli različici ni nikoli zastavljalo, koristnost zadružnega dela, tudi v smislu nacionalne okrepitve, so si protagonisti priznavali. Razlike pa so nastopale pri razvrščanju poudarkov zadružnega delovanja, ki pa so samo druga plat iste medalje. Če so zastopniki Vošnjakovega zadružnega ustroja na prvo mesto postavljali enakovredno nacionalne in gospodarske vidike, pa so nasprotno Raiffeisenovi pristaši v Sloveniji v prvi vrsti stavili na etične in socialno-gospodarske momente, ki so kot samoumevnost vključevale tudi narodnostni vidik. V njihovem videnju je izboljšanje socialnih in gospodarskih razmer vodilo tudi v nacionalno okrepitev Slovencev kot narodne skupnosti. S tem pa tudi bolj samozavesten nastop v nacionalnih političnih konfrontacijah. V obeh primerih pa je bilo zadružništvo izdatno instrumentalizirano za politične namene, bodisi nacionalne ali ožje strankarske, kar je pridobivalo na veljavi s približevanjem 20. stoletja.

4. Jugoslovanski okvir

Slovensko zadružništvo je bilo v primerjavi z zadružništvom iz drugih pokrajin nekdanje Jugoslavije najbolj profilirano in razvito. Resda so obstajale velike razlike, vendar pa je celotno področje družila etnična raznolikost, to je nacionalno mešana struktura prebivalstva. Podobne situacije so generirale tudi podobne odgovore, to je prisotnost močnega nacionalnega naboja pri razvoju zadružništva. In na tej ravni opazimo precej skupnih potez.

Že na Hrvaškem so bile razmere drugačne kot v Sloveniji. Razlike po posameznih pokrajinah so bile velike. Hrvaško zadružno gibanje v Dalmaciji in Istri, ki je bilo tesno povezano s slovenskimi zadružnimi zvezami, je bilo izrazito hrvaško nacionalno opredeljeno zaradi italijanske nadvlade. V preostalih delih Hrvaške zaradi njenega posebnega državno pravnega statusa nacionalni naboj ni bil toliko prisoten. Tam so bili bolj v ospredju gospodarsko-socialni vidiki.[15] Od preloma v dvajseto stoletje so opazna prizadevanja za okrepitev zadružnega gibanja po slovenskem vzoru,[16] vendar opaznejših rezultatov, zlasti v primerjavi s Slovenijo ni bilo.

V primerjavi s Hrvati so bili v drugačnem položaju hrvaški Srbi. Kot prepoznavna etnična entiteta se niso morali emancipirati samo nasproti Italijanom ali Madžarom, temveč tudi nasproti Hrvatom. In Srbi na Hrvaškem so v tem procesu dejavno uporabili zadružništvo kot orodje za vzpostavitev vzporednega sistema gospodarskih institucij. Na začetku dvajsetega stoletja (1901) so v Zagrebu oblikovali zvezo srbskih kmetijskih zadrug, ki je že z imenom, tako kot njene članice, posamezne zadruge, jasno pričala o nesporni srbski nacionalni opredeljenosti. Zveza je združevala in usklajevala delo množice zadrug, do prve svetovne vojne se je njihovo število približalo petstotim, pri čemer so, tako kot v slovenskem primeru, prevladovale kreditne in nabavno-prodajne zadruge.[17] Na srbsko zadružno centralo v Zagrebu so bile navezane tudi srbske zadruge iz Vojvodine, ki so se pričele v večji meri pojavljati od preloma v dvajseto stoletje dalje.[18]

---

15 To je zlasti vidno iz zadružnega gibanja pod vodstvom Antuna Radića. Glej Hrvatski seljački pokret brače Radića. Knjiga I., Seljački pokret, Antun Radić. Beograd 1940, str. 83–150.

16 Zadružni leksikon FNRJ. The Yugoslav Co-operative Encyclopedia. Knjiga I., Zagreb 1956, str. 370–379.

17 Zadružni leksikon, str. 379, 1121.

18 Zadružni leksikon, str. 1425.

Tudi v Bosni in Hercegovini je prihajalo so delitve gospodarskih organizacij in ustanov na nacionalni osnovi. Resda se je to dogajalo kasneje kot v sosedstvu, vendar pa so bili rezultati nazadnje enaki. Razlogi zakasnitve so bili dvojni, na eni strani velika ekonomska in socialna nerazvitost nekdanje turške province, na drugi strani pa tudi oblastna politika. A emancipacije posameznih narodnih skupnosti se ni dalo ustaviti. V pokrajini, ki jo naseljujejo trije zelo sorodni, a po lastnem občutenju vendarle različni narodi, tudi ni moglo biti drugače. Potreba po nacionalno politični diferenciaciji je bila v okolju, kjer so bile realne razlike le v religiozni pripadnosti, še toliko večja. Občutljivosti tega vprašanja so se zavedale tudi oblasti, zaradi tega tudi niso vse do 1907. leta dovoljevale nacionalnih obeležij oziroma ustanavljanje nacionalno jasno opredeljenih gospodarskih ustanov. Takrat so že delujoče zadružne organizacije nemudoma dodale pred svoja imena nacionalne pridevnike – srbske, hrvaške in muslimanske oznake. Nastopila je samo dejanska legalizacija obstoječega stanja. Čeprav oblast ni dovoljevala nacionalnih opredelitev, so te v zadružništvu obstajale, za njih so vsi vedeli in jih tudi upoštevali. Gre za tradicijo nacionalno-konfesionalne delitve, ki je imela trdno oporo še v turški dobi. Vse tri narodne skupnosti oblikujejo svoje gospodarske zadružne organizacije, na njihovem čelu pa kot centrale stojijo bančne delniške družbe.[19]

Nastanek jugoslovanske države je pomenil veliko prelomnico. A navkljub temu so v ozadju preloma še vedno delovale silnice mednacionalnih nasprotij in temu pripadajoča vloga zadružništva. Razmerja v posameznih jugoslovanskih pokrajinah so postala nekoliko drugačna. Prej prevladujoča naroda, nemški in madžarski, sta bila v novi državi izrazita manjšina. Transformacija v manjšino je prinesla tudi potrebo po nacionalni in politični homogenizaciji. Kot nekdaj Srbi, Hrvati ali Slovenci začnejo iz enakih pobud in enakih namenov v veliko večji meri kot kdaj koli prej instrumentalizirati zadružništvo kot orodje ekonomskega zapiranja znotraj svojih vrst. V Vojvodini, kjer so bili najbolj številčno zastopani so Nemci oblikovali svojo zadružno zvezo – Landwirtschaftliche Zentraldarlehenskasse, ki je združevala nemško zadružništvo v celotni Jugoslaviji. Zanimivo je, da so se tej zvezi množično priključevale tudi zadruge madžarske manjšine, saj sami niso oblikovali svojih osrednjih gospodarskih organizacij.[20]

Razpršitev nemške premoči je v Sloveniji prinesla olajšanje zaradi vsesplošne slovenizacije političnega, socialnega in gospodarskega življenja. Ker je Slovenija postala nacionalno skoraj homogena pokrajina, je odpadla potreba po jasni slovenski/nacionalni profiliranosti gospodarskih ustanov. To je bilo nekaj samoumevnega, gospodarsko-socialne vsebine delovanja so zares stopile v ospredje. Pri zadružništvu pa je še vedno ostala v veljavi politična primes. Če je prenehala potreba po nacionalnem opredeljevanju, pa so bila zadružna omrežja še vedno zelo uporabna za politično mobilizacijo.[21]

V drugih jugoslovanskih predelih nacionalni značaj zadružništva ni prav nič splahnel, saj so mednacionalna razmerja ostala enaka. Tudi v tem primeru je šlo za kontinuiteto razmer izpred prve svetovne vojne. Razlika je bila le v tem, da so zadružni voditelji iz Beograda skušali centralizirati vse srbsko zadružništvo na jasno izpričani podlagi srbstva kot skupnega imenovalca. Tako pod primat Beograda pridejo zadružne organizacije Srbov na Hrvaškem in Vojvodini.[22] A ta centralizacija srbskega zadružništva ni pomenila, da so v ospredje prišle zgolj in samo gospodarske vsebine. Daleč od

19 Dževad Juzbašić, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod Austrougarskom upravom. Sarajevo, 2002, str. 152.

20 Zadružni leksikon, str. 1426–1427.

21 Slovenske zadružne organizacije so bile več kot očitno politično nazorsko opredeljene. Katoliška, liberalna in socialdemokratska stranka so imele vsaka svojo zadružno mrežo.

22 Zadružni leksikon, str. 1121.

tega. Na Hrvaškem ali v Bosni vloga in namen paralelnih zadružnih gospodarskih organizacij ostaneta še naprej enaka. Prav nič drugače ni s hrvaškim zadružništvom, tudi to zadružništvo združujejo na državni ravni, ne glede na pokrajinske ali notranje administrativne meje.[23] Vmes med srbskimi in hrvaškimi gospodarskimi institucijami pa so svoj paralelni svet gospodarskih ustanov razvijali Muslimani v Bosni.[24] Kontinuiteta uveljavljenega vzorca omrežij nacionalnih gospodarskih ustanov naj bi še naprej poleg ekonomskih učinkov zagotavljala solidarnost in homogenizacijo srbskega, hrvaškega ali muslimanskega naroda.

5. Evropski okvir

Slovenske in jugoslovanske razmere v zadružništvu, oziroma močna nacionalna konotacija (nacionalizem) kot spodbujevalno gibalo razmaha zadružne ideje, nam prav gotovo sugerirajo, da gre za neko splošnejšo značilnost. In to zlasti pri narodih, ki živijo v državnih skupnostih v katerih so v politično in gospodarsko podrejenih vlogah. In takih narodov je bilo v vzhodni Evropi veliko, Poljaki, Čehi, Slovaki, Ukrajinci, če naštejemo samo nekatere. Vsem tem je bilo skupno, da so zadružništvo dojemali kot "samopomoč", kot sredstvo za "ekonomsko in nacionalno osvoboditev". Tako kot pri Slovencih ali drugih južnoslovanskih narodih se je zadružništvo zaradi svoje univerzalne forme, odlikovalo z veliko prilagodljivostjo. Zadružne principe so uporabljali tako na podeželju kot v mestih, tako kmetje ali delavci kot tudi trgovci ali obrtniki. Vsak sloj je izbral tisti princip, ki mu je najbolj ustrezal glede na namene, ki jih je zasledoval. Velik pomen je zadružništvo odigralo kot pripomoček, ki je olajšal vključitev množice prebivalstva v nastajajoče tržno gospodarstvo. Zadružništvo je torej omogočilo nekoliko lažji vstop kmetov in drobnih trgovcev in obrtnikov v sistem popolne komercializacije, ki je z iztekanjem 19. stoletja intenzivno prodirala tudi na področje vzhodne Evrope. Tako kot v Sloveniji so bili tudi drugod po vzhodni Evropi spodbujevalci zadružništva pripadniki nacionalnih in političnih elit. Spoznali so izjemno veliko mobilizacijsko vlogo oziroma moč zadružništva pri pridobivanju množic za nacionalno ali za politično oziroma ideološko opredeljevanje. Na drugi strani pa so množice hvaležno sprejemale zadružni vzorec kot sredstvo "samopomoči" za lažje premagovanje vsakodnevnih gospodarskih težav. K samim gospodarskim koreninam pa so se kot zelo pomembni pridruževali še ideološko-politični ali kakšni drugi socialni cilji.[25]

Zanimivo je, da je tudi periodizacija, ki se je pri Slovencih oblikovala na osnovi vrednotenja razmerja med nacionalnim in gospodarskim vidikom slovenskega zadružništva že na začetku 20. stoletja,[26] zelo podobna tudi časovnim in vsebinskim razvrstitvam zadružnega gibanja pri drugih narodih v vzhodni Evropi. Določene skupne poteze in razvojne podobnosti so opazili že raziskovalci oblikovanja nacionalnih preporodnih gibanj v Evropi. Tako je npr. Miroslav Hroch na osnovi primerjalnega študija nacionalnih gibanj pri Čehih, Slovakih, Norvežanih, Estoncih, Litvancih, Flamcih in Dancih v nemškem Schleswigu, izdelal tudi posebno tipologijo. Celo več, govorimo lahko kar o občem modelu, ki nam v marsičem pomaga pri razumevanju in umeščanju posameznih primerov v širši politični in geografski prostor. Miroslav Hroch tako loči tri vsebinsko

23 Zadružni leksikon, str. 387–403.

24 Zadružni leksikon, str. 95.

25 Torsten Lorenz, Genossenschaften im Nationalitätenkampf. Edvard Kubu, Helga Schultz (Hg.), Wirtschaftsnationalismus als Entwcklungsstrategie ostmitteleuropäischer Eliten. Praha-Berlin 2004, str. 121–133.

26 Glej opombo 9.

hierarhične stopnje v razvoju nacionalnih gibanj. Najprej je bila na vrsti stopnja A, ki jo je opredelil kot obdobje romantičnega interesa za ljudstvo. V naslednji stopnji B prevladuje "patriotična oziroma nacionalna agitacija". Gre torej za čas nacionalnega preporoda. V zadnji, C stopnji, pa imamo opraviti z močnim množičnim nacionalnim gibanjem.[27]

Z navezavo oziroma po vzoru na Hrochov model je Torsten Lorenz skušal modelirati tudi skupne razvojne značilnosti zadružništva v vzhodni Evropi. Ločil je štiri stopnje, in sicer obdobje tranzicije (A), čas inkubacije (B) in dobo množičnega zadružništva (C), ki jim je sledila zaključna faza nadaljnje mobilizacije (D). Če preidemo na bolj podrobno predstavitev potem opazimo, da v obdobju tranzicije (A), ko se družba in gospodarstvo pomikata v smeri modernosti nastajajo prve, pogojno rečeno protozadružne, oblike. Na nek način je Lorenz potegnil enačaj med njegovo in Hrochovo fazo A. V drugem obdobju (B), po Lorenzu v dobi inkubacije, se v zadružno delo že vključi nacionalna inteligenca, ki prične spodbujati zadružno gibanje z namenom okrepitve nacionalnega gibanja. Zadružništvo v tej dobi je kot podporni steber nacionalne diferenciacije tesno vpet v Hrochovo opredelitev patriotične/nacionalne agitacije (B) kot posebne stopnje narodno preporodnega gibanja. V tretji stopnji (C) tako v politiko kot v zadružništvo intenzivno stopijo množice, in to še posebej s podeželja. Vloga zadružništva kot orodja za ideološko-politično ali nacionalno mobilizacijo je osrednja. Posledica je vsesplošni razmah zadružništva v različnih namenskih inačicah, a običajno na podlagi Raiffeisenovih organizacijskih načel. Zaključna faza D, ki je Hroch ne definira, pa po Lorenzu označuje prehod v dobo nacionalne države, kar vzhodna Evropa doživlja po prvi svetovni vojni. Vloga zadružništva se v tem obdobju spremeni, saj prej podrejeni narodi postanejo dominantni. Za nacionalno in ekonomsko emancipacijo oziroma modernizacijo imajo na voljo državo z vso paleto ukrepov, ki so ob tem na voljo. Zadružništvo živi naprej, se notranje konsolidira in profesionalizira in še naprej omogoča pripadnikom drobno gospodarskega sektorja organizirano nastopanje na trgu.[28]

Lorenzova modelska tipologija nedvomno posrečeno povzema razvojne značilnosti vzhodnoevropskega zadružništva in jih s posploševanjem vsebinsko združi na najmanjši skupni imenovalec. Kot majhno dopolnilo bi bilo vanjo potrebno vnesti le dimenzijo večnacionalnih držav, ki so bile v vzhodni Evropi navkljub glasni retoriki o nacionalnih državah, še vedno v večini. S tem pa tudi razmere, ki so zadružništvu poleg ekonomskega dajale še močan nacionalno političen prizvok.

Ko v tem okviru opazujemo razvoj in vlogo slovenskega zadružništva, težko najdemo odstopanja, ki bi pritrjevala slovenski drugačni historični izkušnji, kot je bila v zadružništvu značilna za širši prostor Srednje in Vzhodne Evrope. Več kot očitno se potrjuje, da podobne gospodarske in politične razmere izzovejo tudi podobne odzive. V primeru zadružništva je bilo to toliko lažje, ker je šlo za že razdelane vzorce, ki jih je bilo potrebo le prilagoditi in nato uporabiti v domačem okolju.

---

27 Miroslav Hroch, Social preconditions of national revival in Europe. Cambridge University Press, 1985, str. 22–23.

28 Torsten Lorenz, Cooperatives as a basic instrument of Economic nationalism. Referat predstavljen na mednarodni konferenci Economic Nationalism in east Central Europe. European-University Viadrina, Frankfurt/Oder, 17–19 Marec 2005.

JOŽE PRINČIČ

PRETRDI OREHI DOGOVORNEGA GOSPODARSTVA

Jugoslovanski komunisti so začeli zamisel o samoupravni preobrazbi gospodarskega življenja udejanjati na prehodu v petdeseta leta prejšnjega stoletja z ustanovitvijo delavskih svetov in njihovih komisij v podjetjih. Pri tem dejanju je šlo bolj za simbolično predajo ključev podjetij v roke delavcev, saj delavski sveti do konca desetletja niso dobili večjih pristojnosti pri vodenju podjetja. V šestdesetih letih je vladajoča partija menila, da je prišel čas, ko je treba delavcem prepustiti tudi ključe blagajn. Delavci naj torej ne bi bili le lastniki strojev, temveč naj bi zagospodarili tudi s tistim, kar je prišlo iz strojev. Iz dejavnika v proizvodnem procesu naj bi postali gospodarji rezultatov svojega dela.

Ustava iz leta 1963 je bila prvi korak k uveljavitvi novih družbenih odnosov. Predvidela je možnost delitve podjetij na ekonomske ali delovne enote, če bi takšna delitev prinesla smotrnejše poslovanje in bi povečala proizvodnjo. Ekonomske enote naj bi kot manjše tehnološke celote spodbujale delavce k pridobivanju večjega dohodka tako, da bi bili njihovi osebni dohodki odvisni od višine skupaj ustvarjenga dohodka. V delovnih enotah naj bi spremljali in merili kolektivni delovni učinek ter odločali o delu dohodka. O celotnem dohodku pa bi odločali na ravni podjetja.

Gospodarska reforma se ni izkazala kot dobra podlaga za razmah samoupravne organiziranosti. Okrepila je politične spore, gospodarske in socialne probleme in splošno nezadovoljstvo. Povzročila pa je tudi, da so se znotraj Zveze komunistov oblikovala različna stališča do samoupravljanja, zlastiv odnosu do blagovne proizvodnje in delovanja trga. Prvo stališče je zanikalo možnost obstoja in razvijanja samoupravnih odnosov v pogojih blagovne proizvodnje. Drugo je bilo povsem nasprotno in je prosto delovanje ekonomskih zakonitosti privzelo kot predpostavko, brez katere samoupravni socializem ne more zaživeti. Bilo je tudi tretje stališče. Njegovo izhodišče je bilo, da je treba izoblikovati produkcijski odnos, ki bo "združenim proizvajalcem" zagotovil večji vpliv pri urejanju gospodarskih in tudi splošno družbenih zadev.

Spomladi 1969 je tretja usmeritev prevladala. V sklepih 13. seje CK ZKS in 9. kongresa ZKJ je bilo zapisano, da je treba zagotoviti odločilno vlogo "združenih proizvajalcev" v gospodarskem in družbenopolitičnem življenju. S temi sklepi je bila "bitka za samoupravljanje" dobljena le na načelni oziroma politično strateški ravni. Uveljavitev teh načel v dejanskem življenju pa v tem letu še ni bila mogoča. Leta 1969 so tudi tuji opazovalci dogajanj v Jugoslaviji opazili, da je v tej balkanski državi prišlo do splošne oslabitve samoupravljanja in zoženja njegovih okvirov na manjši del gospodarskih dejavnosti. Najbolj je bilo samoupravljanje ogroženo v obeh najrazvitejših republikah. Javno so v obeh republikah o samoupravljanju govorili pohvalno, v resnici pa so v njem videli oviro za hitrejše gospodarsko napredovanje.

Gospodarsko-politična načela dogovornega gospodarstva

V prvi polovici sedemdesetih let prejšnjega stoletja je bila večina intelektualnih naporov v Jugoslaviji namenjena graditvi novih proizvodnih odnosov, v katerih bi samoupravljanje zaživelo in postalo bolj učinkovito. Edvard Kardelj, Roman Albreht in

drugi načrtovalci so si prizadevali gospodarsko ureditev preoblikovati tako, da bi delavci, združeni v novih oblikah gospodarskih asociacij, postali hkrati delodajalci in delojemalci, proizvajalci in upravljalci ter začeli sami razpolagati z rezultati svojega dela oziroma s "tistim dohodkom, ki ga niso dolgovali skupnosti".[1] Na ta način so hoteli preseči osrednje nasprotje socialističnega razvoja, ki se je izražalo v tem, da je delavec ločeno nastopal enkrat v vlogi nosilca proizvodnega procesa, drugič pa kot nosilec politične in gospodarske oblasti nad družbenim kapitalom. V skladu z njihovim razumevanjem odnosa med gospodarstvom na eni strani in ideologijo in politiko na drugi strani, je morala tudi nova gospodarska ureditev ostati pomembno razredno "oporišče" političnega sistema. Zagotoviti je morala, da bo "diktatura proletariata prisotna na vseh ravneh političnega življenja".[2]

Oblikovanje novega gospodarskega sistema se je začelo julija 1971 z ustavnimi dopolnili. Nadaljevalo se je z zvezno ustavo, ki jo je zvezna skupščina sprejela februarja 1974, končalo pa novembra 1976 s posebnim zakonom o združenem delu. V tem zakonu, imenovali so ga mala ustava, je bilo določilo, da je 11. december 1978 časovni mejnik, do katerega mora biti v državi sprejeta vsa "samoupravna regulativa." Po tem mejniku bi morali v sleherni delovni organizaciji delati, živeti in tudi misliti tako, kot je določal zakon o združenem delu. V normativnem smislu je ta zakon veljal do leta 1988, torej skoraj do konca druge jugoslovanske države.

Samoupravno organizirano gospodarstvo, bolj znano kot dogovorna, samosporazumevajoča ali samodogovorna ekonomija, je temeljilo na treh načelih. Prvo je bilo načelo decentralizacije. Vodilni ideologi so posebej opozorili, da se samoupravljanje ne sme poistovetiti z decentralizacijo in gospodarjenjem na mikroravni. Zanje je bila decentralizacija nujen pogoj za to, da delavci prevzamejo usmerjanje gospodarskih gibanj oziroma dobijo "oblast nad reprodukcijo". Predvideli so postopno omejevanje možnosti državnega posredovanja v gospodarstvu ob istočasni krepitvi samoupravnega odločanja v gospodarskih in drugih organizacijah. Po njihovem bi bila na koncu tega procesa vloga države omejena le na "organizirano" zaščito družbene lastnine, tako v ožjem kot v širšem smislu.

Drugo temeljno načelo je bila družbena lastnina, ki je zajemala proizvodna in druga družbena sredstva, ustvarjeni dohodek, sredstva za zadovoljevanje skupnih in splošnih potreb, naravna bogastva in dobrine v splošni rabi. Predstavljala je temelj družbeno-ekonomske ureditve SFRJ in je bila kot takšna na drugem mestu, takoj za oblastjo delavskega razreda. Ustava in zakon o združenem delu sta uporabljala pojem družbena lastnina v pravnem in ekonomskem smislu. V pravnem smislu je bila lastnina družbena, kadar je vsakomur dala pravico, da jo uporablja, nikomur pa ne, da jo uporablja monopolno. Tudi v ekonomskem smislu je bila vezana na odsotnost vsakršnega monopola v razpolaganju s produkcijskimi sredstvi oziroma na kakršnokoli monopolno prilaščanje. Ustavni pojem družbene lastnine kot "nikogaršnje" in "vsakogaršnje" je bila podlaga za oblikovanje nelastninskega koncepta družbene lastnine, ki so ga razvili ekonomisti v sedemdesetih letih. Bistvo tega pristopa je bilo, da odnos med ljudmi temelji izključno na delu. Delovna sredstva v družbeni lasti nimajo subjekta lastninske pravice, zato so lahko le "gola" materialna podlaga dela. Ne morejo pa biti izhodišče za pridobivanje, delitev in prisvajanje dohodka. Ker družbena sredstva niso bila dejavnik pridobivanja dohodka, niso mogla biti neposredno povezana z ustvarjeno akumulacijo. Zato so delovne organizacije lahko svobodno odločale o akumulaciji.

---

1 Jože Pirjevec: Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj in razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije. Lipa, Koper 1995, str. 338.

2 Prav tam.

Tretje načelo je bilo združeno delo. Uvedlo je novo pojmovanje združenosti dela, tako medsebojne združenosti delavcev, kakor njihove združenosti s produkcijskimi sredstvi. Združenosti ni omejevalo več na tovarniške zidove, temveč jo je razširilo na vso družbo kot celoto. Zasnova združenega dela je bila široka in težko predstavljiva. Njeni temeljni označevalci niso bili jasno začrtani in dodelani. V tem prispevku se bomo omejili le na najpomembnejše. V ospredju je bila nadomestitev trga in ekonomske vloge države z družbenim dogovarjanjem in samoupravnim sporazumevanjem. Zagovorniki samoupravne organiziranosti so sicer poudarjali, da mora nova gospodarska ureditev temeljiti na ekonomskih interesih proizvajalcev in na načelih dohodka, v resnici pa so zanikali temeljne sestavine tržnega upravljanja in imeli odklonilen odnos do načel blagovne proizvodnje. Tržni mehanizem, indikativno planiranje in ekonomsko politiko države kot sredstvo za indirektno poseganje v gospodarjenje na makroekonomski ravni[3] so hoteli izriniti iz gospodarskega življenja. Gospodarske organizacije naj bi svoje izdelke in storitve na enotnem jugoslovanskem trgu ne menjavale več na podlagi prosto oblikovanih cen, marž, kupoprodajnih in drugih pogodb, temveč na podlagi samoupravno sklenjenih in usklajenih interesov, vzajemnih pravic in odgovornosti. S samoupravnimi sporazumi in družbenimi dogovori bi urejali tudi razvojno strategijo, notranja cenovna razmerja, ekonomske odnose s tujino, hitrejši razvoj nerazvitih republik in še vsa ostala področja gospodarskega življenja.

Drugi temelj združenega dela je bilo nadomestitev kreditnih in drugih dohodkovnih odnosov s samoupravnim združevanjem dela in sredstev. To je predpostavljalo, da tekoče poslovanje in razvojni načrti gospodarskih organizacij ne bodo več odvisni od kreditov poslovnih bank in zveznih investicijskih skladov, temveč od medsebojnega in prostovoljnega združevanja oziroma povezovanja dela in sredstev. To združevanje bi moralo temeljiti na širši solidarnosti in vzajemnosti, s čimer bi gospodarske organizacije prišle do večje varnosti in stabilnost pri ustvarjanju dohodka, zagotovile pa tudi večji vpliv pri delitvi celotne ustvarjene vrednosti.

Tretji temelj združenega dela je bila negacija podjetja in uveljavitev temeljnih organizacij združenega dela (tozdov). Podjetje kot kapitalska oblika organizacije (kapital in sklad za plače sta bila v rokah privatnega lastnika, podjetnika ali države) v samoupravni ureditvi ni bila mogoča. Nadomestila jo je temeljna organizacija združenega dela, to je najmanjša proizvodna enota, v kateri so se poslovni rezultati še lahko merili ter v kateri je bilo mogoče neposredno upravljanje. Predvideno je bilo, da se bodo tozdi združevali v enovite osnovne organizacije združenega dela (ozde) ti pa v sestavljene organizacije združenega dela (sozde). Zakonodaja je združeno delo jemala kot gospodarsko celoto, zato drugim, zasebnim organizacijskim oblikam gospodarjenja ni bila naklonjena. Snovalci novega gospodarskega sistema so predpostavljali, da bodo delavci v temeljnih organizacijah "realno" upoštevali ne samo svoje potrebe, temveč tudi potrebe drugih gospodarskih enot, celotne družbe in njenega pospešenega razvoja.

Temeljna načela niso nikoli zaživela. Bodisi ker zato ni bilo pogojev, bodisi ker so njihovi načrtovalci bolj kot gospodarske zasledovali politične in družbene potrebe in vidike. Decentralizacija gospodarskega življenja je ostala le papirnata fraza, saj bi v primeru, da bi do nje res prišlo, vladajoča partija izgubila svoj monopolni položaj. Izpeljana ni bila niti na zvezni ravni. Z vstopom v osemdeseta leta je zvezna država izkoristila gospodarsko krizo in težave v medrepubliškem dogovarjanju ter začela krepiti svoje pristojnosti. Njeni ukrepi in predpisi so postopoma nadomeščali družbene dogovore in samoupravne sporazume, najprej na deviznem področju in na področju

3 Gospodarska gibanja (dalje: GG ...), september 1985, Jože Mencinger: Gospodarski sistemi in učinkovitost gospodarjenja, str. 40.

gospodarskih odnosov s tujino. Sredi osemdesetih Zvezni izvršni svet, Narodna banka Jugoslavije in Gospodarska zbornica Jugoslavije niso več skrivali teženj, da povsem centralizirajo gospodarsko življenje v državi.

Tudi pojem družbena lastnina kot lastnina vsakogar in vseh je kmalu pokazal svoje teoretične slabosti. Ekonomist dr. Aleksander Bajt je bil med prvimi, ki je opozoril nanje. Po Bajtu "pravice vsakogar, da uporablja družbena produkcijska sredstva, iz tehničnih razlogov ni mogoče uveljaviti v smislu pravice vsakogar do zaposlitve v katerem koli procesu ali s katerimikoli produkcijskimi sredstvi. Takšna pravica bi sicer sama po sebi zajamčila delitev po delu, ker bi delavci toliko časa menjavali svojo zaposlitev, dokler njihovi dohodki ne bi bili proporcionalni njihovem delu. V okoliščinah, ki bi nastale zaradi izjemnih ugodnosti diferenciranih čistih dohodkov na zaposlenega, bi to vodilo v čezmerno zaposlovanje v organizacijah in panogah z nadpovprečnimi čistimi dohodki na zaposlenega, s tem pa v popolno dezorganizacijo produkcije." Zanj je bila tako pojmovana oblika proste konkurence koristna kot sredstvo logične analize. Toda "tehnično pa ni bila izvedljiva.[4]

Problematičnost tretjega načela so bila politična izhodišča dogovornega gospodarstva. Njegovi načrtovalci so si namreč tozde zamislili bolj kot življenske skupnosti združenih delavcev kot pa kombinacijo produkcijskih faktorjev, ki se prilagajajo tržnim pravilom, zato so v njih prej videli obliko solidarnosti kot pa učinkovito proizvodno enoto. Samoupravni sporazumi in družbeni dogovori so bili mišljeni bolj kot nadomestilo nezanesljivega trga, ne pa zagotovitev njegovega konkurenčnega delovanja in vzpostavitev makroekonomskega ravnotežja. Samoupravne interesne skupnosti (sis) so bile bolj zainteresirane za razvijanje družbenih odnosov kot pa produktivnosti oziroma "bolj za vladanje ljudem kot pa za upravljanje stvari."[5] Intenzivnega gospodarskega razvoja, kjer so bili produktivnost, učinkovitost in večji izvoz glavni dejavniki razvoja, dogovorno gospodarstvo ni spodbujalo. V ospredju je ostal ekstenzivni način gospodarjenja, to je hitrejše naraščanje zaposlovanja, uvoza in naložb. Gopodarski sistem, vzpostavljen z ustavo 1974 in zakonom o združenem delu zato ni bil sposoben rešiti nastalih problemov, temveč jih je še zaostril.

Preobrazba se je ustavila pri tozdih

V Sloveniji so med prvimi v Jugoslaviji stopili na pot preobrazbe družbenih odnosov. Prilagajanje gospodarstva novim organizacijskim oblikam pa je bilo precej trši oreh kot so pričakovali. Politično vodstvo je bilo namreč prepričano, da bo za spremembo sistema zadostovalo "že nekaj akcij."[6] Kljub velikemu začetnemu navdušenju se je zataknilo že pri prvem koraku, to je pri ustanavljanju tozdov, ki naj bi se zaključilo do sredine leta 1973. Prišlo je do velike zamude in tudi do odporov. Do konca leta 1973 je bilo ustanovljenih le 1720 tozdov ali 62 odstotkov od predvidenega števila tozdov v Sloveniji. Še slabši rezultat je bil dosežen pri vpisu temeljnih in drugih organizacij v trgovinski register, ki bi se po sprejetem rokovniku moral končati do 15. januarja 1974. Do tega dne je priglasitev za vpis v trgovinski register vložilo le 134 ozdov, ki so imeli v svojem sestavu več tozdov in 1903 enovitih ozdov.[7] Do leta 1975 se ta trend ni spremenil. Temeljne organizacije torej niso postale izhodišče in najbolj razširjena oblika

4 Delo, 26. 6. 1976, Aleksander Bajt: Samoupravljanje in lastnina-pogoja za socializem.

5 GG, julij-avgust 1984, Aleksander Bajt: Trideset let gospodarske rasti, str. 45.

6 Arhiv Republike Slovenije (dalje: AS ...), fond CK ZKS (1989), šk. 444, Zapisnik 7. seje CK ZKS, 24. 6. 1980.

7 AS, 1589–249, Zapisnik 12. seje predsedstva CK ZKS, 13. 12. 1974.

nove gospodarske organiziranosti. Po podatkih zavoda za statistiko je bilo do maja 1975 vpisanih v register 2325 delovnih organizacij, od katerih jih je bilo 2024 enovitih. Do tedaj je bilo ustanovljenih le 1933 tozdov. Partijsko vodstvo je krivdo za težave pri ustanavljanju tozdov pripisalo delavcem. Ocenilo je, da so napačno razumeli ustavna določila in politično poslanstvo temeljnih organizacij.[8]

Tako kot v drugih republikah tudi v Sloveniji nova gospodarska organiziranost ni prinesla kakovostnega premika v gospodarjenju z družbeno lastnino. Obleka je bila nova, toda vsebina je ostala stara. Tozdi in ozdi so hoteli ohranili stare materialne, organizacijske in pravne značilnosti. Obnašali so se kot podjetja in si prizadevali ohraniti privilegije zgolj zase. Veliki tozdi (v Sloveniji je bilo okoli 30 tozdov z 1000 do 2000 zaposlenimi) niso bili pripravljeni deliti dohodka, še manj premoženja. Novo nastali ozdi so se trudili čim bolj centralizirati poslovanje. Tudi sozdi niso izpolnili pričakovanj, da bodo povezali razdrobljeno sestravo slovenskega gospodarstva in ustvarili vrsto poslovno in finančno samostojnih sistemov, ki bodo sposobni sami izpeljati razvojne projekte in okrepiti svoj položaj na jugoslovanskem in tujem trgu. Upravičeno so jih imenovali "zlepljeni sozdi". Odnosi med "vgrajenimi" sozdi so bili ohlapni in omejni na ozke poslovne interese. Med njimi je bilo čutiti le pogodbeni duh in nič več. Cilj take gospodarske organiziranosti torej ni bilo samoupravljanje in razvijanje delegatskih odnosov, temveč podjetniško združevanje kapitala in zagotavljanje njihovega priviligiranega položaja. Nič bolj spodbudna ni bila slika glede odločanja delavcev. Stari odnosi in oblike odločanja se niso spremenili. Hierarhičnost odnosov med delavci v posameznih tozdih ni bila presežena, tudi med delavci in upravo ne. Le redki so bili tozdi, kjer so bili delavci pritegnjeni k odločanju pomembnejših odločitev. Zbori delavci so postali "informativna tribuna".

Poslovanje preoblikovanih gospodarskih organizacij so spremljali zmeda, nejasnosti, samovolja in številni nesporazumi. Začelo se je s sestavljanjem in sprejemanjem samoupravnih sporazumov o združevanju tozdov, ki niso bili usklajeni z veljavno zakonodajo. Še do večjih nesporazumov in tudi hudih sporov je prišlo pri združevanju ali delitvi premoženja tozdov. Poslovni odnosi med proizvodnjo in trgovino se niso spremenili. Samoupravna preobrazba na področju bančništva in denarnih odnosov je tekla zelo počasi. Brez vidnega uspeha so bila tudi prizadevanja, da bi zaživela ideja o kmečkem samoupravljanju. Do načrtovanega "preboja" ni prišlo na področju dohodkovnih odnosov. Uveljavila se je mehanična delitev dohodka na sklade in osebne dohodke, ki so naraščali hitreje, kot je bilo določeno. Tolikokrat poudarjena solidarnost med tozdi je bila izražena "ozkosrčno" in predvidena le v izjemnih primerih.[9] Že sredi sedemdesetih se je pokazala velika hiba dogovornega gospodarstva. To je bila "sestankomanija". Bila je nujno zlo, saj brez sestankov ni bilo odločanja, brez tega pa dogovorno gospodarstvo ni moglo delovati. Leta 1975 so v državi za sestanke porabili že desetkrat več delovnih ur kot pa leta 1955. Zaradi samoupravnega odločanja se je efektivni delovni čas prepolovil. Znašal je največ pet ur na dan.

Neugoden trend se je v drugi polovici sedemdesetih let nadaljeval. Komaj dva meseca po sprejemu so začele na zakon o združenem delu leteti ostre kritike. Nekatere delovne organizacije so mu očitale, da je neuporaben, ker ni ponudil stvarnih in uporabnih rešitev za posamezne primere. Druge delovne organizacije so menile, da zakon vsiljuje oblike, ki niso dovolj premišljene in preizkušene. Tretje so se pritoževale nad nespodbudnim načinom nagrajevanja. Preostale delovne organizacije, ki so bile v večini, pa so bile tiho in se tolažile s tem, da je bilo uveljavljanje zakona odloženo za dve leti.

8 AS, 1589–265, Zapisnik razširjene seje izvršnega komiteja predsedstva CK ZKS, 3. 6. 1975.

9 AS, 1589–279, Zapisnik 8. delovnega razgovora članov izvršnega komiteja CK ZKS, 18. 7. 1974.

V teh po prvem branju zakona niso napravili nič. Zadostili so formalnostim, potem pa čakali na ustrezne vzorčne rešitve. Do konca leta 1977 delovne organiazcije niso spremenile svojega pasivnega odnosa do uresničevanja nove zakonodaje. "Razvoj samoupravnih odnosov ne gre po načrtu" se je glasila sklepna ugotovitev na seji izvršnega komiteja predsedstva CK ZKJ oktobra 1977.[10] Tudi v naslednjih treh letih se stanje ni bistveno popravilo. Kljub velikim naporom posebnega republiškega koordinacijskega odbora in občinskih štabov za hitrejše ustanavljanje tozdov, so bile delovne organizacije z več tozdi bolj izjema kot pravilo. V Sloveniji tri četrtine delovnih organizacij ni imelo tozdov. Prevladovali so enoviti ozdi. Delovne organizacije so se preobrazbe lotile na "napačnem" koncu. Izpeljale so fizično združitev potem pa poslovale ločeno in po starem. Podpisale so kup samoupravnih sporazumov v katerih pa največkrat ni bilo določil, ki bi utrla pot novim odnosom. Pa tudi, če so jih imeli, se zanje niso menile, temveč so delale po starem, zlasti ko je šlo za denar. Na finančnem področju so prevladovale klasične oblike zbiranja in kreditiranja sredstev. Delovne organizacije se niso trudile, da bi se finančno osamosvojile, temveč so ostale še naprej povsem odvisne od državnih dotacij in bančnih posojil.

V drugi polovici sedemdesetih let se je v posameznih temeljnih organizacijah začela odkrito odražati "kolektivno-lastniška miselnost", kar je vodilo k zapostavljanju in medsebojnemu uničevanju tozdov. Večji in močnejši tozdi niso več prikrivali svojih monopolnih interesov. Ustanovili so svoje službe in organe in se zaprli za svoje "zidove". Nasprotovali so uveljavljanju širše solidarnosti med tozdi, usklajevanju razvojnih programov in združevanju sredstev v ta namen. Uspešni ozdi so se upirali povezovanju s slabše stoječimi, ksaj bi s tem izgubili večji dohodek in ugodnosti.

V obravnavanih letih se je tudi pokazalo, da je precej tozdov poslovalo z izgubo ali vegetiralo brez akumulacije. Še huje od tega pa je bilo, da so skoraj praviloma prav v teh tozdih imeli višje osebne dohodke kot v tistih, ki so dobro poslovali. Do leta 1978 sankcij niso izvajali. Potem pa je slabim delovnim organiazcijam grozilo, da dobijo sanatorja, nanj prenesejo vsa sredstva in izplačujejo le zajamčene osebne dohodke. Večina tozdov se je tej grožnji izognila tako, da je s knjigovodsko-finančnimi transakcijami na račun prihodnjega dohodka izvlekla iz finančnih težav. To pa je bilo v nasprotju z bistvom zakona o prihodku in dohodku, po katerem je bilo treba porabo uskladiti z realnimi možnostmi, torej z že ustvarjenim dohodkom.

Tudi ustanovitev in delovanje sisov materialne proizvodnje je bil skok v prazno. Na podlagi nove zakonodaje so ustanavljali sise za elektrogospodarstvo, železniški in potniški promet, PTT promet, vodno, stanovanjsko in komunalno gospodarstvo, gozdno dejavnost, gospodarjenje s stavbnim zemljiščem in za ekonomske odnose s tujino. Predpisi, s katerimi so republike ustanovile te skupnosti, so podrobno določili ustanovitveni postopek in njihovo organiziranost. Samoupravnim odnosom pa so namenili malo ali nič prostora in tako pustili odprta vrata za okrepljeno delovanje državnih organov na tem področju.

Samoupravno organizirano združeno delo je padlo še na enem izpitu. Ni mu uspelo "izruvati" korenin enemu od protislovij jugoslovanske socialistične družbe. To so bile stavke oziroma prekinitve dela. V letih 1974 do 1977 število prekinitev dela ni odstopalo od tistih iz preteklih let. Leta 1978 pa je bil mejnik v izražanju delavskega nezadovoljstva. V tem letu je bilo 105 prekinitev dela, kar je bilo daleč nad povprečjem preteklih let.

December 1978 torej ni bil tisti časovni mejnik, po katerem naj bi vse gospodarstvo delalo v skladu z določili zakona o združenem delu. Tudi december 1979 ni bil, pa tudi

10 AS, 1589–1227, Zapisnik 106. seje izvršenga komiteja predsedstva CK ZKJ, 12. 10. 1977.

december 1980 ne. Poslovni rezultati združenega dela so bili vse slabši. Očitno je bilo, da je združeno delo zgrajeno na šibkih in ekonomsko vprašljivih temeljih, ki niso zagotavljali trajnejšega obstoja in svetle prihodnosti. Sredi leta 1980 je republiški izvršni svet v poročilo o razultatih uresničevanja srednjeročnega plana zapisal, da preobrazba družbenoekonomskih odnosov zelo zaostaja za predvidevanji in potrebami gospodarskega razvoja. Sistemski zakoni so bili v glavnem sprejeti, "mehanizmi" oziroma izvršilni predpisi in ukrepi za uresničitev njihovih rešitev v praksi pa niso bili do konca izdelani. Uresničevanje samoupravnih sporazumov je bilo omejeno na formalne pristope in vprašanja, vsebina je ostala zadaj. Prenos pristojnosti s federacije na republike in gospodarske organizacije je ostal na pol poti. To je pripeljalo do "dvojnosti sistema" oziroma "dvovladja". Odločitve državne uprave in ustanov združenega dela so se podvajale. Ko so se delovne organizacije znašle v težavah, ni bilo jasno, kdo mora posredovati. To je bila voda na mlin krepitvi moči državne uprave.[11] Vpliv države na gospodarstvo se ni zmanjšal, temveč povečal.

Zaton združenega dela

Ob vstopu v osemdeseta leta v državi ni bilo več politične pripravljenosti niti volje za nadaljnji razvoj dogovornega gospodarstva. Za to je bilo dovolj tehtnih razlogov. Med osrednjimi je bila gospodarska kriza. Jugoslavija ni sledila tokovom svetovnega gospodarstva, ki se je že sredi sedemdesetih začel prilagajati energetski in surovinski krizi. Trenutek soočanja je odlagala z notranjimi delitvami, inflacijo, zunanjim zadolževanjem in z upanjem, da bo že nekako šlo. Saj je do tedaj tudi vedno tako bilo. Leta 1980 pa je bilo konec navidezne uspešnosti jugoslovanskega gospodarstva. Likvidnostni in plačilno bilančni položaj države se je hitro slabšal, konkurenčna sposobnost gospodarstva in gospodarska rast sta začela upadati, izvoz pešati, inflacija pa naraščati. Pojavile so se resne težave pri oskrbi prebivalstva in gospodarstva.

V večini jugoslovanskih republik so s prstom pokazali na samoupravno organiziranost kot na glavnega krivca za zaostritev gospodarskih in političnih razmer v državi. Pri tem so se sklicevali na to, da so se organizacije združenega dela v večini spremenile v zaprta podjetja, da se akumulacija ne giblje in da se jugoslovanski trg zapira. Dokazovali so, da je podlaga gospodarskega sistema slaba, saj ni prilagojena stvarnim materialnim in drugim možnostim. Po njihovem združeno delo ni izpolnilo ekonomskih in političnih pričakovanj. Bilo je neorganizirano in neučinkovito ter ni zagotovilo, da bi "delavski razred v zadostni meri obvladal vse tokove družebene reprodukcije".[12] Sporočila, ki so v različnih oblikah prihajala iz teh republik, so zahtevala tako revizijo zakona o združenem delu in druge "samoupravne" zakonodaje kot tudi spremebo ekonomske politike in družbenih planov. Celo tisti politiki, znanstveniki in časopisi, ki niso bili za korenito spremembo gospodarske ureditve, so priporočili, da naj se samoupravljanje v bodoče ukvarja le z "mikroproblemi za svojimi plotovi". Globalne in druge pomembnejše probleme pa naj prepusti "tržni stihiji ali posameznim družbenim faktorjem, ki bodo naredili red".[13] Tudi ekonomska stroka ni bila naklonjena krepitvi samoupravnega proizvodnega odnosa. Celo v politični šoli v Kumrovcu so razpravljali o "suspenzu" tega odnosa, češ, da je treba najprej državo potegniti iz gospodarskega krize, potem pa se bo že našel čas tudi za nadaljevanje samoupravne preobrazbe gospodarstva.

---

11 AS, fod Vlada Republike Slovenije (223), šk. 4659, Zapisnik 126. seje izvršnega sveta SRS, 19. 6. 1980.

12 AS, 1589–505, Informacija o razpavi v Zagrebu 5. in 6. 3. 1981 o uporabi podlag ekonomskega sistema, učinkoviti gospodarski politiki in nadaljnjem razvoju socialističnih samoupravnih odnosov, marec 1981.

13 AS, 1589–444, Zapisnik 7. seje CK ZKS, 24. 6. 1980.

Slovenija je bila republika, kjer se odnos do dogovornega gospodarstva ni spremenil. Njeno politično vodstvo je priznalo, da je preobrazba družbenih odnosov trši oreh, kot so pričakovali, saj do leta 1980 "združenega dela niso realizirali niti v najbolj osnovnih načelih."[14] Strinjalo se je z ugotovitvijo, da združeno delo ni dalo pričakovanih rezultatov in še z vrsto drugih ocen. Kljub temu pa je trdno stalo na stališču, da samoupravljanje ni eksperiment temveč edina realna možnost, ki bo Jugoslavijo pripeljala iz splošne družbene krize in jo tudi obdržala skupaj. Odstopanje od temeljnega produkcijskega odnosa so razumeli kot proces, ki bo na široko odprl vrata centralističnim težnjam, ki so prihajale iz Beograda in imele široko podporo v nerazvitih republikah. "Če popustimo tu", je poudaril France Popit v razgovoru z delegacijo Bosne in Hercegovine, "potem bo šlo vse naprej kot domine."[15]

Slovenija ni mogla zaustaviti procesa ukinjanja tozdov, ki se je začel v letih 1982–1983 na dveh ravneh. Prva raven je bil Dolgoročni program gospodarske stabilizacije, ki je predstavljal izhodišče za dinamičnejši in stabilnejši gospodarski in družbeni razvoj v naslednjih letih. V komisiji, ki je pripravljala ta program, se je že na začetku postavilo kot bistveno vprašanje, kdo je glavni nosilec družbenega razvoja in s tem v zvezi tudi osnovnega proizvodnega odnosa. So to delavci, združeni v tozd kot nosilci odločanja o dohodku in o razvoju, kot so mislili v Sloveniji, ali pa so ti nosilci tozdi kot ustanove? Pri slednjem, ki je imelo veliko podporo v drugih republikah, se je izhajalo iz stališča, da tozdi delujejo kot "stara" podjetja. Dolgoročni program se je sicer postavil v bran nadaljnjemu razvoju samoupravnih odnosov in jih postavil v središče nove razvojne strategije. Hkrati pa je negiral Kardeljevo izhodišče, da je "združevanje dela in sredstev pod neposredno ekonomsko in politično kontrolo delavcev (...) izhodišče za usmerjanje tržnih zakonitosti vse do negacije samega trga oziroma njegovega postopnega preseganja."[16]

Druga raven je bil zvezni zakon o ukinitvi žiro računov tozdov. Leta 1983 je Zvezni izvršni svet predlagal spremembo tiste določbe zakona o združenem delu, ki je urejala žiro račune tozdov. Po tem predlogu naj bi se računi tozdov ukinili ter vpeljali (oziroma vrnili) žiro računi delovnih organiazcij. Zvezni izvršni svet je predlog utemeljil z "omejevanjem razraščanja režije v tozdih, ki ustanavljajo svoje posebne finančne službe".[17] Zakon, ki je bil sprejet kljub nasprotovanju Slovenije, je začel proces spontanega ukinjanja tozdov.

V Sloveniji se je na začetku osemdesetih medsebojno uničevanje tozdov v okviru "internega" tržišča znotraj OZD in SOZD še okrepilo. V združenem delu je povsem prevladala miselnost, da mora biti tozd tehnološko-ekonomska in poslovno sklenjena celota, ki mora doseči tak dohodek, da bo laho poslovo samostojna. Medsebojno uničevanje tozdov je bil eden od razlogov, s katerim so poslovodne strukture opravičevale potrebo po ukinitvi tozdov. "Razdruževalne" težnje so se pojavile leta 1982 predvsem na ravni sozdov. Leta 1983 jih je bilo 56 in so združevale več kot polovico vseh delovnih organizacij, pokazali pa so se kot ekonomsko neučinkoviti. Ozdi so se odločili za sozd le za to, da bi zadostili družbeni akciji. Povezava s sozdom je bila zelo ohlapna, saj so mu zaupali le "nekaj postranskih pristojnosti" v obliki skupnih služb, sicer "pa so se obnašali, kot da so sami na svetu".[18] Vrsta osnovnih pa tudi temeljnih organizacij je

14 AS, 1589–463, Zapisnik 66. seje predsedstva CK ZKS, 8. 9. 1980.

15 AS, 1589–27, Razgovori z delegacijo Bosne in Hercegovine, 16. 7. 1982.

16 GG, september 1985, Jože Mencinger: Gospodarski sistemi in učinkovitost gospodarjenja, str. 40.

17 Žarko Lazarević, Jože Prinčič: Bančniki v ogledalu časa, Združenje bank Slovenije, Ljubljana 2005, str. 172.

18 Delo, 19. 2. 1983, Povezovanje v SOZD.

izrazila zahtevo, da izstopi iz dotedanje organiziranosti, se na novo organizira ali osamosvoji. Tako je DO SCT Ljubljana hotela izstopiti iz SOZD GIPOSS, DO Glin Nazarje iz SOZD Gorenje, DO Belinka iz SOZD Kemija, TOZD Tesnila iz DO Donit Medvode itn.[19] Kot razlog so gospodarske organizacije navedle, da od dotedanje organiziranosti nimajo koristi, saj jim preprečuje, da bi dosegle boljše poslovne rezultate. Poleg odkritih zahtev po preoblikovanju se je v tem času razvila tudi prikrita oblika združevanja gospodarskih organizacij. Te so se združevale v sozde tako, da so v njih uresničevale samo del skupnih interesov (največkrat blagovni promet), ostalo poslovanje pa so opravljale povsem samostojno. Medsebojnih odnosov niso urejale s samoupravnimi sporazumi, temveč s kratkoročnimi kupoprodajnimi pogodbami. Take delovne organizacije (največ jih je bilo v gradbeništvu) so ohranile svojo avtonomnost in nespremenjeno odgovornost, zlasti pri združevanju dohodka za naložbe, delitvi prihodka itn.

Večji obseg je spreminjanje ozdov doseglo leta 1983. V tem letu so v 196 delovnih organizacijah ukinili tozd e ali jih preoblikovali v enovite ozde. Največ (20) jih je bilo iz ljubljanskih občin. Zajele so v glavnem manjše ozde na področju trgovine in gradbeništva. Potekale so na ravni tozdov. Več kot šest odstotkov tozdov je bilo ukinjenih ali pa spremenjenih v delovne organizacije.[20] Tega "na hitro roko skovanega" ukinjanja tozdov bi bilo več, če ne bi vmes poseglo republiško partijsko vodstvo. To je, najprej jeseni 1983 v Novi Gorici, potem pa še v drugih krajih organiziralo širše sestanke, na katerih je obsodilo "nepremišljeno" ukinjanje tozdov. Kljub temu pa se je ta trend nadaljeval še v prvi polovici naslednjega leta, ko je bilo 131 sprememb v organiziranosti tozdov ali pri 4,3 odstotkov vseh tozdov v Sloveniji. Od 131 so jih dve tretjini ukinili. Leta 1985 je bilo sprememb v organiziranosti tozdov manj.

V tem času v Sloveniji ni bilo jasnega stališča do problema medtozdovskih odnosov in do zahtev po ukinitvi ali zmanjšanju števila tozdov. Vladajoča politika je bila začudena in zgrožena nad ravnanjem delavcev, ki so predloge poslovodnih organov za ukinjanje tozdov sprejemali brez večjih odporov in niso v tozdih videli enega glavnih orožij svoje samoupravne oblasti. Razdruževalne težnje je razumela kot tehnokratsko ofenzivo proti samoupravljanju in egoistično zapiranje v lastne okvire. Stala je na stališču, da je treba tozde na vsak način ohraniti. Sprva je še stala bolj ob strani in menila, da dejavnost komunistov v takih delovnih organizacijah "ne bi smela biti usmejena v dušenje pobud".[21] Zavedala se je, da ustanovitev vrste tozdov tehnološko in ekonomsko ni bila utemeljena. To je najbolj veljalo za ti. "papirnate" tozde, ki so nastali kampanjsko kot zadostitev formalnim ustavnim zahtevam. Priporočila je, da je treba vsako težnjo po "dezintegraciji" temeljito analizirati in ne posploševati vseh primerov. Ko pa so se začele zahteve po preoblikovanju tozdov množiti, je partijsko vodstvo posredovalo in s pomočjo sindikalane organizacije začasno ustavilo proces spontanega ukinjanja tozdov. Eno od sej CK ZKS je posvetilo vprašanju učinkovitejšega organiziranja združenega dela. Ustanovilo je posebno komisijo, ki naj bi pripravila posodobljeno zasnovo temeljne in drugih organizacij združenega dela. Od tega pa ni bilo nič. Tudi "pravoverni" člani ZK so postali apatični in so menili, da je "organiziranost in povezanost organizacij združenega dela, na podlagi katere bodo delavci v temeljnih organiazcijah združenega dela lahko uveljavljali odnose skupnega dohodka in prihodka ter učinkovito gospodarili z družbenimi sredstvi, kakotr tudi utrjevali svobodno menjavo

19 AS, 1589–624, Zapisnik 3. seje predsedstva CK ZKS, 11. 5. 1982.

20 AS, 1589–735, Poročilo družbenega pravobranilca samoupravljanja Slovenije o pojavih pri tendencah pri spremembah samoupravne organiziranosti v ozd v 1983. letu, 10. 3. 1984.

21 Prav tam.

dela z delavci skupnih služb na podlagi njihovega stvarnega delovnega in ustvarjalnega prispevka k skupnemu dohodku, že dobršen del časa prava iluzija".[22]

V drugi polovici osemdesetih let so se razmere za ohranitev dogovornega gospodarstva zelo poslabšale, zlasti na materialnem področju. Kot je dejal Milan Kučan na seji partijskega predsedstva in predsedstva SRS marca 1986, "smo mi akumulacijo pojedli in na nič akumulacije se samoupravljanje ne da razvijati".[23] Kljub temu pa se republiško vodstvo javno ni bili prirpavljeno odreči organiziranju gospodarstva na samoupravni podlagi. V svojih nastopih so se njegovi člani zavzemali za to, da bi bilo treba v novem gospodarskem ustroju samoupravljanje pomladiti in mu zagotoviti nov življenjski prostor. To je z drugimi besedami pomenilo, da bi morala intenzivni način gospodarjenja in tržni sistem zagotoviti "uveljavljanje združenega delavca kot temeljnega subjekta gospodarjenja z družbeno lastnino".[24] Partijsko vodstvo ni pristajalo na "nepremišljeno" reorganizacijo tozdov; ti naj bi se kot temeljni gospodarski subjekt ohranili še naprej. Spreminjanju njihove organizacijske podobe sicer ni nasprotovalo, postavilo pa je pogoj, da mora biti nova oblika prilagojena nadaljnjemu razvoju samoupravljanja, ki je, "če je dobro izpeljano v življenju vzvod uspešnega gospodarjenja in hkrati nedvomno civilizacijski dosežek."[25] CK ZKS je bil zelo občutljiv za vsako zoževanje prostora novemu razmahu samoupravnih ekonomskih odnosov, saj je prav na samoupravljanju gradilo svojo obrambo proti državnemu socializmu in centralizmu, ki se je krepil v Beogradu.

Konec osemdesetih let je v okviru reforme jugoslovanskega gospodarskega sistema prišlo tudi do preoblikovanja podobe združenega dela. Zvezni politiki je šlo predvsem za lastninska vprašanja. Ta proces je začel zakon o podjetjih, ki ga je zvezna skupščina sprejela konec decembra 1988.[26] Zakon je ukinil organizacije združenega dela in v središče gospodarske organiziranosti postavil več oblik družbenih podjetij, ki so upravljala z družbeno lastnino. Tozdi so izgubili položaj pravne osebe ter postali le delovne enote podjetja oziroma delovne organizacije. Poleg družbenih pa je zakon predpostavil tudi ustanovitev mešanih in zasebnih podjetij v obliki delniških in drugih podobnih družb. S tem zakonom se je Jugoslavija odpovedala dogovornemu gospodarstvu, ki je postal "grešni kozel" za vse gospodarske težave. Zakon naj bi sprostil gospodarsko delovanje, uvedel trg in enakopravnost lastnin. Po napovedih predlagateljev naj bi zakon omogočil učinkovitejši socializem, saj naj bi zasebna in mešana podjetja kot ščuke v gospodarstvu silila družbena podjetja k učinkovitejšemu poslovanju.[27]

Leta 1989 si je nova zvezna vlada na čelu z Antejem Markovićem kot enega od ciljev postavila preobrazbo podjetij v družbeni lasti. Spremenjena zakonodaja je odpravila polnomočja delavskim svetom in jih nadomestila z direktorskimi ter odprla možnosti za prodajo družbene lastnine po tržni vrednosti. V tem letu je privatizacija še imela slabšalen predznak, zato je napredovala počasi. Po političnih spremembah leta 1990 pa je postala gibalo gospodarskega pa tudi političnega življenja.

Na začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja se je v Sloveniji znova začela preobrazba gospodarskega življenja. Uvajanje novih, kapitalističnih pravil gospodarjenja ni bil samo normativen proces. Za večino udeležencev je bil tudi miselni proces. Treba je bilo spremeniti navade, se odreči navideznim pravicam in ugodnostim, prodobljenim v dvajsetletnem obdobju dogovornega gospodarstva.

---

22 AS, 1589–719, Pismo Štefanu Koroščcu, 6. 2. 1983.
23 AS, 1589–651, Skupna seja predsedstva SRS in predsedstva CK ZKS, 10. 3. 1986.
24 AS, 1589–1002, Zapisnik 7. seje CK ZKS, 30. 3. 1987.
25 AS, 1589–1010, Zapisnik 21. seje CK ZKS, 27. 7. 1988.
26 UL SFRJ, št. 77/1021, 31. 12. 1988.
27 Delo, 21. 1. 1989, Rado Bohinc: Konec dogovorne ekonomije.

JURIJ PEROVŠEK

NEKDANJA SAMOSTOJNA DOMOKRATSKA STRANKA IN NACIONALNO VPRAŠANJE V LETIH 1929–1931

Z uvedbo osebne diktature kralja Aleksandra Karađorđevića, 6. januarja 1929, s katero je kralj presekal oster, desetletje trajajoč spopad med avtonomistično–federalističnimi in unitaristično-centralističnimi političnimi silami v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS), se je začelo novo obdobje v političnem in državnem razvoju prve jugoslovanske skupnosti. 6. januarja 1929 je namreč kralj razveljavil Vidovdansko ustavo, razpustil Narodno skupščino ter prepovedal in razpustil vse politične stranke. Obenem se je postavil za nosilca vse oblasti v državi. V skladu s tem je imenoval tudi novo vlado, ki je bila odgovorna samo njemu. Vodil jo je divizijski general in častni kraljevi adjutant Petar Živković, ki mu je kralj zaupal tudi ministrstvo za notranje zadeve. V Živkovićevi vladi so bili predstavniki nekdanje Narodne radikalne stranke, Demokratske stranke, Slovenske ljudske stranke (SLS) ter disidenti iz Hrvaške kmečke stranke in Samostojne demokratske stranke. Nekdanjo SLS je v vladi predstavljal dotedanji predsednik vlade in strankin načelnik dr. Anton Korošec, ki je postal minister za promet.[1]

Kralj je uvedbo diktature utemeljil v razglasu Mojemu dragemu narodu! Vsem Srbom, Hrvatom in Slovencem! V njem je poudaril, da se njegova "pričakovanja kakor tudi pričakovanja naroda, da prinese razvoj našega notranjega političnega življenja ureditev in konsolidacijo razmer v državi, (...) niso izpolnila". Poudaril je še, da sta postajala parlamentarno delo in politično življenje škodljiva za državo. Zaslepljene politične strasti so tako začele zlorabljati parlamentarizem, "da je postal zapreka za vsako plodonosno delo v državi. (...) Sporazumi, pa tudi najobičajnejši odnošaji med strankami in osebami, so postali absolutno nemogoči". Parlamentarizem je, namesto, da bi "razvijal in krepil duha narodnega in državnega edinstva", začel "dovajati do duševnega razsula in narodnega razjedinjevanja". Zato bi bilo iskanje rešitve za nastale razmere s parlamentarnimi spremembami vlade ali z novimi volitvami "izguba dragocenega časa z brezuspešnimi poizkusi, zaradi katerih smo že izgubili nekoliko zadnjih let". Nastopil je čas, ko je treba iskati novih metod dela, in "ko med narodom in kraljem ne more in ne sme biti več posrednika". S tem poudarkom je kralj opravičil odpravo temeljnih parlamentarnih ustanov v državi in uvedbo svoje absolutne oblasti. Izjavil je še, da je njegov *"edini smoter,* da se v najkrajšem času doseže ostvaritev onih ustanov, one državne uprave in one državne ureditve, ki bo najbolj ustrezala splošnim narodnim potrebam in državnim koristim".[2]

Ukinitev temeljnih načel parlamentarne demokracije je spremljalo tudi nadaljnje onemogočanje svobodnega narodnokulturnega razvoja posameznih narodov v prvi jugoslovanski državi. Kralj se je namreč z uvedbo diktature tudi odkrito postavil na stran jugoslovanske unitaristične in centralistične politike. Tako kot v času veljave Vidovdanske

1 *Jutro*, X, št. 6b, 6. 1. 1929, Nova vlada; *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*, XI, št. 3, 7. 1. 1929, Mojemu dragemu narodu! Vsem Srbom, Hrvatom in Slovencem!, št. 4, 11. 1. 1929, *3.*, Zakon o kraljevski oblasti in o vrhovni državni upravi, čl. 2, 15, 16, št. 5, 17. 1. 1929, 11., Zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi, čl. 1, 3 *(UL LMO);* Metod Mikuž: *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941.* – Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965, str. 387.

2 *UL LMO*, XI, št. 3, 7. 1. 1929, Mojemu dragemu narodu! Vsem Srbom, Hrvatom in Slovencem!

ustave je bil tudi po uvedbi kraljeve diktature jugoslovanski notranjepolitični razvoj utemeljen na načelu narodnega unitarizma in državnega centralizma.[3] Kralj ga je na novo uzakonil v Zakonu o izpremembi in dopolnitvi zakona o zaščiti javne varnosti in reda v državi z dne 6. januarja 1929. V njem je, skladno z doktrino unitarističnega jugoslovanstva po kateri naj bi bili Slovenci, Hrvati in Srbi le "plemena" enotnega jugoslovanskega naroda, določil, da je kaznjivo ustvarjati "razdor med *plemeni*" ter vzpodbujati "*plemensko* razdvojenost ali *plemenski* razdor (podčrtal J. P.)". Narodov torej ta zakon ni priznaval, pač pa jih je videl kot sklenjeno celoto, ki mora kot taka ostati skupaj. Zato je dopolnjeni Zakon o zaščiti države v posebnem členu kot kaznjivo dejanje opredelil tudi vsako propagando ali ustvarjanje razpoloženja, "da bi se del kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev izločil iz celote ali kot samostalna država ali da bi se spojil s tujo državo ali da bi se izpremenila današnja državna ureditev".[4] V 3. oktobra 1929 razglašenem Zakonu o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja pa je šel kralj še dlje. Jugoslovanski narodni unitarizem je zakonsko uveljavil tudi z novim državnim imenom, saj je ime kraljevine, ki ga je do tedaj sestavljalo troje "plemenskih" imen – srbsko, hrvaško in slovensko –, spremenil v eno, narodne individualnosti prekrivajoče jugoslovansko ime. Od oktobra 1929 je tako obstajala Kraljevina Jugoslavija, v kateri je po določilih omenjenega zakona prišlo tudi do ukinitve vseh "onih združb in naprav, katerih plemensko obeležje, smoter ali delovanje je v nasprotju z državnim in narodnim edinstvom".[5]

Z Zakonom o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja je kralj uvedel tudi novo upravno delitev države,[6] ki je bila odtlej razdeljena na devet banovin in posebno upravno enoto za Beograd. Oblikovane so bile naslednje banovine: Dravska s sedežem v

---

3 O jugoslovanskem narodnem unitarizmu in državnem centralizmu, uzakonjenim v Vidovdanski ustavi, glej Jurij Perovšek: Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 33, 1993, št. 1–2, str. 17–26 (Perovšek, *Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave).*

4 *UL LMO*, XI, št. 25, 12. 3. 1929, *104.*, Zakon o izpremembi in dopolnitvi zakona o zaščiti javne varnosti in reda v državi z dne 6. januarja 1929, čl. 3, 5.

5 *Uradni list Dravske banovine*, XI, št. 100, 9. 10. 1929, *399.*, Zakon o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja, čl. 1, 28 *(UL DB).*

6 Po dotedanji upravni razdelitvi, ki jo je utemeljila Vidovdanska ustava, je bila Kraljevina SHS mimo vseh narodnih in zgodovinskih meril povsem mehanično razdeljena na 33 upravno-ozemeljskih enot, t.i. oblastí, ki so bile oblikovane po naravnih, socialnih in gospodarskih merilih in so smele imeti največ 800.000 prebivalcev. Slovensko ozemlje je bilo razdeljeno na ljubljansko oblast s sedežem v Ljubljani in mariborsko oblast s sedežem v Mariboru. Ljubljanska oblast je obsegala jugoslovanski del nekdanje Kranjske z Jezerskim ter sodne okraje Laško, Brežice in Sevnica iz nekdanje Štajerske ter okraj Kastav, mariborska oblast pa je poleg preostalega dela jugoslovanske Štajerske obsegala tudi nekdaj koroški prevaljski okraj ter Prekmurje in Medžimurje. Na čelu vsake oblastí so bili t.i. veliki župani, ki jih je na predlog notranjega ministra postavljal kralj in so prek državnih organov opravljali posle državne uprave v posamezni oblasti. Obenem so imeli nadzor tudi nad organi ustavno zagotovljene oblastne samouprave – to je nad oblastnimi skupščinami (v njihovi pristojnosti so bila predvsem oblastna finančna in gospodarska vprašanja), saj so lahko na svojo lastno pobudo zadržali izvršitev vsake odločbe samoupravnih organov, če so ocenili, da ni bila utemeljena v ustavi, zakonih ali oblastnih uredbah. Zoper odločbe velikih županov je bila pritožba mogoča le na Državni svet – vrhovno upravno sodišče, katerega člane sta določila kralj in Narodna skupščina. Z upravno-ozemeljsko razdelitvijo na oblastí in pristojnostmi velikih županov je bil utemeljen centralistični državni ustroj Kraljevine SHS. – Podrobneje o tem Perovšek, *Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave*, str. 20–23; Miroslav Stiplovšek: *Slovenski parlamentarizem 1927–1929 : avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma.* – Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000, str. 40–42, 49–59 (Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929).*

Ljubljani, Savska s sedežem v Zagrebu, Vrbaska s sedežem v Banjaluki, Primorska s sedežem v Splitu, Drinska s sedežem v Sarajevu, Zetska s sedežem na Cetinju, Dunavska s sedežem v Novem Sadu, Moravska s sedežem v Nišu in Vardarska s sedežem v Skopju.[7] V Dravski banovini je bil upravno združen ves jugoslovanski del Slovenije, vendar brez črnomaljskega in metliškega okraja, pač pa z hrvaškim okrajem Čabar. Zamenjava s Savsko banovino in s tem prilagoditev narodnostnim mejam je bila izvršena 28. avgusta 1931.[8] Preostale banovine, delna izjema je bila le Vardarska, pa so bile oblikovane tako, da so upravno in ozemeljsko delile posamezna jugoslovanska zgodovinska ozemlja in narodne individualnosti. Upravna zaokrožitev slovenskega ozemlja v Dravski banovini in imenovanje nekdanjega ministra iz vrst nekdanje SLS inž. Dušana Serneca za prvega bana Dravske banovine 9. oktobra 1929 sta bili ugodnosti, ki so ju Slovenci verjetno dobili zaradi Koroščevega sodelovanja v vladi šestojanuarskega režima.[9]

Oblikovanje banovin je temeljilo v prizadevanju centralistične oblasti, da izbriše nekdanje zgodovinskopolitične meje med jugoslovanskimi pokrajinami.[10] Banovine niso zanikale centralizma, pač pa so predstavljale upravno–ozemeljske enote, ki so bile kljub svojim zakonsko zagotovljenim pristojnostim na področju obče uprave še vedno neposredno podrejene centralni državni oblasti. Ban, ki je v banovini izvajal najvišjo politično in občo upravno oblast, je bil namreč z Zakonom o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja opredeljen kot "predstavnik kraljevske vlade v banovini", na predlog ministra za notranje zadeve in v soglasju s predsednikom ministrskega sveta pa ga je postavil kralj.[11] Prav tako so bili – po Zakonu o banski upravi, uveljavljenim 7. novembra 1929 – na predlog resornega ministra s kraljevim ukazom postavljeni tudi načelniki oddelkov banske uprave, medtem ko je člane banskega sveta (banovega posvetovalnega organa) na banov predlog postavljal in zamenjeval minister za notranje zadeve.[12] Tako so banovine predstavljale specifičen način upravne decentralizacije jugoslovanske unitarne države.[13]

Vse prvine svojega nedemokratičnega načina vladanja ter unitaristično in centralistično opredeljenega jugoslovanskega narodnega in državnega razvoja, je kralj Aleksander 3. septembra 1931 uzakonil tudi z ustavo. Ustavo je oktroiral, torej brez sodelovanja parlamenta predpisal in razglasil sam.[14] Sistem absolutistične monarhije, po katerem je bil kralj najvišji nosilec vse državne oblasti in nikomur odgovoren za svoje delo,[15] ter

---

7 *UL DB*, XI, št. 100, 9. 10. 1929, *399.*, Zakon o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja, čl. 2, 4 (ozemeljski obseg navedenih banovin glej v čl. 3).

8 Sergij Vifan: *Pravna zgodovina Slovencev.* – Ljubljana: Slovenska matica, 1996, str. 472.

9 Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, str. 316.

10 Ferdo Čulinović: *Državnopravni razvitak Jugoslavije.* – Školska knjiga: Zagreb, 1963, str. 190 (Čulinović, *Razvitak);* isti: *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka : Srbija – Crna gora – Makedonija : Jugoslavija 1918.–1945.* – Školska knjiga: Zagreb, 1954, 2. knj., str. 286 (Čulinović, *Državnopravna historija, 2).*

11 *UL DB*, XI, št. 100, 9. 10. 1929, *349.*, Zakon o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja, čl. 5. 7.

12 *Uradni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine*, I, 1. kos, 20. 11. 1929, Zakon o banski upravi, čl. 6 in čl. 26.

13 Prim. Čulinović, *Razvitak*, str. 190.

14 *Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine*, II, 53. kos, 10. 9. 1931, *338.*, preambula v ustavo kraljevine Jugoslavije *(SL KBU).*

15 O tem podrobneje Čulinović, *Državnopravna historija, 2*, str. 289–295; isti: *Jugoslavija između dva rata.* – Zagreb: zdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1961, 2 knj., str. 32–35; isti, *Razvitak*, str. 194–195, 197–201.

narodnostni razmah pobijajoča unitarizem in centralizem[16] sta bila nato tudi ustavno uveljavljeni bistveni značilnosti političnega sistema kraljeve diktature. V naši razpravi bomo predstavili poglede, ki so jih v času od uvedbe diktature do izdaje oktroirane ustave septembra 1931 o jugoslovanski narodni problematiki oblikovali slovenski pripadniki nekdanje vsedržavne Samostojne demokratske stranke (do leta 1924 Jugoslovanska demokratska stranka). Ta del slovenskega liberalnega tabora je bil namreč v prvem desetletju obstoja jugoslovanske države politično najbolj dosleden in vodilni idejni predstavnik jugoslovanskega unitarizma na Slovenskem.[17] Kljub temu pa se je po uvedbi diktature režim oprl na avtonomistično SLS, medtem ko slovenskih unitaristično usmerjenih liberalcev ni vključil v jugoslovansko državno politiko. Vzrok za to je bilo sodelovanje SLS v vladah v letih 1927–1928, pa tudi dejstvo, da je SLS kot najmočnejša dotedanja slovenska politična stranka in ena najpomembnejših nesrbskih narodnih strank s sodelovanjem v vladi šestojanuarskega režima le–temu pripomogla k sprejemljivejši politični podobi. Dejstvo pa je tudi, da nekdanje SLS – vsaj sprva – očitno ni motilo sodelovanje v vladi.[18] V njej je ostala do 2. septembra 1931, ko so jo nadomestili liberalci.[19] Čeprav bi bilo mogoče zaokrožitev vsega slovenskega ozemlja konec avgusta 1931 v Dravski banovini razumeti kot določen politični uspeh SLS, je bilo namreč njeno sodelovanje v Živkovićevi vladi vedno bolj sporno. Vlada je namreč stopnjevano uresničevala svojo temeljno zamisel o oblikovanju enega samega jugoslovanskega naroda, pri

16 V ustavi Kraljevine Jugoslavije je bil jugoslovanski narodni unitarizem uzakonjen z naslednjimi določili: določilom, da je uradni jezik kraljevine "srbsko–hrvatsko–slovenski", določilom, ki ni dopuščalo "združevanja na verski ali plemenski ali pokrajinski osnovi za strankarsko-politične namene niti za namene telesne vzgoje", določilom, da morajo vse šole "dajati moralno vzgojo in razvijati državljansko zavest v duhu narodnega edinstva" in določilom, po katerem je bil kralj "zaščitnik narodnega edinstva", ki varuje "nadvse edinstvo naroda" in njegove trajne interese. Državni centralizem pa so uzakonjala naslednja določila: določilo, po katerem je bilo državljanstvo "v vsej kraljevini eno", določilo po katerem je bil kralj zaščitnik "državne celotnosti", ki varuje "nadvse (...) celotnost državnega ozemlja" in njegove trajne interese, ter določila, ki so centralni državni oblasti omogočala, da je ohranila svojo polno naredbodajno in nadzorno oblast nasproti banovinam in ustavno zagotovljeni banovinski samoupravi *(SL KBU*, II, 53. kos, 10. 9. 1931, *338.*, ustava kraljevine Jugoslavije, čl. 3, 13, 16, 29, 39, 86, 91, 93; Miroslav Stiplovšek: Prizadevanja banskega sveta Dravske banovine za udejanjenje banovinske samouprave in decentralizacije uprave ter za razširitev svojih pristojnosti leta 1933. *Zgodovinski časopis,* LV, 2001, št. 2, str. 231). Banovinska samouprava v Kraljevini Jugoslaviji ni zaživela, ker kljub večkratnim obljubam v tridesetih letih nobena vlada ni hotela pripraviti predloga izvedbene zakonodaje za izvolitev in delovanje samoupravnih banovinskih svetov in odborov.

17 O narodnopolitičnih pogledih slovenskih liberalcev povezanih v JDS oziroma SDS v letih 1918–1929 glej Jurij Perovšek: *Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929.* – Ljubljana: Modrijan, 1996, str. 28–109, 124–174, 187–201, 238–245, 251–284 (Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva).*

18 Prim. Janko Pleterski: *Narodi, Jugoslavija, revolucija.* – Ljubljana: Komunist : Državna založba Slovenije, 1986, str. 231; Igor Grdina: Slovenska politika in parlamentarizem v kraljevski Jugoslaviji (1918–1941). V: Barbara Vogrinec (ur.). *Analiza razvoja slovenskega parlamentarizma.* – Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2005, str. 240–241.

19 Slovenski liberalci so potem, ko je nekdanja SLS 2. 9. 1931 izstopila iz Živkovićeve vlade, sodelovali v vseh jugoslovanskih vladah do spremembe režima in ponovnega prihoda SLS na oblast 24. 6. 1935. Poleg politikov iz nekdanje SDS so v vladah sodelovali tudi predstavniki nekdanje liberalne Samostojne kmetijske stranke, ki se je leta 1926 združila s Slovensko republikansko stranko kmetov in delavcev v Slovensko kmetsko stranko. Nekdanji samostojni kmetijci so v okviru Slovenske kmetske stranke zagovarjali federalistično narodnopolitično stališče. Po uvedbi kraljeve diktature so se vrnili k programu jugoslovanskega unitarizma in centralizma. – O narodnopolitičnih pogledih Samostojne kmetijske in nato Slovenske kmetske stranke glej Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 119–120, 181–187, 221–230.

tem pa SLS kot nekdanja vodilna slovenska avtonomistična sila ni mogla sodelovati. Zato se je njeno vodstvo odločilo za izstop iz vlade in opozicijsko politično držo. Liberalci so se tako neposredno pred razglasitvijo oktorirane ustave vključili v jugoslovanski politični sistem. Naš namen je ugotoviti, kako so v nekdanji SDS razvijali svojo narodnopolitično misel v času, ko je bil liberalni tabor zgolj drugoten dejavnik v slovenskem in jugoslovanskem političnem prostoru oziroma koliko je ta politični položaj vplival na poglede SDS glede vprašanja jugoslovanskega narodnega in državnega unitarizma.

* * *

Slovenski pripadniki nekdanje Samostojne demokratske stranke so skladno s svojo zavezanostjo jugoslovanskemu unitarizmu z zadovoljstvom pozdravili uvedbo diktature. To je bilo tudi razumljivo, saj je bil tedanji vodilni slovenski liberalni politik, dr. Gregor Žerjav, idejni vodja unitarističnega krila nekdanje vsedržavne SDS.[20] Njeno glasilo *Jutro* je poudarilo, da mora kraljev šestojanuarski razglas "globoko odjekniti v srcu vsakega rodoljuba", saj so s tem, ko je "proglašena nedotakljivost načela narodnega in državnega edinstva, (...) že v naprej odklonjene federalistične in plemenske koncepcije ter vsi projekti, ki bi hoteli razdrobiti zakonodajno kompetenco države in princip enotne vrhovne državne uprave".[21] Za nekdanjo SDS je bila uvedba diktature zgodovinsko dejanje[22] in "veliko državniško podjetje za končno konsolidacijo Jugoslavije".[23] Zato je menila, da kraljevo dejanje ni pomenilo izključitve demokracije, pač pa edino možno rešitev jugoslovanske države.[24] Z izločitvijo političnih organizacij iz javne uprave je namreč kralj osvobodil državo "izrastkov demokratizma" in odprl "prosto pot novi, treznejši demokratizaciji Jugoslavije".[25] Ukinitev demokracije je torej utemeljila "veliko akcijo za ozdravljenje celokupnega našega nacijonalnega življenja v znamenju jugoslovenske ideje".[26] Kot je ob obisku predsednika vlade šestojanuarskega režima generala Živkovića, 9. in 10. novembra 1930 v Ljubljani, dejal vodilni slovenski liberalni politik tridesetih let dr. Albert Kramer, namreč bistvo kraljeve diktature ni bilo v tem, da naj bi pomenila "diktaturo osebe, klike ali interesne skupine, *temveč* (...) *diktaturo ideje*, da je nacijonalni princip proglašen za kategorični imperativ našega življenja"; jugoslovanska ideja je temelj "*naše državne in narodne eksistence* ter razvojne linije naše bodočnosti".[27]

Glede na spoznanje, da je "kraljev manifest (...) visoko dvignil prapor državnega in narodnega edinstva",[28] so v nekdanji SDS tudi v letih 1929–1931 namenili opazno pozornost doktrini jugoslovanskega narodnega unitarizma. Poudarili so, da so bili libe-

---

20 Todor Stojkov: *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*. – Beograd: Prosveta, 1969, str. 102.

21 *Jutro*, X, št. 7, 8. 1. 1929, uvodnik z dne 7. januarja.

22 *Jutro*, X, št. 297a, 19. 12. 1929, uvodnik z dne 18. decembra; XI, št. 4, 5. 1. 1930, Obletnica šestojanuarskega režima; XII, št. 4, 6. 1. 1931, Dve leti dela za preporod Jugoslavije, št. 187, 15. 8. 1931, Aleksander I. – deset let naš kralj.

23 *Jutro*, X, št. 297a, 19. 12. 1929, uvodnik z dne 18. decembra. Prim. tudi *Jutro*, XII, št. 187, 15. 8. 1931, Aleksander I. – deset let naš kralj.

24 *Jutro*, XII, št. 187, 15. 8. 1931, Aleksander I. – deset let naš kralj.

25 *Jutro*, XI, št. 1, 1. 1. 1930, Nova pota v novem letu.

26 *Jutro*, XII, št. 4, 6. 1. 1931, Dve leti dela za preporod Jugoslavije.

27 *Jutro*, XI, št. 262, 11. 11. 1930, Predsednik Živković med zastopniki naroda. Prim. tudi *Jutro*, X, št. 228, 29. 9. 1929, uvodnik z dne 28. septembra; XI, št. 4, 5. 1. 1930, Obletnica šestojanuarskega režima, št. 192, 20. 8. 1930, Predsednik vlade med nami, št. 279, 30. 11. 1930, Prvi december, št. 297, 24. 12. 1930, Božični pozdrav.

28 *Jutro*, X, št. 228, 29. 9. 1929, uvodnik z dne 28. septembra.

ralci glavni steber jugoslovanske usmeritve na Slovenskem,[29] zato so preizkušena "nacionalna vojska", ki je trdno odločena vztrajati "do popolnega triumfa narodnega in državnega edinstva".[30] Svoje prepričanje v jugoslovanski narodni unitarizem in njegovo zgodovinsko perspektivo so v nekdanji SDS izrekli ob različnih priložnostih.[31] Kot smo že omenili z zadovoljstvom ob uvedbi diktature, nato pa zelo izrazito ob izdaji Zakona o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja in oblikovanju t.i. julijske deklaracije leta 1930; tako so v tedanjem političnem življenju poimenovali programsko izjavo Živkovićeve vlade z dne 4. julija 1930, ki je zahtevala, da se morajo celoten državni aparat, vse javne službe, uradniške stanovske organizacije in pedagoški proces od osnovne šole do univerze prilagoditi jugoslovanskemu nacionalnemu duhu. V tem duhu naj se v okviru edine tedaj dovoljene telesnovzgojne organizacije v državi, Sokola Kraljevine Jugoslavije, organizirajo tudi široke plasti prebivalstva; cerkev, od katere država pričakuje, da bo iskreno sodelovala v jugoslovanskem nacionalnem življenju, pa naj se ogiba kakršnegakoli političnega delovanja.[32]

Izdajo Zakona o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja so v nekdanji SDS sprejeli kot zgodovinski dogodek,[33] saj se bo sedaj, kot je zapisalo *Jutro*, "naša država (...) tudi službeno imenovala Kraljevina Jugoslavija". Za liberalce iz nekdanje SDS je bilo namreč "najpomembnejše (...) dejstvo novega državnega imena. Namesto dolgega naslova kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev smo dobili enostavnejšo označbo Kraljevine Jugoslavije". Le-ta poudarja težnjo, "da se popolnoma odstranijo razlike med sestavnimi deli državne narodnosti in da se v vsem življenju afirmirajo in uveljavijo unitaristična stremljenja". V tem smislu so Zakon o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja razumeli kot "velevažen mejnik v zgodovini Jugoslovenov".[34] Z omenjenim zakonom je bil namreč storjen "najodločnejši preokret iz dosedanje kole-

---

29 *Jutro*, X, 22a, 25. 1. 1929, Vse politične stranke v državi razpuščene, št. 228, 29. 9. 1929, uvodnik z dne 28. septembra; XI, št. 198, 27. 8. 1930, Poziv predsednika vlade.

30 *Jutro*, XI, št. 192, 20. 8. 1930, Predsednik vlade med nami.

31 *Jutro*, X, št. 232a, 4. 10. 1929, Živela kraljevina Jugoslavija!, št. 234a, 8. 10. 1929, "Na potu v lepšo bodočnost Jugoslavije", št. 246, 20. 10. 1929, uvodnik z dne 19. oktobra, št. 282, 1. 12. 1929, uvodnik z dne 30. novembra, *prav tam*, Pred ustanovitvijo nove vsedržavne sokolske organizacije, št. 283, 3. 12. 1929, uvodnik z dne 2. decembra, št. 286, št. 6. 12. 1929, Sokol Kraljevine Jugoslavije ustanovljen, št. 295, 17. 12. 1929, uvodnik z dne 16. decembra, št. 297a, 19. 12. 1929, uvodnik z dne 18. decembra; XI, št. 1, 1. 1. 1930, Nova pota v novem letu, št. 192, 20. 8. 1930, Predsednik vlade med nami, št. 195, 23. 8. 1930, Jugoslovensko učiteljstvo, št. 196, 24. 8. 1930, Deset let "Jutra", št. 200, 29. 8. 1930, Odziv javnih delavcev, št. 207, 6. 9. 1930, Jugoslovenski prapori, št. 213a, 14. 9. 1930, Jugoslovenska akcija, št. 219, 21. 9. 1930, Zdravi instinkt naroda, št. 229, 3. 10. 1930, Tretji oktober, št. 237, 12. 10. 1930, Jugoslovensko delavstvo, št. 260, 9. 11. 1930, Poset predsednika vlade Petra Živkovića, *prav tam*, Iz duš in src – jeklena moč Jugoslavije, *prav tam*, Tudi delavstvo hoče močno državo, št. 261, 10. 11. 1930, Svečana seja občinskega sveta, št. 262, 11. 11. 1930, Predsednik Živković med zastopniki naroda, št. 279, 30. 11. 1930, Prvi december, št. 282, 5. 12. 1930, Dr. Drago Marušič imenovan za bana, št. 285, 10. 12. 1930, Zagrebški kmečki tabor, št. 287, 12. 12. 1930, Kralj in vlada za narod, št. 291, 17. 12. 1930, Živel kralj Aleksander!, št. 299a, 28. 12. 1930, "Jutro" v novem letu; XII, št. 1a, 1. 1. 1931, Srečno novo leto!, št. 4, 6. 1. 1931, Dve leti dela za preporod Jugoslavije, št. 21, 25. 1. 1931, dr. Albert Kramer, Beseda v slovo, št. 57, 10. 3. 1931, Balkanski vidiki, št. 187, 15. 8. 1931, Aleksander I. – deset let naš kralj.

32 *Jutro*, XI, št. 153a, 5. 7. 1930, Smernice državne politike. – O ustanovitvi Sokola Kraljevine Jugoslavije in odmevih nanjo glej podrobneje Tomaž Pavlin: *Razvoj sokolstva v Sloveniji med leti 1929–1941 : doktorska disertacija* (Filozofska fakulteta). – Ljubljana 2000, str. 65–91.

33 *Jutro*, X, št. 238, 11. 10. 1929, uvodnik z dne 10. oktobra. Prim. tudi *Jutro*, X, št. 234a, 8. 10. 1929, "Na potu v lepšo bodočnost Jugoslavije".

34 *Jutro*, X, št. 232a, 4. 10. 1929, Živela kraljevina Jugoslavija! Prim. tudi *Jutro*, X, št. 234a, 8. 10. 1929, "Na potu v lepšo bodočnost Jugoslavije".

bajoče SHS linije v čisto jugoslovensko smer. Zakon zaključuje dobo borb in nejasnosti o tem, ali se naj naša država razvija na kompromisno plemenski bazi ali pa na nepopustljivi osnovi narodnega in državnega edinstva. Z novim imenom države je ustvarjena jasnost na znotraj in na zunaj: Jugoslavija je državi ime, jugoslovenstvo je proglašeno za bistvo vsega našega nacijonalnega življenja. Vse nejasnosti, ki so ostale izza dni ujedinjenja in pozneje izza Vidovdanske ustave, so odstranjene in oktobrski zakon (Zakon o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja – op. J. P.) (se) navezuje na najlepše tradicije onega čistega jugoslovenskega nacijonalizma, ki (se) je bil za moč in veličino velikega enotnega naroda vedno pripravljen resignirati (odpovedati – op. J. P.) na regionalne ali plemenske občutljivosti in ki je videl bodočost tega naroda v postopnem sicer, ali nepremagljivem razvoju k jugoslovenski enoti."[35] Kot je ob 11. obletnici nastanka Kraljevine SHS 1. decembra 1929 poudarilo *Jutro*, je sedaj "na vrh(u) naše državne zgradbe (...) iskreno in ponosno razvita zastava Jugoslavije, ominozne črke SHS, matematični znak naše razdvojenosti, so se umaknile imenu, ki je že na sebi nacionalni in državni program".[36]

Druga priložnost, ob kateri so po uvedbi diktature v nekdanji SDS poudarjeno izrazili svojo zavezanost jugoslovanski unitaristični nacionalni politiki, je bila že omenjena julijska deklaracija. *Jutro* je tudi ob njeni objavi poudarilo, da gre za dokument, ki je po svojem pomenu "jugoslovenski državni program". Zato ni dovolj, če jo zgolj odobravamo in pozdravljamo, marveč mora na njeni osnovi vsak "po svojih močeh pomagati, z delom posvedočiti svojo jugoslovensko zavest, biti iskren in vdan pomočnik pri delu za popolno zmago jugoslovenske nacionalne in državne politike. To je sedaj edino ločilo in vsi Jugosloveni (morajo – op. J. P.) v en tabor, v sokolske vrste, v narodno armado, ki sledi svojemu kralju na zmagoviti poti k popolnemu triumfu Jugoslavije; kdor pa tega noče, naj stopi v stran, da ga ne stre vedno mogočnejši in silnejši val v srečno bodočnost stremečih jugoslovenskih generacij. Danes ni več čas nejasnih besed in neodločenih fraz," je še poudarilo *Jutro*, "treba je iskrenega spoznanja in priznanja ter čistih in nedvoumnih dejanj."[37] Tako je menil tudi Albert Kramer, ko se je 23. julija 1930 v imenu banskih svetnikov iz ljubljanskega okrožja zahvalil banu Sernecu po prejemu odlokov o imenovanju za člane banskega sveta Dravske banovine. Med drugim je dejal: *"Julijska deklaracija še posebej od nas zahteva in pričakuje, da bomo poleg naših ostalih dolžnosti iskreni in verni pomočniki jugoslovenske nacionalne in državne politike."*[38]

V duhu gornjih besed so se ravnali tudi slovenski politiki in kulturni ter znanstveni delavci – med njimi je večina pripadala liberalnemu taboru –, ko so konec avgusta 1930 pozdravili poziv predsednika vlade Živkovića, *"naj se strnejo vsi jugoslovenski borci na bratsko delo za procvit naše Jugoslavije. To je historična naloga nas vseh v današnjih velikih časih."*[39] Omenjeni poziv je Živković izrekel v razgovoru z urednikom *Jutra* 23. avgusta 1930 na Bledu, v katerem je še dejal: *"Narod zahteva pozitivnega dela v duhu čiste jugoslovenske misli. To delo bomo nadaljevali z vso vnemo. Vladna deklaracija od*

---

35 *Jutro*, X, št. 237a, 10. 10. 1929, Prvi bani imenovani.

36 *Jutro*, X, št. 282, 1. 12. 1929, uvodnik z dne 30. novembra. – Kritičen odnos do prejšnjega državnega imena, Kraljevina SHS, je *Jutro* izrazilo tudi leto dni pozneje v članku, posvečenem 12. obletnici njenega nastanka. Tedaj je zapisalo: "Že to, da vidovdanska ustava ni nadela državi jugoslovenskega imena, je otežkočalo jugoslovensko državno politiko in razedinjevalo Jugoslovene še dalje po njihovi preteklosti, namesto da bi jih vezalo po sedanjih interesih in v duhu skupne bodočnosti." (*Jutro*, XI, št. 279, 30. 11. 1930, Prvi december.)

37 *Jutro*, XI, št. 154, 6. 7. 1930, Jugoslovenski državni program.

38 *Jutro*, XI, št. 169, 24. 7. 1930, Razdelitev dekretov članom banskega sveta.

39 *Jutro*, XI, št. 196, 24. 8. 1930, Vsi jugoslovenski borci na bratsko delo!

4. julija je pokazala v jasni luči smernice našega bodočega dela. Vem, da se bodo moje besede baš tu v dravski banovini dobro razumele in v polnem obsegu odobravale."[40] Živković se ni zmotil, saj so mu omenjeni politiki ter kulturni in znanstveni delavci 27. avgusta 1930 na pobudo tedanjega ministra brez listnice v njegovi vladi, dr. Ivana Krizostoma Švegelja, poslali telegram, v katerem so z navdušenjem podprli "sklep o prehodu k organiziranemu delu za ideje manifesta Nj. Vel. Kralja in Vaše deklaracije dne 4. julija". Zagotovili so tudi, da bodo "z vsemi svojimi silami (...) pomagali, da se bodo s premišjenim narodnim, gospodarskim in socialnim delom učvrstile sile naše domovine in pospešilo blagostanje širokih slojev, da bi se tako jugoslovenski program čim globlje ukoreninil v narodu. Vodeni od trdne volje služiti edino veliki narodni stvari, sprejemamo sodelovanje z vsemi, ki so enako poštene volje. Želeč Vam, gospod predsednik, srečo pri Vašem delu, Vas prosimo, da sprejmete izraze našega spoštovanja." Telegram so podpisali I. K. Švegelj, dr. Albert Kramer, Ivan Pucelj, dr. Dinko Puc, Anton Novačan, Albin Prepeluh, Ivan Pipan, Oton Župančič, dr. Vekoslav Kukovec, Adolf Ribnikar, dr. Drago Marušič, Ivan Tavčar in dr. Niko Županič.[41]

Zagotovilo podpisnikov telegrama, da si bodo prizadevali za uveljavitev programa jugoslovanskega unitarizma na narodnem, gospodarskem in socialnem področju ni bilo naključno, saj so tedaj v Dravski banovini večkrat pisali o širših razsežnostih integralističnega jugoslovanstva. V nekdanji SDS so poudarili, da "jugoslovenska ideja postavlja narodno in državno edinstvo na prvo mesto vsega našega dejanja in nehanja kot članov človeške družbe, državljanov Jugoslavije, sinov svojega naroda". Poudarili so tudi, da je "naš nacijonalni program (...) v popolnem soglasju s krščansko etiko in nič na njem (ni) poganskega, nič nemoraličnega, ničesar, kar bi ne mogel odobriti najboljši in najvernejši sin katoliške cerkve".[42] Sicer pa so jugoslovanstvo pojasnjevali ne le kot narodnostno enotnost Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki obenem uveljavlja "načelo enakopravnosti vseh delov našega naroda in vseh krajev naše domovine", pač pa tudi kot idejni način za "povzdig široke narodne mase v gospodarskem, socijalnem in kulturnem oziru".[43] Šlo naj bi torej za politiko medsebojnega dopolnjevanja in skladnosti na gospodarskem, kulturnem in socialnem področju, ko "narodna in državna celina resnično gleda na vsakega Slovenca, Hrvata in Srba z enako skrbnimi očmi, a (...) tudi enako skrb posvečuje vsem krajem domovine (...) uvažujoč njihove posebne prilike, potrebe in interese".[44] V nekdanji SDS so bili prepričani, da je zato treba v državi ustvariti miselno in notranjo duhovno enotnost, jugoslovansko duhovno občestvo,[45] saj jugoslovanstvo pomeni solidarnost različnih teženj malega človeka, to je ogromne večine jugoslovanskega naroda.[46] Zagotavlja tudi narodnostno preživetje, saj nas, kot je zapisalo *Jutro*, "jugoslovenska ideja (...) končno na zunaj druži v nerazrušno enoto, ki edina more biti garancija zmagovite obrambe naše narodne eksistence in ki edina nam daje dostojen prostor med ostalimi narodi sveta. Zato je od zmage te ideje odvisna vsa naša bodočnost in delo za popolno uresničenje jugoslovenskega programa je najvišja dolžnost vsakogar,

---

40 Prav tam.

41 *Jutro*, XI, št. 200, 29. 8. 1930, Pozdrav predsedniku vlade.

42 *Jutro*, XI, št. 222, 25. 9. 1930, Odgovor brez odgovora.

43 *Jutro*, X, št. 116, 19. 5. 1929, uvodnik z dne 18. maja, XI, št. 287, 12. 12. 1930, Kralj in vlada za narod. – Prim. tudi *Jutro*, XI, št. 198, 27. 8. 1930, Poziv predsednika vlade, št. 260, 9. 11. 1930, Poset predsednika vlade Petra Živkovića, XII, št. 4, 6. 1. 1931, Dve leti dela za prerod Jugoslavije, št. 260, 9. 11. 1930, Tudi delavstvo hoče močno državo.

44 *Jutro*, XI, št. 221, 24. 9. 1930, Jugoslovenski Zagreb. – Prim. tudi *Jutro*, XI, št. 260, 9. 11. 1930, Poset predsednika vlade Petra Živkovića.

45 *Jutro*, XI, št. 260, 9. 11. 1930, Tudi delavstvo hoče močno državo.

46 *Prav tam*, Poset predsednika vlade Petra Živkovića.

ki se zaveda zgodovinskega časa, v katerem živimo."[47] – "Strankarska in kulturna raznolikost v naši ožji domovini je v prošlih dobah onemogočala sistematično delo za narodni napredek", je še poudarilo *Jutro*. "Toda danes ni čas za take diference, danes je doba, ko je treba vsa druga vprašanja postaviti na stran in zbrati vse sile za izvedbo osnovne ideje našega naroda in njegove države. Edina stranka je narod – eius res agitur."[48]

V nekdanji SDS so jugoslovansko unitaristično nacionalno stališče branili tako dosledno, da so na Jugoslavijo gledali ne le kot na skupno nacionalno državo Slovencev, Hrvatov in Srbov,[49] pač pa so jo razumeli tudi kot skupnost, ki "pomeni za plemensko neopredeljene dele, ki se doslej niso mogli ali niso hoteli istovetiti z nobenim izmed treh plemen, veliko privlačnost in asimilatorno silo". V tem pogledu naj bi posebej Zakon o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja "plemensko" še neopredeljenim državljanom "pripomogel do širše narodne jugoslovenske orientacije in jim dal zakonito in moralno platformo, da se lahko ne glede na svoje poreklo priznajo k jugoslovenski državni narodnosti".[50] Glede Slovencev, ki so že "del jugoslovenskega naroda", pa so menili, da se morajo v novem zgodovinskem položaju, nastalem po oblikovanju jugoslovanske države, zavedati, da je odslej njihovo oporišče Balkan. "To je važen preobrat v naši zgodovini, ki se ga po navadi niti ne zavedamo z vsemi konsekvencami, ki jih nujno prinaša," je poudarilo *Jutro*. "Usodna diagonala, ki je stoletja delila Jugoslovene na dvoje kulturnih področij: zapadno in vzhodno, se počasi briše. V naši kulturi se zapad in vzhod vedno bolj pomikata v sintezo, ki se imenuje: jugoslovenska kultura. Tako postajamo ne samo politično, marveč tudi kulturno del Balkana. Balkan izgublja nekdanjo odbojno lastnost, kakor nam zapad ni več tako mikaven kot je bil nekoč."[51]

Enako dosledno kot nacionalni so v nekdanji SDS v letih 1929–1931 zagovarjali tudi državni unitarizem. Ideal liberalcev, ki so bili povezani v tej politični stranki, je bila močna in velika Jugoslavija, utemeljena na državnopravni enotnosti njenega ozemlja.[52] To so posebej poudarili ob izdaji Zakona o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja, saj so bili z njim vzpostavljeni pogoji "za novo strogo jugoslovensko, vseh separatističnih, plemenskih in partijskih (strankarskih – op. J. P.) vez(i) svobodno upravno politiko države".[53] "Oktobrski zakon je zagrabil problem tam, kjer so se pokazali nedostatki dosedanjih poskusov", je teden dni po njegovi izdaji zapisalo *Jutro*. "Zakon (namreč) strogo odklanja plemenski princip tudi tam, kjer se plemenska edinica v glavnem krije tudi z naravnimi pogoji upravnoteritorijalne edinice. Da je od dravske banovine odrezan slovenski črnomeljski srez ter združen s savsko banovino, na drugi strani pa hrvatski čabarski srez pripojen dravski banovini, to ni le upravno-tehnično, temveč je tudi načelno vprašanje: s tem je povdarjen princip, da Jugoslavija ne pozna

---

47 *Prav tam.*

48 *Prav tam.*

49 *Jutro*, XII, št. 187, 15. 8. 1931, Aleksander I. – deset let naš kralj. Prim. tudi *Jutro*, XI, št. 219, 21. 9. 1930, Zdravi instinkt naroda, XII, št. 70a, 25. 3. 1931, Utemeljen odpor. – Še bolj dosledno stališče je o tem vprašanju v liberalnem taboru zagovarjal pripadnik samostojnih kmetijcev v nekdanji Slovenski kmetski stranki dr. Janže Novak. Ob obisku predsednika vlade šestojanuarskega režima Petra Živkovića novembra 1930 v Ljubljani, je namreč na slavnostnem banketu v veliki Unionovi dvorani, 9. novembra posebej poudaril, da je "Jugoslavija (...) tudi naša slovenska nacijonalna država". (*Jutro*, XI, št. 263, 12. 11. 1930, Slovenci v Jugoslaviji.)

50 *Jutro*, XI, št. 229, 3. 10. 1930, Tretji oktober.

51 *Jutro*, XII, št. 57, 10. 3. 1931, Balkanski vidiki.

52 *Jutro*, X, št. 133, 9. 6. 1929, uvodnik z dne 8. junija, št. 194, 21. 8. 1929, uvodnik z dne 20. avgusta, št. 237a, 10. 10. 1929, Prvi bani imenovani; XI, št. 261, 10. 11. 1930, Veličasten sprejem predsednika vlade v Sloveniji; XII, št. 1a, 1. 1. 1931, Srečno novo leto!

53 *Jutro*, X, št. 236, 9. 10. 1929, uvodnik z dne 8. oktobra.

plemenskih teritorijev. To je logično: ker v Jugoslaviji ne more biti zedinjene Srbije in ne zedinjene Hrvatske, tudi *ne more biti zedinjene Slovenije in le senilni mozgi ali pa politična špekulacija morejo to dejstvo prezreti* (podčrtal J. P.). S prepovedjo plemenskih društev in odpravo plemenskih zastav", je še zapisalo *Jutro*, "zakon svoj protiplemenski značaj še posebno ostro podčrtava."[54]

Izključitev starih pokrajinskih mej iz jugoslovanske politične realnosti po uvedbi diktature, je bila za nekdanjo SDS "znamenita in velepomembna".[55] Kot je nekaj dni po izdaji Zakona o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja v izjavi za beograjski dnevnik *Vreme* dejal Albert Kramer, so bile namreč z oblikovanjem banovin "ustvarjene (...) pokrajine, ki sicer res, toda povsem pravilno, ne priznavajo plemenske sentimentalnosti, ki pa odgovarjajo vsem upravičenim zahtevam gospodarskega, socijalnega in kulturnega življenja naroda. V njih bo mogel naš narod bodisi srbskega, hrvatskega ali slovenskega porekla neovirano razvijati svoje zdrave moči."[56] V nekdanji SDS so torej zagovarjali tako upravno ureditev države, ki dopušča le uresničenje, utemeljenih lokalnih interesov novih pokrajin,[57] medtem ko so vsa druga vprašanja državnega razvoja rešena na unitaristični podlagi.[58]

* * *

Ob vstopu nekdanje SDS v vlado in izdaji oktorirane ustave – po *Jutrovi* oceni je bila "demokratična, moderna in lepa"[59] – je nastopil trenutek, ki so ga v njenih vrstah lahko razumeli tudi kot potrditev in priznanje dotedanjega vztrajanja na programu jugoslovanskega unitarizma. Pri tem nekdanje SDS ni motila drugotna politična vloga v slovenskem in jugoslovanskem prostoru, saj so bili v tem delu slovenske politike tako globoko prežeti z jugoslovansko ideologijo, da jim je bila na področju narodne problematike bistvena le njena osmislitev. S stališči o dosledni pretopitvi vseh narodnih individualnosti oziroma celotnega prebivalstva v vsejugoslovansko nacionalno celoto in s podporo unitarističnemu brisanju zgodovinskih državnopravnih individualnosti, so v nekdanji SDS v letih 1929–1931 nadgradili svojo narodnopolitično usmeritev po izničenju slovenstva. Njeno zavzemanje za enakopravnost posameznih delov enotnega jugoslovanskega naroda oziroma upravno–ozemeljskih enot pa je izhajalo iz želje, da ne bi bilo ovirano izvajanje unitaristične nacionalne politike v državnopravno enotni jugoslovanski državi. Zato nekdanja SDS tudi kraljeve diktature ni razumela kot zanikanja temeljnih svobodomiselnih in demokratičnih načel, pač pa kot zgodovinsko priložnost za pospešitev celostnega uresničenja jugoslovanskega unitarizma. V nekdanji SDS so namreč na Slovence gledali le "kot na zapadne Jugoslovene",[60] vprašanje slovenske narodnostne identitete pa jim pri tem ni pomenilo nič. Tako oblikovana narodnopolitična stališča so bila zagotovilo, da bo režim kraljeve diktature s pritegnitvijo liberalcev v vlado dobil v Dravski banovini zanesljivo oporo za izvajanje politike jugoslovanskega unitarizma. V času do menjave režima junija 1935, ko so liberalci iz nekdanje SDS (in nekdanje Samostojne kmetijske stranke) sodelovali v izvajanju jugoslovanske državne in narodne politike, se je to tudi v resnici zgodilo.

---

54 *Jutro*, X, 237a, 10. 10. 1929, Prvi bani imenovani.
55 *Jutro*, XI, št. 229, 3. 10. 1930, Tretji oktober.
56 Izjavo je ponatisnilo *Jutro*, X, št. 234a, 8. 10. 1929, "Na potu v lepšo bodočnost Jugoslavije".
57 *Jutro*, X, št. 251a, 26. 10. 1929, uvodnik z dne 25. oktobra.
58 *Jutro*, X, št. 116, 19. 5. 1929, uvodnik z dne 18. maja.
59 *Jutro*, XII, št. 203, 4. 9. 1931, 3. september.
60 *Jutro*, XII, št. 57, 10. 3. 1931, Balkanski vidiki.

MILICA KACIN WOHINZ

JOSIP VILFAN – PREDSEDNIK POLITIČNEGA DRUŠTVA EDINOST IN POSLANEC 1918–1928[1]

Iz osebnega arhiva Josipa Vilfana je najbolje razvidna vsa pestrost in kompleksnost delovanja najpomembnejšega slovenskega politika v italijanski državi med dvema svetovnima vojnama. Arhiv obsega 36 fasciklov korespondence, poročil, spomenic, govorov, člankov, osnutkov, predračunov, obračunov itd. izpod njegovega peresa, ali peres njegovih sodelavcev in sogovornikov. Menim, da bi najlepši spomenik postavili Vilfanu če bi objavili čimveč dokumentov iz njegove zapuščine, tako kot je njegove nastope v rimskerm parlamentu že objavil Krožek Virgil Šček v Trstu leta 1997.[2]

Dr. Josip Vilfan je bil glavni junak mojih raziskav pred desetletji. Spoznavala sem ga iz dokumentov, fasciniralo me je njegovo mišljenje, njegovo izražanje, njegov nastop v vlogi političnega voditelja slovanstva v Trstu, na Primorskem in v Istri. V mojih prvih delih so Vilfanovemu čaru neuspešno konkurirali Henrik Tuma in Ivan Regent ter Virgil Šček in Engelbert Besednjak. Poleg Dušana Kermavnerja,[3] ki mi je, s knjigo na knjigo, očital zapostavljanje socialističnega delavskega gibanja v korist narodnjaškega, ki da zgodovinske obravnave sploh zasluži ne, so mi drugi očitali obratno. Pa tudi, da pod vplivom sina dr. Jože Vilfana, ki je bil res moj glavni recenzent in svetovalec, zanemarjam krščanske socialce, čeprav so jim pripadali vsi moji predniki. Za mojega vzornika Lava Čermelja pa sem bila v svojih delih premalo čustvena, celo hladnokrvna do recimo požiga narodnega doma. Kritike so me zelo prizadele, po drugi strani pa so pričale o mojih poskusih približevanja k objektivnemu prikazu zgodovinskega dogajanja.

Vilfana ne vidim kot strankarskega organizatorja in ljudskega tribuna, pač pa kot politika in ideologa na visoki državniški ravni. Bil je bolj reprezentant kot voditelj. Politično društvo Edinost mu je bilo sredstvo za predstavništvo celotne slovenske in hrvaške manjšine v Italiji v desetletju po prvi vojni. Kot politična osebnost ne spada samo v slovensko zgodovino, marveč tudi v hrvaško in italijansko oziroma v zgodovino italijanske države. Vse premalo se zavedamo, da zgodovina obmejnih Slovencev ni nekakšna regionalna ali periferna zgodovina, pač pa medanarodna. Verndar, žal, Vilfanovo ime bomo zaman iskali v slovenskih šolskih učbenikih. Medtem ko sta bila voditelja krščanskega socilizma na Primorskem Virgil Šček in Engelbert Besednjak pragmatika in človeka akcije je bil voditelj narodno-liberalnega tabora Vilfan človek načel, idejni, pravni in politični usmerjevalec celotnega narodnega življenja manjšine. Držal je

1 Neobjavaljen in revidiran referat na znanstvenem sestanku: Življenje in delo primorskega pravnika, narodnjaka in poslanca v rimskem parlamentu, dr. Josipa Vilfana, ZRS Koper – NŠK, Trst 17. 10. 2002. Iz "Wilfana" se je prepimenoval v "Vilfana" šele po drugi vojni v Jugoslaviji. V Italiji tega namenoma ni storil, da ne bi popustil italijanskim zahtevam po poitaljančenju priimkov. V mojih delih uporabljam, tudi na željo sina, slovensko pisavo priimka.

2 Josip Vilfan v parlamentu. Discorsi parlamentari dell' on. Vilfan. Uvod E. Pelikan. Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, Trst–Trieste 1997.

3 Kermavner, Dušan: Temeljni problemi primorske politične zgodovine (zlasti v letih 1919–1921), Partizanska knjiga, Ljubljana 1977.

vse niti narodnega gibanja v svojih rokah, škarje in platno, bil je nesporna avtoriteta, zato je imel močno opozicijo v krščanskosocialni struji pa tudi v mladoliberalcih. Stališča in glavne odločitve Edinosti so bile Vilfanove, vendar društvenega delovanja in razvoja ni neposredno vodil, prepuščal ga je samoiniciativi sodelavcev – aktivistov. Po razcepu enotne Edinosti na krščansko in liberalno narodnjaško strujo je za trenutek predvidel na čelu tržaške Edinosti novega predsednika istrana Mirka Vratovića, kar pa se nikoli ni zgodilo.

Josip Vilfan je predsedoval Političnemu društvu Edinost v Trstu od leta 1910 do njegove nasilne ukinitve 19. septembra 1928. Proti koncu prve svetovne vojne je bil kot predstavnik Trsta član slovenskega narodnega sveta v Ljubljani, osnoval je krajevni narodni svet v Trstu in ga zastopal v italijanskem Comitato di salute pubblica. Ni pa se udeležil zgodovinsko kontroverznega potovanja torpedovke v Benetke, ki je v Trst pripeljala Italijo, dasi je za to potovanje glasoval in določil v tričlansko delegacijo slovenskega predstavnika, socialnega demokrata Josipa Ferfoljo.

Avgusta 1919 so se na Vilfanovo pobudo pridružile Edinosti vse slovenske in hrvaške stranke, razen socialistične, ki je vstopila v Italijansko socialistično stranko. Tako je tržaška Edinost postala edina slovensko-hrvaška politična stranka za vso Julijsko krajino. Razglasila se je za "formulacijo naše narodne identitete in obenem oni organ, ki mu je poverjeno vodstvo celokupnega naroda in obramba njegovih interesov."[4] Ni imela posebnega programa. Po poročilu civilnega komisarja v Sežani naj bi na zborovanju 4. aprila 1921 sprejela takšen akcijski program, ki bi ustvaril takšno razpoloženje in okolje, kakršna sta bila podlaga italijanskemu iredentističnemu gibanju v Avstroogrski. Program je po mnenju komisarja določal: 1. Odpor vsakršni odredbi političnih oblasti, ki bi omejevala tiste pravice manjšine, ki jih je dosegla pod Avstrijo. 2. Javna in neprestana graja vseh Slovanov, ki bi izražali simpatije z novim režimom. 3. Ohraniti med ljudmi živ nacionalni čut in vero, da jih bo razvoj pripeljal "k materi domovini Jugoslaviji, ki pričakuje svojo dopolnitev." 4. Volilna kampanja bo zgolj na nacionalni osnovi. 5. Poglobiti zbiranje prispevkov za narodnoobrambni sklad.[5] Sicer pa je na tem zborovanju Vilfan poročal, da je bilo razdobje od 1919 do 1921 dotlej najtežje, v ospredju je bila bitka za ponovno odprtje šol, ki jih je soška fronta preprečila in za izpustitev ljudi, ki jih je italijanska okupacijska oblast interniralah.

Toda konec leta 1923 se je iz Edinosti izločila krščanskosocialna struja in prevzela organizacijo Edinost na Goriškem. Rečemo ji goriška Edinost, da jo ločimo od tržaške. To pa ne pomeni, da sta odtlej ločeni in sprti društvi delovali vsaka na svojem omejenem območju, ena na Goriškem, druga na Tržaškem, nasprotno, obe sta pokrivali celotno Julijsko krajino, le v Istri je krščnskosocialna struja obnovila svoje predvojno ime: Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri.

Razkol je Vilfana močno prizadel, učinkovitost delovanja za narodno samoohrnitev je videl v enotnosti narodnega gibanja, ki bi moralo biti, po njegovem, nadstrankarsko in nazorsko pluralno. Prizadelo pa ga je tudi dejstvo, da se je z razcepom odtegnil njegovi avtoriteti dobršen del slovenskega in hrvaškega prebivalstva. Za obči zbor Edinosti 30. decembra 1923 je v spomenici orisal nov položaj, ko stojijo "Politično društvo Edinost v Gorici in Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri z ene strani in vsi drugi z druge strani". Iz tega je povzel navodilo, da je "dolžnost vseh tistih, ki se ne strinjajo s

4 Edinost, 4. 8. 1919.

5 Archivio Centrale dello Stato (dalje: ACS ...), Ministero degli Interni, Direzione Generale della Pubblica Sicurezza, Affari Generali e Riservati (MI, PS, AGR), 1920–1945, 1921, b. 9.

cilji in še manj z metodami nove struje ter stojijo prej ko slej na stališču enotne organizacije in skupnega narodnega dela brez pridržkov, da se združijo čimprej in čimtesneje v enotno politično organizacijo, katera naj pa bo le pripravljena z vsako drugo organizacijo, ki priznava vrhovne narodne potrebe, sodelovati na podlagi določenega sporazuma, v obliki Narodnega sveta ali kakorkoli se spozna za potrebno." Naj torej vsi, ki se s tem strinjajo pripomorejo na občnem zboru do "resnične organizacije, v kateri vsi deli krepko in živo delujejo, združujoč vse sile in napore v eno edinstveno celoto, ki naj pripomore našemu narodu do veljave na zunaj in do tako potrebnega zaupanja v svojo pravico in v svojo bodočnost na znotraj."[6] V pismu idrijskemu sodelavcu Pivku je zagotavljal, da tržaška Edinost ne bo nastopila kot politična stranka s posebnim programom in imenom, marveč kot enotna narodno-politična organizacija vseh Slovencev in Hrvatov v Italiji, ne glede na nazorske razlike. Če bi namreč nastopila kot stranka, bi to po Vilfanovem mnenju res pomenilo razkol, ločitev duhov in začetek strankarskega boja.[7] O odnosih med društvoma-strankama tu ne bom govorila, govorila (in objavila) sem na znanstvenem posvetu o Josipu Agnelettu.[8] Spor je bil oster, izčrpaval je obojne energije, odražal pa se je na ravni Virigil Ščck proti Josipu Vilfanu, *Mali list* proti *Novemu listu* pa tudi obratno.

Enotna "Edinost" je na parlamentarnih volitvah maja 1921 pod imenom Jugoslovenska narodna stranka dosegla enako število glasov kot italijanski nacionalni bloki in pet poslanskih mest, med katerimi je le eno, Ščekovo, pripadalo krščanskim socialcem. Vilfan je bil izvoljen v goriškem in istrskem volilnem okrožju, a je istrski mandat prepustil Hrvatu Uliksu Stangerju. Za naslednje volitve aprila 1924 sta se društvi s težavo dogovorili za enoten nastop, za paritetno kandidatno "Slovanko listo" in dosegli dve poslanski mesti. Vsako društvo je dobilo svojega zastopnika v rimskem parlamentu: Vilfana in Besednjaka, dejansko pa sta oba zastopala celotno problematiko obeh narodnih manjšin v Julijski krajini. Na tej ravni je bila enotnost popolna. Tretji politični tabor med Slovenci je zastopal Jože Srebrnič iz Solkana, ki pa se v parlamentu spričo partijske discipline ni posebej angažiral. Vilfan je bil edini kandidat izvoljen dvakrat, skoraj osem let je bil poslanec v dveh zakonodajnih dobah. Ni bil izključen (defenestracija) novembra 1926 kot drugi nefašistični poslanci, ostal je v parlamentu, kakor so ostali tudi Besednjak in oba poslanca nemške manjšine Južnega Tirola, do zapadlosti mandata in hkratni ukinitvi Edinosti konec leta 1928.

Če se na kratko ustavim pri tržaški Edinosti kot organizacji moram povedati, da od izida mojih knjig o primorskih Slovencih v razdobju od 1918 do 1928, ki sta izšli leta 1972 oziroma leta 1977, nisem zasledila novih raziskav o Edinosti; tudi njen dnevnik *Edinost*, ki bi največ povedal o društvu in kulturnem ter gospodarskem življenju narodne manjšine še ni bil analiziran. Tržaško društvo je vodil osrednji odbor v Trstu, za tržaško, goriško in istrsko provinco pa so bili leta 1924 ustanovljeni pokrajinski odbori. Njihovi predsedniki: Ivan Marija Čok za tržaško pokrajino, Karol Podgornik za goriško in Mirko Vratović za Istro, so bili hkrati podpredsedniki osrednjega odbora, ki mu je predsedoval Vilfan, njegova desna roka pa je bil Edvard Slavik. Navzdol so le v večjih krajih obstajali odbori ali podružnice, v manjših pa zaupniki ali poverjeniki. Med pomembnejšimi sodelavci so bili še Just Pertot, Boris Furlan, Josip Gabrščck in Josip

---

6 Sjeverojadranski institut na Reki, Zbirka Ulikse Stanger, fasc. 2.

7 Inštitut za narodnostna vprašanja (dalje: INV ...), Vilfanov arhiv, fasc. 19, pismo Pivku 17. marca 1924.

8 Kacin Wohinz, Milica: Tržaška in goriška "Edinost". Soglasja in razhajanja. V: Josip Agneletto, slovenski kulturnik in politik v Istri in Trstu, Knjižnica Annales, 19, Zgodovinsko društvo za Primorsko – Znanstveno središče Republike Slovenije Koper, Koper 1999, str. 19–32.

Gerbec v Trstu, Fortunat Mikuletič v Ilirki Bistrici, Karel Treven v Idriji, v Gorici Bogomil Medveščck in Avgust Kozman, od mlajših pa Albert Rejec in Zorko Jelinčič.

Tržaška Edinost je bila šibkejša od goriške. V letih 1925–1926, ko je v Italiji strankarsko življenje že stopalo v ilegalo, je po nekaterih virih štela 28 podružnic (goriška 85) in 1342 članov. Za primerjavo: tedaj, 1926. leta je bilo v Julijski krajini 1356 članov na pol ilegalne Komunistične stranke Italije. Po poročilih poverjenikov, za Goriško Alberta Rejca, je bila organizacija Edinost na terenu leta 1926 "alarmantno" šibka. Januarja 1924 je videmski prefekt Piero Pisenti predlagal razpust obeh Edinosti in ponovno avgusta istega leta s pripombo, da Beograd ne bo nasprotoval, ko sam preganja slovenski in hrvaški separatizem in ima torej z Rimom enak interes: unifikacija države. Zaradi komaj sklenjene prijateljske pogodbe Italije s Kraljevino SHS vlada predloga ni izpolnila, pač pa je notranji minister Luigi Federzoni oktobra 1925 tržaškemu prefektu naročal naj zbere podatke potrebne za razpust Političnega društva Edinost.[9] Argumentov za razpust sicer ni manjkalo, vendar so zunanjepolitični razlogi to odsvetovali in na ohranitev duštva do zapadlosti rimske pogodbe (1928) so nedvomno vplivala tudi Vilfanova prizadevanja.

Moč stranke se meri po vplivu in po njenih množičnih organizacijah. K tržaški Edinosti sta spadali krovni organizaciji Prosveta v Trstu z Lavom Čermeljem in Justom Pertotom in Zveza prosvetnih društev v Gorici z Zorkom Jelinčičem. Prva je imela od 22 do 60 društev druga od 36 do 56. Samostojno so delovali: Zveza telovadnih društev, Šolsko društvo, Glasbena matica, Udruženje srednješolcev v Italiji, akdemsko društvo Balkan v Trstu in počitniško akademsko društvo Adrija v Gorici. Posebna je bila Zveza mladinskih društev v Trstu, predhodnica tajne organizacije Borba z Jožetom Deklevo in Dorčetom Sardočem. Mladinske organizacije so tvorile mladoliberalno krilo Edinosti, ki je nasprotovalo konservativni in avtoritarni Vilfanovi politiki, vendar so bile od njega finančno odvisne. Od voditeljev v Trstu so mladi zahtevali več sistematičnega dela, podobno krščanskosocialnemu, podpise avtorjev člankov v tisku, več zborovanj in intervencij, od Vilfana pa opustitev advokature v korist političnega dela. Gibanje sta vzdrževala dva sklada: narodnoobrambni sklad in sklad za tisk. Polnilo ju je slovensko gospodarstvo, predvsem pa jugoslovanska vlada z Jugoslovansko matico v Ljubljani. K Edinosti so spadale založbe: Goriška matica, Narodna knjigarna, Narodna tiskarna, Tiskarna Edinost, ki so se z drugimi tudi poitalijančenimi imeni obdržale še do konca tridesetih leti. Na gospodarskem področju so delovali: Zadružna zveza v Trstu z Josipom Agnelettom, Kmetijsko društvo in Čebelarska zadruga v Gorici ter Kmetijska družba, Trgovska zbornica in Tržaška hranilnica in posojilnica v Trstu. Odveč je omenjati, da je goriška krščanskosocialna Edinost po odcepitvi imela podobno strukturo, vendar je bila, zlasti na Goriškem, mnogo močnejša od tržaške. Glede društev je značilna že večkrat citirana ocena tedanjega poveljnika fašistične milice na Krasu, poznejšega visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino, Emilija Graziolija, iz avgusta 1926: "Slovenska društva v Julijski krajini gredo sedaj že v tisoče in vse jim pride prav za ustanovitev. Imajo različna imena in namene, od pevsekga do godbenega, gasilskega, športnega, mladinskega, kmetijskega, esperantskega itd. Umevno je, da ta društva služijo vsem druguim ciljem, samo ne tistim za katera so bila ustanovljena."[10] Grazioli je pretiraval z namenom potencirati nevarnost kot razlog za njeno preprečitev, kajti za italijansko oblast (tudi po

9 Prim. Kacin Wohinz, Milica, Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921 do 1928, Obzorja Maribor – Lipa Koper 1977, str. 403 in 472.

10 Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja, it. fond, fasc. 305.

naših današnjih interpretacijah) so bila društva "iredenta"; zato jih je na zahtevo pokrajinskih fašističnih sekretarjev že naslednje poletje (1927) z zakonskimi odločbami zatrla.

Leta 1926 se je društvo odločilo za reorganizacijo ali "preorientacijo delovanja", kajti ni bilo več mogoče posvečati pozornosti celi stavbi od katere so ostali le še zidovi, kot beremo v Edinosti, pač pa vzdrževanju njenih posameznih delov, "da se odvrne popolno razsulo, da ne postanemo le kup navadne brezoblične groblje". Ti deli pa so bili predvsem mladina in inteligenca. Usposobiti se morajo za delovanje na štirih temeljih socialnega življenja: plemenskem, kulturnem, gospodarskem in moralnem.[11]

Vilfanov in edinjaški temeljni politčni cilje razberemo iz govora v Jadranskemu zboru v Ljubljani potem ko je bilo pol miljona Slovencev in Hrvatov z rapalsko pogodbo priključenih Italiji: "Za uresničitev zedinjenja /z jugoslovanskimi narodi, op. av./ je potrebno, da se naš narod, ki je ostal zunaj državnih meja ... ohrani in torej primerno razvija in da se znotraj in zunaj države v našem narodu in pri tujcih ustvarijo vsi pogoji za uresničitev našega zedinjenja ... Slika naše države v tistem obsegu, kakršnega bi po popolnem zedinjenju morala imeti, je treba da se v določenih, četudi ne z mejniki označenih mejnih črtah zariše tako, da bo vsaj duševnemu očesu vsakogar povsod in vsikdar vidna. Kako se končno faktične meje, naše nacionalne meje spravijo v sklad s to sliko, je vprašanje bodočnosti. Naša želja je in mora ostati ..., da se to doseže potom sporazuma s sosedi in posebno tudi z italijansko državo." Primorski Slovenci Italiji niso sovražni in ne zahtevajo takih metod, "ki bi nas kot italijanske državljane spravljale v navzkrižje z zakoni. Za svojo osebo bom smatral za svojo življensko nalogo prepričati zlepa sodržavljane italijanske narodnosti o potrebi, da se popravi usodepolna napaka storjena v Rapallu."[12] Uredništvu Edinosti pa je sporočal, da ostane cilj isti kot pod Avstroogrsko, le položaj je spremenjen, ker se bo treba boriti proti državi in proti narodu, ki se skladata. Vendar: nič zarotništva, trenutnih afektov, vedno v mejah zakonitosti, odgovornost je treba vedno individualizirati, da ne pade očitek na ves narod, pripraviti se je treba na dolgo delovanje.[13] V proglasu objavljenim v Edinosti ob aneksiji pa je bilo ljudjem naročeno: "Zvesti svojemu narodu a pokorni državnim zakonom, boste, bratje in sestre, zahtevali od Italije spoštovanje, zaščito, gojitev svoje narodnosti."[14]

V tem smislu je bila podana izjava slovensko-hrvaških poslancev v italijanskem parlamentu poleti 1921, ki je že večkrat objavljena. Bistvo Vilfanove politike je bilo torej: ohraniti nacionalni značaj narodnih manjšin, slovenske in hrvaške, da se bosta v nedoglednem času, nekoč, po mirni poti in po sporazumu s sosedi pridružili narodom združenim v jugoslovanski državi. Ohranitev narodnega značaja pa je pomenilo predvsem ohranitev jezika, kulture in tradicij.

Italijanske demokratične vlade, v letih 1919–1922 so dopuščale obnovitev in delovanje narodnih inštitucij manjšine in do neke mere tudi obnovo lokalnih avtonomij z izrednimi deželnimi odbori, posvetovalnimi komisijami, osrednjim uradom za nove porvince. Po oceni Mussolinija zapisani v vladnem programu 1. novembra 1925 so se te vlade – Giolittijeva, Factova, Bonomijeva – zadovoljevale z zvestimi, čeprav naciji tujimi državljani na vzhodni meji, ne da bi upoštevale, da meja na Snežniku ni bila, tako kot meja na Brennerju, postavljena samo iz strateških razlogov. Podlegale so pritisku tujih politikov, ugotavlja Mussolini, "ki so ponosno nasprotujoči aneksiji k Italiji videli v razširitvi najobsežnejših avtonomij možnost delne uresničitve svojih separatističnih

11 Edinost, 27. 6.; 1. 7; 4. in 6. 8. 1926. Članki o mladinskem vprašanju in reorganizaciji.

12 Arhiv Republike Slovenije (dalje: ARS ...), Pisarna za zasedeno ozemlje, fasc. 1, Jadranski zbor 1921.

13 INV, Vilfanov arhiv, fasc. 18.

14 Edinost 3. 2. 1921.

teženj in zarodek njihove bodoče popolne uresničitve; to je na eni strani, združenje z Avstrijo ali Nemčijo, na drugi, z Jugoslavijo." Fašistična vlada pa je, nasprotno, aneksijo novih ozemelj naslonila na dejstvo, da so geografsko in historično sestavni del Italije, zato jih je treba popolnoma reintegrirati.[15] To je seveda pomenilo popolno italijanizacijo ali eliminacijo drugorodnega elementa, ki jo je opravljal obmejni fašizem.

Vilfan in Edinost, tržaška in goriška, so ostali zvesti svojim načelom tudi pod fašistično oblastjo, po pohodu na Rim oktobra 1922. Časopis Edinost je tedaj zapisal: "Spričo tega novega položaja, ki zadobiva s tem kar se je zgodilo, zakonito obliko, je naše zadržanje jasno, ker je določeno po teh dejstvih samih ... Kakor smo lojalno priznavali izvršeno aneksijo, tako prizavamo tudi nov položaj brez pridržka. Kakor smo vedno spoštovali državo in bili pokorni zakonom, tako hočemo storiti tudi v novih razmerah."[16]

Vilfanovo glavno torišče delovanja je bil rimski parlament imel pa je tudi neposredne stike z vrhovnimi državniki. Nastopnemu govoru v poslanski zbornici 21. junija 1921, ki je bil tudi obtožba italijanskega okupacijskega režima in je vzbudil ostre ugovore celo predsednika vlade Giolittija, so sledili še trije pomebni nastopi v zvezi s ključnimi dogodki. Po fašističnem prevzemu vlade je 17. novembra 1922 v imenu zbornice predlagal resolucijo "da vlada spoštuje in zahteva spoštovanje zakonov". Ker predsednik vlade Mussolini v nastopnem govoru narodnih manjšin ni omenil je Vilfan ogorčeno ugotavljal, da Slovenci lahko sodijo o bodočem ravnanju z narodno manjšino samo po dejanjih lokalnega fašizma, dejanjih, ki ne koristijo Italiji in pribil: o miru ne moremo govoriti, če nam pripravljate nacionalno smrt imejte vsaj pogum, da to priznate. Medklici Mussolinija: "enake pravice, enake dolžnosti" ali "Na Snežniku smo in bomo ostali" so spremljali burni aplavzi.

Dne 15. julija 1923 je Vilfan v parlamentu obravnaval reformo volilnega sistema – legge Acerbo –, ki je zagotavljala dvotretinjsko večino fašistični stranki. Zahteval je garancijo za zastopstvo drugorodnega prebivalstva. "Io faccio apello alla Camera, poiche' si tratta di una questione che involge alti interessi di vera civilta', di vera umanita'... Abbia la Camera il coraggio di prendere l' iniziativa di una tale questione! Voi avete una minoranza che non e' protetta da nessun trattato di pace, una minoranza che non e' tutelata ... Siate generosi, e concedete a questa minoranza la possibilita' di vivere in armonia con voi... Noi abbiamo il desiderio e tutto l'interesse di trovarci bene in Italia, noi slavi della Venezia Giulia con i nostri compaesani di lingua italiana, come i tedeschi dell' Alto Adige coi proprii compaesani italiani del Trentino."[17] Predstavništvo manjšin je bilo končno doseženo tako, da sta slovanska in nemška manjšina predložili skupno kandidatno listo – slovanska lipa se je združila z nemško planiko – in dosegli vsaka po dva mandata.

Podobno resolucijo o zaščiti drugorodnih manjšin je Vilfan vložil 13. julija 1924 sklicujoč se na deklaracije Mednarodne unije društev za Ligo narodov sprejete v Pragi 6. junija 1922 in Interparlamentarne unije sprejete v Kopenhagnu 17. avgusta 1923. Te deklaracije priporočajo (v skladu s 4. členom resolucije tretjega zasedanja Lige narodov 21. septembra 1922) tistim državam, ki jih glede manjšin ne obvezujejo sklepi Lige, da

---

15 Vladni program je objavljen v prevodu v M. Kacin Wohinz – J. Pirjevec, Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000, Nova revija, Ljubljana 2000, dok. 5, str. 185–190; v originalu v Quderni VIII, Centro di ricerche storiche, Rovinj 1984–1985, str. 105–108.

16 Edinost, 29. 10. 1922.

17 Josip Vilfan v parlamentu, Discorsi parlamentari dell' on. Josip Vilfan, (uvod E. Pelikan, ur. I. Jevnikar), Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, Trst – Trieste 1997, str. 219.

ravnajo z njimi pravično in tolerantno, enako kot ravnajo z manjšinami države obvezane z mednarodnimi pogodbami, med njimi Jugoslavija.

Zadnji daljši Vilfanov govor v parlamentu je zadeval splošno italijansko politiko, ko je bil na dnevnem redu zakon o prenosu zakonodajne oblasti s parlamenta na vlado, kar je bil eden od ključnih korakov v spreminjanju fašistične vladavine v totalitarni režim. 20. junija 1925 je okrnjeni zbornici, kjer so po izstopu "aventinske opozicije" ostali le fašistični poslanci, predložil resolucijo (ordine del giorno): Naj zbornica spričo nastalega položaja, preloži dikusijo o tem odločilnem zakonu na čas, ko bo navzoča opozicija. Odličen je bil ta njegov "opozicijski" govor, tokrat se fašističnim poslancem ni zdelo vredno niti protestirati. Kot sam pravi je tudi sicer izrabil enoletno abnormalno stanje v zbornici, da je podtaknil več vprašanj, računajoč, da spričo splošnega razburjenja ne bodo vzbudila pozornosti in jo res niso. Resolucija pa seveda ni bila sprejeta, noben predlog slovenskih poslancev ni bil nikoli sprejet, priča pa o pogumnem prizadevanju za ohranjanje demokracije v Italiji, čeprav se protifašistični "aventinski opoziciji" niso pridružili.

Vilfan je nasprotoval zavzništvom z italijanskimi strankami, ne samo zato, ker se nobena ni zavzemala za zatirano manjšino, pač pa zaradi zaveze o lojalnosti, v kateri je videl edini inštrument za reševanje tistega kar bi se rešiti dalo. Lojalnost ni pomenila filofašizma. "Obstanek in bodoči razvoj fašizma je čista rodbinska zadeva", tuja slovenski stvari, se je zagovarjal pred domačimi kritiki v članku *Moja hoja na Aventin*. Naloga zaupnikov narodnih manjšin "zahteva drugačno taktiko negoli naloga opozicionalnih strank kot takšnih".[18] In še: leva bomo brcnili šele, ko bo mrtev, dotlej pa ga ne gre vznemirjati.[19] Ne glede na to, da je bila fašistična vlada neprimerno nevarnejša manjšini kot prejšnje demokratične vlade, se je Vilfanu zdel ideološki ali strankarski moment za manjšino nepomemben. Narodna manjšina naj se sooča neposredno z italijanskim narodom prek njegovih zastopnikov in ne prek strank, je bil njegov moto. To dejstvo: lojlanost fašističnemu režimu je povojna jugoslovanska politika očitala primorskim narodnjakom, ker jim pač ni mogla očitati nacionalizma, malomeščanstva in hegemonizma. Edvard Kardelj je v delu *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* ugotavljal, da je bila politika primorskih Slovencev nevtralna, vmes med reakcionarnimi in naprednimi silami, in kot taka je bila, po negovi oceni "posredna podpora fašizmu", zato je "ostala na pesku" in se je morala "končati s krahom".[20] Ne vem če je vedel, da so Vilfanovim in Besednjakovim govorom v parlamentu navdušeno ploskali "napredni" poslanci: socialisti, komunisti, republikanci, medtem ko jih je desnica ali "reakcija" nesramno prekinjala.

Glede taktike je Vilfan izbiral sredstva primerna trenutnemu položaju, kar ni pomenilo oportunizma, kot ga je zagovarjala *Edinost*, pač pa stvar politične razsodnosti.[21] Po prvem atentatu na Mussolinija 4. novembra 1925, ki je povzročil razpust unitarne stranke in prostozidarskih lož, v Trstu pa razdejanja prostorov Edinosti, je Vilfan brzojavno čestital Mussoliniju za srečen izid in v imenu slovanskega prebivalstva obžaloval, "da so morali skaliti naša čustva vandalski čini proti čisto neudeleženi redakciji in tiskarni 'Edinost'".[22] Karlu Podogorniku v Gorico je leta 1926 zapisal, da se je spet pokazala potreba po "neizogibnem eksperimentiranju, kajti ne more in ne sme nobeden

18 INV, Vilfanov arhiv, fasc. 16.

19 ARS, Zapuščina Jože Vilfana, očetovo pismo sinu Joži.

20 Sperans, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1937, str. 215.

21 Edinost, 8. 7. 1923, Politika in politiki.

22 Edinost, 8. 11. 1925; M. Kacin Wohinz, Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev, cit., str. 433.

od nas postavljati nepreklicnih in nepremenljivih direktiv našemu delovanju in ... moramo torej biti pripravljeni jih po potrebi tudi revidirati. Prisiljeni smo tipati in če nismo stopili na trdna tla, umikati se in spet v drugi smeri stopati naprej."[23]

Lojalnost in obzir do italijanskega naroda in njegovih poslancev se je kazala v Vilfanovi dostojanstveni drži in elegantno prefinjeni taktiki, nasprotnike je zavračal inteligentno in strogo argumentirano, brez žalitev in nizkih udarcev, kakršnih je bil sam deležen. Samo nekaj primerov: ne bom rekel "opressione", da vas ne bom užalil, pač pa "dominio politico"; slišali ste marsikaj toda od mene "sovraštva niste mogli slišati – ma odio non avete potuto sentire –" tega je prinesel onorevole Giunta. "Non siamo irrednetisti ... ma irredenti." Tudi očitek o nacionalizmu je zavračal primerjajoč slovanski narodni čut z italijanskim "imperialističnim nacionalizmom". Ni se branil uporabljati njihovega izraza "allogeni" namesto "slavi" ali "sloveni e croati", da ne bi povzročal preveč alergije. V zahtevah po nacionalnih pravicah se je skliceval na "vest civiliziranega sveta" in apeliral na razsodnost velikih mož ter odprtost italijanske družbe pa tudi na nacionalne interese italijanske države. Glede odnosa narodne manjšine do države je ponavljal načelo, da se manjšina zaveda dolžnosti, ki izhajajo iz njene pripadnosti italijanski državi in torej sprejema vse obveze, tudi vojaške, brez privilegijev, v zameno za nacionalno ohranitev, ker se zaveda tudi pripadnosti jugoslovanskim narodom. Samo dobro se hoče počutiti v italijanski državi, ne slabše in ne bolje kot drugi državljani. Za utrditev meddržavne pogodbe o prijateljstvu, sklenjene januarja 1924, je potrebno "zadovoljstvo soplemenjakov sosednje države, priključenih Italiji," Jugoslavija pa naj izposluje precizne in garantirane pogoje, kakršni veljajo za druge nacionalne manjšine. Mussoliniju je predlagal "minimalno zaupanje in svobodo", medtem ko bi Italija rešila problem "s preciznimi zakonskimi določbami, slonečimi na pravilni srednji črti med koncesijami večine in odpovedmi manjšine ... v vrhovnem splošnem interesu." Če Jugoslavija razglaša pravice italijanske manjšine v njenih mejah kot interes obeh držav, potem bo tudi zadovoljstvo jugoslovanske manjšine v korist Italije, tako zaradi njegove obmejne naselitve, kakor za ugled civiliziranega italijanskega naroda.[24]

Ta politika je bila torej politika tržaške Edinosti, pa tudi Goriške, na tej politiki je temeljila lojalnost do italijanske države. "Ne upiramo se državni asimilaciji", beremo v Edinosti maja 1926, to bi bil iredentizem, pač pa odklanjamo narodno asimilacijo. "Če bi bili iredentisti, ne bi iskali možnosti življenja v skladu z novim položajem, pač pa bi špekulirali z nezadovoljstvom množic. Čimslabše bi šlo, temboljše za iredentizem."[25]

Štirikrat, ob odločilnih prelomnih trenutkih je bil Wilfan osebno pri Mussoliniju. Iz njegove korespondence zvemo, da ga je Mussolini sprejemal spoštljivo, zelo vljudno in da ga je z zanimanjem poslušal. Prvič 25. novembra 1922, ko je fašizem prevzel oblast. Razložil mu je vprašanje deželne avtonomije, kakor ga razumejo Slovenci in utemeljeval je zahteve trinajstih spomenic, izročene nekaj dni kasneje, ki so vsebovale kompleksno problematiko, s kakršno se je tedaj ukvarjalo društvo. (Splošni postulati, opcije za italijansko državljanstvo, uporaba slovanskega /sl. in hr. = slavi/ jezika v upravnih zadevah in posebej v sodnih, prevajanje zakonov, šolski postulati, vojaška obveznost, društvena svoboda, toponomastika, zaščita moralno-etničnih interesov, vzpostavitev reda, ekonomski postulati, upravne zadeve.)

---

23 INV, Vilfanov arhiv, fasc. 9, pismo Podgorniku 29. 7. 1926.

24 Prav tam, fasc. 21 in 17.

25 Edinost, 18. 5. 1926.

Drugič, 7. marca 1924, po sklenitvi prijateljske pogodbe med Italijo in Jugoslavijo je Mussolini sprejel Vilfana in Besednjaka, ki sta mu izraziła čast in zadovoljstvo ter obljubila neopozicionalnost pri volitvah. Tretjič je Vilfana sprejel Mussolini v začetku decembra 1926, ko je že bil uveden enostrankarski sistem po izgonu nefašističnih poslancev (Vilfan je bil aretiran in hitro izpuščen na Mussolinijevo zahevo, prek drugih mu je sugeriral naj o tej intervenciji sporoči v Jugoslavijo). Razložil mu je znamenito spomenico s predlogom o spremembi asimilacijske politike v politiko ohranitve manjšine v korist vrhovnih italijanskih interesov, ki so, poleg nacionalne enotnosti, varnost meja na vzhodu in penetracija na Balkan.[26] Četrtič in zadnjič je bil sprejet pri Mussoliniju 25. septembra 1928, po ukinitvi društva Edinost in preden je emigriral.

Zadnjo spomenico sta Wilfan in Besednjak izročila vladi decembra 1927 in skupno z nemškima poslancema zaprosila za sprejem, toda sprejel ju je, po Mussolinijevem naročilu, državni podskretar Francesco Giunta 31. januarja 1928. Spomenica začenja z Mussolinijevimi besedami italijanskim kmetom: "Io premio i cittadini che mi diocono la verita', anche e sopratutto quando e' ingrata." Vsebuje pa poglavja: vprašanje šol, vprašanje vere, uradi in javno življenje, osebna imena in priimki, splošna zaostritev razmer in enaindvajset zahtev slovanske manjšine. Ko je Giunta poročal Mussoliniju o razgovoru je le-ta določil 10. februar 1928, da se sestanejo "tutte le autorita' che possano apportare elementi di giudizio per la soluzione della questione."[27] Kako so avtoritete problem rešile, vemo. Gibanje je treba soditi po njegovem elanu in ne po učinkih ali neučinkih, mi je v svoji kritiki zabičal dr. Kermavner. Elana slovenskim poslancem, in ne samo njim, res ni manjkalo. Z njim so izpričali navzočnost in razvitost narodne manjšine v mejah Italije, njeno duhovno moč in sposobnost za konstruktivno sodelovanje pri upravljanju in razvijanju italijanske države.

Konec tzržaškega političnega društva Edinost nosi datum 19. september 1928. Tedaj je tržaški prefekt Bruno Fornaciari izdal dekret št. 8998–28 z naslednjo vsebino: "Upoštevajoč, da Politično društvo Edinost ... predstavlja danes, ustrezno s protiitalijansko usmeritvijo, ki je vedno karakterizirala njegovo delovanje ... osrednji vodilni organ neznosne odporniške akcije drugorodnega prebivalstva ... proti pomiritvi. proti Italiji in proti režimu, pod zastavo zaščite jezika in slovenske individualnosti ter opravlja separatistično akcijo med drugorodci ... Upoštevajoč, da dejavnost navedenega društva predstavlja permanentno nevarnost za javni red" odreja njegov razpust s prepovedjo obnovitve. Prepovedana je bila še uporaba vseh društvenih simbolov, oznak in zastav ter določena zaplemba premoženja. Vilfan je v pritožbi 28. septembra protestiral, ker se dekret sklicuje na "zaščito javne varnosti", dasi je bilo društvo že nekaj let mrtvo in bi ga lahko samo še formalno razpustili. Društvo ni nikoli gojilo protiitalijanske dejavnosti, je zapisal, on sam "nikoli ne bi pristal na vodenje in pokrivanje take dejavnosti s svojim imenom". Branilo je pošteno in odkrito jezik in druge nacionalne značilnosti, vedno v podrejenem položaju, ki se je nenehno slabšal. "Vedno kot obramba in nikoli kot žalitev." Prosil je notranje ministrstvo naj preveri podatke, naj mu da možnost, da jih podrobneje osvetli, spričo "blodnih in splošnih ugotovitev bolestnega dekreta," in naj ga prekliče. Nato je Mussolini 25. septembra še zadnjič sprejel Vilfana. Polurni razgovor je bil po Vilfanovem sporočilu "nadvse interesanten in dokaj živahen",[28] Mussolini pa je v opombi k nekem dokumentu zapisal,

---

26 M. Kacin – J. Pirjevec, Zgodovina Slovencev v Italiji, cit., dok. 6, str. 191 in sl.

27 ACS, Presidenza del Consiglio dei Ministri, 1928–1930, 1/1–13. Spomenica je objavljena v originalnem italijanskem jeziku v cit. Quaderni VIII, str. 112–116.

28 INV, Vilfanov arhiv, fasc. 2, pismo Ubaldiju 29. 9. 1928.

da ga je samo molče poslušal. 15. decembra je notranje ministrstvo zavrnilo rekurz, ker da je bil prepozno vložen.[29] Tedaj Vilfana ni bilo več v Trstu, za vselej je bil zapustil Italijo.[30]

29 ACS, MI, PS AGR, 1920–1945, G 1, b. 139.

30 Podroben opis dobe in slovenskega narodnega gibanja je v delih: M. Kacin Wohinz, Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo, 1918–1921, Obzorja Maribor / Založništvo tržaškega tiska, Maribor 1972 ter cit. Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev.

ERVIN DOLENC

ZMAGA ALI PORAZ?: MARGINALIJE H KOROŠČEVI ANTISEMITSKI UREDBI LETA 1940

Uredba o omejitvi vpisa za Žide oziroma Jude na jugoslovanske srednje, strokovne in visoke šole prosvetnega ministra Antona Korošca iz leta 1940 je razmeroma znan, a še ne povsem razčiščen zgodovinopisni problem, Zlasti v zadnjih letih je bilo narejenih kar nekaj novih analiz političnega delovanja Antona Korošca in SLS pred vstopom Jugoslavije v vojno. Vendar uvajanju antisemitske zakonodaje v Jugoslaviji in Koroščevi vlogi pri tem ni posebej posvečeno veliko pozornosti. Zato bo pričujoči prispevek k počastitvi življenjskega jubileja mojega profesorja Mirka Stiplovška, ki je večino profesionalnih naporov posvetil prav slovenski politični zgodovini od konca prve do konca druge svetovne vojne, primerna tema za pričujoči zbornik.

Nove analize je vzpodbudila predvsem izdaja novega prvovrstnega vira za dogajanja v vladi Kraljevine Jugoslavije v teh letih, to je dnevniških beležk ministra Mihaila Konstantinovića.[1] Dve leti za Konstantinovićevim dnevnikom pa je izšel še en zanimiv dnevnik srbskega novinarja in politika Milana Jovanovića Stoimirovića,[2] ki je, čeprav nedvomno manj pomemben, v Sloveniji ostal neopažen.

"Uredba o vpisovanju oseb židovskega rodu za učence univerz, visokih šol z veljavo univerze, višjih, srednjih, učiteljskih in drugih strokovnih šol" je podpisala vsa vlada s predsednikom ministrskega sveta Dragišo J. Cvetkovićem in podpredsednikom dr. Vladkom Mačkom na čelu 5. oktobra 1940. Objavljena je bila v Službenih novinah kraljevine Jugoslavije št. 229/LXXX – A/692 datiranih istega dne in takoj z objavo tudi stopila v veljavo. Slovenski prevod je objavil Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine 16. oktobra 1940. Uredba je omejila vpis učencev židovskega rodu za omenjene šole na način, da to v primerjavi s številom vseh vpisanih ni smelo presegati razmerja med številom državljanov židovskega rodu z vsemi drugimi. Za vsako vrsto šol posebej naj bi to število določila vrhovna šolska oblast, torej ministrstvo za prosveto. Omejitev je veljala že za vpis v prve letnike teh šol v šolskem letu 1940/41, kljub temu, da se je šolsko leto že pričelo. Za vpisane v višje letnike teh šol uredba ni veljala. Izjema so bili učenci židovskega rodu, katerih starši so bili zaslužni za domovino. Popolna prepoved vpisa pa je veljala za tuje državljane židovskega rodu.[3]

Hkrati z Uredbo 538. pa je izšla tudi Uredba 537. "o ukrepih, ki se nanašajo na Žide glede izvrševanja obrtov s predmeti ljudske prehrane." Ta je odrejala banovinsko revizijo vseh trgovskih podjetij, ki so se ukvarjala z živili na debelo in katerih fizični ali pravni lastniki, upravniki, direktorji ali prokuristi so bili v večini Židje. Vsaka posamezna banska uprava in uprava mesta Beograd je po tej uredbi, ki je ravno tako stopila v veljavo takoj z objavo, odločala katerim trgovskim podjetjem, ki so prišla pod to revizijo, so nadaljnje obratovanje prepovedali in katerim ne. Člen 3. te uredbe je židovskim industrijskim podjetjem za proizvodnjo hrane določal, da jim sme ban (oziroma

1 Mihailo Konstantinović, Politika sporazuma: Dnevničke beleške 1939–1941, Londonske beleške 1944–1945, Novi Sad 1998 (dalje: Konstantinović, Politika sporazuma ...).

2 Milan Jovanović Stoimirović, Dnevnik 1936–1941, Novi Sad 2000 (dalje: Stoimirović, Dnevnik ...).

3 Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine, XI/83, 16. oktobra 1940, uredba 538.

upravnik mesta Beograd) postaviti posebnega komisarja na stroške podjetja, ki bi skrbel za pravilnost obratovanja. Komisarjeve odredbe so bile za upravo in osebje podjetja obvezne. Tudi to uredbo je izdala in podpisala vsa vlada, ne le resorni minister.[4]

Govoriti o "Koroščevi antisemitski uredbi" kot o uvajanju rasistične zakonodaje tudi v Jugoslaviji bi vsaj po zunanji podobi te zakonodaje lahko bilo glede avtorstva uredbe tudi pretirano. Nedvomno sta bili obe uredbi v skladu s politiko vlade in gotovo usklajeni tudi s politiko kneza namestnika Pavla. Zaradi velikih izvoznih obveznosti Jugoslavije proti Nemčiji v hrani, je bila vlada, spričo vse večjega primanjkljaja na domačem trgu, prisiljena trgovino in proizvodnjo hrane nadzorovati. Razumljivo je, da je najprej vzela pod nadzor trgovino in proizvodnjo "naravnih sovražnikov" nacistične Nemčije, to je Židov, ki bi ta izvoz najverjetneje prvi skušali onemogočati. Pomisleke pa imamo lahko glede nujne potrebe po omejevanju števila Židov v šolah. Tu si pričujočo uredbo lahko razlagamo v kontekstu povečanega priseljevanja Židov v takrat še nevtralno Jugoslavijo in v kontekstu ugajanja ter manifestativnega prilagajanja nacistični rasistični politiki po padcu nacistom ljubega premiera Stojadinovića in po padcu zadnje realne ovire nemški eksanzionistični politiki v Evropi, Francije. Vendar pa si moramo vlogo Antona Korošca v tem zadnjem obdobju njegovega političnega delovanja in njegovo morebitno osebno prizadevanje za tako politiko, ogledati podrobneje.

Avtor prvega podrobnejšega političnega pregleda v prvi jugoslovanski državi, Ferdo Čulinović, je Koroščevo uredbo korektno umestil v politiko potrjevanja stare proosovinske zunanjepolitične usmeritve Jugoslavije, ki jo je nova Cvetkovićeva vlada poudarjeno izvajala v strahu, da bi se Nemčija in Italija po padcu Stojadinovića (3. februarja 1939) utegnili sovražno odzvati na menjavo vlade. Čulinović v podkrepitev te zunajepolitične usmeritve navaja jugoslovansko nudenje pravne pomoči nemškim državljanom (18. maja 1939), sedmi dopolnilni sporazum med Jugoslavijo in Nemčijo na podlagi sporazuma iz 1. maja 1934 (7. junija 1939), sporazum o reguliranju carinskih vprašanj med Jugoslavijo in Češko-Moravskim protektoratom (7. julija 1939), pakt o pomoči (27. septembra 1940) glede carinskega postopka za olajšave nemškim ladjam na Donavi (15. marca 1940), ratifikacijo dogovora o izenačenju obdavčevanja doma in v tujini in dogovora o pravni zaščiti in pomoči glede davkov z Nemčijo (oba 25. oktobra 1940). Na področju ministrstva za prosveto pa uredbo o nemški šoli s pravico javnosti v Novem Vrbasu in uredbo o ustanovitvi popolne privatne nemške gimnazije s pravico javnosti v Beogradu (obe 23. avgusta 1940), uredbo o ustanovitvi nepopolne nemške privatne gimnazije v Apatinu (19. septembra 1940) ter postopno uvajanje rasistične zakonodaje z navedeno uredbo o omejitvi vpisa za Žide iz 5. oktobra 1940. Ravno tako Čulinović opozarja na to, da je bil v prvi Cvetkovićevi vladi imenovan za zunanjega ministra dotakratni veleposlanik v Berlinu Aleksandar Cincar-Marković, ki naj bi na ta način jamčil za nadaljevanje proosovinske zunanje politike, ki jo je začel Stojadinović. Njegovo prvo diplomatsko potovanje v tujino je aprila 1939 utjevalo že utečene vezi z Mussolinijevo Italijo.[5] Čulinovićeva interpretacija vladne politike nedvomno drži, ne pojasnjuje pa notranjih trenj in razmerij v jugoslovanski politiki tistega občutljivega časa.

Metod Mikuž v prvem pregledu slovenskega političnega razvoja med obema vojnama rasistični vladni uredbi komajda omenja; brez posebnega komentarja. V kontekstu racionirane porabe hrane, ki jo je po pogodbah morala Jugoslavija v veliki meri izvažati v Nemčijo in Italijo, omenja najprej uredbo o omejitvi poslovanja židovskih trgovin z živili, šele na drugem mestu pa tudi uredbo o omejitvi vpisa Židov na šole.[6]

---

4 Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine, XI/83, 16. oktobra 1940, uredba 537.

5 Ferdo Čulinović, Jugoslavija između dva rata, 2, Zagreb 1961, str. 171–173.

6 Metod Mikuž, Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941, Ljubljana 1965, str. 515.

Razmeroma dobro je v slovenski historiografiji obdelan problem antisemitizma. Najmočneje je bil prisoten prav v katoliškem gibanju, zlasti pri njegovih ideologih in posledično v njegovem političnem delovanju, torej v Slovenski ljudski stranki. Najdemo pa ga tudi v drugih dveh političnih ideologijah, pri liberalcih sprva nastopa kot zaveznik nemštva, pri marksistih pa je Žid, po Marxu, sinonim za kapitalizem. Egon Pelikan ugotavlja, da so bili Židje v ideologiji političnega katolicizma postavljeni na najvišje mesto ideoloških nasprotnikov. Med družbenimi skupinami, kot so bili Židje, liberalci, prostozidarji, protestanti ipd., ki naj bi se združile v "zaroti" proti Katoliški cerkvi in njeni vlogi v državi in družbi, so prav Židje predstavljali najnevarnešo skupino. Zato so bili najpogosteje uporabljeni kot konkretni "zunanji sovražnik" in kot sredstvo za notranje poenotenje oziroma "čiščenje" šibkih članov. Pelikan jasne izraze antisemitizma najde pri vseh ključnih ideologih slovenskega katolicizma od Antona Mahniča, prek Janeza Evangelista Kreka do Aleša Ušeničnika. Ideja o Židih kot morilcih Kristusa in antisemitizem kot odnos do edine drugoverske skupnosti v srednjeveški Evropi je pri kristjanih zelo stara, sicer pa najmočnejši idejni vzori slovenskega katoliškega antisemitizma izhajajo od avstrijskega krščansko socialnega gibanja iz konca 19. in začetka 20. stoletja.[7]

Podrobneje in kritično so se z ideologijo katoliškega gibanja in SLS v tem obdobju spoprijeli Anka Vidovič-Miklavčič,[8] Srečo Dragoš[9] in Matevž Grenko.[10] Temeljna idejna usmeritev slovenskega katoliškega gibanja v tridesetih letih je po Anki Vidovič – Miklavčič bila poglobljena katoliška obnova, ki je slonela predvsem na opredelitvah papeških okrožnic (*Ubi arcano Dei Consilio*, o Katoliški akciji iz decembra 1922, *Quadragesimo anno*, iz maja 1931 in *Divini Redemptoris*, o obsodbi komunizma iz marca 1937) in uvajanju Katoliške akcije po pravilih, ki jih je leta 1929 izdal ljubljanski škof Jeglič. Po vstopu Antona Korošca v vlado Milana Stojadinovića in po 2. evharističnem kongresu za Jugoslavijo konec junija 1935 se je ta razvoj vnovič prelomil s pospešenim obnavljanjem organizacijske strukture katoliškega gibanja, ki je bilo pred tem prizadeto s prepovedjo najbolj množičnih katoliških organizacij v Sloveniji (že leta 1929 Orel, leta 1931 Jugoslovanska kmetska zveza za Dravsko banovino, leta 1933 Prosvetna zveza in Krekova mladina). Najpomembnejšo vlogo v versko obnovitvenem delu je z odobritvijo evharističnega kongresa v drugi polovici tridesetih let prevzela Katoliška akcija, ki je v socialnem delu uvajala načela okrožnice Quadragesimo anno, torej korporativno družbeno ureditev, v politiki pa si je SLS prizadevala dobiti nekakšen monopol med Slovenci, saj naj bi bilo bistvo slovenstva zajeto prav v katolicizmu. Po tem načelu naj bi bil le katoličan poklican za slovensko narodno in kulturno delo. Korošec je kot notranji minister v poročilu ob sprejemanju proračuna marca 1936 kot

7 Egon Pelikan, Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem, Maribor 1997, str. 96–105; o antisemitizmu pri Slovencih sta več pisala še Igor Grdina, Podoba Žida v slovenski literaturi, Kronika, 37 (1989), 3, str. 267–277 in Marko Štepec, Strah pred židovskim naseljevanjem, Prispevki za novejšo zgodovino, 34 (1994), 2, str. 149–162; isti, Antisemitizem, Evropa in Slovenci, v: Slovenci v Evropi: O nekaterih vidikih slovenske povezanosti s sosedi in Evropo (ur. Peter Vodopivec), Historia 5, Ljubljana 2002, str. 61–85.

8 Z ideologijo in organizacijskim razvojem se je podrobno ukvarjala že v monografiji Mladina med nacionalizmom in katolicizmom: Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije, Ljubljana 1994; problem idejno-političnega razvoja SLS pred okupacijo leta 1941 pa je posebej obdelala v razpravi Idejnopolitični značaj SLS od leta 1935 do začetka vojne leta 1941, Prispevki za novejšo zgodovino, 41 (2001), št. 2 (Slovenci in leto 1941), str. 43–57.

9 Srečo Dragoš, Katolicizem na Slovenskem: Socialni koncepti do druge svetovne vojne, Ljubljana 1998.

10 Matevž Grenko, Politični modeli slovenskega katolicizma, revija 2000, št. 52/53 (1990), str. 131–164.

najpomembnejši idejni boj izpostavil protikomunizem, način te ideološke vojne pa artikuliral z geslom "Idejo je treba postaviti proti ideji! V službo te velike borbe za ideje se morata uvrstiti Cerkev in šola, se morajo postaviti politične stranke, kulturna in socialna društva ter gospodarske organizacije in celokupno njihovo članstvo. Mora se dvigniti val za valom, da zajame ves narod." Važnost protikomunizma pa je utemeljeval s statističnimi podatki, da splošna kriminaliteta upada, prav tako teroristične akcije, narašča pa aktivnost komunistov.[11] Vsa ta idejno politična načela so se v drugi polovici tridesetih let z vse bolj grozečim mednarodnim položajem v Evropi le še zaostrovala. Anton Korošec je v teh letih kot notranji minister veliko energije posvetil prav zatiranju vse bolj popularnega komunizma. Njegov tesni sodelavec Ivan Ahčin pa je boj proti komunizmu utemeljeval celo kot bolj verski in ne toliko politični boj.[12]

Proti vse bolj strogemu katolicizmu nekaterih posebnih skupin (npr. "stražarjev" in "mladcev") na eni strani in proti Koroščevi pragmatični politiki v JRZ na drugi se je v slovenskem katoliškem gibanju že leta 1937 znatno okrepila notranja opozicija. V času španske državljanske vojne se je, tako kot po vsej Evropi, kot aktualna politična opredelitev zlasti med krščanskimi socialisti in v nekaterih katoliških intelektualnih krogih prebudil protifašizem, po nemški priključitvi Avstrije marca 1938 pa tudi pobuda za široko sodelovanje v narodnoobrambnem delu, ki bi presegalo pregrade kulturnega boja. Na drugi strani je razglas Združene opozicije 8. oktobra 1937 pomagal artikulirati nezadovoljstvo dela SLS s politiko JRZ, češ da so Slovenci zamudili ugodno priložnost za reševanje slovenskega vprašanja, ker SLS kot vladna stranka pri sporazumu opozicije ni sodelovala. Temu nezadovoljstvu se je pridružilo še razočaranje v Županski in Kmečki zvezi pri SLS, ker vlada ni dovolila ustanoviti Kmečke zbornice (kot "kmečkega parlamenta"), pač pa je julija 1937 ustanovila le Kmetijsko zbornico kot strokovno ustanovo. Kritični avtonomistična in "kmečka" skupina sta uživali podporo tudi nekaterih bližnjih Koroščevih sodelavcev npr. glavnega tajnika JRZ za Dravsko banovino Frana Kulovca, glavnega urednika Slovenca Ivana Ahčina in glavnega katoliškega strokovnjaka za mednarodno politiko Alojzija Kuharja. Tako je bila sredi leta 1937 po Anki Vidovič-Miklavčič trdna strankarska vez SLS že močno zrahljana.

Kot je znano je Koroščeva trda roka proti nacistični propagandi med nemško manjšino v Sloveniji predstavljala oviro Stojadinovićevi politiki približevanja Nemčiji in Italiji. Dodaten razlog za to, da se je Stojadinović po parlamentarnih volitvah 11. decembra 1938 Korošca znebil, pa je bil razmeroma blag odnos policije do opozicije v volilni kampanji na Hrvaškem, kar naj bi pripomoglo k slabim rezultatom volitev za JRZ in posledično k negotovosti položaja predsednika vlade.[13]

Najbolj poglobljeno in analitično je zadnje obdobje jugoslovanske politike pred okupacijo obdelal hrvaški zgodovinar Ljubo Boban v obsežni monografiji o politiki Vladka Mačka in HSS v tridesetih letih.[14] Boban se je s pridom oprl tudi na delo ameriškega zgodovinarja Jacoba B. Hoptnerja iz začetka šestdesetih let.[15] Vse bolj avtoritativno vodenje stranke JRZ in države, poskusi pridobivanja popularnosti, kot so bili režirani vzkliki množice Stojadinoviću na zboru JRZ leta 1938 v Novem Sadu:

---

11 Slovenec, LXIV/56 a, 7. 3. 1936, Poročilo notranjega ministra; Domoljub, 49/11, 11. 3. 1936, Idejo je treba postaviti proti ideji.

12 Anka Vidovič – Miklavčič, Idejnopolitični značaj SLS od leta 1935 do začetka vojne leta 1941, Prispevki za novejšo zgodovino, 41 (2001), št. 2 (Slovenci in leto 1941), str. 46.

13 Ljubo Boban, Sporazum Cvetković – Maček, Beograd 1965, str. 56–63.

14 Ljubo Boban, Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941, str. 1–2, Zagreb 1974.

15 Jacob B. Hoptner, Yugoslavia in Crisis 1934–1941, New York, London 1962, prevod v srbščino je izšel v Zahodni Nemčiji leta 1964, v hrvaščino pa na Reki leta 1973.

"Vođa, vođa, vođa" in podobne poteze so seveda manjšale vlogo in pomen njegovih tesnih sodelavcev, kot je bil Korošec, in celo kneza namestnika Pavla. Samozavesten Stojadinović tudi ni bil prikladen pogajalski partner za Hrvate. Sodu pa so izbile dno govorice o tajnih delih sporazuma z italijanskim zunanjim ministrom Cianom, ki je bil konec januarja 1939 na daljšem obisku v Jugoslaviji. Tako naj bi knez Pavle s Koroščevo pomočjo 4. februarja 1939 zrežiral padec Stojadinovićeve vlade. Nova vlada starega ministra za socialno politiko in ljudsko zdravje in Stojadinovićevega vse bolj tesnega sodelavca (tako se je vsaj Stojadinoviću zdelo) Dragiše Cvetkovića pa je med svoje prioritetne naloge na pragu vojne postavila predvsem notranjo konsolidacijo države z reševanjem hrvaškega vprašanja. Korošec, kot predsednik senata na stranskem tiru aktualne politike, pri oblikovanju srbsko-hrvaškega sporazuma z dne 26. avgusta 1939 ni bil neposredno udeležen. Medtem ko je vedno zagovarjal postopno federalizacijo države, se vendarle s tako široko avtonomijo nove banovine Hrvaške ni strinjal, saj je bila omogočena samo Hrvatom. V novi vladi sta od njegovih tesnih sodelavcev ostala ministra Miha Krek in Franc Snoj, prek katerih je Korošec še vedno lahko vplival na delo vlade. Po majskih občinskih volitvah v banovini Hrvaški in hitrem padcu Francije (padec Pariza 14. junija, podpis premirja 22. junija 1940) pa se je splošni položaj toliko spremenil, da se je zdela vsaj rekonstrukcija vlade, če že ne koncentracijska vlada nujna. Kljub temu je v vladi prišlo le do nekaj menjav. Dvajsetega junija je odstopil minister za telesno vzgojo Jevrem Tomić, ki ga je zamenjal menda bolj pronemško usmerjen Dušan Pantić, 29. junija pa je na splošno presenečenje odstopil minister za prosveto Božidar Maksimović, za katerega se je šušljalo, da je celo mogoča zamenjava za Cvetkovića. Nasledil pa ga je, spet na splošno presenečenje, Anton Korošec z uradnim pojasnilom, da potrebuje ta resor konservativnega ministra. Sprejeti v vlado močnega in nevarnega Korošca vsekakor ni mogla biti želja predsednika vlade Cvetkoviča, pač pa je očitno to bila želja kneza Pavla, ki je s to alternativo verjetno skušal vsaj deloma potešiti želje in pričakovanja Nemčije in Italije. Nemški ambasador v Beogradu Viktor von Heeren pa z imenovanjem znanega germanofoba Korošca ni bil zadovoljen; Nemčija in Italija sta namreč še vedno vztrajali pri vrnitvi Stojadinovića. Kljub temu so govorice o nujnih spremembah v vladi ostajale aktualne še naprej. Von Heeren je sredi septembra 1940 poročal v Berlin, da Korošec pri uvajanju antisemitske zakonodaje in ukrepov proti masonom zahteva podporo vse vlade ter to pogojuje s svojim odstopom. V primeru, da bi novo vlado prevzel Korošec, je tedaj von Heeren že spremenil stališče do Korošca. Koroščev prevzem vlade naj bi takrat Nemčiji ustrezal, ker je Korošec edini, ki bi iz prepričanja vodil boj proti Židom, prostozidarjem in komunistom. V Koroščevi sposobnosti prilagajanja položaju je von Heeren videl najboljše garancije za dejansko naslonitev Jugoslavije na sile Osi.[16]

Kot rečeno je nove osvetlitve k tej problematiki prinesla šele objava dnevnika ministra Konstantinovića. Prvi je o dnevniku in novostih, ki jih je prinesel, pisal Igor Grdina.[17] S pridom ga je pri zgoraj obravnavanem orisu ideologije in politike SLS v drugi polovici tridesetih let uporabila Anka Vidovič-Miklavčič. Slednja opozarja, da so, kljub trdnemu stališču SLS z zahtevami po celoviti preureditvi države v smislu treh upravnih enot kot so jo s srbsko-hrvaškim sporazumom dobili Hrvati, predstavniki JRZ v Sloveniji od sredine leta 1940 naznanjali, da višji državni interesi v danem položaju

16 Ljubo Boban, Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941, 2, str. 347–364.

17 Igor Grdina, Mihailo Konstantinović, Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939–1941. Londonske beleške 1944–1945, Priredio za štampu Radomir Konstantinović. Novi Sad: MIR, 1998. 663 strani. Zgodovinski časopis, 53 (1999), 2, str. 286–290.

zahtevajo začasno odložitev preureditve države.[18] V strahu pred nemškim pritiskom pa je prosvetni minister Korošec že pred pritiskom na vlado s protižidovskimi uredbami avgusta 1940 odredil, naj v bodoče na šolah omejijo pouk francoščine in angleščine ter dajo več ur na razpolago za pouk jezikov "naših velikih sosedov", torej nemščine in italijanščine. Glede židovskega vprašanja pa navaja Koroščevo stališče z narodnoobrambnega tabora v Črenšovcih v Prekmurju 11. septembra 1938. Takrat je Korošec kot notranji minister med drugim dejal: "Pri nas v Jugoslaviji, čemur ste vi priča, ne obstoji židovsko vprašanje. Jugoslavija je izmed redkih držav, katere to vprašanje ne vznemirja. To je najboljši dokaz, da Židje pri nas uživajo polno zaščito zakonov, da se Židje pri nas tretirajo kot ravnopravni državljani. Vse dobrote zakona se delijo enako Židom kakor drugim državljanom, kajpada tudi vse strogosti zakona." O priseljevanju Židov v državo pa je imel naslednje stališče: "Nobena država na svetu v današnjih prilikah ne želi, da se ji poveča število njenih manjšin, najsi bo manjšina jezikovna, verska ali druga. Tega načela se drži tudi Kraljevina Jugoslavija. Mislim, da je to v sedanjih prilikah pametno in zelo trezno stališče."[19] Avtorica po Konstantinovićevem dnevniku za tem povzema velik obrat v Koroščevih stališčih do židovskega vprašanja, ki je bil za ministra Konstantinovića občuten šele po vstopu Korošca v vlado in po padcu Francije konec junija 1940, ter Koroščev spor s Cvetkovićem, Mačkom in Konstantinovićem glede tega problema.[20]

Najbolj celovito analizo politike SLS v letih 1940 in 1941, predvsem o statusu Slovenije v vojnih razmerah, pa je doslej napisal Bojan Godeša.[21] Konstantinovićev dnevnik samo potrjuje že uveljavljeno stališče,[22] da je Korošec v času svojega poslednjega prosvetnega ministrovanja (29. 6.–14. 12. 1940) vodil silam Osi zelo naklonjeno politiko. Bil je med pobudniki za sestavo germanofilske vlade, ki bi zaščitila državo pred nemško nevarnostjo. Za to si je prizadeval že od samega vstopa v vlado, jeseni tega leta pa je celo navezoval stike s pronacističnimi ljotićevci in hrvaškimi separatisti v Italiji, ustaši. A hkrati je Korošec poslal Alojzija Kuharja in patra Kazimirja Zakrajška v ZDA, kjer naj bi pri tamkajšnjih oblasteh vodila propagando za Slovenijo. To pa kaže na izrazito pragmatičnost te politike in ne na kako resnično germanofilsko ali celo nacistično spreobrnitev. Po padcu Francije so se namreč celotna jugoslovanska vlada in knez Pavle zavedali nevarnosti in nujnosti približevanja Nemčiji, tako Koroščeva politika načeloma sploh ni bila sporna in je do določene mere zanjo užival podporo tudi pri predsedniku vlade Cvetkoviću. Tudi nemška diplomacija Koroščevi politični usmeritvi ni nasedla, temveč so nekateri njeni strokovnjaki ocenjevali, da za javno politiko še vedno stoji stari "nemški sovražnik, posebej zaradi tega, ker se boji nemških zahtev po slovenskem ozemlju."[23] Korošec je imel za strah pred Nemci namreč tehtne razloge in informacije. Leta 1938 je še kot notranji minister, zaradi dobro organizirane nacistične propagande med nemško manjšino, poslal Alojzija Kuharja na poizvedovanja v Nemčijo. Kuhar se je pod lažnim imenom predstavljal kot predstavnik nemške manjšine v

18 O tem glej tudi Jurij Perovšek, Slovenci in država v tridesetih letih, v Slovenska trideseta leta: Simpozij 1995, ur. Peter Vodopivec, Jože Mahnič, Ljubljana, Slovenska matica 1997, str. 25.

19 Vidovič – Miklavčič, n. d., str. 52 navaja Slovenec, 18. 8. 1940, Notranji pregled; 12. 9. 1938, Dr. Korošec Slovenski krajini in njenemu voditelju Kleklu.

20 Vidovič – Miklavčič, n. d., str. 53.

21 Bojan Godeša, Odnos SLS do vprašanja rešitve državnopravnega položaja Slovenije po napadu sil osi na Jugoslavijo, Prispevki za novejšo zgodovino, XLI (2001), 2 (Slovenci in leto 1941), str. 77–104.

22 Glej Boban, Maček i politika HSS 1928–1941, 2, str. 348–350; Dušan Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941, str. 225.

23 Boban, Maček i politika HSS 1928–1941, 2, str. 367, citirano po Godeša, n. d., str. 93.

Jugoslaviji in na različnih ustanovah v Stuttgartu in v Münchnu, po lastnih besedah "videl mnogo stvari, ki so mi odprle oči in mi pojasnile mnoge stvari, katere so se trenutno dogajale v Sloveniji."[24]

Godeša ugotavlja, da je do globjega razkola v vladi prišlo šele v začetku septembra. Koroščevim radikalnim ukrepom, predvsem proti Židom in masonom, naj bi nasprotovala zlasti minister za pravosodje Konstantinović in podpredsednik vlade Maček. Vendar je bil spor glede naredb bolj površinske narave. Pravi vzroki spora so bili, kot je to sam Konstantinović dojemal, v tem, da je skušal Korošec s svojim brezpogojnim izsiljevanjem glede naredb pravzaprav spodkopati sporazum Cvetković – Maček ter razdeliti Srbe in jih usmeriti proti vladi. Na ta način bi se tudi sam lahko ponovno povzpel do večjega vpliva.[25] V tem kontekstu gre razumeti tudi Koroščeve tajne razgovore z ljotićevci, ustaši in z Mačkom v tem času, ki pa jih Godeša ocenjuje bolj kot sredstvo pritiska na nasprotnike v vladi kot pa na realno možnost za vlado v taki sestavi. Konstantinovič je kot Koroščev glavni nasprotnik v vladi to politiko razmeroma realno ocenil. Na mnenje kneza Pavla, da je Korošec že senilen in da ima dve fiksni ideji: prostozidarje in komuniste, je odgovoril: "Ne verjamem, da so to fiksne ideje, temveč preračunana stališča. Čeprav je senilen, Korošec ve kaj dela."[26] Korošec sam je zaupnemu beograjskemu prijatelju novembra 1940 izrazil dvom v uspeh take politike: "Ne bom (uspel), podlegel bom, ker sem čisto sam in nimam nobenega prijatelja."[27]

V obravnavano problematiko se je na podlagi Konstantinovićevega dnevnika spustil še Primož Kočar, ki pa je predvsem podrobneje povzel odnos med avtorjem dnevnika in Koroščem ter skozi ta odnos seveda tudi razmere v tedanji vladi.[28] Prispevek korektno povzema dogajanje skoraj samo na podlagi dnevnika, v interpretacijo pa ne le da ne prinaša nič novega, lahko bi rekli, da pomeni določen korak nazaj, saj niti starejše ključne literature, niti razprave Bojana Godeše ne upošteva.

***

Po Konstantinoviću se je Koroščeva akcija z antisemitskimi uredbami oziroma zaostritev spora glede uredb začela 25. avgusta 1940, ko naj bi Konstantinović uredbe, ki jih je pripravil na Koroščevo zahtevo, predal Koroščevu v pregled.[29] V petek 6. septembra avtor dnevnika ugotavlja: "Korošec nas postavlja pred izvršena dejstva. Hoče se prilizniti Nemcem. Ne sprašuje po ceni. Deli Srbe in uspelo mu bo, kar ni uspelo M. Grolu in M. Trifunoviču: da Srbe razdraži in jih dvigne proti nam. Treba je začeti boj proti njemu. Vse to sem odkrito povedal Cvetkoviću in še nekaj drugih podrobnosti. Korošec hoče boj z mano. Jaz se ne bom umaknil."[30] Po odkritem sporu s Koroščem je Konstantinović zbiral pristaše. Cvetkovič se ni neposredno opredeljeval, čeprav je bilo že po naravi stvari in spričo dejstva, da je Konstantinovića on pripeljal v vlado, jasno na čigavi strani je. V istem čolnu so pluli seveda tudi podpredsednik Maček, finančni

24 Alojzij Kuhar, Avtobiografija, v: Pogledi, št. 46–47, maj 2001, 3, citirano po Godeša, n. d., str. 92.

25 Godeša, n. d., 94, glej tudi Konstantinović, Politika sporazuma, str. 176–177, 184, 191; v taki oceni Koroščeve politike se strinja tudi Grdina, n. d., str. 288–289.

26 Konstantinović, Politika sporazuma, 191 (zapis z dne 30. 9. 1940).

27 Ruda Jurčec, Skozi luči in sence, 3, Buenos Aires 1969, 286, citirano po Godeša, n. d., 95.

28 Primož Kočar, Menjava na stražarskem mestu ali "Visočanstvo, nije ovde u pitanju šta će reći ili raditi Korošec", v: Historični seminar 4, 2001–2003, ur. Vojislav Likar, Založba ZRC, Ljubljana 2003, str. 235–244.

29 Konstantinović, Politika sporazuma, str. 172.

30 Konstantinović, Politika sporazuma, str. 176, vsi prevodi iz srbščine E. D.

minister Šutej in drugi Hrvati. Predstavnik srbskih poljedelcev (Zemljoradnička stranka) Branko Čubrilović se je med prvimi postavil proti Koroščcu. Na svoji strani je imel tudi pravosodnega ministra Lazarja Markovića, ki je sicer vodil samostojno politiko, ter nekatere vplivne beograjske intelektualce, npr. pravnega strokovnjaka Slobodana Jovanovića, filologa Aleksandra Belića, izdajatelja časnika Politika Vladislava Ribnikarja. Na Koroščevi strani pa sta bila poleg Kreka še ministra, ki sta vstopila v vlado v poletnih in jesenskih mesecih z namenom vladi dati bolj pronemški značaj, Danilo Vulović (m. za gradbeništvo) in Dušan Pantić (m. za telesno vzgojo). Daleč najpomembnejši Koroščev zaveznik pa je bil knez Pavle in nemška diplomacija.

V torek 17. septembra se je spor toliko zaostril, da je avtor dnevnika zaradi Korošca predvidel vladno krizo. Korošec naj bi vplival na pisanje nemškega tiska proti Konstantinoviću, Cvetković pa je hotel zapleteni položaj rešiti s posebno uradniško komisijo, ki bi uredbo o omejitvi vpisa za Žide zavrgla, potrdila pa uredbo o izključitvi Židov iz trgovine s hrano. "O Koroščevi akciji pravi, da je nenevarna."[31] Vendar je 20. septembra očitno prišlo do novih intrig. Korošec naj bi vlado spet postavil pred izvršeno dejstvo, od katerega je težko odstopiti. Avtor dnevnika veliko govori o intrigi, a nikoli ne pove nič o njeni vsebini. Neprestano ponavlja, da so Slovenci nelojalni do vlade in da delujejo proti državi. "Klerikalci" naj bi poleg tega lobirali pri generalu Nediću naj ne podpiše uredbe, ki bi ukinila uredbo o omejitvi prodaje nepremičnin v obmejnem pasu. Po mnenju avtorja naj bi jih motilo samo to, da te uredbe niso sami predlagali.[32]

V ponedeljek 23. septembra je Konstantinović kot glavni pravni strokovnjak v vladi urejeval tekst nove Koroščeve uredbe o študentskih združenjih. "Težka stvar, ki bi lahko izzvala nerede na Univerzi." Dva dni kasneje so Cvetković, Maček in Konstantinović v kabinetu predsednika razpravljali o vprašanju uredbe o Židih. "Cvetković je za to, da bi Korošca obšli. Sprejeli bi uredbo, a bi ji spremenili vsebino. Da bi veljala samo za Univerzo. Jaz sem pripomnil, da mora veljati za vso državo, ker je pomembna za splošne interese. Maček je zamomljal, da jo bo verjetno Ban (Hrvaške) razširil. Vedno isto! Jaz vztrajam na svojem stališču. Cvetković je zahteval, da bi sprejeli še nekaj o izključevanju Židov iz trgovine z žitom... Ob 11:30 sem šel v svoj kabinet, da bi redigiral uredbo o Židih." Potem se je posvetoval še s strokovnjaki o možnosti uredbe, ki bi izključila Žide iz trgovine z žitom in s hrano nasploh. "Jutri se sestanemo v odboru s Koroščem glede vprašanja uredbe o Židih."... "Spomnim na vprašanje uredbe o organizaciji prometa z nepremičninami. Cvetković pojasnjuje Mačku, da nas je hotel s tem Korošec minirati. S tem ne bo nič... Misli, da tu ni potrebno nič narediti."[33]

V četrtek 26. septembra je bila na dnevnem redu vladne seje končno uredba o Židih. "Vlada je soglašala, da ukrepa proti Židom. Te ukrepe moramo zdaj preučiti. Potrebni so." Konstantinović je začel brati podatke, ki so utemeljevale ukrepe proti Židom in na prvo mesto, pred Koroščevo omejitvijo vpisa Židov v šole, postavil omejitev trgovanja s hrano, kar očitno ni bila Koroščeva pobuda. Vsi so bili za ukrepe, samo Laza Marković, ki ni vedel za dogovor, da Korošca obidejo, je imel pomisleke glede neskladja z ustavo. Ko pa je Cvetković v razpravi o podrobnostih prebral uredbo, kot jo je redigiral Konstantinović, je bil Korošec presenečen in je protestiral. Vztrajal je na svojem projektu. Vendar je vlada soglašala, da bo dovoljeno število židovskih učencev na šolah proporcionalno številu židovskih državljanov. Uredba naj bi veljala do naslednjega leta. Naslednji dan so iz Cvetkovićevega kabineta uredbo poslali v podpis na ministrstvo za prosveto in Korošec jo je takoj podpisano vrnil, vendar delno spremenjeno: da stopi v

31 Konstantinović, Politika sporazuma, str.180–181.

32 Konstantinović, Politika sporazuma, str. 184.

33 Konstantinović, Politika sporazuma, str. 186–187.

veljavo takoj. V Konstantinovićevi redakciji je pisalo, da stopi v veljavo naslednje šolsko leto. Ravno tako je bil stvar kompromisa del, ki govori, da uredba velja samo za prve razrede, medtem ko je bila Koroščeva želja, da bi omejitev veljala za vse razrede. Korošec je vrnil udarec še isti dan. Že jutranje sobotne izdaje nekaterih nemških in madžarskih časopisov so poročale o sporu Korošca z drugimi člani vlade in o nameri njegovih nadaljnjih ukrepov proti Židom.[34]

Če povzamem, je bila sporna antisemitska vladna uredba nedvomno Koroščeva, čeprav jo je podpisala vlada v celoti. Koroščeva je bila samo naredba 538. o omejitvi vpisa na šole za Žide, nič pa ni imel pri uredbi 537. o omejitvi sodelovanja Židov pri grosistični trgovini in proizvodnji hrane, ki je bila za Žide v Jugoslaviji gotovo večji udarec. Uredba 538., ki jo je sprejela vlada, je bila očitno izdana v znatno milejši obliki, kot jo je predvideval Korošec in je bila rezultat delnega kompromisa, še bolj pa nekakšne prevare vladne večine proti izsiljevalskemu Koroščevemu nastopu. Predvidevamo lahko, da je bila prvotna Koroščeva namera speljati vladno uredbo, ki bi precej bolj, če ne celo popolnoma, omejila vplis Židov na šole in verjetno tudi ne samo v prve letnike teh šol. V kontekstu političnih odnosov in razmer znotraj vlade in domače politike pa jo je mogoče in potrebno razumeti tudi kot "mino", ki bi vlado lahko zrušila (zamajala jo je kar pošteno) in z nemško pomočjo Korošca še enkrat prinesla na vrh.

***

Dnevnik Milana Jovanovića Stoimirovića[35] je, čeprav pisan od srbskega radikala, konservativca in predanega monarhista, kot se je sam deklariral, v pogledu na Korošca skoraj diametralno nasproten od Konstantinovićevega. Stoimirović je bil Koroščevi politiki dosti bolj naklonjen, čeprav do nje tudi kritičen. Za razliko od Konstantinovića, ki ni imel predhodnih političnih izkušenj in je bil politično angažiran od Dragiše Cvetkovića ko je ta že predstavljal alternativo Stojadinoviću, je bil Stoimirović star radikal in predan občudovalec močnih osebnosti kot sta bila Stojadinović in Korošec. Konec avgusta 1940 je bil celo konkurent Danilu Vuloviću (s podporo Korošca), ki je takrat na mesto Mihe Kreka prevzel ministrstvo za gradbeništvo.

Če se osredotočimo na Korošca in njegove sodelavce iz SLS, potem je zanimivo omeniti njihova opažanja že v času priprav srbsko-hrvaškega sporazuma, npr. 26. junija 1939: "Korošec beži. Zanimivo je, da je danes najbolj nepriljubljena osebnost v državi. Ljudje vedo za njegove nore kombinacije, s katerimi *ruši* Srbe pred Hrvati in obratno. Ljudje verjamejo, da pripravlja neko novo *svinjarijo.* To so izrazi, ki jih ljudje uporabljajo, ko govorijo o njemu."[36] Ali takoj po podpisu Sporazuma, 30. 8. 1939: "Ko-

34 Konstantinović, Politika sporazuma, str. 187–190.

35 Milan Jovanović Stoimirović je bil rojen leta 1898 v Smederevu. Profesionalno življenje je začel leta 1919 kot novinar pri Politiki, v letih 1921–1923 je bil sodelavec glasila Narodne radikalne stranke Samouprava, leta 1929 tiskovni predstavnik veleposlaništva v Berlinu, od 1932 do 1935 je v Skopju izdajal radikalsko glasilo Vardar, potem je dve leti delal v Centralnem presbiroju, v letih 1937–1938 pa je bil direktor državne tiskovne agencije Avala. Od leta 1940 do državnega udara 27. marca 1941 je bil načelnik Tiskovnega oddelka Ministrskega sveta (vlade) Kraljevine Jugoslavije. Med okupacijo je bil direktor Državnega arhiva v Beogradu in glavni urednik Obnove (1941), zato je bil po vojni obsojen na 15 let zapora. Po izteku polovice kazni je bil izpuščen. Preživljal se je z zbiranjem gradiva za Jugoslovanski leksikografski zavod, sodeloval v periodiki in prevajal. Umrl je leta 1966. Kot človek velikega Stojadinovićevega zaupanja je bil pri viru mnogih pomembnih informacij, v primerjavi s Konstantinovićem sicer v "drugi vrsti", zato pa, kot politični novinar, vešč boljših političnih analiz in opažanj.

36 Stoimirović, Dnevnik, 292.

rošec se izogiba Beogradu: na mesto njega intrigira proti Sporazumu Krek. Slovenci se sploh obnašajo, kot da jih je Dragiša (Cvetković) grdo prevaral."

Na Koroščevo psiho in ideološko usmerjenost kaže zapis z dne 14. 10. 1939: "V gledališču (balet) sem videl Korošca in z njim govoril deset – petnajst minut. Zelo je zaskrbljen. Korošec se zelo boji komunistov in tega ne skriva. Komunisti že drže vse v svojih rokah in samo še čakajo, da prevzamejo oblast. Korošec je zelo utesnjen in imam vtis, da je razočaran s Sporazumom do dna duše."[37]

Po rekonstrukciji vlade in Koroščevem vstopu v vlado pa je Stoimirović 11. 7. 1940 zapisal: "Bil sem pri g. Koroščcu. Pritoževal se je nad komunisti in nad Nemci. 'Želel bi,' pravi, 'vedeti kaj Nemci hočejo, pa bi jim ustregli; naj povedo kakšen paket hočejo, pa bi jim ga naredili, vendar ne vemo kaj hočejo. Na žalost bi moral biti zdaj Cincar – Marković v Berlinu, ko sta tam Ciano in grof Csáky, pa je dobil neko angino in obležal... Dragiša in Maček me o ničemer ne sprašujeta in nihče v vladi mi ne pomaga. Popolnoma sam sem. Ne vem kaj delajo, bojim pa se, da česa ne spregledajo.

Pogojev za korporativizem pri nas ni, nimamo aparata, osebja. Drugače nimam nič proti, da z vzgojo mladine postopamo kot v Nemčiji. Sploh naj se naredi vse kar je treba, samo da se ne posega v Cerkev.'"[38]

Žal v času velikih vladnih viharjev s Koroščevimi uredbami od konca avgusta do začetka oktobra 1940, ko so le dosegli nekakšen kompromis pri Stoimiroviću o tem ni zapisov. S Koroščem se je spet srečal šele 2. 10. 1940. Po razgovoru o avtorju dnevnika in njegovem novem položaju načelnika vladnega tiskovnega urada je ta Korošca pobaral: "Vprašal sem ga kako stojijo stvari z vlado in kaj se prepirata z Mačkom.

– Nič! pravi. Ne strinjava se, vendar se ne prepirava.

– Slišim, – nadaljujem – da se razhajata glede zakona o Židih, pa sem se ustrašil, da se ne razjezite in demonstrativno odstopite.

– Tega ne bom naredil – pravi il saggio monsignore (moder gospod) – čeprav drži, da se razhajava glede teh zakonov. Ampak jaz grem svojo pot. Židom bom ustanovil njihovo gimnazijo, prepovedal jim bom ukvarjanje z založništvom ipd. – ker to lahko, to je moj resor. Drugi ministri pa naj jih tolčejo v svojih resorjih vsak posebej.

– Dobro, prosim vas – ga vprašam – kaj je potem treba pustiti, da se piše o Židih? Vse ali kaj?

– Ne vse, – odgovori Korošec – ampak samo kar je konkretnega, neumne in prazne napade pa je treba prepovedati. Zatem je nadaljeval: 'Dopustite, da se piše o vsem in o vsakomur, kar je navdahnjeno z evolucionizmom, brišite vse, kar je navdahnjeno z revolucionarstvom. Ker bi radi z evolucijo dali vse, zakaj potem revolucija?... Manjšine prisilite, da bodo korektne, v literarnih vprašanjih se posvetujte z Boškom Bogdanovićem, potem obiskujte ljudi, govorite z njimi, svetujte jim vse dokler še hočejo poslušati, ko pa nočejo več, jih prepustite notranjemu ministrstvu.'

– Povejte mi – nadaljujem – kako stoji stvar z Mačkom.

– Ne vem, – pravi – dozdeva se mi, da nam noče dati slovenske in srbske enote... mogoče tudi išče razlog, da izstopi iz vlade, da bi se okrepil v opoziciji, ker se mu pozicija poslabšuje.

Korošec mi je rekel še to: Dvema sovražnikoma države in družbe, ki jima je ime Židje in masonstvo, dodajte še korupcijo, pa boste poznali program."[39]

Konflikten in negotov položaj v vladi glede Korošca in njegovih nasprotnikov je v soboto 14. decembra 1940 zarana nepričakovano prekinila Koroščeva smrt. Marsikdo v

37 Stoimirović, Dnevnik, str. 314.

38 Stoimirović, Dnevnik, str. 376.

39 Stoimirović, Dnevnik, str. 387–388.

političnem vrhu Jugoslavije se je verjetno oddahnil. Stoimirović je takoj zjutraj napisal nekrolog: "Korošec je umrl v 68. letu starosti (pravilno v 69., op. E. D.). Umrl je od sladkorne bolezni, od pretiranega uživanja pri mizi (a nekateri pravijo: *tudi od uživanja v postelji).* V vsakem primeru je njegova smrt prizadela katoliško, jugoslovansko in konservativno stvar. Umrl je prezgodaj, potem ko je pojedel samega sebe, rešil se je trpljenja... Šele take nagle smrti pokaže kako težko in dolgotrajno je oblikovanje neke politične figure. Leta in desetletja... Kakor koli že velik, je bil Korošec koristen za nas radikale. Lomil nas je, kot je lomil tudi mene leta 1936 in 1937, vedno prek drugih, vedno v rokavicah, vedno osebno korekten. Pa vendar nam je bil potreben, a nas je na hitro zapustil. Njegova smrt je velika luknja, krater, jama, svojevrsten prekop."[40]

Ob slovesu z beograjske železniške postaje naslednji dan pa med drugim: "V glavnem ves ta konec tedna bo Koroščev. Pred 20 leti je prišel v Beograd zdrav, svež, moralno čist, z nadimkom 'lepi Tonček', ki so mu ga dale Slovenke, tu pa je postal ponočnjak, gurman, ženskar in samovoljnež, katerega vpliv je rastel toliko, kolikor manj je bil obziren in kolikor bolj je postajal bolehen in star."[41]

Stoimirovičev dnevnik k poznavanju Koroščevega kontroverznega delovanja v zadnjih mesecih življenja ne prinaša kaj bistveno novega. Pravzaprav le dodatno osvetljuje njegova zelo raznolika razmerja s srbskimi in drugimi jugoslovanskimi politiki. Dodatno dokumentira njegovo odkrito nasprotovanje srbsko-hrvaškemu sporazumu, njegov osamljeni položaj v tedanji vladi in pomen njegove nenadne smrti v jugoslovanski politiki. Je uveljavitev Koroščeve antisemitske uredbe jeseni 1940 njegova zmaga ali poraz? Čeprav je kratkoročno mogoče izgledala kot zmaga, je bila bolj dolgoročno nedvomno bliže porazu, kot je tudi sam v slutnji pohajajočih moči intimno napovedoval. Tako zunanjepolitičnih kot notranjepolitičnih učinkov praktično ni bilo. Pronemška politika se ni obrestovala niti takrat, niti po okupaciji, vlada ni padla, da bi se mogoče še enkrat povzpel na čelo vlade in prevzel krmilo čolna v viharju mu ni uspelo in mu verjetno ne bi tudi če ga ne bi prehitela smrt.

40 Stoimirović, Dnevnik, str. 408.
41 Stoimirović, Dnevnik, str. 410.

MATJAŽ KLEMENČIČ

SRBI NA HRVAŠKEM, 1914–1945

Ozemlje današnje Hrvaške sodi med tista evropska območja, ki so zaradi množičnih selitev prebivalstva doživljala skozi vsa zgodovinska obdobja velike spremembe v etnični, jezikovni in verski sestavi prebivalstva. Do ene največjih sprememb je na območju današnje Hrvaške prišlo v času turških osvajanj Evrope (15.–18. stoletje). Takrat so se na obsežnih opuščenih območjih hrvaških dežel ob meji s turškim cesarstvom, od koder se je pred tem zaradi avstroogrsko-turških spopadov odselilo skoraj vse prebivalstvo, naselili številni kolonisti živinorejci, etnično pretežno srbskega porekla. Priselili so se iz turških zasedenih območij na Balkanu, potem ko so jim Turki odvzeli status svobodnih ljudi in privilegije ter jih skušali izenačili z rajo. Množično so se naselili zlasti v Liki, Baniji, Kordunu, severni Dalmaciji in Slavoniji, to je na območjih, kjer so Habsburžani organizirali za obrambo pred Turki poseben obrambni sistem – Vojno krajino. Ker so habsburške oblasti priseljencem v zameno za obrambo dežele priznale podobne privilegije, kakršne so imeli v turškem cesarstvu, se je v Vojni krajini naseljevalo vse več novih priseljencev.[1] Tako je srbsko prebivalstvo na območju današnje Hrvaške že sredi 19. stoletja sestavljalo več kot 20% vsega prebivalstva. Narodnostna pomešanost hrvaškega in srbskega prebivalstva je v vseh kasnejših obdobjih odigrala pomembno vlogo v političnem, kulturnem pa tudi gospodarskem razvoju Hrvaške.

Naselitev pravoslavnega srbskega prebivalstva v hrvaških deželah sprva ni sprožila večjih nacionalnih nestrpnosti. Do prvih konfliktov je prišlo šele po dualistični ureditvi habsburške monarhije (1867) in podpisu hrvaško-ogrskega sporazuma (1868), ki nista izpolnila zahtev hrvaških nacionalistov. Zlasti Unionistična stranka, ki je zagovarjala povezovanje z Madžari, in Stranka hrvatskog državnog prava (oziroma Frankovci, kot se je kasneje imenovala po svojem voditelju Josipu Franku), ki se je zavzemala za neodvisno Hrvaško, sta bili precej protisrbsko nastrojeni. Kmalu so spori med Hrvati in v hrvaških deželah živečimi Srbi postajali vse intenzivnejši; sprva zaradi močnega razvoja srbskega nacionalnega gibanja, ki so ga vzpodbujali uspehi Srbov v boju s Turki, kasneje pa zaradi novega šolskega zakona, s katerim je hrvaški sabor leta 1874 uvedel v izobraževanje enake učbenike za hrvaške in srbske učence v upanju, da bodo hrvaške oblasti tako preko izobraževalnega sistema srbske otroke vzgojile lojalne državljane hrvaškega dela ogrsko-hrvaškega kraljevstva. Na zaostritev hrvaško-srbskih odnosov je vplivala tudi avstro-ogrska okupacija Bosne in Hercegovine leta 1878, ki je prisilila Srbe in Hrvate, da podrobneje definirajo svoja stališča in se prvič resneje soočijo z mučnim vprašanjem svojih ozemeljskih teženj.[2] Tako so predstavniki Srpske samostalne stranke, ki so se zavzemali za ohranitev srbske narodne in cerkvene

1 Fedor Moačanin in Mirko Valentić: *Vojna krajina u Hrvatskoj*. (Zagreb: Povijesni muzej Hrvatske, 1981), str. 177–178; Fedor Moačanin, "Društveni razvoj u Vojnoj Krajini". *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do 20. stoljeća*. (Zagreb: Liber, 1981), str. 83–102.

2 Charles Jelavich: *Južnoslavenski nacionalizmi. Jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914*. (Zagreb: Globus, 1992), str. 32–33.

avtonomije na Hrvaškem, Hrvatom oporekali kakršnokoli pravico do Bosne in Hercegovine. Menili so, da predstavljajo Hrvati s temi ozemeljskimi zahtevami predhodnico "zahodne" agresije, še posebej nemškega imperialističnega "pohoda" na vzhod *(Drang nach Osten).* S tem so pravzaprav nasprotovali ozemeljskim zahtevam hrvaške politike na osnovi hrvaškega državnega prava. Do zaostritve je prišlo celo v Dalmaciji, kjer so Srbi in Hrvati do tedaj bili v dobrih medsebojnih odnosih, saj so Srbi v dalmatinskem saboru podpirali zahteve Hrvatov po združitvi Dalmacije s Hrvaško in Slavonijo. Zaradi sporov okrog bosanskohercegovskega vprašanja pa so se srbski poslanci v dalmatinskem saboru začeli po letu 1879 zavzemati za združitev Dalmacije z Bosno in Hercegovino.

Nasprotja med Hrvati in Srbi, živečimi na Hrvaškem, je podžigal tudi hrvaški ban Karoly Khuen-Héderváry. Za lažjo uresničitev svojih ciljev na Hrvaškem je po načelu "deli in vladaj" podpiral srbsko manjšino na verskem, izobraževalnem ter gospodarskem področju. Ob podpori srbskih poslancev mu je uspelo preprečiti marsikateri cilj hrvaških nacionalistov. Politika bana Khuen-Héderváija in vzpon hrvaškega nacionalizma sta izzvala pravo sovraštvo med Hrvati in hrvaškimi Srbi.[3] To je obdobje zaključne faze nacionalne integracije Hrvatov in Srbov v hrvaških deželah, ko lokalizme in regionalizme posameznih etničnih skupnosti postopoma zamenja politična skupnost in se razvijejo pogoji za gospodarsko koncentracijo in kulturno hegemonizacijo srbske in hrvaške nacionalne skupnosti. V tem procesu sta postala hrvaški ter srbski nacionalizem prevladujoča socialna ideologija. Hrvaško-srbski odnosi postanejo na vsem etničnem ozemlju obeh narodov obremenjeni z množico stereotipov z močnim čustvenim nabojem, ki občasno blokirajo vse možnosti medsebojnega sodelovanja in celo komunikacijo. Srbi v hrvaških deželah postavijo težišče dejavnosti k tako imenovani "srbski misli", oziroma k misli na združitev vsega srbskega naroda.[4] V tem burnem obdobju sta največ pretrpela siromašno ljudstvo in demokracija, medtem ko so nekateri tuji politični krogi začeli Srbe in Hrvate označevati kot najhujše sovražnike. To je tudi obdobje, ko se je v delu srbskega tiska razširila teza o ogroženosti Srbov na Hrvaškem, katerega je kasneje prevzelo tudi srbsko zgodovinopisje.[5] Teza o "ogroženosti Srbov" se je kot element srbske politične misli iz druge polovice 19. stoletja zbova pojavila v devetdesetih letih 20. stoletja in je Miloševićevi politiki od konca osemdesetih let služila kot izgovor za krvave dogodke ob razpadu Jugoslavije.

Ko govorimo o dejavnikih, ki so oblikovali srbsko nacionalno ideologijo v tem obdobju, se je potrebno zavedati, da so bili ti zelo odvisni od socialnih in modernizacijskih sprememb v hrvaški družbi. Brez tega je nemogoče razumeti velike spremembe, do katerih je prišlo po odhodu Khuena-Héderváryja s položaja hrvaškega bana in ob pojavu južnoslovansko usmerjene mladine na političnem prizorišču, ki se je pod vplivom češkega profesorja Tomasa Masaryka združila okrog jugoslovanskega programa. Mladi so se zavedali, da so Srbi in Hrvati preživeli mnoge težave v procesih svojega združevanja in številna izključevanja, ki so eni strani dajale absolutne pravice, drugi pa odvzemale še tisti minimum, ki bi ji moral pripadati že po naravi. Zato so se mladi zavzemali, da bi to izključevanje premagali s prepričanjem, da je kultura sicer star, pa vendarle nov naziv za sodelovanje Srbov in Hrvatov.[6] Tako se je že leta 1905 – kljub

---

3 Več o življenju Srbov na Hrvaškem v času bana Kheuna Hedervárya (1883–1903) glej v Mato Artuković: *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba).* (Osijek: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2001).

4 Mato Artuković: *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova.* (Zagreb: Naprijed, 1991), str. 3–5.

5 Artuković: *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)* ..., str. 20.

6 Artuković: *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova* ..., str. 256.

nekaterim pomislekom – pet hrvaških in srbskih strank ter nekaj znanih neodvisnih politikov združilo tako imenovano *Hrvatsko-srpsko koalicijo*, katere glavno načelo je bila narodna enotnost. Člani *Koalicije* so zastopali stališče, da so Srbi in Hrvati en narod z dvema imenoma, oziroma s tremi imeni, če k temu priključimo še Slovence. Ravno ta primer dokazuje, da nekateri stereotipi o srbsko-hrvaških odnosih, ki se pogosto uporabljajo v zgodovinopisju, ne držijo: na primer, da "vsi Srbi nekaj hočejo oziroma, da Hrvati nekaj nočejo", ali pa "da Srbi nekaj ljubijo, Hrvati pa nečesa ne ljubijo" itd.[7]

V začetku so člani *Koalicije* zagovarjali združitev vseh južnih Slovanov iz habsburške monarhije, kasneje pa so nekateri mlajši člani skušali koncept enotnosti razširiti še na Srbe in Črnogorce, pri čemer bi središče vseh postal Beograd.[8] Pri tem je zanimivo, da so Hrvati in Srbi, ki so živeli na Hrvaškem, brez težav sodelovali, ko je šlo za nasprotovanje avstrijski ali madžarski politiki. Nikakor pa se niso mogli sporazumeti glede vprašanja Bosne in Hercegovine, ki je postalo znova aktualno ob njeni aneksiji leta 1908.

Položaj Srbov na območju današnje Hrvaške se je znova poslabšal po sarajevskem atentatu na nadvojvodo Franca Ferdinanda (28. junija 1914). Že istega dne je v demonstracijah v Zagrebu voditelj stranke Hrvatskog državnog prava dr. Ivan Frank pozival k obračunu s Srbi in "Slavo-Srbi" oziroma z zagovorniki hrvaško-srbskega sodelovanja. V mnogih mestih so potekale protisrbske demonstracije, v Djakovu, Petrinji in Slavonskem Brodu pa so demonstranti celo oskrunili pravoslavne cerkve in pokopališča.[9] Z začetkom vojaških spopadov med avstroogrsko in srbsko vojsko, ki so kazali na spopad svetovnih razsežnosti, so bili prepovedani srbski časopisi *(Srbobran, Srpski list* itd.), uporaba cirilice in srbski nacionalni simboli, v javno rabo pa je bil namesto izraza Srbi vpeljan izraz "Hrvati grčko-istočne vjere". V teh napetih okoliščinah je bilo v avstoogrsko vojsko vpoklicanih okrog 15.000 hrvaških Srbov. V letih 1914 in 1915 oziroma do zasedbe Srbije so se morali kot avstroogrski vojaki boriti proti svojemu narodu in skupaj z drugimi vojaki prenašati vse tegobe ter težke poraze na srbskem bojišču. Kljub vsemu pa je bilo dezerterstvo zelo redek pojav, saj so avstroogrske oblasti v tem primeru preganjale njihove družine. Avstro-Ogrska je – podobno kot v času obstoja Vojne krajine – hrvaške Srbe še enkrat izrabila za dosego svojih ciljev na evropskih bojiščih. Srbi, ki so bili vpoklicani v avstroogrsko vojsko, so se najbolj izkazali na soški fronti, kjer so branili območja, ki so bila z londonskim sporazumom obljubljena Italiji. V teh bojih se je še posebej izkazal feldmaršal Svetozar von Bojna Borojević (1856–1920), Srb iz Banije. Ne le, da je kot poveljnik 5. armadne skupine od leta 1915 organiziral uspešno obrambo avstrooogrskih sil pred Italijani (na sektorju fronte pri Bovcu in Kobaridu) in odbil 11 italijanskih ofenziv, temveč mu je v dvanajsti ofenzivi konec oktobra 1917 uspelo prebiti italijansko fronto. S svojimi enotami je povsem razbil italijansko vojsko in jo prisili k umiku vse do Piave globoko v Furlanski nižini. Ob tej zmagi na soški fronti, ki so jo poimenovali tudi "čudež pri Kobaridu", so mnogi v Avstroogrski celo verjeli, da bi se vojna morda vendarle lahko zasukala v njihov prid.[10] Vojna sreča pa se je kasneje obrnila, kar je privedlo do razpada Avstroogrske.

---

7 Prav tam, str. X–XI.

8 Mirjana Gros, "Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči svjetskog rata," *Historijski zbornik 21–22 (1968–1969)*, str. 127–128.

9 Drago Roksandić: *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana.* (Zagreb: Vijesnik, 1991), str. 117–118.

10 Manfred Rauchensteiner, "Vojna ob Soči z vidika avstrijskega zgodovinarja." V: Andreas Moritsch in Gudmund Tributsch (ur.): *Soški protokol.* (Celovec-Ljubljana-Dunaj: Mohorjeva založba, 1994), str. 24–25.

Zaradi negotovih razmer ob koncu vojne so se Srbi v hrvaških deželah začeli množično vključevati v različna gibanja, ki so zagovarjala ustanovitev jugoslovanske države. Še posebej ker so se proti koncu vojne – razen predloga o ustanovitvi nove države na območjih poselitve južnoslovanskih narodov nekdanje Avstro-Ogrske – pojavili nekateri drugačni pogledi glede rešitve jugoslovanskega vprašanja, kot na primer ustanovitev Podonavske konfederacije ali pa celo vrnitev v predvojno stanje.[11] Ob tem ne kaže spregledati tudi stališč znanega srbskega zgodovinarja Stanoja Stanojevića. Ta je kmalu po zmagovitem preboju srbske vojske na solunski fronti začel opozarjti mladega in ambicioznega prestolonaslednika Aleksandra Karadjordjevića, da poltična združitev s Slovenci in Hrvati za Srbijo ni ravno najboljša poteza. Po Stanojevićevem prepričanju naj od vojn izčrpana Srbija ne bi bila pripravljena in sposobna izpeljati združitev številnih narodov v novo državo, saj vsi ti narodi "vstopajo" v novo državo le zaradi spleta okoliščin. Vendar pa se Karadjordjević za ta opozorila ni zmenil, saj je bila ponudba ponudba zaveznikov tako velikodušna, da se je zdel Stanojevićev predlog o širitvi Srbije le na okoliška z večinskim srbskim prebivalstvom poseljena območja preveč skromen. Vprašanje pa je, ali se je kralj sploh zavedal problemov, ki mu jih je predstavil pedanten in daljnovidni strokovnjak, da se bosta tako Srbija kot tudi pravoslavje le težko soočila s krščanstvm in muslimanstvom (islamom).[12]

Na koncu je – deloma tudi pod velikim pritiskom italijanskih ozemeljskih zahtev – vendarle prevladala ideja o ustanovitvi jugoslovanske države. Kljub velikim razlikam glede načina združevanja in bodoče ureditve nove države, je združevanje potekalo po načelih, ki jih je oblikovala Srbija. Združitev južnoslovanskih ozemelj v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS) je bila potrjena 1. decembra 1918 s formalno slavnostno razglasitvijo regenta Aleksandra Karadjordjevića.[13] Nova kraljevina je v eni državi končno "zbrala" (skoraj) vse Srbe. Za Srbe iz Srbije je bila to prva izkušnja življenja v večnacionalni in večkonfesionalni družbi. Srbi, ki so bili v novi državi najštevilnejši narod (leta 1918: 4,665 milijona ali 38,83%[14]), so imeli zaradi pogojev, ki so jih postavili v času združevanja, popolno oblast nad državo. Prevladovali so v vladnih in državnih službah ter v diplomaciji. Še posebej očitna je bila njihova prevlada v novi jugoslovanski vojski. Ta je predstavljala le nekoliko preoblikovano srbsko vojsko, ki je imela pomembno vlogo v procesu oblikovanja nove države in utrjevanja režima Karadjordjevićev. Kraljevina SHS tako že ob svojem nastanku v nobenem pogledu ni izpolnila idealističnih želja o slogi jugoslovanskih narodov, ki so se izoblikovale konec 19. stoletja, in o demokratični državi enakopravnih narodov, saj ni nastala zaradi uresničitve teh idealov, ampak bolj zaradi utrjevanja versajske ureditve Evrope. Z njenim nastankom so bili deloma izpolnjene italijanske ozemeljske zahteve na vzhodnem Jadranu in ozemeljske zahteve Srbije, istočano pa je bil rešen tudi problem

---

11 Matjaž Klemenčič, "Načrti za spreminjanje meja, ustvarjanje novih državnih tvorb in meddržavnih povezav v vzhodni Srednji Evropi, politika ZDA ter ameriški Slovenci med drugo svetovno vojno", *Prispevki za novejšo zgodovino*, leto 37 (1997), št. 2, str. 399–412.

12 Dragan D. Lakićević: *Arhipelag Balkan. Politička autoritarnost i ksenofobija u novim balkanskim državama*. (Beograd: Institut za evropske studije, Centar za rešavanje sukoba, 2002), str. 64.

13 Matjaž Klemenčič in Mitja Žagar: *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples. A Reference Sourcebook*. (Santa Barbara, CA, Denver, CO, Oxford, V. B.: ABC Clio Press, 2003), str. 84–90.

14 Vladimir Stipetić, "Jedno stoljeće u brojčanom razvoju stanovništva na današnjem području Jugoslavije," *Forum*, leto 12 (1973), št. 12, str. 885–915; Ivo Banac: *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*. (Ithaca and London: Cornell University Press, 1984), str. 58.

državnopravnega statusa južnoslovanskih narodov z območij razpadle Avstro-Ogrske.[15] Zaradi srbske prevlade je bila nova država v resnici bolj podobna razširjeni "veliki Srbiji", oziroma takšna, kot sta si jo v preteklosti zamišljala Vuk Karadžić in Ilija Garašanin.[16] Tudi večina srbskih politikov že od samega nastanka nove države nanjo ni gledala kot na neke vrste federalno skupnost narodov, kot je na to sugeriral njen naziv Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, ampak kot na razširjanje "srbstva".[17] Na to kaže tudi izjava tedanjega najvidnejšega srbskega politika Nikole Pašića, da "*Srbija ne želi utoniti v Jugoslaviji, ampak da želi Jugoslavija utoniti v Srbiji*".[18] Hrvaške dežele so bile tako skupaj z drugimi južnoslovanskimi območji nekdanje Avstro-Ogrske vključene v državo s centralistično ureditvijo, katere vodstvo je vodilo velikosrbsko politiko skrito pod politiko jugoslovanskega unitarizma. Takšno politiko je sprva podpirala tudi večina hrvaških Srbov. S tem so prišli v oster spor s hrvaško politiko, ki je skušala Hrvaški zagotoviti čim večjo stopnjo avtonomije.

Večina srbskega prebivalstva na Hrvaškem je po prvi svetovni vojni še vedno živela na območjih "tradicionalne" poselitve, to je v Liki, Kordunu, Baniji, širši okolici Knina (takoimenovani Krajini), Slavoniji in Baranji. Od zadnjega avstroogrskega popisa leta 1910 do prvega jugoslovanskega popisa leta 1921 je število Srbov na Hrvaškem zaradi posledic prve svetovne vojne in epidemije španske gripe upadlo za okrog 5.000.

Srbsko prebivalstvo na območju današnje Hrvaške leta 1910, 1921 in 1931.

Leto	Skupno število prebivalcev	SRBI	
		Število	%
1910	3.460.584	611.257	*17,66*
1921	3.443.375	606.252	*17,61*
1931	3.785.455	636.284	*16,81*

VIR: Jovan Ilić, "The Serbs in the Former SR of Croatia". V: Duška Hadži-Jovanović (ur.): *The Serbian Question in the Balkans*. (Beograd: Faculty of Geography, University of Belgrade, 1995), str. 329.

Čeprav je absolutno število Srbov na Hrvaškem do leta 1931 nekoliko poraslo, pa je njihov delež v skupnem številu prebivalstva upadel. To kaže na nekaj večje izseljevanje srbskega prebivalstva v tujino (zlasti v prekomorske dežele) v primerjavi s hrvaškim. Vzroke za to lahko pripišemo dejstvu, da je večina Srbov na Hrvaškem živela na gospodarsko zaostalih podeželskih območjih. Ko je agrarna kriza leta 1926 vzpodbudila velik porast revščine se je izseljevanje še pospešilo. Najbolj množično se je prebivalstvo izseljevalo iz Like, Gorskega kotarja, Korduna in Banije, manj pa iz Slavonije in Baranje, kjer je delež srbskega prebivalstva v obdobju 1910–1931 celo narasel iz 20,3% na

15 Luigi Salvatorelli: *Storia d'Europa*, vol. II (Torino: Einaudi, 1961), str. 1230 in 1242; Antun Giron: *Zapadna Hrvatska u drugim svjetskom ratu*. (Rijeka: Adamič, 2004), str. 15.

16 Ilija Garašanin, "Načertanije. Program spoljašnje i nacionalne politike Srbije na koncu 1844 godine". V: Čović Bože (ur.): *Izvori velikosrpske agresije*. (Zagreb: August Cesarec & Školska knjiga, 1991), str. 65–80; Vuk Stefanović Karadžić, "Srbi svi i svuda". V: Čović Bože (ur.): *Izvori velikosrpske agresije*. (Zagreb: August Cesarec & Školska knjiga, 1991), str. 81–98.

17 Adrian Hastings: *The Construction of Nationhood. Ethnicity, religion, Nationalism*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), str. 129.

18 Banac: *The National Question in Yugoslavia* ..., str. 132.

24,7%. Ta rast je posledica kolonizacije Slavonije in Baranje v začetku dvajsetih let 20. st., ko je jugoslovanska oblast izkoristila agrarno reformo za brezplačno delitev zemlje srbskim vojnim prostovoljcem in tako imenovanim "soluncem". Tako se je na primer na širše območje Osijeka naselilo 3.518 družin "soluncev" in skoraj 1.500 družin prostovoljcev, med katere je država rezdelila več kot 25.000 hektarjev (v povprečju 5 hektarjev na družino) rodovitne zemlje.[19] Večina drugih potencialnih upravičencev za dodelitev agrarne zemlje je le-to morala odkupiti od države.

Ker srbsko prebivalstvo Hrvaške, ki se je med prvo svetovno vojno večinoma odzvalo mobilizaciji v avstroogrsko vojsko, ni bilo upravičeno do agrarne zemlje, se je iz svojih "tradicionalnih" območij poselitve večinoma selilo v hrvaška industrijska mesta. Zato ne čudi sorazmerno visok delež Srbov v sindikatih, delavskem gibanju in delavskih strankah (zlasti komunistični) v obdobju med obema svetovnima vojnama.[20] Kljub temu, da je zaradi stalnega priseljevanja absolutno število srbskega prebivalstva v hrvaških mestih naraščalo, pa je njihov delež v obdobju 1921–1931 v večini večjih mest upadel. To dejstvo postavlja pod vprašaj uveljavljeno prepričanje, da so se Srbi po prvi svetovni vojni lažje zaposlili v državnih službah in drugih neagrarnih poklicih kot pripadniki nesrbskih narodov. Bližje resnici je dejstvo, da je srbsko meščanstvo na Hrvaškem trpelo enake posledice državne razvojne politike kot hrvaško meščanstvo. To pomeni, da se je v prvem desetletju obstoja jugoslovanske države hitro razvijalo, še zlasti podjetniški sloj, ki je sodeloval v upravah mnogih podjetij, vključno v tistih z večinskim hrvaškim pa tudi tujim kapitalom. Hitreje kot pred prvo svetovno vojno se je razvijal tudi sloj industrijskih podjetnikov (npr. klavnica in tovarna seruma Djure Preradovića v Vrbovcu, usnjarna Marka Valičića v Karlovcu itd.).

Kljub vzpodbudnemu razvoju srbskega meščanskega sloja v hrvaških mestih, je večina Srbov na Hrvaškem živela na podeželskih in gospodarsko zaostalih območjih. Ko je leta 1926 prišlo do dolgotrajne agrarne krize, kateri je sledila še kreditna in finančna kriza, se je velik del kmečkega prebivalstva gospodarsko nerazvith območij (torej tudi večina s Srbi poseljenih območij) vrnil celo k naturalni menjavi. To je privedlo do velikega zmanjšanje porabe industrijskih izdelkov in do minimalnega obsega koriščenja uslug obrtnikov, kmetje pa so se začeli vse bolj zadolževati. Revščina se je tako le še poglabljala, kar je razvidno tudi iz službenega poročila enega od okrajnih referentov za kmetijstvo iz Dvora na Uni, ki je med drugim zapisal: *"Revščina. Pravo čudo je, kako je mogoče tako živeti in v teh pogojih celo delati"*.[21] Vse to kaže, da se srbska politika ni prav veliko menila za položaj Srbov, ki so živeli zunaj tako imenovane "stare Srbije" (predvojne Kraljevine Srbije). To nam potrjuje tudi izjava Svetozarja Pribičevića iz leta 1932, ki je tedaj že živel v Parizu: *"O Srbih izven Srbije lahko le zaključim, da so danes državljani ne drugega temveč desetega reda"*.[22]

Zaradi skoraj popolne prevlade srbskih unitarističnih krogov na vseh področjih življenja je v Kraljevini SHS (po letu 1929 v Kraljevini Jugoslaviji) prihajalo v vsem medvojnem obdobju do ševilnih sporov z zagovorniki idej nacionalnega pluralizma, separatizma in federalizma. Najbolj ostri kritiki beograjskih političnih krogov so bili zagovorniki hrvaške avtonomije. Hrvaško vprašanje je bilo tako eden največjih problemov v notranjepolitičnem življenju Kraljevine SHS/Jugoslavije. Bilo je logična posledica neuravnoteženih odnosov med nosilci gospodarske moči (Slovenci in Hrvati)

19 Roksandić: *Srbi u Hrvatskoj* ..., str. 123.

20 Roksandić: *Srbi u Hrvatskoj* ..., str. 121–122.

21 Roksandić: *Srbi u Hrvatskoj* ..., str. 122–123.

22 Svetozar Pribičević: *Pogledi na stanje u Jugoslaviji i njezinu budućnost*. (Pariz: samozaložba, 1932).

in nosilci politične moči (Srbi iz Srbije). Zato je tudi največ nezadovoljstva pri nesrbskih narodih sprožala Vidovdanska ustava, ki je kmalu začela motiti tudi nekatere srbske kroge.[23] Razočaran nad politiko svojih sonarodnjakov je bil tudi najuglednejši voditelj hrvaških Srbov, Svetozar Pribičević, ki se je leta 1927 s svojo *Samostalno demokratsko stranko* (SDS) pridružil opoziciji in povsem spremenil svojo politiko. Zbližal se je s Stjepanom Radićem in skupaj s *Hrvatsko seljačko stranko* (HSS) ustanovil *Seljačku-demokratsku koaliciju*. Od takrat je imel Pribičević med vsemi srbskimi meščanskimi politiki najuvidevnejše stališče do hrvaškega vprašanja. Med drugim je izjavil, da jugoslovanska država *"... nima prihodnosti, če hrvaški narod v njej ne bo enakopraven konstitutivni dejavnik kot je srbski narod, ali drugače: če ta država ne bo po volji hrvaškega naroda, ki mora sam odločati o svoji usodi ..."*[24] Pribičević se je s tem povsem oddaljil od centralizma. V *Koaliciji* je vztrajno zagovarjal demokratično reševanje nasprotij v državi in še posebej nacionalnega vprašanja. S to politično preobrazbo je sicer izgubil del stare elite, ki se je še naprej zavzemala za centralizem in unitarizem, na drugi strani pa pridobil številne nove privržence, zlasti med Srbi na Hrvaškem ter v Bosni in Hercegovini.

Nerešeno hrvaško vprašanje pa tudi nacionalno vprašanje nasploh je v državi povzročalo številne mednacionalne konflikte in politične krize, kar je privedlo do ukinitve parlamentarne "demokracije" in uvedbe kraljeve (šestojanuarske) diktature. S tem je prišlo tudi do sprememb v programskih usmeritvah hrvaških strank. Skrajno desno usmerjene hrvaške stranke (npr. Frankovci) so tedaj zahtevale ustanovitev samostojne hrvaške države. Zaradi ostrega nasprotovanja režima so se morali voditelji teh strank umakniti v tujino. Zatočišče so dobili v državah, ki so se zavzemale za spremembe versajske ureditve Evrope. Med temi je bil tudi Ante Pavelić, ki je v Italiji v tridestih letih 20. stoletja začel razvijati ustaško gibanje – revolucionarno organizacijo, katere cilj je bil z *"... oboroženo vstajo osvoboditi Hrvaško izpod tujega jarma, da bo postala svobodna in neodvisna država ne vsem svojem etničnem in zgodovinskem prostoru"*.[25] Čeprav so tuji politiki menili, da Pavelić nima širšega zaledja in so za nespornega voditelja Hrvatov smatrali predsednika HSS Vladka Mačka, pa so ustaši že čez dobro desetletje – med drugo svetovno vojno – odločilno posegli v usodo Srbov na Hrvaškem.

V reševanje zapletenega položaja v Jugoslaviji so se na takšen ali drugačen način vključevale vse stranke in vsi vidnejši politiki. Nekateri od njih so na prelomu 1932/33 izdali programe o preureditvi Jugoslavije (tako imenovane punktacije). Vodstvo SDS se je od junija 1932 naprej začelo zavzemati za federativno ureditev države in podprlo tako imenovane "zagrebške punktacije", ki jih je 7. novembra 1932 predstavila *Seljačko-demokratska koalicija*. Punktacije, izdelane po načrtu zagovornika federalizma iz Dalmacije, Anteja Trumbića, so najostreje obsojale *"... srbsko hegemonijo, ki je bila že na začetku vsiljena Hrvaški in vsem ... deželam s te strani Save, Drave in Donave* (ki so do leta 1918 pripadale Avstro-Ogrski – op. M. K.), *in ki s svojo nesposobnostjo ter ob pomoči nasilja in nemoralnih metod ... deluje razdiralno in uničuje moralne vrednote, ... materialne dobrine naroda in njegov duhovni mir. To stanje je doseglo svoj vrhunec pod absolutističnim režimom dne 6. januarja 1929, ki je ob utrjevanju te hegemonije ...*

---

23 Josip Horvat: *Politička povijest Hrvatske 1918–1929.* (Zagreb: August Cesarec, 1989); Branislav Gligorijević: *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1970).

24 Roksandić: *Srbi u Hrvatskoj ...*, str. 121–122.

25 Višnja Pavelić (ur.): *Putem hrvatskog državnog prava. Dr. Ante Pavelić: članci, govori, izjave.* (Buenos Aires in Madrid: samozaložba, 1977), str. 427–431.

odpravil tudi družbene in politične svoboščine ..." Na notranjepolitičnem področju so punktacije zahtevale vrnitev v čas pred 1. decembrom 1918 in odpravo srbske hegemonije, šele nato pa bi se narodi lahko svobodno odločali o svoji usodi.[26]

Punktacije z natančno opredeljenimi načeli o družbeni in državni ureditvi so še enkrat več razkrile globok prepad med Srbijo in drugimi jugoslovanskimi pokrajinami. Čeprav HSS in SDS punktacij nista razlagali enako, pa v njihovih pogledih ni bilo tolikšnih razhajanj, da bi ta postavile pod vprašanj nadaljnje sodelovanje.[27] Velik del Srbov, ki so živeli na Hrvaškem, je tako še naprej podpiral *Koalicijo*, pa čeprav je po vzpostavitvi šestojanuarske diktature začelo precej Srbov, zlasti v severni Dalmaciji, Like ter Slavoniji, podpirati stranke režima (Jugoslovanska nacionalna stranka, Jugoslovanska radikalna zajednica). V tridesetih letih 20. st. je na omenjenih območjih prišlo s strani nasprotnikov hrvaško-srbskega sporazumevanja do prvih poskusov razvoja četništva na Hrvaškem. To je sovpadalo s splošno militarizacijo strankarskih odnosov v tedanji Jugoslaviji (razvoj ustaštva, približevanje idejam nacionalsocializma s strani tedanjega predsednika jugoslovanske vlade Milana Stojadinovića itd.), ki so bili odsev militarizacije evropske družbe ob vse agresivnejšem nacizmu in fašizmu.

V teh napetih mednarodnih in domačih političnih razmerah se je znova zaostrilo hrvaško-srbsko vprašanje. Nekateri intelektualci so tedaj spoznali, da nasilna unitaristična politika samo poglobljа nezaupanje med državljani različnih "plemen" in se začeli zavzemati za rešitev hrvaškega vprašanja. Leta 1939 se ga je lotil tedanji predsednik jugoslovanske vlade Dragiša Cvetković, saj so kakršenkoli poskus sporazumevanja med Srbi in Hrvati pred tem blokirali na eni strani srbski politični in vojaški krogi, ki so se težko odpovedali centralizmu, na drugi pa radikalne hrvaške skupine, ki so zahtevale povsem neodvisno hrvaško državo. Pogajalski strani sta – ob posredovanju Angležev – kompromis dosegli konec avgusta 1939 s podpisom tako imenovanega "sporazuma Cvetković-Maček". Po tem sporazumu je bila ustanovljena Hrvaška banovine z lastnim saborom ter avtonomno vlado. Čeprav je imela banovinska vlada široka pooblastila na področju notranje, gospodarske in kulturne politike, pa je osrednja vlada v Beogradu še vedno ohranila nadzor nad zunanjo politiko in vojsko.[28]

Območje nove banovine je urejal 1. člen *Uredbe o Banovini Hrvatskoj*, po katerem se "... *Savska in Primorska banovina ter okraji Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik in Fojnica združujejo v banovino z imenom Banovina Hrvatska.*"[29] Sporazum je tudi dopuščal možnost, da se kasneje iz banovine izločijo nekatera območja s srbsko večino, na drugi strani pa bi bila mogoča tudi širitev banovine na nekatera območja poseljena s hrvaškim prebivalstvom, zlasti v Bosni, Bački in Baranji.[30] Čeprav so bile v novo banovino vključena v glavnem le ozemlja z večinskim hrvaškim prebivalstvom (izjema sta bila okraja Šid in Ilok), so približno četrtino od okrog 4,1 milijona ljudi sestavljali Srbi. Na drugi strani pa je zunaj meja banovine ostalo okrog 700.000 Hrvatov.

Sporazum je razburkal dogajanje tako na jugoslovanskem političnem prizorišču kot tudi znotraj srbske skupnosti na Hrvaškem. Čeprav vodstvo SDS pri oblikovanju spo-

---

26 Ljubo Boban, "Zagrebačke punktacije", *Istorija XX veka 4 (1962)*, str. 309–366.

27 Roksandić: *Srbi u Hrvatskoj* ..., str. 121–122.

28 Ljubo Boban: *Sporazum Cvetković-Maček*. (Beograd: Institut društvenih nauka, 1965); Klemenčič in Žagar: *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples* ..., str. 121.

29 Uredba o Banovini Hrvatskoj. *Službene novine*, leto 21, št. 194-A-LVIII, Beograd, 1939.

30 Ljubo Boban: *Hrvatske granice od 1918. do 1992.* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1992), str. 41.

razuma ni imelo pomembnejše besede, pa ga je kot sestavni del *Koalicije* nedvoumno podprlo. Drugi del Srbov s Hrvaške je odkrito nasprotoval sporazumu in poudarjal, da se je sedaj namesto hrvaškega odprlo srbsko vprašanje, obenem pa v sporazumu videlo začetek konca skupne države. Zato so vse glasneje začeli pozivali k združitvi Srbov *(Srbi na okup)* in zahtevali oblikovanje nove politične tvorbe Srbske krajine, katero naj bi sestavljali deli Hrvaške poseljene s srbskim prebivalstvom ter Bosanska krajina. Tem zahtevam je odločno nasprotovala SDS, ki je poudarjala, da so delo ljudi, "... *ki so živeli od hrvaško-srbskih sporov ... in sejali sovraštvo med nepoučene kmečke množice ... Znova jih skrbi za srbstvo in so vedno v skrbeh za srbstvo, ko obstaja nevarnost za njihove denarnice in interese* ..." Vodilni člani SDS so tudi poudarjali, da Krajina "... *ne bi bila sposobna za življenje, saj bi obsegala v glavnem revna in pasivna območja* ..."[31] Najbolj so predlogu o ustanovitvi Srbske krajine nasprotovali Hrvati, podpore pa ni dobil niti v jugoslovanski vladni politiki.

Sporazum ni zadovoljil niti vseh političnih krogov na Hrvaškem. Tako je Maček, ki je kot podpredsednik stopil v Cvetkovićevo vlado, moral braniti sporazum celo v lastnem taboru, saj so mu očitali izdajo nacionalnih interesov. Negativno so se na sporazum odzvali tudi v ustaškem gibanju, saj so nasprotovali nadaljnjemu obstoju hrvaških dežel v okviru Jugoslavije. Tudi ilegalna Komunistična partija Hrvaške je kot sestavni del Komunistične partije Jugoslavije nasprotovala sporazumu, saj v njem ni videla rešitve hrvaškega vprašanja, ampak delitev interesnih sfer med srbsko in hrvaško buržoazijo.[32]

Čeprav je sporazum je ustvaril privid notranje stabilnosti Kraljevine Jugoslavije, pa je obstajal bolj na papirju. še zlasti, ker na hitro ni bilo mogoče odpraviti nezaupanja, ki ga je med Srbe in Hrvate zasejala dvajsetletna napačna politika. Tudi življenje v banovini se ni razvijalo po pričakovanjih snovalcev sporazuma. Desničarski in proustaški politiki, ki jim je uspelo zasesti pomembne položaje v HSS, so stranko in njenega voditelja Mačka pomaknili toliko v desno, da je Maček kot podpredsednik jugoslovanske vlade podprl pristop k trojni pogodbi. Kmalu za tem se je Kraljevina Jugoslavije znašla v politični agoniji, ki jo je 6. aprila 1941 prekinil napad sil osi. Že nekaj dni po napadu je prišlo do popolnega razsula te nestabilne državne tvorbe, ki je s podpisom brezpogojne kapitulacije 17. aprila 1941 dokončno izginila z evropskega zemljevida.[33] Z okupacijo Jugoslavije so bili zadovoljeni revanšistični apetiti nekaterih sosednjih držav (Italije, Nemčije, Madžarske in Bolgarije) pa tudi hotenja hrvaških ekstremistov po oblikovanju suverene hrvaške države.

Zanimivo je, da je bil voditelj HSS Vladko Maček eden redkih pomembnejših jugoslovanskih politikov, ki ob napadu sil osi ni zbežal v tujino. Po vrnitvi v Zagreb mu je vodja nacionalistov na Hrvaškem Slavko Kvaternik predlagal, da bi postal "poglavar države". Čeprav je Maček "poglavarstvo" odkonil, je 10. aprila vendarle sodeloval pri razglasitvi *Nezavisne države Hrvatske* (NDH) in javno pozval "hrvaški narod in člane HSS na upravnih položajih" naj "iskreno sodelujejo z novo vlado".[34] Kljub temu Pavelić Mačka ni spoštoval, saj naj bi v preteklosti preveč popuščal "Srbom in se izogibal

---

31 Rade Pribičević: *Pregled političkih prilika*. (Petrinja: samozaložba, 1940).

32 Boban: *Sporazum Cvetković-Maček* ..., str. 271–273 in 277–280.

33 Velimir Teršić: *Slom Kraljevine Jugoslavije*. (Beograd: Partizanska knjiga 1981).

34 Nada Kisić-Kolanović: *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*. (Zagreb: Naklada Ljevak in Hrvatski institut za povijest, 2001), str. 47; Jere Jareb: *Eugen Dido Kvaternik. Sječanja i zapažanja 1925–1945*. (Zagreb: 1995), str. 36.

internacionalizaciji hrvaškega vprašanja".[35] Kasneje je Pavelić Mačka celo interniral, ker naj bi se Maček preveč zavzemal za "solidarnost s Srbi, politiko do zaveznikov in nesodelovanje s sovražnikom".[36] Mačkova izključitev iz državnega vodstva NDH je presenetila tudi Nemce, saj naj bi bil po njihovem prepričanju Maček nesporni vodja Hrvatov, Paveliću pa naj bi kot politiku "verjel le manjši del hrvaškega naroda".[37]

Pavelić se je iz Italije vrnil na Hrvaško 13. aprila 1941 in NDH že 15. aprila uspel zagotoviti priznanje "neodvisnosti" s strani Italije ter Nemčije, čeprav so bile državne meje s sosednjimi državami oziroma okupiranimi območji določene kasneje. Tako je bila meja s Tretjim Rajhom (od izliva Sotle v Savo do izliva Ščavnice v Muro) določena 13. maja 1941,[38] meja z Italijo pa z *Ugovorom o odredjenju granica izmedju Kraljevine Hrvatske i Kraljevine Italije*, ki je bil v sklopu tako imenovanega rimskega sporazuma[39] s strani vlad obeh držav podpisan 18. maja. Po določbah omenjenega *Ugovora* je morala NDH prepustiti Italiji velik del Dalmacije med Šibenikom in Splitom ter skoraj vse jadranske otoke. Za ostala tako imenovana "jadransko-primorska območja" pod upravo NDH, ki so segala od 50 do 70 km v notranjost NDH, pa je bil uveden poseben režim demilitarizacije (prepoved gradnje hrvaških vojaških objektov). Priključitev Dalmacije, Gorskega kotarja in večine hrvaških otokov k Italiji so Hrvati sprejeli kot najslabšo možno rešitev, ki je izzvala veliko nezadovoljstvo tudi med samimi ustaši in ustvarila nova žarišča napetosti v jadranskem geopolitičnem prostoru.

Meja s med NDH in Srbijo, ki je bila pod nemško zasedo, je bila določena 7. junija,[40] meja s Črno goro pa 27. oktobra 1941.[41] Zanimivo je, da meja z Madžarko ni bila nikoli natančno določena. Sporno je bilo vprašanje Medjimurja, ki so ga ustaši imeli za del NDH, v resnici pa je bilo pod madžarsko okupacijo. S privolitvijo okupacijskih sil je bila k NDH poleg Srema priključena še celotna Bosna in Hercegovina.[42] NDH je tako obsegala 102.725 km^2 in štela okrog 5,7 milijona prebivalcev (prejšnja Banovina Hrvatska le 65.456 km^2 in 4,1 miljona prebivalcev).[43]

NDH je bila "neodvisna" samo po imenu, v resnici sta si Nemčija in Italija na njenem ozemlju razdelili okupacijska območja ter vplivna območja (demarkacijska črta je bila vzpostavljena 23. aprila), Nemčija pa je imela tudi odločilen vpliv na notranjo in zunanjo politiko Pavelićeve ustaške vlade. Ustaši, ki so se v svoji politični propagandi prikazovali kot osvoboditelji hrvaškega naroda izpod "srbskega Beograda" in kot čuvaji "tisočletne hrvaške državnosti", so takoj po prevzemu oblasti sprožili "rasno revolucijo"

---

35 Matija Kovačić: *Od Radića do Pavelića – Hrvatska u borbi za svojo samostalnost. Uspomene jednog novinara.* (München–Barcelona: samozaložba, 1970), str. 83.

36 Hrvatski državni arhiv Zagreb, Republički sekretariat unutrašnjih poslova SR Hrvatske, št. 010.37.5: Dosje August Košutić: Izjava Augusta Košutića pred organi Narodno oslobodilačkog pokreta z dne 10. februarja 1945 po prehodu na ozemlje pod kontrolo partizanov – cit. v Kisić-Kolanović: *NDH i Italija* ..., str. 149.

37 Hrvatski državni arhiv Zagreb, Republički sekretariat unutrašnjih poslova SR Hrvatske, Arhiv Hans Helm, knjiga XXI, str. 107 – cit. v Kisić-Kolanović: *NDH i Italija* ..., str. 149.

38 *Medjunarodni ugovori 1941*, št. 24, Zagreb, Ministarstvo vanjskih poslova NDH.

39 *Medjunarodni ugovori 1941*, št. 49, Zagreb, Ministarstvo vanjskih poslova NDH.

40 *Medjunarodni ugovori 1941*, št. 83, Zagreb, Ministarstvo vanjskih poslova NDH.

41 *Medjunarodni ugovori 1941*, št. 305, Zagreb, Ministarstvo vanjskih poslova NDH.

42 Ivo Goldstein, Borislav Grgin, Nenad Moačanin, Filip Potrebica, Dragutin Pavličević, Božena Vranješ-Šoljan, Mira Kolar- Dimitrijević, Mladen Klemenčić in Veljko Roglić: *Hrvatske županije kroz stoljeća.* (Zagreb: Školska knjiga 1996), str. 126.

43 *A Concise Atlas of the Republic of Croatia and the Republic of Bosnia and Hercegovina.* (Zagreb: Leksikografski institut Miroslav Krleža, 1993), str. 148.

proti Judom, Romom in še zlasti proti Srbom, ki so sestavljali skoraj tretjino prebivalstva NDH. S tem naj bi uresničili dolgoletne želje po oblikovanju nacionalno homogene hrvaške države. V retoriki političnega vodstva NDH so se Srbi pojavljali kot rasno manjvredni ali pa kot zablodeli Hrvati, ki so se s spreobrnitvijo k pravoslavju podredili tujim koristim. Za ustaše so bili "tujek", ki ga je potrebno fizično odstraniti (pobiti ali razseliti), ali pa spremeniti njihovo identiteto (spreobrniti iz pravoslavja v katolištvo), kajti le tako bi bilo mogoče vzpostaviti resnično neodvisno državo vseh Hrvatov (in tudi Muslimanov kot "bratov najčistejše hrvaške krvi"). Pavelić je za Srbe odobril uničevalni program, po katerem bi jih tretjino pobili, tretjino pregnali na tuje, druge pa prisilno spreobrnili v katoliško vero.[44] Ustaške enote so se prepuščale morilskim pohodom, rušile srbske vasi in pobijale prebivalstvo. V najbolj razvpitih primerih so srbsko prebivalstvo zaprle v krajevno pravoslavno cerkev in jo potem zažgale.

Pavelićev režim se je lotil tudi široke akcije za spreobrnitev pravoslavnega prebivalstva h katolicizmu, čeprav je zagrebški nadškof Stepinac temu ostro nasprotoval. Čeprav so tudi nekateri krogi znotraj Ministrstva za zunanje zadeve NDH izražali strah, da se s spreobračanjem vere odpirajo možnosti za nov teror, je bil Pavelić prepričan v nujnost tega početja. V nasprotnem primeru bi "... *obstoj pravoslavnega prebivalstva zlasti na mejah s Srbijo pomenil stalno nevarnost za vzemirjanje Hrvaške in za vpliv tujih dejavnikov na hrvaško politično življenje*".[45] Pavelić je bil prepričan, da je prehod v katolicizem "spontan" in da bo končan v letu dni, še posebej ker je samo leta 1941 v katolištvo prestopilo okrog 250.000 pravoslavnih Srbov.[46] Zato je zanikal, da naj bi bilo spreobračanje pravoslavnih v katolicizem premišljena državna politika. Zanimivo je, da se italijanske oblasti sprva niso vpletale v verska vprašanja v NDH. Šele leta 1943 je Mussolini odkrito obtožil Pavelića za "uničenje srbske manjšine, ki je na Hrvaškem živela več stoletij".[47]

S strahovlado in množičnimi pokoli se je v NDH ustvarilo mračno ozračje negotovosti in strahu. Ne le ogroženi Srbi, Romi in Judje, temveč tudi Hrvati in Bošnjaki so spoznali, da NDH ni država, ki so jo obljubljali velikohrvaški šovinisti. V strahu pred množičnimi poboji so mnogi Srbi zapustili svoje domove in se zatekli v skrivališča v hribovitih gozdnatih območjih. Prav ti begunci so kasneje postali neizčrpen vir partizanskega gibanja. Izkazalo se je, da je boj za lastno preživetje združil velik del teh beguncev s protifašistično usmerjenim partizanskim gibanjem, ki v svoji ideologiji ni izpostavljalo nacionalnih obeležij. Zato ne preseneča, da se je vstaja leta 1941 najbolj razmahnila na območjih srbske poselitve (Lika, Kordun in Banija) ter v Dalmaciji, Hrvaškem primorju in Gorskem kotarju, ki so bili priključeni Italiji. Dejstvo je, da komunisti med Srbi na Hrvaškem ne bi imeli tolikšnega vpliva, če srbsko prebivalstvo v NDH ne bi bilo izpostavljeno tolikšnemu genocidu.

Na drugi strani so mnogi Srbi začeli podpirati tudi četniško gibanje, ki se je kmalu po kapitualciji jugoslovanske vojske razvijalo okrog ostankov monarhistične vojske. Te enote, ki so se sprva tudi upirale okupacijskim silam, so bile brez širše vojaške

---

44 Fikreta Jelić-Butić: *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, 1941–1945.* (Zagreb: školska knjiga, 1977), str. 170–175; Klemenčič in Žagar: *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples* ..., str. 169.

45 Hrvatski državni arhiv Zagreb, Ministarstvo vanjskih poslova NDH, Poslaništvo v Rimu, V. T. št. 20/1941: Pismo Stjepa Perića Mladenu Lorkoviću, 10. novembra 1941 – cit. v Kisić-Kolanović: *NDH i Italija* ..., str. 270.

46 Kisić-Kolanović: *NDH i Italija* ..., str. 271.

47 I Documenti diplomatici Italiani, Libreria dello Stato, Roma, Nona Serie: 1939–1943, knjiga 10, dok. 61, str. 85 – cit. v Kisić-Kolanović: *NDH i Italija* ..., str. 271.

koordinacije in so v glavnem ščitile lokalno srbsko prebivalstvo. V tej zaščiti so četniki pogosto zašli v drug ekstrem in izvajali genocid nad nesrbskim zlasti muslimanskim prebivalstvom. Do prvih večjih četniških akcij v NDH je prišlo julija 1941 v srbskih naseljih v okolici Drvarja, Gračca, Knina in Vrlike. Cilj četnikov naj bi bil po navedbah štaba četniških odredov "... *oblikovanje velike Jugoslavije in znotraj nje velike Srbije, oblikovanje neposredne meje med Srbijo in Črno goro kot tudi med Slovenijo in Srbijo* ..." To bi zahtevalo "očiščenje" muslimanskega prebivalstva v Sandžaku in muslimanskega ter hrvaškega prebivalstva v Bosni in v delu zahodne Hrvaške. V istem dokumentu je tudi omenjeno, da "... *s komunisti-partizani ne more biti nobenega sodelovanja, ker se borijo proti dinastiji in se zavzemajo za socialistično revolucijo* ..."[48] Upor četnikov so avgusta 1941 potrdili tudi komunistični aktivisti, ki so zaznali, da je med tamkajšnjim "... *srbskim prebivalstvom ... zavladalo globoko sovraštvo proti vsemu, kar je nosilo hrvaško ime* ..."[49]

Italijanske okupacijske oblasti so se tako sredi leta 1941 znašle v neprijetnem položaju. Na eni strani jih je presenetila oborožena partizanska vstaja, na drugi pa so imeli do ustaškega režima, ki jim ni odpustil zasedbe Dalmacije in je postajal vse bolj odvisen od Nemcev, zelo zadržan odnos.[50] Ob tem so Pavelićev režim obtoževale, da je njegova represivna politika do Srbov glavni vzrok za hitro širjenje partizanskega upora. Tudi četniki so za razvoj partizanskega gibanja v glavnem obtoževali le Pavelićev režim, ki naj bi bil usmerjen k "... *iredentistični borbi Hrvatov ... ki jo v glavnem podpirajo duhovščina in javni uslužbenci* ... (s ciljem) ... *najprej premagati Srbe, nato pa poskušati premagati tudi Italijane* ..."[51]

Da bi okrepili svoj položaj, so Italijani začeli izrabljati sovraštvo med Hrvati in Srbi, ki je v NDH zavladalo zaradi genocidne politike Pavelićevega režima do srbskega prebivalstva. Italijani so se še kako zavedali, da bi jim vmešavanje v spopade med partizani, ustaši ter četniki lahko "na glavo nakopalo uporniške mase z vsega Balkana", nevmešavanje pa bi lahko privedlo do oblikovanja "sovjetske balkanske republike", s katero bi na koncu morali prav tako obračunati.[52] Zato so se v glavnem štabu italijanske vojske odločili, da v borbi proti partizanom uporabijo četnike. Po izjavah generala Giacoma Zanussija, namestnika vodje glavnega štaba druge italijanske armade, so četniki "... *razen v borbi proti partizanom ... delovali ... kot protiutež v odnosu do ustašev in Nemcev. Imeti za svoje prijatelje vse sovražnike naših lažnih prijateljev – 10 do 15 tisoč ljudi, prekaljenih v naporih in zvijačah težkega in surovega balkanskega bojevanja – je predstavljalo aduta, katerega vrednost ne gre zanemariti* ... "[53] Seveda pa Italijani niso računali, da imajo tudi četniki, ki so delovali v NDH, svoje namene in da z njimi sodelujejo le po ukazu Draže Mihailovića. To potrjuje izjava Milana Šantića, enega vidnejših predstavnikov četniškega gibanja: "... *naše sodelovanje z Italijani je*

---

48 Hrvatski državni arhiv Zagreb, Ministarstvo vanjskih poslova NDH, Politički odjel, Opći spisi 41/1941: Upute Štaba četničkih odreda jugoslavenske kraljeve vojske, št. 370, 20. novembra 1941 – cit. v Kisić-Kolanović: *NDH i Italija* ..., str. 258.

49 Sibe Kvesić: *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi.* (Zagreb: Biblioteka narodne revolucije, 1960), str. 122.

50 Pirjevec: *Jugoslavija 1918–1992* ..., str. 119–124.

51 Vjekoslav Vrančić, "Rad armade taljanske vojske protiv Nezavisne Države Hrvatske", *Hrvatski narod*, Zagreb, 7. oktobra 1942.

52 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom. XIII, knjiga 2, Dokumenti Kraljevine Italije, dok. št. 5: Izvješće generala Roatte glavaru glavnog stožera, 10. januarja 1941. (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1969), str. 27–38.

53 Kisić-Kolanović: *NDH i Italija* ..., str. 183.

odobril Draža ... Italijani nam dajejo orožje ... Italijanov se ne bojimo. Njihova vojska za nas ne bo nikoli predstavljala življenjske nevarnosti. So nesposobni, da bi nas z orožjem uničili v naših planinah. Njim je glavno, da ne umirajo njihovi ljudje. Moramo biti prijazni do Italijanov, ker nam zaupajo in ker smo omejili partizane ..."[54]

O sodelovanju italijanskih okupacijskih oblasti s četniki so odkrito spregovorili tudi v italijanskem zunanjem ministrstvu, kjer so poudarili, da je Italiji potrebna "... *politična akcija, ki vzpodbuja nasprotja med različnimi etničnimi in političnimi skupinami in neti sovraštvo med njimi ...*" V tej logiki etničnih spopadov so bili Srbi za Italijane najugodnejši dejavnik, saj "... *Srbi ne sovražijo Italijanov, pa tudi trenutni odnosi s Srbi so tako dobri, kot s Hrvati niso bili niti v najboljših časih ...*"[55] Zato ne čudi, da je glavni štab italijanske vojske v Rimu – z izgovorom širjenja vojaških spopadov – 14. avgusta 1941 svojim četam ukazal "... *takojšnjo zasedbo vsega demilitariziranega pasu ...*",[56] oziroma etnično mešanih (zlasti s Srbi poseljenih) območij v severni Dalmaciji, Hercegovini, delu Bosanske krajine, Liki in Kordunu. To je razburilo ustaško vodstvo v Zagrebu, ki je Italijanom očitalo, da z zasedbo pomagajo "pri zaščiti komunističnih in anglofilskih elementov" (partizanov in četnikov).[57]

Italijani so konec oktobra 1941 tudi podprli oblikovanje treh četniških polkov na območju med Bosanskim Grahovom in Kninom. Po načrtu četniških oficirjev naj bi Knin postal zatočišče srbskih nacionalnih elementov, katerih naloga je bila "... *širjenje* (srbske) *nacionalne misli, zbiranje* (srbskih) *nacionalnih elementov in čiščenje terena v Liki, severni Dalmaciji, Bosni in Hercegovini ter Črni gori ...*" Ustašem in hrvaški vojski je bila objavljena "... *vojna brez milosti ...*", ki je grozila z uničenjem "... *vsega kar diha v Pavelićevem duhu ...*"[58] Vlada NDH se je znašla v težkem položaju. še zlasti, ker se je vse bolj poglabljal tudi prepad med večino Hrvatov in Pavelićem, za katerega se je izkazalo, da ni sposoben zagotoviti hrvaške ozemeljske celovitosti (po nekem angleškem poročilu naj bi ustaški režim tedaj podpiralo le še 10 odstotkov Hrvatov).[59]

Ob teh dogodkih se zastavlja vprašanje, koliko je italijansko sodelovanje s četniki prispevalo k nestabilnosti v NDH, saj so zaradi izkoriščanja četnikov v bojih proti partizanom Italijani ostajali pasivni ob spopadih med četniki in ustaši. Tako je posebni nemški vojaški odposlanec Siegfried Kasche v svojem poročilu novembra 1941 navedel, da italijanska druga armada v NDH "stori zelo malo za gašenje upora" in da so Italijani v resnici "bolj vzpodbujali kot pa gasili" upor.[60] Na drugi strani pa tudi Nemci bili od poletja 1942 naprej kritični do ustaškega terorja nad srbskim prebivalstvom. Tako je na primer nemški general Edmund Glaise von Horstenau obdolžil Pavelića, da z "anarhičnim obravnavanjem srbstva samo vzpodbuja partizanstvo".[61] Vlada NDH se je julija 1942 na kritike odzvala s posebnim razglasom, s katerim je četnike pozvala, naj

---

54 Hrvatski državni arhiv Zagreb, Ministarstvo vanjskih poslova, V.T. 81/44: Posebno izvješće političkog odjela o djelatnosti D. Mihailovića, 26. aprila 1944 – cit. v Kisić-Kolanović: *NDH i Italija* ..., str. 258.

55 Oddone Talpo: *Dalmazia – Una Croneca per la storia (1941–1944)*, knjiga 3. (Roma: Uffico Storico, 1985–1994), str. 492–499.

56 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom. XIII, knjiga 1, Dokumenti Kraljevine Italije, dok. št. 118. (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1969), str. 312–313.

57 Bogdan Krizman: *Pavelić izmedju Hitlera i Mussolinija*. (Zagreb: Globus, 1980), str. 154–155.

58 Zlatko Dizdar in Mihael Sobolevski: *Prešučivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941.–1945*. (Zagreb, 1999), str. 262–266.

59 Pirjevec: *Jugoslavija 1918–1992* ..., str. 124.

60 Akten zur deutschen Auswärtigen Politik, Serie E: 1941–1945, Band I, dok. 19: Kasche Ministrstvu za zunanje zadeve, 16. decembra 1941, str. 32–33 – cit. v Kisić-Kolanović: *NDH i Italija* ..., str. 272.

61 Krizman: *Pavelić izmedju Hitlera i Mussolinija* ..., str. 415.

predajo orožje in se vrnejo domov, obenem pa jim zagotovila tudi varnost in državljanske pravice.[62] V tisku se je prvič pojavilo tudi vprašanje legalizacije četniških skupin, še zlasti ob vesteh, da "... *nekdanji uporniki in četniki že delujejo v sklopu hrvaških in italijanskih vojnih oblasti pod imenom Prostovoljna protikomunistična milica* ..." Hrvaška vlada je zagotovila, da "... *ne bo izvajala nikakršnih povračilnih ukrepov proti nekdanjim upornikom, če se bodo vrnili na svoje domove ali pa se vključili v Prostovoljno protikomunistično milico*" in da bo z njimi ravnala kot z vsemi drugimi državljani.[63] Na nekaterih območjih v NDH je nato dejansko prišlo do sodelovanja med četniki in hrvaškimi vojnimi oblastmi, ki pa ni bilo iskreno. Četniki so namreč zavračali vsakršno izjavo o lojalnosti Paveliću. Poudarili so, da skupaj z redno hrvaško vojsko (domobranci) sicer sodelujejo v bojih proti partizanom, ne sodelujejo pa s hrvaškimi oblastmi in ustaši, "ker so to krvoloki".[64] Tudi Draža Mihailović je septembra 1942 preko radia London opozoril četniške vodje v zahodni Bosni, Liki in severni Dalmaciji, naj ne sodelujejo z ustaškimi enotami, saj jih bodo te na koncu razorožile in pobile.[65]

Četniki so sčasoma postali pomembno vojaško vprašanje tudi za Nemce. Po Hitlerjevem mnenju naj bi italijanska politika oboroževanja četnikov predstavljala veliko nevarnost za sile osi, še zlasti v primeru angleško-ameriškega izkrcanja na italijanski obali. Zato se je Hitler konec februarja 1943 odločil za načrt, po katerem naj bi nemške in italijanske okupacijske enote spomladi 1943 v več vojaških operacijah z imenom *Weiss* (znane kot četrta in peta ofenziva) najprej uničili Titove partizane, nato pa z operacijo *Schwarz* razorožile še četnike. Razorožitvi četnikov so Italijani sprva ostro nasprotovali, saj bi po njihovem prepričanju z vsakim razoroženim četnikom "izgubili enega zaveznika in dobili enega sovražnika".[66] Čeprav je načrt uničenja partizanov spodletel, pa sta Mussolini in Hitler 14. maja 1943 vendarle izdala ukaz o razpustitvi četniških enot.[67]

Po tem dejanju četniško gibanje na območju današnje Hrvaške ni več igralo pomembnejše vloge. Nekateri četniki so se priključili enotam Prostovoljne protikomunistične milice, še več pa se jih je umaknilo v Bosno in Hercegovino, kjer so s svojim delovanjem nadaljevali vse do konca druge svetovne vojne.

Po razpustitvi četniškega gibanja se je partizansko gibanje še bolj okrepilo in si z enakim nastopom do pripadnikov vseh jugoslovanskih narodov pričelo utrjevati ugled med ljudstvom. Hkrati pa je HSS, ki je odvračala ljudstvo od sodelovanja s partizanskim gibanjem, začela izgubljati podporo med ljudstvom. Z razvojem osvobodilnega gibanja

---

62 Hrvatski državni arhiv Zagreb, Opće upravno poverjeništvo kod zapovjedništva II. armate talijanske vojske (OUP), št. 7346/42: Proglas OUP i zapovjedništva oružanih snaga Slovenija-Dalmacija, julij 1942 – cit. v Kisić-Kolanović: *NDH i Italija* ..., str. 277.

63 *Hrvatski narod*, Zagreb, 19. julija 1942.

64 Hrvatski državni arhiv Zagreb, Ministarstvo oružanih snaga NDH, Glavni stožer, Tajni spisi št. 2934/1942 – cit. v Kisić-Kolanović: *NDH i Italija* ..., str. 291; Vjekoslav Vrančić: *Branili smo državu. Uspomene, osvrti, doživljaji* – 2. knjiga. (Barcelona-München: samozaložba, 1985), str. 292.

65 Nada Kisić-Kolanović: *Mladen Lorković – ministar urotnik*. (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1998), str. 234.

66 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom. XIII, knjiga 3, Dokumenti Kraljevine Italije, dok. št. 39: Bilješka o razgovoru Ambrosija, generala Robottija i P. Birollija, 3. marca 1943. (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1971), str. 127–131.

67 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom. XIII, knjiga 3, Dokumenti Kraljevine Italije, dok. št. 73: Bilješka o razgovoru generala Löhra i P. Birollija v Solunu, 2. junija 1943. (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1971), str. 267–270.

in širitvijo osvobojenih ozemelj so se pričeli na območju NDH razvijati tudi organi ljudske oblasti. Tako je bila aprila 1943 ustanovljena Antifašistična skupščina narodne osvoboditve Hrvaške *(Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobodjenja Hrvatske* – ZAVNOH), ki se je 14. junija razglasil za vrhovno politično telo Hrvaške. ZAVNOH, ki se je predstavljal kot koalicija različnih političnih skupin Hrvatov in Srbov ter drugih narodov na Hrvaškem, je bil povsem v rokah komunistov. Prevladujoča vloga, ki si jo je diskretno, a odločno lastila Komunistična partija Hrvaške, seveda ni mogla preprečiti, da bi znotraj nje ne bilo nasprotij, ki so izvirale iz osebnih ambicij posameznih voditeljev ali lokalnih patriotizmov.[68] Kljub notranjim nasprotjem pa so partizani s svojo propagando dosegli precejšnjo stopnjo komuniciranja s širokimi ljudskimi množicami. Ustaši so tako leta 1944 pravilno ugotavljali, da obstajata v NDH "... *le dve vojaški religiji: ustaštvo in partizanstvo in nosilci teh religij se bodo borili do končne zmage* ..."[69] Zaradi neobetavnih poročil s svetovnih pa tudi jugoslovanskih bojišč (v Srbiji so potekali boji za osvoboditev), so poleti 1944 nekateri ustaški voditelji v strahu pred zlomom NDH pričeli navezovati stike s predstavniki HSS v upanju, da se bodo z njihovo pomočjo mogoče rešili. Organizirati so nameravali celo navidezni državni udar, po katerem naj bi ustaše razpustili, domobrane (člane redne hrvaške vojske) pa povezali s četniki in v zahodni Jugoslaviji skušali zajeziti komunizem. Vodenje republike naj bi prevzel Vladko Maček. V igro je bil vpleten tudi zagrebški nadškof Alojzij Stepinac, vendar Pavelić ni hotel sprejeti vloge "grešnega kozla", čeprav so mu obljubili varno zatočišče v Švici. Čeprav je Pavelić ob pomoči gestapa 30. avgusta dal aretirati glavne pobudnike omenjenega načrta,[70] pa je bilo vse bolj jasno, da so dnevi NDH šteti. Do njenega končnega zloma je prišlo maja 1945.

Dogodki med drugo svetovno vojno, zlasti krvavi boji med ustaši, četniki in partizani, ki so jih nekatera neprikrita (nemško-ustaško), prikrita (italijansko-četništvo) in celo neiskrena (italijansko-ustaško) zavezništva še bolj vzpodbujala, so na območju Hrvaške zahtevala številne človeške žrtve. Vendar pa natančne številke o številu žrtev na Hrvaškem – ki so kasneje postale tudi predmet političnih in ne samo zgodovinskih razprav – niso bile nikoli ugotovljene. Tako so različni avtorji navajali različne številke, ki se v skladu s političnimi prepričanji raziskovalcev gibljejo med 30.000 ter 1.000.000, pri čemer je po zadnjih raziskavah najverjetnejša številka 330.000.[71]

Štiriletni obstoj NDH je pustil globoke sledi v zavesti večine ljudi. Več desetletij je vsako omenjanje hrvaške države vzbujalo pri množici ljudi, še zlasti pa pri Srbih, negativne reakcije. Na drugi strani pa so z vidika obstoja Jugoslavije kot države južnoslovanskih narodov dogodki v NDH med drugo svetovno vojno še bolj poglobili prepad v nezaupanju med Srbi in Hrvati, še posebej na Hrvaškem ter v Bosni in Hercegovini. Čeprav se je naslednjih nekaj desetletij celo zdelo, da je Titovemu režimu pod geslom "bratstva in enotnosti" uspelo rešiti nacionalno vprašanje, pa so ustaški pogromi nad Srbi na Hrvaškem ter v Bosni in povojni poboji sodelavcev NDH s strani

---

68 Jill A. Irvine: *The Croat Question: Partisan Politics in the Formation of the Yugoslav Socialist State*. (Boulder: Westview Press, 1993), str. 137–199.

69 Kisić-Kolanović: *NDH i Italija* ..., str. 329.

70 Pirjevec: *Jugoslavija 1918–1992* ..., str. 148.

71 Jozo Tomasevich, "Yugoslavia during the Second World War". V: Wayne S. Vucinich (ur.): *Contemporary Yugoslavia*. (Berkeley in Los Angeles: University of California Press, 1969), str. 78; Fred Singleton: *Twentieth Century Yugoslavia*. (New York: Columbia University Press, 1976), str. 86–88; Dušan Bilandžić: *Historija Socijalističke federativne republike Jugoslavije* (Zagreb: Školska knjiga, 1978), str. 79.

komunističnega režima "živeli" v zavesti ljudi še naprej in se kot mit prenešali iz roda v rod. Tako nacionalističnim voditeljem v devetdesetih letih 20. stoletja ni bilo težko priklicati v spomin strahov iz časov druge svetovne vojne ...

JANEZ CVIRN

PRIZADEVANJA ZA REFORMO POROČNEGA PRAVA V PRVI JUGOSLAVIJI

Medtem ko so v večini evropskih držav že v letih pred prvo svetovno vojno (ali neposredno po njej) nekdanje konfesionalno zakonsko pravo zamenjali z obče veljavnim civilnim poročnim pravom,[1] je v versko izjemno pisani Kraljevini SHS (Jugoslaviji) na tem področju vladala popolna zmeda. Začasna, vidovdanska in oktroirana ustava so sicer izhajale iz načela ločitve cerkve od države in enakopravnosti državljanov pred zakonom ne glede na njihovo "plemensko", jezikovno ali versko pripadnost, toda zaradi obstoja množice različnih poročnih prav, ki so se med seboj izključevala, tega načela v praksi nikoli niso uspeli uresničiti. "Ker imamo 10 državnopriznanih veroizpovedovanj, je v veljavi vrh predpisov avstrijskega drž. zakonika in ogrskega ženitvenega zakona še 10 verskih bračnih prav. Toliko različnih pravnih predpisov o zakonu (braku) pač nima nobena druga civilizirana država. Te razmere so pravi unicum naše države. Ker so pa dotični pravni predpisi večkrat v nasprotju med seboj, imamo na tako važnem polju, kakor je bračno pravo, neverjetno zmešnjavo in neznosen nered."[2]

Sekularizirano materialno ženitno pravo je bilo v veljavi le v delu nove države. V Vojvodini in Medjimurju so za pripadnike vseh veroizpovedi in za "brezverce" veljala določila ogrskega zakona o obvezni civilni poroki iz leta 1894. "Vsi pripadniki tega pravnega območja brez obzira na njihovo veroizpovedovanje morejo zakon veljavno skleniti samo pred državno pooblaščenim civilnim uradnikom."[3] V Sloveniji in Dalmaciji je za pripadnike vseh krščanskih konfesij, za Jude, "brezverce"[4] in muslimane[5] veljalo poročno pravo, vsebovano v drugem poglavju avstrijskega občega državljanskega zakonika (ODZ) iz leta 1811. "Zakonsko pravo o. d. z. je ohranilo absolutno veljavo, ki jo je imelo v avstrijski polovici bivše monarhije, po razsulu neokrnjeno tudi na ozemlju, ki je od avstrijskih dežel pripadlo naši kraljevini."[6] V Prekmurju, kjer je bila do razpada dvojne monarhije prav tako v veljavi ogrska poročna zakonodaja iz leta 1894, so na podlagi pooblastil, ki jih je dajal okupantom člen 43 druge haaške konvencije o zakonih in običajih vojske na suhem iz leta 1907, uveljavili "avstrijsko" poročno pravo (vsebovano v ODZ) že v času zasedbe – z odlokom z dne 12. avgusta 1919.[7] Na Hrvaškem in v Slavoniji so veljala določila drugega poglavja avstrijskega občega državljanskega zakonika (ODZ) za nekatoliške in nepravoslavne kristjane (torej za evangeličane, starokatolike in dr.) ter za Jude in Muslimane.[8] V Srbiji so za pri-

1 Rado Kušej, Cerkveno pravo katoliške cerkve s posebnim ozirom na razmere v kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev, Ljubljana 1927, str. 380 (dalje: Kušej, Cerkveno pravo katoliške cerkve ...).

2 Slovenec, 23. 9. 1934 (Dr. Matej Pretnar, O resoluciji pravniškega kongresa za uvedenje civilne poroke).

3 Kušej, Cerkveno pravo katoliške cerkve, str. 378.

4 Položaj "brezvercev", torej ljudi, ki se niso deklarirali k nobeni konfesiji, je urejal zakon z dne 9. aprila 1870. Prim.: RGBl 1870/No. 51.

5 Pripadnike "mohamedanske vere po hanefitiškem obredu" je država priznala za "versko družbo" z zakonom z dne 15. julija 1912. Prim.: RGBl, 1912/ Nr. 159.

6 Kušej, Cerkveno pravo katoliške cerkve, str. 377.

7 Prav tam.

8 Prim. Anton Lapajne, Ustav i bračno pravo, v: Slovenski pravnik, 1926 (dalje: Lapajne, Ustav i bračno pravo ...), str. 51; Kušej, Cerkveno pravo katoliške cerkve, str. 378.

padnike pravoslavne cerkve veljala določila gradjanskega zakonika z dne 11. marca 1844, ki pa so bila v veliki meri usklajena s pravoslavnim verskim pravom.[9] "Načeloma velja poleg gradjanskopravnih predpisov za vse Srbijance njihovo versko pravo in to v vprašanjih glede oblike poroke in možnosti razveze zakona celo izključno, tako da moramo smatrati v teh ozirih določila gradjanskega zakonika samo kot dopolnilo verskih prav in samo pod pogojem za obvezna, da verska prava razvezo zakona dopuščajo."[10]

Na vseh drugih območjih države so veljala (po obliki in vsebini) konfesionalna ženitna prava. V Bosni in Hercegovini so bila v veljavi za muslimane, Jude, katolike, pravoslavne in evangeličane. Za vsako od omenjenih konfesij je bilo z zakonom z dne 14. aprila 1883 v veljavi njeno lastno poročno pravo.[11] "Za Bosno in Hercegovino je skupno ministrstvo koj po prevzemu uprave po bivši Avstro-Ogrski določilo, da ostanejo glede rodbinskega in ženitbenega prava pristojna verska oblastva. Zato velja za prebivalce obeh dežel versko zakonsko pravo, kar pomeni, da je proglasila državna oblast za katolike katoliško, za pravoslavne pravoslavno, za muslimane šeriatsko, za jude judovsko zakonsko pravo tudi za svoje."[12] V Črni gori je za pravoslavce veljalo ženitno pravo pravoslavne in za katolike ženitno pravo katoliške cerkve, slednje na podlagi konkordata z dne 18. avgusta 1886.[13] Na Hrvaškem in v Slavoniji je za pravoslavce veljalo ženitno pravo pravoslavne cerkve oz. "systema consistoriale" z dne 5. aprila 1782 (priznanega s členom III. patenta z dne 29. novembra 1852). "Za pravoslavne pripadnike hrvatsko-slavonskega pravnega območja je merodajno zakonsko pravo vzhodne cerkve, kolikor se tiče sklepanja (oblike) in razpravljanja o neveljavnosti zakona, njegove razveze ter ločitve od mize in postelje, v vseh drugih vprašanjih ima obvezno veljavo o. d. z., ki je dobil za to ozemlje na podlagi cesarskega patenta z dne 29. novembra 1852 d. z. št. 190 pravno moč ter jo od takrat ohranil."[14] Za katolike pa je bilo v veljavi ženitno pravo, kakršno je bilo vpeljano po sklenitvi konkordata leta 1855 z zakonom z dne 8. oktobra 1856. (V vsebinskem smislu je šlo za tridentinsko zakonsko pravo, ki ga je neoabsolutistična država predpisala kot obveznega za katolike).[15] V Srbiji je – v skladu z uredbo z dne 7. decembra 1861 – veljalo za pripadnike vseh krščanskih konfesij (razen za pravoslavce) ter za Jude in muslimane njihovo lastno konfesionalno poročno pravo. Za katolike je bilo pogojeno še s konkordatom z dne 24. junija 1914.[16] "V konkordatu z dne 24. junija 1914 čl. 12 je srbska vlada priznala veljavnost čisto katoliških zakonov (katera pa tudi že dotlej ni bila sporna) ter veljavnost mešanih zakonov med katoliškimi in pravoslavnimi kristjani, sklenjenih pred katoliškim dušebrižnikom..."[17]

Zmedo na področju poročnega prava je v praksi dopolnjeval sočasni obstoj civilnega in cerkvenega sodstva v zakonskih zadevah: "Kolikor imamo različnih bračnih prav, toliko imamo tudi različnih sodstev v zakonskih (bračnih) zadevah".[18] Vzporedno s

9 Lapajne, Ustav i bračno pravo, str. 52.
10 Kušej, Cerkveno pravo katoliške cerkve, str. 379.
11 Lapajne, Ustav i bračno pravo, str. 53.
12 Kušej, Cerkveno pravo katoliške cerkve, str. 379.
13 Prav tam.
14 Kušej, Cerkveno pravo katoliške cerkve, str. 378.
15 V Avstriji je ta zakonodaja veljala le do sprejema majskih zakonov 25. 5. 1868, s katerimi so zopet uveljavili in nekoliko dopolnili ("zasilni civilni zakon") poročno pravo, vsebovano v ODZ. Prim.: Lapajne, Ustav i bračno pravo, str. 53.
16 Lapajne, Ustav i bračno pravo, str. 54.
17 Kušej, str. 379–380.
18 Slovenec, 23. 9. 1934. (Pretnar).

sekulariziranim materialnim ženitnim pravom je podržavljeno ženitno sodstvo veljalo za vse prebivalce Vojvodine in Medjimurja (ne glede na njihovo versko pripadnost). "Zakonsko jurisdikcijo izvršujejo izključno samo državna sodišča. Odločbe cerkvenih sodišč v zakonskih zadevah so za državno območje brez pravne moči. Vendar pa se zakon ne dotika verskih in cerkvenih obveznosti, toda stranke morajo pred versko-obredno poroko dokazati, da so že sklenile zakon pred civilnim uradnikom."[19] Civilno sodstvo je bilo v veljavi tudi za evangeličane, Jude in muslimane (ter starokatolike) na Hrvaškem in v Slavoniji, za prebivalce Slovenije in Dalmacije (brez razlike konfesij), za Srbe vseh krščanskih konfesij, izvzemši pripadnike pravoslavne in katoliške cerkve, pa za Muslimane v Bosni in Hercegovini, ki so jim na podlagi naredbe z dne 30. oktobra 1883 sodila "državna šerijatska sodišča".[20] Cerkveno ženitno sodstvo pa je bilo v veljavi za pravoslavce, katolike, evangeličane in Jude v Bosni in Hercegovini; za vse prebivalce Črne gore; za pravoslavce in katolike na Hrvaškem in Slavoniji ter za pravoslavce (§ 99 gradj. zak.) in katolike (konkordat z dne 24. junija 1914) v Srbiji.[21]

Kaotične razmere so se kazale zlasti na področju ločitvenega (razveznega) prava. Na tem področju državi ni uspelo uveljaviti načela enakopravnosti državljanov pred zakonom. Jabolko spora je kmalu postal absolutni zadržek katoličtva, pravno utemeljen v avstrijskem dvornem dekretu z dne 26. avgusta 1814 in v § 111 avstrijskega ODZ, ki je za katolike določal nerazvezljivost zakona. "Vez veljavnega zakona se more med katoliškima osebama samo s smrtjo enega zakonskega družeta razdreti. Ravno tako nerazrešljiva je vez zakona, če je le ena stran že ob času sklenjenega zakona katoliške vere bila."[22] Povedano drugače. Katoliškim zakoncem je bila dosegljiva le ločitev od postelje in mize, ne pa tudi razveza zakona in možnost nove poroke, medtem ko so lahko nekatoliški kristjani, četudi so bili poročeni s katolikom, svoj zakon razvezali in se v drugo poročili, čeprav samo z nekatoliško osebo. "Zadržek katolicizma je za katoliškega soproga absoluten, za nekatoliškega pa samo relativen, ker mu brani zakon samo s katoliškimi osebami. V tem pogledu so katoliki napram drugovercem v državljanskopravnem oziru omejeni, kar pač sledi iz osnovnega naziranja kodifikatorjev o. d. z., da veljaj za vsakega državljana njegovo versko zakonsko pravo."[23] Da je bila zmeda popolna, je absolutni zadržek katoličtva veljal le za katoliške in mešane zakone v Sloveniji in Dalmaciji, ne pa tudi na drugih območjih nove države. "Pokrajine južno od Save zadržka katolicizma ne poznajo, kar pomeni, da tudi katolik državljanskopravno nanj ni vezan, kadar sklepa nekatoliški (mešani) zakon. V Bosni in Hercegovini, Črni gori ter v Srbiji odločajo zgolj načela onega verskega prava, v katerem je bil zakon blagoslovljen. Po kateremkoli pravu veljavno sklenjen zakon pa obstoja za državno območje vse dotlej, dokler ni s smrtjo razrešen ali razveljavljen ali pa razvezan po pravu, po katerem je bil sklenjen. Zato so v južnosavskih pokrajinah naše države tudi od katolikov pred nekatoliškim dušebrižnikom sklenjeni mešani zakoni razvezljivi, kar je v Sloveniji in Dalmaciji z ozirom na § 111 o. d. z. izključeno."[24]

Ker so bili glede na mednarodne pogodbe in ustavo katoliki v Sloveniji in Dalmaciji "v svojih pravicah na zakonskopravnem polju napram drugovernim državljanom" prikrajšani, so se že kmalu pojavile zahteve po oblikovanju enotnega državljanskega

19 Kušej, Cerkveno pravo katoliške cerkve, str. 378–379.

20 Lapajne, Ustav i bračno pravo, str. 51–53.

21 Lapajne, Ustav i bračno pravo, str. 54.

22 Občni državljanski zakonik za vse nemške dedne dežele avstrijanskega cesarstva, Na Dunaji 1853, §. 111.

23 Kušej, Cerkveno pravo katoliške cerkve, str. 425.

24 Kušej, Cerkveno pravo katoliške cerkve, str. 425.

poročnega prava. Z njim naj bi opustili zadržek katoličtva in tudi katolikom omogočili razvezo zakona.[25] Z delom na "novem enotnem državljanskem zakoniku", ki naj bi odpravil tudi pravni nered na področju zakonskega prava, so začeli že leta 1920. Toda številne pobude za poenotenje zakonskega prava, ki so jih na vlado in parlament naslavljala različna strokovna društva in verske skupnosti, niso prinesle oprijemljivih rezultatov. Nasprotno. Po nastanku nove države se je začelo konfesionalno ženitno pravo v praksi širiti tudi na tista območja, kjer je pred letom 1918 že veljalo sekularizirano poročno pravo.[26] Zlasti v Vojvodini in Medjimurju, kjer je od leta 1894 veljalo ogrsko poročno pravo z obvezno civilno poroko, so ljudje po razpadu dvojne monarhije začeli opuščati civilne poroke in se poročali edinole v cerkvi, čeprav po veljavni zakonodaji zgolj cerkvene poroke niso bile veljavne.[27] Razkorak med teorijo in prakso je vlada poskušala premoščati z "gasilskimi ukrepi". Tako je npr. s posebno uredbo z dne 15. III. 1928, štev. 16.891, za nazaj priznala veljavnost cerkvenih porok v Vojvodini in Medjimurju.[28]

V dvajsetih letih je bilo veliko pobud za poenotenje civilnega, še zlasti poročnega prava v državi. Na problematiko je opozorila verska anketa med 15. in 22. novembrom 1921 v Beogradu, ki so se je udeležili predstavniki katoliške, evangeličanske in pravoslavne cerkve ter muslimanske in judovske verske skupnosti.[29] Po zaključku zasedanja ankete je poročevalec katoliške sekcije dr. Rado Kušej v poročilu ministru za bogočastje Milovoju Jovanoviću glede poročnega prava predlagal: "Bračno pravo treba da se uredi u budućem jedinstvenom građanskom zakoniku za sve državljane jednako. Dok se to ne učini, ostanu dosadašnji pokrajinski zakoni u važnosti. Ali je potrebno, da se s obzirom na ustav, koji ne priznava za državljane nikakav verski zakon obaveznim, omoguči zaključivanje braka i u obliku, koji nije verski. Zbog toga u zakonu o međuverskim odnosima za državljane bez razlike veroispovesti neka dozvoli se fakultativni civilni brak."[30]

O nujnosti poenotenja poročnega prava so razpravljali tudi na drugem kongresu pravnikov Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev v Ljubljani septembra 1926. V razpravi so se pojavljali najrazličnejši predlogi. Medtem ko so se nekateri zavzeli "za izključno civilno formo poroke", so drugi poleg civilne poroke dopuščali tudi "fakultativno" cerkveno poroko. Spet tretji so menili, da bi morali poročno pravo, kakršno velja v Sloveniji, razširiti na celotno državo. Toda na koncu je kongres z večino glasov sprejel naslednjo resolucijo:

"I. Pravna sigurnost u čitavoj državi nužno traži, da se donese još pre unificiranja gradjanskog prava jedinstven gradjanski ženidbeni zakon, koji da predvidi uvjete za valjanost i uzroke za razvod braka za sve gradjane bez razlike vere sasvim jednako.

II. Gradjanski ženidbeni zakon mora:

- usvojiti civilnu formu za sklapanje braka;
- odrediti, da bračnopravne sporove sude isključivo gradjanski sudovi."[31]

Toda lade za takšne in podobne predloge v dvajsetih letih niso imele pravega posluha. Zadeve so se začele premikati z mrtve točke šele po uvedbi diktature 1929, ko je država

25 Kušej, Cerkveno pravo katoliške cerkve, str. 380–381.

26 Lapajne, Ustav i bračno pravo, str. 55.

27 Lapajne, Ustav i bračno pravo, str. 55; prim.: tudi Slovenec, 23. 9. 1934 (Pretnar).

28 Slovenec, 23. 9. 1934 (Pretnar).

29 Verska anketa u Beogradu i njeni zaključci. S kritičnim primedbama i praktičnim predlozima za popravljanje materijalnoga položaja svečenstva saopčio dr. Rado Kušej, Ljubljana 1922, str. 3.

30 Verska anketa, str. 23.

31 Slovenski pravnik, 1926, str. 306–307.

začela "urejati" konfesionalne razmere s posebnimi zakoni.[32] Z novo zakonodajo pa se je zmeda na področju zakonskega prava le še povečala. "Težave vzbuja zlasti vprašanje mešanih zakonov, to je zakonov med pripadniki različnih ver. Po pravu katere veroizpovedi naj se v naših južnih pokrajinah sklepajo taki zakoni? Največ upravičenega razburjenja pa povzroča vprašanje, katero zakonsko pravo velja za one zakonce, ki prestopijo po sklenjenem zakonu v drugo vero".[33] V tem smislu je bil za katoliško cerkev najbolj sporen šesti člen Zakona o pravoslavni cerkvi (1929), ki je dajal razsodbam pravoslavnih cerkvenih sodišč tudi pri razvezah zakona državnopravno veljavo.[34]

Po sprejemu posebnih zakonov o verskih skupnosti so se možnosti izrabljanja kolizije med posameznimi verskimi in civilnimi zakonskimi pravi le še povečale. Če so v dvajsetih letih sodišča načeloma spoštovala absolutni zadržek katoličtva, je po sprejemu nove zakonodaje nastopila nova praksa, ki so jo izrabljali zlasti katoliki. Katoliški zakonec, ki se je želel v drugo poročiti, se je lahko s prestopom v islam ali pravoslavje izognil zadržku katoličtva, ki ga je vseboval ODZ. Angela Vode je to prakso opisala nadvse plastično: "Ker imajo razen v Sloveniji, Dalmaciji in Vojvodini, kjer odloča o spornih primerih samo civilno sodišče, cerkvena oblastva v rokah tudi sodstvo v zakonskih sporih, razen pri protestantih, more ista oseba s prestopanjem iz ene vere v drugo skleniti nov zakon. Podani morajo biti le ločitveni ali razvezni razlogi, kakor jih zahteva nova konfesija in prejšnji zakon je ločen ne glede na to, ali je civilno sodišče njegov prejšnji zakon ločilo ali ne. Ker pa dopuščajo vse cerkve, razen rimsko-katoliške, sklenitev novega zakona, menja oseba, ki se hoče znebiti svojega sedanjega zakonskega druga, svojo veroizpoved in doseže svoj namen. Seveda pa se da to veljavno doseči le v pravoslavni cerkvi in pri muslimanih."[35]

Po sprejemu zakona o muslimanski verski skupnosti 30. januarja 1930 je začelo tudi med Slovenci naraščati število prestopov v islam, saj je to bila najlažja pot za ponovno poroko (tudi brez poprejšnje ločitve od postelje in mize). Eden izmed prvih, ki je izvedel takšen manever, je bil pisatelj in prevajalec Vladimir Levstik, ki je po ponesrečenem poskusu ločitve od svoje žene Josipine[36] 11. oktobra 1930 v Sarajevu prestopil v islam in postal Halid-Velid Levstik.[37] Leto po prestopu je dosegel ločitev od

---

32 8. 11. 1929 je bil sprejet Zakon o srbski pravoslavni cerkvi, 14. 12. 1929 Zakon o judovski verski skupnosti, 30. januarja 1930 Zakon o muslimanski skupnosti, 28. 4. 1930 Zakon o Evangeličanski in reformirani cerkvi, 22. 12. 1930 pa še Zakon o Nemški evangeličanski cerkvi. Prim.: Borut Košir, Cerkev in njen odnos do političnih ureditev, v: Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju, Ljubljana 2002, str. 261–262; France M. Dolinar, Katoliška cerkev v Sloveniji v 20. stoletju, v: Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju, ur. Dušan Nečak, Boris Jesih, Božo Repe, Ksenija Škrilec, Peter Vodopivec, Historia 8, Ljubljana 2004, str. 409–410.

33 Slovenec, 4. 2. 1934, št. 29. Dr. A. O., Civilni zakon?

34 Slovenec, 4. 2. 1934, št. 29. Dr. A. O., Civilni zakon? "Razsodbe duhovskih sodišč imajo namreč v naših južnih deželah veljavo tudi v državnem področju in tako tudi sodbe pravoslavnih cerkvenih sodišč, ki razvezujejo zakone."

35 Angela Vode, Značaj in usoda. Zbrana dela Angele Vode, II. knjiga, Ljubljana 1999, str. 258 (dalje: Vode, Značaj in usoda ...).

36 Levstikova prva žena Josipina, roj. Dular, je bila rojena 1. 4. 1889 v Vavti vasi na Dolenjskem. Z Levstikom se je poročila 17. 8. 1919 v trnovski cerkvi v Ljubljani. Umrla je 28. 6. 1951 v Ljubljani. Osrednja knjižnica Celje (dalje: OKC ...), Zapuščina Vladimirja Levstika, Poročni list, 8. 10. 1930.

37 OKC, Zapuščina Vladimirja Levstika, Uvjerenje, 11. 10. 1930. Ulema-Medžlis v Sarajevu mu je izstavil naslednje potrdilo: "Uvjerenje kojim se službeno potvrgjuje, da je danas gosp. Vladimir Levstik, književnik iz Ljubljane na vlastitu zamolbu i nakon udovoljenja propisima o konverziji primio Islam i odabrao ime Halid-Velid Levstik. Na osnovu ovog uvjerenja navedeni uživa sva prava kao i ostali sljedbenici Islama". Prim. tudi Anton Šepetavc, Genialen prevajalec in umetnik, ki je zaradi ljubezni postal musliman, v: Znameniti Celjani, ur. Bojan Cvelfar, Celje 2004, str. 52–53.

svoje žene (13. oktobra 1931), 3. junija 1932 pa se je pred sreskim šerijatskim sodiščem v Banja Luki v drugo poročil s Frančiško, roj. Lavrenčič, ki je seveda pred tem tudi sama prestopila v islam in dobila ime Fahrija.[38] Dan pred poroko (2. junija 1932) je šerijatsko sodišče v Banja Luki Levstiku izdalo odločbo, s katero so na podlagi uradne Levstikove izjave pred sodiščem njegovo prvo ženo Josipino obvestili, da jo je "njezin muž – prije Vladimir – sada Halid-Velid Levstik književnik iz Ljubljane dne 2. juna 1932 pustio iz svog braka riješio. – Istom prigodom navedeni Halid-Velid je izjavio, da se pomenutoj Josipini u smislu Višeg deželjnog sudišta u Ljubljani od 13. oktobra 1931. broj Cg. I. 17/30. i nadalje plačati mjesečnu alimentaciju."[39]

Za podobno rešitev se je šest let kasneje odločil ing. Fedor Bleiweis-Trsteniški, vnuk Janeza Bleiweisa (sin dr. Demetra Bleiweisa viteza Trsteniškega in Rozine, roj. Souvan), ki je po sodni ločitvi od svoje žene Vide (roj. Vučina) pred sreskim sodiščem v Ljubljani 26. 10. 1935 najprej izstopil iz rimokatoliške cerkve, potem pa pristopil v starokatoliško cerkev (1936). Ker mu ta konverzija ni prinesla želenega rezultata, je 2. 12. 1936 prestopil v islam. Tri dni kasneje (5. 12. 1936) se je pred sreskim šerijatskim sudom v Zagrebu poročil z Vero Ano Vončina (hčerjo dr. Frana Vončine), ki je 2. 12. 1936 prav tako sprejela islam. Fedor je prevzel muslimansko ime Ferid, Vera pa je postala Vasfija.[40]

Prestop v islam pa ni bila edina možna pot za ponovno poroko. Po sprejemu Zakona o srbski pravoslavni cerkvi je lahko katolik dosegel vnovično poroko tudi s prestopom v pravoslavje (ne da bi se mu bilo treba prej ločiti od postelje od mize) Še odločba Stola sedmorice v Zagrebu z dne 7. januarja 1928 (Rv 412–27–1) je izhajala iz stališča, da s prestopom katoličana v pravoslavje "niso prišla ob moč njegova pravna dejanja, napravljena za časa njegovega katoličanstva".[41] "Ko pa je izšel zakon o srbski pravoslavni cerkvi z dne 8. novembra 1929 je razsodil isti stol sedmorice odd. B dne 24. februarja 1931, Rv 167–30–1, da so pravnomočne sodbe duhovskih sodišč po členu 6 zakona o srbski pravoslavni cerkvi izvršljive na vsem državnem območju in ustvarjajo pravni učinek pravnomočno razsojene stvari."[42] Takšno stališče Stola sedmorice je izkoristil rektor ljubljanske univerze, sloviti profesor in šahist Milan Vidmar, ki je svoj korak brez dlake na jeziku opisal v svojih spominih.

Konec leta 1930 je Vidmar zapustil svojo ženo, si kupil staro vilo (poleg vile Rožnik) in kmalu zatem začel živeti s svojo novo izvoljenko Heleno. "Nazadnje se je moja izvoljenka le odločila, da se vkrca na mojo, že skoraj potapljajočo se ladjo, da se zaupa mojim naporom, usmerjenim v novo legalno življenje."[43] Ko je z zadovoljstvom spoznal, da mu bo Helena "po vsem videzu zgradila novo, lepo življenje", se je lotil "problema razveze zakona". Toda ločitveni postopek pred ljubljanskim deželnim sodiščem se je vlekel kot jara kača. "Kdo ni bil v stari Jugoslaviji v podobnem položaju, ne more vedeti, koliko mi je ta problem znesel na kup nevšečnosti in nadlog. Mojemu odvetniku se očitno nikamor ni mudilo. Morda sem mu bil le nekakšna molzna krava,

38 OKC, Zapuščina Vladimira Levstika, Vjenčani list, Banja Luka 3. 6. 1932.

39 OKC, Zapuščina Vladimirja Levstika, Odluka, 2. 6. 1932. Da je šlo za korak v sili, kaže dejstvo, da sta se Vladimir Levstik in Frančiška 5. avgusta 1951, torej poldrugi mesec po smrti Levstikove prve žene Josipine (24. junija 1951), v drugo poročila po rimo-katoliškem obredu. Predtem sta 19. julija 1951 izstopila iz Islama in se vrnila v naročje "svete katoliške Cerkve".

40 ZAL, LJU–500, domovnice; za kopijo domovnice se zahvaljujem kolegu dr. Borisu Golcu.

41 Slovenec, 4. 2. 1934, št. 29. Dr. A. O., Civilni zakon?

42 Prav tam.

43 Vidmar, Spomini, II. del, Maribor 1964, str. 100 (dalje: Vidmar II. ...).

morda sem bil pred sodnikom sam tako nebogljen, da se je proces vlekel skozi leta."[44] Ko je obupan že mislil, da mu ločitve od svoje pretirano versko navdahnjene žene nikoli ne bo uspelo doseči, mu je na pomoč priskočil sam ljubljanski škof Gregorij Rožman, ki se mu je bil nesrečni učenjak očitno zasmilil.

Najprej mu je predlagal naj poskusi doseči ločitev pred katoliškim cerkvenim sodiščem: "Vnaprej vam smem povedati, da vam bo naše sodišče brez pridržka ugodilo. Nesreča je le v tem, da sodba našega, katoliškega, cerkvenega sodišča ne bo imela civilne veljave."[45] In je dodal: "Če vam je prav, gospod profesor, bom naročil spovedniku vaše soproge, naj ji energično priporoči pristati na ločitev."[46] Na Vidmarjevo skepso, češ da njegova soproga na ločitev ne bo pristala in da bo "nesrečni spovednik dobesedno pognan v beg",[47] je škof odgovoril optimistično. Toda ko sta se čez 14 dni spet srečala, je Rožman moral priznati: "Prav ste imeli, gospod profesor. Spovednik ni imel niti najmanjšega uspeha. Ne razumem tega, kratko malo: ne razumem".[48] Vidno razburjen, sprehajajoč se gor in dol po sobi, je na koncu Vidmarju svetoval korak, ki je bil za katoliškega škofa nenavaden. "Če vam resnično nihče ne da pravega nasveta, gospod profesor, vam ga bom jaz dal. Jaz, katoliški škof, ki sem v temle trenutku še pastir, duhovni pastir ovce, namreč vas. Prestopite vendar v pravoslavje! Sodišče pravoslavne cerkve v Zagrebu vam lahko razveže prvi zakon. Njegova sodba pa ima v naši državi civilno veljavo."[49]

Presenečeni Vidmar je škofov nasvet pograbil z obema rokama. Še isti dan se je odpravil do svojega odvetnika in od njega zahteval, naj zaključi ločitveni postopek pred sodiščem. "Kaj pomeni vse to, gospod profesor? Ali se nazadnje vračate v suženjstvo?' je nekako zbadljivo vprašal. 'Ne', sem odvrnil. 'V pravoslavje grem. Cerkveno sodišče v Zagrebu mi bo nedvomno razvezalo prvi zakon, ki mu najino pravdanje ni bilo kos.' Obupano je izjavil: 'V tej smeri vam, gospod profesor, ne morem pomagati. Priznal je torej, da je svoje neuspešno obdelovanje mojega problema zaključeval."[50]

S pomočjo svojega nekdanjega sošolca, odvetnika dr. J. Grablovca, ki je tudi sam prestopil v pravoslavje, je Vidmar s svojo zadevo hitro prišel pred pravoslavno cerkveno sodišče v Zagrebu. "Sodišče je pokazalo polno razumevanje za moj življenjski problem. Sodba je bila brez kakršnega koli nepotrebnega priveska vsa obrnjena v prid mojemu stališču."[51] Po dveh "napornih tednih", ko je čakal, ali bo žena na razsodbo vložila priziv, je bil končno rešen. Kmalu zatem sta se s Heleno "v pravoslavni cerkvi poleg Narodnega doma v Ljubljani" brez velikega pompa poročila.[52]

Praksa prestopanja iz ene vere v drugo zaradi možnosti ponovne poroke ni bila preširoka.[53] Ker pa tovrstno izkoriščanje pravnega nereda ni bilo "v prid morali, niti družinskemu življenju",[54] so zahteve po uvedbi obvezne civilne poroke postajale v

44 Vidmar, II., str. 101.
45 Vidmar, II., str. 134.
46 Vidmar, II., str. 135.
47 Vidmar, II., str. 135.
48 Vidmar, II., str. 136.
49 Prav tam.
50 Vidmar, II., str. 137–138.
51 Prav tam.
52 Prav tam.
53 Tudi število ločitev od postelje in mize je bilo relativno nizko. Leta 1936 je statistika na Slovenskem zabeležila le 266 ločitev. V Ljubljani je leta 1937 vložilo ločitveno tožbo 107 zakoncev. Od teh jih je bilo dokončno rešenih s sodbo ali z obojestranskim sporazumom le 36 primerov. Med spravnimi poskusi je bilo umaknjenih 49 tožb, nerešenih pa je ostalo 22. Prim. Vode, Značaj in usoda, str. 254.
54 Vode, Značaj in usoda, str. 258.

tridesetih letih vse pogostejše.[55] Pojavile so se tudi v narodni skupščini. Tako je 7. februarja 1933 poslanec Nikola Kešeljević predložil nujni predlog zakon o ločitvi cerkve in države, ki je v § 4 predvideval: "V kraljevini Jugoslaviji se uvede obvezni civilni zakon. Vse osebe morajo v bodoče sklepati in razdruževati zakone pred državnimi oblastvi. To velja tudi za one osebe, ki so sedaj poročene cerkveno. Do sprejetja novega zakona o civilnem zakonu velja obstoječi zakon za bivšo Vojvodino za ozemlje vse kraljevine".[56] Toda narodna skupščina njegovemu predlogu ni priznala nujnosti, saj je vlada predlogu odločno nasprotovala. Njeno gledanje na Kešeljevićev predlog je pred glasovanjem (o nujnosti) poslancem predstavil novopečeni minister dr. Albert Kramer: "Zakonski predlog, ki ga je predložil narodni poslanec dr. Nikola Kešeljivić, tretira vprašanje, ki je tako dalekosežno in delikatno, da prav gotovo ne more biti predmet nujnega in skrajšanega postopka. Razen tega so pred Narodno skupščino na dnevnem redu nujne naloge, razni zakonski predlogi, ki jih je treba naglo rešiti. Vrh vsega pa stojimo še neposredno pred veliko proračunsko debato. Zaradi tega ne morem sprejeti od g. dr. Kešeljevića zahtevane nujnosti že z ozirom na nujno in koristno delo v skupščini. Zato mi je čast v imenu kraljevske vlade izjaviti, da vlada ne more sprejeti nujnosti predloga g. dr. Kešeljevića".[57]

Za uvedbo obvezne civilne poroke z možnostjo razveze se je v tridesetih letih prizadevalo žensko gibanje. Zaradi prakse prestopanja iz ene vere v drugo je namreč bolj trpela ženska, "kajti mnogo pogosteje kakor žena je mož tisti, ki želi menjati zakonskega druga."[58] "Nihče ne more odobravati prisilnega zakona, toda način, kakršen je zdaj v veljavi, je popolnoma nesprejemljiv, in zagovarjati to stanje se pravi zagovarjati nemoralo in kvariti ljudski značaj. Človek naj menja vero iz prepričanja, ne pa zaradi osebnih koristi. Za ženo je sedanja ureditev tudi zato nesprejemljiva, ker cerkvena sodišča odločajo pravnoveljavno tudi o preživnini in pri tem se pogosti primeri, da ostane na pr. katoličanka, katere mož je prestopil v pravoslavno ali mohamedansko vero, se dal ločiti in se ponovno poročil, brez alimentov (preživnine), če se zanje z možem ni dogovorila ali če jih civilno sodišče ni določilo, in v primeru njegove smrti tudi brez pravice do pokojnine."[59]

Sredi januarja 1934 je **Zveza akademsko izobraženih žen** (Z. A. I. Ž) med ženskimi društvi izvedla anketo, v kateri je udeleženke spraševala: "1. Ali ste za civilni zakon? 2. Ali naj bo možna ločitev, ozir. razveza civilnega zakona? Iz katerih vzrokov naj bo možna razveza? Ali tudi sporazumno in tudi po volji enega zakonca? 4. Kako si predstavljate alimentacijo žene v ločenem, ozir. razvezanem zakonu?"[60] V zvezi z anketo je 26. 1. 1934 Z. A. I. Ž. sklicala sestanek, ki so se ga udeležile predstavnice Ženskega pokreta, Zveze delavskih žen in deklet, Društva diplomiranih babic, Atene in Splošnega ženskega društva. Z. A. I. Ž. je svoj korak utemeljia z nevzdržnimi pravnimi razmerami in prakso, ki je vladala na področju zakonskega prava: "Sedanje stanje naše zakonske (bračne) zakonodaje je sila zmedeno. V Sloveniji in Dalmaciji velja Občni državljanski zakonik, na Hrvaškem cerkvena (katoliška) zakonodaja, v Vojvodini obvezni civilni zakon, za vse pravoslavne in muslimane velja za vso državo njihovo cerkveno pravo, za žide velja ODZ. Sedaj se izdeluje osnutek novega zakona, po katerem bo baje bračna zakonodaja v principu povsod postavljena pod sodstvo cerkva.

---

55 Vesna Leskošek, Zavrnjena tradicija, Ljubljana 2002, str. 122.

56 Jutro, 8. 2. 1933.

57 Prav tam.

58 Vode, Značaj in usoda, str. 258.

59 Vode, Značaj in usoda, str. 258.

60 Slovenska žena, 1934, str. 71–72; prim. tudi: Leskošek, Zavrnjena tradicija, str. 122–123.

V naši državi pa imamo 10–12 različnih ver – razen treh velikih in nekaj malih krščanskih ločin še tudi mohamedansko, židovsko in menda v zadnjem času tudi budistično vero. Vse te vere imajo glede zakona precej različno stališče. Krščanske vere smatrajo zakon za od Boga postavljen zakrament, ki zaradi tega načelno ni uničljiv. Čisto dosledna je v tem pač samo katoliška cerkev, ki pod določenimi pogoji sicer dovoljuje ločitev, nikdar pa razveze (uničenje zakonske vezi). Vse druge krščanske ločine poznajo pod določenimi težkimi pogoji tudi razvezo in veljavno novo poroko. Tudi židovska in mohamedanska vera poznata razvezo zakona. Mohamedanska vera razen tega dopušča tudi poligamijo – to je istočasno veljaven zakon enega moža z več ženami (štirimi). Za razvezo zahtevajo vse vere posebne razloge, le židovska vera pozna tudi sporazumno razvezo brez posebnega razloga. Kakor vidimo, se vsa ta različna stališča ne dajo zediniti. Ker pa je prestopanje iz ene vere v drugo razmeroma lahko, je dandanes vsakemu možno, sklepati nekako toliko zakonov, kolikor imamo raznih ver. Pri tem so seveda ti novi zakoni precej problematični: nova konfesija jih priznava, stara ne, in državna sodišča so v zadregi, ali bi jih priznala ali ne. Po sedanjem pravu moramo priznati od pravoslavnih in mohamedanskih cerkvenih oblasti sklenjene zakone. Pri tem pa ostane zakonski drug iz prvega zakona, ki je, recimo, katoličan, še vedno vezan po starem zakonu".[61]

Zaradi nevzdržnega stanja je na sestanku Z. A. I. Ž. predlagala uvedbo civilnega zakona. "Kaj je civilni zakon? Kratkomalo pred določenim državnim oblastvom sklenjen zakon, glede katerega velja tudi v vseh sporih državna zakonodaja. Vsakemu je prosto, da se poroči poleg tega tudi cerkveno in se pozneje v vsem drži strogo predpisov svoje vere. Civilni zakon torej nikogar ne ogroža pri izvrševanju verskih dolžnosti".[62] Po kratki razpravi so se s predlogom Z. A. I. Ž. o uvedbi civilne poroke strinjale predstavnice vseh prisotnih ženskih društev.[63] "Nekoliko daljši razgovor se je vršil zaradi razveze, ki je katoličani ne poznajo. Vendar so se ob tem zedinila tudi glede tega, češ, da je ločitev nekak kompromis in je bolje, če se omogoča tudi popolna razveza. Večina je bila za to, da se določi najprej poskusna doba treh let ločitve. Če zakonca potem še vztrajata na zahtevi po razporoki, naj se jima ta dovoli. Ker lahko zakon postane nevzdržen tudi brez posebne, dokazne krivde enega ali drugega, naj se dovoli tudi sporazumna razveza, ker pride drugače do nepotrebnega in mučnega stikanja po intimnem življenju zakoncev. Razveza po volji enega zakonca je bila odklonjena."[64]

S zmedo na področju poročnega prava niso bile nezadovoljne le predstavnice ženskega gibanja, ampak tudi pravniki. Na kongresu jugoslovanskih pravnikov 1934 so referenti navajali številne primere zlorab, ki so bile posledica kolizij med posameznimi poročnimi pravi. Tomo Pavlović, sodnik apelacijskega sodišča v Novem Sadu, je npr. poročal o primeru, ko je "ordinarijat djakovske škofije razveljavil brak, sklenjen med katoliškim in pravoslavnim bračnim drugom v pravoslavni cerkvi in da je vsled tega katolik, ki je pravnoveljavno poročen po pravoslavnem cerkvenem pravu, sklenil novo poroko s katoličanko po katoliških predpisih."[65] Ob ugotavljanju, da obstaja v državi tudi poligamija, "ker zamore mohamedanec imeti štiri zakonske žene",[66] so se ude-

61 Slovenska žena, 1934, str. 71–72.

62 Prav tam.

63 Prav tam. Sestanka se niso udeležile predstavnice Krščanske ženske zveze, ki pa so Z. A. I. Ž. poslale odgovor, v katerem so do civilne poroke in možnosti razveze zavzele negativno stališče. Društvo mestnih uradnic pa je v pisni izjavi na vsa vprašanja odgovorilo pritrdilno.

64 Prav tam.

65 Slovenec, 23. 9. 1934 (Pretnar).

66 Prav tam.

leženci kongresa zavzeli za uvedbo obvezne civilne poroke. V njej so videli edino rešitev iz zagat pravnih zmešnjav.

Toda ideja o obvezni civilni poroki v slovenski javnosti ni naletela zgolj na odobravanje. Dr. A. O. je v Slovencu že na začetku leta 1934 ugotavljal: "Vsi resni ljudje, ki jim je zakon še toliko vzvišen, da ne puste, da bi ga mogla spolna strast radi nezadostnih nezakonitih predpisov zlorabljati, bodo pritrdili, da so neke odločbe potrebne. Močno pa je dvomljivo, če bi se zadeva zboljšala s tem, da se uvede civilni zakon in razporoka. Žene, ki so jih možje ostavili in prestopili v drugo vero in se tam dali razporočiti, se motijo, če mislijo, da bi bile z ureditvijo civilnega zakona te trpke usode rešene. Amerika, kjer je ločen vsak sedmi zakon, dokazuje nasprotno. Odpravo kolizij v našem zakonskem pravu torej nikakor ne smemo identificirati z državno laično unifikacijo zakonskega prava."[67] Po njegovem mnenju rešitve ne bi smeli iskati v obvezni civilni poroki, ampak v načelu "vsaki religiji svoje; kolizije pa temperiraj država s svojo zakonodajo".[68] Na las podobna stališča je zagovarjal dr. Matej Pretnar, ki je po kongresu jugoslovanskih pravnikov opozoril še na razpoloženje ljudi: "Z uvedenjem obvezne civilne poroke bi prišla zakonca v nasprotje z duhom ogromne večine naroda. Nad 97% vseh prebivalcev Jugoslavije pripada katoliški, pravoslavni in mohamedanski veri, kateri smatrajo poroko za svetotajstvo."[69] Po njegovem mnenju bi uvedba obvezne civilne poroke izzvala tako "velik odpor v ogromni večini naroda, da bi bilo škodljivo za državno oblast in razvoj."[70]

Zaradi priviligiranega položaja pravoslavne cerkve so bili za reformo zakonskega prava še posebej zainteresirani v katoliški cerkvi, ki si je že od leta 1919 prizadevala za sklenitev konkordata.[71] (Pogajanja s svetim sedežem so se začela leta 1922). Toda 25. julija 1935 podpisana konkordatna pogodba med svetim sedežem in Kraljevino Jugoslavijo, ki naj bi bolj upoštevala cerkvena določila glede zakonske zveze, ni nikoli stopila v veljavo. 23. julija 1937 je poslanska zbornica jugoslovanskega parlamenta konkordat sicer izglasovala, toda zaradi odločnega nasprotovanja pravoslavne cerkve in iz strahu pred zaostritvijo medkonfesionalnih odnosov v državi, si ga ministrski predsednik Milan Stojadinović ni upal poslati v glasovanje senatu. Decembra 1937 se je vlada tudi uradno odpovedala konkordatu s svetim sedežem. Tako so vse do razkosanja Jugoslavije 1941 na področju zakonske zveze veljala stara določila.[72]

---

67 Slovenec 4. 2. 1934, št. 29. Dr. A. O. Civilni zakon?

68 Prav tam.

69 Slovenec, 23. 9. 1934 (Pretnar).

70 Prav tam.

71 Prim.: France Martin Dolinar, Jeglič in cerkveno politična vprašanja po letu 1918, v: Jegličev simpozij v Rimu, Celje 1991, str. 306–317.

72 Ivan Mužić, Katolička Crkva u kraljevini Jugoslaviji. Politički i pravni aspekti konkordata izmedju Svete stolice i kraljevine Jugoslavije, Split 1978, str. 185–195; prim. tudi: Rado Kušej, Konkordat. Ustava in verska ravnopravnost, Ljubljana 1937.

ALEKSANDRA BERBERIH-SLANA

MINISTER STJEPAN RADIĆ IN SLOVENCI

"Tukaj jaz izjavljam, kot predsednik hrvatskega kmečkega kluba, kot zastopnik predsednika Radića, ker sem za to pooblaščen: Priznamo vsesplošno politično stanje, kakor je danes po vidovdanski ustavi z dinastijo Karadjordjevićev na čelu in pri tem vodeč računa o izvajanju pozitivne politike v smislu jasno izražene volje hrvaškega naroda trikrat zapovrstjo na izvedenih volitvah glede na politična dejstva in celotno politično ureditev, kakor je danes. Popravek teh dejstev in te ureditve, ki je po svoji volji in vesti ne moremo odobriti, naj bo predmet revizije ustave oziroma narodnega sporazuma med narodi SHS. Mi se nikoli nismo borili proti tej naši državi in njenim interesom, vendar pa je zaradi omenjenih dejstev, katera sem poudaril, nastalo med narodom upiranje, ki se je površno, od daleč, razumelo kot protidržavno, čeprav je bilo spontano in ni bilo organizirano. Takšno vprašanje, če bi se nadaljevalo in poostrilo, še posebej, kakor je bilo v času volitev, pred in po volitvah, bi lahko postalo nevarno za celo našo prihodnost in prav zaradi te naše skupne prihodnosti in zaradi nespremenljive volje za sporazum s srbskim narodom, smo mi naredili vse, da se hrvatski narod loti sodelovanja v ureditvi države, vendar je to možno le na temelju faktične in resnične enakopravnosti, ki se mora doseči s spontanim narodnim sporazumom...".[1]

Ta izjava Pavla Radića v Narodni skupščini, ki jo je podal v imenu HRSS, je pomenila popolnoma novo obdobje v Kraljevini SHS. Za *Slovenski narod* so bili vsi dogodki, ki so se odigravali v zagrebških zaporih, kjer je bil takrat zaprt Stjepan Radić in v Narodni skupščini "tragikomedija". Pisec članka je nadvse zajedljivo pripomnil, da bi lahko vse Radićeve izjave, s katerimi se je odrekel svojemu programu in sprejel državno in narodno enotnost, človeka ganile do solz, da pa se je za njimi krila le želja, da bi se rešil zapora in si zagotovil "nadaljno politično eksistenco". Radićevski poslanci, je ironično pripomnil pisec članka, so kar naenkrat verjeli v državno in narodno enotnost, ustava pa jim je čez noč postala sveta. Ocenil je, da za to pravzaprav ni bil potreben noben večji pritisk in trdil, da vlada ni uporabila nobenega pritiska in nobenega nezakonitega postopka proti HSS. Zatrdil je, da so liberalci zmeraj trdili, da Radićeva politika ni bila trdna, ter da bi jo lahko uničil vsak vetrič. Pa tudi ta na koncu ni bil potreben, saj naj bi radičevci sami spoznali svoje zmote ter se vrnili k realni politiki.[2]

Radićeva uklonitev pred beograjskim pritiskom in njegov pristanek na vidovdansko ustavo je ponovno obudila spopad med Slovensko ljudsko stranko (dalje SLS) in Radićem. *Slovenec*, časnik SLS, je ostro napadal tudi Radićevega zaveznika Albina Prepeluha,[3] ki naj bi jo "z razvitimi jadri ubral za svojimi hrvaškimi krušnimi očeti in

1 Govor narodnog zastupnika g. Pavla Radića na sjednici narodne skupštine od 27. ožujka 1925, Hrvat, 29. 3. 1925, št. 1522, str. 3–5; Govor Pavla Radića u jučerašnjoj sjednici narodne skupštine, Hrvat, 28. 3. 1925, št. 1521, str. 2; Stenografske beleške, VIII. Prethodni sastanak, 27. 3. 1925, št. 8, Govor Pavla Radića, str. 221–233.

2 Slovo od Radičevščine, Slovenski Narod, 28. 3. 1925, št. 70, str. 1.

3 Konec oktobra 1924 se je Združenje slovenskih avtonomistov spremenilo v Slovensko republikansko stranko kmetov in delavcev (SRSKD). Vodil jo je Albin Prepeluh. Stranka se sprva v Sloveniji ni povezala s katero drugo politično stranko, je pa bila zaradi sorodnih političnih in socialnih ciljev tesno

junaško postavlja na glavo vso svojo dosedanjo demagogijo". Prepeluh naj bi poskušal "oprati" radićevce in je zato svojim pristašem trdil, da je bila sprememba politike HSS[4] le taktične narave in da je bilo vodstvo te stranke k temu prisiljeno. Pri vsem tem pa naj bi Prepeluh za vse Radićeve napake krivil Korošca, kot je trdil *Slovenec*. Ta je dodal, da je Prepeluh še pred kratkim hodil "kakor rjoveč lev po deželi" in vse, ki niso prisegali na Radićevo politiko zmerjal, da je izdajalec in "srbski petoliznik". Čez noč pa se je vse spremenilo in Prepeluh "zopet psuje vse in vsakogar, ki noče z njim vred v Kanoso in na kolenih pred g. Pašića".[5] *Slovenec* je trdil, da so se v Sloveniji znova pojavili Radićevi agitatorji, ki so ljudem trdili, da Radić v resnici sploh ni priznal monarhije, zato je ta časnik zagrozil, da bo, če bo potrebno, objavil stenografske zapisnike Narodne skupščine, iz katerih je bilo razvidno, kaj se je tam v resnici dogajalo.[6]

Nesoglasja med Radićem in Koroščem so porabili slovenski Samostojni kmetijci, ki so začeli razmišljati o povezavi s Slovensko republikansko stranko kmetov in delavcev (dalje: SRSKD).[7] Dejstvo, da je SKS začela iskati stike z Radićem in njegovo stranko ter s Prepeluhom in SRSKD, je bilo še bolj zanimivo zaradi dejstva, da je le slabo leto pred tem *Kmetijski list*, časnik SKS zapisal, da je Prepeluh, "ta politični kameleon", svaril SKS pred povezavo s srbskimi zemljoradniki in dodal: "Pravi, da naj vlada v Sloveniji slov. kmet, na Hrvatskem hrvaški, a v Srbiji pa srbski kmet, po tej lepi misli, ki jo je slišal od nas, pa dolži Savez zemljoradniške srbske komande in pet let žalostne skušnje, ker ve, da je očitna laž in nima s tem nobene zveze. Ve pa tudi, da mi *z Radićem nočemo*: ker če nočemo nad seboj srbske, *nočemo tudi hrvaške komande*, katero pa je on /Prepeluh/ rade volje sprejel v pričakovanju mandata. Radić Slovencev ne priznava in mu niso niti dobri za poslance, kar je bil doživel že politično pokojni Novačan. Če je torej to obljubil Prepeluhu, se mu je moral prokleto *hrvaško udinjati*, "slovenstvo" pustiti pri avtonomiji, "kmete" v podlistku, z "republikanstvom" pa loviti kaline. Kako za neumne ima g. Prepeluh svoje prihodnje volilce, priča najbolj izrek njegovega bivšega odgovornega urednika, ki je vzkliknil, da *na Radićev program dobe v Sloveniji 18 mandatov,* pa če magari postavijo same sprehajalne palice za kandidate".[8]

---

povezana z Radićevo Hrvatsko republikansko seljačko stranko (HRSS). Spomladi leta 1925 pa se ji je približala Samostojna kmetska stranka. Več o tem: Perovšek Jurij, Albin Prepeluh in Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev, Nova Revija, 1989, letnik VIII., št. 81/82 (dalje: Perovšek, Albin Prepeluh ...), str. 194–198; Berberih-Slana Aleksandra, Stjepan Radić in republikansko gibanje v Sloveniji, Zgodovinski časopis, 58, 2004, 3–4 (130) (dalje: Berberih-Slana, Stjepan Radić ...), str. 391–413.

4 Stranka, ki se je odrekla svojemu republikanskemu programu, je postala Hrvatska seljačka stranka. Mikuž Metod, Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941, Ljubljana 1965 (dalje: Mikuž), str. 313; Horvat Rudolf, Hrvatska na mučilištu, Zagreb 1992 (dalje: Horvat ...), str. 261.

5 Beležke, Od stopnje do stopnje, Slovenec, 11. 4. 1925, št. 82, str. 3; Politične vesti, "Slovenski Republikanec", Slovenec, 4. 4. 1925, št. 76, str. 2.

6 Iz Štajerske, Radićevi agitatorji v mariborskem okrožju, Slovenec, 7. 4. 1925, št. 78, str. 3.

7 Zanimivo je, da to ni bilo prvič, da se je pojavila ideja o sodelovanju med republikanci in SKS, vendar je takrat ideja o povezavi prišla s strani HRSS. Januarja 1921 se je namreč okrajne seje SKS na Ptuju udeležil tudi poslanec HRSS g. Lovreković, ki je med drugim pred zbranimi izjavil: "Prišel sem k Vam kot kmetski poslanec Hrvatske Radićeve seljačke stranke. Vi slovenski seljaki ste volili "najboljšo" stranko, in to je SKS: boljše stranke sploh niste imeli na Slovenskem. Vaš kmetski program je enak našemu, razlika pa obstoji v tem, da ste za monarhijo, dočim smo mi republikanci. V tem se še hočemo sporazumeti...". Takrat je časnik *Straža* komentiral, da je ta dogodek dokaz, da "ljubimkajo breznačelni volilci Samostojne kmetijske stranke z republikanstvom". Radićevci v Sloveniji?, Straža, 28. 1. 1921, št. 11, str. 1.

8 Politične vesti, Prepeluhovstvo, Kmetijski list, 28. 5. 1924, št. 22, str. 2.

Le še par mesecev pred začetkom sodelovanja z Radićem pa je Ivan Mermolja v *Kmetijskem listu* zapisal: "Od Radića in njega meščanskih voditeljev torej nima kmet pričakovati osamosvojitve. Kaj potem hočejo naši slovenski kmetje iskati v Radiću? Mar samo republiko? Z samo republiko se ne da živeti. Ako dobimo jutri republiko, bo treba ravno tako jesti, se oblačiti, plačevati ceste, železnice, bolnice in podobno. Prva potreba je, vzbujanje kmetske samozavesti, združenje kmetov v celi državi v eno stranko, delavcev pa v drugo ter da se kmet in delavec pogodita za skupno državno vodstvo. Naša rešitev ni ne v Radiću in ne v republiki, nego v nas samih, v naših glavah, v naši pameti. Mi znamo, da bodo šli v prihodnji dobi hrvatski kmetje z nami v volitve v enotni stanovski podeželski stranki cele države. In Radić bo šel z njimi ali pa bo osamljen. Slovenski kmetje in podeželsko ljudstvo torej pojdi z nami, ki hočemo in pridemo skupno s hrvatskim in srbskim kmetom ter vsem podeželskim ljudstvom. Le združeni moremo vzeti oblast države v svoje roke. Razcepljeni pa vzdržujemo moč gospode, med katero je tudi Radić".[9]

SKS pa je kljub vsemu počasi začela sprejemati politično usmeritev SRSKD in je že v prvih medsebojnih stikih poudarila, da stranki enako razumeta prihodnji razvoj političnega in gospodarskega stanja države.[10] Po dveh sestankih, v začetku marca in maja 1925, sta se tako SRSKD in SKS združili v Zvezo slovenskega kmečkega ljudstva (dalje: ZSKL). Njena voditelja, Albin Prepeluh in Ivan Pucelj, sta v zagrebškem zaporu obiskala Stjepana Radića in z njim sklenila tesno politično zvezo, katere glavna politična ost je bila naperjena tako proti SLS kot proti liberalcem.[11] Na zboru SKS, na katerem je ta stranka formalno prenehala obstajati, je bila sprejeta resolucija, v kateri je bila poudarjena potreba po združitvi vseh kmečkih strank in političnih skupin, ki so zagovarjale "kmečki" program, v skupno fronto, saj bi tako lažje dosegle svoj cilj – vlado kmečke demokracije".[12]

Po mnenju SLS se je SKS začela približevati SRSKD, da bi se rešila svoje osamljenosti in politične nepomembnosti. "Kameleonščine" Albina Prepeluha pa naj bi bile že tako nadaleč znane.[13] Ker pa so ga volitve leta 1925 razočarale, saj ni bil izvoljen,[14] kasneje pa je še Radić padel "pred Pašićem na kolena", s čimer je izgubil "zagrebškega kmečko-republikanskega zaveznika", je Prepeluh začel iskati nove politične orientacije.[15] Računal naj bi namreč, da se bližajo volitve v oblastne skupščine, na katerih bi lahko samostojni in republikanci nekaj mandatov rešili le, če bi združeni pobili "klerikalnega zmaja", torej SLS. Pristaši SKS pa naj bi si iz zbližanja s SRSKD obetali tudi, da bodo imeli koristi v primeru, da bi se v vladi povezali radikali in radićevci. *Slovenec* je ironično zapisal, da je ta skupni nastop dveh bivših sovražnikov

9 Radić in kmetski pokret, Kmetijski list, 27. 1. 1925, št. 6, str. 1.

10 Perovšek, Albin Prepeluh, str. 197.

11 Prunk Janko, Radić in Slovenci 1919–1928, ZČ, letnik 39, leto 1985, št. 1–2 (dalje: Prunk ...), str. 30; Prepeluh pri Radiću, Slovenec, 22. 4. 1925, št. 89, str. 2; Politične vesti, SKS se ponuja HSS, Slovenec, 18. 4. 1925, št. 87, str. 2.

12 Samostojna kmetijska stranka se združi z Radićevo stranko, Slovenski Narod, 5. 5. 1925, št. 100, str. 2.

13 Prepeluhovo politično pot je *Slovenec* takole opisal: "Iz "socialista", ki je agitiral leta 1920 pri volitvah v ustavotvorno skupščino za Pašićevo rezervo pri glasovanju o centralistični ustavi, nastane navdušen "avtonomist" in v svojem listu "Avtonomistu" podčrtava, da je blizu SLS. Pridejo volitve 1923, SLS bivšega socialista ne more upoštevati in začne se v "Avtonomistu" od začetka skrit, pa vedno očividnejši boj proti SLS. Veliki slovenski avtonomist naenkrat občuti, da so mu meje slovenske domovine naenkrat preozke, pa se pokloni g. Radiću, ki sam politično izpreminjanje dobro razumeva in Slovenijo osreči "Slovenski republikanec". Nova metamorfoza dveh slovenskih politikov, Slovenec, 5. 5. 1925, št. 99, str. 1.

14 Več o tem: Berberih Slana, Stjepan Radić, str. 408–412.

15 Perovšek Jurij, Liberalizem in vprašanje slovenstva, Ljubljana 1996, str. 223.

SLS razveselil, saj naj bi bilo nadvse hvalevredno, da se dva sovražnika objemata, in sicer iz dveh razlogov. Na ta način naj bi pripomogla k rešitvi politične razcepljenosti v Sloveniji, po drugi strani pa naj bi s tem SLS nadvse olajšala politični boj.[16]

Časnik *Slovenski narod* je iz teh besed potegnil zaključek, da je bila SLS nadvse zadovoljna z razvojem situacije, saj ji je bilo popolnoma razumljivo, da bo sama iz tega izvlekla največ koristi, in upal, da bo to veselje njenih političnih nasprotnikov odprlo oči vodilnim v SKS, da bodo uvideli, kako napačna je bila pot, po kateri so krenili.[17] *Slovenec* pa je zapisal, da je SRSKD s tem dogodkom pljunila na republikanstvo, slovensko samostojnost, v glavnem na vse, na kar je prisegala ter se pridružila stranki monarhistov in bogatih kmetov brez vednosti svojih pristašev. Vsi tisti, ki so za njih glasovali, da bi s tem podprli idejo slovenske kmečko-delavske republike, je zatrdil *Slovenec*, so bili sedaj ogoljufani, saj jim je Prepeluh obljubil republiko, postal pa je zagovornik monarhizma, centralizma ter interesov bogatih.[18]

Slovenski narod je menil, da so bili napredni slovenski kmetje preveč zavedni, da bi dovolili, da jih njihovi vodje Radiću "prodajo kakor živino", zato je bil prepričan, da bo tej Pucljevi politiki sledilo le malo pristašev SKS.[19] Liberalni časnik *Jutro* je ob teh dogodkih zapisal, da so odločitve Ivana Puclja med pristaši SKS povzročile pravo paniko, saj naj bi bilo videti, da je šla SKS v "Radićevo torbo" zaradi tega, da bi z njegovo pomočjo prišla v vlado in dobila ministrsko mesto, ki bi ga lahko kot edini poslanec SKS zasedel Ivan Pucelj: "Ta račun se dopada g. Puclju, a se ne dopada treznim pristašem SKS, ki ne morejo pojmiti, da naj bi se stranka slovenskih naprednih kmetov izročila Radiću in njegovim eksponentom radi osebne spekulacije enega samega človeka. G. Pucelj čuti odpor, ki se pojavlja proti njegovi politični mešetarski kupčiji, katere utis skuša naknadno ublažiti in korigirati v raznih "razgovorih", a z njimi še bolj razkriva svojo naravnost neverjetno lahkomiselno igro. G. Pucelj pravi, da ga je hrvatski vzgled naučil, kaj premore enotna fronta. Dosledno temu spoznanju bi se moral g. Pucelj pridružiti klerikalcem, ne pa radićevcem. Zanimivo je, da vidi voditelj SKS, katere program je bil dosedaj jugoslovanski, političen spas v plemenskih frontah in pri tem si očividno še utvarja, da je zamislil nekaj novega..."[20]

SKS in SRSKD sta objavili razglas, v katerem sta poudarili, da bosta obe stranki ostali samostojni, da pa sta s ciljem doseganja skupnih ciljev ustanovili "Zvezo slovenskega kmetskega ljudstva".[21] *Slovencu* so bile nadvse zanimive besede, objavljene v *Kmetijskem listu*, da je Zveza slovenskega kmetskega ljudstva svobodoljubna stranka, ki naj bi črpala svoje smernice političnega, gospodarskega, socialnega in kulturnega udejstvovanja iz naroda. Zaradi tega naj bi, kot je poudaril *Kmetijski list*, odklanjala vsako sodelovanje s političnimi in družbenimi skupinami, ki so na kakršenkoli način podvržene tujemu vplivu ali tujemu vodstvu. Te besede je SLS razumela kot napad nase.

---

16 Prav tam.

17 Politične vesti, Klerikalci pozdravljajo prehod SKS med radićevce, Slovenski Narod, 6. 5. 1925, št. 101, str. 2.

18 Politične vesti, O združitvi SKS in SRS, Slovenec, 9. 5. 1925, št. 103, str. 3.

19 Politične vesti, Združitev SKS z Radić-Prepeluhovo stranko, Slovenski Narod, 19. 6. 1925, št. 136, str. 2.

20 Po klerikalni poti, Jutro, 10. 5. 1925, št. 109, str. 2.

21 Zanimivo je, da so se po Sloveniji širile tudi govorice, da se namerava Prepeluhu in Puclju v njuni zvezi pridružiti tudi NSS, predvsem njeni ljubljanski voditelji. Vendar pa je na zboru te stranke, 10. maja 1925, v Ljubljani dr. Politeo, ki je na to zborovanje prišel iz Zagreba, ostro odklonil vsako sodelovanje z Radićem, poudarjajoč, da NSS "v nobeni obliki ne more in ne sme paktirati s tem "histeričnim vrtoglavcem".
Odločne izjave oficijelnih zastopnikov čsl. vladne stranke za naše neodrešene brate, Slovenski Narod, 12. 5. 1925, št. 106, str. 2.

Vendar pa je zatrdila, da bosta Pucelj in Prepeluh tudi v tej zvezi prav tako osamljena med slovenskim ljudstvom kot sta bila prej.[22]

Zvezo je potrdilo in priznalo tudi hrvaško kmečko gibanje, s katerim je Zveza stopila v politično zvezo, kar je bilo za njih dokaz, da je bilo kmečko-delavsko gibanje med Slovenci in Hrvati enotno. Na seji v Zidanem Mostu, 19. julija 1925, je bil sprejet sklep, da bo *Slovenski republikanec* prenehal izhajati in se spojil s *Kmetskim/Kmetijskim listom*.[23]

V času, ko so se začeli širiti glasovi, da bo po verifikaciji spornih radićevskih mandatov v Narodni skupščini prišlo do sestave vlade radikalov in radićevcev, je Ivan Pucelj vložil prošnjo vodstvu HSS, v kateri je prosil za sprejem v njen parlamentarni klub. Vodstvo HSS se je po sestanku, na katerem so razpravljali o njegovi prošnji, odločilo, da je pred sprejemom potrebno temeljito proučiti njegovo politično delovanje. Zaradi tega je vodstvo stranke imenovalo poseben odbor.[24] Po odločitvi odbora je Ivan Pucelj 23. julija postal član poslanskega kluba HSS.[25] *Slovenski narod* je poudaril, da je s tem prenehala delovati le mesec dni delujoča Zveza slovenskega kmetskega ljudstva in se pojavila popolnoma Radićeva stranka, in to v srcu Slovenije. Vendar je ta časnik menil, da bo Pucelj z Radićevo stranko doživel popolnoma enako usodo, kot jo je doživela SLS, ko je svoj avtonomistični program vezala za Radićev federalizem. Dodal pa je še, da je Pucelj očitno pozabil, da v "Radićevi" stranki ne bo odločal on, ampak "neodgovorna pamet, odnosno blebetavost g. Radića".[26]

Liberalni časnik *Jutro* je ocenil, da se je v zameno za hrvaške poslance, ki se niso strinjali s spremembo Radićeve politike, Stjepanu Radiću pridružila SKS kot idejno revna in organizacijsko nesposobna ter utapljajoča se stranka, ki se je na Radićev suknjič obesila kot na rešilno bilko.[27] Vendar pa po mnenju tega časnika Radić z "aneksijo" SKS ni pridobil čisto nič, še posebej pa ne glasov slovenskih volilcev. Razen tega pa naj bi sam sebi najbolj škodil, ker se je družil z raznimi političnimi skupinami, ki naj ne bi imele nobene veze s kmečko politiko. Zaradi tega je ta liberalni časnik pristašem SDS sporočil, da "svoječasni obziri napram SKS ne morejo več obstojati", saj

22 Dnevne novice, SKS in SRS, Slovenec, 26. 6. 1925, št. 141, str. 3.

23 Mikuž, str. 315.

24 Križev pot Radićevcev, Slovenec, 24. 6. 1925, št. 139, str. 2; Pucelj prosi za sprejem med radičevce, Slovenec, 24. 6. 1925, št. 139, str. 2.

25 Mikuž, str. 319.

26 Politične vesti, Gosp. Pucelj, Slovenski Narod, 26. 7. 1925, št. 166, str. 2.

27 V zvezi s tem je *Jutro* objavilo naslednji članek: "...Pucelj se pri zemljoradnikih že pred volitvami ni posebno srečnega počutil, ker mu gospodje tamkaj niso mogli nuditi nobenih ugodnosti, pa so morali radi tega njegovi pristaši gristi grenki kruh opozicije. Po volitvah, ko je g. Pucelj spoznal strahoviti poraz zemljoradnikov, pa on ni imel skoraj nobenega obstanka več v zemljoradniškem klubu. Zato je tuhtal, kako bi prišel kje drugod vsaj na majhno zeleno vejo. Za program mu to pot ni več bilo; kajti zašel je v slovenske radićevce ter je skupaj z g. Prepeluhom osnoval "Zvezo slovenskega kmetskega ljudstva", s katero je pomandral častitljiva načela SKS ter njeno organizacijo potopil v novo aritmetično formulo Slovenske napredne v SKS organizirane kmete, odločno unitariste, ki so se borili pri volitvah v ustavotvorno skupščino za enotno in nedeljivo Jugoslavijo ter za edinstvo troimenega naroda, je g. Pucelj čez noč prepeljal v separatistični tabor "treh narodov" ter v federalistično-avtonomistično fronto. To je slovesno naznanjeno v Kmetijskem listu od 26. junija. A glej! Petelin še ni trikrat zapel in g. Pucelj je tudi ta program zopet zatajil. Dober teden na to, ko je "Kmetijski list" objavil "Splošna načela Zveze slovenskega kmetskega ljudstva", je izbruhnila vladna kriza, ki se je končala z vstopom radićevcev v vlado ter s popolno kapitulacijo radičevščine. Stjepan Radić, kateremu sedaj g. Pucelj pošilja brzojavne pozdrave kot svojemu voditelju in poglavarju, je preklical vse svoj prejšnji program ter slovesno pristal na monarhijo, centralizem, na vojaštvo, davke in sploh vse to, kar je preje poleg Radića tudi g. Pucelj in njegov list najhujše pobijal." Poslanec Pucelj v "hrvatski" fronti, Jutro, 25. 7. 1925, št. 171, str. 1.

naj bi od tega trenutka naprej ne imeli več opraviti s stranko kot je bila, ampak le še z "radičevščino".[28]

Časnik SLS *Slovenec* je bil nad Pucljevim vstopom v poslanski klub HSS zgrožen, saj se je v Sloveniji našel politik, ki se je "udinjal Radiću" v trenutku, ko so številni poslanci iz Hrvaške dobivali pozive svojih volilcev, naj ne slede Radiču in "njegovi sramotni poti". Radićevci naj bi Pucljevo prošnjo za sprejem v njihov poslanski klub sprejeli le zato, ker so jih lastni ljudje, zgroženi nad sodelovanjem z radikali v vladi, začeli zapuščati.[29]

Slovenec je na Pucljev račun objavil nadvse piker članek "Slovenski berač", v katerem je bilo med drugim zapisano: "In razodel je bil g. Puclju v spanju njegov dobri duh, naj gre za Radićem v deželo človečanske kmečke republike. In ubogal je in s svojo malo, a pokorno četo korajžno ubiral stopinje za vojskovodjo Stipico. A ko je vojskovodji Stipici naenkrat strah tako legel na srce, da je pobegnil nazaj za vidovdansko mejo, je g. Puclju zopet pošepetal njegov dobri genij Prepeluh, naj tudi on tako stori, ker za zvestobo bo zvestoba. A glej, smel je vstopiti g. Radić s svojim štabom v hišo mogočnega gazde Nikole, milostno sprejet – a namesto da bi bil potegnil za seboj še svojega zvestega slugo, mu je pred nosom zaloputnil vrata. Pa se je usedel revček Ivanček ponižno na prag, pa djal citre na kolena, da zabrenka in zapoje slavo novi vladi RR".[30]

Ta ironičen zapis je bil v bistvu odgovor na članek, ki ga je je Pucelj objavil v *Kmetskem listu* in v katerem je bilo zapisano, da Slovenci v novi vladi ne bodo zastopani, vendar pa naj bi imeli to prednosti, da so bili tesno povezani s Hrvati. Prav ta zveza s Hrvati, oz. predstavniki HSS v vladi, naj bi Slovencem omogočala nadzor nad delovanjem državnih organov v Sloveniji. Hkrati pa je priznal, da vpliv slovenskih zaveznikov HSS in pa moč Hrvatov (HSS) nista neomejeni, zato ljudje ne bi smeli pričakovati, da bo možno kaj doseči čez noč, "ampak mi bomo morali biti jako zadovoljni, če bomo ujeli le tu in tam kakšne drobtine". Slovenci bi se morali v glavnem zadovoljiti s kontrolo delovanja javne uprave v Sloveniji. Ne bi smeli namreč pozabiti, da so imeli glavno besedo v državi še vedno Srbi: "Zato pa moramo biti v svojih upih in nadah zmerni in skromni, zelo skromni".[31]

Za *Slovenca* je bilo dejstvo, da je Radić med Slovenci našel tako zvestega služabnika, še posebej tragično zaradi tega, ker je bil prepričan, da je bila pogodba med radikali in radićevci izrazito uperjena proti Slovencem. Njihova skupna točka naj bi bila v tem, da niso priznavali slovenskega naroda, da je bil zanje le "pleme", ki bi ga bilo potrebno posrbiti ali pohrvatiti. S "plemeni" pa Srbi in Hrvati nikoli ne bi sklepali sporazuma, kakor je bil prepričan *Slovenec*. In vendar se je našel politik, je ironično dodal, ki je tekel k Radiću, kljub temu da je ta Slovence že večkrat proglasil za "zabite Kranjce", ki niso vredni Hrvatom odvezovati opanke ter ga prosil, naj ga sprejme v svoj klub in "eventualno posadi na konec mize, kjer je služinčad, samo da bi mogel pobrati kakšno drobtinico".[32] Hrvaški časnik *Hrvat* je šaljivo zapisal, da ob vseh spremembah političnih smeri Puclju resnično ni bilo mogoče zanikati določenih "aviatičarskih sposobnosti".[33]

---

28 Uvodnik, Jutro, 26. 8. 1925, št. 197, str. 1.

29 Poslanec Pucelj vstopil v Radićev klub, Slovenec, 24. 7. 1925, št. 164, str. 1.

30 Slovenski berač, Slovenec, 17. 7. 1925, št. 158, str. 1.

31 Prav tam.

32 Politično kameleonstvo, Slovenec, 26. 7. 1925, št. 166, str. 1.

33 Balkanski seljački pokret, Hrvat, 6. 8. 1925, št. 1644, str. 1.

Pucelj je ob tem Korošču očital, da ni znal ne pod Avstrijo, ne v Kraljevini SHS doseči kaj za Slovence. *Slovenec* pa mu ni ostal dolžan in je odvrnil, da je bil njegov "šef" Radić popolnoma drugačnega mnenja, ko je pred kratkim v Beogradu izjavil: "Korošec je pop. On je v Avstriji mogel mnogo storiti s svojim rdečim pasom okoli trebuha. Čim se je pojavil pri Francu Jožefu, je bilo takoj doseženih 50 odstotkov, a če je spregovoril še o papežu, je bilo doseženo vse". Zaradi tega se je *Slovenec* ponorčeval, kaj bi bilo, če bi Korošec oblekel svojo duhovniško obleko, se odpravil k Pašiću ter ga prosil, kot je poudaril ta časnik, vsaj za drobtinice, vendar pa je z obžalovanjem in ironijo ugotovil, da je to vlogo prevzel že Ivan Pucelj.[34]

Kot poslanec v poslanskem klubu HSS je bil Pucelj aktiven, vendar ne na način, ki bi veselil druge slovenske politične stranke. Pristaši SLS so mu še posebej zamerili njegov "hrvatski" govor v skupščini,[35] v katerem je po njihovem mnenju poniževal slovenski narod in slovenskega kmeta. *Slovenec* je menil, da Puclju sicer ni preostalo nič drugega, ko pa je imel Radić izredno slabo mnenje o Slovencih.[36] Po trditvah tega časnika naj bi si tako pri HSS kot pri radikalih oz. Pašiću Pucelj prizadeval za politične spremembe v Sloveniji. Da pa bi postal "še bolj radićevski kot Radić", je predlagal, da naj v Sloveniji za velika župana imenujejo dva hrvaška uradnika, ker naj bi se na tak način po njegovih trditvah manifestirala narodna enotnost.[37] Beograjska *Pravda* pa je poročala, da so si radićevci zelo prizadevali, da bi Pucelj dobil ministrsko mesto, vendar pa so radikali to zahtevo odločno odklonili. Razlog za to naj bi bila nepripravljenost radikalov, da bi radićevcem prepustili še eno ministrsko mesto.[38]

Pucelj je bil v tem obdobju tarča številnih kritik, v začetku avgusta 1925 pa se je začela nanj prava hajka, saj so ga številni slovenski časniki obtoževali, da je od Radića dobil nalogo, da naj Slovenijo spravi v hrvaške roke.[39] Razlog za te napade je bil hrvaški časnik *Jutarnji list*, ki je natisnil uvodnik, v katerem je bilo zapisano, da je Slovenija predstavljala dva narodna tipa, in sicer kranjski in štajerski. Dejstvo, da je bila Slovenija razdeljena na dve oblasti, naj sploh ne bi bilo slučajno, ampak naj bi bila to posledica ekonomskih teženj. Ta dva dela pa sta se, po mnenju avtorja članka, zaradi

---

34 Beležke, Slabi časi, Slovenec, 25. 7. 1925, št. 165, str. 2.

35 Pucelj je v svojem govoru v Narodni skupščini branil Radićevo politiko in ostro napadel SLS ter osebno dr. Korošca, da je bil leta 1918 Jugoslovan in ne Slovenec in da je bil on prvi, ki je "zavrgel slovensko zastavo" in da se je tega držal, vse dokler leta 1922 ni izgubil upanja. Po njegovem mnenju je bil izdajalec Korošec in ne on, saj naj bi on iz zemljoradniškega kluba prestopil v HSK, da bi ustanovili skupno "seljaško" stranko, saj bi morali vsi uvideti, da brez Hrvatov ne morejo ničesar. Svoj govor pa je Pucelj končal še z enim napadom na SLS: "V Slovenski ljudski stranki zelo zamerijo, ker Slovenci niso formalno zastopani v tej vladi. Jaz mislim, da je to eno veliko zlo. Mi pomagamo, ampak aktivno formalno v vladi vseeno nismo. Ampak, gospodje, jaz lahko ponovim tisto, kar sem o tem napisal v "Narodnem dnevniku" prejšnjo soboto, a napisal sem to: "Žalostno je to znamenje, da Slovenci od aktivnega in formalnega sodelovanja v vladi niso izključeni ampak so se sami izključili. Stranka, ki je legalno dobila mandate, legalno legitimacijo, to je večino svojih mandatov in 100.000 kroglic v prvi vrsti slovenskih kmetov, je zaradi slabe politike izključena iz vlade. In dokler Slovenci ne odpovejo teh legalnih legitimacij, dokler ne rečejo, da se ne strinjajo s to slabo politiko, do takrat ne morejo aktivno in formalno sodelovati v tej vladi..." Govor poslanca g. Puclja v skupščini, ND, 25. 7. 1925, št. 145, str. 1; Stenografske beleške, Beograd 1925, XLII. Redovni sastanak, 24. 7. 1925, št. 51, Govor Ivana Puclja, str. 536–538.

36 Beležke, Hrvat Pucelj, Slovenec, 26. 7. 1925, št. 166, str. 6.

37 Posl. Pucelj predlaga za Slovenijo dva hrvatska vel. Župana, Slovenec, 30. 7. 1925, št. 169, str. 1.

38 Pucelj za vladu, Pravda, 25. 7. 1925, str. 2; Politične vesti, Pucelj brez portfelja, Slovenski Narod, 29. 7. 1925, št. 169, str. 2.

39 Beležke, Gospodu Puclju, Slovenec, 5. 8. 1925, št. 174, str. 2.

tega popolnoma različno razvijala. Vpliv liberalnega duha naj bi se močneje čutil na Štajerskem, medtem ko naj bi bila Kranjska "najklerikalnejša dežela na evropskem kontinentu". "Klerikalna stranka", torej SLS naj bi predstavljala "antinacionalni in anacionalni ultramontanizem", liberalni del pa, sicer slab, naj bi bil organiziran na temelju nasilja in podkupovanja. "Naročita strana", kot se je podpisal avtor članka, je bila mnenja, da za normaliziranje razmer v teh dveh pokrajinah ne bi bilo zadosti, če bi le menjali velikega župana, ampak bi morali zgraditi novi sistem v pokrajinah, ki naj bi s svojo lego "prirodno gravitirali k Hrvaški" in sicer Kranjska proti Gorskemu kotaru, Štajerska pa preko Zagorja k Zagrebu. Torej naj bi bila ena prvih nalog poslancev in ministrov HSS, da bi se Štajerska preko Rogatca in Krapine povezala z Zagrebom, Kranjska pa bi morala dobiti izhod na morje. Ta sistem pa bi se moral opreti na tiste "svobodoumne elemente", je zapisal avtor članka, "ki ne prisegajo na teroristično organizacijo samostojnih demokratov, toda jim njih svobodoumni duh ni dovolil, da gredo med klerikalce". *Jutarnji list* je dodal še, da so hrvaški narodni poslanci, ki so bili deloma izvoljeni tudi v Sloveniji, čutili odgovornost in zato zastopali tudi Slovence, kateri naj ne bi bili po krivdi njihove gospode zastopani tako, kakor bi morali biti zastopani.[40]

SLS je bila nadvse "hvaležna", da je ta hrvaški časnik razložil politične cilje hrvaške politike v pogledu Slovenije, kar naj bi sicer Radić že večkrat javno poudaril, vendar pa njegovih besed ni vzela resno. Je pa *Slovenec* HSS svetoval, naj "prilijejo malo vode v hrvaško vino, ki ga pijejo iz sodov RR, ker je to vino očevidno premočno in jim prehitro stopa v glavo. Sicer bi jim gotovo ne prišla na um gorostasna ideja, zanesti velehrvaško misel na slovenska tla, iz Slovenije pa narediti hrvaško provinco".[41] Svetoval jim je, naj se najprej sami "normalizirajo", ker bodo šele potem spoznali, da se bo stanje v Sloveniji še naprej normaliziralo, če jo bodo oni le pustili na miru in se ne bodo vmešavali v stvari, o katerih nič ne vedo in ki tudi niso njihova stvar.[42]

Tudi *Slovenski narod* je ostro odgovoril in obsodil vse težnje, ki bi želele Slovence najprej spremeniti v gospodarske, nato pa še politične sužnje Stjepana Radića. Uvodnik *Jutarnjega lista* je po mnenju tega časnika odkril rastoče cilje Radićevega sistematičnega velehrvatstva. Česar ni mogel doseči v Bosni, Dalmaciji, Vojvodini in Banatu, naj bi Radić s pomočjo nove vlade poskušal doseči v Sloveniji, pa tudi s pomočjo ljudi in strank v Sloveniji, ki so želeli tej velehrvaški ekspanziji na vsak način pomagati. Krog okoli *Slovenskega naroda* je prav tako kot SLS Hrvatom sporočil, da Slovenija ne potrebuje nobene spremembe v pomenu "da pride Slovenija pod stopala zagrebškega židovskega velekapitala in da zavladajo Hrvati, tisti Hrvati, ki se zbirajo okoli sedanje, hinavsko prikrivane velehrvatske akcije, nad Slovenci". *Slovenski narod* je izjavil, da obžaluje, da se je Pucelj po več metamorfozah znašel v objemu Hrvatov.[43]

Slovenec pa je opozoril še, da je HSS z vstopom svojih ministrov v vlado začela igrati vlogo hrvaškega diktatorja in da se pretvarja, kakor da se svojega položaja sploh ne zaveda ter se obnaša kot da je, ko je Hrvaško prodala "za skledo leče", postala gospodar celotne Jugoslavije. Stranka, ki je po mnenju SLS živela le od Pašićeve milosti, naj bi postala orodje v rokah "židovskega" kapitala v Zagrebu in grozila z aneksijo Slovenije. HSS naj bi Sloveniji preko *Jutarnjega lista* napovedovala, da bo

---

40 Radičevski vojni načrt proti Sloveniji, Slovenec, 4. 8. 1925, št. 173, str. 1; U Hrvatskoj dobro, u Sloveniji još bolje, Jutarnji list, 2. 8. 1925, str. 1.

41 Radičevski vojni načrt proti Sloveniji, Slovenec, 4. 8. 1925, št. 173, str. 1.

42 Prav tam.

43 Pustite pri miru Slovenijo!, Slovenski Narod, 4. 8. 1925, št. 174, str. 1.

izvedla, kar po mnenju SLS ni uspelo še nobenemu sovražniku Slovencev: "izneveriti Slovence katoličtvu, jih korumpirati in pohrvatiti". *Slovenec* je nadaljeval še ostreje, saj je Radiću in HSS sporočil, da Slovenija ni Hrvaška, da se slovenski kmet ni šele na tečajih za opismenjevanje naučil brati in to iz njenih brošur, da slovenskega kmeta v politiko ni uvajal častihlepen demagog, namreč Radić. Zaradi tega naj bi bilo izključeno, da bi kdo v Sloveniji uganjal takšne "politične burke" kot jih je Radić uganjal na Hrvaškem s svojo stranko.[44] *Slovenski narod* pa je "naročiti strani" sporočil še, naj raje uredi izredno slabe razmere na Hrvaškem, in še dodal: "Dokaz tej propalosti je pač Radićeva kapitulacija v Beogradu, tistih 6 dolgih, opozicijonalnih let, tekom katerih je moralo hrvatsko ljudstvo pretrpeti strašno politično abstinenco in je moralo na zapoved kljubovati vsaki konsolidaciji in napredku svojega gospodarstva in svoje kulture ... Naj raje "naročita strana" za ta nepoznani zgodovinski zločin nad hrvatskim ljudstvom prime g. Radića in vso hrvatsko inteligenco, Slovenijo in Slovence pa naj pusti pri miru".[45]

Po sklenitvi zveze med Radićem, Prepeluhom in Pucljem, je *Kmetski list* začel z velikim popularizacijo Radića in njegove stranke. Vsi so pričakovali, da je nastopila odločilna faza Radićevega prodora v Slovenijo. Avgusta, ko so nastopile parlamentarne počitnice, Radić ni počival in se je še močneje vrgel na organizacijsko in agitacijsko delo v Sloveniji. Poslanci HSS so se namreč, v dogovoru s poslancema Pucljem in Kelemino, odločili, da bodo med parlamentarnimi prazniki prirejali politične shode na Štajerskem in Kranjskem, ki naj bi odtehtali shode na Hrvaškem in v Bosni.[46]

Spopadi med Radićem in Korošcem so bili vedno pogostejši. Novinarju beograjske *Politike* je Radić na vprašanje, kakšen bo odnos Slovencev proti sporazumu Hrvatov in Srbov, izjavil: "Kakšen? Nikakršen! Vse dokler je Korošec predstavnik Slovencev. On je slabši od Pribićevića, dosti slabši. Če bi bile volitve normalne, on ne bi bil več predstavnik Slovencev. Vendar vam zagotavljam, da po naslednjih volitvah to več ne bo, predstavniki Slovencev bomo mi. Kmečka država lahko zadovolji predstavnike vseh staležev. Koga pa lahko zadovolji Korošec? On je svojo stranko ustvaril ne eni namerni socialni laži, katero bomo mi razbili. Klerikalna stranka je bila ustvarjena v spovednici, ker je niso smeli ustvariti na prižnici (!). Kdor glasuje za Radića, mu ne bodo odpuščeni grehi. Vendar pa se čez dvesto njegovih duhovnikov nahaja v naših vrstah. Mi smo na prejšnjih volitvah imeli 32 000 glasov. Jaz sam sem na Štajerskem dobil šestnajst tisoč. Na naslednjih volitvah bomo preplavili Slovenijo, prebudili bomo kmeta, ko pa se kmet prebudi, bo Korošec končal."[47] SLS, izzvana s temi izjavami, je Radiću sporočila, naj raje ne preplavlja Slovenije, ampak naj ostane doma in raje kaj naredi za svoje ljudstvo. Na komentar o "nenormalnih" volitvah v Sloveniji pa je *Slovenec* dodal le: "G. Pucelj, dajte vendar svojemu šefu mrzel obkladek! Saj vidite, kaka vročina ga kuha!".[48]

Radićev prodor v Slovenijo pa se je nadaljeval. Radićevci so veliko pričakovali od kmečkega zborovanja na Krškem polju, avgusta 1925, ki se ga je udeležil sam Radić. To zborovanje naj bi pomenilo prvi ofenziven korak, zaradi tega naj bi ga organizirali bolje, kot so katerikoli drugi Radićev shod. Vendar pa je Radićev govor na tem zborovanju povzročil pravi škandal, saj je med drugim dejal, da je slovenski kmet siromak, saj naj bi bil slovenski kmet, za razliko od Kristusa, ki je bil pribit na en križ, pribit na tri križe.

---

44 Velehrvatske skomine po Sloveniji, Slovenec, 5. 8. 1925, št. 174, str. 1.

45 Slovenac i Hrvat, Slovenski Narod, ...

46 Začetek parlamentarnih počitnic, Slovenec, 6. 8. 1925, št. 175, str. 1.

47 G. Radić govori, Politika, 6. 8. 1925, št., str. 1–2; Radić pripravlja pohod v Slovenijo, Slovenski Narod, 7. 8. 1925, št. 177, str. 1.

48 Beležke, Pri bodočih volitvah preplavimo Slovenijo, Slovenec, 7. 8. 1925, št. 176, str. 2; Beležke, Radić fantazira, Slovenec, 7. 8. 1925, št. 176, str. 2.

Na prvi križ naj bi ga pribil italijanski imperializem, na drugi advokati liberalnega kova, tretji križ pa naj bi bil najhujši, saj so slovenski narod na njega pribili slovenski duhovniki. Radić je izjavil, da je od sto slovenskih duhovnikov morda le en dober, ali pa tudi ne. Za dr. Korošca je trdil, da se ni želel ustaviti v Zagrebu, ampak je tekel proti Beogradu, da bi dobil drobtine. Razen tega pa naj bi bil prav Korošec kriv, da Slovenci niso postali del sporazuma med Hrvati in Srbi.[49]

Medtem ko je *Slovenski narod* trdil, da je njegov govor na kmete pustil velik vtis, je *Slovenec* po drugi strani trdil, da zanimanja za njegov govor med ljudmi ni bilo, novinarji pa so ga komaj razumeli. *Slovenski narod* je užival v dejstvu, da je "Radić postal neizprosen in odločen bojevnik proti slovenskemu klerikalizmu in slovenski klerikalni stranki", torej SLS.[50] Vendar pa je o "blamaži Stjepana Radića" pisal tudi hrvaški časnik *Hrvat*, ki je poročal, da Radića in drugih govornikov ljudje v večini niso poslušali, tisti, ki pa so ga poslušali, pa niso pokazali nobenega navdušenja.[51] Srbski vladni časnik *Vreme* je to razlagal z besedami, da Slovenci niso bili navajeni tako velikih zborovanj ali pa jih politični dogodki enostavno niso zanimali. Ta časnik je poročal, da je zborovanje potekalo čisto mirno in dostojanstveno, tako da kljub prisotnosti Orjunašev ni prišlo do nemirov in dodal: "Slovenec se ne zna veseliti kot Srb ali Hrvat, ne zna tako navdušeno klicati kot mi, in videti je, da ne zna niti tako protestirati kot

---

49 Stjepan Radić na Krškem polju, Slovenski Narod, 25. 8. 1925, št. 191, str. 1; Mikuž, str. 321.

50 Stjepan Radić na Krškem polju, Slovenski Narod, 25. 8. 1925, št. 191, str. 1; Velika Radičeva polomija na Krškem polju, Slovenec, 25. 8. 1925, št. 190, str. 2.

51 Novinarju *Hrvata* naj bi eden od prisotnih Hrvatov na shodu na Krškem polju v pripovedovanju o Radićevem govoru izjavil: "Modro se je ogibal temu, da bi rekel kaj političnega, drugače pa je mlel in pletel, približno tako kot pri odprtem grobu pok. Krpića na Mirogoju. Radićevci bi pametneje naredili, če svojega vodje po kosilu ne bi pustili brbljati". Krški fijasko, Hrvat, 25. 8. 1925, št. 1662, str. 2. Še eden izmed prisotnih je shod opisal takole: "Za Stjepana Radića je bil sredi širokega polja dvignjen oder. On se je vzpel na njo, začel govoriti, ampak glej: nihče ga ne posluša. Kmetje so lepo ostali za mizami, jedo, pijejo, se smejijo, poslušajo harmoniko in se ne zmenijo za njega. Slovenski centralist g. Pucelj se je znašel v sto mukah. Torej začne tekati okoli, zbere nekaj njegovih ljudi in komaj so zbrali nekaj čez sto slovenskih kmetov in jih privlekli do odra. Mislijo ljudje: pa daj da vidimo in slišimo tudi to. In se je znašel ubogi Radić v sto mukah. Ve on, kaj čuti slovensko srce. Hotel bi ga pridobiti za sebe, ampak to ne gre z vidovdansko centralistično politiko. Znojil se je Radić. Končno se je spomnil svojega starega bobna in udaril po – slovenski duhovščini. Kmetje pa so samo stali in poslušali in se zgražali. Govori njim Radić, da je od sto slovenskih duhovnikov dober največ eden in da zato ne smejo iti k njim po nasvet. A ves svet ve, da so slovenski duhovniki na mestu, da delajo na gospodarskem in na kulturnem ojačanju slovenskega kmeta. Začel je Radić tako govoriti, ko netko zavpije: "Živela slovenska duhovščina!" – Stipi se zaplete jezik, zajeclja: e pa, naj vam živi in začne udrihati po Koroščcu, ker ne želi sporazuma. "Mi smo se s Srbi sporazumeli samo zato, da bi vam Slovencem bilo dobro" – reče Stipa, a smeh, buren smeh je bil odgovor na to. Vidi Radić, da tudi to ni uspelo, pa udari po Orlih. Pravi, da duhovniki hočejo v Sloveniji ustanoviti nekakšne Orle. "Kaj ustanoviti, mi jih imamo že zdavnaj, in Orel je pri nas močnejši od Sokola" – mu reče nekdo. Radić je na to raztegnil svoje lice v sladek nasmeh in začel nežno govoriti: "Pustite dragi bratje vse to. Vi niste niti Orli niti Sokoli. Vi ste golobi. Poslušajte me torej, dragi moji golobčki ..." In zopet smeh. Vtem v neposredni bližini zaigra harmonika in večina Slovencev gre plesati kolo. Sledijo jim tudi nekateri Hrvati a Radić ostane skoraj sam, dokler ga eden od njegovih ni potegnil za plašč, naj konča. In zaustavi se Radićeva zgovornost, sedem ljudi pa mu ploska. Potem se je Radić vsedel v avto in se odpeljal v Zagreb. Ko se je Radić s svojo radikalno družbo odpeljal, se je razvilo pravo narodno veselje. Po polju se je vila pesem in glasba, klicalo se je Hrvatom in dr. Koroščcu, za Stipo pa ni bilo nikomur mar...". Beležke, Radićeva polomija na Krškem polju, Slovenec, 29. 8. 1925, št. 194, str. 2; Radićev neuspjeli juriš na Sloveniju, Seljačke Novine, 28. 8. 1925, št. 35, str. 1–2.

mi".[52] Po mnenju *Hrvata* pa je s temi besedami ta režimski list le želel prikriti očitno sramoto, ki jo je Radić doživel na Krškem polju.[53]

Neodvisni *Narodni dnevnik* je zatrdil, da je na zborovanju v Krškem slovenski kmet potrdil sporazum, in to naj bi bil glavni politični pomen te manifestacije, katere posledice naj bi bile kmalu vidne. Zborovanje na Krškem polju naj bi bilo prva velika manifestacija ZSKL in je po mnenju tega časnika potekala tako, da je bila Zveza lahko ponosna, saj naj bi zborovanje pokazalo, da je postala druga najmočnejša stranka v Sloveniji.[54]

SLS je seveda na Radićev govor burno odreagirala, saj je bil v bistvu celoten govor naperjen proti njej in njenim predstavnikom. Radićev govor je *Slovenec* opisal kot ogabne, ostudne drzne klevete ter nepremišljene, neumne ali pa tudi podle žalitve. Še posebej je *Slovenca* zabolel napad na slovensko duhovščino, zaradi tega je opozoril na vse, kar so slovenski duhovniki ter kaj je SLS naredila za slovenskega kmeta, od tega, da je z "rajfajzenovkami" zatrla oderuštvo, do njenega kulturnega udejstvovanja. Dr. Kulovcu, piscu uvodnika v *Slovencu*, ni bilo jasno, zakaj je Radić tako sovražil duhovščino, zakaj je "Radićeva gospoda" v Sloveniji in na Hrvaškem tako močno želela, da bi ljudstvo preziralo duhovščino in v njej videlo svojega sovražnika. Kulovec je menil, da je Radić tako nastopal le z željo, da bi lahko ustanovil narodno cerkev in s pomočjo te cerkve ljudstvo prepeljal v pravoslavje, kakor je izjavil v enem svojih govorov. Vendar pa mu je Kulovec zagotovil, da bo, ko bo poskusil takšne ideje razširjati v Sloveniji, naletel na kot granit trdno SLS in njeno organizacijo.[55]

Zanimivo je bilo, da so ta napad na slovensko duhovščino obsodili tudi v krogu okoli časnika *Slovenski narod*, saj so odločno ugovarjali obsodbi vseh slovenskih duhovnikov, ker naj bi bil slovenski duhovnik v načelu dober Slovenec, korekten državljan, dober član slovenskega ljudstva in zvest prijatelj kmeta. Strinjali pa so se, da je SLS nekaj popolnoma drugega, da so v vodstvu te stranke sedeli ljudje, ki so zapeljevali slovenske duhovnike, da "nekrščansko ločijo ljudi radi pripadništva ali nepripadništva k SLS v vernike in brezvernike, da se vmešavajo v politične posvetne borbe in da vrše za SLS demagoško politično propagando". *Slovenski narod* je menil, da je Radić torej temeljito zgrešil cilj, ko je napadel vse slovenske duhovnike, saj bi moral po njegovem mnenju neposredno napasti SLS in opozoriti na gospodarsko in kulturno škodo, katero naj bi zadala slovenskemu ljudstvu, ker je šest let sedela v opoziciji.[56] Dejstvo pa je, da Radić, ki je teh šest let izvajal politiko "abstinence" in sploh ni sodeloval v državni upravi, res ne bi bil prava oseba za takšne očitke.

Časnik HSS *Dom*[57] je prav tako poročal o zborovanju na Krškem polju, vendar pa v oči pada dejstvo, da je bil ta članek precej krajši, kot so bili članki o Radićevih govorih ponavadi, celotno zborovanje pa je v *Domu* dobilo pridih nepomembnosti. Časnik HZ *Hrvat* je menil, da HSS niti v svojem časniku ni mogla skriti resnice, da se je Radićevo zborovanje v Krškem končalo z neuspehom. Ta resnica naj bi bila skrita v članku, saj ni nikjer pisalo, da je Radić s svojim govorom požel uspeh med zbranimi, celo odkrito pa

---

52 Na Krškom polju – Slovenačkom Kosovu, Vreme, 24. 8. 1925, št. 1321, str. 1.

53 Blamaža Stjepana Radića u Krškom, Hrvat, 25. 8. 1925, št. 1662, str. 1; Krški fijasko, Hrvat, 25. 8. 1925, št. 1662, str. 2; Vtisi Radićevega shoda na Krškem polju, Jutro, 26. 8. 1925, št. 197, str. 2.

54 Krško, Narodni dnevnik, 24. 8. 1925, št. 169, str. 1.

55 "Od sto duhovnikov je v Sloveniji morda en sam dober ali pa ne", Slovenec, 25. 8. 1925, št. 190, str. 1.

56 "Od sto duhovnikov je morda v Sloveniji en sam dober, ali pa ne", Slovenski Narod, 26. 8. 1925, št. 192, str. 1.

57 Prej *Slobodni dom*.

je priznaval, da je bilo to zborovanje v bistvu sklicano kot "veselica" s konjskimi dirkami.[58]

Istega dne, kot je bil organizirano zborovanje na Krškem polju, je Okrajna kmetska zveza za Ljubljansko okolico sklicala kmetski tabor v Dravljah nad Ljubljano. Govornika sta bila poslanca SLS Brodar in Smodej. Oba govornika sta ožigosala sodelovanje SKS in SRSKD z Radićem, vendar pa je po mnenju Brodarja Prepeluh preden je z Radićem ustvaril novo stranko, vsaj popolnoma zatajil svoj stari program in je začel uporabljati nove fraze, s katerimi naj bi želel prikriti svoj "oportunistični preokret", medtem ko Pucelj ni naredil niti tega. Poudarjala sta, da je Radić v Sloveniji dobil zaveznike v politikih, katerim niso bile pomembne koristi in prihodnost slovenskega naroda, ampak so le zase, za svoje koristi čakali na drobtine. In prav ti ljudje, je trdil Smodej, so začeli od SLS zahtevati, naj zamenja svoj program avtonomistične ureditve države s programom "Radićeve kapitulacije", kakor ga je poimenoval. Smodej je zatrdil, da je SLS odobravala idejo sporazuma, vendar pa ne bi nikoli kapitulirala.[59] V odgovor na Radičev poskus nadaljnega prodiranja v Slovenijo je SLS tako začela organizirati številna zborovanja. Poslanec Vesenjak je organiziral nekoliko shodov ob hrvaško-štajerski meji, katera naj bi bila zelo uspešna in so dokazala, tako je ocenil *Slovenec*, da Radićeva "sporazumaška akcija" med ljudstvom ni našla niti najmanj podpore.[60]

Le nekaj dni po Radićevem govoru na Krškem polju je Anton Korošec Radića obtožil, da je na Slovenskem začel kulturni boj, o čemer so se nato vrstile razprave v slovenskih časnikih. Seveda so za SLS bili krivi tudi Radićevi zavezniki. Tako je *Slovenec* zapisal: "Kakor gad noge, tako skušajo slovenski radićevci naenkrat utajiti pred našim ljudstvom, da je njihov voditelj g. Radić neštetokrat govoril kulturnobojne govore, napadal ustno in pismeno ne samo duhovščino, ampak prav tako tudi verske resnice same. Dobro razumemo, da je res težko iti po Slovenskem agitirat za Radića, pripovedovat, da slovenski samostojneži, bivši avtonomisti, bivši socialni demokratje in vse, kar se je združilo v "Zvezo slovenskega ljudstva" ni proti veri in cerkvi, če pa vsak naš kmet lahko pokaže na Radićev govor na Krškem polju, na Radićeve napade v Krašiču, na njegove besede o narodni cerkvi na Hrvatskem itd., toda – nič ne pomaga – svoje ozke, tudi kulturne vezi z g. Radićem ne morejo utajiti, če nočejo celega Radića vreči čez plot".[61] Prepeluh pa je hotel dokazovati, da kulturnega boja v Sloveniji ni bilo, saj po njegovem mnenju nihče ni napadal ne Cerkve ne vere. *Slovenec* pa je vztrajal na svojem stališču, saj naj bi Radićevo delovanje na Hrvaškem onemogočalo delovanje Cerkve in duhovnikov, cerkve naj bi bile prazne, duhovniki pa sploh niso imeli možnosti oznanjati vere.[62]

Ostro je Radića napadel tudi Anton Korošec, ki je na zborovanju SLS, 12. septembra 1925 v Ljubljani, Radiću očital, da je kapituliral pred srbskim centralističnim nasiljem ter dodal, da mora vsak, ki želi imeti v SLS zaveznico, upoštevati njen slovenski program. Dodal je še, da SLS "ni istovetna z organizacijo katoliške cerkve" saj ni verska, ampak strogo politična organizacija, kljub temu pa, je poudaril, je s svojim programom branila vse svetinje slovenskega naroda in to ne samo njegovo kulturo, ampak tudi njegovo vero.[63]

---

58 Političke i kulturne viesti, Velika i važna proslava hrvatsko-slovenačke seljačke sloge, Dom, 26. 8. 1925, št. 17, str. 4; Što je "Dom" izmislio o skupštini u Krškom?, Hrvat, 27. 8. 1925, št. 1664, str. 1.

59 Tabor v Dravljah, Slovenec, 25. 8. 1925, št. 190, str. 1.

60 Radičeva politika brez zaslombe, Slovenec, 3. 9. 1925, št. 198, str. 1.

61 Nova spreobrnitev?, Slovenec, 18. 9. 1925, št. 210.

62 Nova spreobrnitev?, Slovenec, 18. 9. 1925, št. 210, str. 1; Prunk, str. 30.

63 Prunk, str. 30.

Očitno je Radić čutil potrebo, da na te Koroščeve proteste predstavi svoje stališče oziroma svoj program, ko je 21. septembra 1925 obiskal Ljubljano, kar je bil njegov prvi nastop v Sloveniji, odkar je postal minister za prosveto v vladi RR.[64] *Slovenec* je namen tega obiska pripisal začetku boja proti dr. Korošcu ter da bi odvrnili pozornost od Koroščevih uspehov po Dalmaciji.[65] Seveda pa ni pozabil poudariti dejstva, da je Radić v Ljubljani načrtoval le prijateljsko večerjo s svojimi zavezniki ter shod v dvorani Narodnega doma, na katerega so lahko prišli le povabljenci, medtem ko je Korošec v Dalmaciji v istem času prirejal javne in odprte shode, saj ni imel česa skrivati.[66]

Pred njegovim prihodom je *Slovenec* objavil uvodnik "Nepotreben obisk", v katerem je Radića obtožil, da njegova politika ne trpi Slovencev, katere je Radić že tako ali tako počastil s pridevkom "kranjski osli" ter da je hotel Slovence "pohrvatiti" ali "posrbiti" in jih "prevesti v pravoslavje", saj naj bi Radić mislil, da bodo potem "lažje dostopni burkasti politiki hrvatske seljačke stranke". *Slovenec* je v zvezi s tem še dodal: "Pri tem se prilaskuje Srbom in jih postavlja v političnem, kulturnem in moralnem pogledu na prvo mesto v državi. S to neprikrito mržnjo do Slovencev HSS sama kaže, da je njena "sporazumaška" politika enostavna pogodba med srbsko radikalno stranko in predstavnico hrvatskega seljačkega naroda za nadvlado nad Slovenci".[67] Pisec članka je zatrdil, da je Radić vedno žalil Slovence in zaradi tega naj bi bilo čudno, da ni imel nobenih pomislekov glede poti v Slovenijo ter ocenil, da so Slovenci zavračali njegove namere: "Mi prijateljsko sprejmemo vsakogar, ki nam hoče biti dober in zvest zaveznik v borbi za naše narodne pravice, za ohranitev slovenstva, za našo politično avtonomijo ter gospodarski napredek. Kdor pa se veže z onimi, kateri našega naroda ne priznavajo in ga smatrajo samo za manjšino, ki ga hočejo podjarmiti velesrbskemu ali velehrvatskemu nacionalizmu, ki njegov jezik ponižujejo v "dijalekat", ki nam nalagajo neznosne davščine in naš gospodarski razvoj z vsemi silami razvijajo, ki nas parcelirajo in žalijo – ta ne sme računati na slovenski narod, da bi podpiral njegovo politiko. Mi hrvatskih seljačkih politikov sploh ne potrebujemo /.../ Slovenski narod si bo že sam pomagal".[68]

Po mnenju *Obzora* je SLS najavljeni prihod Stjepana Radića v Ljubljano izkoristila kot izgovor za ponoven napad nanj in njegovo stranko, iz uvodnika objavljenega v *Slovencu*, pa naj bi se videlo, kako zelo je bil Radićev nastop v prestolnici Slovenije "poguben za čvrste vrste ljudske stranke".[69]

---

64 Stjepan Radić je novembra 1925 postal minister, kar je sicer sam že dolgo napovedoval, vendar pa je med politiki prevladovalo mnenje, da se je Pašić tej možnosti na vse načine poskušal izogniti. SLS je njegovo imenovanje v ministra za prosveto sprejela s komentarjem, da se mu je izpolnila dolgotrajna srčna želja, da pa je do konca žrtvoval vse obljube, ki jih je dal svetu in hrvaškemu narodu. Po njihovem mnenju je Radić s svojim vstopom v vlado tudi formalno prevzel popolno odgovornost za tedanji režim in njegove posledice. Vendar pa je SLS kljub temu opozarjala, da je bilo to tudi dobro, saj naj bi bilo brez odgovornosti za delovanje HSS v Skupščini in sodelovanje v vodstvu državne uprave, Radićevo delovanje nepopolno. Prav tako pa je SLS zatrdila, da noben resen politik ne pričakuje, da bi lahko bil Radić dolgo minister, med ljudstvom pa naj bi prevladovalo splošno mnenje, da njegovo ministrovanje ne more prinesti nič dobrega.

65 Več o tem: Aleksandra Berberih-Slana, Slovensko-hrvaški stiki od 1918 do 1926, doktorska disertacija (dalje: Slovensko-hrvaški stiki od 1918 do 1926 ...), str. 316–324.

66 Radić na potu v Ljubljano, Slovenec, 21. 11. 1925, št. 265, str. 1; Dnevne vesti, Stjepan Radić pride v Ljubljano, Slovenski Narod, 21. 11. 1925, št. 266, str. 3.

67 Nepotreben obisk, Slovenec, 20. 11. 1925, št. 264, str. 1.

68 Prav tam.

69 "Slovenec" protiv Stjepana Radića, Obzor, 21. 11. 1925, št. 315, str. 5.

Radićev obisk v Ljubljani pa je izzval škandal, saj so nekatere njegove izjave pustile nadvse mučen vtis, ne samo na Slovence in na SLS, ampak tudi na njegove zaveznike radikale. Začelo se je že na slavnostnem banketu, kjer je imel Radić svoj prvi govor, v katerem je med drugim rekel: "Jaz sem kot študent ugotovil, da so Slovenci napredovali proti Italiji in proti Dunaju brez pomoči politikov in popov, ki niso imeli politike, ampak taktiko, ki so prodali dušo tako vragu kot Dunaju. G. dr. Krek je sicer vzel socialno misel, vendar pa je tu bilo veliko besed in nobene agitacije. Za g. dr. Kreka pravijo, da je bil organ Dunaja in Rima in ne naroda /.../ Klerikalci nosijo samo verige. Korošec je suženj. Dr. Krek je bil pameten, vendar je bil tudi on suženj. Korošec ne more določiti naše svobodne odnose proti Rimu, ker je pop. Matija Gubec je prišel do Brežic, mi pa smo prišli do Ljubljane in še dlje/.../ Samo barbar lahko reče naj Slovenijo razdelimo. Jaz danes, ko sem v vladi, pravim: Slovenija mora biti enotna in to ne samo ta, ampak tudi tista, katere ni, ker to ni fizični pojem, ampak duševni. Slovenski narod želi biti v svoji državi svoj gospodar. Vi ste najkulturnejši del naše skupnosti. Vsak Slovenec pravi, da so Hrvati leni, mi pa pravimo Srbom, da so oni leni, ampak tako, kot Slovenci obdelujejo zemljo, delajo pri nas samo še primorci in podravci. Slovenci niso tretji, ampak prvi v naši državi. **To kar je prišlo v Beograd, niso bili Slovenci, ampak smetje**".[70]

Vendar pa je to bil šele začetek, saj je bil napovedan tudi shod v Narodnem domu, na katerega so smeli samo udeleženci s posebnimi vabili. Shod je z govorom odprl Ivan Pucelj, ki je razložil, da so predstavniki ZSKL povabili v Ljubljano "ministra, tovariša in predsednika HSS", da bi predstavil svoje videnje nekaterih najvažnejših vprašanj v državi. Pucelj je omenil tudi dogodke ob Radićevem prihodu v Ljubljano, kar je pripisal slabi in površni informiranosti v Sloveniji.[71] Nato je Radić v eno uro trajajočem govoru očitno želel popraviti vtis, ki ga je naredil njegov govor na banketu, saj je v govor vpletal izjave kot npr: "Slovenstvo je velik pojem, ki je dal malemu slovenskemu narodu veliko sposobnosti. Zvezati Hrvate in Slovence, odvezati Srbe, da jih tepejo, to je neumnost. Slovenci so kot mali narod z velikimi slovenskimi idejami živ in napreden narod. Njegovi generali, Prešeren, Gregorčič, Krek, so mnogo napravili". Očitno je bilo, da je s tem želel popraviti izjave o Kreku, ki so mu jih pristaši političnega katolicizma tako zelo zamerili. Celo tako daleč je šel, da je izjavil: "Vi Slovenci nimate analfabetov. Vi imate klerikalne učitelje, ki so izvrstni" ter: "Bil sem zunaj v svetu, Dunaju, Moskvi in Londonu, kjer smo se razgovarjali pri čaju. Vedno sem vsak pogovor začel s Slo-

---

70 "Ono što je došlo u Beograd, to nisu bili Slovenci, nego smeće", Hrvat, 23. 11. 1925, št. 1752, str. 1.

71 Takega sprejema, kakor ga je včeraj doživel minister Stjepan Radić v prestolici Slovenije, gotovo ni pričakoval ne on ne njegovi somišljeniki v Sloveniji, ki so si menda domišljevali, da bo njihov predsednik kar očaral srca ljubljanskega prebivalstva. Radićevci so dali po zagrebškem in belgrajskem časopisju razbobnati, da povzame Radić bojni pohod v Slovenijo, ki da bo velikanskega političnega pomena. Zavedno slovensko prebivalstvo Ljubljane pa je ministru Radiću pokazalo že ob njegovem prihodu v Ljubljano v soboto popoldne, da se je prišel v Slovenijo samo po nepotrebnem blamirat. Za Ljubljano je bil Radićev prihod največja zabava, kakršne pod težkimi davki ječeče prebivalstvo že dolgo ni imelo. Stjepan Radić se je mogel takoj, ko je stopil iz vagona na ljubljanski tlak prepričati, da so slovenska tla za politiko njegove vrste jako vroča. Mesto slave in časti ga je čakalo in sprejelo ostro žvižganje, burni vzkliki ogorčenja in enodušne demonstracije slovenskega prebivalstva. Včerajšnji sprejem je bila moralna obsodba Radićeve politike, kakršne ni doživel doslej še nikoder. Izrazi skrajne antipatije do bivšega voditelja hrvatske človečanske mirotvorne republike, danes ministra v Pašićevem kabinetu, so tem večjega pomena, ker so bili popolnoma spontani, čisto pristni izliv čuvstev prebivalstva glavnega mesta Slovenije, ki je šlo iz radovednosti na kolodvor in se ni moglo vzdržati, da ne bi gospodu Stjepanu Radiću pokazalo, kaj misli o njem in njegovi politiki slehern pravi Slovenec..." Stjepan Radić v Ljubljani izžvižgan, Slovenec, 22. 11. 1925, št. 266, str. 3.

venci. Njih je najmanj, so pa najbolj izobraženi, imajo najlepša dekleta, najlepše pojejo, njih fantje pa se najstrašnejše tepejo. Slovence bi napravil za inšpektorje v upravi, kadar se bodo naučili državnega jezika, no – naučili se ga bodo, ker imajo Slovenci "Sitzfleisch". Slovenci, hvala Bogu, da jih ni več kot en milijon, da jih ni preveč, ker birokratov ni treba preveč. Hvala Bogu, da jih ni več kot en milijon. Ves Belgrad je poln slovenskih uradnikov. Hrvati in Srbi brez Slovencev ne bi mogli delati. Kar mi Srbi in Hrvati napišemo, to je treba napraviti in izvesti. Zato so Slovenci absolutno nenadomestljivi. Vaša lastnost, da imate širok pogled, je velika vrlina, velika linija, kakor bi rekel Krek. Največ sem prišel v Slovenijo zato, da vam povem, da ste vi Slovenci poklicani v naši državi za dejanske organizatorje velikega dela za kulturo. Vi Slovenci boste prišli v vlado, ne od zgoraj, ampak od spodaj".[72] Radić je govoril tudi o notranji politiki in gospodarstvu, o potrebi varčevanja, zaradi česar naj bi bili odpuščeni številni uradniki, pa tudi vojska naj bi se zmanjšala.[73]

Liberalno *Jutro* je Radićev nastop in govor na tem shodu opisal z naslednjimi besedami: "Stjepan Radić je majhen, debelušast možic, ki govori, kakor kaki ožji družbi v gostilni, se zapleta od misli do misli in prehiteva samega sebe. Govoril je brez koncepta in brez notranje zveze misli. Ničesar ni na njem, kar bi ga predstavljalo kot velikega ljudskega govornika in tribuna. Poslušati ga je prijetno. Ko pa konča, vidi poslušalec pred seboj ogromno množino besed, ki si jih mestoma nikakor ne more pojmljivo raztolmačiti. Po shodu je o govoru g. Radića ostala kritika, da govori sicer zanimivo, a neurejeno, da ima ideje, a nikakega koncepta".[74] *Jutro* je bilo prepričano, da se bo Radić kmalu prepričal, da Slovencev na tak način ne bi mogel niti pridobiti, kaj šele zadržati.[75] Trditve, ki so se pojavile v hrvaškem tisku, da je vsaka Radićeva izjava diplomatska, saj bi se lahko tolmačila na več načinov, pa je *Jutro* dodalo, da bi se njegove izjave res lahko razumele na več načinov, vendar pa nobeden ne bi bil pravi.[76] Dopisnik *Hrvata* pa je iz Ljubljane javil, da je lahko iz pogovorov ljubljančanov razbral, da se norčujejo iz Radića ter izrazil mnenje, da je bilo to Radićevo prvo in zadnje gostovanje v Ljubljani.[77]

Hrvaške *Slobodne novine* so o Radićevem nastopu v Ljubljani zapisale, da je Radić sposoben vsakogar, kdor ga prvič sliši govoriti, zainteresirati in začasno tudi osvojiti, ko pa se človek osvobodi prvega vtisa, pa vsak ugotovi, koliko nesmiselnih besed je "nadrobil" ta demagog. In takšno izkušnjo naj bi doživeli tudi Slovenci, ki so ga v Ljubljani prvič slišali govoriti. Ljudje naj bi mu še posebej zamerili napad na dr. Kreka. *Slobodne Novine* so menile, da je bilo nadvse neprimerno, da je Kreka, kateri je naredil izredno veliko za Slovenijo, za kmete, za gospodarstvo, napadel prav človek, ki ni zmogel obdržati niti ene gospodarske ustanove, razen njegove lastne knjigarne, lastnega vinograda in lastnega doma. Naslednja izjava, katero so mu ljudje zamerili je bil, da bi lahko samo barbar razdelil enotno Slovenijo, pri čemer so ga opomnili, da je Slovenijo razdelil Pašić s svojo vidovdansko ustavo, na katero je prisegel tudi Radić. Z izjavo, da bo nastopil proti razdelitvi Slovenije na dve oblasti je med ljudmi sprožil vprašanje, zakaj je potem podprl vlado, ki je želela tako parceliranje Hrvaške in Slavonije kot tudi Slovenije. Nadvse neprimerna pa naj bi bila njegova izjava, do si bili Slovenci, ki so v Beogradu predstavljali svoje ljudstvo "smetje". *Slobodne novine* so bile prepričane, da

72 Velik Radićev fiasko v Ljubljani, Slovenec, 24. 11. 1925, št. 267, str. 2.

73 Prunk, str. 31; Stepan Radić v Ljubljani, Slovenski Narod, 24. 11. 1925, št. 268, str. 1–2.

74 Radićeva ofenziva v Sloveniji, Jutro, 24. 11. 1925, št. 273, str. 2.

75 Prav tam.

76 Domače vesti, Tako rekoč..., Jutro, 24. 11. 1925, št. 273, str. 4.

77 Radićev prvi i posljednji nastup u Ljubljani, Hrvat, 24. 11. 1925, št. 1753, str. 1.

se bo Radić še veliko poljubljal s tem "smetjem" in so navedle še več nesmislov, ki jih je ta dan v Ljubljani izgovoril Radić, vendar pa so menile, da je bilo dobro, da jih je vse izgovoril prav na svojem prvem nastopu v Ljubljani, saj so ga na ta način lahko Slovenci hitro spregledali.[78]

Časnik Hrvatske pučke stranke *Seljačke novine* je objavil pismo enega svojih pristašev Mije Cizerla, kmeta s Hrvaške, ki je prisostvoval Radićevem obisku v Ljubljani: "Kakor so "Seljačke novine" že pisale, je prišel dne 21. novembra Stjepan Radić v Ljubljano, da održi na povabilo svojega prijatelja in političnega prevrtljivca Puclja zaupniški sestanek za svoje pristaše. Koliko teh pa ima, se najbolje vidi po tem, da si ni upal organizirati javnega zborovanja, ampak zaupniški sestanek, za katerega so povabilo dobili le najbolj zvesti pristaši. Ko je Radić krenil v Ljubljano, prav gotovo niti on niti njegovi niso mislili, da ga bo pričakal takšen sprejem, kakšnega so doživeli. Ampak prestolnica bratskega slovenskega naroda, katere vodja in predstavnik je dr Korošec, je pokazala, da prezira lažno in brezplodno politiko, ki jo vodi Radić. Ko se je v soboto 21. novembra zvečer Radić pripeljal na ljubljanski kolodvor in izstopil iz vlaka, je z vseh strani namesto "živio" burno zadonelo: "Dol Radić! Dol izdajalec hrvaškega naroda!" Nato se je Radić zelo hitro pobral in odpeljal v gosto meglo. Namreč, ta dan je po Ljubljani padla tako gosta megla, kakršne ne pomnijo že 30 let, pa so že sred belega dne morali prižgati luči po ulicah. Ljudje so govorili, da je to zato, ker je prišel Radić, pa ga še narava skriva, da ga nihče ne bi videl.

Zvečer je držal govor v nekem hotelu, kjer je večerjal s svojimi prijatelji. V svojem govoru je napadel vodjo slovenskega naroda dra Korošca. Še posebej nesramno pa se je obregnil ob pokojnega dra Kreka, enega največjih sinov Slovenije, kateremu celo nasprotniki priznavajo njegove velike zasluge za blagostanje slovenskega delavca in kmeta. Prav naslednji dan je Slovenija slavila, še posebej pa slovenski pučani, 60. letnico rojstva svojega preporoditelja in prvega vodje dra Kreka, o katerem si je drznil neki Radić tako žaljivo govoriti, in to prav pred to proslavo in v središču Slovenije. Kaj bi mi Hrvatje rekli, če bi kakšen Slovenec prišel v Zagreb in bi naprimer začel napadati in blatiti našega slavnega škofa Štrosmajera? To bi bila največja brezobzirnost. Ampak nekaj takšnega si je "vodja" hrvaškega naroda Radić drznil narediti Slovencem. Sramota!

V nedeljo 22. novembra je održal Radić v Ljubljani zborovanje v zgradbi Narodnega doma. Nekako mi je uspelo, da sem tudi jaz dobil vstopnico. Takšnih neumnosti, kakršne je tukaj izgovoril Radić, sigurno ne bi rekel niti en pameten človek, kaj šele učen politik. Govoril je brez glave in repa o vsem, vendar po svojem običaju nič o tistem, o čemer bi moral govoriti. Govoril je o sporazumu, o ljubezni žene in moža, o žgancih in šunki, o svoji ljubezni do Pašića in kralja itd. Ko je bilo zborovanje končano in se je Radić pod močnim nadzorom policije (ker je sedaj minister) napotil v avtomobil, ga je pričakala množica ljubljanskih meščanov in ljudstva z vzkliki: "Dol Radić! Dol minister blebetač!" In samo prodane duše, ki so še včeraj vzklikale Pribićeviću, jutri pa bodo tudi najbolj črnemu vragu, so vzklikale: "Živio Radić!"

Tako je torej moral Radić sramotno oditi iz Ljubljane, v katero je prišel, da bi se maščeval dru Korošču za njegovo potovanje z našim predsednikom Baričem po Dalmaciji in Hercegovini. Če bi Radić imel več časa in bi si ogledal tiste krasne gospodarske in prosvetne ustanove, katere so ustanovili in zgradili slovenski pučani na korist in v dobro svojega naroda samo v Ljubljani, bi imel Radić kaj gledati in potem bi vedel, kaj je slovenskemu narodu Ljudska stranka. In naj pokaže on v Zagrebu in

78 Gubec do Brežica, Radić do Ljubljane, Slobodne Novine, 25. 11. 1925, št. 26, str. 3; Beležke, Gubec do Brežic, Radić do Ljubljane, Slovenec, 26. 11. 1925, št. 269, str. 2–3.

nasploh pri nas na Hrvaškem sadove svojega 20-letnega političnega dela in življenja. Nič ni. Kako si potem drzne priti med Slovence, katere je tolikokrat poimenoval z najgršimi imeni? Ampak po kar je prišel, točno to je dobil. Hrvaški in slovenski pučani so stena, ob kateri se bo razbila ladja gnile in lažne Radićeve politike".[79]

Slovenec je menil, da je Radić ob svojem nastopu nekolikokrat enostavno pozabil, da je v Sloveniji "pred politično zrelim in politično izobraženim občinstvom, da govori pred ljudmi, ki čitajo časopise in so dobro informirani o dogodkih", sicer naj ne bi bilo mogoče razumeti, kako si je upal izreči nekatere stvari, ki naj bi bile že tako vsem popolnoma znane. *Slovenec* se je zgražal nad tem, da je Radić, po njegovem mišljenju, menil, da bi moral Slovencem razložiti "najprimitivnejšo politično in narodnogospodarsko abecedo", kar naj bi le dokazovalo, da je imel Slovence za navadne tepce. Ljudje, ki so se shoda udeležili, naj bi šli na ta shod popolnoma brez vsakega predsodka, tam pa so doživeli razočaranje, je zatrdil *Slovenec*, saj so dobili vtis, da se je Radić iz svojih poslušalcev s temi razlagami norčeval, po drugi strani pa naj bi vse njegove laskave besede zvenele kakor žalitve. Kako bi naj Slovenci, je vprašal *Slovenec* kot kompliment vzeli trditve, da so nadarjeni, ko pa je še nekaj dni pred tem javno izjavil, da so tepci.[80]

Časnik Hrvatske pučke stranke *Seljačke novine* je ob Radićevem obisku v Ljubljani zapisal, da je Radić očitno mislil, da bodo, če bo med Slovence prišel kot kraljevski minister, vsi legli pred njim na trebuhe. Le tri dni po svojem imenovanju za ministra je odpotoval v Slovenijo, da bi, po mnenju *Seljačkih novina*, pokazal SLS, kako močan je postal. *Seljačke novine* so bile mnenja, da je bil Radić prepričan, da bo lahko prevaral Slovence, še posebej zaradi tega, ker so mu "prodane liberalne duše" ves čas pritrjevale. Slovenskim liberalcem naj bi bilo v veliko veselje, da je vsaj en Hrvat minister prišel uničiti SLS, katere sami nikakor niso mogli uničiti. Na vse to so *Seljačke novine* dodale le: "Naj se Radić samo rita, to njegovo politično ritanje bo udarilo ob trde zobe ne samo v Sloveniji, ampak tudi na Hrvaškem."[81]

Demonstracije ob Radićevem prihodu v Ljubljano, pa so izvale, na videz nepomemben, vendar še kako značilen incident. V svojem poročanju je *Slovenski narod* v kratkem stavku izrekel obtožbo, da je demonstracije proti Radiću organizirala SLS.[82] SLS naj bi po mnenju nekaterih organizirala tako sprejem Radića na železniški postaji kot demonstracije po mestu. Beograjska *Politika* pa je objavila članek Gojka Božovića o tem, kaj je v Ljubljani videl in doživel. Iz njegovega poročila je bilo razvidno, da so se demonstracij proti Radiću udeležili tako predstavniki SLS kot predstavniki liberalcev in celo orjunaši.[83] SLS je celo zagotovila, da ima priče, ki so trdile, da so med demonstranti videle precej liberalcev.[84]

Vendar pa je *Jutro* odgovorilo na te *Slovenčeve* obtožbe ter razložilo, da so se istega dne v Ljubljani odvijale tudi dijaške demonstracije pred Univerzo, saj so "napredni" in "nacionalni" dijaki dobili večino na volitvah v "reprezentanco slušateljev univerze". Ti dijaki naj bi torej slavili svojo zmago, ko so se jim od železniške postaje približali demonstranti, ki naj bi upali, da bodo s seboj potegnili tudi "neklerikalno" dijaštvo, vendar pa jim naj to ne bi uspelo. *Jutro* je še opozorilo na dejstvo, da nedeljski *Slovenec* ni poročal o demonstracijah liberalcev, ampak naj bi o tem začel pisati šele, ko so

---

79 Radić isfućkan u Ljubljani, SEN, 4. 12. 1925, št. 49, str. 3.

80 Pene..., Slovenec, 25. 11. 1925, št. 268, str. 1.

81 Radićev ministarski juriš protiv Slovenske Pućke Stranke, Seljačke Novine, 27. 11. 1925, št. 48, str. 2

82 Stepan Radić v Ljubljani, Slovenski Narod, 24. 11. 1925, št. 268, str. 1–2.

83 "G. Radić o sporazumu i – Italiji", Politika, 23. 11. 1925, št. 6316, str. 2.

84 Grda denuncijacija, Slovenec, 24. 11. 1925, št. 27, str. 3.

liberalni časniki opozorili, da je demonstracije organizirala SLS.[85] *Jutro* je zatrdilo, da je SLS demonstracije proti Radiću uradno organizirala ter da so bili med organizatorji tudi katoliški duhovniki. V dokaz svojih trditev je *Jutro* objavilo faksimile okrožnice tajništva SLS, v katerem je bilo zapisano: "Velecenjeni gospod! Vljudno Vas prosimo, da se danes, v petek, 20. t. m. ob osmi uri zvečer udeležite kratkega razgovora, kako bi v nedeljo pozdravili hrvatsko republiko. Razgovor se vrši v posvetovalnici Jugoslovanske tiskarne, I. nad. Ker bo razgovor kratek pričakujemo, da se ga gotovo udeležite". Vabilo je bilo datirano 20. novembra 1925, podpisal pa ga je za tajništvo SLS g. Gabrovšek.[86]

SLS je te trditve in obstoj takšnega dokumenta zanikala. *Slovenec* je ocenil, da so se liberalci Radićeve jeze bali delno iz strahu za obstoj in finančno podporo njihovih dijaških društev, še posebej pa iz strahu pred novo usmeritvijo ministrstva za prosveto, ki naj ne bi bilo toliko nevarno pristašem političnega katolicizma, ki že pod prejšnjo vlado niso uživali nobenih prednosti, ampak naj bi bilo toliko bolj nevarno za liberalne učiteljske organizacije.[87] *Slovenec* je za razlago okrožnice poprosil tajništvo SLS, ki je izjavilo, da so se po mestu širile vesti, da so liberalni krogi pripravljali demonstracije proti ministru prosvete, Stjepanu Radiću, ker je odstavil njihovega "ljubljenca" dr. Pestotnika. Zaradi tega naj bi nekateri člani SLS od tajništva zahtevali, da naj skliče sestanek, na katerem naj bi sprejeli stališče, kako naj pristaši SLS postopajo ob Radićevem prihodu. Na tem sestanku pa naj bi bilo ugotovljeno, da se "radi Radića ne izplača ne za eno ne za drugo stran izpostavljati nobenega našega somišljenika kakim novim persekucijam". Prisotni naj tudi ne bi dobili nobenih navodil, kako naj se ob Radićevem obisku v Ljubljani obnašajo.[88] *Obzor* pa je kasneje poročal, da je demonstracije sicer organizirala "klerikalna mladina", vendar pa so se je udeležili tudi liberalci – mladinci in, kot bi naj *Obzor* izvedel iz zanesljivih virov, se je kasneje zaradi tega dr. Žerjav osebno opravičil Radiću in te demonstracije obsodil.[89]

Po zborovanju v Ljubljani se je Stjepan Radić odpeljal v Veliko Loko na Dolenjskem, kjer je bil ob treh organiziran še en shod. *Slovenec* je poročal, da se je shoda udeležilo med 200 in 600 ljudi, od katerih naj bi bila velika večina pristašev SLS, ki so prišli le iz radovednosti. Shod je otvoril tajnik SKS Bukovec, takoj za njim pa je spregovoril Stjepan Radić, ki je v glavnem ponovil svoj govor iz Ljubljane ter poudarjal, da bi država morala voditi "kmetsko politiko". Vendar pa ni mogel brez napada na SLS in njenega vodjo Korošca, saj je dejal, da je Korošec kot minister za železnice zelo dobro poznal vse železniške postaje, razen Zagreba, saj naj bi se vedno le vozil mimo Zagreba v Beograd. Dodal je še, da je pet ministrov članov HSS zastopalo tudi interese slovenskega ljudstva, dokler Slovenci ne bodo dobili svojega ministra, za kar je izjavil, da upa, da se bo kmalu zgodilo, pri čemer je mislil na Puclja. Govoril je še o nedeljivosti Slovenije in govor končal z vzklikom: "Živeli Slovenci!"[90]

Po Radićevem govoru je nastopil Pucelj, ki je po mnenju *Slovenca*, opravičeval zvezo z Radićem, saj je dejal, da so samostojni kmetijci šest let hodili po napačni poti in se mimo Zagreba vozili v Beograd ter da so šele sedaj prišli na pravo pot in se ustavili v Zagrebu. Izjavil je še, da mu je ob Radiću zelo dobro ter napadel poslance SLS, da niso nič delali ter zaradi tega tudi ničesar niso dosegli. Veliko pozornosti pa je vzbudil govor

85 Politične beležke, Živio Pribićević, živio dr. Žerjav!, Jutro, 25. 11. 1925, št. 274, str. 2.
86 Dokument klerikalne neiskrenosti, Jutro, 27. 11. 1925, št. 276, str. 2.
87 Beležke, Korajža velja, Slovenec, 26. 11. 1925, št. 269, str. 2–3.
88 Beležke, Strah pred Radićem, Slovenec, 28. 11. 1925, št. 271, str. 2.
89 "Dr. Žerjav osudjuje Ljubljanske demonstracije", Obzor, 23. 11. 1925, št. 317, str. 1.
90 Radićev shod v Veliki Loki, Slovenec, 24. 11. 1925, št. 267, str. 3.

župnika Oblaka iz Št. Lovrenca, ki je očrtal razmerje duhovščine proti političnim strankam ter poudaril, da ima cerkev odločilno besedo le v cerkvenih zadevah, kar pa se tiče političnih zadev, pa naj bi imel vsak katolik proste roke pri odločanju, kateri politični smeri se bo pridružil. Njegovemu govoru naj bi Radić sam nadvse živahno pritrjeval.[91] SLS pa nad tem govorom seveda ni bila preveč navdušena. *Slovenec* je komentiral, da Oblak, kljub temu, da že več let ni bil pristaš SLS, ni ravnal prav, ko je nastopil na tem shodu.[92] Časnik *Jutro* je komentiral, da so se SLS začele "tresti hlače", da je izgubljala toliko besed in "nervozno otepala okoli sebe". Po njegovem mnenju naj bi bila ta politična organizacija na zelo trhlih nogah, čim je pokazala tako velik strah, medtem ko na druge politične skupine njegov govor ni napravil večjega vtisa.[93] *Slobodne novine* so menile, da so se Slovenci v Veliki Loki lahko prepričali, kako hitro je Radić spreminjal svoje besede in mnenja, saj je tu pritrjeval stvarem, katere je še v Ljubljani pobijal.[94]

Radić je v *Domu* večino svojih izjav demantiral in novinarje obtožil napačnega poročanja. Zato mu je *Jutro* sporočilo, da je svojo "odvišno govorniško prtljago" znova natovoril drugim, da pa mu Slovenci ne bodo dopustili, da bi kar naprej žongliral z lahkotnimi in nepremišljenimi izjavami ter demantiji in popravki. Zato je Radiću svetovalo, naj svoje nepremišljene izjave pusti na drugi strani Sotle, saj "Slovenci nismo vajeni, da bi nam kdo danes nekaj govoril, kar bi že jutri demantiral in popravljal".[95]

Dogodki v Ljubljani so dobili epilog v "Protestu Jugoslovanskega kluba proti sramotenju dr. Kreka in voditeljev parlamentarnega zastopstva slovenskega naroda od strani ministra Radića", katerega so predsedniku vlade Nikoli Pašiću poslali poslanci Jugoslovanskega kluba in v katerem je bilo zapisano: "Prosvetni minister g. Stjepan Radić je 21. nov. t. l. posetil Ljubljano. Ob tej priliki je imel na banketu, ki je bil prirejen njemu na čast v soboto zvečer govor, v katerem je govoril tudi o dr. Kreku, dr. Korošču in slovenskem parlamentarnem zastopstvu. Po vesteh, ki so jih prinesli opozicijski in vladni listi, je rekel o dr. Kreku, da "je bil sicer bistroumen toda suženj, da je veliko govoril, ni pa bil delaven za narod, da je bil organ Dunaja in Rima, a ne naroda". Dr. Korošca je imenoval popa, mežnarja in sužnja ter se proti koncu svojega govora povzpel do trditve, da oni Slovenci, ki so prišli v Beograd "niso bili Slovenci, ampak smeti". Dr. Kreka, ki je bil dolgoleten voditelj slovenskega naroda, je kot velikega socialnega in kulturnega ideologa poznala vsa Evropa. In ravno tiste dni, ko je slovenski narod na slovesen način praznoval šestdesetletnico rojstva svojega največjega sina dr. Kreka, se je drznil g. Stjepan Radić kot član kraljevske vlade in kot prosvetni minister govoriti o dr. Kreku na skrajno nedostojen način, ki razodeva vsako pomanjkanje pietete in kruto žali čuvstva, ki jih goji slovenski narod do svojega genija. Proti takemu nekvalificiranemu nastopanju g. prosvetnega ministra se kot parlamentarno zastopstvo slovenskega naroda najodločneje zavarujemo in prav tako moramo protestirati najodločneje proti sramotenju sedanjega voditelja slovenskega ljudstva dr. Korošca in slo. parlamentarnega zastopstva. Kdor blati in sramoti poslance, ki jih je slovensko ljudstvo po svojem prepričanju izvolilo, žali to ljudstvo samo. Ker je g. Radić v Ljubljani nastopil kot minister prosvete, kot član kraljevske vlade, kateri Vi načelujete,

---

91 Radićev shod v Veliki Loki, Slovenec, 24. 11. 1925, št. 267, str. 3; "Vera je privatna stvar kakor kak žepni robec", Slovenec, 24. 11. 1925, št. 267, str. 3; Radićev shod v Veliki Loki, Jutro, 24. 11. 1925, št. 273, str. 2; Radićev shod v Veliki Loki, Slovenski Narod, 24. 11. 1925, št. 268, str. 2.

92 "Vera je privatna stvar kakor kak žepni robec", Slovenec, 24. 11. 1925, št. 267, str. 3.

93 Politične beležke, Poset g. Radića in klerikalci, Jutro, 25. 11. 1925, št. 274, str. 2.

94 Gubec do Brežica, Radić do Ljubljane, Slobodne Novine, 25. 11. 1925, št. 26, str. 3.

95 Uvodnik, Jutro, 26. 11. 1925, št. 275, str. 1.

nam je čast vprašati Vas, g. predsednik: Kaj pravi kraljevska vlada k tem izjavam g. ministra prosvete? Prosimo za ustmen odgovor v narodni skupščini."[96]

Še preden je Radić dopotoval v Ljubljano, so Radićevi pristaši v Sloveniji organizirali sestanka v Mariboru in Ljubljani, na katerih so sklenili, da bosta SKS in ZSKL prenehali obstajati in se popolnoma stopili s HSS. *Slovenec* je opozoril, da bodo te stranke obdržale svoje ime, vendar le zaradi tega, da bi na ta način "varali slovenske kmete". Da pa so postali ena stranka s HSS pa naj bi potrjevalo dejstvo, da je bil kot predsednik imenovan Stjepan Radić. *Slovenec* je ta dogodek videl kot dejstvo, da so bili vsi, ki so sledili Radićevi politiki, pod njegovim neposrednim nadzorom, da so žrtvovali avtonomijo Slovenije, slovenski značaj svoje stranke in se popolnoma prepustili "hrvatski komandi". Pucelj in Kelemina sta ostala le še podpredsednika HSS, prvi za ljubljansko, drugi za mariborsko okrožje.[97]

Zaradi tega je bil še bolj čuden dogodek na seji Hrvatskog seljačkog kluba (HSK)[98] 30. novembra 1925 v Beogradu, ki je bila po poročanju dopisnika *Hrvata* nadvse burna, saj je na njej "najmlajši" član tega kluba Pucelj imel daljši govor, v katerem ni prikrival svojega nezadovoljstva z delom in odnosi v tem klubu. Pucelj je izrazil nezadovoljstvo nad predsedništvom kluba, ki je po njegovem mnenju premalo prihajalo med ljudi, da jim ne predstavlja svojega dela, da jim ne daje vpogleda v program svojega dela ter v način izvajanja tega programa. Po njegovem mnenju članov kluba nikoli ni nihče povprašal, kaj želijo in kaj zahtevajo. Pucelj je izjavil, da je nezadovoljen tudi z delom članov kluba, ki so sodelovali v finančnem odboru, saj naj bi bili tam popolnoma pasivni, nič niso govorili, niso izražali svojega mnenja o ničemer, kot je zatrdil. Pucelj je od predsedstva in članov poslanskega kluba HSS torej zahteval, da se mora stanje v njem temeljito spremeniti.[99]

Zanimiv pa je bil tudi govor prekmurskega poslanca Hrupića, katerega nezadovoljstvo je temeljilo na sporu s poslancem Žnidarićem. Žnidarić naj bi namreč v Medjimurju in Prekmurju realiziral novo Radićevo politiko, ne da bi se oziral na interese svojih volilcev. Nekemu "Radiću prijateljskem podjetju" naj bi namreč ta dal koncesijo za sečnjo gozdov v Prekmurju, Hrupić pa je zahteval, da se s tem prekine. Razen tega je omenil akcijo za odkup zemlje, saj naj bi Žnidarić potoval po Medjimurju in Prekmurju in agrarnim interesentom grozil, da jim bodo vzeli zemljo, če je ne bodo kupili po postavljeni ceni, ki je bila zelo visoka in je po Hrupićevem mnenju kmetje ne bi zmogli. Najbolj naj bi bila za ta posel zainteresirana prav Stjepan in Pavel Radić, prvi, ker naj bi si od tega obetal dobre posel, drugi pa kot minister za agrarno reformo, ki bi se lahko nato hvalil, kako dobro je organiziral fakultativni odkup zemlje v Medjimurju. Ta spor med Hrupićem in Žnidarićem je bil zelo oster, vanj so se vmešali vsi člani poslanskega kluba, mnogi pa so zahtevali izključitev poslanca Hrupića iz kluba.[100]

Le nekaj dni kasneje so na nadaljevanju seje poslanci zahtevali, da mora Hrupić svoje izjave demantirati, posebej pa naj bi se za demanti zavzemal Pucelj, saj naj bi, po trditvah *Slovenca*, ta tudi sam imel prste pri teh zadevah in iz njih poskušal skovati dobiček. Vendar pa je poslanec Hrupić možnost demantija zavrnil. *Slovenec* je poročal,

---

96 Protest Jugoslovanskega kluba proti sramotenju dr. Kreka in voditeljev parlamentarnega zastopstva slovenskega naroda od strani ministra Radića, Slovenec, 28. 11. 1925, št. 271, str. 1.

97 Beležke, Slovenski kmetijci in "republikanci", Slovenec, 28. 11. 1925, št. 271, str. 2; Beležke, Pod Radićevo komando, Slovenec, 25. 11. 1925, št. 268, str. 3.

98 Klub predstavnikov HSS v Narodni skupščini.

99 Sukob u klubu radićevaca, Hrvat, 1. 12. 1925, št. 1760, str. 1.

100 Prav tam.

da je Jugoslovanski klub iz Prekmurja sprejel že veliko vlog teh agrarnih interesentov, ki so se pritoževali nad neuradnimi cenitvami zemlje in s tem povezanimi previsokimi cenami ter potrdili Hrupićeve trditve, da so jim grozili, da jim bo zemlja odvzeta, če je ne bodo kupili. Zaradi tega je pri ministru za gozdove in rude Jugoslovanski klub vložil interpelacijo.[101]

13. decembra 1925 je bil v Mariboru sklican zbor Radićevih pristašev, za katerega je bilo poslanih 10.000 vabil.[102] Razširile so se govorice, da se bo tega zborovanja udeležil tudi sam Radić. Predvideni program je zajemal slavnosti banket za Radića v soboto 12. decembra ter v nedeljo zborovanje v Narodnem domu. SLS je svoje pristaše pozivala, naj bodo popolnoma mirni, saj naj jim Radić ne bi mogel škodovati. Na potovanju proti Mariboru je Radiću delal družbo tudi poslanec Pucelj.[103]

Ker je bilo zaradi tega zborovanja v Maribor poslanih zelo veliko orožnikov, je poslanec Žebot s svojimi tovariši iz Jugoslovanskega kluba na ministra za notranje zadeve naslovil naslednje vprašanje: "Gospod minister Štefan Radić, oziroma njegova stranka je napovedala za dne 13. decembra 1925 javno zborovanje v Mariboru. Proti temu, da napravlja g. minister zimski izlet tudi v Maribor, nima nihče nič oporekati. Kakor pa se poroča iz zanesljivega vira iz Maribora, in se te vesti potrjujejo, je politična oblast odredila, da morajo orožniške postaje v okrajih Maribor in Ptuj poslati dne 12. decembra orožnike v Maribor, tako da bo na vsaki postaji ostal samo po en orožnik. Izgleda, da je politična oblast odredila celo mobilizacijo orožništva v strahu za dragoceno Radićevo življenje. Ker Slovenci nismo narod morilcev in ubijalcev, ampak visoko spoštujemo kulturo, mirotvornost in človečanstvo in odklanjamo vsako nasilje, si dovoljujem vprašati g. ministra:

Ali mu je znana mobilizacija orožništva in policije v Mariboru z dne 12. in 13. decembra 1925?

Ali bo g. minister Stjepan Radić iz lastne blagajne plačal stroške mobilizacije?"[104]

Slovenski narod je poročal, da so bili vsi ti orožniki v Maribor poslani zaradi tega, ker so se po mestu razširile govorice, da nameravajo pristaši SLS shod razbiti, resničnosti teh govoric pa časnik ni komentiral.[105]

Trditve o mobilizaciji orožništva pa je vodja policijskega komisarijata v poročilu velikemu županu mariborske oblasti zanikal in zatrdil: "Ob prihodu, ves čas bivanja in ob odhodu ter na shodu je vladal v Mariboru ves čas uzoren red in mir in ni bilo slišati niti žvižganja niti klicev zoper g. Ministra, tako da nisem imel povoda postopati proti nobene osebe. Za vzdrževanje reda ob tej priliki sem pritegnil vse meni podrejene policijske nameščence, ki pa niso prišli niti vsi v akcijo, ker je vladal uzoren red in so se držali prireditelji isto strogo mojih nalog in prej izdelanega načrta. Neresnične so vesti v raznih časopisih o koncentraciji žandarmerije v Mariboru. Ker sem imel dobra in točna obvestila iz katerih sem uvidel, da ne pride do izgredov, nisem niti predlagal koncentracijo žandarmerije, ki bi bila za ta slučaj popolnoma nepotrebna. Vso varnostno službo za vzdrževanje reda teh dni na kolodvoru in v Mestu samem se je vršila pod mojim osebnim vodstvom in le z policijskimi nameščenci, ki so v službi pri kr. polic. komisarijatu v Mariboru".[106] To poročilo je veliki župan poslal ministru Boži Mak-

---

101 Nesoglasje v klubu HSS – Prekmurske zadeve, Slovenec, 3. 12. 1925, št. 274, str. 2.

102 Zborovi radićevaca u Sloveniji, Hrvat, 29. 11. 1925, št. 1758, str. 1.

103 Iz Maribora, Stjepan Radić pride v Maribor, Slovenec, 8. 12. 1925, št. 278, str. 5; Polazak Stjepana Radića u Maribor, Hrvat, 12. 12. 1925, št. 1771, str. 1.

104 Mobilizacija orožništva ob priliki Radićevega shoda, Slovenec, 12. 12. 1925, št. 281, str. 2.

105 Politične vesti, Stepan Radić v Mariboru, Slovenski Narod, 13. 12. 1925, št. 283, str. 2.

106 ARS, Veliki župan mariborske oblasti, Sekretarijat, S 86, 1925, f. 14, 3901–4268, spis 4097.

simoviću s pripisom: "Kakor sem javil že z depešo S. Br. 4097/1 od 13. decembra 1925, niti veliki župan niti srezki poglavar v Mariboru ni odredil nikake koncentracije žandarmerije o priliki bivanja gospoda ministra prosvete Stepana Radića v Mariboru v dneh 12. in 13. decembra 1925. Niti eden orožnik v teh dneh ni bil pozvan z orožniške stanice in dirigiran v Maribor v svrho ojačenja varnostne službe. Le-to so vršili izključno organi lokalne policije, t.j. policijskega komisarijata v Mariboru".[107]

Z Radićem so v Maribor poleg Puclja pripotovali še dr. Stjepan Košutič, Rudolf Herceg, Radićeva soproga in njegov sin Vlatko, Albin Prepeluh ter novinarji. *Hrvat* je poročal, da niti na eni železniški postaji od Zagreba do Maribora ni bilo niti enega organiziranega sprejema za Radića, v Mariboru pa naj bi ga pričakalo največ 30 ljudi, na izhodu iz železniške postaje pa 300 ljudi, ki naj bi ga pričakali s popolnim molkom. *Hrvat* je komentiral, da niti največji pesimisti niso pričakovali takšnega sprejema.[108] *Slovenec* je menil, da je glede na sprejem, ki ga je Radić v Mariboru doživel, bil edini uspeh njegovega prihoda, da je Maribor videl Radića, Radić pa je videl Maribor.[109]

Hrvat je menil, da Radićevo zborovanje v Mariboru ni imelo nobenega pomena, saj naj bi na zborovanje v Ljubljani pritegnil tisti sloj ljudi, ki so prehajali iz stranke v stranko ter uradništvo njegovega ministrstva, v Mariboru pa naj bi bil bolj predmet radovednosti in ne političnega zanimanja. Ta časnik je na podlagi tega ocenil, da je bil narod v tem predelu Slovenije "politično moder", da tu stranke svojih pristašev niso mogle zadržati samo z bučnimi skupščinami, ampak z močjo kulturnih, gospodarskih in socialnih organizacij. Razen tega pa je bila v tem delu Slovenije močna SLS, kateri ne bi mogla škoditi niti velika Radićeva priljubljenost, še posebej ne po tem, ko je Radić zapustil opozicijo. Da so se stranke tega zavedale naj bi dokazalo dejstvo, da so Radiću pustile popolnoma proste roke pri organizaciji sprejema in skupščine, njihovo prepričanje pa je potrdil tudi popolnoma miren in maloštevilen sprejem ob njegovem prihodu v Maribor. *Hrvat* je opozoril, da je v Mariboru bilo za skupščino le malo zanimanja, tistim, ki pa bi želeli Radića videti vsaj iz radovednosti, pa ni bilo omogočeno niti to, saj skupščina ni bila javna, ampak naj bi bila v bistvu le navaden zbor zaupnikov stranke. Vsi udeleženci so morali imeti trikrat potrjena vabila in so morali priti skozi šest kontrol od vhoda do dvorane. Na skupščino pa naj bi bili večinoma povabljeni radikalci, narodni socialisti, liberalci in Nemci.[110]

K Radiću je v času njegovega bivanja v Mariboru prišla tudi večja deputacija štajerskih Nemcev iz Maribora in Celja, ki mu je izročila zelo obsežno spomenico, v kateri so bile navedene želje Nemcev glede nemških šol v Mariboru in ostalih mestih mariborske oblasti. Nemci so od njega zahtevali, naj ugodi njihovim zahtevam ter jim dovoli večje koncesije v osnovnih in srednjih šolah. V odgovor je Radić med drugim štajerske Nemce poprosil, naj posredujejo pri svojih sorojakih v Avstriji, da bi tudi tam rešili šolsko vprašanje slovenske manjšine, s čimer bi bile zadovoljene zahteve obeh manjšin.[111]

Nedeljsko skupščino je z govorom odprl Ivan Pucelj, ki je v svojem govoru med drugim obsodil delo dr. Korošca ter navedel razloge, zakaj se je SKS pridružila HSS, nato pa je besedo prevzel Radić. *Slovenec* je menil, da je v času, ko je slovensko javnost razburila vest, da namerava reducirati ljubljansko univerzo,[112] to Radić v Maribor tudi

---

107 Prav tam.

108 Radićev fiasko kod dočeka u Mariboru, Hrvat, 13. 12. 1925, št. 1772, str. 1.

109 Prihod St. Radića v Maribor, Slovenec, 13. 12. 1925, št. 282, str. 1.

110 Radićev jučerašnji neuspjeh u Mariboru, Hrvat, 14. 12. 1925, št. 1773, str. 1.

111 Stjepan Radić v Mariboru, Slovenski Narod, 15. 12. 1925, št. 284, str. 2.

112 V začetku decembra so se namreč razširile vesti, da je Radić izjavil, da bo ljubljanska univerza "reducirana", g. Pesarić, podtajnik v ministrstvu za šolstvo je dopisniku *Slovenskega Naroda* izjavil, da je bil

prišel potrditi.[113] *Slovenec* je zaradi tega zapisal, da Slovenci želijo takšno univerzo kakršno so imeli do tedaj ter da zahtevajo popolno enakopravnost z beograjsko in zagrebško univerzo, saj naj bi prva dobila čez 17 milijonov, druga več kot 10 milijonov, ljubljanska pa le 2,5 milijona dinarjev. Na Radićevo pojasnilo, da redukcijo univerze vplivajo gospodarske težave pa *Slovenec* ni dal nič, saj naj bi si Slovenija svojo univerzo tako ali tako že sama plačala z davki, ki so bili višji kot v drugih delih kraljevine.[114] Številne slovenske politične stranke in organizacije so 16. decembra 1925 podpisale izjavo proti zamisli prosvetnega ministra Stjepana Radića o ukinitvi ljubljanske univerze.[115]

Ob obisku Maribora pa je Radić sprožil škandal tudi s svojim govorom na slavnostnem banketu v njegovo čast, večer pred skupščino. Izjavil je namreč, da "je slovensko ljudstvo bilo razpeto med dvema razbojnikoma in sicer med pokojnim dr. Krekom,[116] ki se je spokoril, in dr. Korošcem, ki se ni spokoril". *Slovenec* je trdil, da je

---

zakon o univerzah še vedno nespremenjen, da pa je bil minister Radić mnenja, da so bile za potrebe države tri popolne univerze odveč. *Slovenec* je menil, da je prišel čas, ko bi morali Slovenci pokazati svojo solidarnost in pokazati, da "je slovenska univerza naše narodno-kulturno svetišče, na katero položiti roko ne dovolimo nikomur" ter jasno povedal: "Ako bi se g. Radić v resnici osmelil poizkusiti napovedani udarec na našo univerzo, bomo Slovenci smatrali to kot vojno napoved in g. Radić naj si posledice sam pripiše". 6. decembra 1925 pa je na zborovanju okrajnega odbora SLS na Ptuju Korošec v svojem govoru med drugim izjavil: "Slovensko vseučilišče je torišče slovenskega znanstvenega delovanja, katerega potrebujemo vsi slovenski stanovi za svoj napredek, svojo kulturo. Z občudovanjem gledamo koliko kulturnega dela, in to trajnega, so izvršili slovenski znanstveniki že v teh par letih, odkar imamo univerzo. Kdor stega svoje roke proti njej, stega je proti bitni korenini slovenskega življa, ta je naš neprijatelj, a mi njegovi do konca dni". Redukcija ljubljanske univerze, Slovenski Narod, 6. 12. 1925, št. 278, str. 1; Beležke, Zaradi slovenske univerze, Slovenec, 6. 12. 1925, št. 277, str. 2; Govor dr. Korošca v Ptuju, Slovenec, 8. 12. 1925, št. 278, str. 2.

113 Dolenc Ervin, Kulturni boj, Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929, Ljubljana 1996 (dalje: Dolenc ...), 223–225; Radićev govor v Mariboru, Slovenec, 15. 12. 1925, št. 283, str. 2; Veliki prosvjetni govor predsj. Radića u Mariboru, Dom, 16. 12. 1925, št. 33, str. 1–3; Mikuž, str. 333.

114 Ofenziva g. Radića, Slovenec, 15. 12. 1925, št. 283, str. 1.

115 Perovšek, str. 247.

116 Ob tej, že drugi žalitvi pokojnega dr. Kreka, je časnik HPS *Seljačke novine* objavil članek dr. Augusta Juretića, v katerem je primerjal ta dva politika, Radića in z njegove strani toliko kritiziranega Kreka: "Krek in Radić! Eden proti drugemu sta kot resnica in laž, kot požrtvovalnosti in pohlepna sebičnost, kot poštenje in prevara, kot ljubezen in sovraštvo. Krek je delal dvajset let in sadovi tega dela so neprecenljive vrednosti. Radić je delal dvajset let in sadovi njegovega dela so neizmerno škodljivi za drugo prihodnost hrvaškega naroda. **Krek je vedel, da brez globoke vere in čednosti za narod ne obstaja niti sreča niti blagostanje, in karkoli je začel delati, se je trudil, da bi bilo zgrajeno na trdnem verskem temelju. Krek je videl, da narodi brez vere propadajo, pa mu je bilo najvažnejše, da narodu ohrani vero.** Radić pa včasih odkrito, včasih prikrito seje seme nevere in brezverstva. **Krek poln ljubezni do naroda opominja, svetuje, okrega, da bi odvrnil svoj narod od pijanstva, grešnega življenja, zavisti, sovraštva in nesloge.** Radić poln samega sebe laska narodu in ga hvali, kot da nima nobene napake. **Krek je preziral hvalo in bil vesel pohvale, katero mu je dajala lastna vest,** Radić v pesmicah veliča sebe, da se prikaže kot velik in zaslužen človek. **Krek je vedno, kadar so mu dopuščali posli, živel na vasi in učil kmeta čitati in pisati, ker je to za verskim temeljem prva stopnica v narodnem napredku.** Radić se preoblači iz gosposke v kmečko obleko in odhaja na vas, vendar ne, da bi kmeta naučil pisati in brati, ampak da bi ga duševno prevaril, kot ga je prevaril s svojo obleko. **Krek je zbiral kmete in jim ustanovil kmečko hranilnico, kmečko zadružno trgovino, učil jih je ljubezni, sloge, varčevanja, umirjenega življenja, ker brez tega ni blagostanja.** Radić ne skrbi, da bi kmeta gospodarsko povzdignil, prepušča ga na milost in nemilost vaškemu židu, trgovcu in oderuhu. **Krek je odhajal med delavce, živel kot delavec, ustanovil jim je delavsko organizacijo, ki se bo borila za pravično plačanje dela.** Radić brez sočutja gleda tisoče delavcev, ki lačni hodijo po ulici mimo njegove

Radić sam spoznal, da je s to izjavo naredil napako, zaradi tega naj bi na poti iz Maribora v Beograd k sebi poklical novinarje, pregledoval njihove zapiske in jih prosil, naj ne poročajo o tem, da je rekel, da sta Krek in Korošec razbojnika, ampak naj bi napisali samo, da je rekel, da je slovenski narod razpet med Kreka in Korošca.[117]

Očitno je bilo, da so bili drugi člani vlade nadvse zaskrbljeni zaradi Radićevega potovanja v Maribor, saj so od velikega župana mariborske oblasti z odlokom zahtevali podrobno poročilo o gibanju Stjepana Radića po prihodu v Maribor. V poročilu vodje policijskega komisarijata, ki je bil poslan ministru Boži Maksimoviću je bilo zapisano naslednje: "Pozivno na tamošnji odlok z dne 11. decembra 1925 Pov. S. Br. 111 čast mi je poročati o prihodu in bivanju gospoda Ministra prosvete Stjepana Radića sledeče:

Gospod Minister je prispel v Maribor v soboto dne 12. XII. 1925 ob 16h z beograjskim brzovlakom iz Zagreba v spremstvu bivšega ministra in nar. Poslanca Pucelj, nr. Poslanca dr. Košutića, žurnalista dr. Cihlarsa, publicista in vodja slovenske kmetske stranke Albina Prepeluha iz Ljubljane.

Na kolodvoru so pričakovali prihod g. Ministra gosp. Veliki župan mariborske oblasti, komandant mariborskog vojnog okruga pukovnik Stojadinović, šef prosvetnega oddelka, ravnatelj višje gimnazije dr. Planinšek in šef policijskega komisarijata polic. nadsvetnik Keršovan.

Na kolodvoru in pred kolodvorskim poslopjem se je nabralo mnogo občinstva.

Gospodu ministru so se javile vodje oblasti in na to je pozdravil g. Ministra prosvete advokat dr. Faninger, kot predsednik mesnega odbora slovenske km. stranke. Dr. Rosina kot predsednik mladinske organizacije in Klemen, kot zastopnik delavske organizacije omenjene stranke. Hčerka gosp. dr. Faningera v spremstvu matere je darovala g. Ministru velik bouquet belih rož. Navzoči so vzklikali Živijo Radić! Na kar se je odpeljal g. Minister s spremstvom v stanovanje g. Faningerja v Cankarjevi ulici 6.

Kmalu na to je odšel g. Minister na ogled sledečih šol: I. dekliška meščanska šola v Cankarjevi ulici, višjo državno gimnazijo in sadjarsko in vinarsko šolo v Krčevini. Potem je sprejel v stanovanju dr. Faningera nekoliko delegacij, nakar je odšel po mestu.

---

trgovine. **Krek se je kot lev boril za svobodo in pravico svojega naroda, ne da bi se bal smrti.** In vidimo sad dela dr. Kreka. Tudi sam Radić priznava, da je **Slovenija najnaprednejša pokrajina naše države.** V Sloveniji je najmanj nepismenih ljudi, tam skoraj ni vasi, v katerih ne bi bilo prosvetnih društev, čitalnic, knjižnic. Oderuhov židov v Sloveniji skoraj ni, ker je v vsaki župniji vsaj nekaj zadrug. Domača obrt je na najvišji stopnji in najbolj razvita, ker jo podpirajo zadruge, izpopolnjujejo pa obrtne šole. Politična zavest in razumevanje političnih vprašanj sta najbolj razviti v Sloveniji. **Slovenci danes s svojimi prosvetnimi, gospodarskimi in političnimi organizacijami predstavljajo silo, katero spoštuje vsaki njihov sovražnik.** Vse to je sad dela dr. Kreka.

Kaj pa pri nas Hrvatih? Hvala Bogu, tudi pri nas se organizirajo šole za odrasle, za nepismene, tudi pri nas so začela delovati prosvetna društva. Orli so že v vsakem mestu, pa tudi zadruge so se začele lepo razvijati. Tudi pri nas so ljudje, ki se hvalijo, da bodo pozdravili vse napake in grehe, ki jih ima naš narod. Obstajajo ljudje, ki požrtvovalno delajo, da tudi naš narod prosvetno dvignejo, da ga dvignejo gospodarsko in ga ojačajo politično. Vendar pa začuda niti enega od teh ni vzgojil Radić. Vsi oni so **Krekovi učenci.** Krek je v njihova srca vsadil ljubezen do kmeta in delavca, on jih je poučil, kako bodo pomagali kmetu in delavcu. A tisti mladi Hrvati, ki so Kreka izbrali za svojega učitelja in svojega vodjo, so našli precej zanemarjeno polje svojega dela. **Če bi se Radić zgledoval po Kreku, mi danes ne bi imeli nepismenih ljudi, pri nas ne bi bilo zaostalih in zapuščenih krajev, tudi pri nas ne bi bilo židov po naših vaseh, prav gotovo pa nas ne bi stiskali centralistični obroči, kot nas na žalost danes stiskajo.** Po zaslugi samega Radića se hrvaški narod niti v enem pogledu ni pomaknil proti naprej... Zato mora vsaki Hrvat s spoštovanjem govoriti o tako velikem vodji bratskega slovenskega naroda." Dva političara i plodovi njihova rada, Seljačke Novine, 24. 12. 1925, št. 52, str. 5.

117 "Krek in Korošec razbojnika!", Slovenec, 15. 12. 1925, št. 283, str. 2.

Korošec: — Zelo te škanjuje, če se upaš, da me boš mogel premagati.
Radlč: — Varaš se, dragi Antone, ako misliš, da te konačno ipak ne ću svladati! Ako te i ne oborim, još uvijek mogu s tobom da napravim... sporazum.

Zvečer se je vršil v mali dvorani Narodnega doma banket, pri katerem je ostal g. Minister do 23h.

V nedeljo dne 13. XII. 1925 si je ogledal g. minister prosvete državno realko in zavode samostanskih šol šolskih sester v Samostanski ulici.

Ob 10h se je vršil v Veliki dvorani Narodnega doma shod zaupnikov H.S.S. in Sl. Km. Stranke samo za povabljene. Navzočih je bilo 1600 do 1800 oseb. Govoril je zelo obširno g. Minister prosvete Radić. Po shodu si je ogledal g. Minister grajsko klet, kjer se mu je predstavila neka deputacija, na kar je odšel na obed k dr. Faningerju in na to na

glavni kolodvor, kjer se je zbralo precejšnje število ljudstva. Ob 15h je odpotoval s spremstvom proti Zagrebu".[118]

Ob odhodu iz Maribora pa je Radić novinarjem predstavil svoje vtise. Ocenil je, da je bila skupščina v Mariboru boljša od skupščine v Ljubljani, saj naj bi bilo v Mariboru na skupščini prisotnih tri četrtine pristašev stranke, v Ljubljani pa le polovica. Razen tega je omenil, da je moral v Ljubljani govoriti slovensko, da bi ga ljudje razumeli, v Mariboru pa je lahko govoril hrvaško, ker naj bi bil vsak prebivalec Štajerske zelo povezan s Hrvaško. Ocenil je, da se je kmečko gibanje v Mariboru razširilo bolj uspešno kot v Ljubljani.[119]

V zvezi z Radićevim obiskom v Mariboru je zajedničarski *Hrvat* ocenil, da je bilo pisanje zagrebškega tiska o Radićevih velikih uspehih v Sloveniji, tendenciozno, in pri tem navajal *Marburger Zeitung*, ki je precej ironično zapisal, da ga bodo Slovenci imeli radi le pod pogojem, da bo rešil njihove upravičene pritožbe proti politiki, ki jo je vodil Beograd. *Slovenec* pa je ocenil, da je bila Radićeva ofenziva, kakor so prihod Stjepana Radića v Slovenijo opisovali njemu naklonjeni časniki, vse prej kot strankarska, saj naj bi postajalo vedno bolj očitno, da je bila to ofenziva "naravnost proti slovenskemu narodu", v tem trenutku pa naj bi bil glavni udarec namenjen slovenski univerzi. Zaradi tega je *Slovenec* menil, da je bil boj napovedan in pozval: "Slovenci vkup!".[120]

Večernja pošta je zapisala, kot je poročal *Slovenec*, da je dr. Korošec stopil v zvezo z vsemi političnimi strankami, ki bi mu lahko pomagale v boju proti Radićevi agitaciji v Sloveniji, pri čemer naj bi Korošec uporabil vse Radićeve izjave tako s Krškega polja, Ljubljane, kot tudi iz Maribora. V klubu HSS naj bi Radića opozorili na to možnost in na ta opozorila naj bi Radić odgovoril le: "Kaj se hoče? Kranjci sovražijo Italijo. Tisto, kar sem v Ljubljani rekel, je bilo popularno. To bo koristilo politiki sporazuma.[121] Ali mislite, da v Rimu ne bodo razumeli, zakaj sem moral v Ljubljani tako govoriti?" *Slovenec* je na podlagi te njegove izjave ocenil, da je Radić Slovence zelo podcenjeval, Italijane pa precenjeval, Slovence naj bi imel za preveč neumne, Italijane pa za preveč pametne. Vendar pa se je po mnenju *Slovenca* še kako zmotil, saj Slovenci niso "šli na njegove limanice", Italijani pa za njegove izjave niso pokazali nikakršnega razumevanja.[122] Na razne komentarje o Radićevi ofenzivi na Slovenijo pa je *Slovenec* odgovarjal le, da je Radić s to svojo ofenzivo SLS naredil toliko koristi, da bi si zaslužil, da postane častni član SLS.[123]

Slovenec je menil, da je imel Radić v Sloveniji sicer svoje politične interese in je bilo zaradi tega njegovo gostovanje v Sloveniji čisto razumljivo, vendar pa se je vprašal, ali je bil Radić res pozvan, da bi vodil politiko slovenskega naroda. Opozoril je, da je Radić s svojo predajo sprejel velesrbski program Pašićeve notranje politike, da je priznal vidovdansko ustavo, centralizem in narodno enotnost in naj bi Pašiću v posebnem zaupnem pismu obljubil, da bo katolike počasi prevedel v pravoslavno vero. V

---

118 ARS, Veliki župan mariborske oblasti, Sekretarijat, S 86, 1925, f. 14, 3901–4268, spis 4097.

119 Izjava predsjednika HSS novinarima o skupštini u Mariboru, Dom, 16. 12. 1925, št. 33, str. 4.

120 Radićev jučerašnji neuspjeh u Mariboru, Hrvat, 14. 12. 1925, št. 1773, str. 1; Ofenziva g. Radiča, Slovenec, 15. 12. 1925, št. 283, str. 1.

121 Radić je v govoru v Ljubljani ostro napadel "fašistovsko" Italijo. Odmevi njegovega govora v tujini so pokazali, da so predstavniki drugih držav na ves dogodek gledali kot na mednarodno afero, saj je bil Radić navsezadnje minister v vladi Kraljevine SHS. Njegove izjave pa so izzvale uraden protest in intervencijo italijanskega veleposlanika Bordrera. Radić nemogoč kot odgovoren državnik, S, 27. 11. 1925, št. 270, str. 1; Radićeva ofenziva v Sloveniji, Jutro, 24. 11. 1925, št. 273, str. 2.

122 Beležke, Radić, Kranjci in Italijani, Slovenec, 16. 12. 1925, št. 284, str. 2.

123 Beležke, Častni član SLS, Slovenec, 8. 1. 1926, št. 5, str. 5.

praksi naj bi Radić v posvetovanju o proračunu pokazal, da ga gospodarsko izkoriščanje in zapostavljanje Slovenije ni skrbelo. *Slovenec* je menil, da je bilo popolnoma razumljivo, da je Radić v Sloveniji našel pristaše v času, ko se je še boril za federativno ureditev države, kljub "svoji nezanesljivosti in vrtoglavosti". Ko pa se je odrekel svojemu republikansko-federalističnemu programu in sprejel program srbske radikalne stranke, naj bi se vsak njegov morebitni pristaš najprej vprašal, ali je pametno "preko Radića služiti velesrbstvu Pašića" in če bi že to želeli, ali ne bi bilo bolje stopiti v Pašićevo službo neposredno. *Slovenec* pa je dodal, da zavedni Slovenci ne morejo biti člani stranke, ki ni v prvi vrsti služila slovenskemu narodu.[124]

Radićevi zavezniki v Sloveniji, zlasti Pucelj, Prepeluh in Marušič so bili zelo aktivni, kar je predvsem Puclju v svojem govoru na skupščini v Dubrovniku, 2. februarja 1926, Radić tudi priznal. Med drugim je Radić dejal, da je Pucelj v Sloveniji vzpostavil sijajno organizacijo, njegovo delo naj bi bilo "pravljica". Dodal je, da so Slovenci kmečko stranko sprejeli kot svojo in njeno vodstvo prepustili njemu samemu, napovedal pa je tudi, da bodo na prvih naslednjih volitvah formalno nastopili kot del hrvaškega kmečkega gibanja.[125]

Radićevi pristaši v Sloveniji so brezpogojno podpirali njegovo politiko. To se je pokazalo tudi na sestanku Zveze kmetskega ljudstva, ki je bil sklican v začetku februarja 1926 in na katerem so udeleženci podprli politiko sporazuma v državi in v Sloveniji. Zatrdili so, da bo Zveza še naprej zastopala enako politično usmeritev in bo z vsemi svojimi možnostmi delovala za čim tesnejše sodelovanje med Slovenci in Hrvati. Delegati so ugotovili, da se je kmečko gibanje v Sloveniji vedno bolj širilo ter sklenili, da se mora Zveza reorganizirati in pretvoriti v politično stranko, zaradi česar so izvolili posebno komisijo, ki naj bi vkratkem izdelala organizacijski statut.[126]

Popolnoma obratno pa je o uspešnosti Radićeve organizacije v Sloveniji poročal *Slovenec*, ki je trdil, da radićevci niso imeli sreče s svojimi okrajnimi in krajevnimi odbori, saj naj bi v okraju Slovenj Gradec izgubili prav vse odbornike, v Bresternici pri Mariboru je od dvanajstih članov odbora ostal samo eden, vsi drugi pa naj bi se odpovedali sodelovanju s stranko "ki je prej šarila z republiko, a sedaj je Radić še hujši monarhist nego radikali". *Slovenec* je menil, da ljudje radićevcem niso več zaupali in jih niso marali zaradi tega, ker so doma ljudem trdili, da so proti prevelikim davčnim obremenitvam, v Beogradu pa so glasovali za vsak predlog vladajoče koalicije. Zaradi tega naj bi radićevcem primanjkovalo mož in ko so sestavljali okrajne odbore, naj bi v njih, po trditvah *Slovenca,* imenovali same pristaše SLS. Tako naj bi v Bresternici za blagajnika okrajnega odbora izvolili g. Franca Vračka. Vračko in še dva druga pristaša SLS, Čeh in Ravnjak, so javno izjavili, da so bili brez njihovega pristanka imenovani v odbor in da z Radićevo stranko nimajo nobene povezave. Vendar pa je *Kmetski list* objavljal cele sezname imen novih odbornikov, po mnenju *Slovenca* pa naj bi Radićevi pristaši v Sloveniji to počeli zaradi tega, da bi na ta način iz Radića izvlekli denar.[127]

Ta odpor Slovencev do radićevskega gibanja v Sloveniji naj bi med drugim pokazal tudi shod, ki sta ga Radić in Pucelj organizirala v Jurovskem Brodu, ki je sicer na hrvaškem ozemlju, vendar pa so HSS-ovci računali tudi na veliko udeležbo slovenskih pristašev, predvsem iz Bele krajine, vendar so bili razočarani. Tako *Slovenski narod* kot *Slovenec* sta si bila edina, da je bil ta shod, ki naj bi pomenil veliko "manifestacijo za hrvatsko in slovensko pobratimstvo" ponoven Radićev neuspeh in dokaz nepriljub-

---

124 Gostovanje, Slovenec, 2. 2. 1926, št. 26, str. 1.

125 Predsjednikov govor na skupštini u Dubrovniku dne 2. veljače, Dom, 3. 2. 1926, št. 5, str. 4–5.

126 Politične vesti, Radićevci v Sloveniji, Slovenski Narod, 17. 2. 1926, št. 38, str. 2.

127 Naša politika, Radićevci nimajo sreče, Slovenec, 26. 2. 1926, št. 47, str. 5.

ljenosti njegove nove politične usmeritve. Po mnenju *Slovenca* naj bi Radić to zborovanje sklical na meji zaradi tega, ker je upal, da ga bodo v primeru, če bodo njegovi hrvaški volilci njegov nastop zavrnili, podprli njegovi slovenski pristaši, vendar pa so ga prav ti pustili na cedilu, saj se razen redkih sploh niso prikazali.[128]

Radićev govor na tem shodu ni dvignil toliko prahu, kot so ga njegovi govori na Krškem polju, v Ljubljani in Mariboru. Govoril je o vojaški, davčni in šolski obveznosti ter o splošni volilni pravici. Največ odobravanja je med ljudmi požela njegova izjava, da naj slovenski fantje vojsko služijo v Sloveniji, hrvaški na Hrvaškem, srbski pa v Srbiji. Radićev govor naj bi znova dokazal dvoličnost njegove politike, saj je, kot je opozoril *Slovenec*, Radić s svojim slovenskim pristašem Pucljem glasoval za vse vojne kredite in se k razpravi ni prijavil niti en govornik njegovega poslanskega kluba, da bi pojasnil želje njegovih slovenskih in hrvaških volilcev, njegovi poslanci pa so ploskali tudi vojnemu ministru, ko je ta trdil, da lahko slovenski in hrvaški fantje vojsko služijo tudi v Makedoniji. V Jurovskem brodu pa je vse to pozabil, je opozoril časnik SLS, in govoril prav nasprotno. Še največ zanimanja, predvsem med prisotnimi Slovenci, pa naj bi vzbudil govor poslanca Ivana Puclja. Ta je zbranim razložil, da pomeni shod v Jurovskem Brodu način zbliževanja med Hrvati in Slovenci, nato pa je napadel dr. Korošca, ker s svojo stranko ni želel slediti Radiću po tem, ko je ta spremenil svojo politiko. Napadel je sredstva katerih se je posluževala SLS v boju proti HSS ter izjavil, da je Korošec hvalil Hrvate, ko je potreboval Radića, da bi lahko z njegovo podporo štirje ministri SLS sedeli v vladi. Ko pa je prekinil vse zveze z Radićem in s Hrvati, ker ni bil v vladi, pa je kar naprej kritiziral vsako potezo HSS, je zatrdil Pucelj. V svojem govoru je še opravičeval sodelovanje poslancev v HSS pri sprejemanju proračuna, saj naj bi bil ta proračun, kot je zatrdil, najboljši.[129]

Slovenec je Radićev nastop na tem shodu nadvse ostro komentiral: "Tako se je g. Radić v nedeljo zopet pripeljal med seljake, to pot med Belokranjce, pripovedoval jim svoje pravljice in razlagal "seljački" program svoje vlade. O tem programu pa niso slišali naši Belokranjci prav nič, pač pa toliko več o vojaštvu in vojnih potrebah. Sam gospod vojni minister ne bi bil mogel bolje zagovarjati velikanskih kreditov za vojsko, ki jih je postavila ta vlada v svoj proračun, kakor je to storil g. Radić, seljački minister. Razlagal je g. Radić svojim poslušavcem tudi splošno vojaško, šolsko in davčno dolžnost državljanov v demokratični državi. Vse to ve naš kmet že davno brez g. Radića in se nobeni teh dolžnosti tudi ne upira, najmanj šolski, toda dolžnosti morajo biti za vse državljane enake, kakor morajo biti tudi za vse enake pravice. Ravno tega pa naš kmet ne najde, najmanj pa pri davkih. Zakaj mora plačevati slovenski kmet trikrat večji davek nego kmet tam doli na jugu, in zakaj so podpore, ki jih vlada dolguje za kmetijstvo, petkrat manjše kot za Srbijo, kjer živi kmet v brezprimerno boljših razmerah kakor naš. Tega pa g. Radić slovenskim kmetom, ki jih je pregovoril g. Pucelj, da so šli poslušat tega velikega seljačkega preroka, seveda ni pojasnil. O tem je molčal ko riba".[130]

Po mnenju *Slovenca* je shod v Jurovskem Brodu pomenil mejnik v politiki HSS, saj naj bi dokazal vedno večje nezadovoljstvo ljudi nad politiko te stranke. Vse Radićeve izjave o "blagoslovu vojske in davkov" naj bi ljudem odprli oči, večletno tolaženje ljudi z republiko pa se ni moglo nadaljevati z izjavami o "seljački prosveti in razumnosti". To

---

128 Neuspel shod gg. Radića in Puclja v Metliki, Slovenski Narod, 16. 3. 1926, št. 61, str. 1; Radićev shod v Jurovskem brodu, Slovenec, 16. 3. 1926, št. 62, str. 2.

129 Radićev shod v Jurjevskem brodu, Slovenec, 16. 3. 1926, št. 62, str. 2; Seljačka demokracija kod Slovenaca, Hrvata, Srba i – Bugara, Dom, 17. 3. 1926, št. 11, str. 1–2.

130 "Seljačka" vlada, Slovenec, 17. 3. 1926, št. 63, str. 1.

ljudsko nezadovoljstvo naj bi najbolje dokazal molk med skoraj vsemi govori na shodu.[131] *Slovenec*, ki je ocenil, da je takšna Radičeva politika nadvse pripomogla k uspehu SLS med ljudstvom, pa je še dodal, da je lahko SLS Radiću in njegovim oprodam le hvaležna, saj so s svojim delom Slovencem dokazali, da lahko zmaga le doslednost ter da hlapčevska služba v Beogradu slovenskemu in hrvaškemu kmetu ni prinesla nikakršnega olajšanja.[132]

V takem razpoloženju je RR vlada praznovala obletnico govora Pavla Radića v Skupščini, s katerim se je HSS odpovedala vsem svojim načelom in podprla centralizem. *Slovenski narod* se je ob tem dogodku spomnil, kako so si idealisti in optimisti takrat obetali "zlate čase" in da so celo pristaši nasprotnih strank verjeli v pozitiven vpliv Radićevega sodelovanja v vladi. Vendar pa je bilo po trditvah kroga okoli *Slovenskega naroda* razočaranje veliko, saj Radićev vpliv na vlado ni bil v nobenem oziru koristen. Upravni centralizem je še hujši, nered in zastoj v ministrstvih še večja, davki višji, državno poslovanje nič boljše. Razen tega pa Radić ni uspel, kot so poudarili, niti zajeziti korupcije, proti kateri se je prej tako boril.[133]

V dnevih okoli obletnice je namreč prišlo do razkritja velike korupcijske afere "Rade Pašić – Dragiša Stojadinović".[134] V tej aferi so, kot so trdili hrvaški in slovenski opozicijski časniki, radićevci ostali popolnoma mirni in se niso želeli vmešavati. Govorili naj bi celo, da se njih ne tiče, če kdo krade državno imetje, po drugi strani pa so, kot je trdil *Hrvat* izjavljali, da v vladi vršijo kontrolo. Radićevski *Dom* pa o tej aferi v začetku ni objavil niti besedice, kar v opoziciji prav tako ni bilo sprejeto z odobravanjem.[135] *Slovenski narod* se je ob teh dogodkih ponorčeval, da je bilo videti, kakor da je usoda želela blamirati Radića in je prav ob obletnici na površje izplavala ena najhujših in najostudnejših afer, kar jih je država doživela.[136]

Ne glede na vse ocene, da so radićevci ob razkritju afere Pašić – Stojadinović ostali mirni, pa Radić ob živahni protikorupcijski agitaciji, ki je zajela vso državo, ni mogel ostati ravnodušen. Politik, ki je nekoč v opoziciji slovel kot največji borec proti malverzacijam v državni upravi, je tudi tokrat podprl opozicijo, ki je marca v interpelaciji razkrinkala korupcijske posle Pašičevega sina.[137]

To pa je bil šele začetek krize v vladi, ki so jo izzvali predvsem radićevci. 4. aprila 1926 je Pašić z vlado odstopil, Radić pa je na shodu svojih pristašev na Sušaku zatrdil, da je Pašić izgubil podporo HSS ter da bodo v novi vladi prav gotovo tudi predstavniki Slovencev.[138] Mandat za sestavo nove vlade je dobil Nikola Uzunović.[139] Opozicija, ki

---

131 Naša politika, Radićev shod v Metliki, Slovenec, 17. 3. 1926, str. 2.

132 Shodi SLS, Slovenec, 27. 3. 1926, št. 71, str. 2.

133 Lepa obletnica, Slovenski Narod, 28. 3. 1926, št. 70, str. 1.

134 Rade Pašić je bil vpleten v številne afere in je pomembno politično vlogo njegovega očeta Nikole Pašića izkoristil za svoje številne špekulacije in korupcijo. Med drugim je bil vpleten v afero Trbovlje, afero z državnimi čeki, afero z italijanskim posojilom itd. Vse te afere so prišle v javnost po zaslugi Dragiše Stojadinovića, ki je trdil, da na ta način želi pomagati stranki in izkoreniniti korupcijo. Več o tem v: Kulundžić Zvonimir, Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji, Zagreb 1968 (dalje: Kulundžić ...), str. 272–293.

135 24 sata politike, Hrvat, 25. 3. 1926, št. 1871, str. 1.

136 Lepa obletnica, Slovenski Narod, 28. 3. 1926, št. 70, str. 1.

137 Rahten Andrej, Slovenska Ljudska Stranka v beograjski skupščini, Jugoslovanski klub v parlamentarnem življenju Kraljevine SHS 1919–1929, Ljubljana 2002 (dalje: Rahten ...), str. 134.

138 Stjepan Radić o situaciji i o novoj vladi, Hrvat, 6. 4. 1926, št. 1881, str. 2; Radić se opravičuje in prerokuje, Slovenec, 7. 4. 1926, št. 78, str. 1–2; Radić napoveduje vstop SLS v vlado, Slovenski Narod, 7. 4. 1926, št. 7. 4. 1926, št. 76, str. 1.

139 Nova vlada RR, Slovenski Narod, 9. 4. 1926, št. 78, str. 1.

je menila, da tudi ta vlada ne bo dolgo vzdržala, je imela prav. Tudi tokrat je Radić v veliki meri izzval krizo vlade.[140]

Ker je Nikola Uzunović Stjepana Radića obvestil, da je bil nadaljni obstoj vlade odvisen od njegovega izstopa iz vlade, je njegov šef kabineta izjavil, da je ta zahteva pomenila razveljavitev sporazuma. Uzunović je na to izjavo opozoril, da je Radić obljubil, da ne bo napadal vlade in posameznih ministrov ter izjavil, da bo nadaljeval politiko sporazuma in odstranil vsako oviro, največja ovira pa naj bi bil Stjepan Radić sam.[141] Ker Radić in njegovi pristaši niso želeli odstopiti, je Uzunović kralju predal odstop celotne vlade, kar je ta sprejel in mu poveril mandat za sestavo delovne vlade.[142]

SLS je ocenila, da je Radić doživel poraz ter da ga je njegova neiskrenost in nedoslednost močno udarila. Opozarjala je, da je pogazil vsa načela na katera je zaprisegel hrvaško ljudstvo in od takrat naj bi se mu godilo kot obtožencu, ki je poskušal skriti svoja dejanja, in se je začel zapletati na vsakem koraku in v vsaki izjavi. Po mnenju SLS se je njegova beograjska politika sramotno začela, še bolj žalostno pa naj bi se končala in Radić se je s svojo stranko nehote znašel v opoziciji.[143]

V začetku maja 1926 so Radićevi zavezniki na zborovanju v Celju Zvezo slovenskega kmečkega ljudstva preimenovali v Slovensko kmetsko stranko. Tega zborovanja se je udeležil tudi Stjepan Radić, stranki pa se je znova pridružil tudi dr. Anton Novačan, ki se je vrnil iz Prage, kjer je dve leti služboval v diplomatski službi. Nova stranka je v novem programu ohranila nekatera stara načela, najpomembnejša novost pa je bilo poudarjanje strankine želje po samostojnem nacionalnem razvoju Slovencev, prejšnje stališče o republiki pa je zamenjal "samoupravni način državne organizacije".[144] Nova stranka je po vsej Sloveniji prirejala shode in poskušala popularizirati Radića ter zvezo slovenskega in hrvaškega kmečkega ljudstva, prav tako pa je napadala SLS. Vendar pa se kljub vsej tej agitaciji Radiću niso odprla vrata do slovenskih kmečkih množic. Na narodno zavedne kmete je močno učinkovala SLS, ki je v svoji spretni kampanji poskušala dokazati, da je Radić hrvaški šovinist, da je proti veri, da je proti slovenski univerzi in na splošno proti slovenskemu narodu, voditelje Slovenske kmetske stranke pa je imenovala Radićeve lakaje.[145]

---

140 Uzunović sestavlja novo vlado RR, Slovenski Narod, 9. 4. 1926, št. 78, str. 1; Imamo vlado, Slovenec, 9. 4. 1926, št. 80, str. 1; Nova kriza, Slovenski narod, 14. 9. 1926, št. 83, str. 1.

141 Pred demisijo Uzunovićeve vlade, Slovenski Narod, 16. 4. 1926, št. 85, str. 1.

142 Nova vlada Nikole Uzunovića, Slovenec, 16. 4. 1926, št. 86, str. 1.

143 Položaj, Slovenec, 16. 4. 1926, št. 86, str. 1.

144 Zečević, Momčilo, Na zgodovinski prelomnici, Slovenci v politiki Jugoslovanske države 1918–1929, Maribor 1986, str. 103.

145 Prunk, str. 31.

BOJAN BALKOVEC

NAŠE PRVE*

Dvajseto stoletje je v slovenski zgodovini prelomno zaradi več dogodkov. Med najpomembnejše dogodke minulega stoletja moramo uvrstiti razglasitev samostojne države leta 1991. Delo, ki je pripeljalo do razglasitve neodvisnosti, je opravila vlada, ki je bila izvoljena po prvih demokratičnih, večstrankarskih volitvah po letu 1945. Te volitve so bile aprila 1990. Vlada, ki so jo sestavili zmagovalci na omenjenih volitvah, je po nekaterih značilnostih in delu zagotovo prva. Vendar ne smemo spregledati dejstva, da z imenom prva slovenska vlada, povezujemo še dve vladi. Če upoštevamo kronološko zaporedje, naj najprej omenim Narodno vlado SHS (NVL) iz oktobra 1918 in nato še vlado v Ajdovščini iz maja leta 1945. Kadar govorimo o prvi slovenski vladi in ne omenjamo meril, potem velja, da je prva seveda tista iz oktobra 1918. Naše tri prve vlade so se med seboj zelo razlikovale. V nadaljevanju bom opozoril na nekatere značilnosti in razlike med njimi ter nekaj prostora namenil tudi kriterijem prvi(a) pri vsaki od vlad.

Ustanovitve vlad

Narodna vlada SHS je bila ustanovljena 31. oktobra 1918. Ta datum najdemo v različnih besedilih, kjer se opisuje dogajanje v Sloveniji konec oktobra 1918. O ustanovitvi Narodne vlade je tako pisal že Dragotin Lončar l. 1921.[1] Ko je leta 1928 izšel zbornik Slovenci v desetletju 1918–1928,[2] najdemo v njem med avtorji tudi nekaj posameznikov, ki so bili leta 1918 aktivni pri nastajanju NVL. Janko Brejc je prispeval razpravo Od prevrata do ustave. Kot eden od akterjev, je dobro poznal dogodke tistega časa. Brejc je zapisal, da so si za ustanovitev vlade v Ljubljani prizadevali nekateri v Zagrebu, vendar so v Ljubljani pohiteli in zadevo izpeljali samostojno.[3] Brejc naj bi z Izidorjem Cankarjem odšel k enemu vodilih liberalcev, sicer ljubljanskemu županu, pisatelju Ivanu Tavčarju. Predlagala sta mu ustanovitev NVL, sestavljene iz predstavnikov vseh slovenskih strank.[4] V zvezi z ustanovitvi NVL se omenja tudi nadstrankarska konferenca klerikalcev in liberalcev v posvetovalnici katoliškega društva v Jugoslovanski tiskarni v Ljubljani. Sestanek je vodil Tavčar. Po ustanovitvi vlade so popoldan, 31. oktobra 1918, obvestilo o tem poslali Narodnemu vijeću. Tudi Silvo Kranjec je zapisal, da je NVL nastala na pobudo Izidorja Cankarja in Janka Brejca.[5] Josip Mal je v

---

* Biografski podatki so povzeti po Slovenskem biografskem leksikonu, biografski zbirki na Inštitutu za biografiko in bibliografijo pri ZRS SAZU in Enciklopediji Slovenije.

1 Dragotin Lončar, Politično življenje Slovencev (predelana izdaja), Slovenska matica, Ljubljana 1921.

2 Slovenci v desetletju 1918–1928, Leonova družba, Ljubljana 1928.

3 Janko Brejc, Od prevrata do ustave v Slovenci v desetletju 1918–1928, Leonova družba, Ljubljana 1928, str. 163.

4 Prav tam, str. 161.

5 Silvo Kranjec, Slovenci na poti v Jugoslavijo v Spominski zbornik Slovenija, Založba Jubilej, Ljubljana 1939, str. 60.

Zgodovini slovenskega naroda, ki je izšla leta 1939, zapisal, da je NVL imenovalo predsedstvo Narodnega sveta.[6]

Metod Mikuž je v svoji zgodovini Slovencev med obema vojnama zapisal, da je NVL imenoval Narodni svet ob 5. uri popoldne, "na podlagi soglasnega sklepa vodstev obeh strank".[7] V svojih delih, posvečenih slovenski zgodovini je nastanek NVL omenjal tudi Momčilo Zečević.[8] Nastanek NVL v svojih spominih omenja tudi Vladimir Ravnihar.[9]

Ajdovska vlada je bila sestavljena iz štirinajstih članov. Nastala je ob koncu druge svetovne vojne, ko je izvršilno oblast prevzela od Predsedstva SNOS. O izvršnem organu partizanske oblasti so govorili že na I. kongresu SNOS. Podlaga za imenovanje vlade za slovensko ozemlje je tudi v sklepih AVNOJ-a o federativni ureditvi povojne Jugoslavije. O ustanavljanju vlad federalnih enot govori tudi Navodilo o osnovnih načelih za ustanavljanje vlad federalnih enot, ki ga je izdalo predsedstvo AVNOJ-a. Vlado federalne enote Slovenije so nameravali ustanoviti na obletnico ustanovitve OF, vendar vojaški položaj tega ni dopuščal. Vodstvo NOB se je iz Bele krajine premaknilo na Primorsko. Tako se je pojavila ideja. da bi imenovanje vlade razglasili v Trstu. Simbolni pomen takšnega dejanja bi bil za Primorsko in tudi z ostalo Slovenijo nadvse pomemben. Vendar so bile v Trstu že angloameriške enote in ustanavljanje vlade v Trstu bi lahko v takšnih okoliščinah razumeli povsem napačno. Hitro bi se lahko pojavile trditve, da je bila vlada ustanovljena pod patronatom zaveznikov, da torej ni neodvisna in samostojna.[10] Vlada v Ajdovščini je bila imenovana v skladu z Zakonom o Narodni vladi. To je bil prvi zakon,[11] ki ga je izdalo Predsedstvo SNOS, ki je do tedaj izdajalo le odloke, ki so imeli zakonsko moč. Po omenjenem zakonu je vlado imenovalo Predsedstvo SNOS in vlada je bila za svoje delo odgovorna predsedstvu SNOS. Ministri so v okviru svojega resorja opravljali tiste naloge, ki niso bile v pristojnosti centralne vlade in njenih ministrstev.[12] Opozoriti moram še na dejstvo, da je bil ustroj političnega sistema, ki se je razvil ob koncu vojne takšen, da so bile vzpostavljene institucije parlamentarnega sistema, kjer sta najpomembnejša organa parlament in vlada, a hkrati je bil v ozadju še en sistem, tj. partijski sistem, ki je bil odločujoč in po svoji vlogi seveda pomembnejši.

Aprila 1990 so bile v Sloveniji prvič po letu 1945 parlamentarne volitve, na katerih so lahko volivci izbirali med kandidati različnih strank. Že v času priprav na prve večstrankarske volitve, je bilo dogovorjeno, da bo položaj predsednika Izvršnega sveta Republike Slovenije, v primeru zmage DEMOS-a, prevzel voditelj najmočnejše stranke v koaliciji DEMOS. Tako je ta položaj prevzel Alojz Peterle.

---

6 Josip Mal, Zgodovina slovenskega naroda, Najnovejša doba, Mohorjeva družba, Celje 1939, str. 1121.

7 Metod Mikuž, Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941, Mladinska knjiga, Ljubljana 1965, str. 48.

8 Momčilo Zečević, Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje, Založba Obzorja, Maribor 1977, str. 138.

9 Ravnihar Vladimir, Mojega življenja pot, Historia 2, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete (ur. J. Cvirn, V. Melik, D. Nećak), Ljubljana 1997, str. 133 in ss.

10 Zdenko Čepič, Ustanovitev prve slovenske narodne – vlade v Ajdovščini v Ajdovščina – prva slovenska vlada, Spomeniki delavskega in revolucionarnega gibanja in narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem, 48. zvezek, Komunist, Ljubljana 1985, str. 7.

11 Prav tam, str. 10.

12 Prav tam, str. 10.

Sestave vlad

Slika 1: Narodna vlada SHS[13]

Sestava NVL ni odražala razmerja v politični moči strank, ki so jo sestavljale. Pravzaprav vlade ne bi bilo mogoče sestaviti z upoštevanjem razmerij moči med strankami. Zadnje volitve, ki so kazale razmerje moči, so bile še pred prvo svetovno vojno. NVL je bila tako sestavljena iz predstavnikov Slovenske ljudske stranke, Jugoslovanske demokratske stranke in Jugoslovanske socialdemokratske stranke. Razmerje med številom članov vlade iz vsake stranke pa je bilo rezultat medsebojnega dogovora. NVL je štela 13 članov, predsednika in 12 poverjenikov. Predsednik vlade je bil Josip plemeniti Pogačnik iz SLS. Iz SLS so bili še poverjeniki Janko Brejc za notranje zadeve, Karel Verstovšek za uk in bogočastje, prelat Andrej Kalan za kmetijstvo, Lovro Pogačnik (ni bil v sorodu s predsednikom vlade) za vojsko, Vladimir Remec za javna dela in Anton Brecelj za zdravstvo. Liberalci so imeli pet poverjenikov. To so bili Vekoslav Kukovec za finance, Ivan Tavčar za prehrano, Karel Triller za trgovino in industrijo, Pavel Pestotnik za promet in Vladimir Ravnihar za pravosodje. Socialdemokrati so dobili poverjeništvo za socialo, ki ga je prevzel Anton Kristan. Posamezni poverjeniki so že pred imenovanjem za člane NVL opravljali nekatere politične funkcije. Tako med njimi najdemo bivše deželnozborske in državnozborske poslance in župane. Najvišji položaj je imel predsednik NVL Josip Pogačnik, ki je bil pred prvo svetovno vojno podpredsednik državnega zbora na Dunaju in predsednik vojnega odseka državnega zbora.

---

13 Slika objavljena v Ilustrirani Slovenec, letnik IV, 1928 tedenska priloga Slovenca (št. 248), 28. X. 1928 št. 44, str. 348–349. Ponatisnjeno v Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921, I. del od 1. nov. 1918 do 26. feb. 1919, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 1998, priloga med stranema 12 in 13.

Predsednik Ajdovske vlade je bil Boris Kidrič in podpredsednik Marijan Brecelj. Ministri so bili Zoran Polič za notranje zadeve, Jože Pokorn za pravosodje, Ferdo Kozak za prosveto, Aleš Bebler za finance, Franc Leskošek za industrijo in rudarstvo, dr. Lado Vavpetič za trgovino in oskrbo, Janez Hribar za poljedelstvo, Tone Fajfar za gozdarstvo, Vida Tomšič za socialno politiko, dr. Marjan Ahčin za narodno zdravje, dr. Miha Kambič za gradnje in Franc Snoj za lokalni promet.[14] Edini med člani Ajdovske vlade, ki je imel javno funkcijo že pred imenovanjem za ministra v tej vladi, je bil Franc Snoj. Snoj je bil l. 1938 izvoljen za poslanca in bil tudi minister brez listnice v več vladah.

28.

Ukaz
o imenovanju Narodne vlade Slovenije

Predsedstvo Slovenskega narodno osvobodilnega sveta, potem ko je poverilo mandat za sestavo Narodne vlade Slovenije tovarišu Borisu Kidriču,

imenuje

sledečo Narodno vlado Slovenije:
za predsednika vlade: Borisa Kidriča,
za podpredsednika vlade: dr. Marijana Brecelja,
za ministra za notranje zadeve: Zorana Poliča,
za ministra pravosodja: dr. Jožeta Pokorna,
za ministra prosvete: dr. Ferda Kozaka,
za ministra financ: dr. Aleša Beblerja,
za ministra industrije in rudarstva: Franca Leskoška,
za ministra trgovine in oskrbe: dr. Lada Vavpetiča,
za ministra poljedelstva: Janeza Hribarja,
za ministra gozdarstva: Toneta Fajfarja,
za ministra za socialno politiko: Vido Tomšičevo,
za ministra narodnega zdravja: dr. Marjana Ahčina,
za ministra za gradnje: dr. Miho Kambiča,
za ministra za lokalni promet: Franca Snoja.

Predsedniku vlade se nalaga, da izvrši ta ukaz.

Ajdovščina dne 5. maja 1945.

Za Predsedstvo SNOS-a:

Sekretar: France Lubej s. r.

Predsednik: Josip Vidmar s. r.

Slika 2: Ukaz o imenovanje Narodne vlade Slovenije objavljen v Uradnem listu

14 Ukaz o imenovanju Narodne vlade Slovenije v Uradni list SNOS in Narodne vlade Slovenije, št. 5, 2. junij 1945.

YU ISSN 0350-4964

URADNI LIST
REPUBLIKE SLOVENIJE

Številka 20 Ljubljana, petek 25. maja 1990 Cena 15 dinarjev Leto XLVII

1042.

Na podlagi amandmajev XCIV k ustavi Republike Slovenije ter 26. člena začasnega poslovnika Skupščine Republike Slovenije so zbori Skupščine Republike Slovenije na skupni seji dne 16. maja 1990

I

izvolili

za predsednika Izvršnega sveta Skupščine Republike Slovenije Lojzeta Peterleta

za podpredsednika Izvršnega sveta Skupščine Republike Slovenije za gospodarstvo dr. Jožeta Mencingerja

za podpredsednika Izvršnega sveta Skupščine Republike Slovenije za družbene dejavnosti Matijo Maležiča

za podpredsednika Izvršnega sveta Skupščine Republike Slovenije za varstvo okolja in regionalni razvoj dr. Lea Šešerka

za člane Izvršnega sveta Skupščine Republike Slovenije:

dr. Marka Kranjca
Janeza Janšo
Igorja Bavčarja
dr. Rajka Pirnata
Jožico Puhar
Igorja Umeka
Staneta Staniča
Lojzeta Janka
dr. Dimitrija Rupla
Miho Jazbinška
dr. Miho Tomšiča
Izidorja Rejca
Maksa Bastla
Inga Paša
Viktorja Brezarja
dr. Jožeta Osterca
Marjana Krajnca
Franca Godešo
dr. Katjo Boh
dr. Petra Venclja
dr. Andreja Capudra
dr. Petra Tanciga
dr. Janeza Dularja — zadolženega za vprašanja Slovencev po svetu in italijanske in madžarske narodnosti v Republiki Sloveniji

II

izmed članov Izvršnega sveta Skupščine Republike Slovenije

imenovali

dr. Marka Kranjca za republiškega sekretarja za finance,

Janeza Janšo za republiškega sekretarja za ljudsko obrambo,

Igorja Bavčarja za republiškega sekretarja za notranje zadeve,

dr. Rajka Pirnata za republiškega sekretarja za pravosodje in upravo,

Jožico Puhar za predsednico Republiškega komiteja za delo,

Igorja Umeka za predsednika Republiškega komiteja za družbeno planiranje,

Staneta Staniča za predsednika Republiškega komiteja za informiranje,

Lojzeta Janka za predsednika Republiškega komiteja za zakonodajo,

dr. Dimitrija Rupla za predsednika Republiškega komiteja za mednarodno sodelovanje,

Miho Jazbinška za predsednika Republiškega komiteja za varstvo okolja in urejanje prostora,

dr. Miho Tomšiča za predsednika Republiškega komiteja za energetiko,

Izidorja Rejca za predsednika Republiškega komiteja za industrijo in gradbeništvo,

Maksa Bastla za predsednika Republiškega komiteja za tržišče in splošne gospodarske zadeve,

Inga Paša za predsednika Republiškega komiteja za turizem in gostinstvo,

Viktorja Brezarja za predsednika Republiškega komiteja za drobno gospodarstvo,

dr. Jožeta Osterca za predsednika Republiškega komiteja za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano,

Marjana Krajnca za predsednika Republiškega komiteja za promet in zveze,

Franca Godešo za predsednika Republiškega komiteja za borce in vojaške invalide,

dr. Katjo Boh za predsednico Republiškega komiteja za zdravstveno in socialno varstvo,

dr. Petra Venclja za predsednika Republiškega komiteja za vzgojo in izobraževanje ter telesno kulturo,

dr. Andreja Capudra za predsednika Republiškega komiteja za kulturo,

dr. Petra Tanciga za predsednika Republiškega komiteja za raziskovalno dejavnost in tehnologijo.

Št. 020-05/89-2

Ljubljana, dne 16. maja 1990.

Predsednik
Skupščine Republike Slovenije
dr. France Bučar l. r.

1043.

Na podlagi 272. člena zakona o sistemu državne uprave in o Izvršnem svetu Skupščine SR Slovenije ter o republiških upravnih organih (Ur. l. SRS, št. 24/79, 12/82, 39/85, 37/87 in 18/88) in 16. člena zakona o udeležencih vojne (Ur. l. RS, št. 14/90) izdaja Republiški komite za borce in vojaške invalide

Slika 3: Ukaz o izvolitvi vlade Alojza Peterleta

Kako mladi so bili?

Vsi trije zbori skupščine Slovenije so na seji 16. maja 1990 izvolili nov izvršni svet, ki ga je vodil Alojz Peterle. Skupaj z njim ga je sestavljalo 27 članov. Tako je bil izvršni svet po številu članov številčnejši od NVL in Ajdovske vlade skupaj. Podpredsedniki IS

so bili dr. Jože Mencinger, Matija Malešič in dr. Leo Šešerko. Člani IS, ki so bili republiški sekretarji ali pa predsedniki republiških komitejev so bili: dr. Marko Kranjec, odgovoren za finance, Janez Janša za ljudsko obrambo, Igor Bavčar za notranje zadeve, dr. Rajko Pirnat za pravosodje in upravo, Jožica Puhar za delo, Igor Umek za družbeno planiranje, Stane Stanič za informiranje, Lojze Janko za zakonodajo, dr Dimitrij Rupel za mednarodno sodelovanje, Miha Jazbinšek za varstvo okolja in urejanje prostora, dr. Miha Tomšič za energetiko, Izidor Rejc za industrijo in gradbeništvo, Maks Bastl za tržišče in splošne gospodarske zadeve, Ingo Paš za turizem in gostinstvo, Viktor Brezar za drobno gospodarstvo, dr. Jože Osterc za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano, Marjan Krajnc za promet in zveze, Franc Godeša za borce in vojaške invalide, dr. Katja Boh za zdravstveno in socialno varstvo, dr. Peter Vencelj za vzgojo in izobraževanje ter telesno kulturo, dr. Andrej Capuder za kulturo in dr. Peter Tancig za raziskovalno dejavnost in tehnologijo. Član IS, zadolžen za vprašanja Slovencev po svetu in italijanske in madžarske narodnosti v Republiki Sloveniji je bil dr. Janez Dular.[15] Ministri so bili člani strank DEMOS-a.[16] Večina članov Peterletove vlade je bila javnosti znana po delovanju v različnih političnih organizacija, ki so nastale konec osemdesetih let. Večina med njimi ni pred tem zasedala političnih funkcij.

Mladost ali starost ministra ni v nobeni povezavi s sposobnostjo in uspešnostjo ministra. Možni so različni odgovori na vprašanje, zakaj je nekdo zelo mlad postal minister oz. zakaj je nekdo to postal v poznih letih. Tako v primeru mladosti, kot v primeru starosti, lahko med možnimi odgovori omenjamo "nagrajevanje" starejših kadrov za njihove dotedanje zasluge pri delu stranke oz. protežiranje nekaterih mladih kadrov, ki jih porivajo v ospredje njihovi botri. Kljub vsemu pa ne smemo spregledati možnosti, da je bil lahko nekdo izjemen strokovnjak, eden redkih, in je bil to razlog za postavitev na ministrski položaj.

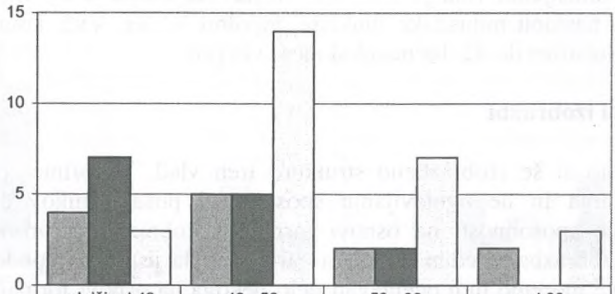
Najstarejši član NVL je bil dr. Ivan Tavčar, ki je bil ob prevzemu dolžnosti star več kot 67 let. Drugi najstarejši je bil Andrej Kalan, ki je bil sedem let mlajši od Tavčarja in je nekaj dni po imenovanju praznoval šestdeseti rojstni dan. V skupini med petdesetim in šestdesetim letom starosti zopet najdemo dva člana vlade. Največji del članov NVL je bil starih od štirideset do petdeset let. Najmlajši člani NVL, ki še niso dopolnili štirideset let, so bili poverjeniki za promet dr. Pavel Pestotnik, narodno obrambo dr. Lovro Pogačnik, za javna dela inž. Vladi7mir Remec in za socialne zadeve Anton Kristan. Najstarejši Ivan Tavčar je bil trideset let starejši od Antona Kristana.

Ajdovska vlada se po svoji starostni strukturi razlikuje od ostalih dveh. V njej so prevladovali mlajši člani, saj je bila polovica starih manj kot 40 let. Med mlajšimi je bil tudi predsednik vlade Boris Kidrič, saj so bili od njega mlajši le še Zoran Polič, Tone Fajfar in Vida Tomšič. Mlajši od 40 let so bili še Marjan Brecelj, Janez Hribar in Aleš Bebler. Ministri Jože Pokorn, Marjan Ahčin, Franc Snoj, Lado Vavpetič in Franc Leskovšek so bili ob imenovanju za ministre stari med štirideset in petdeset let. Najstarejša člana vlade iz Ajdovščine sta bila minister za gradnje Miha Kambič in minister za prosveto Ferdo Kozak. Med najstarejšim Miho Kambičem in Vido Tomšič je bilo več kot petindvajset let razlike.

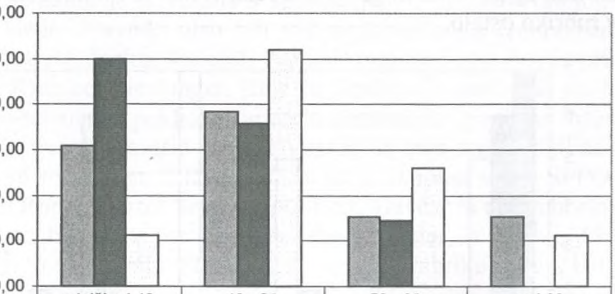
15 Ukaz o imenovanju vlade Alojza Peterleta. Uradni list Republike Slovenije, Leto XLII, št. 20, Ljubljana, 25. maj 1990, uredba št. 1042

16 DEMOS je bil ustanovljen kot predvolilna koalicija demokratične opozicije 4. 12. 1989. Članice so bile Slovenska demokratična zveza, Slovenski krščanski demokrati, Socialdemokratska stranka Slovenije in Slovenska kmečka zveza. Še pred aprilskimi volitvami 1990 so se pridružili še Zeleni Slovenije, Liberalna stranka in Sivi panterji.

	mlajši od 40	40 - 50	50 - 60	nad 60
NVL	4	5	2	2
Ajdovska vlada	7	5	2	
DEMOS	3	14	7	3

Grafikon 1: Starostna struktura članov vlad

	mlajši od 40	40 - 50	50 - 60	nad 60
NVL	30,77	38,46	15,38	15,38
Ajdovska vlada	50,00	35,71	14,29	0,00
DEMOS	11,11	51,85	25,93	11,11

Grafikon 2: Starostna struktura članov vlad po deležih starostnih skupin

Izvršni svet, ki ga je po volitvah aprila 1990 sestavil Lojze Peterle, je bil po starostni strukturi podoben NVL. Tudi v Peterletovi ekipi je bil največji del članov star med štirideset in petdeset let. V tej skupini je bilo 14 članov vlade, kar je v odstotkih več kot polovica. Sedem članov vlade je bilo starih med petdeset in šestdeset let in po trije so bili starejši od šestdeset ali mlajši od štiridesetih let. Najstarejši član Peterletove ekipe je bil novinar Stane Stanič, ki je bil predsednik Republiškega komiteja za informiranje. Najmlajši je bil Janez Janša, ki je bil republiški sekretar za ljudsko obrambo. Janša je bil 32 let mlajši od Staniča. To je bila največja starostna razlika med najstarejšim in najmlajšim ministrom v vladah, ki jih obravnavam.

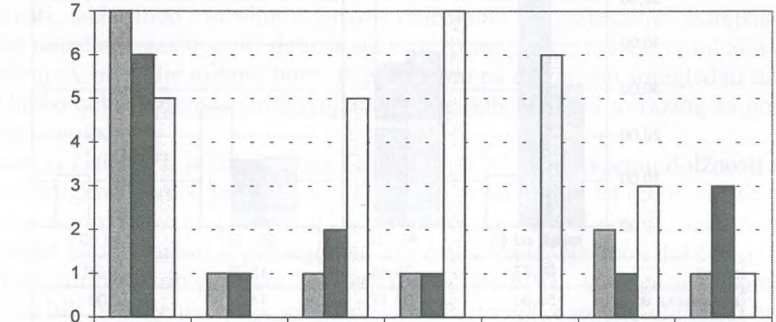
Na izračun povprečne starosti članov vlad pomembno vplivajo vsaj trije elementi. Ti so: starost ministrov, večji delež mlajših ali starejših ministrov in ne nepomembno je tudi število članov v vladi. Že Grafikona 1 in 2 nam dokazujeta, da je bila Ajdovska vlada mlajša, njena povprečna starost je bila nekaj več kot 40 let. Povprečna starost NVL in Peterletove vlade je bila okoli 8 let višja. Poverjeniki v NVL so bili povprečno stari nekaj nad 47 let in Peterletovi ministri so bili stari malo več kot 48 let. Najstarejši

med člani omenjenih vlad je bil Ivan Tavčar. Najmlajši je bil Janez Janša, ki je štiri mesece po nastopu ministrske funkcije dopolnil 32 let. Vidi Tomšič je ob prevzemu funkcije ministrice do 32. let manjkal mesec in pol.

O formalni izobrazbi

Poglejmo si še izobrazbeno strukturo treh vlad. Ta primerjava je namenjena le prikazu stanja in ne ugotavljanju sposobnosti posameznikov ali vlad kot celote. Ocenjevanje sposobnosti na osnovi formalne izobrazbe ni primerno tudi zato, ker formalna izobrazba ni edini pogoj in garancija, da je nekdo spodoben opravljati delo ministra. Ne moremo tudi ocenjevati delo nekoga na osnovi formalne izobrazbe, saj so na njegovo delo imele zagotovo večji vpliv okoliščine, v katerih je svoje delo opravljal.

Za NVL lahko rečemo, da je bila njena izobrazbena struktura zelo visoka. Večina članov je končala visokošolski študij prava in tudi opravila rigoroz (Brejc, Kukovec, oba Pogačnika, Ravnikar, Tavčar in Triller). Brecelj je bil zdravnik, med ekonomiste sem uvrstil Kristana, ki je obiskoval Visoko trgovsko šolo. V rubriki NT najdemo Remca, ki je končal študij strojništva na dunajski tehniki. Verstovšek je bil klasični filolog, Pestotnik zgodovinar in geograf. Prelat Kalan je bil bogoslovec in je v grafikonu razvrščen v rubriko ostalo.

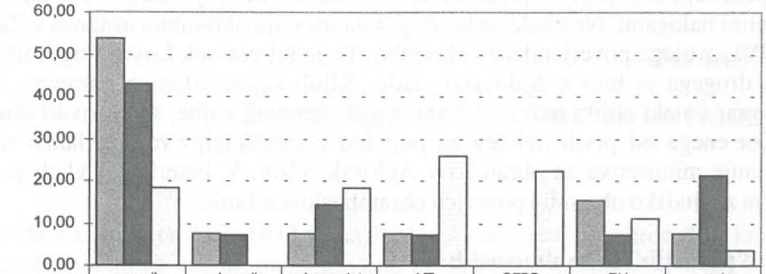

	pravnik	zdravnik	ekonomist	NT	SFPO	DH	ostalo
NVL	7	1	1	1		2	1
Ajdovska	6	1	2	1		1	3
DEMOS	5		5	7	6	3	1

Grafikon 3: Izobrazba ministrov[17]

Zanimiva in izstopajoča je izobrazbena struktura Ajdovske vlade. V njej najdemo člane, ki so imeli končani visokošolski študij in na drugi strani posameznike, ki so imeli poklicno šolo oz. osnovno šolo. Kot posamezna skupina je tudi v tej vladi največ pravnikov (Tomšičeva, Bebler, Brecelj, Kambič, Polič in Vavpetič), vendar je skupno njihov delež že manjši kot v NVL. Delež je tudi manjši od polovice. Ahčin je bil zdravnik, Pokorn je bil ekonomist in pravnik, med naravoslovce in tehnike sem pogojno uvrstil predsednika vlade Kidriča, ki je študiral kemijo, vendar študija ni dokončal. Ferdo Kozak je bil slavist. Kovinostrugarja Leskoška, tipografa Fajfarja in Hribarja, ki je imel formalno končano le ljudsko šolo, sem uvrstil v skupino ostali.

17 NT – naravoslovne in tehnološke stroke, SFPO – sociolog, filozof, politolog, obramboslovec, – DH – ostale družboslovne in humanistične stroke.

	pravnik	zdravnik	ekonomist	NT	SFPO	DH	ostalo
NVL	53,85	7,69	7,69	7,69	0,00	15,38	7,69
Ajdovska	42,86	7,14	14,29	7,14	0,00	7,14	21,43
DEMOS	18,52	0,00	18,52	25,93	22,22	11,11	3,70

Grafikon 4: Izobrazba ministrov po deležu poklicev

Razumljivo je, da je izobrazbeno najbolj pisana vlada, ki jo je sestavil Peterle. Pisana izobrazbena struktura je povezana s spremenjenimi izobraževalnimi sistemi in tudi s številčnostjo vlade. Pravniki niso bili več najštevilčnejša izobrazbena skupina. Peterici pravnikov (Godeša, Janko, Malešič, Paš in Pirnat) se je po številu pridružilo pet ekonomistov (Bastl, Kranjec, Mencinger, Rejc in Umek). Še močnejši sta bili skupini sedmih naravoslovno-tehničnih poklicev (arhitekt Jazbinšek, gradbeni inženir Krajnc, elektrotehnik Tancig, strojnik Tomšič in fizik Vencelj in sem sem uvrstil še veterinarja Osterca in orodjarja in socialnega delavca Brezarja) in skupina šestih SFPO (sociologi Bohova, Puharjeva in Rupel, filozof Šešerko, politolog Bavčar in obramboslovec Janša). Trije v skupini DH so bili romanist Capuder, slavist Dular in Peterle, ki je študiral zgodovino, geografijo in ekonomijo. Staniča sem uvrstil v rubriko ostalo. Bil je novinar, vendar brez formalne izobrazbe.

Primerjanje zasedenosti posameznih resorjev in izobrazbe ministrov na teh mestih je omejena le na tiste resorje, ki se v podobni obliki pojavljajo v vseh treh vladah. Ob tem ne smemo prezreti, da so bile kompetence v istoimenskem resorju lahko različne. Poglejmo si nekaj podrobnosti. Predsedniki vlad so imeli v vseh treh vladah različno izobrazbo. S financami sta se v prvih dveh vladah ukvarjala pravnika, v Peterletovi pa je posle prevzel ekonomist, strokovnjak za finančna vprašanja. Tudi z notranjimi zadevami sta se v prvih dveh vladah ukvarjala pravnika, v zadnji od primerjanih je bil ta resor poverjen politologu. S pravosodjem so se v vseh treh primerih ukvarjali doktorji prava. Podobno je bilo tudi s prosveto oz. izobraževanjem, ki so ga v vseh treh vladal vodili ljudje, ki so delovali v šolstvu kot gimnazijski profesorji ali univerzitetni učitelji. Gospodarske resorje – brez kmetijstva – so imeli v svojih rokah tako pravniki in ekonomisti, kot tudi ljudje s poklicno izobrazbo npr. Leskošek v Ajdovski vladi. Zelo zanimivo je bilo dodeljevanje resorja za kmetijstvo in gozdarstvo. Z njim so se ukvarjali bogoslovec (Kalan), kmet (Hribar), tipograf (Fajfar) in veterinar (Osterc). S sorodno prehrano sta se ukvarjala tudi pravnika Tavčar in Vavpetič. Za zdravstvo sta bila v prvih vladah zadolžena zdravnika (Brecelj in Ahčin), v Peterletovi vladi, kjer je bilo zdravstvo združeno s socialno politiko, je ta resor vodila sociologinja Bohova. V prejšnjih dveh vladah je bila socialna politika poseben resor, ki sta ga vodila Kristan (z nekakšno ekonomsko izobrazbo), in pravnica Tomšičeva. V NVL je resor za socialne zadeve nekako samoumevno pripadel socialdemokratom in Kristan je kot socialdemokratski poverjenik prevzel ta resor, ne glede na izobrazbo. Nekaj besed namenimo še resorju za obrambo. Obramba in zunanja politika

sta bili področji, ki ju je NVL prenesla na Narodno vijeće. V praksi pa se je ukvarjala tudi s tovrstnimi nalogami. Ne glede na to, da je bila najvišja obrambna instanca v Zagrebu, je imela NVL svojega poverjenika za obrambo. To je bil pravnik Lovro Pogačnik.[18] Nekaj povsem drugega je bilo z Ajdovsko vlado. Kljub zagotovilom o ohranitvi slovenske vojske, vsaj v neki obliki tudi po koncu druge svetovne vojne, so se stvari obrnile drugače. Kot enega od prvih indicev za popolno centralizacijo vojske, lahko razumemo neobstajanje ministrstva za obrambo v Ajdovski vladi. V Peterletovi vladi je bil resor sekretarja za ljudsko obrambo poverjen obramboslovcu Janši.

Nekaj o "prvostih" in zanimivostih

Vsaki od omenjenih vlad lahko prilepimo oznako prva, če dodamo še kakšno oznako. Časovno je prva NVL, ki ji pripada tudi primat prve, ki je kot prostor, ki ga je upravljala, navajala celotno slovensko ozemlje. Okoliščine ji niso omogočale, da bi celotno ozemlje tudi dejansko upravljala. Podobna "usoda" je povezana tudi z Ajdovsko vlado, ki ni mogla upravljati s celotnim ozemljem, zaradi nedokončane razmejitve na zahodu. Tako je med temi tremi vladami Peterletova tista, ki je resnično upravljala s celotnim slovenskim ozemljem.

Peterletova vlada je edina med omenjenimi, ki je nastala po običajnih demokratičnih postopkih, ko na volitvah zmagovalna skupina, z večino v parlamentu izvoli vlado. Ustanovitev NVL je bila rezultat dogovorov strank, Ajdovsko je imenovalo Predsedstvo SNOS-a.

Predsednik NVL Josip Pogačnik se je po koncu predsednikovanja bolj ali manj umaknil iz političnega življenja. Boris Kidrič je edini od predsednikov teh treh vlad, ki je na nek način napredoval, saj je z mesta predsednika vlade v Ljubljani odšel za zveznega ministra v Beograd. Tudi Alojz Peterle je bil kasneje le še minister in poslanec. Nekaj članov NVL je še nadaljevalo s političnim delom, po koncu mandata omenjene vlade. Nekaj jih je umrlo v letih po koncu delovanja NVL. Ob koncu svoje politične poti jo je morda še najslabše odnesel Pavel Pestotnik. Med vojno je nasprotoval OF in se po koncu vojne umaknil v tujino, kjer je tudi umrl. Povojna oblast ga je v odsotnosti obsodila na smrt in mu med drugim trajno odvzela politične in državljanske pravice. Podobno je komunistična oblast preganjala tudi Franca Snoja, ministra v Ajdovski vladi. Na Nagodetovem procesu je bil obsojen na 7 let ječe. Za Peterletovo vlado lahko ugotovimo, da je največji del njenih članov kmalu po koncu delovanja te vlade končal z aktivnim političnim življenjem. Pomembnejšo politično kariero so nadaljevali le Peterle, Janša in Rupel.

Prva ženska v eni od "naših" vlad je bila Vida Tomšič, v Ajdovski vladi ministrica za socialno politiko. Vendar se število žensk tudi kasneje ni povečalo, saj sta bili v Peterletovi vladi le dve – Jožica Puhar in Katja Boh.

Na koncu naj omenim še sorodstvene povezave med vladami. Anton Brecelj in Marijan Brecelj, prvi poverjenik za zdravstvo v NVL, drugi podpredsednik Ajdovske vlade, sta bila oče in sin. Sin prve ministrice Vide Tomšič, je Miha Tomšič, ki je bil v Peterletovi vladi minister za energetiko.

Vsaka od teh vlad je bila po svoje prva. Ta "prvost" je bila rezultat okoliščin v katerih je delovala. Vrednotenje dela posamezne vlade je lahko le ocena dela, ki je bilo opravljeno v danih okoliščinah, in ga ne moremo ocenjevati z vatli iz drugih časov.

---

18 O razmerjih NVL in Narodnega vijeća glej npr. Bojan Balkovec, Prva slovenska vlada, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1992, o slovenski vojski glej npr. Janez J. Švajncer, Slovenska vojska 1918–1999, Prešernova družba, Ljubljana 1990.

MITJA FERENC

ZAPLEMBE NEMŠKEGA IMETJA NA KOČEVSKEM

Od srede 14. stoletja do l. 1942 je na Kočevskem obstajalo okrog 800 km^2 veliko območje, na katerem so več ali manj strnjeno kot narodno mešan otok sredi Slovencev prebivali nemški prebivalci – kočevski Nemci (dalje Kočevska).

Nacistična oblast, ki je iz raznih dežel v Evropi množično preseljevala svoje rojake v rajh, je po italijanski zasedbi Kočevske l. 1941 preselila tudi majhno nemško narodnostno skupino na Kočevskem. Večino, okoli 12.500 oseb so naselili nekaj deset kilometrov stran, na nemškem okupiranem območju, ob Savi in Sotli na Spodnjem Štajerskem, ki so ga nameravali priključiti k rajhu. Da bi napravili prostor za naselitev kočevskih in drugih Nemcev, so nacisti od tam izgnali večino Slovencev. Manjši del, okrog 500 oseb so preselili v Nemčijo. Na Kočevskem je ostalo le okoli 5% Nemcev.

Nepremičnine optantov, okoli 40.000 ha je prevzela Nemška preselitvena družba (DUT) in jih prodala italijanskemu zavodu za nepremičnine Emona. Ta je po vojni nameravala deloma območje pogozditi, deloma na njem naseliti Italijane. Začasno pa je zemljo dajala v najem Slovencem. Vendar so nemirne razmere in veliko osvobojeno ozemlje spomladi 1942 v Ljubljanski pokrajini to akcijo prekinile. Do konca vojne je nato večji del emonskih površin bil pod partizansko upravo.

Po drugi svetovni vojni je bila usoda Nemcev in njihovega imetja na Slovenskem podobna številnim drugim nemškim narodnim skupinam v vzhodni Evropi po koncu vojne in takšna, kot sta jo predvidevali obe nasprotujoči si strani na Slovenskem, tj. partizanska in t.i. protikomunistična, še med vojno in kot so jo določile oblasti nove Jugoslavije jeseni 1944. leta in v 1945. letu (tj. popoln izgon nemške manjšine s slovenskega narodnega ozemlja).[1] Kočevski Nemci so delili usodo drugih Nemcev na Slovenskem. Tiste preseljene kočevske Nemce, ki se ob koncu vojne niso umaknili z umikajočo se nemško vojsko, in tudi nekaj tistih, ki so ostali na Kočevskem, so zaprli v zbirna taborišča. Od tam so jih pregnali v Avstrijo, kajti na svoje domove so se morali vrniti slovenski izgnanci, velika večina hiš kočevskih Nemcev pa je bila v ruševinah. Poleg tega jugoslovanske oblasti iz nacionalnega ozira niso imele interesa za ponovno poselitev precej prazne Kočevske z Nemci. Kočevski Nemci so nenadoma in dokončno postali brezdomci in se razkropili in naselili po avstrijskih in nemških pokrajinah, precej pa jih je odšlo v ZDA. Ob prvem popisu prebivalstva po vojni, je na Kočevskem prebivalo le še 94 Nemcev.

Razmišljanja o zaplembi pred novembrom 1944

V Sloveniji pa so že kmalu po okupaciji potekala razmišljanja o usodi Nemcev in njihove imovine po koncu vojne. Oba nasprotujoča si tabora na Slovenskem, t.i. proti-

1 Že maja 1945 je OZNA nekatere skupine Nemcev začela izganjati v Avstrijo, in to predvsem nemške koloniste iz Štajerske in s severnega dela Dolenjske, tj. s t.i. naselitvenega pasu ob Savi in Sotli. Med njimi je bila velika večina kočevskih Nemcev. Do srede poletja 1945 je bilo Posavje in Obsotelje že brez nemških kolonistov, vanj so se domov vračali iz Nemčije slovenski izgnanci. S popolnim izgonom drugih Nemcev je OZNA začela julija 1945. Tretji in največji val izgona Nemcev iz Slovenije se je začel v drugi polovici decembra 1945 in je zajel skoraj vse Nemce iz Slovenije.

revolucionarni v Ljubljani in partizanski na svojem osvobojenem ozemlju, sta odnos do Nemcev in nemške narodne manjšine zasnovala na kolektivni odgovornost velike večine Nemcev na slovenskem narodnem ozemlju.

Izvršni odbor OF je že junija 1942 sprejel odlok o dodeljevanju in upravljanju zemlje izseljenih Kočevarjev na osvobojenem ozemlju, po katerem je s to zemljo upravljala OF kot predstavnica slovenskega naroda in jo dodeljevala v brezplačno uporabo, ne pa v lastnino.[2]

Po kapitulaciji Italije je posle javne uprave na osvobojenem ozemlju prevzela Upravna komisija za osvobojeno slovensko ozemlje. Ta je med svojimi poslednjimi ukrepi izdala 3. februarja 1944 okrožnico o oddaji razlaščene in emonske zemlje v brezplačni užitek. V nasprotju z odlokom IOOF, je okrožnica Upravne komisije odredila, da se vsa zemlja, torej tudi izseljenih kočevskih Nemcev, ponovno razdeli in je bila tako odvzeta zemlja tudi tistim, ki so jo prevzeli še pred odlokom IOOF in jo obdržali v smislu tega odloka.[3] Z razlaščeno lastnino nekdanje nemške narodne manjšine na Kočevskem je od pomladi 1944 pa vse do osvoboditve, deloma tudi do njene ukinitve l. 1947, upravljala Komisija za upravo narodne imovine (KUNI), ki je upravljala tudi drugo razlaščeno, javno ali opuščeno imovino. Ena najvažnejših nalog je bila skrb, da zemlja ne ostane neobdelana.

Emonska posestva, posestva K. Auersperga in druga posestva narodne imovine je KUNI, če je ni bilo moč obdelovati kolektivno, dajala v zakup za dobo od enega do treh let. Z njimi je partizanska oblast sklepala zakupne pogodbe. Vendar so to izvajali le na vzhodni strani jezikovnega območja, ki je bilo pod nadzorom narodnoosvobodilnega gibanja.[4]

Odlok predsedstva AVNOJ z dne 21. 11. 1944

Imetje kočevskih Nemcev, je bilo tako kot imetje drugih Nemcev v Sloveniji in Jugoslaviji zaplenjeno na podlagi odloka predsedstva AVNOJ.[5] Ta je zaplenil imetje trem kategorijam pravnih in fizičnih oseb na jugoslovanskem ozemlju:

---

2 Razglasil je za neveljavne vse kupne in druge pogodbe, ki jih je sklenila družba Emona. Vendar je takrat IOOF odredil, da se do nadaljnjega upošteva obstoječe stanje v toliko, da se osebam, ki so prevzele zemljo pod kakršnim koli naslovom v obdelavo oz. v uporabo, dodeli zemlja v brezplačno uporabo v prevzetem obsegu. Razen na nekaterih območjih zemlje niso dodeljevali posameznikom, temveč so jo obdelovali kolektivno. Razlogi niso bili ideološki ali politični, temveč praktični. Obsežna posestva izseljenih kočevskih Nemcev je bilo treba obdelati, za kar pa ni bilo dovolj delovne sile in orodja.

3 Upravna komisija torej ni priznavala pogodb z družbo Emona, sklenjenih pred izdajo odloka IOOF, zato je do ponovnega razdeljevanja kočevske zemlje prišlo že takoj po italijanski kapitulaciji, zlasti pa pozimi in spomladi l. 1944. Neupoštevanje zakupnih pogodb z Emono in dodeljevanje teh posestev drugim interesentom, je pripeljalo do pritožb, katerih reševanje se je vleklo vse do pomladi 1945. Oblast se je zavedala napake in okrožnico upravne komisije razveljavila, če so na njeni osnovi odvzeli zemljo izseljenih kočevskih Nemcev tistim, ki so jo do 14. 6. 1942 prevzeli v obdelavo oz. uporabo. Odredili so vračilo prejšnjim prevzemnikom oz. ponovno porazdelitev zemlje v zakup.

4 Pri razdeljevanju zemljišč v zakup se je KUNI ravnala po tolmačenju, da po odloku iz junija 1942 nihče ne more postati lastnik te imovine, četudi si jo je pridobil v najem ali lastnino. Pri tem je KUNI razlikovala med tistimi, ki so sklenili kupno ali najemno pogodbo z Emono pred objavo omenjenega odloka. Ti so, če so to želeli, dobili samo *"prvenstveno pravico"*, niso pa mogli postati lastniki. Če so imovino uživali še naprej, so za njih veljale iste obveznosti kot za druge interesente. Tisti, ki so kupno ali najemno pogodbo sklenili po tem datumu, so bili izenačeni z drugimi interesenti.

5 Odlok o prehodu sovražniškega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile, Ur. l. DFJ, št. 2–25 z dne 6. 2. 1945 objavljen v posebni prilogi Ur. l. SNOS in NVS, št. 6 z dne 6. 6. 1945 (dalje: odlok predsedstva AVNOJ ...).

a) nemškemu rajhu in njegovim državljanom,
b) osebam nemške narodnosti (ob izjemah)[6] in
c) vojnim zločincem in osebam, ki so bila s sodbo obsojena na izgubo imetja v korist države in to neglede na glede na njihovo državljanstvo.

Odlok predsedstva AVNOJ in drugi zakonski predpisi, ki so mu sledili, so Nemce – bodisi državljane nemškega rajha ali jugoslovanske državljane razglasili za sovražnike države in ljudstva. Njihovo premoženje so obravnavali kot del sovražnega premoženja, ki naj postane last nove jugoslovanske države. Podržavljanje nemškega premoženja je nova oblast opravičevala z več razlogi: gospodarsko-strateškimi, materialnimi, etično-moralnimi, narodno-obrambnimi, ideološkimi.

Zakon o zaplembi imovine

Pravno zajemanje nemškega premoženja se je začelo z zbiranjem podatkov o lastništvu, sledil je zaplembeni postopek, nato popis in ocenitev, zaključek pa je bil prepis premoženja v last države. Postopek je določil zakon o zaplembi in o opravljanju zaplembe iz junija 1945 (dalje zakon o zaplembi).[7]

Za izdajo odločb o zaplembi nemškega premoženja so bile na prvi stopnji pristojne okrajne in mestne **zaplembene komisije**. Na drugi stopnji so pritožbe zoper odločbe okrajnih in mestnih zaplembenih komisij reševale okrožne zaplembene komisije in pokrajinska zaplembena komisija. Zaradi velikega obsega zaplemb nemškega premoženja, tako v Sloveniji kot v vsej Jugoslaviji, ter zaradi kratkega roka, zaplembe naj bi končali do 15. 9. 1945, so kasneje datum, do katerega so morale zaplembene komisije končati z delom, podaljšali do 15. 11. 1945, in nato do 1. 3. 1946.[8] Vendar tudi do takrat v Sloveniji komisije še niso zaključile z delom, in so z delom nadaljevale še po tem roku. Ukinjene so bile konec l. 1946, ko so za zaplembe postala pristojna le sodišča.[9]

Zaplemba emonskih posesti

Poglejmo najprej kako je bilo zaplenjeno imetje tistih kočevskih Nemcev, ki so se v letih 1941 in 1942 preselili na Spodnjo Štajersko. Takšnih je bilo okoli 95%.

Sklepanje o zaplembi se je izvedlo na seji komisij. Okrajne zaplembene komisije v Novem mestu, Kočevju in Črnomlju so zasedale v začetku septembra. Postopek je bil tajen in stranke niso imele pravice prisostvovati. Komisije so reševale zadeve na podlagi spisa in ne na podlagi izvajanja neposrednih dokazov. Bile so vezane na potrdila in mnenja upravnih oblasti. Seznam imetja, ki je bilo prevzeto po Emoni, je komisija zbrala iz posebnih zapisnikov, sestavljenih po posameznih katastrskih občinah. Zapisnike je svojčas naredila italijanska družba "Emona" za svoje potrebe. Podatke posameznih zapisnikov katastrskih občin so primerjali s podatki knjige izseljencev, izdane pri nemškem preselitvenem pooblaščencu julija 1942 v Ljubljani. Zaplembena komisija

---

6 Izjemo je dopuščal za tiste, ki so se borili v vrstah Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije ali ki so bili državljani nevtralnih držav in se med okupacijo niso vedli sovražno.

7 Zakon o zaplembi imovine in o opravljanju zaplembe, Ur. l. DFJ, št. 40–359 z dne 12. 6. 1945, objavljen v posebni prilogi Ur. l. SNOS in NVS, št. 18 z dne 18. 7. 1945.

8 Zakon o spremembi točke 5. člena 30. zakona o zaplembi imovine in o opravljanju zaplembe, Ur. l. DFJ, št. 70–654 z dne 14. 9. 1945, objavljen v posebni prilogi Ur. l. SNOS in NVS, št. 40 z dne 3. 10. 1945.

9 Arhiv Republike Slovenije (dalje: ARS ...), fond KUNI (dalje: KUNI ...) splošne zadeve, šk. Likvidacija KUNI, navodilo oddelka za narodno imetje PNVS vsem okrožnim, okrajnim in mestnim LO, 30. 10. 1946; ARS, fond Vlade RS (dalje: VRS ...), šk. 3, odredba VLRS št. 2074, 28. 12. 1946.

je sklenila, da glede preseljencev ni potrebno izstavljati še posebnih uradnih potrdil glede njihovega nemštva, oz. nemškega državljanstva. **Vpis prizadetega v knjigi optantov**[10] **je služil kot uradni dokument njegove nemške pripadnosti.** Komisija je tekst zaplembenega zapisnika spremenila v toliko, da je namesto rojstnih podatkov in kraja rojstva vpisala podatke katastrske občine in vloženo številko optantovega nepremičninskega imetja. Za vse emonske primere in za tiste osebe brez naslova, je komisija postavila Ferdinanda Paradiža sodnega oficiala pri okrajnem sodišču v Kočevju za skrbnika. Ker je komisija v Kočevju ugotovila, da imajo posamezni optanti nepremičnine tudi v novomeškem in črnomaljskem okraju, so k poslovanju pritegnili tudi komisiji za oba okraja in so sestavili kolektivni zapisnik. S tem naj bi onemogočili ugovor nepristojnosti posamezne komisije za imetje, ki bi bilo zunaj njenega pristojnega območja. Delo na zaplembi emonskega premoženja se je osredotočilo pri okrajni upravi narodne imovine v Kočevju. Ker je imela na voljo evidenco celotnega emonskega premoženja, so ji zaupali izdajo zaplembenih odločb za celotno območje in pridobitev lastninskih podatkov.[11] A kaže, da je bilo slabo organizirano in je le počasi napredovalo. Vzroki so bili predvsem pri načelniku okrajne uprave narodne imovine Ivanu Dolarju, ki je bil obenem tudi predsednik okrajne zaplembene komisije in predsednik izvršnega odbora OLO Kočevje, in je pisarniškemu osebju komisije nalagal naloge s področja poslovanja izvršnega odbora. KUNI je zato okrepila pisarniško moč komisije[12] in za novega predsednika okrajne uprave narodne imovine v začetku novembra imenovana Rudolfa Podlogarja,[13] in kasneje še spremenila sestavo zaplembene komisije v Kočevju.[14]

Komisija v Kočevju je sestavila 7345 zaplembenih odločb t.i. emonskega imetja.[15] Odločbe je vročila skrbniku. Vendar tako veliko število odločb ne pomeni, da je bilo toliko tudi oseb, katerim so imetje zaplenili. Ker so bile odločbe narejene po katastrskih občinah, so se posamezniki, ki so imeli nepremičnine v več katastrskih občinah, pojavljali večkrat.

Ker je bilo nemško imetje prodano Emoni, imetje pa se je zaplenjevalo Nemcem individualno, je bilo potrebno predhodno problem pravno urediti. Na podlagi odloka predsedstva AVNOJ iz februarja 1945[16] je oblast proglasila za nične vse pravne posle,

---

10 Julija 1942 je nemški preselitveni pooblaščenec v Ljubljani izdal knjigo s seznamom optantov *Verzeichnis der Volks und Reichsdeutschen Umsiedler, die auf Grund des Abkommens vom 31. Avgust 1941 aus der Provinz Laibach umgesiedelt wurden.*

11 ARS, dislocirana enota II (dalje: ARS–II ...), fond Predsedstvo Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta – Komisija za upravo narodne imovine (dalje: PSNOS–KUNI ...), f. 498/I, zapisnik zasedanja okrajnih zaplembenih komisij v Novem mestu, 7. 9. 1945, ARS, KUNI splošne zadeve, šk. 1, zapisnik o zasedanju okrajnih zaplembenih komisij v Kočevju 3. in 4. septembra, v Novem mestu 1. in 7. septembra 1945.

12 ARS, VRS, šk. 2, m. 3, poročilo o napredovanju dela na področju okrajne zaplembene komisije v Kočevju, 25. 9. 1945, dopisa KUNI predsedstvu NVS, 2. in 22. 10. 1945.

13 ARS, dalje KUNI, splošne zadeve, šk. brez oznake, o. Osebne zadeve zaplembenih komisij, dopis min. not. zad. NVS KUNI, 3. 11. 1945, o. Personalne zadeve okrožnih uprav, uradno obvestilo okrožnega INO NM o imenovanju, 1. 11. 1945.

14 Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota Novo mesto (dalje: ZAL; NM ...), fond Okožni ljudski odbor Novo mesto (dalje: Okrožni ILO NM ...), f. Okrožna zaplembena komisija, zapisnik okrajne zaplembene komisije Kočevje, 25. 1. 1946.

15 Osebe, ki so imetje predale nemški preselitveni družbi DUT – ta ga je v njihovem imenu prodala italijanski družbi Emona.

16 Odlok Predsedstva AVNOJ o odpravi in razveljavljanju vseh pravnih predpisov, izdanih med okupacijo po okupatorjih in njihovih pomagačih; o veljavnosti odločb izdanih v tej dobi; o odpravi pravnih predpisov, ki so veljali v trenutku okupacije po sovražniku, Ur. l. DFJ, št. 4–51, z dne 13. 2. 1945, objavljen v Posebni prilogi Ur. l. SNOS in NVS, št. 6, z dne 6. 6. 1945. Odlok je razveljavil vse pravne predpise, ki jih je med okupacijo izdal okupator oz. njegovi pomočniki in odpravil tudi tiste pravne predpise, ki so

ki jih je okupacijska oblast uporabljala v času okupacije jugoslovanskega ozemlja. Ker z neveljavnostjo in ničnostjo pravnih poslov imetje optantov ni izgubilo značaja nemštva, je prešlo pod udar odloka predsedstva AVNOJ in v državno last. Kočevskemu podoben primer je bilo imetje bosanskih Nemcev, ki ga je po njihovi izselitvi nasledila NDH.[17]

Rešitev pritožb

Po prejemu odločbe se je skrbnik formalno **pritožil**. Pritožbe so bile v večini primerov zgolj formalne. Okrožna zaplembena komisija v Novem mestu jih je zavrnila sredi januarja 1946 z utemeljitvijo, kot je bila navedena v okrajnih odločbah o zaplembi. Vendar pa je bilo komisiji sporočeno,[18] da za tisto posest, ki je bila v zemljiški knjigi že prepisana na družbo Emona (po nekem podatku v vseh katastrskih občinah, razen tistih v okraju Novo mesto), lahko drugostopenjske odločbe izdajo šele po formalni pritožbi družbe Emona. Zoper 7347 odločb okrajne zaplembene komisije v Kočevju se je zato 1. 2. 1946 pritožil skrbnik na čin družbe Emona dr. Ernest Rozina.[19] Okrožna zaplembena komisija je 16. februarja pritožbo zavrnila, ter izdala dokončne odločbe.[20]

Zaplembene odločbe in utemeljitve okrajnih in okrožnih zaplembenih komisij so bile tiskane na posebnih obrazcih, ki so na hrbtni strani že imele napisano utemeljitev. Na njih je bilo treba vnesti le posamezne podatke.

Pravnomočne odločbe zaplembenih komisij je bilo potrebno poslati okrajnim sodiščem, zaradi vpisa lastninske pravice na FLRJ, s čimer naj bi bil ves zaplembeni postopek končan, a tega v določenem roku (1. 3. 1946) ni bilo mogoče opraviti. Največja ovira je bilo vsekakor počasno izvajanje zaplembenega postopka s strani okrajnih sodišč, ki po eni strani niso imele dovolj kadrovskih moči, po drugi strani pa so bile

---

veljali pred 6. 4. 1941, in so nasprotovali pridobitvam narodnoosvobodilne borbe in deklaracijam in odlokom AVNOJ in sorodnim federalnim organom, NKOJ in njegovih poverjeništev ter vlad in poverjeništev posameznih federalnih enot. S tem je oblast odpravila in proglasila za neveljavne tako sporazum med vladama Nemčije in Italije o preselitvi nemških državljanov in oseb nemške narodnosti iz Ljubljanske pokrajine z dne 31. 8. 1941, ki je omogočal da se je imovina optantov za nemško državo prenesla in vnovčila na nemško državo kot tudi vse pravne predpise, ki so temeljili na sporazumu (ustanovitev nemške preselitvene družbe DUT in njen prevzem imetja nemških optantov, ustanovitev Emone, njeno pooblastilo za nakup in prodajo nepremičnin nemških preseljencev s 3. 9. 1942, ter vsi pravni posli Emone).

17 ARS, fond Ministrstvo za gradnje (dalje: MG ...) f. 390, Sklepi in smernice konference DUND-a v Beogradu, 8.–9. 10. 1945.

18 ARS–II, PSNOS–KUNI, f. 498/I, poročilo o potovanju Staneta Šolinca v Novo mesto glede razčiščevanja pravnega zajetja emonske posesti, 18. 1. 1946.

19 Kot pritožbene razloge je med drugim navajal protizakonitost odločb ter pravno zmotno presojo zadeve in dejanskega stanja in zahteval zavrnitev zaplembenih odločb v celoti. Odločbe naj bi bile protizakonite, ker so jih izdali upravni organi in ne sodišča ter da gre za privatni italijanski kapital, ki ne sodi pod odlok predsedstva AVNOJ. Pravni posel med Emono in nemško preselitveno družbo je smatral za veljaven tudi po določbah mednarodnega privatnega prava, in zato pravilno in zakonito sklenjenih privatnih poslov naknadno izdana nova zakonodaja ne more razveljaviti.

20 ZAL, NM, Okrožni ILO NM, f. Okrožna zaplembena komisija, rešitev pritožb, opr. št. OZK 78/46, 16. 2. 1946. Glede očitka, da ob času ustanovitve družbe Emona in DUT še ni bil uveljavljen odlok predsedstva AVNOJ, je komisija menila, da *"na stvari ničesar ne spremeni spričo okolnosti, da je smatrati vso okupacijsko stanje kot izredno in nenormalno stanje."* Poleg tega pa je odlok predsedstva AVNOJ zajemal vse poslovanje okupatorskih ustanov za čas od 6. 4. 1941 naprej." 6. člen odloka predsedstva AVNOJ je določal: *"Pravni posli oseb in podjetij iz člena 1. tega odloka, ki so bili sklenjeni od 6. aprila 1941 do objavljenja tega odloka ali se sklenejo po objavljenju tega odloka z namero, da se preprečijo nasledki tega odloka in sankcije, predvidene z moskovsko ali teheransko konferenco, se proglašajo za nične."*

odločbe tudi tako pomanjkljive, da niso omogočale takojšnjega vpisa v zemljiško knjigo. Nad številnimi pomanjkljivostmi v zaplembenih spisih, ki so povzročale zamudno in dolgotrajno reševanje pritožb je opozarjala že okrožna zaplembena komisija.[21]

Zaplembe ostalega nemškega imetja na Kočevskem

Kljub temu, da je predsedstvo AVNOJ v začetku junija natančneje določilo osebe nemške narodnosti, ki so bile izvzete iz zaplembe,[22] so zaplembene komisije v Sloveniji naletele na več spornih primerov za katere so menili, da jih je treba obravnavati drugače. Sporna vprašanja so razreševali v sodelovanju KUNI, OZNA, javnega tožilstva, predsedstva narodne vlade Slovenije ter ministrstev za pravosodje in za notranje zadeve, ter DUND (Državna uprava narodnih dobara). Iz predlogov je razvidno, da je KUNI pri spornih primerih predlagala blažje in za "Nemce" ugodnejše ter bolj življenjske rešitve, kot drugi organi, ki so dosledno upoštevali črko zakona.[23] Nekaj jih je bilo tudi s Kočevske.

Prvostopenjske komisije so namreč po navodilih zaplenjevale vse nemško premoženje, ker naj bi prizadete osebe imele možnost pritožb na drugostopenjskih – okrožnih komisijah, ki naj bi razrešile sporna vprašanja. A ta so bila tako zapletena, da je bila potrebna odločitev višjega političnega organa. KUNI, ki je koordinirala postopek zaplenjevanja, je odločitve o pritožbah prizadetih kočevskih Nemcev prepustila predsedstvu vlade LRS in naročila okrožni zaplembeni komisiji v Novem mestu, naj počaka z reševanjem pritožb.[24] Predsedstvo vlade je naročilo, naj se posamezni kočevski primeri obravnavajo individualno in natančno. Za vsakega pritožitelja naj ugotovijo lojalnost med okupacijo na podlagi osebne karakteristike.[25]

Eno prvih vprašanj je bilo, ali **smatrati optanta brezpogojno za Nemca oz. nemškega državljana,**[26] saj naj bi nekateri optirali, ker so imeli na Gorenjskem in Štajerskem sorodnike in s tem možnost za preživljanje ter se niso pregrešili zoper narodnoosvobodilno gibanje in so ostali Slovenci. Sklep je bil, da *"Izjeme niso dopustne, ker motivi preselitve ne prihajajo v poštev."* Izjeme naj bi se upoštevale le pri aktivni udeležbi v narodnoosvobodilnem gibanju.

---

21 ZAL, NM, Okrožni ILO NM, f. Okrožna zaplembena komisija, dopisa, 31. 1. in 7. 2. 1946.

22 Razlaga točke 2. čl. 1. odloka Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije z dne 21. novembra 1944, Ur. l. DFJ, št. 39–347 z dne 8. 6. 1945, objavljena v posebni prilogi Ur. l. SNOS in NVS, št. 17 z dne 14. 7. 1945.

23 ARS–II, PSNOS, KUNI, f. 498/II, zapisnik konferenčne seje predstavnikov KUNI, OZNA, Javnega tožilstva, PNVS ter ministrstev za pravosodje in za notranje zadeve, 4. 10. 1945; ZAC, KUNI, f. 31, zapisnik konference med zastopniki pravnega oddelka DUND in zastopniki pravnega oddelka KUNI, 25. 10. 1945; ZAC, KUNI, f. 31, zapisnik konference pravnikov, 9. 11. 1945; ARS–II, PSNOS–KUNI, f. 479/I, predlogi KUNI PSNOS, 21. 11. 1945; ARS, KUNI splošne zadeve, šk. 1, str. 1305–1307, mnenje DUND o spornih vprašanjih zaplemb, št. 17344/1769, 11. 12. 1946.

24 ZAL, NM, Okrožni ILO NM, f. KUNI, dopis 17. 11. 1945.

25 ZAL, NM, Okrožni ILO NM, f. KUNI, dopisa št. 1622/45, 27. 12. 1945 in št. 53/46, 5. 1. 1946.

26 V okrožnici KUNI iz konca junija 1945, ki je povzela in tudi dodelala tolmačenje predsedstva AVNOJ iz začetka junija, so optante iz Ljubljanske pokrajine uvrstili med nemške državljane in ne med jugoslovanske državljane nemške narodnosti. Med obema kategorijama je bila velika razlika, saj za nemške državljane ni veljala izjema sodelovanja v vrstah NOV in POJ. Med osebe nemške narodnosti pa je uvrščala med drugim vse člane Kulturbunda; ZAL, NM, Okrožni ILO NM, f. Okrožna uprava narodne imovine, okrožnica KUNI, št. 1, 30. 6. 1945.

Glede vprašanja zaplemb osebam nemške narodnosti, ki niso optirale in so **ostale na Kočevskem**, so na konferenci 4. oktobra sklenili, da, *"Kočevarji, ki so odklonili optirati za nemški Reich, ne morejo pasti pod udar zaplembe, razen ako se konkretno pri posamezniku ugotovi, da je kljub opustitvi opcije sodeloval z okupatorjem ali ga podpiral. Načelno pa je treba vsakemu Kočevarju, ki je opcijo opustil, šteti to opustitev v dobro in ga ni kratko in malo istovetiti z osebo nemške narodnosti."*

Koliko Nemcev je po osvoboditvi res še ostalo na Kočevskem, je težko ugotoviti, saj se niti tisti, ki so se imeli za Nemce, iz političnih razlogov niso opredeljevali zanje. Po podatkih, ki jih je zbralo ministrstvo za notranje zadeve NVS, je bilo takšnih oseb okrog 110. Vendar je pri tem treba upoštevati, da gre v precej primerih za narodnostno mešane družine. Večina jih je bila v Kočevju in v Črmošnjiški dolini na vzhodnem robu Kočevske.

Oblasti so v letih 1945/46 s Kočevske izselile nekaj več kot 40 oseb nemške narodnosti, ki se niso preselile s svojimi sonarodnjaki. Zaplenila jim je tudi imetje. Vsi izseljeni so bile iz okraja Kočevje. Izselitev je bila večinoma posledica politične oznake, ki so jo Nemci dobili ob zbiranju podatkov poleti 1945. Za razliko od kočevskega okraja, kjer so večino označili za simpatizerje nemške oblasti, Kulturbundovce itd., je bila politična karakteristika oseb v novomeškem delu jezikovnega območja v vseh primerih pozitivna, tj., da do NOV ali OF niso bili sovražni, da so jo podpirali, ali da se zaradi starosti za politiko niso zanimali; nekateri člani družin so bili celo aktivni udeleženci NOB. Do različnega odnosa do narodnoosvobodilnega gibanja je prišlo tudi zato, ker so vasi v Črmošnjiški dolini bile večino vojne na osvobojenem ozemlju, medtem, ko so bile vasi v okolici Kočevja, večinoma pod nadzorom okupatorskih sil.

Do konca januarja 1946 so v vseh treh okrajih **na prvi stopnji izdali 110 zaplembenih odločb Nemcem, ki so ostali na Kočevskem**.[27] Po pritožbah je okrožna zaplembena komisija do decembra 1946 ugodno rešila najmanj 26 primerov.[28] Ugodno rešenim pritožbam so okrajna sodišče izdala odločbe o ustavitvi postopka in odredila vrnitev zaplenjene imovine, v kolikor je bila ta zavarovana.

Vendar v nekaterih primerih odločitev drugostopenjskega organa še ni bila dokončna in je bila razveljavljena ter potrjena odločitev prvostopenjskega organa. Za štiri ugodno rešene pritožbe je Javno tožilstvo LRS decembra 1946 vložilo vladi LRS **zahtevek za varstvo zakonitosti**, ki ga je VLRS sprejela in januarja 1947 odločila, da se ugodno rešene pritožbe okrožne zaplembene komisije razveljavijo in potrdijo odločbe okrajne zaplembene komisije v Kočevju, tj., da se imetje navedenih zapleni.[29] Vlada je v obrazložitvi povzela trditve javnega tožilca Viktorja Avblja, da nobena oseba ni aktivno sodelovala z narodnoosvobodilnim gibanjem. Ker so bile vse osebe spomladi 1946 izseljene, je bilo to za tožilstvo in vlado dokaz, da niso pomagali OF, oz. da so osebe nemške narodnosti (sic).[30]

V nasprotju z odločitvijo vlade LRS, je okrožna zaplembena komisija ugodno rešene pritožbe utemeljila, da se navedeni niso hoteli izseliti, niso pristopili v Kulturbund, ter jih je smatrati za prilagojene Slovence. Vsaj v eni odločbi se kot razlog navaja tudi pričevanje dr. Toneta Hočevarja, funkcionarja OF. Njegovo pričevanje je povezano z

---

27 ZAL, NM, Okrožni ILO NM, f. KUNI, podatki odsekov za upravo narodne imovine okrajev Novo mesto (31. 1.), Črnomelj in Kočevje (5. 2. 1946).

28 ZAL, NM, Okrožni LO NM, f. Tajništvo 1946, poročilo o delu okrožne zaplembene komisije v Novem mestu, 6. 12. 1946.

29 Gre za pritožbe: Ana Zurl, Kočevje; Frančiška Kresse, Gornje Ložine; Josip Samida, Klinja vas; Ivan Kreiner, Slovenska vas.

30 ARS–II, VRS, šk. 916, spisi 510/1, 511/1, 513/1, 566/1.

vprašanjem zaplemb kočevskim Nemcem, ki niso optirali in jim je bila med vojno obljubljena nedotakljivost imetja. V Kočevju je bilo okoli 70 Nemcev, ki jim je okrajna zaplembena komisija v Kočevju zaplenila vse njihovo premoženje kot osebam nemške narodnosti, pa so se pritožili, ker so jim po kapitulaciji Italije, ob nemškem prodoru na Kočevsko takratni funkcionarji OF na Kočevskem obljubili in zagotovili, da se jim ne bo zgodila nobena krivica, da jim bo varovana osebna svoboda, če ne bodo podpirali nemškega okupatorja. KUNI je menila, da je treba spoštovati in izvajati obljube političnih funkcionarjev, DUND pa je sklenil, da lojalnost kočevskih Nemcev med okupacijo ni razlog za izjemo. Glede na rešitev pritožb lahko sklepam, da so v večini primerov upoštevali le pravne predpise in politično karakteristiko posameznih oseb.

Tako kot drugod na Slovenskem, so tudi na Kočevskem imele zaplembene komisije in KUNI težave pri sodelovanju z OZNA, zaradi njenega samosvojega odnosa do Nemcev in njihove imovine. OZNA npr. ni izročala spiskov izseljenih oseb, in je zato bilo delo prvostopenjskih zaplembenih komisij zelo ovirano, ker je bilo dejstvo izselitve odločilna okoliščina pri presojanju pritožb proti prvostopenjskim zaplembenim komisijam. Poskusi razreševanja problemov so bili neuspešni, saj je OZNA trdila, da bo *"glede nemškega imetja vršila imovinsko kontrolo in zavarovanje in ne bo dopuščala v to področje nobenih posegov, razen tega pa bo edino le OZNA odločala tudi o vprašanju omejitve osebne svobode prizadetega Nemca."*[31]

Zaplemba posestva kneza Auersperga

Posebnost je na Kočevskem predstavljalo **posestvo kneza Auersperga, ki je bil t.i. fidejkomis**, tj. dedna nedeljiva in neobremenjena družinsko posest. V zemljiških knjigah so imele njegove nepremičnine zabeleženo prepoved odtujitve in obremenitve. Kaže, da je KUNI imela pravni pomislek (ali lastninska pravica države v takih primerih traja le do nastopa dednega primera),[32] zato je zaprosila za navodila DUND v Beogradu, ki je odločil, da fidejkomis ne more biti ovira pri zaplenjevanju.[33] Iz zaplembene odločbe je razvidno, da je imetje kneza K. Auersperga imetje prešlo v last FLRJ brez omejitev, *"ker so postale navedene zaznambe brezpredmetne."*[34] Knez je posedoval po izvedeni agrarni reformi v Kraljevini Jugoslaviji na območju gozdnih uprav Kočevje in Soteska 3124,8095 ha zemljišč, od teh 3026,5136 ha gozda.[35] Za zaplenjeno imetje, ki je bilo v 21 katastrskih občinah, je okrajno sodišče v Kočevju odredilo prepis v državno last.

Ameriški Nemci

Imovina ameriških Nemcev je predstavljala poseben primer v reševanju zaplembene

---

31 ARS–II, PSNOS–KUNI, f. 498/II, zapisnik seje, 4. 10. 1945.

32 ARS, KUNI splošne zadeve, šk. 2, m. 18, navodilo oddelka za upravo narodnega imetja pri PLRS vsem okrožnim, okrajnim in mestnim LO in poverjenikom za upravo narodnega imetja, 21. 5. 1946.

33 ARS, KUNI splošne zadeve, šk. 1, str. 1034, dopis DUND št. 3775/1769, 14. 3. 1946.

34 ARS, KUNI – zaplembe, šk. 15, o. 915. Knezu Karlu Adolfu Auerspergu, osebi nemške narodnosti in nemškega državljanstva (jugoslovanskega državljanstva Auerspergi po koncu 1. svetovne vojne niso hoteli sprejeti), je bilo imetje zaplenjeno in je prešlo v državno last z odločbo okrajne zaplembene komisije v Kočevju 27. 9. 1945 in pravnomočno odločbo okrožne zaplembene komisije v Novem mestu 6. 2. 1946.

35 Z rešitvijo ministrstva za kmetijstvo Kraljevine Jugoslavije št. 2413/32 z dne 16. 2. 1932 se je veleposestvu Karla Auersperga in naslednikom prepustilo v prosto razpolago kot njegov gozdni masksimum v Dravski banovini 3000 ha gozda. Ostala gozdna površina pa je bila razlaščena v korist okoliških občin ter izročena ZDU.

problematike nemškega imetja na Kočevskem.[36] Šlo je za premoženje pred leti v Ameriko izseljenih Nemcev, kakor tudi Slovencev. Že po razlagi odloka predsedstva AVNOJ in po besedilu poznejšega zakona o prenosu sovražnikovega premoženja v last države, so bile določene izjeme, ko osebam nemške narodnosti ni bilo dopustno zapleniti premoženja, če so bile pripadniki nevtralnih držav in če med okupacijo niso kazale sovražnosti do narodnoosvobodilne borbe. Med izseljenci na Kočevskem je bilo mnogo takih, ki so se izselili v Ameriko še pred mnogimi leti in si pridobili ameriško državljanstvo. Večina od njih je bila po poreklu Nemcev, bili pa so tudi Slovenci. V letih 1945 in 1946 so zaradi nejasnosti položaja in zaradi nerazčiščenih posestnih razmer na Kočevskem okrajne zaplembene komisije včasih zaplenile tudi posestva ameriških državljanov. Ob ugotovitvi napake so se posestva vračala (pravno) lastnikom. Razumljivo je to veljalo le za tiste kočevske Nemce, ki niso optirali za Nemčijo in so bili ameriški državljani še pred vojno.

Položaj takšnih posestev so oblasti začele reševati l. 1947. Pri odseku za kolonizacijo OLO Kočevje so ustanovili upravo amerikanskih posestev. Njena naloga je bila skrbeti za posestva, voditi o njih evidenco, pobirati najemnino in davke ter popravljati hiše, da ne bi razpadle. Delovala je do l. 1954, ko so zemljišča večinoma prešla v last splošnega ljudskega premoženja, lastniki pa so za zemljišča dobili odškodnino. Državi sta vprašanje lastnine ameriških državljanov, ki so posedovali nepremičnine v Jugoslaviji, uredili s sporazumom o odškodovanju ameriških državljanov za prevzeto premoženje v Jugoslaviji z dne 19. 7. 1948. Po njem so imeli lastniki možnost prijaviti odškodninski zahtevek pri komisiji ZDA za mednarodne terjatve v Washingtonu, kamor je FLRJ vložila 17 milijonov dolarjev. Ocenili so premoženje, kakršnega so prevzeli organi FLRJ, vendar so upoštevali stanje po cenah iz l. 1938. Zgradb ni bilo treba ocenjevati v tistih primerih, v katerih so bile med vojno ali pred njo porušene ali uničene, kar je bilo v večini primerov. Po podatkih uprave amerikanskih posestev je bilo v 36 katastrskih občinah jezikovnega otoka okraja Kočevje (za okraja Novo mesto in Črnomelj podatkov nisem našel) 423 "amerikanskih posestev"[37] s skupno površino 4042 ha 37 a 09 m^2. Zanimivo, da je ta površina, ki jo je ugotovila uprava, mnogo večja od ugotovitve oz. izračuna italijanske družbe Emona (1759,7641 ha).

Vpis zaplenjenega imetja v zemljiških knjigah v last države

Ko so bile zaplembe pravnomočne, so okrajna sodišča vpisala imetje v last države in s tem naj bi bil ves zaplembeni postopek končan. A pomanjkanje kadrov in pomanjkljivosti odločb sta bila glavni oviri, ki nista omogočali takojšnjega vpisa v zemljiško knjigo. V okraju Kočevje so do konca julija 1946 izvedli le okoli 50 zemljiškoknjižnih prenosov nemške imovine.[38] Pravni prepis emonskih posestev ni bil docela rešen niti v naslednjih letih.[39]

---

36 ARS, VRS, šk. 1545, pojasnilo odseka za notranje zadeve OLO Kočevje vladi LRS glede uprave posestev amerikanskih Kočevarjev, 19. 9. 1947 in njeno pojasnilo št. 405/4–47 ministrstvu za zunanje zadeve v Beogradu.

37 Opozoriti velja, da je lastnikov manj, saj so nekateri imeli nepremičnine v dveh ali več katastrskih občinah.

38 ZAL, OLO Kočevje, šk. 3/125, poročilo okrajnega sodišča v Kočevju ministrstvu za pravosodje LRS, 31. 7. 1946.

39 ARS, MF, f. 21, zapisnik poslovanja komisije za agrarno reformo OLO Novo mesto, 6. 4. 1949.

Obseg zaplenjenega imetja

Kljub temu, da se podatki o obsegu zaplenjenega premoženja razlikujejo, so zaplembe nemškega premoženja bile med zaplembami premoženja, ki so bile izvedene po koncu 2. svetovne vojne v Sloveniji, najobsežnejše. Po statističnih podatkih iz druge polovice l. 1946 je bilo izdanih 18.946 zaplembenih odločb nemškega imetja, od teh je bilo 7347 emonskih.[40] Poleg emonskih posestev poročila iz marca 1946 omenjajo v okrajih Novo mesto, Črnomelj in Kočevje še 152 zaplembenih odločb nemškega imetja.

Pri kočevskih Nemcih so veliko večino zaplemb predstavljala kmečka posestva. V zemljiškem skladu agrarne reforme in kolonizacije v LRS so zaplembe emonskih posestev vodili posebej od zaplemb drugega nemškega imetja. 1. 10. 1946 podatki izkazujejo 2774 zaplenjenih emonskih posesti s skupno površino 52.421 ha.[41] Statistika iz januarja 1947 pa kaže manjšo površino (44.163 ha), saj so ugotovili, da je bila površina ocenjena previsoko.[42] Koliko je bilo na Kočevskem zaplenjenih trgovinskih, gostinskih in obrtnih lokalov, ni znano. Za okraj Kočevje si lahko pomagamo s seznamom zaplenjenih trgovskih in drugih obratovalnic, ki ga je za ministrstvo za trgovino in preskrbo pripravil odsek za narodno imovino v Kočevju. Na seznamu je 23 trgovin, 46 gostiln in 8 obrtnih lokalov,[43] vendar zagotovo ni vključeval vseh.

Cenitev zaplenjenega imetja

Nemško premoženje ni bilo nikoli ocenjeno v celoti. V Sloveniji so ga začeli ocenjevati že avgusta 1945, ko je KUNI okrožnim upravam za narodno imovino svetovala, naj vrednost posameznega premoženja izračunajo tako, da vrednost iz l. 1939 povečajo za 30%.[44] Vendar so okrožne uprave ocenile le del zaplenjenega premoženja. Sredi januarja 1946 ni bil po oceni KUNI ocenjen niti odstotek imetij od okoli 20.000 zaplembenih odločb.[45] Cenitev emonskih posestev so opravljali na oddelku za upravo narodnega imetja pri predsedstvu NVS v Ljubljani, vendar poročil o cenitvah nisem zasledil.

Pomotoma zaplenjeno imetje

Hitro in površno zbiranje prijav v prvem obdobju po osvoboditvi je pripeljalo do primerov, ki so zahtevali ponovno preverjanje pravnomočnih zaplembenih odločb in njihovo razveljavitev. Javno tožilstvo LRS je iz kočevskega okraja v naslednjih letih dobivalo prijave nezakonitih zaplemb premoženja oseb slovenske narodnosti, ki se niso izselile, niti se med vojno niso kompromitirale kot simpatizerji ali sodelavci okupatorja.

---

40 ARS, KUNI splošne zadeve, šk. 2, m. 15, Referat o problemih narodnega – občeljudskega imetja. Skupaj z zaplembami na podlagi 28. člena zakona o zaplembi in različnih sodb je bilo 24.129 zaplembenih odločb.

41 ARS, fond Ministrstva za finance (dalje: MF ...), f. 49; Čepič, Agrarna reforma in kolonizacija 1992, str. 189.

42 ARS, MF, f. 49 (Cankarjeva), poročilo oddelka za agrarno reformo in kolonizacijo min. za kmet. in gozd. za mesec november 1946, stanje 1. 12. 1946.

43 ZAL, OLO Kočevje, šk. 3, o. 104, seznam odseka za narodno imovino trgovskih in drugih obratovalnic iz kočevskega področja, ki pridejo v poštev za dodelitev ministrstvu za trgovino in preskrbo, 5. 1. 1947.

44 ZAL, NM, Okrožni ILO NM, f. Okrožna uprava narodne imovine, zapisnik konference predstavnikov okrožnih uprav narodne imovine in predstavnikov ministrstev, 11. 8. 1945; ARS, KUNI splošne zadeve, šk. 2, o. 22, navodila za ocenjevanje narodne imovine, dopis KUNI 19. 1. 1946.

45 ARS, KUNI splošne zadeve, šk. Likvidacija KUNI, poročilo pravnega oddelka KUNI, 17. 1. 1946.

Ti so živeli nemoteno na svojih posestvih. Do njihovih zaplemb je prišlo po pomoti, ker so zaplembene komisije zaradi množičnih izselitev optantov izdajale zaplembene odločbe kar množično za vse osebe posameznih katastrskih občin, ne da bi natančno preverjale, ali so za njih podani pogoji za zaplembo. Ker so bile zaplembene odločbe dostavljene skrbnikom, lastniki zaplenjenih posestev tudi niso izvedeli za zaplembo. Tako so bili primeri, ko so takšne osebe slučajno odkrile v zemljiški knjigi, da je bilo posestvo zaplenjeno in so nato vlagale pritožbe na sodišče, na javno tožilstvo ali na druge organe. Še leta 1954 je javno tožilstvo LRS predvidevalo, da se bodo takšni primeri v prihodnje še pojavljali.[46]

Nadaljevanje izvajanja zaplemb

Hitro in površno izvedene zaplembe septembra 1945 so imele za posledico, da je kakšno nemško imetje ali njegov del izostal od zaplemb. Take primere, na katere so naleteli organi oblasti pri svojem delu, so v okviru zakonodaje reševala okrajna sodišča.

Okrajno sodišče v Kočevju je 1. 11. 1946 izdalo sklep, da se *"daje pod sekvester država celokupna imovina "Emona" S. A. Istituto Agricolo Immobiliare di Lubiana d.d. v Ljubljani."* Tamkajšnji zemljiški knjigi so naročili, da v vseh primerih nepremične imovine, ki jo je prevzela Emona in so knjižene osebe nemške narodnosti ali družba Emona, pa za njih niso bile še izdane zaplembene odločbe, upošteva izrečeno sekvestracijo in ob ugotovitvi takih nepremičnin obvesti sodišče in mu posreduje podatke.[47]

Med julijem 1947 in letom 1955 sta okrajni sodišči v Kočevju in Črnomlju izdali najmanj 116 zaplembenih odločb. Z njimi so zaplenili imetje Nemcem, ki so optirali za nemški rajh in so ga pozabili zapleniti v letih 1945 in 1946 iz različnih vzrokov, ali pa je šlo za imetje pridobljeno z neveljavnimi kupnimi pogodbami. 70 odločb je iz l. 1954 z območja Kočevskem Reke, ki se je v tistih letih "zapiralo",[48] kar je po vsej verjetnosti povezano z razčiščevanjem lastninskih odnosov (arondacijo) v navedenem območju.[49]

Vprašanje končanja zaplembenih postopkov

Zaradi nejasnosti spremenjenega zakona o zaplembi, ki ni določal zaključka zaplembenih postopkov, so sodišča še vedno zaplenjevala nemško premoženje. Okrožnica ministrstva za pravosodje avgusta 1949 je poskušala takšne postopke enostavno ukiniti. Obsodila je kot nepravilno prakso sodišč, ki so izdajala na podlagi pooblastila zakona še dalje odločbe o zaplembi in jih tudi izvajala. Takšna praksa sodišč naj bi bila po mnenju prezidija ljudske skupščine FLRJ, javnega tožilstva FLRJ in ministrstva za pravosodje FLRJ dejansko neupravičena. Čeprav je pooblastilo v zakonu še vedno obstojalo, pa so menili, da namen zakona ni bil izvajanje zaplemb s takšno zakasnitvijo, ki tudi ni več opravičljiva s političnega stališča.[50] Zato je zaupna okrožnica naročila vsem sodiščem,

---

46 ARS, VRS, šk. 1730, o. Notranje politični odbor ISLRS, seje 1953, m. Pripravljalni materjal za zaplembo imovine po odloku AVNOJ in cerkvene imovine, dopis javnega tožilstva LRS odboru za notranje politična vprašanja IS LS LRS, 15. 3. 1954.

47 ARS, KUNI, o. 1199 Emona, sklep okrajnega sodišča v Kočevju, 1. 11. 1946.

48 23 odločb je zaplenjevalo imetje v katastrski občini Gotenica, 18 v k.o. Kočevska Reka, 19 v k.o. Koče, 6 v k.o. Štalcerji in po 2 v k.o. Borovec in Novi Lazi.

49 ZAL, OLO Kočevje, o. 302; ARS, MF, f. 32.

50 ARS, MF, f. 83 (Cankarjeva), prepis razpisa ministrstva za pravosodje FLRJ št. 320/49 z dne 10. 8. 1949.

da zaustavijo nadaljnji postopek v zaplembah, ki so temeljile na 28. in 30. členu zakona o konfiskaciji iz l. 1945. Posledice te okrožnice, ki v pravnem pogledu ni bila v skladu s tedaj veljavnimi predpisi,[51] je bila, da so sodišča prenehala z zaplembenim postopkom. Marca 1951 pa je nova okrožnica ministrstva za pravosodje FLRJ, pojasnila, da je bilo ustavljeno zaplembeno postopanje le tistim osebam nemške narodnosti, ki so bivale v FLRJ. Za druge (nemški rajh, nemški državljani, osebe nemške narodnosti, ki so bivale v tujini) pa naj bi se postopek nadaljeval po določilih zakona iz l. 1946. Kaže, da sodišču v Kočevju ni bilo jasno glede končanja zaplembenih postopkov. V okraju je bilo še veliko nepremičnin, ki so bile knjižene na kočevske Nemce ali Emono. Sodišču ni bilo jasno, ali naj postopke ustavi ali nadaljuje. Ministrstvo za pravosodje LRS je zahtevalo, da se mora premoženje kočevskih Nemcev prenesti na splošno ljudsko premoženje. Ne glede na to, ali je bil v zemljiški knjigi kot lastnik še vpisan kočevski Nemec ali Emona.[52]

Takšno pravno stanje je trajalo do l. 1951, ko sta stopila v veljavo **ukaz o prenehanju vojnega stanja z Nemčijo** (21. 7. 1951),[53] in **ukaz o prenehanju vojnega stanja z zvezno republiko Avstrijo**.[54] ki sta določala, da se od njune uveljavitve glede Nemčije in Avstrije ter njunih državljanov ne bodo več uporabljali predpisi, ki so izšli iz vojnega stanja z Nemčijo. Z uveljavitvijo teh ukazov se je ukinila veljavnost 1. člena 1. točke odloka AVNOJ o prehodu sovražnega imetja v državno last.

Vendar so se še pojavljale dileme ali to velja tudi za osebe nemške narodnosti, ki niso bili nemški državljani, saj jih ukaz ni omenjal, in dilema, kaj je z nekončanimi zaplembenimi postopki.[55]

Leta 1954 je bilo stanje zaplembenih postopkov in dejanskih odnosov do nemške imovine zelo pestro. Komisija vlade LRS,[56] ki ji je bilo določeno, da pripravi pogoje za razrešitev likvidacije nemškega premoženja v LRS, je marca 1954 sprejela sklepe glede na različna stanja zaplembenih postopkov.[57] Poleg problematike likvidacije zaplem-

---

51 Predvsem ni upoštevala, da so odločbe glede zaplemb nemške imovine deklaratornega značaja. Z enostavno ukinitvijo postopka, v katerem je prišlo do takšnih deklaratornih odločb, se je dejansko spremenila veljavnost odloka AVNOJ glede vse nemške imovine, glede katere še niso bili pravnomočno končani zaplembeni postopki.

52 ARS, MF f. 83 (Cankarjeva), razpis ministrstva za pravosodje št. ZK 66/49–9, 27. 9. 1949.

53 Ukaz o prenehanju vojnega stanja z Nemčijo, Ur. l. FLRJ, št. 35–350 z dne 1. 8. 1951.

54 Ukaz o prenehanju vojnega stanja z Zvezno republiko Avstrijo, Ur. l. FLRJ, št. 4–54 z dne 17. 1. 1951.

55 ARS, VRS, šk. 1730, o. Notranje politični odbor ISLRS, seje 1953, m. Pripravljalni materjal za zaplembo imovine po odloku AVNOJ in cerkvene imovine.

56 Niko Šilih, član IS, Mitja Ribičič državni sekretar za notranje zadeve, Jože Pavličič, tožilec LRS, Fedor Košir, javni pravobranilec, dr. Jože Globevnik sekretar za zakonodajo pri IS in dr. Damjan Viktor, šef kabineta predsedstva vlade LRS.

57 V primerih, kjer postopek do takrat še ni bil uveden, nepremičnine pa je užival lastnik ali druga oseba v njegovem imenu (npr. na podlagi zakupne pogodbe), naj bi praviloma ne predlagali uvedbe zaplembenega postopka. V primerih, kjer postopek še ni bil uveden, nepremičnina pa se je smatrala za splošno ljudsko premoženje in je z njo gospodaril ljudski odbor, kmetijska zadruga itd. oz. zasebnik na podlagi dogovora z družbenim organom upravljanja, naj bi predlagali uvedbo zaplembenega postopka, da bi legalizirali dejansko stanje in dosegli vpis lastnine za splošno ljudsko premoženje. V primerih, kjer je bil postopek že začet, a še ni bil končan s pravnomočno odločbo, nepremičnino pa je užival oz posedoval prejšnji lastnik, druga oseba v lastnikovem imenu, državni organ, podjetje, družbena organizacija itd. kot splošno ljudsko premoženje ali pa ga je užival zasebnik na podlagi dogovora z družbenim organom upravljanja, naj bi v vseh primerih zaplembeni postopek izvedli do konca brez vračanja na prvo stopnjo. Kjer je bil zaplembeni postopek pravnomočno končan, pa nepremičnine niso bile vpisane v zemljiško knjigo, bi morali izvesti zemljiškoknjižni prenos nepremičnine na splošno ljudsko premoženje. V primerih, kjer je bil postopek končan in nepremičnine vpisane v zemljiško knjigo, naj bi se dejansko stanje

benih postopkov po odloku AVNOJ, je komisija razpravljala še o cerkvenem, premoženju na Kočevskem, in to zato, ker po odlokih AVNOJ to ni bilo razlaščeno. Od skupno okoli 216 ha t.i. cerkvenega sveta so po zakonu o agrarni reformi in kolonizaciji razlastili le okoli 83 ha, zato so menili, da je potrebno razlastiti še druge površine. To naj bi dosegli na dva načina: na osnovi odloka AVNOJ in po zakonu o agrarni reformi in kolonizaciji in sicer tako, da se za 10 ha, ki jih je cerkev lahko zadržala šteje kot osnova obseg zemljišč, ki jih je upravljal župnijski upravitelj in ne posamezna župnija.[58]

Danes vprašanje morebitnega vračila zaplenjenega imetja kočevskim Nemcem urejata predvsem zakon o denacionalizaciji,[59] ki veže vrnitev podržavljenega premoženja na jugoslovansko državljanstvo osebe v obdobju, ko je bilo premoženje podržavljeno – ki pa ga preseljeni in izseljeni kočevski Nemci niso imeli – **in odločba ustavnega sodišča.**[60] Slednja je delno razveljavila principe zapisane v odloku predsedstva AVNOJa iz novembra 1944 (princip kolektivne krivde). Tujcem je dala možnost, da dokazujejo, da med okupacijo niso bili nelojalni. Če to dokažejo si lahko pridobijo slovensko državljanstvo in s tem pravico do vrnitve premoženja. Takšna odločitev ustavnega sodišča je postala predmet avstrijskih očitkov Sloveniji o "diskriminatorni denacionalizaciji" v RS, češ da ni skladno z modernimi pravnimi načeli in ni evropsko, če mora nekdo dokazovati svojo nedolžnost, temveč obratno, da mu mora biti krivda dokazana. Slovenija te očitke zavrača, pri čemer se opira tudi na mednarodne konvencije.[61]

Z zaplenjenimi površinami kočevskih Nemcev je država na Kočevskem postala največji lastnik, kar je omogočalo popolno gospodarsko preusmeritev, ki je imela za posledico daljnosežne spremembe v značaju in razvoju tega območja.

---

uskladilo s pravnim redom. Komisija je sprejela sklepe še o ustanovitvi okrajnih komisij, ki naj odločajo, komu naj se vrnejo nepremičnine oz. pusti v uživanje. Sporne primere naj bi reševala republiška komisija pri Izvršnem svetu.

58 ARS, VRS, šk. 1730, o. Notranje politični odbor ISLRS, seje 1953, m. Pripravljalni materjal za zaplembo imovine po odloku AVNOJ in cerkvene imovine, zapisnik sestanka, 27. 3. 1954. Več o tem glej: Mitja Ferenc: Povojna usoda sakralnih objektov na nekdanjem nemškem jezikovnem območju na Kočevskem, Kronika, 49, št. 1/2, str. 123–140.

59 Zakon o denacionalizaciji, Ur. l. RS, št. 27/91, z dne 29. 11. 1991.

60 Odločba Ustavnega sodišča št. U–I–23/93 z dne 20. 3. 1997.

61 Haaška konvencija iz leta 1930 o reševanju nekaterih vprašanj, ki zadevajo konflikte na področju državljanstva, ki opredeljuje načelo suverenosti države pri opredelitvi koga šteje za svojega državljana, dokler je njena zakonodaja v skladu z mednarodnim pravom, običaji in pravili, ki veljajo za področje državljanstva, ter Evropska konvencija o državljanstvu Sveta Evrope iz leta 1997.

PETER VODOPIVEC

O SLOVENSKIH "BRATIH" V PROSTOZIDARSKI LOŽI MAKSIMILJAN VRHOVAC V ZAGREBU

V letih 1939–1940 so srbski, hrvaški in slovenski časopisi razmeroma veliko pisali o prostozidarstvu. V Dravski banovini se je s temo posebej zavzeto ukvarjal katoliški Slovenec, ki je svoje bralce avgusta leta 1940 – dobre tri mesece po "umestitvi" edine predvojne slovenske prostozidarske lože Valentin Vodnik v Ljubljani – obvestil o njeni ustanovitvi.[1] Toda števila članov ljubljanske lože in njihovih imen Slovenčevim novinarjem in urednikom ni uspelo izvedeti, saj jih niso omenjali. Domnevali so le, da je število v "Vodnikovem venčku"[2] zbranih prostozidarjev razmeroma skromno in je "večina slovenskih prostozidarjev včlanjenih v srbskih in hrvaških ložah".[3] Da pri Slovencu imen članov ljubljanske lože niso poznali, razkriva tudi kratek, 15. novembra 1940 objavljen sestavek z naslovom "Kdo so bili člani framasonskih lož". Sestavek je povzemal v socialistični Delavski politiki objavljen zapis o članih prostozidarske lože Maksimiljan Vrhovac v Zagrebu in poimensko našteval v njej včlanjene Slovence.[4] Piscu izvirnega, v Delavski politiki objavljenega prispevka in Slovenčevemu sodelavcu, ki je zapis priredil za objavo v Slovencu, očitno ni bilo znano, da je večina imenovanih in naštetih že v drugi polovici tridesetih let, ko so se začele priprave za ustanovitev lože v Ljubljani, dobila odpustnico iz lože Maksimiljan Vrhovac in so po "umestitvi" lože Valentin Vodnik spomladi leta 1940 predstavljali njeno člansko jedro.

Slovenski prostozidarji so bili pred ustanovitvijo lože v Ljubljani res včlanjeni v srbske in hrvaške lože, zvečine v Beogradu in Zagrebu. Branko Šömen v prvi izvirni slovenski "prostozidarski" zgodovini prostozidarstva[5] (s "pridržkom napak in opustitev") navaja podatek, da je v času med obema vojnama pristopilo k prostozidarjem 35

1 P. Vodopivec, Prostozidarska loža Valentin Vodnik v Ljubljani (1940), Kronika časopis za slovensko krajevno zgodovino 40/1992, št. 1, str. 44–45.

2 "Venček" se, kot je potem, ko je bil obsojen na Nagodetovem, prof. dr. Boris Furlan pojasnjeval svojim preiskovalcem in tožnikom, "imenuje organizacija masonov", ki nimajo samostojnega posvečenega templja, temveč so vezani na ložo "s templjem v drugem kraju". Gl. Arhiv Slovenije (dalje: AS ...), 1529 Kraigher Boris, škatla 13 (dr. Boris Furlan). Poimenovanje organizacije ljubljanskih prostozidarjev po slovesni "umestitvi in posvetitvi" lože Valentin Vodnik 21. maja 1940 z "venčkom" torej ne ustreza masonskim pravilom in predstavam. O datumu ustanovitve in posvetitve lože Valentin Vodnik so tudi v prostozidarski zgodovinski literaturi še ugibanja. Gl. Branko Šömen, Molčeče nevidno bratstvo, Prostozidarstvo na Slovenskem, Založba Magnolija, Murska Sobota – Zagreb–Ljubljana 2002, str. 253. Datum "umestitve" oz. "posvetitve" lože 21. maj 1940 navajam po podatkih njenega člana Evgena Lovšina, ki jih potrjujeta tudi listina Velike lože Jugoslavije in posvetilo v Daničićevem in Karadjićevem prevodu Svetega pisma, ki ga je loža Valentin Vodnik ob posvetitvi dobila za darilo od Velike lože Jugoslavije. Gl. P. Vodopivec, nav. delo, str. 47.

3 Dr. Ivan Ahčin, Prostozidarstvo, Založila Zveza fantovskih odsekov v Ljubljani, Ljubljana 1941, str. 94–95. Da je bilo število članov lože Valentin Vodnik skromno in, da slovenske lože zato "ni bilo mogoče ustanoviti", slovenski prostozidarji pa so delovali v hrvaških in srbskih ložah, je ugotavljal tudi dr. Franc Mihelčič v knjižici Hudičeva shodnica, ki jo je leta 1944 izdal salezijanski inšpektorat v Ljubljani.

4 Kdo so bili člani framasonskih lož, Slovenec, 15. novembra 1940, str. 2.

5 Avtor je namreč sam prostozidar (celo visoke 33. in zadnje stopnje Starega in sprejetega prostozidarskega škotskega reda), sicer pa član Velike lože Hrvaške, lože Quatuor Coronati in Velike lože Avstrije.

Slovencev.[6] Domneva Slovenčevih piscev in urednikov, da je bila večina slovenskih prostozidarjev tudi po ustanovitvi lože v Ljubljani včlanjena v druge jugoslovanske lože, torej ne drži, saj je loža Valentin Vodnik ob ustanovitvi štela 18 članov.[7] Kar 11 med njimi jih je vanjo prestopilo iz lože Maksimiljan Vrhovac v Zagrebu, ki naj bi do posvetitve orienta v Ljubljani – po dogovoru med hrvaškimi in slovenskimi prostozidarji – skrbela za "rast bodočih slovenskih iskalcev resnice".[8] V loži Maksimiljan Vrhovac, ki je prevzela ime po enem začetnikov hrvaškega preporoda, razsvetljencu, prostozidarju in zagrebškem škofu Maksimiljanu Vrhovcu (1752–1827),[9] so Slovenci delovali vse od njene ustanovitve v letih 1913–1914. Učitelj Davorin Trstenjak, doma iz Krčevin pri Ormožu, je bil njen prvi starešina (to dolžnost je opravljal od leta 1914 do smrti leta 1921), leta 1919 pa so bili – po Šömnovih podatkih na povabilo Davorina Trstenjaka – v ložo sprejeti še dr. Vladimir Ravnikar, dr. Fran Novak ter pravnik, kritik in ilustrator dr. Miljutin Zarnik.[10] Po nastanku Kraljevine SHS je prišlo v hrvaškem prostozidarstvu do ostrih notranjih razhajanj, ki so bila posledica različnih nacionalnih in političnih usmeritev, ponekod pa celo nič kaj strpnega protisemitskega čustvovanja prostozidarskih "bratov". Spori so razdelili tudi ložo Maksimiljan Vrhovac, kar je upočasnilo sprejemanje novih članov. V dvajsetih letih je tako v ložo Maksimiljan Vrhovac pristopilo pet Slovencev, v tridesetih letih (do leta 1936, ko je bil sprejet sklep o ustanovitvi lože v Ljubljani) pa še osem. V loži Maksimiljan Vrhovac je torej od njene ustanovitve leta 1914 do leta 1936 delovalo 17 slovenskih prostozidarjev.

Postopek pristopanja in obred sprejemanja članov v ložo Maksimiljan Vrhovac podrobneje prikazujeta spominska zapisa bančnega ravnatelja Avgusta Tostija in profesorja Borisa Furlana, ki sta ju – oba kot povojna zapornika – leta 1947 pripravila na zahtevo preiskovalcev in tožnikov. Avgust Tosti, do konca druge svetovne vojne ravnatelj Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo, je bil leta 1945 "zaradi namišljenih, ideološko skonstruiranih grehov" pred vojaškim sodiščem obsojen na smrt in nato "po-

6 Branko Šömen, v op. 2 nav. delo, str. 257–258. Po Šömnovih podatkih so bili v letih 1918–1940 prostozidarji naslednji Slovenci: dr. Matija Ambrožič, dr. Joža Bohinjec, dr. Leopold Boštjančič, dr. Ivan Marija Čok, Jakob Debevc, dr. Boris Furlan, Maks Horowitz, Josip Kavčič, Aleksander Knez, Stanko Kosen, dr. Albert Kramer, Josip Križaj, dr. Anton Kržišnik, Ciril Ličar, dr. Janko Lokar, Evgen Lovšin, dr. Drago Marušič, dr. Fran Novak, dr. Maks Obersnel, Mirko Polič, dr. Vladimir Ravnikar, Avgust Tosti, Davorin Trstenjak, dr. Milan Vidmar, dr. Joža Vilfan, Jakob Vivoda, dr. Bogumil Vošnjak, dr. Vinko Zalokar, dr. Boris Zarnik, dr. Miljutin Zarnik, dr. Fran Zavrnik, dr. Fran Zupanc, dr. Gregor Žerjav, dr. Ivan Žolger in dr. Niko Zupanič. Šömen opozarja, da pristopa dr. Gregorja Žerjava in dr. Ivana Žolgerja ne more dokumentirati in ostaja njuno članstvo v "neugotovljeni prostozidarski loži v Beogradu" le domneva. Zelo zanimiv pa je seveda podatek, da je bil član beograjske lože Dositej Obradović tudi dr. Joža Vilfan, ki naj bi bil v ložo sprejet leta 1939 (str. 220–221).

7 P. Vodopivec, nav. delo, str. 48, B. Šömen, nav. delo, str. 256. Šömen domneva, da je bilo 18 prostozidarjev, ki se omenjajo kot člani ljubljanske lože, prisotnih na slovesnosti "ob vnosi luči" v ljubljanski orient leta 1940, dejansko pa je bilo njenih članov več. Po podatkih, na katerih temelji naš članek, pa ta domneva ne drži, saj je iz njih razvidno, da se člani lože Valentin Vodnik po njeni "umestitvi" niso več sestajali.

8 B. Šömen, nav. delo, str. 221.

9 Vrhovac je postal član zagrebške lože Ivan Drašković v Zagrebu v sedemdesetih letih 18. stoletja, od prostozidarstva pa se je oddaljil že sredi osemdesetih let, ko so jožefinske oblasti zaostrile nadzor nad ložami. Za zagrebškega škofa je bil imenovan v letih 1787–1788 (1787 cesarjevo imenovanje, 1788 papeževa potrditev). Gl. Enciklopedija Jugoslavije 8, Jugoslovanski leksikografski zavod 1971, str. 542–543; Ivan Mužić, Masonstvo u Hrvata (Masoni i Jugoslavija), Tretje dopunjeno izdanje, Crkva u svijetu, Split 1984, str. 115.

10 B. Šömen, nav. delo, str. 221–222, I. Mužić, nav. delo, str. 145–146.

miloščen" na dolgo zaporno kazen.[11] Profesor in po vojni nekaj časa celo dekan Pravne fakultete Univerze v Ljubljani Boris Furlan pa je bil na smrt obsojen na Nagodetovem procesu leta 1947 in isto leto "pomiloščen" na 20 let zapora.[12] Furlan je k prostozidarjem pristopil leta 1933, ko je postal član zagrebške lože Maksimiljan Vrhovac, Tosti pa je bil v isto ložo sprejet leto za njim. V Ljubljani sta se oba najprej vključila v delo prostozidarskega "venčka", po "umestitvi" lože Valentin Vodnik pa sta postala njena člana. Borisa Furlana so preiskovalci UDBE o prostozidarstvu in slovenskih prostozidarjih obširno zasliševali že v času preiskave po aretaciji, po "pomilostitvi" na 20 let zapora pa so od njega zahtevali naj svoje delovanje med prostozidarji še natančno popiše, kar je konec novembra 1947 tudi storil. Z enako zahtevo so se približno v istem času obrnili tudi na Avgusta Tostija, ki je prestajal kazen v celici št. 198 sodnih zaporov v Ljubljani. Tosti je svoje "poročilo o masonstvu" datiral s 5. decembrom 1947.[13]

Tosti in Furlan sta, ko sta zapisala, prišla s prostozidarji v stik prek znancev, s katerimi sta se sprva priložnostno in neobvezno pogovarjala o prostozidarstvu. Tostiju je zanimanje za "masonstvo" vzbudil "prijatelj", "ravnatelj papirnice v Vevčah" in vodja prodajnega urada "te tvornice v Zagrebu" Egon Srebre,[14] ki mu je pojasnil, kako deluje prostozidarstvo in mu dal "nekaj čtiva na razpolago". Furlan pa je poročal, da mu je bila "masonska" ideologija" znana že iz Trsta, kjer je imel nekaj znancev – prostozidarjev med italijanskimi odvetniki.[15] V Ljubljani se je nato zapletel v pogovor o prostozidarstvu z dr. Franom Novakom, s katerim sta se spoznala že v času Furlanovega bivanja v Trstu. Z Novakom sta se nato tudi v Ljubljani večkrat srečala, naj bo – ob prisotnosti žena – pri Novaku doma, naj bo v "družbi prijateljev, ki so (pozneje) tvorili krog Sodobnosti". Za Novaka je bilo znano, da je bil prostozidar, Furlanu pa je po pritrdilnem odgovoru na vprašanje, "ali se zanima za prostozidarstvo", odvrnil, "da ima neke znance, ki kaj o tem vedo, in bo skušal kaj izvedeti". Tosti se je spominjal, da mu je Srebre "prigovarjal", naj stopi med prostozidarje, Furlan pa je – nasprotno – trdil, da ga Novak ni nagovarjal, saj "je po masonskih pravilih prepovedano vsako 'nabiranje' in vsaka propaganda za vstop". Po zatrdilu obeh "kandidatov", da ju prostozidarstvo zanima in želita stopiti v ložo, je najprej sledil večmesečni "molk", med katerim so prostozidarji o obeh zbirali podatke. Po nekaj "dolgih mesecih, morda celo enem letu" (Furlan), sta morala izpolniti še "tiskan obrazec", v katerega sta vpisala osebne podatke in kratko pojasnilo, zakaj želita stopiti v ložo, nato pa "zopet dolgo časa ni bilo nič".

---

11 Žarko Lazarević – Jože Prinčič, Bančniki v ogledalu časa, Združenje bank Slovenije, Ljubljana 2005, str. 71–75. Tosti je bil odpuščen iz zapora leta 1952 in je nato s skromno pokojnino živel v Ljubljani do leta 1966, ko je umrl.

12 Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev, Angela Vode in Boris Furlan žrtvi Nagodetovega procesa, uredil P. Vodopivec, Slovenska matica v Ljubljani 2001, o Borisu Furlanu prispevki Petra Vodopivca, Ljuba Sirca, Marte Verginelle, Janeza Kranjca, Marijana Pavčnika, Jerce Vodušek Starič, Bojana Godeše in Aleša Gabriča, str. 89–195. Furlan je bil iz zapora odpuščen leta 1951 in je leta 1957 umrl v Radovljici.

13 AS, 1529 Kraigher Boris, Škatla 13, Boris Furlan. Na gradivo me je opozorila gospa Darinka Drnovšek, vodja Oddelka 1 v Arhivu Republike Slovenije, za kar se ji lepo zahvaljujem.

14 Egon Srebre je bil po podatkih v literaturi v letih 1925 do 1941 komercialni direktor papirnice v Vevčah. Pred tem naj bi bil ravnatelj Jadranske banke na Dunaju. Bil je član prostozidarske lože Pravičnost v Zagrebu, kjer je tudi živel. Gl. Jože Šorn, Razvoj papirnice Vevče, Papirnica Vevče, Ljubljana 1956, str. 78; Zoran D. Nenezić, Masoni u Jugoslaviji 1764–1999, Pregled istorije slobodnog zidarstva u Jugoslaviji, Prilozi i gradja II, Beograd 1999, str. 261. Compass, Finanzielles Jahrbuch 1928, Personenverzeichnis (Verwaltungsräte und Direktoren), Wien 1928, str. 1558. Srebretovega nacionalnega porekla nisem uspel ugotoviti, če pa je bil Slovenec, (kar je zelo verjetno), je bilo število Slovencev med jugoslovanskimi prostozidarji za člana večje, kot domneva Šömen, torej ne 35, temveč 36.

15 Po Furlanu je bila tržaška prostozidarska loža "strogo italijansko šovinistična".

Obvestilo, da sta v ložo sprejeta, sta dobila Furlan prek Novaka in Tosti prek Srebreta. Novak in Srebre sta jima tudi sporočila dan in uro svečanega sprejemnega obreda v loži Maksimiljan Vrhovac v Zagrebu.[16]

Furlan in Tosti sta sprejemni obred podrobno opisala. Furlana, ki so ga na poti v Zagreb in v ložo spremljali "starejši bratje" Milan Vidmar, Evgen Lovšin, Maks Horowitz in Mirko Polič, je slovesnost močno prevzela. "Tempelj – širokokotna dvorana (odtod štirikot ali kvadrat v masonski simboliki) – s tremi velikimi svečniki v sredi, z 'oltarjem' nasproti vzhodu, s stebrišči pri vhodu, ki ga 'čuvata' vratarja', bratje ob obeh stranskih stenah, vsi v svečanem razpoloženju, v smokingih in belih rokavicah, z golimi meči ob sedežih, krsta oziroma okostnjak itd...potem vprašanja, ki jih stavi starešina na novega brata in njegovega vodnika, simbolična tri potovanja z zavezanimi očmi okrog hrama, po vsakem potovanju govori starešina o pomenu potovanja, godba in petje, navadno iz Čarobne piščali" – vse to naredi globok vtis na vsakega in je naredilo tudi name, ko sem še varoval", je v poročilu neimenovanemu preiskovalcu pisal Furlan. Tosti je bil bolj stvaren in svojih čustev (kot tudi spremljevalcev na poti v Zagreb) ni omenjal. Svoj sprejem v ložo je predstavil takole: "Preizkušnja v celici (v predprostoru pred templjem – op. P. V.). V to celico pelje neznani brat – mason, katerega obraz je zakrit, kandidata ter mu stavi 3 vprašanja. Koliko se spominjam, se je eno vprašanje tikalo mojega gledanja na druge vere. Drugo vprašanje je bilo, kaj me je dovedlo do tega, da sem se odločil stopiti v ložo ali iščem osebnih, poslovnih ali drugih interesov. Konečno pa še vprašanje ali bi mogel sodelovati v loži, če najdem tamkaj svojega osebnega sovražnika. Med tem časom, ko kandidat na taka vprašanja odgovarja, zborujejo ostali člani v glavni dvorani, takozvanem templu in tamkaj se tudi odgovor na ta vprašanja javno, v odsotnosti kandidata, ki še v celici čaka, prečita. Ako se vsi člani (bratje) z odgovori strinjajo privede v to določeni funkcionar novinca v dvorano. Pred vstopom v dvorano so še gotove formalitete: pravilno trkanje na vrata z znaki, razna vprašanja znotraj in odgovori zunaj. Na to vstopi novinec z zavezanimi očmi v spremstvu staršega brata-mojstra v dvorano. Po dvorani ga vodi brat-mojster preko vseh simboličnih zaprek, da konečno najde pot do svetlobe. Z nagovorom in podukom brata starešine in brata besednika je kandidat sprejet, nakar se mu odstrani zaveza od oči. Od sedaj naprej prisostvuje kot polnovredni brat-učenec nadaljnim obredom... Novinec spozna šele v trenutku, ko mu odvežejo oči, kdo je med brati in dostikrat najde svoje znance med njimi, za katere preje ni vedel, da so masoni".[17]

Po sprejemnem obredu so se člani lože, kot je poročal Tosti, zbrali pri "takozvani beli mizi", to je "družabnem večeru s prostim razgovorom" in "malo povečerno zakusko". Furlanu je – nasprotno – ostala v spominu "svečana večerja z govori, v katerih so zagrebški bratje izražali veselje nad novim slovenskim članom..., svoje upanje, da se bo masonerija v Sloveniji bolj in bolj krepila in poudarjali vlogo, ki naj bi jo slovenska masonerija igrala v borbi proti klerikalizmu". Furlan je, ko je popisoval zaključek sprejemne slovesnosti, še enkrat omenil, da ga je obred "globoko pretresel". "Lahko se je norčevati skeptiku in razočarancu", je ugotavljal. "A v času, ko je masonski obred nastajal, je imel v onih povsem drugačnih socialnih prilikah in povsem drugačnem krogu ljudi svoj pomen in je moral vsaj na nekatere enako globoko učinkovati, kakor name, zapoznelega posnemavca v 20. stoletju". Hkrati je odkrito priznal, da si je od pripad-

16 Vse AS, 1529, Kraigher Boris, Škatla 13, Boris Furlan. Tosti omenja, da je bil v ložo sprejet konec leta 1933, iz gradiva, ki ga povzema Branko Šömen pa je razvidno, da se je to zgodilo šele konec leta 1934. B. Šömen, nav. delo, str. 229–230.

17 Prav tam. Obeh pričevanj nisem jezikovno in pravopisno popravljal, razen kolikor ni bilo to neizogibno za osnovno razumevanje.

nosti prostozidarstvu obetal "dobrih zvez", čeprav ne zase, temveč "za dvig prestiža naroda, da bi se Slovenci tudi v mednarodnem oziru bolj uveljavili kot kulturna in politična skupnost", v notranji politiki pa za vpliv "na Beograd za zboljšanje domačih in političnih prilik". Vendar se je eno in drugo "izkazalo kot iluzija..."[18]

V Ljubljani živeči slovenski prostozidarji so se po sprejemu v lože v Zagrebu in Beogradu njihovega dela bolj slabo udeleževali. Furlan je omenil, da je bil potem, ko je bil sprejet med prostozidarje, v loži Maksimiljan Vrhovac le še trikrat, dvakrat ob pridobitvi višje prostozidarske stopnje (najvišja stopnja, ki jo je dosegel, je bila stopnja "mojstra") in enkrat za dan sv. Janeza Krstnika, ko se je udeležil slovesne počastitve zaključka "masonskega leta". Zato pa se je večina ljubljanskih prostozidarjev zbirala v "venčku" Valentin Vodnik, ki naj bi v Ljubljani deloval od prve polovice tridesetih let.[19] Oba – Tosti in Furlan – sta ugotavljala, da so bili sestanki ljubljanskega prostozidarskega "venčka" redki,[20] saj so se njihovi člani zvečine sestajali v privatnih stanovanjih in so bile družine "bratov", pri katerih so sestankovali, kot je menil Tosti, "precej inkomodirane". "Pri sestankih... so se opustile vse formalnosti zlasti vsled tega, ker je za to potrebno precej prostora in notranje ureditve", je zapisal. "Starešina je otvoril s kratkim pozdravom večer ter tajniku podal besedo. Le-ta je poročal o odnosih do posameznih lož, prečital korespondenco, ki se je vodila med ložami, zlasti pa so se obravnavali cirkularji, ki so prihajali od osrednje lože v Beogradu. Prečitali in obravnavali so se tudi važnejši članki iz 'Šestarja' (mesečnega prostozidarskega glasila – op. P. V.). Največ pa se je pri tej točki govorilo o ustanovitvi popolne lože v Ljubljani..." Stalna tema razprav na sestankih "venčka" je bilo tudi sodelovanje z ložami v Zagrebu in Beogradu, saj so se tamkajšni "bratje" pritoževali, kot se je spominjal Furlan, "da nimajo z nami skoraj nobenih stikov", toda kot je razvidno iz pisanja obeh – Tostija in Furlana – so bili tudi zagrebški in beograjski prostozidarji v Ljubljani redki gostje.[21] Sicer pa so se srečanj ljubljanskega prostozidarskega krožka – kot je trdil Furlan – precej neredno udeleževali celo nekateri njegovi člani, nekateri v Ljubljani in Dravski banovini bivajoči prostozidarski "bratje" – kot Zupanič in Kramer – pa se v njegovo delo sploh niso vključili.[22]

Po Furlanovih besedah sta ljubljanski "venček" in pozneje tudi loža, ko je bila ustanovljena, v takšnih razmerah "ostala le družba" in za del članov "prijateljski krožek". "Naših sestankov bi ne bilo treba prav nič skrivati", je trdil, "kajti na nobenem se ni govorilo kaj takega, o čemer bi se ne mogli pomeniti v kateremkoli javnem lokalu. Če se

---

18 Prav tam.

19 Venček je, kot piše Furlan, dobil ime po Valentinu Vodniku pod vplivom razprave Franceta Kidriča o Francosko-ilirski loži prijateljev kralja rimskega in Napoleona v Ljubljani, ki je bila leta 1914 objavljena v Slovanu. Že Kidrič je Vodnika omenjal kot "verjetnega" člana francoske lože, iz gradiva Velikega francoskega orienta v Parizu, ki vsebuje tudi spisek članov ljubljanske lože iz časa Ilirskih provinc pa je razvidno, da Vodnik ni bil član ljubljanske lože. Res je le, da ga je avstrijska tajna policija sumila frankofilstva. Gl. P. Vodopivec, Prostozidarska loža "Prijateljev rimskega kralja in Napoleona v Ljubljani", Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino, št. 1–2/1988, Ljubljana 1988, str. 19–29. B. Šömen v svoji zgodovini prostozidarstva kljub temu Vodnika še vedno uvršča med prostozidarje. B. Šömen, nav. delo, str. 187–189.

20 Tosti je pisal, da so se "vršili kvečjemu štirinajstdnevno", Furlan pa se je spominjal, da jih ni bilo več kot "pet ali šest na leto".

21 Cit. v op. 16.

22 To je mogoče skleniti po razpoložljivem gradivu, ki Zupaniča in Kramerja nikjer ne omenja. Tosti pri tem med poznejšimi člani lože Valentin Vodnik omenja mariborskega odvetnika Leopolda Boštjančiča, ki ga na znanih spiskih lože drugače ni zaslediti. Nedvomno pa je bil Boštjančič član lože Maksimiljan Vrhovac v Zagrebu. Gl. B. Šömen, nav. delo, str. 258.

nismo v javnosti kazali skupaj, je (bilo) to samo zaradi tega, ker smo bili v Ljubljani znani kot masoni in bi ljudje takoj glave stikali in nam pripisovali kake načrte ali dela. Drugih vzrokov za tajnost pa res ni bilo". Povsem nepolitična so bila – kot sta omenjala oba Tosti in Furlan – tudi predavanja, s katerimi so popestrili svoje sestanke. Tosti se je spominjal, da je Mirko Polič, sicer dirigent in direktor ljubljanske opere, predaval o Mozartovi "Čarobni piščali", Milan Vidmar o svojem potovanju v Ameriko in "relativitetni teoriji", slavist in pisatelj Janko Lokar o slovenski literaturi, Evgen Lovšin pa o Strossmajerjevem "konfliktu s papežem". Furlan je natančneje opisal le temi dveh svojih predavanj. Eno je posvetil "demokraciji in masonstvu", drugo pa prostozidarski simboliki in Pitagori. "Mistika števil, podoba ognja, svetlobe itd. nas vodijo v stari Egipt, Babilon in še dlje," je pojasnjeval naročnikom svojega poročila. "Kulturno in historično zelo zanimivo sicer, a zamislite si ravnatelja Hor(o)vitza, izrazitega pridobitnika, ki to posluša: brigajo njega Heraklitov ogenj in sedmica, on pozna realnost čisto drugih števil in številk".[23] Nedvomno Pitagora in mistika števil tudi nista bilo tisto, kar je zanimalo preiskovalce UDBE, ki so od Furlana zahtevali, naj popiše svoje prostozidarske izkušnje.

Sicer pa je Furlan v poročilu omenjal, da je "pobližje poznanstvo z masonstvom" precej "ohladilo (njegovo) prvotno navdušenje". Razočarali ga niso toliko ljudje, ki so bili večinoma "dobri in plemeniti", bolj ga je motilo, da "masonstvo ni bilo tisto, kar jih združevalo in gnalo" in jih je bilo malo, ki so bili res s srcem pri stvari. Vendar naj bi zato ne bili krivi ljudje, vključeni v "venček" in ložo, temveč dejstvo, da pri Slovencih za uveljavitev prostozidarskih idej preprosto ni bilo "objektivnih materijalnih pogojev". Na Zahodu, v Angliji, v ZDA in Južni Afriki, kjer je leta 1941 – po odhodu iz Ljubljane – obiskal ložo v Capetownu, je bila masonerija "produkt liberalne bogate buržoazije", je pisal. "Pri nas pa take nikoli ni bilo, kajti to, kar se pri nas imenuje bogastvo, je po mednarodnem merilu vse skupaj beračija. Naša buržoazija, kolikor se da o njej sploh govoriti (bolj v smislu male buržoazije), nima tradicije, najmanj liberalne. Poleg tega je pod francoskim vplivom masonerija v Evropi protikatoliška (čeprav ne protiverska po svojih izjavah) in odtod povsem različno razmerje med masonerijo in priznanimi veroizpovedmi kot v anglosaških deželah. Ta konflikt s cerkvijo pa mora imeti nujno posledice, ki so povsem različne v majhni družbi, kjer se takorekoč vsi med seboj poznajo, kakor v veliki družbi, kjer je lažje marsikaj skriti in se, kakor v velikih mestih, sosed ne briga za soseda".[24]

Po Furlanovem prepričanju je bilo "pretirano" tudi, kar se je "govorilo o beograjskem Orijentu".[25] Posamezni člani prostozidarskih lož so lahko bili "vplivni" in so se pri uveljavljanju svojega vpliva lahko posluževali masonstva, toda njihov vpliv nikakor ni bil le rezultat njihove pripadnosti prostozidarstvu. V javnosti naj bi krožile govorice, da je po atentatu na kralja Aleksandra v Marseillu poskušal Veliki orient v Beogradu s posredovanjem Velikega francoskega orienta v Parizu pri francoskem sodišču izposlovati visoko zaporno kazen za Aleksandrove "ubijalce". Furlanu se je zdelo možno, da si je Veliki beograjski orient kaj takega prizadeval, (če se niso "nekateri delali samo važne"), močno pa je dvomil, da bi to vplivalo na francosko sodstvo, (ki ga je sicer "dobro poznal"). Vseeno naj bi bilo "vse" odvisno predvsem od ljudi in da lahko "masonski predpasnik (včasih celo zelo) koristi", naj bi prav tako ne bilo dvoma. Med jugoslovanskimi ložami je imel pri tem mednarodne zveze – "že po statutu" in "tradiciji" – le Veliki orient v Beogradu, med drugim prek Jugoslovanov oziroma Srbov v diplomaciji, ki naj bi bili

23 Cit. v op. 16.

24 Prav tam. Tudi v tem delu besedila sem zaradi lažjega razumevanja dodal le nekaj vejic in oklepajev.

25 Orient, kadar ne gre za citat ali začetek stavka, po Šömnovem zgledu pišem z malim o. Furaln in Tosti pa sta orient pisal z veliko in kot Orijent, kar posnemam tudi v neposrednem navajanju citatov.

organizirani v jugoslovansko-francoski loži General Pellier v Parizu. Velika loža Jugoslavija, je navezala, kot je opozarjal Furlan, tesnejše stike predvsem s "francoskim Orijentom" in je bila tudi njegov (kolektivni) član, posamezniki v Beogradu pa so imeli prijateljske stike še z angleškimi in ameriškimi ložami. V Ljubljani prostozidarji zvez s tujci niso imeli, le Marušič naj bi med bivanjem v Franciji v letih 1938–1939, obiskal francoske masone ali celo francosko ložo. Furlan je imel naročenih več tujih prostozidarskih revij[26] in je nameraval ob priložnosti obiskati "inozemske lože", "vendar vsled vojne do tega ni prišlo". V času bivanja v ZDA med drugo svetovno vojno je ob priložnosti povprašal, kakšni so pogoji za vstop v ameriško ložo, ko so mu sporočili, da ga bo to stalo 400 dolarjev, kar je bila njegova mesečna plača, pa je misel na pristop opustil. "Človek" mora pač imeti "primeren standard, če naj bo stvar čemu podoba", je ugotavljal.[27]

Ljubljanski prostozidarski "venček" in loža po Furlanu nista imela nikakršne posebne skupne politike in slovenski prostozidarji se v javnosti, kot je trdil, zaradi tega, ker so bili prostozidarji, niso podpirali. Evgen Lovšin naj bi tako v času, ko je bil Drago Marušič ban, kandidiral v Črnomlju na volitvah proti katoliškemu protikandidatu, vendar ni Marušič storil ničesar, da bi ga podprl. Marušič in Milan Vidmar sta se nespravljivo razhajala v pogledih na probleme elektrifikacije, Novak in Marušič pa sta se potegovala za isto ministrsko mesto, ki ga je nato dobil Marušič, medtem ko je Novak – užaljen in prizadet – ostal praznih rok. Furlana sta, ko se je potegoval za mesto izrednega profesorja na Pravni fakulteti, Marušič in Novak sicer podprla, vendar bi po njegovem prepričanju to storila tudi, če ne bi bil mason, saj sta bila njegova prijatelja. "Neka osnovna enotnost" naj bi med slovenskimi prostozidarji vseeno "vladala": to naj bi bil njihov "protifašizem", ki pa naj bi (zopet) ne bil rezultat "neke (posebne) masonske ideje", temveč širšega protifašističnega razpoloženja med slovenskim izobraženstvom. Furlan sam večkrat omenja, da sta prostozidarje družila še svobodomiselstvo in protiklerikalizem, toda ne enega, ne drugega ne šteje med vodilne ideje, ki bi trdneje povezovale slovensko masonerijo.

Med člani ljubljanskega "venčka" – so bili kot pozneje med člani lože Valentin Vodnik – v večini prostozidarski bratje, ki so bili prvotno vključeni v zagrebško ložo Maksimiljan Vrhovac. Furlan in Tosti sta med aktivnejšimi člani "venčka" omenjala še bana Marušiča, ki je bil izvorno član lože Perun v Zagrebu, Maksa Horowitza, ki je bil član lože Pobratim v Beogradu, Antona Kržišnika, ki je bil med prostozidarje sprejet v loži Sloga, delo in stanovitnost v Beogradu in Mirka Poliča, ki je bil včlanjen v ložo Pravičnost v Zagrebu.[28] Po ustanovitvi in "umestitvi" lože Valentin Vodnik leta 1940 so vsi člani dotedanjega "venčka" postali njeni člani. Ustanavljanje lože v Ljubljani se je med drugim zavleklo, ker je bilo treba "nabaviti" in izdelati potrebne simbole, znake, meče in svečnike" (te naj bi po Furlanu oblikoval in celo izdelal "nek zagrebški umetnik). Velike težave naj bi bile tudi s prostori, saj je moral "obstoj lože ostati tajen" (Tosti), problem pa je končno rešil Marušič, ki je dal na razpolago svoje stanovanje. Otvoritvi lože so prisostovali predstavniki Velike lože Jugoslavije ter nekateri srbski in hrvaški "bratje", otvoritveni obred pa naj bi namesto obolelega starešine Novaka vodil njegov namestnik Furlan (oba sta ti funkciji opravljala že v "venčku"). Po slovesnosti so nekaj članov novo umeščene lože povzdignili v stopnjo "mojstra", na koncu pa je sledil

---

26 Naročen naj bi bil na švicarsko prostozidarsko revijo Alpina in češko-nemško revijo Drei Ringe. Kot je menil, je bil med člani ljubljanskega prostozidarskega "venčka" in pozneje lože edini, ki je bil naročen na tuje prostozidarske revije, kar pa po vsej verjetnosti ni bilo točno, saj sta jih imela v svoji knjižnici tudi Marušič in Novak.

27 Kot v op. 16.

28 Prav tam. Gl. tudi B. Šömen, nav. delo, str. 258.

še banket v restavraciji hotela Bellevue. Furlan in Tosti sta trdila, da so se člani lože Valentin Vodnik prvič in zadnjič sestali ob njeni svečani "umestitvi", nato pa ni bilo nobenega sestanka lože več.

Spominska zapisa Furlana in Tostija sta seveda nastala v posebnih okoliščinah, saj sta ju napisala na zahtevo policijskih preiskovalcev in v času prestajanja dolge zaporne kazni. Toda v njunih pričevanjih ni bilo večjih razlik in protislovij. Furlan je v pisanem poročilu v glavnem – čeprav mestoma obširneje – ponovil, kar je povedal že v preiskavi. Njuno pisanje se zdi v tej luči dokaj verodostojno in avtentično. Oba sta tudi trdila, da sta njuni poročili "popolnoma točni" (možnost napak sta dopuščala le pri letnicah in datumih), Furlan pa se je še čudil, zakaj slovenski prostozidarji in loža preiskovalce tako zanimajo, saj je bila loža – po njegovem mnenju "politično in kulturno" brez pomena. "V miljeju kakor je Capetwon ali pa druga svetovna središča je loža idealno zbirališče in shajališče: če bi bil hotel stopiti v kako ložo v New Yorku, bi našel tam v enem večeru zbranih mnogo reprezentativnih ljudi in se z njimi vsemi seznanil na mah," je pojasnjeval ob koncu svojega zapisa. "Te zveze je treba potem samo gojiti kot osebne zveze, če je človek za to pripravna oseba, dobi tako neprecenljive možnosti razširjenja družabnih zvez. A tudi v anglosaških deželah kakor povsod drugod nima mason teh zvez, ker je mason, marveč je masonerija priložnostni vzrok, causa occasionalis. Masonerija igra vlogo neke vrste elitnega kluba, kakor so klubi v anglosaških deželah, samo v razširjenem smilsu. Če je človek pripraven, če ima dovolj denarja in časa, če je na tem interesiran, potem mu masonstvo pomaga pri razširjenju družbenih zvez, a te zveze se nadalje razvijajo in utrdijo samo z ozirom na osebne kvalitete, ne pa na masonsko pripadnost. Noben trgovec ne bo sklenil kupčije ali pa politik se odločil favorizirati nekega kandidata zato, ker je nekdo mason, marveč iz drugi vzrokov, in če se za to odloči, potem pač masonsko svojstvo ne škodi".[29]

Slednje naj bi veljalo tudi za prostozidarstvo v Kraljevini Jugoslaviji in v Dravski banovini. V zadnji pa je bil pomen prostozidarjev zaradi njihove maloštevilnosti še manjši kot v Zagrebu ali Beogradu. Število 35 ali 36 Slovencev, ki so bili v letih 1914–1940 sprejeti med prostozidarje je bilo res tudi v jugoslovanskih razmerah več kot skromno, saj je bilo samo na spisku članov zagrebške lože Maksimiljan Vrhovac v istem obdobju več kot 130 imen.[30] Povojnih policijskih preiskovalcev in komunističnih veljakov pa to ni prepričalo. Slovenskemu notranjemu ministru Borisu Kraigherju tako očitno ni bilo dovolj, da je podatke o prostozidarstvu zbirala UDBA, obsežen elaborat o "svetovnem prostozidarstvu" si je naročil tudi sam, hkrati pa je med svojimi spisi hranil Tostijevo in Furlanovo poročilo.[31]

Če je bilo število slovenskih prostozidarjev med obema vojnama skromno, pa vendar ni mogoče reči, da je bil podobno "skromen" njihov javni ugled. Celo Slovenec je v že omenjenem članku "Kdo so bili člani framasonskih lož" leta 1940 zapisal, kako "moramo reči, da med njimi niso slabi ljudje". Zameril jim je le, da svoje pripadnosti masonstvu niso javno razkrili.[32]

---

29 Kot v op. 16. Tudi v tem delu sem na nekaj mestih popravil jezik in dopolnil interpunkcije.

30 Zoran D. Nenezić, nav. delo, str. 191–194.

31 Vse isto kot v op. 16. Furlanov zapis, ki se obrača na "velespoštovanega gospoda podpolkovnika" bi bil lahko namenjen tudi Borisu Kraigherju neposredno (in ne anonimnemu preiskovalcu – podpolkovniku UDBE), saj je bil Kraigher podpolkovnik JLA. Vseeno se mi to ne zdi povsem verjetno, saj je bil Furlan pri uporabi nazivov precej natančen in je ministre zvečine naslavljal z gospod "minister". V začetku svojega zapisa tudi omenja, da se je z naslovljencem pred štirimi dnevi "razgovarjal". Da bi se notranji minister Kraigher dobra dva meseca po Furlanovi obsodbi sestal z obsojenim in bi ga posebej povpraševal po slovenskih prostozidarjih, se prav tako ne zdi posebej verjetno. Ali pa? V UDBI so bili očitno prepričani, da so bili prostozidarji povezani z zahodnimi obveščevalnimi službami in zato zaslužijo vso pozornost.

32 Kdo so bili člani framasonskih lož, Slovenec, 15. novembra 1940, str. 2.

BOŽO REPE

ORGANIZIRANOST VOJAŠKIH INVALIDOV V SLOVENIJI PO DRUGI SVETOVNI VOJNI[1]

Razvoj, organizacija in izvajanje skrbi za vojne invalide je dolgotrajen proces, ki je povezan s politično, gospodarsko in kulturno stopnjo razvoja posameznega naroda. Ta razvoj je potekal v tesni odvisnosti od razumevanja in spoštovanja vojaka, posebej vojaka invalida, ki je v tako osebno stanje prišel v glavnem zaradi sodelovanja v vojaških situacijah in posegih oziroma zaradi aktivnega sodelovanja v bitkah, v raznih drugih vojaških operacijah in aktivnostih v zaledju ter podobno.

O moderni vlogi skrbi za invalide in o nastanku invalidskih organizacij, ki so skrbele za njihove interese lahko govorimo šele po prvi svetovni vojni. Tedaj so se namreč veterani v zaščito svojih pravic, pa tudi zaradi poudarjanja svojih zaslug za domovino, začeli organizirati v veteranskih društvih. Taka društva so nastala v Nemčiji, Avstriji, Italiji, Franciji, Kanadi pa tudi v drugih državah. Francoska veteranska organizacija je imela v dvajsetih letih prejšnjega stoletja skoraj 350.000 članov, nemška pa kar 1.400.000. Dejavnost teh organizacij je izhajala iz prepričanja, da veterani, zlasti pa vojaški invalidi zaradi prizadetosti in bolezni ne morejo ustrezno poskrbeti zase in se zato soočajo z revščino.

V nekaterih državah so bile znotraj veteranskih društev posebne organizacije, ki so skrbele za invalide, v drugih so take organizacije delovale kot avtonomne ali pa so bile del drugih organizacij. Tak primer je Velika Britanija, kjer so invalidi znotraj Britanske legije (British Legion) imeli združenje invalidov (Disabled Society). V posameznih državah je obstajalo več vzporednih organizacij ali pa so bile znotraj državne (nacionalne) organizacije skoraj samostojne regionalne družbe. Nekatere invalidske organizacije, zlasti tiste, ki so imele že starejšo, predvojno tradicijo, kot v Italiji Associazione Nazionale degli Invalide della Guerra so imele tudi eliten, neke vrste klubski, pomen. Vanje so bili vključeni predvsem vojni invalidi iz plemiških in drugih višjih slojev. Mnoge invalidske organizacije so po nekaj letih delovanja zamrle, ali pa so jih posrkale vase močnejše organizacije (tak primer je npr. Kanada, kjer je celotna veteranska organizacija postala del Kanadske legije Canadian Legion. V Veliki Britaniji, Kanadi, ZDA, Franciji in Avstraliji so posamične invalidske organizacije imele tudi posebne specializirane sekcije, ki so skrbele za slepe in slabovidne, gluhe, tuberkulozne, take z obraznimi, možganskim ali hrbteničnimi poškodbami. V ameriški zvezi slepih veteranov (Blinded Veterans Association) je bilo npr. v začetku dvajsetih let okrog 850 od 1400 oslepelih vojakov, v nemški German Bund Erblindeter Krieger pa 2521 od 2547.

V Evropi sta se na splošno uveljavila dva različna modela zaščite: britanski in nemški. Britanski je temeljil bolj na karitativni dejavnosti, medtem ko je nemški (podobno velja tudi za Francijo in še nekatere države) pomoč in zaščito vojnim invalidom

1 Prispevek temelji na raziskavi o varstvu in skrbi za vojne invalide v Sloveniji po drugi svetovni vojni, ki sem jo opravil za Zvezo vojaških vojnih invalidov Slovenije. Celotna študija bo objavljena v knjigi o zgodovini vojaških invalidov na Slovenskem (avtorji France Kresal, Peter Pavel Klasinc, Vladimir Pegan in Božo Repe).

in veteranom zagotavljal skoraj večinoma iz proračuna. Britanski invalidi so iz vojne začeli množičneje prihajati po bitki na Marni, vendar je bila država na to popolnoma nepripravljena, službe, ki naj bi skrbele za invalide pa razdrobljene med razna ministrstva. Šele leta 1917 so jih združili v Ministrstvo za pokojnine, toda še nekaj let po vojni je trajalo vsaj leto dni, da so invalidi dobili kakšen odgovor na svoje vloge. Zato pa se je v veliki Britaniji močno razvila zasebna karitativna dejavnost, v kateri je sodelovalo več sto tisoč ljudi, z donacijami pa so nastali številni centri za rehabilitacijo (za invalide z amputiranimi udi npr. je bil najmočnejši Queen Mary's Auxiliary Hospital at Roehampton, ki ga je leta 1915 ustanovila Gwynne Holford). Od takih centrov so bili še posebej odvisni najtežji invalidi, ki niso bili sposobni skrbeti sami zase (prva taka ustanova, ki je skrbela zanje je bil nekdanji luksuzni hotel Richmond Hilll v Londonu). V weimarski republiki, ki je bila socialno najbolj napredna država v Evropi (razne oblike trajne socialne pomoči je dobivalo več kot šest, 6 milijonov ljudi, to je 10% prebivalstva) je za vojaške invalide skrbela država. In to celovito: od invalidskih priznavalnin in invalidnin do oskrbe, prešolanja in zaposlovanja. Kljub temu pa je prihajalo do stalnih protestov in demonstracij invalidskih organizacij, ki so bile vključene v poulične boje proti državi in sistemu. Kot ugotavlja Deborah Cohen lahko v primerjavi ravnanja vojaških invalidov in veteranov obeh med vojno sovražnih si držav sledimo zanimivemu paradoksu: medtem, ko so britanski veterani in invalidi, čeprav je država zanje skrbela mačehovsko, ostali apolitični in lojalni, so nemški izražali stalno nezadovoljstvo, državo, ki je zanje skrbela verjetno najbolje v Evropi (in zato skoraj doživela finančni zlom) so prezirali in se ji upirali ter aktivno pomagali na oblast nacionalsocializmu in Hitlerju.[2]

Tudi v Kraljevini Srbov Hrvatov in Slovencev (kasneje Kraljevini Jugoslaviji) so vojni invalidi postali pomemben dejavnik nacionalnega pomena. V prvi svetovni vojni je bilo v celoti okrog 21 milijonov ljudi ranjenih in pohabljenih, v Jugoslaviji je bilo od tega okrog 90.000 vojnih invalidov, 180.000 vojnih vdov in 200.000 otrok – vojnih sirot. Tako veliko število vojnih invalidov je zahtevalo posebno in bolj učinkovito skrb zanje, ker je to postalo ne samo materialni problem naroda in države, pač pa tudi moralni in politični problem. Novejša invalidska zakonodaja je znatno izboljšala njihov materialni in socialni položaj ter v marsičem razširila pravice vojnih invalidov. Njihovega problema niso več reševali samo z raznimi ugodnostmi in materialnimi podporami,

2 Več o tem: David A. Gerber Disabled veterans, the state, and the experience of disability in Western societies, 1914–1950, Journal of Social History, Summer 2003; Deborah Cohen The War Come Home. Disabled Veterans in Britain and Germany, 1914–1939, University of California Press, London, Berkely, Los Angeles, 2001. Glej tudi internetne vire:
http://dict.die.net/handicapped/
http://dict.die.net/hors%20de%20combat/
http://dict.die.net/disabled/
http://www.disabledveteranslifememorial.org/memorial.html
http://www.kwva.org/
www.traprockpeace.org
http://www.civilsoc.org/nisorgs/russwest/nnwarvet.htm
http://dict.die.net/handicapped/
http://www.context.org/ICLIB/IC20/Figley.htm
http://www.aver.us/
http://www.loc.gov/folklife/vets/sights.html
http://www.loc.gov/folklife/vets/stories/voices-chapter1.html
http://www.greasyonline.com/news/cvvlnewsletter.pdf

pač pa z vedno večjim uvajanjem rehabilitacije, to je s ponovnim usposabljanjem invalidov za delo in njihovim vključevanjem v proizvodnjo.[3]

Po drugi svetovni vojni je število vojnih veteranov in invalidov v vseh državah močno naraslo, prav tako število organizacij, ki so jih združevale, njihov status pa je bil po posamičnih državah zelo različen. V vsesplošnem pomanjkanju, številčnosti, ki je šla v milijone ter ob številnih drugih kategorijah prizadetega (zlasti civilnega) prebivalstva kakšnih posebnih bonitet niso uživali skoraj nikjer. V nekaterih državah, zlasti tistih, ki so imele kolonije ali so se močno angažirale v tujini (npr. ZDA) so se vojnim invalidom iz druge svetovne vojne kmalu pridružili vojni invalidi iz povojnih spopadov in vojn, ki so ustanavljali svoje organizacije (veterani korejske, vietnamske vojne, raznih kolonialnih vojn, vojne v Afganistanu, ki je v Rusiji in drugih bivših republikah Sovjetske zveze pustila nekaj deset tisoč invalidov z zelo različnim statusom, do zalivske vojne z Irakom leta 1991 in okupacije Iraka, ki še traja). Več stotisoč vojnih invalidov, ki se niso znašli na "pravi" strani bodisi med drugo svetovno vojno, bodisi v vojnah po njej, pa sploh ne užival nobenih pravic. Eden od takih primerov so npr. invalidi (kakšnih 10 000), ki so se v državljanski vojni med Severno in Južno Korejo borili na strani Južne Koreje ljudi), po severnovietnamski zmagi leta 1975 pa ne samo da niso dobili nobene pomoči in so v glavnem živeli kot berači, ampak so jih oblasti celo preganjale.

V Jugoslaviji je organizacija vojaških invalidov nastala na kongresu 28.–29. oktobra 1945 in se je imenovala Zveza vojaških vojnih invalidov Jugoslavije (Udruženja ratnih vojnih invalida Jugoslavije), to je udeležencev narodnoosvobodilnega boja in prejšnjih vojn. Zveza vojaških vojnih invalidov Jugoslavije je združevala vojaške vojne invalide, družine padli borcev, družine umrlih vojaških vojnih invalidov in mirnodobne vojaške invalide.

Že med vojno, takoj po osvoboditvi Beograda oktobra 1944 je nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije sprejel sklep, da se invalidom nakaže 300 milijonov dinarjev pomoči, decembra istega leta pa odlok o redni pomoči invalidom in družinam padlih borcev. Na osnovi tega odloka so invalidi prejemali invalidnine do leta 1947, ko so bile le-te urejene tudi zakonsko.

Močna, politično kontrolirana invalidska organizacija naj bi predstavljala okostje skrbi za invalide, pobuda zanjo pa je prišla iz najvišjega državnega vrha. Tak koncept je bil neka vmesna različica med zahodnimi tipi društev, ki so imela predvsem civilno-družbeno osnovo in so bila seveda v stalnem boju z vladami za pravice invalidov, in vzhodnoevropskim socialističnim tipom skrbi za invalide, kjer so sicer ponekod obstajale prav tako obstajale (politično strogo kontrolirane) invalidske organizacije, načeloma pa so bili voditelji prepričani, da so invalidi, tako kot vsi prej zatirani sloji prebivalstva, z revolucijo dobili "oblast" in ni potrebe za posebno organizacijo, saj (podobno kot "vladajoči" delavski razred) v celoti ne morejo biti v konfliktu sami s sabo.

Ustanovnega kongresa Zveze vojaških vojnih invalidov Jugoslavije konec oktobra 1945 se je udeležilo 321 delegatov in sicer iz Srbije 58, Hrvaške 47, Slovenije 49, Bosne in Hercegovine 58, Makedonije 45, Črne Gore 30, Vojvodine 20, Kosova in Metohije 18, dva pa sta prišla iz Istre. Od tujih delegacij so se kongresa udeležile delegacije vojnih invalidov Poljske, Albanije in Bolgarije ter delegacija iz Trsta. Na kongresu je bilo več predstavnikov federalne vlade, med njimi minister za socialno politiko. Tito

---

3 Več o tem France Kresal: Invalidi in vojne vdove kot trajne posledice prve svetovne vojne, njihov status, število in struktura. V: Granda, Stane (ur.), Šatej, Barbara (ur.). *Množične smrti na Slovenskem : zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1999, str. 307–313; Invalidi prve svetovne vojne v okviru jugoslovanske socialne zaščite. V: Mihelič, Darja (ur.). *Gestrinov zbornik*. Ljubljana: ZRC (ZRC SAZU), 1999, str. 439–450.

sicer ni bil neposredno navzoč, je pa poslal svojega predstavnika. Ko je bila Zveza vojaških vojnih invalidov Jugoslavije formalno ustanovljena, je njena delegacija obiskala Tita, telegrami pa so bili (po neznanem kriteriju) poslani raznim organizacijam vojaških in vojnih invalidov po drugih državah (v Sovjetsko zvezo, ZDA, veliko Britanijo, Francijo, Kitajsko, Poljsko, Grčijo, Italijo, Češkoslovaško, Albanijo in Bolgarijo).

Kongres je sprejel Pravila Zveza vojaških vojnih invalidov Jugoslavije, ki so opredeljevala način organizacije in delovanja. Ker so opredeljevala predvsem dejavnost v ožjem smislu to je humanitarno in kulturno poslanstvo zveze, ne pa tudi političnega aktivizma, so jih kmalu začeli spreminjati. Na drugem plenumu, to je plenarnem sestanku Centralnega odbora 29. septembra 1946 so se začele statutarne spremembe, ki so v naslednjih letih sledile spremembam v jugoslovanski družbi, to je njeni federalizaciji in decentralizaciji, hkrati pa tudi spremembam družbeno-političnega sistema (spremembam, ki so jih po letu 1950 prinašale razne oblike samoupravnega socialističnega sistema).

Na drugem zveznem kongresu je sodelovalo 572 delegatov in sicer iz Srbije 206, Hrvaške 140, Slovenije 58, Bosne in Hercegovine 58, Makedonije 25, Črne Gore 22 in Vojvodine 63, tako kot prvega kongresa pa so se tudi drugega udeležili vidni predstavniki družbeno-političnega življenja (Moma Marković v imenu CK KPJ, Ljupčo Arsov v imenu zvezne vlade, Vicko Krstulović v imenu Ljudske fronte, Duro Salaj v imenu sindikatov, general Ivan Gošnjak v imenu JLA, Vida Tomšič v imenu protifašistične fronte žena, Mica Zorić v imenu zveze borcev ter še nekateri predstavniki). Kongres je v delovanje invalidske organizacije vnesel precejšnje spremembe, ki so bile v veliki merri posledica političnih razmer (spora z informbirojem). Državno vodstvo je od invalidov pričakovalo več kot le socialno in kulturno dejavnost v korist članov, za organizacijo je predvidelo tudi povsem politične in gospodarske naloge. Organizacija naj bi namreč po naročilu Tita sama prevzela skrb za izplačevanje invalidnin, kar naj bi se v celoti zgodilo leta 1951. Invalidska organizacija se je tudi preimenovala, beseda "združenje" je bila zamenjana z besedo "zveza".

Tretji kongres je bil 27. in 28. oktobra 1951, prav tako v Beogradu, udeležilo pa se ga je 706 delegatov, med njimi sta bili tudi delegaciji invalidov iz obeh con Svobodnega tržaškega ozemlja in predstavniki Koroških Slovencev. To je bil prvi in edini kongres, ki se ga je udeležil tudi Tito, kot glavne naloge invalidske organizacije pa je navedel ohranjanje miru, neodvisnosti države in njeno mirno izgradnjo. S tem kongresom je bilo tudi konec neposrednega upravljanja z gospodarskimi (invalidskimi) podjetji, le-ta naj bi dali v upravo gospodarstvu, politično pa naj bi se vojaški vojni invalidi angažirali predvsem skozi Socialistično zvezo delovnega ljudstva (naslednico Ljudske fronte).

Četrti in zadnji kongres je potekal 12. in 13. novembra 1956 in sicer kot edini izven Beograda – v Sarajevu. Udeležilo se ga je 631 delegatov (od tega je bilo 48 invalidov iz prve svetovne vojne, 5888 invalidov iz druge svetovne vojne – od tega kar 178 nosilcev partizanske spomenice 1941 – in 48 družinskih invalidov). Kongresa so se udeležili tudi predstavniki Svetovne federacije bivših borcev (veteranov).

V Sloveniji se je, podobno kot v Jugoslaviji, Združenje vojnih invalidov (sicer ustanovljeno v začetku leta 1919) ustanovilo na novo na kongresu 30. septembra 1945 v Ljubljani in to še preden je nastala zvezna organizacija. Kongres je potekal v dvorani kina Union, sklical pa ga je Začasni akcijski odbor.[4]

Kongres je začel Marjan Urbančič, sledili so govori predstavnic in predstavnikov različnih institucij in političnih organizacij. Predsednik SNOS Josip Vidmar je kot prvi

4 Arhiv Republike Slovenije (dalje: ARS ...), fond 539, š. 52.

govornik kongres odprl z besedami: "Tovariši invalidi! V letu 1943 sem imel priliko pozdraviti nekatere izmed vas še kot ranjence v Roški bolnici. Ob tisti priliki sem Vam dejal: Slaba tista vlada, ki ne skrbi za svoje invalide. Mislim, da ste se tovariši invalidi prepričali, da se naša vlada te resnice, te človeške resnice zaveda. Njena skrb za vas seveda še ni popolna. Vi sami najbolje veste, kaj ste žrtvovali, toda kaj ste žrtvovali, toda kaj ste žrtvovali, tega se mora s polnostjo zavedati ves slovenski narod, sleherni posameznik v tem slovenskem narodu. Na mojem mestu predsednika SNOS-a moram podati samo eno zagotovilo. Slovenska zakonska zbornica bo z vso skrbjo gledala na to, da bodo naši zakoni vam v prid, taki, da boste ne samo preskrbljeni temveč, da boste dosegli tisto, kar je vas vseh največja želja: uvrstiti se v naše svobodno redno življenje kot polnovredni člani naše družbe. S to obljubo pozdravljam vaše zborovanje in mu želim največjega uspeha."[5]

V resoluciji, ki jo je nato sprejel kongres in jo poslal Narodni vladi Slovenije, je zapisano, da "bistvo invalidske zakonodaje ne obstaja v višini invalidnine ali kakršnekoli druge denarne podpore, marveč naj bo bistvo zakonodaje v tem, da nudi vsem vojnim žrtvam v prvi vrsti možnost zaposlitve, gospodarske osamosvojitve in okrepitve."[6] Kongres je pri tem izhajal iz prepričanja, da je mogoče pravice vojaških invalidov učinkovito zaščititi le z močno vsedržavno organizacijo, vendar se je hkrati zavzel za decentralizirano (republiško) razpolaganje s sredstvi iz invalidskega fonda.

Kongres je sprejel tudi sklep, da Združenje kot celota vstopi v Osvobodilno fronto. Tako iz resolucije, kot iz brzojavke, ki so jo v skladu z duhom tedanjega časa s kongresa poslali maršalu Titu, je razvidno, da je Združenje vojnih invalidov nameravalo biti aktivna družbenopolitična organizacija. Na kongresu so se opredelili za republikansko vladavino v Jugoslaviji in zapisali: "Tudi mi, ki smo sodelovali v borbi za svobodo, bomo z vsemi svojimi silami pomagali pri obnovi naše domovine, pri izgradnji naše lepše bodočnosti in znali čuvati pridobitve težke osvobodilne borbe."[7]

Združenje je nekaj tednov zatem postalo del Zveze vojaških vojnih invalidov Jugoslavije, pač v skladu z usmeritvijo, da je treba zgraditi "trdno in dobro" združenje na jugoslovanski ravni.

Drugi Kongres Zveze vojaških vojnih invalidov Slovenije je bil od 15. do 16. maja 1949 v Ljubljani. V političnem delu je bil pod velikim pritiskom informbirojevskega spora, kar kažejo tudi govori. Miha Marinko, predsednik vlade Ljudske republike Slovenije je ugotavljal, da "obstoj invalidske organizacije s 30.000 člani v Sloveniji, oziroma preko 300.000 v Jugoslaviji, bije po zobeh klevetnike. Kolikor bolj ogabna so njihova klevetanja, toliko bolj odločni postajamo mi. Te žalitve nas samo še bolj krepijo v naši odločnosti, da z vsemi silami delamo za graditev naše socialistične domovine. Zgodovina pa bo klevetnikom pritisnila sramoten pečat za njihove sedanje zločine, s katerimi so se objektivno postavili na stran imperialistov, sovražnikov socializma."[8]

Novi predsednik zveze, podpolkovnik Franc Krese-Čoban je med politične naloge "z oziroma na stopnjujoče se razredno borbo v naši organizaciji" razglasil boj z razrednimi sovražniki, posamezniki, ki delujejo protiljudsko: nastopajo proti obvezni oddaji žita,

---

5 I. kongres vojnih invalidov vse Slovenije v Ljubljani, Ljubljana 1. oktobra 1945 (nepodpisano poročilo). ARS, fond 539, š. 52 Poročilo je bilo z manjšimi spremembami objavljeno v sredstvih javnega obveščanja.

6 Resolucija, sprejeta na I. kongresu vojnih invalidov in drugih vojnih žrtev Slovenije, dne 30. septembra 1945, ARS, fond 539, š. 52.

7 Tovarišu Titu, maršalu Jugoslavije, ARS, fond 539, š. 52.

8 II. kongres zveze vojaških vojnih invalidov Slovenije od 15. do 16. maja 1949, str. 3 in 4, ARS, fond 539, š. 58.

razglašajo, da so za socializem že dovolj žrtvovali, "vnašajo apolitično miselnost na naše invalidske sestanke."[9]

Glavni problem, ki ga je morala vzeti nase tudi invalidska organizacija je bilo (prisilno) vključevanje kmetov v zadruge, kar bi moral biti "dolgotrajnejši in širši politični in gospodarski proces, ki ne more biti rešen čez noč in ki prav zato terja tudi individualno delo s kmeti-invalidi."[10] Agitacija in propaganda (kjer bi pomembno vlogo moral imeti Invalidski vestnik) sta bila druga temeljna politična naloga, cilj pa "krepiti ideološko-politično izgradnjo članstva, seznanjati ga s specifičnostjo družbenega razvoja in graditve socializma pri nas. Po enotnem študijskem programu OF in v okviru OF nam bo uspelo ustvarjati lik invalida nove Jugoslavije-lik invalida delavca borca za izgradnjo socializma."[11] Tu se je slovenska organizacija – ki je vztrajala na frontni usmeritvi opazno razlikovala od zvezne, ki je v ospredje postavljala komunistično partijo in njen program.

Invalidska organizacija bi po sprejetih usmeritvah morala v večjih mestih zgraditi kulturne domove, ki bi postali center kulturnega delovanja, dobiti bi morali značaj množičnosti in enotnosti, saj je "vprašanje take strnitve tesno povezano z borbo proti ostankom izkoriščevalskih in sovražnih elementov ter protiljudskim duhovnikom, ki skušajo ovirati in razdirati ljudsko-prosvetno delo."[12] Invalidska organizacija bi morala "bolj kot doslej popularizirati knjižna dela naprednih domačih in inozemnih pisateljev, posebno sovjetskih. Od domačih knjižnih izdaj predvsem popularizirati knjižne zbirke Prešernove knjižnice. V našem delu ne smemo prezreti vprašanja ustanavljanja knjižnic ter tudi s pomočjo frontnih kotičkov razvijati interese članstva za osvajanje ustvarjenih kulturnih bogastev."[13]

3. kongres je bil 17. in 18. maja 1953 v dvorani ljudske skupščine Ljubljani. To je bil tudi zadnji kongres, sledila je še republiški konferenca leta 1957 in nato republiška skupščina 3. julija 1962 (že po združitvi).

3. kongres je bil že v duhu novega časa, velikih sprememb, ki so se zgodile v začetku petdesetih let v Sloveniji in Jugoslaviji. Novo usmeritev je na 3. kongresu Zveze vojaških vojnih invalidov Slovenije predsednik slovenske vlade (po novem se je imenovala Izvršni svet ljudske republike Slovenije) Marijan Brecelj označil takole: "Invalidske organizacije so se od svoje ustanovitve pa do danes že toliko utrdile v našem političnem, družbenem in gospodarskem življenju, da bi bilo povsem odveč poudarjati smisel njihovega obstoja in izreden pomen njihove delavnosti. Program letošnjega kongresa kaže, da je invalidska organizacija sredi inzetnzivnega dela za ureditev številnih stvarnih in perečih nalog. In to je zopet dokaz, da naše javno življenje v resnici prehaja v povsem novo razdobje, ki ga označuje široka sproščenost, ustvarjalne inicijative delovnega ljudstva. Ideja takozvanega administrativnega socializma, birokratska miselnost in praksa je zapisana poginu in se naglo umika – čeprav marsikje še nerada – zmagovitim socialističnim silam na vseh področjih."[14]

Prva republiška skupščina (konferenca) leta 1957 je bila neke vrste vmesna faza k

---

9 Bodoče naloge Zveze VVI Slovenije, referat predsednika podpolkovnika Franca Krese-Čobana, II. kongres zveze vojaških vojnih invalidov Slovenije od 15. do 16. maja 1949, str. 41, ARS, fond 539, š. 58.

10 Prav tam, str. 40.

11 Prav tam, str. 42–43.

12 Prav tam, str. 44.

13 Prav tam.

14 Zapisnik III. kongresa Zveze vojaških vojnih invalidov Slovenije, ki je bil 17. in 18. maja 1953 v dvorani Ljudske skupščine v Ljubljani, Trg revolucije, ARS, fond 539, š. 58, govor predsednika Izvršnega sveta ljudske republike Slovenije Marijana Breclja, str. 2.

združitvi treh družbenopolitičnih organizacij (Zveza borcev narodnoosvobodilne vojne, Zveza vojaških vojnih invalidov in Združenje oficirjev in podoficirjev) leta 1961, ki so se na kongresu v Beogradu združile v eno organizacijo: Zvezo združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Jugoslavije. Obdobje od leta 1953 do leta 1957 in nato do leta 1962 lahko označimo kot obdobje postopne depolitizacije invalidske organizacije, čeprav si popolne politične izolacije zveze ni mogla niti ni želela privoščiti. Poročilo o delu Republiškega odbora Zveze VVIJ za Slovenijo med III. kongresom in I. republiško skupščino ter Poročilo za republiško skupščino 3. julija 1962[15] pa kažeta, da se je organizacija ukvarjala predvsem s strokovnimi vprašanji, širšo družbenopolitično angažiranost pa prepuščala osebni motiviranosti članov.

Združitvena skupščina, do katere je v Sloveniji prišlo leto po ustanovnem kongresu Zveze združenj borcev NOV v Beogradu, 3. julija 1962, je potekala ob velikem navdušenju.[16] Politična raven se je z invalidske organizacije selila na skupno, borčevsko. Združitvenega kongresa so se udeležili delegati vseh treh organizacij (od 188 izvoljenih jih je prišlo 162), predstavniki CK ZKS, Ljudske skupščine LRS, JLA zveznega odbora ZZB NOV Jugoslavije, predstavniki borčevskih in invalidskih organizacij iz drugih republik, predstavniki partizanov s Koroške in iz Trsta. S kongresa so Titu poslali pismo, v katerem so zapisali:" Dragi tovariš Tito! Delegati skupščine zveze združenj borcev NOV Slovenije Ti pošiljamo plamteče pozdrave, združene z željo, da bi še dolgo let, kakor doslej uspešno vodil jugoslovansko ljudstvo na poti socialistične izgradnje v borbi za mir in srečno prihodnost.

Ko se ozremo nazaj, nam živo vstaja pred očmi epopeja jugoslovanskih narodov, boj pod zastavo komunistične partije, ki je pod tvojim vodstvom ojeklenela in nas pripeljala do zmage. S tabo na čelu so šli jugoslovanski narodi skozi ogenj revolucije, si priborili svobodo, ki temelji na bratstvu in enakopravnosti ter se strnili v socialistično skupnost.

25 let, odkar si postal krmar naše partije, pomeni vzpon naše poti iz stoletnega mraka in razbitosti, vzpon preko smrti, ki nam je grozila v dramatičnih fašistične okupacije, pa skozi viharje, ki so nas po vojni bičali z vseh strani, vzpon k socializmu in uresničevanju najvišjih humanističnih idealov.

Ponosni smo, da smo se borili pod Tvojim vodstvom in ustvarjali temelje nove socialistične Jugoslavije. Kot borci narodnoosvobodilne vojne Ti obljubljamo, da bomo srečno čuvali ter prenašali na mlado generacijo borbene in revolucionarne tradicije, to je neizčrpno zakladnico velikega boja, ki je preporodil jugoslovanske narode in vzplamtel stoletja tleče iskre v mogočen kres plemenitih hotenj in nezadržane ustvarjalnosti.

Pod Tvojim vodstvom bomo še naprej z vsemi močmi sodelovali v boju za razcvet socialistične izgradnje, v boju proti vsem težavam, ki se porajajo v naglem razvoju naše socialistične skupnosti. Zagotavljamo Ti, da smo in bomo tudi ostali kakor vedno tvoji zvesti borci, da bomo čuvali bratstvo in enotnost jugoslovanskih narodov, da bomo pomagali krepiti obrambno moč naše države, da bomo zmeraj pripravljeni braniti njeno neodvisnost.

Naš boj, naša pot, naša sedanjost in prihodnost je nerazdružljivo povezana s Tvojim imenom. Tvoja misel nas vodi naprej.

Skupščina zveze združenj borcev NOV Slovenije."[17]

Predsednik ZZB NOV Janko Rudolf je v poročilu o delu vseh treh organizacij dal vedeti, da so zlasti na terenu svojo samostojnost in osnovne naloge invalidske organi-

15 ARS, fond 539, škatla 60 in š. 61.

16 Ustanovljena je Zveza združenj borcev NOV Slovenije. Impozantna skupna skupščina dosedanjih organizacij ZB, ZVVI in ZROP, Invalidski vestnik, št. 14, Ljubljana 6. julija 1962, str. 1. in 2.

17 Prav tam.

zacije kljub združitvi ohranile. Posredno je razbrati, da je bil združitveni kongres pravzaprav bolj izraz politične želje in morda prizadevanj po bolj usklajenem in racionalnem delovanju, kot pa resnične potrebe. To je razvidno tudi iz govora predsednika Zveze vojaških vojnih invalidov Franceta Kreseta – Čobana, ki je v govoru podrobno orisal razvoj invalidske organizacije po drugi svetovni vojni. Poudarke je dal vsebini dela organizacije, ki je "od vsega začetka temeljila na izoblikovanju nove vloge in statusa invalida v družbi. Invalid naj se brez slehernega manjvrednostnega občutka vključi v normalno življenje in kot enakopraven član družbe prispeva svoj delež pri izgradnji dežele." Zveza je aktivno sodelovala pri pripravi invalidske zakonodaje, seznanjala člane s pravicami, jim organizirala prešolanje in zaposlitev. "združila je invalide v močno delovno armado, ki je sodelovala v obnovi in izgradnji dežele."[18] Na gospodarskem področju je po Kresetovih besedah "organizacija ustvarjala lastno materialno osnovo in vključevala invalide v gospodarstvo. V podjetjih so se invalidi preusposabljali in se kot strokovni sodelavci kasneje vključevali tudi v druga podjetja. Sredstva, ki jih je organizacija dobila iz svojega gospodarstva je uporabila za prekvalifikacijo in rehabilitacijo svojega članstva. Poleg tega pa je dajala v času, ko to skupnosti še ni bilo mogoče, znatna materialna sredstva predvsem težjim invalidom. Pomembno poglavje te pomoči prestavlja brez dvoma tudi skrb za otroke padlih borcev, saj je bila naša organizacija prva, ki je začela sistematično šolati te otroke s tem, da jim je iz lastnih sredstev zagotovila stalne štipendije."[19] Po letu 1953 je organizacija nehala z lastno gospodarsko dejavnostjo, 46 podjetij pa je prepustila samoupravnemu gospodarstvu, do tedaj zbrana sredstva pa je porabila za gradnjo stanovanj in počitniškega naselja za invalide v Strunjanu. Predsednik je svoj govor zaključil z opisom bodočih nalog občinskih združenj, le-ta naj bi bila glavni nosilec skrbi za invalide po razpustitvi samostojne invalidske organizacije oziroma njeni priključitvi ZZB NOV.

Po letu 1962 Zveza vojaških vojnih invalidov ni več delovala samostojno. Ilustrativno je, da za obdobje do vzpostavitve samostojne slovenske invalidske organizacije v devetdesetih letih, ni ohranjen niti arhiv, ki bi pričal o njeni dejavnosti, čeprav je za invalide skrbela v duhu dotedanjih usmeritev in dokaj skrbno, njihov položaj pa se je izboljševal z naraščanjem standarda, oziroma točneje rečeno, je bil prilagojen splošnemu standardu v Sloveniji (ki je bil v šestdesetih in sedemdesetih letih v vzponu, v osemdesetih pa se je prepolovil in se je začel izboljševati šele v devetdesetih letih. Z združitvijo v eno organizacijo, Zvezo združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Jugoslavije, je Zveza vojaških vojnih invalidov izgubila status posebne, zelo vplivne, družbenopolitične organizacije s skoraj 300.000 člani (od tega 63.248 vojaških vojnih invalidov iz narodnoosvobodilnega boja in 23.245 vojaških vojnih invalidov iz prejšnjih vojn), vendar je to imelo vpliv zgolj na njeno politično delovanje, ne pa tudi na primarno poslanstvo: skrb za vojne invalide, ki je bila v vseh povojnih letih – upoštevajoč pač realne razmere v družbi – zelo visoka.

Kot samostojna organizacije se je Zveza društev vojnih invalidov Slovenije ponovno organizirala leta 1994. Vanjo se je tedaj povezalo 17 območnih društev vojnih invalidov, pridružili so se jim tudi invalidi iz časa bojev za severno mejo (1918–1919), med katerimi pa ni nihče več živ, invalidi iz časov osamosvojitvene vojne, člani organizacije pa so tudi mirnodobni vojni invalidi ter družinski člani vojnih invalidov.[20]

---

18 Prav tam.

19 Prav tam.

20 Več o statusu invalidov glej: Vasilij Polič, Statusna stanja človeka in državljana v republiki Sloveniji 3. del. Vojaški invalidi in civilni invalidi vojne, preživnina in priznavalnina, center marketing INT, Ljubljana 1997. Glej tudi: http://zakonodaja.gov.si/rpsi/kazala_podrocje/kazalo_10_5_3_0.html.

ZDENKO ČEPIČ

SLOVENCI V PROCESU (DRŽAVNEGA) ZDRUŽEVANJA IN RAZDRUŽEVANJA V "KRATKEM" 20. STOLETJU

Politično zgodovino predstavljajo bolj ali manj povezovanja in razdruževanja držav oziroma ozemelj le-teh in pa odnosi v politiki in med politiki. Ozemeljska združevanja so bila sicer v resnici bolj prisvajanja enih, močnejših na račun drugih, slabotnejših, in so potekala z ognjem in mečem. Združevanja na eni in razdruževanja na drugi strani so bila v imenu vladarjev, držav in njihovih političnih elit, pa tudi narodov, ko si ti postali dejavnik zgodovinskega dogajanja. Dejansko je bilo združevanje in razdruževanje proces nastajanja držav in njihovih ozemelj. To je v veliki meri veljalo tudi za slovensko državo, ki je začela nastajati od sredine 19. stoletja kot ideja, dejansko pa v 20. stoletju in se je uresničila ob njegovem koncu.

Prvi slovenski narodni program, program Zedinjene Slovenije iz leta "pomladi narodov" 1848, je bil že dejansko državotvorni program. Ena bistvenih njegovih zahtev je bila "ukinitev zgodovinskega razkosanja na dežele in združitev našega slovenskega ozemlja po jezikovni meji v eno deželo in s tem koncentracijo nas vseh v en narod".[1] Šlo je torej za prvo politično zahtevo po procesu združevanja dežel – habsburških kronovin, v katerih so sklenjeno živeli Slovenci v enotno upravno enotno Slovenijo. Ideja Zedinjene Slovenije je postala tako vzor slovenskega narodnega programa, dejanski končni cilj, katerega bistvo je bilo ozemeljska združitev in ustvaritev ne le pojma ampak tudi dejstva Slovenije. Šlo je za dosego upravno enotnega ozemlja, v katerem bi živeli Slovenci "kakor jim je drago in ljubo". V času bivanja pod žezlom Habsburžanov ga kljub večkratnemu obujanju ideje programa tega niso dosegli. V rednih razmerah ustavnega parlamentarnega življenja v avstro-ogrski monarhiji je bila povsem neuresničljiva.

Proces slovenskega državnega združevanja in razdruževanja se je začel dejansko s koncem habsburške monarhije, ko so se Slovenci prvič državnopravno osamosvojili. Poleg ideje oziroma programa Zedinjene Slovenije se je v drugi polovici 19. stoletja pri Slovencih razvila tudi jugoslovanska ideja, ki je zaživela z vso silo leta 1908. Jugoslovanska ideja in njeno uresničevanje je, poleg stalne želje po dosegu začrtanega v programu Zedinjene Slovenije, v resnici označevalo 20. stoletje v zgodovini Slovencev.

Slovensko "kratko" 20. stoletje, ki ga je mogoče razumeti tudi kot jugoslovansko obdobje slovenske zgodovine, je bilo tako v znaku jugoslovanske ideje in pa tudi v procesu različnih združevanj in razdruževanj. Jugoslovansko dobo dolgo dvainsedemdeset let in pol je mogoče zamejiti z dvema prelomnicama, izraženima z besedama združitev in razdružitev. Začetek in konec državnega združevanja in razdruževanja Slovencev se v veliki meri sklada z letnicami, ki jih je postavil kot mejnike "kratkega" 20. stoletja Eric Hobsbawm v svojem delu o svetovni zgodovini med leti 1914 in 1991 Čas skrajnosti. Označuje ga nastanek in razpad držav, v kateri smo Slovenci takrat živeli – avstro-ogrske monarhija in Jugoslavija. Začelo in se končalo se je z razdruževanjem.

Zgodovina "kratkega" 20. stoletja pri Slovencih je na nek način tudi zgodovina raznih oblik in stopenj slovenske državnosti: od konca avstro-ogrske monarhije in slovenskega pretrganja državnopravnih vezi s to državno tvorbo, do konca Titove, avnoj-

1 Granda, Stane. Prva odločitev Slovencev za Slovenijo. Ljubljana 1999, str. 44.

ske, druge Jugoslavije, ko so Slovenci leta 1991 pretrgali z njo državnopravne vezi. Začetek združitveno-razdružitvenih procesov v slovenski zgodovini 20. stoletja se je začel z razpadom avstro-ogrske monarhije, s pretrganjem državnopravnih vezi s to državno tvorbo, v kateri so Slovenci živeli nekaj stoletij in vstopom v novo, jugoslovansko državo. Končal pa se je z koncem oziroma razpadom te države v začetku devetdesetih let. V podrobnostih gre v tem dolgem obdobju za združevanje in razdruževanje iz petih državnih okvirov, če ne upoštevamo prisilnih integracij delov slovenskega ozemlja v času druge svetovne vojne in različnih dezintegracij in integracij delov narodnega ozemlja in integriranje le-teh v okvir sosednjih držav.

Združevanje in razdruževanje je imelo v slovenskem "kratkem" 20. stoletju več oblik: združevanje in razdruževanje od držav, v katerih so Slovenci živeli, ozemeljsko združevanje in razdruževanje oziroma ustvarjanje cilja programa Zedinjene Slovenije, in idejno ali svetovno nazorsko oziroma razhajanja in združevanja v političnem življenju.

Razdruževanje južnoslovanskih narodov živečih pod žezlom habsburške dinastije od njihove velike države in uresničevanje jugoslovanske ideje se je dejansko začelo že konec maja 1917. Takrat je Anton Korošec v imenu 33 južnoslovanskih poslancev avstrijskega državnega zbora, združenih v Jugoslovanski klub, prebral t.i. majniško deklaracijo, v kateri je bila izražena zahteva, da naj se vse ozemlje, na katerem prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi združi na temelju narodnega načela in hrvaškega državnega prava v samostojno državno telo, vendar pod žezlom habsburške dinastije. Kljub tej t.i. habsburški klavzuli je bil to jasen izraz razdruževalnih in hkrati združevalnih hotenj, da bi avstro-ogrski Jugoslovani živeli v samostojnem državnem telesu. Pomen majniške deklaracije gre iskati prav v zahtevi po samostojnem državnem telesu habsburških Jugoslovanov. Ta zahteva se je uresničila, ko so habsburški Jugoslovani s sklepom njihovega vrhovnega političnega predstavnika Narodnega vijeća in tudi s sklepom hrvaškega sabora pretrgali 29. oktobra 1918 državnopravne vezi z avstro-ogrsko monarhijo in razglasili Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov. Hkrati z razdružitvijo oziroma pretrganjem državnopravnih vezi z eno državo, so o izvedlo združitev v drugo.

Prva svetovna vojna oziroma njen vojaški in politični razplet je tako prinesel nov državni okvir, v katerem smo Slovenci nato živeli v vsem 'kratkem 20. stoletju'. Slovenci so se kot tudi drugi narodi avstro-ogrske monarhije nacionalno osamosvojili s koncem te monarhije, ki je imela vsaj pri malih narodih, ki so živeli v njen oznako ječe narodov. Hkrati z razdružitvijo od te države se je takrat zgodila združitev v prvo državno tvorbo jugoslovanskih narodov, ki so pred tem živeli v okviru Avstro-ogrske. Dan potem, ko je Avstro-ogrska dejansko s sprejetjem Wilsonovih mirovnih pogojev kot državna tvorba razpadla na nacionalne države, je 29. oktobra 1918 so svojo državo razglasili tudi avstro-ogrski Jugoslovani; nastala je Država Slovencev, Hrvatov in Srbov. Središče je imela sicer v Zagrebu, kjer je zasedal njen vrhovni organ, Narodno vijeće, načeloval pa mu je slovenski politik, vodja katoliške stranke dr. Anton Korošec. V njej so imeli Slovenci na slovenskem ozemlju, ki je bilo v okviru te države, državno oblast. To je izvrševala Narodna vlada v Ljubljani. V Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov je bil vzpostavljen nekakšen federativni odnos in v njej so Slovenci dosegli predvsem popolno upravno, pa tudi politično samostojnost. Država SHS je bila tudi prva stvarna oblika uresničenja programa Zedinjene Slovenije, vsaj glede njegovih bistvenih zahtev po upravni združitvi. Ozemeljska združitev vseh ozemelj, na katerih so živeli Slovenci pa ni bila dosežena zaradi zunanjepolitičnih razlogov.

Konec prve svetovne vojne pa je za Slovence pomenil tudi konec možnosti ustvaritve narodnega programa Zedinjene Slovenije, saj je prišlo do odvojitve četrtine narodnega ozemlja. Slovenci so po prvi svetovni vojni živeli razdeljeni v treh državah: Jugoslaviji, Italiji in Avstriji. Na eni strani pa je bilo iz okvira "združene" Slovenije izločeno,

razdruženo ozemlje, ki je pripadlo Italiji in Avstriji. Z rezultatom izvedenega plebiscita na Koroškem oktobra 1920 je namreč ta pokrajina, kjer je bil delež Slovencev velik, postala del avstrijske države. Največji del slovenskega ozemlja, ki je bil izvzet iz Slovenije v jugoslovanski državi, je bil na zahodnem delu slovenskega etničnega prostora. Postal je del Italije na osnovi sporazuma med antantnimi državami in Italijo, sklenjenim konec aprila 1915 v Londonu, v katerem je bilo Italiji za vstop v vojno na strani Antante obljubljeno med drugim tudi slovensko narodno ozemlje. Že v začetku novembra 1918 so to ozemlje začele zasedati italijanske vojaške enote in ogrožale so celo Ljubljano. Izdvojitev slovenskega narodnega ozemlja in vključitev le-tega v italijansko državo je bilo potrjeno z določitvijo meje med to in jugoslovansko državo v začetku novembra 1920 v Rapallu. Na drugi strani je bilo v okvir Slovenije po prvi svetovni vojni z mirovno konferenco vključeno ozemlje Prekmurja, ki do tedaj ni nikoli živelo z drugimi slovenskimi pokrajinami v isti državni enoti. Prekmurje je namreč spadalo v ogrski del dvojne habsburške monarhije. Po privolitvi vrhovnega sveta pariške mirovne konference so Prekmurje, kjer je tedaj bil revolucija pod vplivom Bele Kuna, zasedle avgusta 1919 jugoslovanske čete. Prekmurje je bilo vključeno v okvir jugoslovanske države z mirovno pogodbo z Madžarsko, podpisano junija 1920 v Trianonu.

Da je prišlo do sorazmerno hitrega državnega združevanja v jugoslovansko državo pod krono srbske dinastije Karađorđevićev, na kar so slovenski politiki pristali bolj ali manj enotni, je bil eden od ključnih vzrokov italijanska nevarnost. Že po triintridesetih dneh obstoja se je 1. decembra 1918 Države Slovencev, Hrvatov in Srbov združila s Kraljevino Srbijo v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Šlo je za združitev v jugoslovansko državo na osnovi lastne, slovenske politične volje oziroma politične odločitve, kljub razlikam, ki so bile med slovenskimi političnimi strankami glede razumevanja oblike vladavine, republike ali monarhije in oblike državne organizacije te nove države. Šlo je za politično razhajanje med zagovorniki monarhije in centralizma, za kar so se zavzemali slovenski liberalci na eni in na drugi strani Slovensko ljudsko stranko, t.i. klerikalci, ki se je opredelila za republiko in za avtonomizem. SLS je sicer na monarhistično ureditev pristala, je pa zato v vsem obdobju kraljeve Jugoslavije izražala bolj ali manj jasno avtonomistično stališče. To je to stranko, ki je na večini volitev dobila največ glasov, razlikovalo od tabora liberalnih strank, ki so poleg centralizma pristajale in aktivno zagovarjale tudi nacionalni unitarizem. Do velikih razlik in skoraj nepremostljivih razhajanj med svetovnonazorskima in političnima slovenskima političnima taboroma, ki so bile sicer jasna že v času življenja v avstroogrski monarhiji, je prišlo zlasti na področju pogledov na narodnostno problematiko. Razlike so se pokazale že v času siceršnje oblastne enotnosti, ki jo je kazala navzven novembra 1918 Narodna vlada. Že ob vprašanjih glede združitve s kraljevino Srbijo v jugoslovansko državo so se pokazali različni pogledi glede državne organizacije in oblike vladavine, ki so označili slovensko politično življenje v vsem obdobju prve Jugoslavije. Strankarski razdeljenosti, ki je v času avstroogrske temeljila na različnih svetovnonazorskih temeljih in iz teh izhajajočih programih in je potekala kot "klerikalno-liberalni spor" v okviru t.i. kulturnega boja, se je pridružila razlika glede odnosa do lastnega naroda, njegovega položaja in vloge v jugoslovanski državi in položaja Slovenije v njej. Na eni strani so bili Slovenci, na drugi pa zagovorniki unitarizma in integralnega jugoslovanstva.

Z združitvijo, t.i. zedinjenjem je nastala "enotna narodna država" troedinega jugoslovanskega naroda sestavljenega iz treh plemen – Srbov, Hrvatov, Slovencev, – ki je bila centralistično urejena. Z ustavo sprejeto na srbski narodni praznik, dan sv. Vida (po julijanskem koledarju), 28. junija 1921 (t.i. vidovdanska ustava), je bil uzakonjen narodni unitarizem z namenom odvzeti narodno identiteto nesrbskim narodom in jih poenotiti v "jugoslovanski narod". Zamisel iz programa Zedinjene Slovenije, ko naj bi Slovenec

na Slovenskem živel "kakor mu drago in ljubo" je bila zanikana, kajti Slovenci si niso mogli vladati sami.

Zaradi določil vidovdanske ustave, ki je uvedla centralizem in zaradi razdelitve države na upravne enote, t.i. oblasti t.j. pokrajine, te so bile dejansko uveljavitev centralizma, je slovensko ozemlje, po koncu prve svetovne vojne, razen delov, ki so bili vključeni v italijansko in avstrijsko državo, sicer upravno združeno, doživelo v jugoslovanski državi razdružitev. Administrativno je bila celotna jugoslovanska država razdeljena na 33 upravnih enot, vodili so jih od kralja imenovani državni uradniki, t.i. veliki župani. Slovenija je bila razdeljena na dve "oblasti", ljubljansko in mariborsko. Ta upravna dezintegracija jugoslovanskega dela slovenskega narodnega ozemlja je bila uvedena z namenom krepitve centralizma. Za celovitost Slovenije oziroma za slovenski narod je bilo takšna upravna razdelitev vsekakor negativna. Avtonomistični del slovenskih političnih strank, v prvi vrsti katoliška Slovenska ljudska stranka, se je zato zavzemal za "zedinjeno" Slovenijo, za upravno združitev Slovenije, ki je bila v okviru jugoslovanske države. Razdeljenost Slovenije je za svojo politično utrditev s političnim delovanjem v oblastni upravi in oblastnih skupščinah izkoristila avtonomistično usmerjena Slovenska ljudska stranka. Kljub centralizmu, ki ga je izpričevala takšna upravna razdelitev državnega ozemlja, ji je uspelo uveljaviti nekaj prvin iz svojih avtonomističnih pogledov. Združitev v enovito upravno enoto, ki je obsegala vso jugoslovansko Slovenijo, je bila izvedena po kraljevi volji oktobra 1929 z ustanovitvijo banovin kot načina nove upravne razdelitve centralistično vodene jugoslovanske države. Dravska banovina, obsegala je vso Slovenijo, ki je bila v okviru jugoslovanske države, je bila sicer edina med vsemi banovinami, v kateri so bile vzpostavljene narodnostne meje.

Nova razdruževanja jugoslovanske države, pa tudi Slovenije, so bile povzročene z drugo svetovno vojno oziroma z napadom sil Osi na Jugoslavijo v začetku aprila 1941. Kratki vojni je sledila okupacija in razkosanje ozemlja države. Dejansko je bilo izvedeno izničenje jugoslovanske države. Okupaciji je sledilo tudi razkosanje ozemlja jugoslovanske Slovenije, temu pa aneksije oziroma vključevanje v okvir držav okupatoric. Okupatorji – Nemci, Italijani in Madžari – so si ozemlje Slovenije po osebnih Hitlerjevih navodilih med seboj razdelili. Nemčija je dobila največji del: slovensko Štajersko, Gorenjsko, dele slovenske Koroške in severni del Dolenjske, okoli dve tretjini ozemlja Slovenije v Jugoslaviji. Italija je dobila večino Dolenjske in Notranjske in Ljubljano, slabo tretjino ozemlja. Madžarska je dobila najmanjši del, Prekmurje brez njegovega severozahodnega dela; zaradi precejšnjega dela nemškega prebivalstva si ga je pridržala Nemčija. Slovensko narodno ozemlje je bilo tako v Evropi med najbolj razkosanimi. Pri tem namreč ne gre pozabiti na ozemlje, ki je zaradi mednarodno političnih interesov in odločitev ostalo po prvi svetovni vojni v Avstriji oziroma je bilo dodeljeno Italiji. Slovenija je bila razdružena in tudi izničena kot politično geografski pojem. V "novem evropskem redu", ki so ga želele vzpostaviti države sil Osi, Slovenija namreč ni bila predvidena niti kot posebna geografska enota. Meje med okupatorskimi državami, ki se razen v primeru nemško-madžarske niso držale nobenih zgodovinskih, upravnih ali gospodarskih načel. Na takšni osnovi je bila le meja do Neodvisne države Hrvaške.

Vsi trije okupatorji so si prizadevali zasedeno slovensko ozemlje čimprej formalnopravno vključiti v svoje države, kar je pomenilo grobo kršitev načel mednarodnega prava. Italija, ki je iz okupiranega slovenskega ozemlja ustvarila t.i. Ljubljansko pokrajino, je to anektirala in vključila v upravni sistem svoje države že v začetku maja 1941. Madžarska je okupirano ozemlje vključila v svoj državni okvir sredi decembra 1941, medtem ko Nemčija, ki je imela okupiran največji del Slovenije sicer formalno ni

tega ozemlja vključila v rajh predvsem zaradi vojaškega odpora partizanov, je pa izvedla dejansko vključitev na vseh ravneh življenja, vključno z vojaško obveznostjo.

V času druge svetovne vojne je poleg razdruževanja slovenskega ozemlja med okupatorske države prišlo tudi do razdruževanja oziroma polarizacije v političnem prostoru. Strankarski oziroma svetovnonazorski razdeljenosti, kar je bilo sicer tradicionalno stanje, se je pridružila razdelitev ob vprašanju odnosa do okupatorja in okupacije ter glede odpora okupatorju. Ob tem vprašanju so bili pogledi obeh slovenskih tradicionalnih politično-idejnih taborov, ki sta bila do tedaj tradicionalno nasprotna in sta vodila nenehni "kulturni boj", v bistvu enotni. Pač pa je prišlo do razkola s političnimi subjekti, ki so začeli z odporom. Vprašanje odpora, kdaj ga začeti in kdo naj ga vodi, je poleg politike polariziralo, natančneje razklalo tudi narod. Legalne slovenske politične stranke obeh tradicionalnih slovenskih političnih in svetovnonazorskih taborov niso želele začeti s samostojnim slovenskim odporom, ampak počakati na zavezniško vojaško dejavnost in prisotnost, medtem ko so bili v prepovedani komunistični stranki za takojšen odpor. Tega so tudi začeli in v ta namen združili vse, ki so se za samostojni odpor opredelili v Osvobodilno fronto Slovenskega naroda. Politična razcepljenost je temeljila tudi na novem ideološkem dejavniku, na protikomunizmu, kar je bilo dejansko nadaljevanje zakoreninjenega stališča do marksizma in komunizma kot najhujšega idejnega in političnega nasprotnika političnega katoličtva, izraženega v dveh papežkih okrožnicah iz tridesetih let, Quadragesimo anno (Ob štiridesetletnici) in zlasti Divine Redemptoris (Božji odrešenik). Politična polarizacija je v nekaterih obdobjih vojne in na posameznih območjih Slovenije, predvsem na tiste, kjer so bili okupatorji Italijani, dobil posamezne značilnosti medsebojnega oboroženega spopada in nasilja, kar naj bi pomenilo t.i. državljansko vojno.

V slovenski politiki so se ukvarjali z vprašanji odnosa do jugoslovanske države, njene kontinuitete in obnove. Prav to je tudi v veliki meri opredeljevalo tudi njihove medsebojne odnose. V tem so bili tudi različni pogledi. To je veljalo tako za protiodporniški del slovenske politike kot tudi za odporniški oziroma revolucionarni, kajti že sama odločitev za odpor je pomenila za tiste, ki so okupacijo priznavali kot dejstvo, ki ga je treba sprejeti in z okupatorjem sodelovati, dejstvo revolucije. Revolucionarno pa je bilo zanje predvsem razumevanje reševanja vprašanja bodoče ureditve jugoslovanske države. Federalizem kot ga je razumela stran odpora je temeljil na upoštevanju načela samoodločbe naroda do združitve in tudi do odcepitve. Odnos do Jugoslavije je opredeljeval tudi odnose med SLS in liberalnimi strankami in skupinami. V katoliškem taboru so bile sprva vidne tudi avtonomistične oziroma kar separatistične težnje. Rezultat kompromisov med katoliškim in liberalnim političnim taborom je bil program obnove jugoslovanske države. Avgusta 1941 so v SLS imeli v mislih združeno samostojno Slovenijo, ki naj bi bila politično in gospodarsko zaokrožena enakopravna enota federativno urejene Jugoslavije, od jeseni 1941 so se vse organizirane skupine katoliškega tabora razen Stražarjev, ki so separatistično gojili željo po zvezi katoliških srednjeevropskih držav, opredelile za Jugoslavijo in Slovenijo v njej. Na drugi strani pa so liberalci pristali na kompromis, da naj bi bila kraljevina Jugoslavija federativno organizirana država, a s priznavanjem le treh narodov. Sodelovanje katoliškega in liberalnega tabora se je spomladi 1942 formaliziralo v Slovenski zavezi. To je bil vrhovni politični organ političnih strank, ki niso želele sodelovati z OF v odporu proti okupatorjem in so se odločile za čakanje na primeren trenutek za odpor. Glede tega so sicer svetovnonazorsko različne stranke presegle tradicionalne razlike in se "programsko" povezale v nekakšno koalicijo. Na to jih je "prisilil" skupni nasprotnik v boju za oblast oziroma za politične in družbene spremembe, pa tudi dejstvo, da so morale sodelovati zaradi pripadnosti jugoslovanski skupnosti, ki jo je tedaj pri zaveznikih predstavljala jugoslovanska vlada v begunstvu.

Stranke, združene v Slovenski zavezi, so se zavezale, da si bodo po vojni delile oblast, pa tudi, da zaradi njihovega programskega priznavanja obstoja Jugoslavije ne sme biti več nobenega sodelovanja z okupatorjem. Kljub doseženemu soglasju o sodelovanju, pa je v Zavezi vseeno prihajalo do nesoglasij med SLS in strankami oziroma skupinami liberalnega tabora.

Različnost se je pokazala med odporniško na eni in kolaboracionistično stranjo na drugi strani tudi glede razumevanja in uveljavljanja narodnega programa Zedinjene Slovenije. Osvobodilna fronta je želela ustvariti ideal Zedinjene Slovenije. Programska točka OF o boju za združitev Slovencev živečih na ozemljih odtujenih, po prvi svetovni vojni, kajti "v osvobojeno in združeno Slovenijo sodi poleg ozemlja, na katerem živi slovensko prebivalstvo, tudi teritorij, ki je bil v poslednji imperialistični dobi nasilno potujčen",[2] je imela narodno revolucijski značaj, saj je dejansko pomenila zahtevo po spremembi meja jugoslovanske države. Šlo je za izraz narodnoosvobodilne revolucije, ki je izhajala iz nepriznavanja versajske mirovne ureditve po prvi svetovni vojni oziroma za izraz protiimperialističnega stališča OF.

Zedinjena Slovenija pa je bila programska točka tudi nasprotnikov OF. V Londonskih točkah iz jeseni 1941 so jo opredelili z "na podlagi narodnostnega načela pripadajočim gospodarsko in prometno zaokroženim ozemljem",[3] oziroma "združitev vsega slovenskega ozemlja) v grobih črtah so to zaplave rek: Drave, Save in Soče) v enotno celino".[4] Kolaboracionisti pod vodstvom Leona Rupnika, pa so kljub geslu "mati-domovina-bog", zanikanali program Zedinjene Slovenije. "Zedinjeno" Slovenijo jim je predstavljala nekdanja dežela Kranjska, torej ozemlje okupacijske enote Ljubljanske pokrajine in Gorenjska. Rupnik in njegovi pristaši, ki so verjeli v nacistično "novo Evropo", so se dejansko odrekli na račun "prijateljstva" z nemškim okupatorjem tistemu slovenskemu ozemlju, za katerega je Hitler izdal ukaz o njegovi regermanizaciji. Želja oziroma cilj jim je bila "zediniti" z "italijansko" Ljubljansko pokrajino še Gorenjsko, ki je bila v nemškem okupacijskem območju oziroma so jo nacisti smatrali za del nemškega rajha. Za ta ideal "združene" Slovenije se je Rupnik pri nemških oblasteh naprezal še v začetku maja 1945, vse dokler mu niso vzeli oblasti; ob tej priliki je bila Gorenjska po volji nemških oblasti pripojena Ljubljanski pokrajini. Ostalo slovensko ozemlje pa je Rupnik "prepustil" okupatorjem, tamkaj živeče Slovence pa usodi raznaroditve.

Zamisel programa Zedinjene Slovenije je odporniško-revolucionarna stran začela uresničevati že v času vojne. Že med vojno je bilo dejansko vključeno v jugoslovansko državo slovensko (in hrvaško) ozemlje, ki ga je kot plačilo za sodelovanje na strani Antante po prvi svetovni vojni vključila v svoj državni okvir Italija. Neposredno po izstopu Italije iz vojne je 16. septembra 1943 najvišji politični organ slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja, Vrhovni plenum Osvobodilne fronte slovenskega naroda, proglasil priključitev Slovenskega primorja k "svobodni in združeni Sloveniji v svobodni in demokratični Jugoslaviji".[5] To je na zasedanju konec novembra 1943 potrdil tudi najvišji oblastni organ jugoslovanskega narodnoosvobodilnega gibanja - Protifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ).[6]

S koncem druge svetovne vojne je bil za kratek čas, za mesec dni, program Zedinjene Slovenije najbližje uresničitvi v vseh pogledih. "Zedinjena" Slovenija je bila tam,

---

2 Dokumenti ljudske revolucije, knjiga 2, Ljubljana 1964, dok. 21, str. 57.

3 Vodušek Starič, Jerca, "Dosje" Mačkovšek. Ljubljana 1994, str. 140.

4 Prav tam, str. 141–142.

5 Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji. Ljubljana 1949, dok. 73, str. 83.

6 Prvo i drugo zasedanje antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (26. i 27. novembra 1942, 29. i 30. novembra 1943). – Beograd : Izdanje Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ, str. 148–149.

kjer so bile slovenske partizanske enote, tako na zahodu kot severu slovenskega etničnega ozemlja. Ko so se te morale zaradi političnih, diplomatskih in tudi vojaških razlogov umakniti, je bilo misli o "zedinitvi" Slovenije konec. Za ta ozemlja se je nato vnel diplomatski boj, ki pa je bil neuspešen oziroma je bil uspešen le delno. Kljub željam in naporom do združitve vsega slovenskega ozemlja ni prišlo. Uspeh tega je bil le delen. Glede na predvojno stanje je Sloveniji uspelo v okvir Slovenije vključiti velik del slovenskega ozemlja na zahodu, čeprav to ni bilo celotno etnično ozemlje na zahodnem robu. Sedanja meja z Italijo je bila postavljena v več stopnjah, ko je bilo v okvir Slovenije vključen večji del slovenskega etničnega ozemlja, ki je bilo po prvi svetovni vojni v okviru Kraljevine Italije. Večji del ozemlja, ki ga je že septembra 1943 za del svobodne in združene Slovenije razglasilo vodstvo slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja, je bilo vključeno v okvir Slovenije z mirovno pogodbo podpisano z Italijo februarja 1947,[7] del, ki je zaradi nerešenega vprašanja Trsta ostal izven jugoslovanske, pa tudi italijanske države kot Svobodno tržaško ozemlje, pa je bil v Jugoslaviji/Sloveniji vključen oktobra 1954 s podpisom Memoranduma o soglasju, t.i. Londonskega sporazuma. To je bilo vključno z mejo med Jugoslavijo in Italijo dokončno potrjeno šele leta 1975 s sporazumom med Jugoslavijo in Italijo, t.i. osimskim sporazumom podpisanim novembra v kraju Osimo pri Anconi.

To je bila edina ozemeljska širitev jugoslovanske države po drugi svetovni vojni oziroma zaradi druge svetovne vojne. Bil je posledica narodnoosvobodilnega boja v okviru zavezniške protihitlerjevske koalicije, katere del je bila tudi jugoslovanska država. To je predstavljala najprej kraljeva vlada, nato pa tudi "revolucionarna" oziroma od spomladi 1945 enotna jugoslovanska vlada.

Neuspešen pa je bil diplomatski boj za meje oziroma etnično ozemlje na severni meji, proti Republiki Avstriji. Meja s to državo je ostala takšna kot pred 2. svetovno vojno, kajti Avstrija je bila s sporazumom sklenjenim na konferenci zunanjih ministrov štirih velikih zavezniških držav v Moskvi 30. oktobra 1943 po vojni obnovljena v okviru svojih mejah iz leta 1938. Ista kot pred 2. svetovno vojno je ostala tudi meja z Republiko Madžarsko, kar je potrdil mirovni sporazumom z Madžarsko leta 1947.[8]

Ob koncu druge svetovne vojne je bila kot ozemeljsko združevanje slovenskega narodnostnega ozemlja zamisel Zedinjene Slovenije še najbližje uresničitvi. Program Zedinjene Slovenije je bil glede na dane okoliščine, ki so jih odrejali meddržavni odnosi v svetu, uresničen v optimalni obliki. Slovenija je dobila največji možni obsegi, ki so ga določale politične razmere in razmerja med velikimi državami. Ozemeljskih združevanj in razdruževanj po oktobru 1954, ko je Slovenija tudi formalno dobila izhod na morje, ni več bilo. Oblikovan je bil državni teritorij Slovenije v okviru jugoslovanske države. V jugoslovanski državi pa je Slovenija postala politično dejstvo in ni več le geografski pojem. Z nastankom Slovenije kot federalne, politične enote v jugoslovanski federativni državi, je Slovenija dejansko že imela več zasnov prave države. Po slabih sto letih od nastanka je program Zedinjene Slovenije doživel višek in se je hkrati zaradi drugačnih političnih okoliščin začel umikati misli o samostojni Sloveniji oziroma o večji stopnji samostojnosti v okviru Jugoslavije.

Poleg uspešne ozemeljskih vključitev slovenskega dela etničnega ozemlja iz Italije v okvir Jugoslavije/Slovenije, kar je do neke mere izpolnjevalo idejo Zedinjene Slovenije, je bila posledica druge svetovne vojne tudi preobrazba državne oblike in oblike vladavine v Jugoslaviji. Tudi glede tega so bili v veliki meri dane možnosti za uresničitev ene od zahtev narodnega programa Zedinjene Slovenije, namreč da Slovenci živijo v

---

7 Uradni list FLRJ, 74–527, 29. 8. 1947; Ukaz o ratifikaciji mirovne pogodbe z Italijo, čl. 11–13.

8 Uradni list FLRJ, 72–523, 27. 8. 1947; Ukaz o ratifikaciji mirovne pogodbe z Madžarsko, člen 1, točka 1.

Sloveniji po slovensko. Do takrat sta v zgodovini dobili največjo možnost uveljavitve točki tega programa, namreč živeti na svojem po svoje in združiti slovensko ozemlje (vsaj večji del) v enotno upravno oziroma "državno" enoto, ki je imela v skupni jugoslovanski državi svoj ustavni položaj in vlogo.

Jugoslovansko narodnoosvobodilno gibanje si je kot svoj politični cilj zastavilo tudi ponovno združevanje Jugoslavije in to na novih osnovah. Na drugem zasedanju AVNOJ konec novembra 1943, ki je bil zakonodajni organ nove jugoslovanske, revolucionarne oblasti, kot "vrhovni predstavnik suverenosti ljudstva in države Jugoslavije kot celote", so sprejeli odlok o graditvi Jugoslavije na federativnem načelu kot državna skupnost enakopravnih narodov.[9] Šlo je za razumevanje federalizma, ki je izhajalo iz načela samoodločbe narodov, kar pomeni, da vključuje tudi pravico – možnost odcepitve in ponovne oziroma drugačne združitve. S tem je bilo vzpostavljeno načelo federalizma, ki je bil osnova jugoslovanske državne skupnosti po drugi svetovni vojni v vsem obdobju do njenega konca. Zato se je druga Jugoslavija imenovala tudi avnojska. Jugoslovanski federalizem kot način združitve jugoslovanske države po drugi svetovni vojni je šel skozi različne stopnje in različice. Te so opredeljevale ustave, ki so jih sprejemali v prvi vrsti zaradi novega opredeljevanja federativnosti. V petinštiridesetih letih federativne Jugoslavije so bile v veljavi štiri ustave; prva je bila sprejeta januarja 1946, druga kot ustavni zakon januarja 1953, tretja aprila 1963 in četrta februarja 1974. Hkrati z zveznimi so bile sprejemane tudi republiške ustave.

Formalnopravno se je jugoslovanska država po drugi svetovni vojni združila z ustavo sprejeto konec januarja 1946. Ta je opredelila Jugoslavijo kot zvezno ljudsko državo republikanske oblike in kot skupnost enakopravnih narodov, ki so na osnovi pravice do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve izrazili svojo voljo, živeti skupno v federativni državi. V federativno Jugoslavijo so se združile republike Srbija, Hrvaška, Slovenija, Bosna in Hercegovina, Makedonija, Črna gora. Načelo združevanja z možnostjo razdruževanja, kar vsebuje pravica do samoodločbe, ni bila niti ob sprejemanju ustave leta 1946 pri vseh narodih v Jugoslaviji enako razumljena. Na tej osnovi združevanja so vztrajali predvsem Slovenci. Tudi v kasnejšem razvoju jugoslovanskega federalizma so se prav glede tega načela pokazale velike razlike, saj so v Srbiji mnogi politiki in ustavnopravni strokovnjaki razumeli samoodločbo kot enkratno pravico, ki naj bi bila s to ustavo izrabljena. Ko se je v načelo samoodločbe kot osnovi jugoslovanske federacije začelo dvomiti oziroma jo razumeti kot že porabljeno, je bila druga Jugoslavija "obsojena" na konec.

Avnojska, Titova Jugoslavija se v ozemeljskem smislu sicer ni razdružila do začetka devetdesetih let. Takrat pa je dejansko razpadla – se razdružila – in nastale so sedanje samostojne države, naslednice SFRJ. Razdruževanje na politični ravni, med sicer deklarativno enotnimi komunisti, ki so bili na oblasti in so dobro desetletje po koncu druge svetovne vojne menili, da je t.i. nacionalno vprašanje v Jugoslaviji rešeno, pa je potekalo od začetka petdesetih let, ko je samoupravljanje nadomestilo sovjetski centralnoplanski model socializma. V načelu isto mislečimi komunisti, ki so prisegali bolj na enotnost delavskega razreda kot na nacionalni dejavnik združevanja, so se namreč pokazala razhajanja glede pogledov na ustroj in delovanje federativne države. Razlike so bile glede stopnje samostojnosti posameznih njenih članov – republik do centralne oblasti v Beogradu oziroma moči te oblasti. To je bil idejni in politični spopad med zagovorniki centralizma na eni in federalizma na drugi strani. Najvidnejše se je to pokazalo v prvi polovici šestdesetih let, ko je to povzročalo veliko krizo v vrhu jugoslovanske partije in

9 Prvo i drugo zasedanje antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (26. i 27. novembra 1942, 29. i 30. novembra 1943). – Beograd : Izdanje Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ, str. 223, 227–228.

države, kajti šlo je za politični spopad med najožjima Titovima sodelavcema. Na eni strani je bil podpredsednik države in šef politične policije Aleksandar Ranković, ki je zastopal stališče močne centralne oblasti, kar je sicer odgovarjalo Srbiji kot največji jugoslovanski republiki, na drugi pa vodilni ideolog jugoslovanskega političnega in državnega sistema Edvard Kardelj. Ta je bil za večjo vlogo in vpliv republik in zmanjšanje vloge in moči centralnih državnih organov. Jugoslavijo je razumel kot "zeleno mizo", za katero naj bi se posamezni deli oziroma narodi dogovarjali o skupnih zadevah. Vezivo te države pa naj bi bil socializem in nosilec te ideje, delavski razred ter "njegova" politična stranka, Zveza komunistov. Za večjo vlogo republik nasproti "federaciji", torej zvezni oblasti na državnem nivoju, so bili v Sloveniji, najbolj razviti jugoslovanski republiki. Med slovenskimi politiki do razlik ali celo delitev ob tem ni prišlo; vsaj navzven niso bile vidne.

Politični spopad med federalisti in centralisti se je končal z zmago federalističnih konceptov, kar se je pokazalo čez nekaj let v četrti jugoslovanski ustavi sprejeti februarja 1974. Ta je vlogo centralnih oblasti zmanjšala in je republikam dejansko dala položaj države. Federativno državo je še bolj federalizirala, tako da je po mnenju centralistov (ti so bili predvsem v Srbiji in v vrhu jugoslovanske armade) dobila Jugoslavija že kar konfederativno obliko in naj bi se s tem dezintegrirala. V tem je bila osnovna točka, ki je konec osemdesetih let in v začetku devetdesetih let pripeljala do konca jugoslovanske federativne Jugoslavije.

Razlike v pogledih na odnos med vlogo republik in centra so se pokazale ponovno v drugi polovici osemdesetih let. Ponovno se je začel politični boj za prevlado enega ali drugega pogleda. Na eni strani je stala Srbija s svojim voditeljem Slobodanom Miloševićem, na drugi pa Slovenija; njene poglede je pooseblјal voditelj slovenskih komunistov Milan Kučan. Razdruževanje Jugoslavije je potekalo na idejni, politični in nacionalni ravni. Zaradi nepopustljivosti Miloševića, ki je za realizacijo svojih pogledov o močni Srbiji aktiviral nacionalistično nastrojene množice v Srbiji, pri čemer mu je Kosovo z večinskim albanskim prebivalstvom služilo kot sredstvo političnega in nacionalnega spodbujevalca Srbov, ni bilo več mogoče iskati reševanja jugoslovanske celovitosti z reformami federacije. Milošević je želel vse ali nič: močno centralno oblast, ki bi bila v službi Srbije oziroma močno Srbijo; šlo je za željo po nastanku Srboslavije. Enačil je močno Srbijo z močno Jugoslavijo.

V mnogih razpravah vodilnih politikov iz posameznih republik, kako urediti t.i. tretjo Jugoslavijo, ki so potekale od leta 1989 do slovenske osamosvojitve, so se na koncu, ko je bilo resnično že prepozno, oblikovali trije pogledi oziroma predlogi za rešitev jugoslovanske države. Srbija s Črno goro je zagovarjala t.i. učinkovito federacijo, kar je pomenilo centralistični ustroj federacije, Slovenija in Hrvaška pa sta bili za t.i. asimetrično federacijo in na koncu skupne jugoslovanske države za konfederativnost, medtem ko sta želeli Makedonija ter Bosna in Hercegovina zvezo jugoslovanskih držav. Razmere za dezintegracijo jugoslovanske države so bile zrele, kajti kompromisi niso bili več mogoči, niti želeni.

Najbolj se je za osamosvojitev – razdružitev– od Jugoslavije in za samostojnost opredeljevala Slovenija. Šlo je za široko zasnovan proces razdruževanja. Politične opozicijske skupine v Sloveniji, ki so od začetka leta 1989 postajale politične stranke, so izražale jasno in odločno željo po suvereni državi slovenskega naroda. To so izrazile v začetku maja 1989 v t.i. majniški deklaraciji 1989, v kateri so zahtevali tudi uvedbo demokratizacije in večstrankarskega sistema.[10] Slovenska oblast je takrat še bila za povezavo z Jugoslavijo, vendar reformirano.

10 Repe, Božo. Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije. Del 1: Opozicija in oblast. Ljubljana 2002, dok. 34, str. 196–197.

Velik korak v smeri večje suverenosti Slovenije v okviru Jugoslavije so bili ustavni amandmaji k slovenski ustavi sprejeti kljub hudim grožnjam iz Beograda konec septembra 1989. Bili so "obrambni odgovor" proti posegom v jugoslovansko ustavo s strani Srbije. Ustavni amandmaji – sprejetih je bilo kar 81 amandmajev – so pomenili temeljito spremembo ustave. Sporni za jugoslovansko politiko in hkrati ključni v procesu demokratizacije in osamosvajanja pa so bili: amandma o samoodločbi kot trajni in neodtujljivi pravici in da na ozemlju Slovenije ne sme nihče razglasiti izrednih razmer brez soglasja skupščine Slovenije.

Konec januarja 1990 je razdružitev in s tem njen konec doživela vladajoča komunistična organizacija – Zveza komunistov Jugoslavije. Slovenski komunisti so demonstrativno zapustili 14. kongres Zveze komunistov Jugoslavije, saj so bili njihovi predlogi po nujnih demokratičnih reformah – zagotovitev vseh človekovih pravic in svoboščin, uzakonitev političnih strank in neposredne, splošne in tajne volitve v Jugoslaviji, ustanovitev Jugoslovanskega demokratičnega foruma kot okrogle mize, na kateri naj sodelujejo vse zainteresirane politične stranke, ureditev stanja na Kosovem z upoštevanjem jugoslovanske ustavne ureditve o preoblikovanju ZKJ v zvezo republiških partij – brezkompromisno zavrnjeni. Kongres so zapustili tudi hrvaški delegati in to je pomenilo konec enotne jugoslovanske komunistične organizacije. Slovenski komunisti so se osamosvojili; postali so izključno slovenska stranka. S tem je padel eden od t.i. stebrov druge Jugoslavije, ki naj bi bil zagotovilo njene celovitosti. "Stebra" jugoslovanske celovitosti so bili poleg Partije še Tito, ki je umrl maja 1980, in pa Jugoslovanska ljudska armada. Ta se je v času jugoslovanske krize, potem ko se je enotna komunistična stranka dezintegrirala, postavila za poglavitni povezovalni dejavnik jugoslovanske države. Za ohranitev enotne Jugoslavije so bili generali, po besedah obrambnega ministra, pripravljeni izvesti tudi državni udar.

Razdružitvene oziroma osamosvojitvene zahteve so se v Sloveniji stopnjevale po večstrankarskih volitvah aprila 1990, na katerih je združena opozicija dobila minimalno večino in je prevzela oblast. V začetku julija 1990 je slovenski parlament sprejel deklaracijo o suverenosti Republike Slovenije, hkrati pa se je začelo pisati novo slovensko ustavo, s sprejemom katere naj bi se Slovenija osamosvojila. Ker se je s sprejetjem ustave odlašalo, je bila sprejeta odločitev za izvedbo plebiscita, na katerem so državljani Slovenije odločali o vprašanju "ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država". Za izvedbo plebiscita je bila dosežena velika stopnja enotnosti med političnimi strankami, kljub začetnemu opozarjanju opozicijskih politikov na nevarnosti, ki naj bi jih razdružitev od Jugoslavije oziroma osamosvojitev Slovenije imela na gospodarskem področju zaradi izgube "enotnega" jugoslovanskega tržišča. Razhajanja med oblastjo, ki je plebiscit predlagala in opozicijo, pa so bile glede vprašanja kakšna večina volilcev mora pozitivno odgovoriti na plebiscitarno vprašanje. Stranke na oblasti, združene v koalicijo Demos, so želele za pozitiven rezultat plebiscita razglasiti tistega, ki bi ga dali volilci, ki bi se plebiscita udeležili, opozicijske stranke pa, da je za pozitiven rezultat plebiscita potrebna večina vseh volilnih upravičencev. Nekateri Demosovi poslanci so to označili za nedemokratično, za diktat manjšine nad večino, opozicija pa jim je očitala, da ne zaupajo slovenskim volilcem in da v tako osamosvajanje niso prepričani.

Za dejansko razdružitev od Jugoslavije v skladu s pravico do samoodločbe se je Slovenija odločila konec leta 1990. Na plebiscitu 23. decembra 1990 se je 88,5% volilcev izreklo za samostojno in neodvisno Slovenijo. To naj bi se zgodilo v šestih mesecih. Začele so se priprave na razdružitev od Jugoslavije, ki so potekale pod stalnimi grožnjami z vojaškim posredovanjem. Vojska je namreč videla rešitev jugoslovanskega vozla v tem, da sama prevzame oblast in suspendira vse demokratične oblike oblasti.

Razdruževalni proces kot osamosvajanje oziroma razdruževanje Slovenije od Jugoslavije se je končal z razglasitvijo samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije 25. junija 1991. S tem je bilo konec slovenske povezanosti v jugoslovansko državo. Vojaški poseg, ki ga je po osamosvojitvi Slovenije in razglasitve le-te za samostojno in neodvisno državo sprožila jugoslovanska država oziroma njena vojska, je povezal v celoto vse politične subjekte kot tudi narod oziroma državljane.

Jugoslavija je nato dokončno razpadla v ognju in krvi z vojno na Hrvaškem in v Bosni in Hercegovini v prvi polovici devetdesetih let.

Proces združevanja Slovenije kot samostojne in neodvisne države se je nadaljeval z vstopom v t.i. evropske integracije, v Evropsko skupnost (unijo) in v vojaško-politično zvezo NATO. Slovenija se je v Evropsko unijo vključila 1. maja 2004. Na nek način je s tem ponovno oživela možnost za obuditev in tudi uveljavitev ideje Zedinjene Slovenije kot združevanja ozemelj, na katerem živijo Slovenci "po jezikovni meji".

PRISPEVKI IZ LOKALNE ZGODOVINE IN ZGODOVINE DOMŽALSKEGA TER KAMNIŠKEGA OBMOČJA

VASILIJ MELIK[1]

NEKAJ IZ SLOVENSKE VOLILNE PRETEKLOSTI

Volitve v habsburški monarhiji so tudi za današnjega zgodovinarja zanimiv in po svoje težek problem. Spreminjali so se politični sistemi, spreminjala se je vladna politika, spreminjala so se razmerja med narodi.

Czoernigova anketa je leta 1846 prištevala na Kranjskem k slovenskemu jeziku 88% prebivalcev, k nemškemu pa 8%, na Štajerskem k nemškemu jeziku 64%, k slovenskemu 36%, na Koroškem k nemškemu jeziku 70%, k slovenskemu 30%. V Trstu naj bi spadalo po anketi 55% prebivalcev k italijanščini, 32% k slovenščini, 10% k nemščini. Na Goriškem je spadalo k slovenščini 67% prebivalcev, k italijanščini 32%. V Istri je bilo pri slovenščini 14% prebivalcev, pri srbohrvaščini 59%, pri italijanščini 26%. Pri zadnjem avstrijskem štetju 31. decembra 1910 je bilo med prisotnimi avstrijskimi državljani po občevalnem jeziku na Kranjskem 94% Slovencev, na Štajerskem 29%, na Koroškem 21%, v Trstu 30%, na Goriškem 62%, v Istri 14%.

Za deželne zbore in dunajski parlament so bile v času od leta 1861 naprej značilne kurije. Poslance so volili po kurijah: veleposestniška kurija, kurija trgovsko-obrtnih zbornic, mestna kurija, kmečka kurija (ali kurija ostalih občin). Leta 1896 je bila uvedena v državnem zboru, potem pa tudi po deželah še splošna ali peta kurija, v kateri so volili vsi polnoletni moški.

Volilna pravica v kmečki in mestni kuriji se je od skromnih začetkov vedno bolj širila, v državnem zboru na svoj način, po deželah pa spet drugače, v vsaki deželi po svoje.

Število slovenskih poslancev v državnem zboru je bilo v začetku zelo nizko, ker so volili deželni zbori v državni zbor. V tem času so imeli največ 8 poslancev. Po uvedbi direktnih volitev v parlament (1873) se je položaj kmalu popravil. V letih 1879–97 so imeli 13 ali 14 zastopnikov (od 353 poslancev), po uvedbi splošne kurije pa 15 ali 16 (od 425). Popolno spremembo je prinesla volilna reforma leta 1907. Z njo so bile ukinjene kurije, uvedena je bila splošna moška volilna pravica.

Število poslancev so povečali na 516; po številu prebivalcev, ki so prevladovali v volilnih okrajih, je bilo zdaj 259 okrajev (torej en okraj nad polovico), za katere so predvidevali, da bodo imeli slovanski značaj.

Nemških okrajev je bilo zdaj le 233 (45%). Za Slovence je bilo predvidenih 24 poslancev. To je ustrezalo deležu slovenskega prebivalstva v državi. Od teh 24 poslancev je bilo 11 predvidenih za Kranjsko, 7 za Štajersko, 3 za Goriško, po eden za Koroško, Trst in Istro. Rezultati volitev leta 1907 in 1911 so potrdili predvolilne račune.

---

1 Disertacijo z naslovom "Volilni sistem na Slovenskem 1861–1918" sem zagovarjal 26. januarja 1959 na ljubljanski filozofski fakulteti, v preurejeni in v mnogočem razširjeni obliki pa je izšla kot Volitve na Slovenskem 1861–1918 pri Slovenski matici leta 1865. Leta 1991 je dobilo delo Gindelyjevo nagrado in je leta 1997 pri založbi Böhlau izšlo v nemškem prevodu, ki ga je oskrbela Irena Vilfan-Bruckmüller, kot Wahlen im alten Österreich – Volitve v stari Avstriji ob primeru dežel s slovensko govorečim prebivalstvom.

Med 24 slovenskimi poslanci so bili leta 1911 štirje liberalno ali podobno usmerjeni (Ljubljana, slovenski okraj v Trstu, goriški Kras in Podgrad v Istri), 20 pa jih je spadalo k Slovenski ljudski stranki ali podobnim katoliškim organizacijam. Slovenski volilni okraji so bili v vseh deželah, ki so zajemale slovensko narodno ozemlje in jih zato imenujemo slovenske dežele. 11 jih je bilo na Kranjskem, ki je imela v celem 12 poslancev, 7 na Štajerskem (s 30 poslanskimi mesti), 3 na Goriškem (s 6 poslanci) enega na Koroškem (ki je imela 10 poslancev), prav tako enega v Trstu (ki je imel 5 poslancev) in enega v Istri (s 6 poslanci). Vse do leta 1907 je bilo med slovenskimi poslanci največ kranjskih, po letu 1907 pa Kranjska ni imela več večine med 24 izvoljenimi Slovenci. Slovenska poslanska mesta so bila v vseh šestih slovenskih deželah, pri tem pa so segala tudi na področja, ki jih danes ni v okviru republike Slovenije. Slovenski volilni okraj v Trstu je obsegal večino predmestij (Barkovlje, Kolonjo, Vrdelo, Lonjer, Rojan, Rocol, Škedenj, Zgornja in Spodnja Sveta Marija Magdalena) ter celotno okolico. Slovenski volilni okraj na Koroškem je obsegal sodne okraje Borovlje, Dobrla vas, Železna Kapla in Pliberk. Slovenski volilni okraji leta 1907 in 1911 so se torej le nekako približevali nikdar doseženemu slovenskemu idealu, Zedinjeni Sloveniji.

Po prvi svetovni vojni se je volilna pravica razširila na vse moške nad 21 let starosti; ženske volilne pravice, ki se je v svetu po prvi svetovni vojni zelo uveljavila, stara Jugoslavija ni uvedla. Število strank, ki so se borile za poslanska mesta, je v primerjavi s predvojnim stanjem zelo naraslo: v volilnem okrožju, ki je zajemalo nekdanjo Kranjsko, je nastopalo na skupščinskih volitvah 1920. leta 6 različnih kandidatnih list, 1923. leta 8, 1925. leta 9, 1927. leta 5. To pa se pravi, da so se predvojne stranke močno razcepile. Enotno stranko je obdržal le katoliški tabor (Slovenska ljudska stranka – SLS) in v tem je bila tudi njegova velika prednost. V liberalnem taboru je bila vrsta različnih strank, med katerimi sta bili v kamniško-brdskem okraju s približno enakim številom glasov najmočnejši Samostojna kmetijska stranka (SKS) ter Jugoslovanska demokratska stranka (JDS), oziroma potem, ko se je ta razcepila, Samostojna demokratska stranka (SDS). Delavsko gibanje se je ločilo na revolucionarni, komunistični del, in reformistični, socialnodemokratski del, ta pa spet na več skupin.

Prve povojne parlamentarne volitve, volitve v ustavodajno skupščino kraljevine SHS novembra 1920, so bile še pod velikim vtisom prve svetovne vojne z vsem njenim trpljenjem in spremembami, ki jih je prinesla, in revolucionarnega vala, ki se je iz Rusije širil po Evropi. Slovenska ljudska stranka je izgubila svoj gospodujoči položaj, poraslo je število liberalnih glasov, zlasti pa je bilo veliko število glasov oddanih za komunistično in socialnodemokratsko stranko. Kot po vsej Sloveniji se je kazalo to tudi v kamniško-brdskem okraju: slovenska ljudska stranka je izgubila svojo absolutno večino. Komunistična stranka je dobila 1063 glasov, socialnodemokratska 398, za obe skupaj je glasovalo 17% vseh volilnih upravičencev – in to v okraju, kjer delavskih glasov sedem let prej tako rekoč sploh ni bilo.

Toda to povojno vzdušje je kmalu izginilo, buržoazija se je utrdila na oblasti, komunistično stranko so prepovedali. Že naslednje skupščinske volitve leta 1923 so pomenile povratek v "normalno" predvojnemu precej bolj podobno stanje. To se tudi ob naslednjih volitvah (volitve v narodno skupščino leta 1925 in 1927 ter volitve v ljubljansko oblastno skupščino januarja 1927) ni bistveno spremenilo. Število glasov za posamezne skupine strank (katoliško, liberalno in delavsko) v kamniško-brdskem okraju nam kaže naslednja preglednica. Ozemlje okraja sicer zaradi nekaterih sprememb meja ni ves čas popolnoma isto; vendar pa splošne slike to prav nič ne moti.

	Upr.	Udel.	Kat.	Lib.	Del.	Udel.	Kat.	Lib.	Del.
28. 11. 1920	8401	7210	3484	2265	1461	86%	41%	27%	17%
18. 03. 1923	8187	6663	5312	971	380	81%	65%	12%	5%
08. 02. 1925	8706	7070	5390	1463	217	81%	62%	17%	2%
23. 01. 1927	8505	6153	4601	1181	371	72%	54%	14%	4%
11. 09. 1927	9207	6357	4762	1166	430	69%	52%	13%	5%

Slovenska ljudska stranka je imela spet absolutno večino vseh volilnih upravičencev tako v okraju kot v veliki večini vseh občin, vendar je delež njenih glasov padel od 63% v letu 1923 do 52% v letu 1927, približno tako, kot je padala tudi volilna udeležba (81% do 69%). Leta 1927 je štela že manj volivcev kot leta 1913, ko jih je bilo ob precej nižjem številu volilnih upravičencev (6940) 4846. V primerjavi s SLS so bile druge stranke zelo šibke. Medtem ko je zbrala SLS pri vseh volitvah 1923–1927 najmanj po 4000 in 5000 glasov, ni nobena druga stranka presegla 700 glasov. Liberalni tabor je bil bolj razdrobljen in šibkejši kot pred vojno, ko je zbral leta 1913 čez 1500 glasov. Delavski tabor je bil po moči še vedno šibak. Delež volivcev komunističnih in socialističnih list je padel s povsem izjemnih 17% volilnih upravičencev v letu 1920 na 5% v letu 1923 in na dobra 2% v letu 1925 – nato pa se je spet začel dvigati: na 4% v januarju in 5% v septembru leta 1927. Vse to je bilo malo; toda v primerjavi z nekaj desetinami glasov pred prvo svetovno vojno je bilo teh nekaj stotin glasov vendarle korak naprej. Komunisti in z njimi povezane skupine so bile ves čas znatno močnejše kot posebej nastopajoče socialnodemokratske skupine. Kar primerjajmo skupščinske volitve! Leta 1923 je dobila kratkotrajna Socialistična stranka delovnega ljudstva (SSDL), ki je združevala komuniste in nekatere socialistične skupine, 341 glasov, Socialistična stranka Jugoslavije (SSJ) pa 39 glasov. Leta 1925 je dobil delavsko kmečki republikanski blok (DKRB), v katerem so bili komunisti, 180 glasov, SSJ 15 glasov, Bernotova skupina pa 22 glasov. Leta 1927 je dobil DKRB, v katerem je bila to pot mimo komunistov tudi Bernotova skupina, 354 glasov, SSJ s skupino Zedinjenje pa 76 glasov. Občine, v katerih se je trajneje kazal večji delež (nad 10% volilnih upravičencev) delavskih glasov, so bile: Dob, Mekinje in Stahovica. Pri zadnjih skupščinskih volitvah leta 1927 pa je dobila lista DKRB v občini Gozd 60 glasov (od 170 volilnih upravičencev), in s tem tudi največ glasov med vsemi strankami v občini.

Na volitvah v narodno skupščino 11. septembra 1927 so bili v Domžalah vpisani 604 volilni upravičenci. Voliti jih je prišlo 311. Slovenska ljudska stranka je dobila 226 glasov, liberalne stranke 80, komunisti 4, socialisti pa en glas. S temi volitvami, zadnjimi pod vidovdansko ustavo in pred šestojanuarsko diktaturo, naj končamo naš pregled.

V tridesetih letih so bile še nove volitve, toda volilni sistem je bil tako nedemokratičen, da jih ne kaže upoštevati.

STANE GRANDA

REVOLUCIONARNO VRENJE PO I. SVETOVNI VOJNI ALI "VIETNAMSKI SINDROM"

Vojne, tako lokalne kot širšega obsega ali celo svetovne, pustijo pri ljudeh zelo velike posledice. Materialne so samo najbolj vidne, pogosto, če je gospodarska podlaga življenja preveč prizadeta, tudi nepremagljive brez tuje pomoči, med najhujšimi pa so psihične. Te so najbolj izrazite pri vojakih, ki jih prestano trpljenje, zlasti pa nenehno spogledovanje s smrtjo zelo prizadene, otopi v odnosu do vrednosti ter svetosti lastnega in zlasti tujega življenja. Zato se težko vklopijo v normalno mirnodobno življenje. V vojni se jim zruši svet vrednot, zlasti odnos do morale in skoraj vsega, kar življenje osmišlja. Te probleme je svet močneje spoznal po vietnamski vojni, ko so imeli v Ameriki kar nekaj težav z bivšimi vojaki. Problem pa je v resnici bistveno starejši in mu pri nas lahko sledimo nekako od francoskih vojn dalje. Zlasti so naše prednike zaznamovale avstrijsko-italijanske vojne v 19. stoletju.

Poleg vojakov prizadene vojna tudi njihove svojce. Ne mislimo samo materialno, tudi ne s smrtjo padlih in pohabo ranjenih, ne gre tudi za dejstvo, da se na kmetijah, kjer gospodarijo predvsem stari in ženske marsikaj spremeni, gre za psihične spremembe, nova razmerja v medčloveških odnosih. Otroci so drugače vzgajani, hišni red in vzgoja sta drugačna. V tem pogledu sta tako I., ki jo imamo predvsem v mislih, kot II. svetovna vojna pri nas premalo raziskani. Vprašanje je, če smo sploh pripravljeni sprejeti rezultate takih raziskav. Nenazadnje pride zaradi posebnih vojnih razmer tudi do določenih čustvenih stisk, ki jih pusti med najožjimi sorodniki, zlasti pa med zakoncema, dolgoletna fizična ločitev. "Skoke čez plot", odnose z vojnimi ujetniki, ki so bili dodeljeni posameznim kmetijam, pustimo, zaradi spodobnosti, običajno ob strani, kot tudi na primer življenje naših vojnih ujetnikov na ruskem podeželju, kamor so bili dodeljeni za pomoč kmetijam.

Nemirne razmere po I. svetovni vojni pri nas in po svetu običajno označujemo predvsem kot posledice februarske in oktobrske revolucije. Te so nedvomno bile, vendar je omenjanje zgolj njih preveliko poenostavljanje. Upoštevati je potrebno tudi posledice same I. svetovne vojne, zlasti dejstva, da se je velika večina naših prednikov borila na strani premaganih, kar povzroča, nihče ni rad trajni poraženec, dodatne travme pri udeležencih vojne. Prav tako je treba v tem kontekstu bolj upoštevati zlom več kot pol tisočletja obstoječe vladarske hiše in državne skupnosti, ki so ji njeni člani vladali. Treba se je zavedati, da je bila nova jugoslovanska državna skupnost, sobivanje z ljudmi, ki so bili od turških vpadov do vključno I. svetovne vojne dojemani kot sovražniki, za velik del prebivalstva že šok sam po sebi, tu je potem še nova kultura, kjer srednjeevropske okvire zamenjajo balkansko-bizantinski, katoliško "apostolsko" vladarsko hišo pravoslavni "razkolniki", kraljevska hiša, ki se je od obračuna z Obrenoviči drži oznaka, da imajo njeni člani krvave roke.

Prelom s preteklostjo v novi jugoslovanski skupnosti ni bil zgolj glede države, vladarja, celotne predvojne mentalitete, načina življenja. Bilo je še veliko več in globalnejših, v preteklosti skoraj nepredstavljivih sprememb. Izjemno vplivna, zaradi nepotešljive lakote po zemlji med Slovenci, je bila tudi vest in zavest o bližnji agrarni reformi, ki ni bila mišljena zgolj kot agrarno-socialni ukrep, ampak tudi uničenje glavne

opore vladanja Habsburžanov. Republikanizem ni bil več zgolj politični nazor "prekucuhov", ampak v veliki meri legalna oblika politične zavesti. Mogoče je v tem pogledu bistveno bolj kot oktobrska vplivala, že zaradi svoje demokratičnejše naravnanosti, februarska revolucija v Rusiji. O njej je bilo tudi več verodostojnih informacij. Ni se je držala kri kot Leninove. Nov je bil "državni" jezik in še vrsta stvari, ki jih je najlepše označiti s frazo: "Poslej ni bilo nič več tako, kot je bilo dotlej!" Probleme, ki smo jih zgoraj našteli bomo skušali prikazati in analizirati na primeru mikroregije oziroma župnije Bela Cerkev na Dolenjskem.

* * *

Bela Cerkev je znamenita dolenjska vas, ki leži na vzpetini med Krko in Malim Vinjim Vrhom v bližini Šmarjeških Toplic. Njeno prvo omembo[1] običajno povezujemo z prvo omembo Vinjega Vrha 1074. leta, ko je oglejski patriarh podelil freisinškim škofom patronatske pravice nad tukajšnjim ozemljem oziroma cerkveno organizacijo. Je prafara iz katere so kasneje izšle nekatere župnije, med njimi Škocjan, Šmarjeta in Šentpeter (Otočec). Ker je bila inkorporirana stiškemu samostanu in so bili tukajšnji župniki dejansko vikarji stiškega opata, ni odigrala take vloge kot nekatere druge fare na Dolenjskem, na primer Šentjernej. Tudi v gospodarskem pogledu ni izstopala. Tukajšen svet je skoraj idealen za vinogradništvo in tako je bil na njeno ozemlje hud pritisk številnih svetnih fevdalcev kot tudi nekaterih samostanov, zlasti Pleterij in novomeške komende oziroma križniškega reda. Poleg župne cerkve je tu še nekaj podružnic. Med njimi bi zlasti izpostavili cerkev sv. Helene v Dragi, ki nima samo za to področje dokaj nenavadne arhitekture, ampak v ljudskem izročilu starost, ki je doslej niso potrdile še nobene raziskave, ne zgodovinarjev, ne arheologov, ne umetnostnih zgodovinarjev; cerkev sv. Tomaža v Tomažji vasi, ki je bila izjemno dotirana in skoraj premožnejša kot farna, sv. Nikolaja v Dolenjem Kronovem in dokaj siromašno sv. Janeza na Malem Vinjem Vrhu.

Za slovenske zgodovinarje je Bela Cerkev še posebno pomembna, ker se je v njej 1905. leta rodil eden naših največjih zgodovinarjev dr. Fran Zwitter. Na tamkajšnjem pokopališču je skupaj s starši in sestro tudi pokopan.

Področje Bele Cerkve oziroma Vinjega Vrha je eno najznamenitejših arheoloških področij Slovenije.[2] Bogate najdbe, na svoj način jih simbolizira železnodobna čelada šmarješkega tipa, segajo od prazgodovine do obdobja preseljevanja narodov. So izjemno številne in bogate, čeprav tu velikih modernih sistematičnih izkopavanj, razen zaščitnih v zadnjih letih zaradi gradnje avtoceste, ni bilo. Izkopani predmeti so v veliki meri na Dunaju. V srednjem veku je bil verjetno na otoku Tržič, ki se lepo vidi z belocrkovškega pokopališča in je izjemno velik, trg Kronovo. Verjetno je bil last Višnjegorskih, ki pa sta ga kasneje, tudi zaradi izumrtja lastnikov, gospodarsko zadušila fresinški Gutenwert in habsburško Novo mesto.[3] Kljub temu, da daje Bela cerkev vtis nekakšnje naravne trdnjave, je kraj precej trpel v času turških vpadov. Tukajšnje duhovnike so maltretirali za protestantsko vero zagreti okoliški plemiči, zlasti posestniki Otočca. Razen kmečkih uporov kakšnih drugih velikih vojnih pretresov kraj kasneje ni doživel, saj je bil nekoliko umaknjen z glavnih prometnih poti. Cesta Novo mesto – Krško po levi strani Krke je bila v bistvu zgolj lokalnega gospodarskega pomena. V

1 Milko Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije. Za Kranjsko do leta 1500. Ljubljana 1975, str. 730.

2 Anja Dular, Arheološka grobišča v okolici Vinjega Vrha nad Belo Cerkvijo. Ljubljana 1990.

3 Stane Granda, Srednjeveški trg Kronovo. Grafenauerjev zbornik. Ljubljana 1996, str. 323–330.

revolucionarnem letu 1848/49 je kar nekaj kmetov podpisalo peticijo za Združeno Slovenijo. 1859. leta je s pomočjo župnika začela delovati osnovna šola. Kasneje je dobila novo lepo stavbo, ki je tvorila skupaj z Majzelnovimi hišami, Majzelj je bil eden od dveh najuglednejših in najpremožnejših kmetov ter stari oče akad. prof. dr. Frana Zwittra, dokaj velik vaški trg. Bela cerkev je bila po 1850. letu sedež občine in je spadala v novomeški okraj.

Kot smo že omenili je tukajšnnji gričevnat svet na osojnih legah izjemno primeren za vinogradništvo. V nižinskih predelih, zlasti ob Krki, so pogoste poplave. Zaradi reke škoduje pridelkom pogosto megla oziroma vlaga. Velikih kmetij, razen nekaj resničnih izjem, tukaj ni. Številni zaselki na obrobju vinskih goric dajejo preje vtis revščine kot pa normalnega življenja. Poglavitni pridelek je bilo vino. Kot smo že omenili, je bila ravno ta kultura vzrok za določeno drenjanje velikih posestnikov. Praz zato je bilo tu veliko gorskopravnih vinogradov. Vinji Vrh in njegovo vino pozna tudi Valvasor. Za Vinji vrh, ki ga omenja kot "Vineuerch", trdi "giebt einen köstlich guten Wein" (žlahtno dobro vino).[4] Domnevamo, da se njegova ugodna sodba nanaša bolj na nekmečko vino, kajti sloves tukajšnjega vina je bil kar nekaj desetletij slab. Že 1843. leta, na 18. pobinkoštno je opozarjal znameniti šmarješki rojak Janez Zalokar, takrat župnik in priznan kmetijski strokovnjak v sosednjem Škocjanu: "Farmanje! Vaša navada je, ne zelene pšenice, ne bele ajde žeti, ampak čakate, da je oboje zrelo; grojzdje farmanje! Bi, če bi še ta tjeden hoteli potrpeti, dozorilo, de bi dobro vino imeli, kjer zdej še ni dosti zrelo, ki je še kislo. Sej mende vender jesiha ne boste namest vina perpravljali. Jest bi rad, de bi naše vino bolj v čast pršlo."

Trtna uš je[5] koncem 19. stoletja dala veljavo sadjarstvu, vendar ni moglo nadomestiti vinogradništva. Kmetje so veliko vinogradov obnovili in izboljšali trsni sestav. Verjetno se je šele takrat pojavil cviček v današnjem smislu besede. Pri obnovitvenih delih in modernizaciji so bili ključnega pomena vsakokratni župnik in večji kmetje, ki so bili tudi ugledni vinogradniki.

Neagrarno gospodarstvo tu ni imelo nekih velikih možnosti. Bilo je nekaj mlinov, žag in pa seveda storitvena dejavnost kot so bili kovači, usnjarji, čevljarji in podobno. V drugi polovici 19. stoletja je med obrtniki izstopal mizar Jernej Rangus, ki je bil sposoben prevzeti tudi zahtevnejša dela pri cerkveni opremi, kot so oltarji, cerkvene klopi in podobno. Za njim se je ob koncu 19. stoletja uveljavil Janez Rangus.

V začetku 20. stoletja so začeli velike upe polagati na razvoj Šmarjeških Toplic. Te so bile znan kot Jezerske že tudi poprej, vendar so veljale za kmečke. Novomeška gospoda je hodila v Dolenjske Toplice, ker so bile bolj "fine". Prav z njimi je povezan razvoj turizma, ki sta ga podpirala najbolj kmeta in veleposestnika Zorko iz Družinske Vasi in Majzelj iz Bele Cerkve. Oba sta bila pravzaprav prišleka, ne staroselca. Medtem, ko je Zorko imel določene turistične ambicije, je bil Majzelj predvsem ugleden in velik kmet in gostilničar. V njegovo gostilno se je zaradi izvrstnega, na vinskih razstavah pogosto nagrajenega vina, rada zatekala tudi novomeška družabna smetana. Oba sta bila nekakšna kralja na Betajnovi. Njuna beseda je bila v razvoju Bele Cerkve ključnega pomena. Zlasti Majzelj, ki je bil dolgoleten župan je sodeloval v številnih organih, zlasti tistih, ki so se ukvarjali z kmetijskimi in prometnimi vprašanji. Bil je tudi član raznih komisij za gradnjo železnice ob Krki, ki je bila aktualna pred vsakimi volitvami.

---

4 J. W. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Crain. Nürnberg 1689, Buch XI, str. 469–470.

5 Arhiv Republike Slovenije, Zbirka rok. 94 r.

***

Politično življenje se je v fari Bela Cerkev in v širšem področju sveta pod Vinjim Vrhom začelo že leta 1848, ko so tukajšnji kmetje dokaj množično podpisali peticijo za Združeno Slovenijo.[6] Značilnost tega podpisovanja je, da je potekalo mimo župnikove volje, da je bilo samostojno dejanje kmetov na katere je vplival dunajski študent prava Jožef Jerman, doma iz sosednje škocjanske fare. Ni manipuliral z njimi, ampak je znal njihove poglede na revolucijo vskladiti z narodnimi. O nadaljnem političnem dogajanju ni podatkov. Kot je znano, Dolenjska ni bila sposobna organizirati nobenega tabora. Nacionalno vprašanje tu ni bilo aktualno. Deželne kot tudi državne volitve so po uvedbi ustavnega življenja so gotovo razgrele strasti, vendar je bil kraj premajhen, politično ga je "pokrivalo" Novo mesto, da bi pustil sledove o njih. Žal ne poznamo tudi dogajanja v zvezi z občinskimi volitvami.

Z ločitvijo duhov na Slovenskem se je tudi tukaj pojavilo strankarstvo. Kot njegov začetek bi lahko označili obisk regionalnega katoliškega shoda 1892. leta v Novem mestu. Oblikovanje nasprotnih političnih taborov ni bilo takojšnje. To potrjuje tudi soglasno ravnanje občinskega zastopa, ki je novembra 1892. leta poslal zaupnicico škofu Jakobu Missiji zaradi žaljivega pisanja Slovenskega naroda po I. katoliškem shodu. Povezava najbolj vplivnih mož s Cerkvijo je obstajala naprej, so se pa počasi začela razhajanja, zlasti takrat, kadar je ena od strani hotela prevladati nad drugo. Tako se je 1896. leta občinski zastop pod vodstvom župana Zorka uprl takratnemu župniku, ki je po rigolanju vinograda Gorčič v izmeri 2807 m^2 hotel obnoviti tudi gorico Veselico s pomočjo občinskih sredstev oziroma občinske garancije. Nato je uspel isto opraviti s kreditom – hipoteko na cerkveno posest, kar je njegovim naslednikom povzročilo nemalo finančnih težav.

Ne Zorka, še manj pa Majzlja bi mogli označiti s klerikalcema, čeprav sta seveda s Cerkvijo sodelovala. Klerikalna stranka se je koncentrirala predvsem okoli župnika, občasno nekaterih učiteljev in nekaterih uglednejših srednjih in malih kmetov. Vsekakor pa vasi ne bi mogli označiti za nekakšno klerikalno trdnjavo, čeprav se imenuje po cerkvi in še beli povrhu. Tukajšnja klerikalna stranka se je okrepila dejansko šele po letu 1900. 1903. leta so začele delovati Marijina družba, Tretji red sv. Frančiška, obujena je bila bratovščina sv. Srca Jezusovega in Marijinega, ustanovljene bratovščina naše Ljube Gospe, sv. Uršule, sv. Rešnjega telesa, stalnega češčenja sv. Rešnjega telesa, sv. Družine, apostolstvo sv. Cirila in Metoda. To so bile prvenstveno izrazito verske organizacije oziroma bratovščine, so pa posredno seveda krepile pozicijo vsakokratnega župnika.

Leta 1910 je imela občina Bela Cerkev 1121 prebivalcev, od tega 539 moških. Njene meje niso povsem identične s farnimi, vendar je razlika za naše razpravljanje nebistvena. Ob ljudskem štetju 1891. leta je bilo v fari 1058 ljudi. Krajevni leksikon Dravske banovine navaja 1062 ljudi v občini. Podatek kaže na precejšnje izseljevanje pred I. svetovno vojno. To ni imelo le negativnih posledic, ampak je povzročilo tako izboljšanje materialnih razmer kot tudi porast kriminala. 1. 10. 1902 je vdrl nekdo v cekveni puščici v farni cerkvi. Kasneje je bil ukraden tudi del moštrance – stojalo za hostijo. Kradel je nek otrok z Vinjega vrha, katerega mati je bila v Ameriki. Zanj in še brata, oba sta bila nezakonska, je doma skrbel le stari oče. Zgražanje je bilo silno in mati je bila prisiljena oba poklicati v Ameriko. Belocerkovški Amerikanci so bili zelo pomembni po I. svetovni vojni, ko so med rojaki v Ameriki organizirali raznovrstno pomoč, tudi za obnovo

6 Stane Granda, Prva odločitev Slovencev za Slovenijo. Ljubljana 1999, str. 451 ss.

zvonov. Tako je Terezija Gorenčič nabrala zanje 52.080 K. Vrednost darila lahko ocenimo, če upoštevamo, da je predračun znašal 61.425 K. 1740 K so farani dobili kot obresti od denarja za med vojno vzete zvonove, domačini so zbrali 7215 K, 390 K so vzeli iz župnijske blagajne.

Dogajanje v Beli Cerkvi v desetletju po I. svetovni vojni bomo analizirali na podlagi tamkajšnje farne kronike.[7] Žal župnik Janez Klemen, ki je tu župnikoval med I. svetovno vojno, bil je jetičen in ga je bolezen zelo ovirala v dušnem pastirstvu, umrl je zaradi nje in španske bolezni 4. 12. 1918. leta ni pisal župnijske kronike. Politično je bil pasiven in se ni opredeljeval. Tako proti njemu ni bilo nikakršnjih demonstracij, kot jih je po zlomu dvojne monarhije doživel njegov šmarješki stanovski brat Ivan Perko. V Beli Cerkvi je bilo dokaj aktivno deklaracijsko gibanje. Na zborovanje v Šentjernej je s svojim očetom odšel tudi naš pokojni profesor Fran Zwitter.

Kolikor je mogel, je dogajanje za nazaj popisal Klemenov naslednik Ignacij Omahen, župnik od 27. 2. 1919. V vojsko so iz fare vzeli 156 mož. Zadnji so bili vpoklicani 1917. leta. Rojeni so bili leta 1900, torej mladoletni. Ljudi so zelo prizadeli tudi odvzemi zvonov in celo principala pri orgljah v župni crekvi. Podružnica v Tomažji vasi, je bila ob kompletne orglje, ki so jih dobili 1906. leta iz župne cerkve. Oblast je odvzete zvonove ali točneje odvzete kovine – surovine za orožje, plačala na osnovi njihove teže, vendar so morali plačilo nameniti v veliki meri za "prostovoljna" vojna posojila. Poleg mrtvih so sorodnike prizadeli zlasti pogrešani, invalidi ter kasneje umrli za posledicami vojne, zlasti prisadov.

Nove politične razmere so se pokazale že pri prvi povojni birmi 16. 9. 1919. Sprejem škofa je bil zelo hladen, kar je župnik pripisal liberalni propagandi. V adventu istega leta so imeli "samostojni" shod v šoli. Razen župnika in učitelja naj bi se vsi vpisali v to stranko, celo klerikalni zaupnik, ki ga je tja poslal župnik. "Kmetijski list se vsiljuje," je zapisal v kroniko. Župnik Omahen je imel velik smisel za politiko. Zaradi dušnopastirskih potreb, pa tudi okrepitve klerikalnih pristašev, ki jim je bilo v nemirnih in prevratnih časih dvigniti samozavest, je maja 1920 organiziral misijon – to je versko poglobitev s pomočjo posebno vabljenih pridigarjev. Novembra 1920 je bil živahen predvolilni boj. V fari sta bila samo zaupna sestanka SLS in komunistov, shoda ne. Opazil je številne letake samostojnih ter časopise drugih strank. Klerikalcem so nasprotniki očitali, da bodo ob pričakovani agrarni reformi potegnili z "grajščaki", da bodo ponovno uvedli desetino in tlako. Očitali so jim, da so jih izdali Srbom. Komunisti so obljubljali, da bodo zemljo razdelili, tudi farovško. Volitve 28. 11. 1920 so izpadle naslednje: SLS 39, SKS 80, JDS 5, JSDS 2, komunisti 42, NSS 9 glasov. 39 jih ni prišlo voliti. Kot vidimo je prišlo do pravega političnega prevrata. Nanje kažejo tako glasovi SKS, zlasti pa komunistov. Pogrešamo narodne socialiste, ki so bili v nekaterih predelih Dolenjske precej aktivni. Župnik je pričakoval oziroma želel vsaj polovico glasov. V kroniki je samokritično priznal, da se je premalo trudil: "Precej potov so mi napravile volitve, nazadnje eno noč brez spanja, in pa težko resnico sem si naučil od njih: da ne smem nikomur popolnoma zaupati. Izgubili smo zaupanje naroda v veliki meri. Kdo je kriv?"

1921. leta je z zadovoljstvom ugotavljal, da se razmere, odkar je klerikalna stranka izstopila iz vlade, izboljšujejo. 1921. leta so bile tudi občinske volitve. Samostojni so odklonili kompromis z SLS. Ta jim je ponujala, da bi nastopili skupaj. SLS bi imela v občini 6, samostojni 10 odbornikov. Dan pred volitvami so imeli samostojni shod. Nanj

7 Kronika Fare Bela cerkev. Župnijski arhiv župnije bela Cerkev. Pisati naj bi jo začel župnik Jakob Gruden 1. 5. 1879.

je poslal župnik dekleta, ki so motila njihovo zborovanje. 6. maja so bile volitve. SLS je dobila 80 glasov in s tem 9 odbornikov, SKS 59 glasov in 7 odbornikov. Tega rezultata še ne moremo označiti kot povratek na staro, ampak predvsem za drugačno odločanje, ko gre za lokalne zadeve. 26 maja so volili za župana Josipa Zajca iz Drage. Na počasno normalizacijo razmer v fari je vplival tudi 16. oktobra 1921. leta blagoslovljen nov gasilski dom.

18. marca 1923. leta so bile nove volitve v pralament. Liberalciso bili zopet v ofenzivi. V faro so poslali 50 Domovin brezplačno, klerikalci nobenega propagandnega materiala. Samostojni so naredili javni shod. SLS je dobila 114 glasov, SKS 25, JSDS 14, ostali nič. Ta podatek že kaže na proces "normalizacije". Vsekakor vidimo na modnost komunistov pri prejšnjih volitvah, čeprav trenda "v levo" ne moremo prezreti. Župnik je ugotovil, da so volitve izraz splošnega nezadovoljstva nad političnimi in gospodarskimi razmerami. Vsekakor pa se je poznalo tudi versko in politično delo župnika. Kot vse kaže, je bil na političnem področju bolj uspešen. Letno število obhajil je namreč upadalo. Avgusta 1923. leta je začela delati novoustanovljena klerikalna hranilnica in posojilnica. Katoliškega shoda v Ljubljani 26. avgusta. 1923 se je udeležilo 29 faranov.

1924. leta je župnik svoje delo še stopnjeval. 17. februarja je bila ustanovljena mladeniška Marijina družba. Junija so bile občinske volitve. Dogovorili so se naj ne bo predvolilnih prepirov, ampak naj vsaka vas izvoli glede na število prebivalstva enega ali več odbornikov. Ti naj bi prišli na kandidatno listo. Ni se obneslo. Eni so agitirali proti župniku, drugi proti gostilničarju, ki so ga smatrali za njegovega glavnega nasprotnika oziroma voditelja liberalcev. Pristaši SLS dobili 11 od 17 mest.

8. februarja 1925. leta so bile državnozborske volitve. LS je imela shod v župnišču, liberalci pri Majzlju, samostojni pri Zorkotu. Republikance sta z agitacijo, a brez shoda navduševala Miklavž Červan "delomrzneš pohajač" in Alojz Perše, sin posestnika iz Družinske vasi – "pretepač". SLS je dobila 68 glasov, liberalci 26, samostojni 25, republikanci 72. "Mladi, osebenki in nemaniči so bili po večini republikanci, ker pod republiko še vedno umevajo delitev zemlje, prostost vojaščine in nered v katerem se lahko v kalnem ribari." Levi trend se je ponovno okrepil. Nato so gotovo vplivala tudi vprašanja povezana z agrarno reformo.[8]

1927. leta so bile volitve v oblastno skupščino. SLS je dobila 110 glasov, SKS 34, SDS 22, Zveza delavcev 4. To je skoraj popolen povratek na politične razmere pred I. svetovno vojno, ko je SLS prevladovala, vendar ne več absolutno, ampak relativno. Župnik je ugotavljal, da je bila nasprotna agitacija slaba. Marca je bila ustanovljena Kmečka zveza.

Pri občinskih volitvah istega leta je SLS dobila 74 glasov in 5 odbornikov, Gospodarska stranka 34 glasov in 4 odbornike, "Občinsko dobro gospodarstvo", nekakšna liberalna frakcija, 63 glasov in 7 odbornikov, Delavska ljudska stranka 14 glasov in 1 odbornika. Kot vidimo levica postaja stalnica političnega življenja v Beli Cerkvi. Ta očitno ni bila toliko ideološka, ampak bolj izraz nezadovoljstva z obstoječimi razmerami.

Volitve v narodno skupščino istega leta so izpadle: za SLS je glasovalo 78, za SKS 78, za SDS 7, komunisti 1 volilca. Socialisti niso dobili nobenega glasu. V Št. Petru je bil kmetijski tečaj Kmečke zveze. SLS je krepila svoje pozicije tudi s praktičnim delom med kmeti. Obiskovalo ga je 16 fantov iz Kronovega in Družinske vasi. Trajal je do spomladi.

---

8 Olga Janša, Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnama. Zgodovinski časopis 18, 1964, str. 173–189.

Župnik je politično delo še intenziviral. 1928. leta je bila ustanovljena Družba treznosti. K njej pristopilo 211 žensk in 22 moških. Ustanavljati tako društvo v tako vinskem področju, kot je belocerkovška fara, ni bilo najbolj modro dejanje. Mož je bolj kot dejanskim potrebam, ki jih ne gre podcenjevati, podlegel ljubljanski modi. Na nek način je bilo to napeljevanje k neiskrenosti, saj tu brez vina ob težkem delu in slabi prehrani ne gre. Vsekakor pa kaže število vpisanih žena nedvomno na težke socialne posledice pitja alkoholnih pijač.

Izjemno in za župnika usodna je bila ustanovitev katoliškega prosvetnega društva 4. novembra 1928. leta. Za cilj si je postavilo izgradnjo lastnega kulturnega doma. Odločitev ni bila neumna, saj je bilo kulturno delo v fari zelo živahno. V vasi so imeli tudi lastno godbo, ki jo je vodil tamkajšnji organist. Doslej so imeli večino kulturnih prireditev v nekdanji Majzljevi gostilni, ki je bila po smrti starega očeta našega prof. Zwittra večinoma v najemu. Vsekakor so se pozicije klerikalne stranke izjemno okrepile. Pri tem je treba videti, da ključno ni bilo ideološko, ampak praktično delo na kulturnem in socialnem področju. Hranilnica in planirani kulturni dom sta bila močna vzvoda realne politične moči.

V znamenitem 1929. letu, ko je zaradi hudega mraza koncem januarja in februarja Krka zmrznila, so začeli graditi graditi kulturni dom. Čeprav so ljudje navozili ogromno kamna in peska in tudi sami veliko delali, so morali najeti tudi kredite, za katere so bili poroki nekateri ugledni in stranki vdani kmetje. Bili so izjemno uspešni in 8. septembra istega leta je bila svečana otvoritev kulturnega doma s koncertom združenih pevskih zborov. V društvu je bila tudi knjižnica. Kulturno življenje se je zelo razmahnilo. Tako so leta 1930 v novem kulturnem domu igrali: 1. januarja Krivoprisežnik, 2. marca Lumpacij Vagabund, 20. aprila Žrtev spovedne molčečnosti. 20. marca so uspešno praznovali tudi materinski dan. Imeli so tudi predavanji o zadružništvu in sadjatsrvu.

1929 so ustanovili v fari Bela Cerkev oziroma vasi Draga pod njo podružnico Osrednje mlekarne iz Ljubljane.

Kljub izjemni delavnosti župnika in nedvomnim ter vidnim uspehom tako na političnem kot gospodarskem področju je moral župnik zagrenjen Belo Cerkev zapustiti. 1930 leta so gospodarsko krizo tu že čutili. Krediti so začeli pritiskati na njihove garante kreditov za kulturnidom. Hranilnica in posojilnica ni mogla izponjevati obveznosti, grozile so izvršbe. Župnik je s pomočjo različnih zvez sicer reševal prizadete, toda njegov ugled je upadel, nekateri so mu očitali premajhno previdnost in na lastno prošnjo so ga iz Bele Cerkve premestili.

Omenili smo uspešnost župnika Ignacija Omahna na političnem in gospodarskem področju. Zelo se je trudil tudi na verskem, vendar so mu bile razmere, kljub prizadevanjem manj naklonjene. Poglejmo podatke o obhajilih: 1920. leta jih je bilo 14 15312, 1922. leta 12814, 1923. leta 11671, 1924. leta 11720, 1925. leta 11317, 1926. leta 11467, 1927. leta 13320, 1928. leta 12845 in 1929. leta 11470. Vsekakor se na njihovem številu poznajo tako politične, kakor gospodarske razmere. Glede na vojne čase, ko se je verska praksa povsod popravila, lahko zapišemo, da krizni časi kot taki ne povzročajo enakih reakcij, pomembna je njihova narava in dimenzije. Hkrati pa lahko tudi zapišemo, da med versko prakso in političnimi opredelitvami ni tako tesnih zvez, koz nekatri domnevajo. V času župnikovih največjih uspehov število obhajil upada.

Poleg neposredne verske prakse je župnik Omahen namenjal posebno pozornost tudi verskemu tisku. Poglejmo nekaj konkretnih podatkov.

Leto	1921	1922	1925	1926	1927	1928	1929
Naslov revije							
Domoljub	70	58	60	85	98	119	131
Bogoljub	52	41	37	46	42	52*	45
Glasnik	20	5	3	6	6	6	6
Cvetje	8	14	13	12	10	12	12
Odmev			4				
Katoliški misijoni			12	10	8	6	5
Angelček			24	16	12	12	19
Vigred			2	2	3	2	
Kraljestvo božje						4	4
Mohorjeva družba	29	19	21	52	45	38	45

*drugi v dekaniji

Na splošno lahko rečemo, da je bil kulturni razvoj v porastu. Slabo obdobje je bilo v letih 1922 do 1925. Očitno se je kulturno prizadevanje župnika Omahna na področju bralne kulture dokaj obrestovalo.

1931. leta se je gospodarska kriza še stopnjevala. 8. novembra so bile volitve v parlament. Volilcev je bilo 258. Voliti jih je prišlo 114, večina je bila za klerikalnega Antona Klinca, 19 za Nika Zupaniča 11. Sledila je kazen in občino Bela Cerkev so 1932. leta vključili v sosednjo Št. Peter (danes Otočec). Ljudje so bili proti. 1934. leta so nekdanjo občino odcepili od Šentpetra in jo priključili šmarješki. Novo, še hujše razburjanje. Ljudje so bili resnično užaljeni, saj gre za konkurenčne vasi oziroma fare. Šele 1935. leta, pod ministrovanjem Antona Korošca, so v Beli Cerkvi zopet postali sedež samostojne občine.

Zaostrilo se je tudi na cerkvenem področju. V Tomažji vasi so sklenili, da župniku ne bodo več pokorni. Hoteli so odstaviti mežnarja, ker so ga obdolžili poneverbe cerkvenega denarja. Sklenili so, da bodo poslej sami bnastavljali mežnarja in ključarja in gospodarili s cerkvenim premoženjem. Župnik ni popustil, škof ga je podprl in mu ukazal, da ne sme vršiti obredov, dokler ne bodo spoštovali cerkveno oblast. Intevenirati je moralo sodišče in vpeljati red.

Nasploh je v tridesetih letih čutiti v teh krajih nekakšen nov veter. Že marca 1932 je bila ustanovljena krajevna organizacija Jugoslovanske radikalne kmečke demokracije in Društvo kmečkih fantov in deklet. Osrednji organizatorji, ki pa so imeli pomembne položaje tudi v višjih organih, so bili iz Zorkove družine. Očitno so v svoja jadra zajeli del nezadovoljstva s SLS, ki ga je čutiti ves čas po I. svetovni vojni. Poleg vzpodbujanja spoštovanja kmečkega dela, zlasti v obliki znanih tekem koscev, so bili aktivni tudi na izobraževalnem, kulturnem in športnem področju. Pri tem so bili dokaj uspešni oziroma zahtevni. Pri prireditvah so imeli običaj pošiljati banu Marušiču in poslancu Puclju vdanostna izjave. 1935. leta so ustanovili celo ženski odsek ZDKFID.[9] Klerikalci so 1936. leta ustanovili lokalno organizacijo Kmečke zveze, ki pa ni mogla tekmovati z nasprotniki. Vsekakor je bila jugoslovanska zavest v tukajšnji fari v nagli rasti. V tem liberalnem strujanju se je fara Bela Cerkev izrazito ločila od okolja, zlasti od šentpeterske in šmarješke fare. V slednji so kmalu postali glavni dejanski konkurenti klerikalcem komunisti, ne pa liberalci.

9 Podrobneje glej Anton Štampohar, Kronološki pregled naprednega političnega gibanja na območju občin Črnomelj, Metlika, Novo mesto in Trebnje v letih 1931–1941. Novo mesto 1983.

1937. leta je belocerkovška občina odpovedala plačevanje organista in mežnarja, kar je povzročilo nemalo težav, saj so morali potem mežnarja vzdrževati iz šolnine. To je bila posledica napetih odnosov z cerkvijo oziroma župnikom, pa tudi političnih razmer. Na volitvah 1936. leta je v občini namreč zmagala proticerkeveno naravnana JRZ z županom Vinko Bevcem.

13. oktobra 1938. leta je umrl zadnji belocerkovški "Kralj na Betajnovi" Florjan Zorko. Bil je izjemno vplivna osebnost tako v gospodarskem kot političnem pogledu. Bil je tudi pomemben mnenjski voditelj. Naslednje leto je prišel tudi nov župnik, ki je tu ostal dvajset let, do svoje smrti. Lahko bi ga označili kot simpatizerja partizanov. Vsekakor pa se kot osebnost ni mogel tako uveljaviti kot nekateri njegovi predhodniki.

Tukajšnje področje glede kriminala nikoli ni bilo nedolžno. Tako zasledimo podatek, da je 28. oktobra 1891. leta kmet Rodič s Strelaca star 70 let ubil s cepcem lastnega sina. 3. novembra 1911. leta je na Strelacu sin ubil svojo mater. Oba sta bila opita in to ne prvič. Taki zločini so ljudi pretresli, vendar so bili plod nekih človeški dram, ne pa koristoljubja. Drugače pa je z umori iz koristoljubja ali drugih nizkotnih namenov, ki pa so po mnenju mnogih takratnih sodobnikov posledica in simbol nekega obdobja oziroma razmer.

22. marca. 1924 sta bila v Družinski vasi umorjena mlada Ivan in Uršula Ramuta. Ona je bila pred porodom. Poleg umora v Družinski vasi, ki je odmeval zaradi svoje krutosti in koristoljubja, je bilo še več več umorov in tatvin. Sumili so v obstoj tolpe – kriminalne združbe. 6. 10. 1925. leta so našli v Zorkovem bajerju v Družinski Vasi umorjenega Jožeta Vodopivca s Strelaca. Zločina so sumili nekega Jožeta Dežmana. Oblasti so ga našle in postavile pred sodišče. 3. in 4. marca 1926 je bila pred sodiščem v Novem mestu obravnava proti Jožetu Dežmanu, ki naj bi po mnenju ljudi umoril tudi zakonca Ramuta. Obsojen je bil na dosmrtno ječo. Kasneje je v zaporu v Novem mestu organiziral upor kaznjencev in skušal pobegniti. Dobil je dodatna 4 leta, če bi bil eventuelno pomiloščen.

Marca 1925 je bil umorjen v Ločni pri Novem mestu Andrej Gričar iz Vinjega Vrha. Oddahnila se je vsa fara. Dvakrat je dezertiral v stari Avstriji. Bil je tudi v Ameriki. V Trstu naj bi ubil celo svaka. V ruskem ujetništvu se je, po pisanju farne kronike, oprijel boljševizma. Boljševiki naj bi ga kot agitatorja poslali nazaj v domovino. "Bil je nasilnež in požigalec, ves prepojen s surovim komunizmom. "Bil zidar in se klatil, ljudje so mu dajali denar, ker so se bali, da jim bo požgal imetje." Sumili so ga, da je zažgal bajnofški kozolec. Bajnof je bila graščina pod Trško Goro. Ko se je zopet tam klatil in grozil, so ga, menda po naročilu graščaka ubili. Storilec je bil milo kaznovan.

V začetku 1926. leta se je zgodil še nek neverjeten dogodek. Okoli 20 fantov iz Družinske Vasi je vpadlo v Št. Peter in izzivalo k pretepu. Imali so dolge nože in vpili:"Živijo Orjuna". Nekateri domačini so iz strahu pred njimi bežali s čolni preko Krke. Napadli so tudi krajevne gasilce ob reki. Nazadnje so se domačini le zbrali in organizirali. Kmetje so se s svojim orodjem kot vile, burklje, ročice od vozov, zapodili proti njim in jih pregnali. Kmalu je prišlo na kraj spopada tudi orožništvo. "Zadevo ima sedaj v rokah oblast, ki bo mladiče poučila, da v št. Petru še ni Balkan, da bi smeli kar tjavendan prirejati oborožene pohode". Večina od 14 Družincev, ki so napadli sosede, naj bi bila zapeljanih. Prejeli so zasluženo kazen. Kolovodja je bil Janez Perše. Dobil je dva meseca zapora, drugi 14 dni. Ali so bili omenjeni napadalci na prebivalce sosednje fare oziroma občine resnično orjunaši, se ne da ugotoviti. Veliko bolj je verjetno, da je šlo za nek medvaški spor in je bilo v konkretnem primeru vpitje živela Orjuna, 30. 6. istega leta je bila v Ljubljanski oblasti razpuščena, opravičilo za nasilje in način zastraševanja. Opravka imamo z zelo zanimivim lokalnim dojemanjem širših družbenih pojavov.

Župnijska kronika in nekateri starejši domačini razlagajo zgoraj našteta nasilna dejanja, pa naj gre za uboje iz koristoljubja, kot so bili Dežmanovi ali "revolucionarno nasilje" Andreja Gričarja ali napad "Orjunašev", za odmeve posebnih povojnih razmer, revolucionarnih vesti in domačih političnih razmer. Ljudsko mnenje in takratno dojemanje lokalnega dogajanja, ki ga izpričuje lokalna, sproti pisana kronika, je silno pomembno, čeprav se z njima ne moremo strinjati. Prevratni čas v vseh svojih oblikah je nedvomno silno vplival na lokalne razmere. Politična gledanja so se zelo spremenila. Nove svetovne in domače razmere so nedvomno vplivale. Poleg idejnih in socialnih vplivov je treba opoziriti tudi na precejšen padec pravne kulture, ki jo zgodovinarji preveč zanemarjamo, čeprav je bila ta razlika med prebivalci, ki so poznali življenje v dvojni monarhiji in ga primerjali z onim v Jugoslaviji, zelo občutena in vir prvih razočaranj nad novo državo.

SLS, ki je pred I. svetovno vojno dominirala, se je morala za povrnitev vsaj dela pozicij, ki jih je imela pred I. svetovno vojno, zelo potruditi, čeprav nikoli ni bilo več tako kot pred njo. Razmah tiska, družbena in politična modernizacija so prispevali svoje. Vsekakor je bil razpad nekdanje dvojne monarhije v številnih pogledih temeljit prelom s preteklostjo. Ljudje so to občutili tudi v moralnem pogledu. Politizacija je še kako zajela podeželje in ta proces se niti med obdobjem šestojanuarske diktature ni ustavil.

Iz podatkov o volitvah, od občinskih do državnih opažamo spreminjanje političnega razpoloženja. To se v "meščanskem" demokratičnem taboru kmalu naveže na predvojne, čeprav ne v popolnosti. Levica, ki je popreje ni bilo, postane trajno prisotna, čeprav se njeni pripadniki selijo znotraj levih strank. Te so verjetno bolj rezultat širšega družbenega nezadovoljstva kot pa čistih idejnih opredelitev. Željo po iskanju novega, modernega, tudi radikalnega, je čutiti ves čas. Dejansko klerikalna stranka in v konkretnem primeru njen največji podpornik župnik, kljub izjemnim naporom in velikim žrtvam, ni nikoli uspel povrniti razmere v čas pred I. svetovno vojno, ko so si bili glavni konkurenti le klerikalci in liberalci. Nasploh je za belocerkovško faro opaziti razmeroma veliko simpatij za liberalnejše in "jugoslovenarske" politične tendence. Posebno uspešna je bila v tem pogledu šola. Med učitelji je bil tudi nek primorski begunec. Nov jugoslovanski patriotizem se je, zlasti med mlajšimi, razmeroma hitro usidral. To se je potem odrazilo tudi med II. svetovno vojno. Vas je bila v začetku nastrojena zelo patriotično, protiitalijansko, organizirali so celo manifestacije v podporo zahtevam po nemški zasedbi kraja. Zanimivo je javno mnenje, ki pripisuje "krivdo" za to, nekdanjim primorskim beguncem pred fašizmom. Kasneje so se aktivno udeleževali protiokupatorskih manifestacij. Ko pa je komunistična partija dala domačinom vedeti, da jugoslovenarske in prokraljevske tendence niso zaželjene, metode "prepričevanja" zloglasnega Novomeščana Žana Moreta in Nika Šiliha, ki sta imela skoraj popolno oblast v svetu pod Vinjim Vrhom so znane, je prišlo tu do četniškega gibanja, ki med II. svetovno vojno ni nikoli zgubilo določenih simpatizerjev. Ni bilo "uvoženo", ampak spontano, logična posledica predvojnih razmer. Čeprav nimamo podrobnih študij za sosednje fare, podrobneje poznamo zgolj šmarješko, tvegamo oceno, da je bila Bela Cerkev ena najbolj četniških v vzhodnem predelu Dolenjske. S področja belocerkovške fare je bil doma tudi Drago Furlan – Oran, kar poznavalcem II. svetovne vojne na Slovenskem dovolj pove. Poboj njegovih družinskih članov, oče je bil primorski emigrant in orožnik je bil poleg masakriranja Stanka Grahuta iz Šmarjete, oboje se je zgodilo še pred nastankom Bele garde, eden najmočnejših vzpodbujevalcev protikomunističnga odpora. Tudi po II. svetovni "ljudska" oblast tukajšnjih krajev ni obvladovala v taki meri kot nekatere sosednje, na primer v Šmarjeti. Celo partijske organizacije dolgo časa niso mogli vzpostaviti. Vsekakor take razmere glede na dogajanje v desetletjih med I. in II. svetovno vojno ne presenečajo.

NEVENKA TROHA

GOSPODARSKA KRIZA IN STAVKE V ZASAVSKIH RUDNIKIH (1930–1934)

1. Gospodarski in socialni položaj

Trboveljska premogokopna družba (TPD) je bila kot delniška družba ustanovljena 30. decembra 1872 s sedežem na Dunaju. Najprej je imela v lasti rudnik v Trbovljah, postopno pa je kupila tudi sosednje premogovnike v Zagorju in Hrastniku, in to s pomočjo francoskega kapitala, ki je postal lastnik večine njenih delnic. Ob koncu 19. stoletja je bila veliko podjetje, ki je imelo poleg osmih velikih premogovnikov v lasti še vrsto priključenih industrij, med njimi razen hrastniške steklarne vse večje industrijske obrate v Zasavju.[1] Od TPD so bili tako odvisni ne le rudarji in njihove družine, ampak dejansko vsi prebivalci teh krajev.

Po nastanku Kraljevine SHS leta 1918 je bila TPD v novi državi tuje podjetje, katerega lastniki so prebivali v inozemstvu in ki je poslovalo s tujim kapitalom. Domači kapital je bil kljub večkratni tako imenovani "nacionalizaciji" družbe udeležen le simbolično. Po zakonu o tujih družbah je morala TPD najprej odpreti predstavništvo v Ljubljani in leta 1924 tja prenesti tudi sedež, kjer pa so vodili le tekoče obratovanje premogovnikov in industrije.[2]

V rudnikih TPD so leta 1925 nakopali 1.518.550 ton premoga, od tega v treh zasavskih Trbovlje, Zagorje in Hrastnik, t.i. Revirjih, 1.290.900 ton. Absolutni maksimum je proizvodnja dosegla leta 1929, ko so v Revirjih nakopali 1.628.500 ton premoga, kar je bilo 71% proizvodnje slovenskega in 28,8% proizvodnje jugoslovanskega premogovništva. Ta delež je bil v slovenskem merilu sicer največji leta 1927, ko je znašal 73,9%, v jugoslovanskem pa leta 1923, in sicer 37,9%.[3]

Leta 1920 je v revirskih premogovnikih delalo 7.728 rudarjev. Njihovo število je še naraščalo do leta 1925, ko je doseglo višek s 8.018 zaposlenimi, kar je tudi najvišje število zaposlenih rudarjev v zgodovini teh krajev.[4] Največ zaradi inflacije se je v teh letih dvigoval tudi njihov nominalni zaslužek. Položaj se je začel spreminjati v drugi polovici dvajsetih let, to je v času, ko je bila sicer druga industrija v vzponu. Ker obseg proizvodnje ni napredoval v sorazmerju z dvigom proizvodnih stroškov, je pričela TPD ob stabilizaciji dinarske valute v velikem obsegu racionalizirati proizvodne stroške in mehanizirati delo v premogovnikih, kar je omogočilo večjo proizvodnjo ob manjšem številu zaposlenih.[5] Že leta 1926 je bilo v Revirjih zaposlenih le še 6.185 rudarjev. Odpuščanja so se naslednja leta nadaljevala, razen leta 1929, ko so zaradi dviga proizvodnje

---

1 Mohorič, Ivan. Problemi in dosežki rudarjenja na Slovenskem : zgodovina rudarstva in topilništva v stoletju tehnične revolucije. 1. del. Maribor : Založba Obzorja, 1978 (dalje: Mohorič, Problemi in dosežki rudarjenja ...), str. 226–257.

2 Mohorič, Problemi in dosežki rudarjenja, str. 257–260.

3 Vrišer, Igor. Rudarska mesta Zagorje, Trbovlje, Hrastnik. Ljubljana : Slovenska matica, 1963 (dalje: Vrišer, Rudarska mesta ...), str. 74–77. Mohorič, Problemi in dosežki rudarjenja, str. 262.

4 Vrišer, Rudarska mesta, str. 74.

5 Mohorič, Problemi in dosežki rudarjenja, str. 266, 267.

zaposlili 1.136 rudarjev, tako da jih je bilo to leto skupaj zaposlenih 6.678.[6] Ker je bilo med letoma 1925 in 1929 drugo gospodarstvo v vzponu, so se odpuščeni rudarji lahko zaposlili drugje. Veliko jih je odšlo v rudnike v Francijo, Belgijo, Nemčijo in na Nizozemsko, drugi so se zaposlili v domači industriji ali pa se vrnili na delo na kmetije.

Struktura oddaje premoga TPD se je v času med svetovnima vojnama spremenila. Ker je bilo odprtih okrog dve sto novih industrijskih obratov, se je prodaja premoga tem podjetjem podvojila, obenem pa se je znižala prodaja železnicam. Habsburška monarhija je za potrebe železnic v desetletju pred prvo svetovno vojno od TPD letno kupila 900.000 ton premoga. Kraljevina SHS je v dvajsetih letih začela razvijati svoje rudnike in je vse manj premoga kupovala pri TPD. Ker so rudarje slabo in neredno plačevali, so lahko z nizko ceno premoga trboveljski družbi konkurirali tudi mali zasebni premogovniki. Kljub temu je TPD do izbruha gospodarske krize leta 1929 ohranila vodilno mesto med dobavitelji za državne železnice. To leto je državnim železnicam prodala 946.000 ton ali 45,2 odstotka svoje produkcije. Do leta 1936 se je ta delež zmanjšal za 55%, pri industriji pa je zaradi postopne elektrifikacije za 33%.[7] Po drugih podatkih je v proračunskem letu 1929/1930 TPD železnicam prodala 883.078 ton ali 42% vsega premoga, ki so ga le-te odkupile, v proračunskem letu 1933/34 pa le še 389.229 ton ali 26,5% vsega odkupa.[8]

Leta 1925 je zasavski rudar v povprečju nakopal 161 ton premoga, leta 1929 pa že 244 ton. Tak izkop so dosegli zaradi boljše rudniške mehanizacije, pa tudi zato, ker so rudarji delali celo po 28 "šihtov", delavnikov na mesec. To leto je TPD izplačala 35 din dividende na delnico ob okrog milijonu delnic, kar je bilo najvišje izplačilo na delnico, objavila pa je tudi svoj največji čisti dobiček: 45 milijonov 539.628 dinarjev.[9]

Gmotni položaj rudarjev je bil leta 1929 dokaj ugoden, saj so v najvišji, to je v kopaški kategoriji, zaslužili po 55,97 dinarja na dan ali 1567 dinarjev na mesec. Vendar prejemki niti to leto "največje blaginje" niso krili minimalnih življenjskih stroškov, ki so znašali za štiričlansko družino 2592 dinarjev. Pri tem izračunu pa je treba upoštevati, da je 25 do 35 odstotkov stroškov predstavljala stanarina, katere rudarji niso plačevali. Dobili so tudi t.i. deputatni premog in tako niso imel stroškov za kurjavo, zato je bil njihov materialni položaj dejansko boljši kot položaj drugih delavcev.[10]

Prve posledice svetovne gospodarske krize, ki se je začela na t.i. črni petek 25. oktobra 1929 s polomom na newyorški borzi, so v Revirjih občutili že leta 1930, ko je proizvodnja premoga padla za 29%. Najnižja je bila leta 1933, ko je dosegla le 49% tiste iz leta 1929.[11] TPD pa je kljub temu v letih 1930–1934 izkazovala skupaj 70 milijonov 453.751 dinarjev čistega dobička. Leta 1930 je izplačala 25 dinarjev dividende na delnico, leta 1931 15, leta 1932 in 1933 ni bilo izplačila dividende, leta 1934 10 in leta 1935 12 dinarjev.[12]

Leta 1930 so v Revirjih odpustili 992 rudarjev (v Trbovljah 753), do leta 1934 pa je bilo odpuščenih še 1.939 rudarjev, tako da je bilo v letih krize 1930–1934 odpuščenih

---

6 Vrišer, Rudarska mesta, str. 74. Mohorič, Problemi in dosežki rudarjenja, str. 267.

7 Mohorič, Problemi in dosežki rudarjenja, str. 264, 265. Kosec, Ivan (Mencej, Martin). Trbovlje : socialni prerez. Mala biblioteka 8. Ljubljana : Ignac Ljubec, 1936 (dalje: Mencej, Trbovlje ...), str. 14, 15.

8 Arhiv Republike Slovenije 1647, Delavska zbornica za Slovenijo v Ljubljani (dalje: AS 1647 ...), m. 46. Dobave obratnega premoga državnim železnicam.

9 Mohorič, Problemi in dosežki rudarjenja, str. 273, 274. Arhiv Zasavskega muzeja Trbovlje. Letna poročila TPD.

10 Arhiv Zasavskega muzeja, Trbovlje. Podatki za eksistenčni minimum Inšpekcije dela v Ljubljani.

11 Vrišer, Rudarska mesta, str. 74. Mohorič, str. 267, 268.

12 Arhiv Zasavskega muzeja. Letna poročila TPD. Mohorič, Problemi in dosežki rudarjenja, str. 273.

44% zaposlenih leta 1929.[13] Odpuščeni rudarji zaradi krize niso dobili dela drugje. Množico brezposelnih pa so še povečali povratniki iz tujine, ki so bili tam kot tujci najprej odpuščeni. Februarja 1933 je bilo na treh revirskih občinah prijavljenih 1526 brezposelnih.[14]

TPD je najprej odpustila delavce s kmetov in tiste, ki so imeli nekaj posesti, nato samske, nato poročene brez otrok. V revirskih rudnikih je bilo januarja 1926 med 7.815 zaposlenimi rudarji 4.020 samskih, januarja 1933 pa med 4.130 zaposlenimi rudarji le 1.009 samskih. Le v redkih družinah sta bila za razliko od prejšnjih let zaposlena dva družinska člana, zato je bil socialni položaj rudarskih družin še težji.[15]

Kolektivna pogodba, ki je veljala v obdobju krize v rudnikih TPD, je bila sklenjena 27. julija 1931. Z njo je družba znižala dotedanje mezde za sedem, akorde za devet in premije za petdeset odstotkov. Nižal se je tudi dnevni zaslužek, ki je v rudnikih TPD leta 1929 znašal v povprečju 53,60 din, leta 1934 pa 45,47 din. Najnižji je bil leta 1936 in sicer 44.15 din.[16] Ob tem pa se je dvigovala produkcija na rudarja, saj je znašal leta 1930 dnevni izkop na zaposlenega 0,733 tone, leta 1934 pa 0,942 tone.[17]

Ker so po množičnih odpustih ostali zaposleni skoraj samo še rudarji z družinami, katerim je bil zaslužek v rudniku edini vir dohodkov, je TPD uvedla novo obliko redukcij, tako da je zmanjševala število delavnih dni. Leta 1929 so rudarji opravili kar 336 delavnikov, leta 1930 še 276, leta 1931 251, leta 1932 225 in leta 1933 226. Po drugih podatkih so v trboveljskem rudniku najmanj delavnikov opravili v letih 1932 in 1933 in sicer 227, v zagorskem leta 1933 in sicer 250, v hrastniškem pa leta 1933 in 1934 in sicer 243.[18] Rudarji so tako leta 1933 dejansko zaslužili le tretjino zaslužka iz leta 1925. Statistično povprečje pa ne pokaže vsega, saj so bili nekateri rudarji polno zaposleni, drugi pa so delali le po dva ali tri dni na teden.[19]

Zaslužek rudarjev so zmanjševali tudi vse višji prispevki, ki so jih rudarji plačevali za Bratovsko skladnico – to je za pokojninsko, bolniško in nezgodno zavarovanje, ki je bilo obvezno. Prispevek za pokojninsko zavarovanje se je leta 1927 dvignil s pet na sedem odstotkov, leta 1931 se je izvedla diferenciacija po krajevnih skladnicah in so znašali prispevki od osem do dvanajst odstotkov, leta 1932 so se dvignili na dvanajst in leta 1933 na štirinajst odstotkov kategorijskega zaslužka. To je pomenilo, da so bili fiksni in niso bili odvisno od dejanske plače. Leta 1934 so rudarji vplačali povprečno 1251 din. Po nekaterih izračunih je zaradi vse manjše zaposlenosti in nižanja mezd vsak zaposlen rudar leta 1934 vzdrževal še enega onemoglega ali brezposelnega, tako da je bilo rudarsko pokojninsko zavarovanje, kot so zapisali v dopisu jugoslovanskemu ministrstvu za socialno politiko in narodno zdravje, tik pred katastrofo.[20] Po izračunih Delavske zbornice v

13 Vrišer, Rudarska mesta, str. 74. Mohorič, Problemi in dosežki rudarjenja, str. 267.

14 AS 1647, m. 46. Položaj v trboveljskem rudarskem revirju in državne nabave premoga.

15 AS 1647, m. 46. Gibanje delavstva v rudnikih TPD. Podatki o socialnih razmerah delavstva v premogovnih revirjih Dravske banovine, 1935.

16 AS 1647, m. 46. Plače na šiht. Mohorič, Problemi in dosežki rudarjenja, str. 267, navaja podatke o dnevnih zaslužkih za vse slovenske rudnike. Leta 1930 bil povprečen dnevni zaslužek rudarja 47,57 dinarjev, leta 1934 pa 38,41 dinarjev. Ker je bil dnevni zaslužek v rudnikih TPD večji, so bili tamkajšnji rudarji v boljšem položaju kot v drugih rudnikih.

17 AS 1647, m. 46. Statistični podatki o številu delavcev, delavnikov, delavskih mezdah in produkciji premoga za leta 1929–1938.

18 Mohorič, Problemi in dosežki rudarjenja, str. 267, 268. AS 1647, m. 46. Statistični podatki o številu delavcev, delavnikov, delavskih mezdah in produkciji premoga za leta 1929–1938.

19 AS 1647, m. 46. Statistični podatki o številu delavcev, delavnikov, delavskih mezdah in produkciji premoga za leta 1929–1938.

20 AS 1647, m. 25. Peticija delegatov Delavske zbornice, sprejeta na glavni skupščini, 9. 6. 1934. Isto. Do-

Ljubljani je bilo februarja 1933 v treh revirskih krajih 1583 rudarskih upokojencev, preračunano na število delavnikov 3829 brezposelnih in le 1808 zaposlenih.[21]

V prvih letih krize so padale tudi cene življenjskih potrebščin, zato tisti, ki so še bili zaposleni, posledic krize niso občutili v tolikšni meri kot od leta 1932 naprej. Povprečni zaslužek rudarja je v letih krize znašal 800 din bruto, čisti zaslužek pa manj kot 700 din. Po podatkih, ki jih je dalo ravnateljstvo TPD, pa je bila povprečna mezda v rudniku Trbovlje aprila 1933, ko se je delalo trinajst delavnikov, le 700 din bruto ali 580 din neto.[22]

Zaslužki so bili višji v zimskih mesecih, v poletnih pa je večina zaslužila le po 400 din ali nekaj več. Stroški za živila so za družino znašali vsaj 660 din, tako da je bilo v poletnih mesecih preživljanje večine revirskega delavstva ogroženo. Ker se je to dogajalo v občinah, kjer je bila skoraj vsa dejavnost povezana z rudniki, so bili izčrpani tudi pomožni viri občin in ogroženi zaslužki tistih, ki niso delali v rudnikih.[23]

Za brezposelne so v letih 1922 in 1923 v okviru banovine ustanovili poseben brezposelni fond, v katerega so delavci prispevali 1,5% zaslužka. Po izbruhu krize sredstva tega fonda niso več zadoščala niti za podpore brezposelnim. Manjša zaposlenost je namreč zmanjševala dotok sredstev, potrebe po pomoči pa so zaradi povečanega števila brezposelnih močno narasle. Odpuščeni pred 1. aprilom 1931 so dobivali 150 dinarjev na leto in dodatek 30 dinarjev na družinskega člana, odpuščeni po tem datumu pa so prejemali 351 dinarjev na leto ter dodatek za otroke. Rudar s šestimi otroki je tako dobil 531 dinarjev letne podpore. Dejanski pomen te podpore pa lahko ocenimo, če upoštevamo, da je bila v letu 1934 cena kilograma krušne moke 2,5 dinarja, koruzne moke 1,50 dinarja, sladkorja 15 dinarjev, masti 16 dinarjev, krompirja 0,80 dinarja ter kilograma govedine 8 dinarjev.[24] V letu 1931 so na ravni banovine ustanovili tudi t.i. bednostni fond, ki naj bi pomagal najrevnejšim. Vanj so največ prispevali delavci, nekaj malega pa tudi podjetniki. Revirji so leta 1934 vanj skupno prispevali 570.000 din. Trbovlje so to leto iz tega fonda dobile kot pomoč dva vagona koruze, ki so jo delili s Hrastnikom, 100.000 dinarjev za javna dela in 34.000 dinarjev za javne kuhinje. Javne kuhinje so v Revirjih ustanovili jeseni 1932 in so se vzdrževale tudi iz prispevkov občinske uprave oziroma iz proračuna. V Trbovljah je dobivalo v tej kuhinji kosilo in večerjo sto brezposelnih. Od 1. avgusta 1934 se je tu hranilo tudi 600, dve leti pozneje pa 1200 otrok. Po mnenju socialnega urada bi takšno pomoč potrebovalo 3200 otrok.[25]

V težkem položaju so bili tudi rudarski upokojenci, kijih je bilo konec leta 1931 v Revirjih 1583. Do leta 1933 so pokojnine za najvišjo kategorijo rudarjev znašale 800 din, nato so jih znižali za 164 din in hkrati podaljšali delovno dobo za dosego polne pokojnine s 30 na 40 let ter starostno od 55 na 60 let. Kljub temu je ta skupina upokojencev še lahko preživljala sebe in svoje družine. Na slabšem pa so bili tisti, ki so jih upokojili po starem pravilniku pred letom 1925 in so dobivali le od 4 do 15 din pokojnine ter od 50 do 150 dinarjev mesečne podpore. Takšnih upokojencev je bilo konec leta 1931 v Revirjih 572.[26]

Že dotlej težke stanovanjske razmere so se med krizo še stopnjevale, saj so odpuščeni

---

pis Delavske zbornice v Ljubljani Ministrstvu za socialno politiko in narodno zdravje v Beogradu, 5. 12. 1934. Mencej, Trbovlje, str. 26.

21 AS 1647, m. 46. Položaj v trboveljskem rudarskem revirju in državne nabave premoga.

22 AS 1647, m. 46. Podatki o socialnih razmerah delavstva v premogovnih revirjih Dravske banovine.

23 AS 1647, m. 46. Podatki o socialnih razmerah delavstva v premogovnih revirjih Dravske banovine.

24 Mencej, Trbovlje, str. 36, 40.

25 Mencej, Trbovlje, str. 41.

26 AS 1647, m. 46. Položaj v trboveljskem rudarskem revirju in državne nabavke premoga. Mencej, Trbovlje, str. 27, 28.

rudarji izgubili pravico bivati v rudniškem stanovanju. Tako je bilo v letu 1934 samo v Trbovljah brez stanovanja 379 družin, največ odpuščenih rudarjev, upokojencev in onemoglih, stanovanjske razmere večine drugih pa so bile izredno slabe. Slabe so bile tudi zdravstvene razmere in je kar 40% smrtni bilo zaradi tuberkuloze. Med 2193 pregledanimi otroki je bilo 683 ali več kot 30% tuberkuloznih. Na eni izmed trboveljskih šol so v letih pred krizo ugotovili, da 90% rudarskih otrok ne dosega normalne višine in teže.[27]

2. Politična organiziranost in stavke

V revirskih rudnikih je bila najmočnejši sindikat Zveza rudarjev, članica socialdemokratskih Urssovih sindikatov (URSS – Ujedinjeni radnički sindikalni savez), ki je imela okrog 700 članov. Nekaj rudarjev je bilo včlanjenih v krščansko-socialistično Jugoslovansko strokovno zvezo ter v Narodno strokovno zvezo, ki je bila sindikat vladajoče Jugoslovanske narodne stranke. Večina rudarjev je bilo neorganizirana, deloma zaradi visoke članarine, deloma zaradi neučinkovitosti sindikalnih vodstev.[28]

Delavski zaupniki v rudnikih so bili delegati II. skupine rudarske zadruge. Rudarske zadruge so bile institucija, ustanovljena leta 1896 z nalogo gojiti skupnostnega in rudarskega duha, varovati stanovske časti, pospeševati skupne interese. Posredovale so pri zaposlovanju, pri individualnih in kolektivnih sporih ter jih pomagale reševati. Tako imenovano I. skupino so sestavljali rudniški lastniki v okrožju, za katero je bila zadruga ustanovljena, II. skupino pa delavci, zaposleni v rudnikih tega okrožja. Vsaka skupina je imela svojo skupščino. Pri II. skupini so jo sestavljali delegati s triletnim mandatom, voljeni po eden na sto delavcev. Odbora obeh skupščin sta sestavljala veliki odbor zadruge, ki je med drugim posredoval tudi pri kolektivnih sporih.

V Revirjih so imeli največjo politično podporo socialdemokrati, ki so ob najmočnejšem sindikatu vodili tudi II. skupino rudarske zadruge. V prvi polovici dvajsetih let je imela veliko članov in vpliva tudi Komunistična stranka Jugoslavije (KSJ). Po prepovedi njenega delovanja z Obznano iz decembra 1920 in Zakonom o zaščiti države iz avgusta 1921 se je del komunistov postopoma pasiviziral, vodilni pa so bili ali v zaporu ali pa v politični (Sovjetska zveza) in ekonomski emigraciji, največ v francoskih rudnikih. Leta 1931 je bilo tako v Hrastniku le osem članov KSJ, enako v Trbovljah, za Zagorje pa ni podatkov.[29]

Jeseni 1931 so v Trbovlje službeno premestili komunista Martina Menceja, sicer specialnega pedagoga, ki je po nalogu CK KSJ vzpostavil povezavo s posameznimi komunisti in v zimi 1931/1932 ustanovil trboveljski mestni komite. Od marca 1932 so imeli tudi zvezo z začasnim pokrajinskim komitejem KSJ za Slovenijo, od poletja 1932 pa je v Revirjih deloval okrožni komite KSJ. V teh letih so se zaradi odpustov vrnili v domovino tudi nekateri vodilni komunisti, leta 1934 tudi takratni sekretar pokrajinskega komiteja za Slovenijo Miha Marinko. Prav te vrnitve izkušenih komunistov naj bi pripomogle, kot piše Mencej v svojih spominih, k temu, da je KSJ "odločneje posegla v boj za pravice rudarjev".[30]

Mencej je kot učitelj doživljal tudi socialne stiske rudarskih otrok. V spominih je zapisal: "Rudarjeva žena je bila tista, ki je še najbolj občutila vso pezo bede in trpljenja svoje družine in lačnih otrok."[31] Obenem so bile žene rudarjev praviloma nezaposlene

---

27 Mencej, Trbovlje, str. 45–47.

28 Arhiv Zasavskega muzeja. Podatki o organizacijah rudarjev.

29 Arhiv Zasavskega muzeja. Podatki o članstvu KSJ.

30 Arhiv Zasavskega muzeja. Martin Mencej. Spomini (dalje: Mencej, Spomini ...).

31 Mencej, Spomini.

in proti njim TPD ni mogla uporabiti groženj z odpusti, kot jih je ob velikem številu brezposelnih lahko proti zaposlenim. Zato so po protestih brezposelnih aprila 1933 prva večja akcija, ki jih je komunistom s pomočjo Zveze delavskih žena in deklet uspelo organizirati v Revirjih, bile prav demonstracije žensk 30. junija 1930 v Trbovljah. Tega dne se je po nekaterih podatkih pred upravo rudnika zbralo okrog dva tisoč žensk, ki so zahtevale zaposlitev brezposelnim in izboljšanje gmotnega položaja delavcev. Od tam so odšle pred sedež občine, kjer so jih pričakali žandarji, s katerimi so se spopadle.

Naslednji dan so zasedle vhode v rove in preprečile rudarjem prihod na delo. Vodstvo Zveze rudarjev je hotelo stavko čimprej končati s sporazumom in je na pogajanjih v Ljubljani postavilo le naslednje zahteve: 1. Kadar se fajra,[32] se na premogu ne sme delati. 2. Pri nepoklicnih delih, ki pridejo v poštev v času praznovanja, naj zaupniki predlagajo najpotrebnejše rudarje. 3. Akordne postavke in odškodnine za strelivo naj se uredi tako, da delavcu ne bo treba vsako periodo prosjačiti pred rudniškimi pisarnami.

TPD je na prvi dve točki pristala, za zadnjo pa je odredila razprave v posameznih rudnikih. Stavka pa se kljub tem koncesijam ni končala. Tako je 120 žensk iz Zagorja 3. julija ves dan pomagalo stražiti vhode v rove. Prek Zveze delavskih žena in deklet so ženske organizirale solidarnostne akcije po Sloveniji. Oblasti so za 5. julij napovedani shod žensk v Trbovljah sicer prepovedale, a so se kljub močno zastraženim dohodom na mesto zborovanja, tja uspele prebiti. Prišlo je do spopada z žandarji, v katerem je bilo več žensk ranjenih.

Ker je TPD odgovornosti za slab položaj rudarjev pripisovala tudi zmanjšanim odkupom za državne železnice in s tem oblastem, je zahtevala, da tudi država prispeva k izboljšanju položaja delavstva. Vlada je tako v pogajanjih obljubila 40.000, družba pa 10.000 dinarjev za javna dela, razdelili so tudi vagon moke, s tem da je vsak delno zaposleni dobil po en kilogram in vsak družinski član še po četrt kilograma. Nekaj časa po končani stavki so rudarji delali po štiri delavnike na teden (pred tem samo dva).[33]

V resoluciji konference okrožne organizacije KPJ, ki je bila avgusta 1933, so ocenili, da so revirske ženske storile v akciji junija in julija 1933 najvažnejši začetni korak v odkritem revolucionarnem boju vsega proletariata Jugoslavije. Sklenili so, da je treba takoj začeti pripravljati in organizirati nadaljevanje junijske akcije, ki mora biti v korist vseh, tako brezposelnih, začasno zaposlenih na javnih delih, delno zaposlenih rudarjev, upokojencev in drugih, "kakor tudi razvijati in voditi borbo kmečkih množic in povezati borbo vseh v skupno fronto proti kapitalu in nacionalnemu zatiranju".[34]

Maja 1934 je bila družba prisiljena znižati ceno premoga za pet odstotkov. 27. junija je sporočila delavskim zaupnikom, da bo s 15. julijem znižala dotedanje mezde za šest odstotkov, da bo zmanjšala količino deputatnega premoga in izločila iz najbolje plačane kategorije kopačev tiste delavce, ki ne opravljajo del za to kategorijo.

Dan pred tem, 26. junija, so na sestanku zagorskega mestnega komiteja KSJ, na katerem je sodeloval tudi predstavnik pokrajinskega komiteja Edvard Kardelj, razpravljali o pripravi stavke. Ker bi TPD zaradi velikega števila brezposelnih zlahka uporabila stavkokaze, so se odločili za zasedbo rovov. Del rudarjev naj bi ostal v jami, drugi del pa bi skupaj z ženskami, brezposelnimi in mladino izvedel demonstracije. Poskrbeli naj bi tudi za prehrano tistih, ki bi ostali v rovih.[35]

---

32 "Fajrali" so rudarji prisilno, ko na določen dan niso delali.

33 Rdeči prapor, l. 2, št. 8. Isti, št. 9.

34 AS 1551, Zbirka kopij in dokumentov o komunističnem in delavskem gibanju (dalje: AS 1551 ...), šk. 9. Resolucija konference okrožne organizacije Komunistične stranke Jugoslavije.

35 AS 1551, šk. 10. Poročilo pokrajinskega komiteja KPS za Slovenijo, 23. 7. 1934.

Skupni akcijski odbor strokovnih organizacij hrastniških rudarjev je pripravil 1. julija 1934 shod, ki so se ga solidarnostno udeležili tudi steklarji in delavci kemične tovarne. Na shodu so protestirali proti napovedanim ukrepom. Podobna shoda sta bila 2. julija v Trbovljah in Zagorju.[36]

Pokrajinski komite KSJ je potem, ko je TPD objavila svoje namere, izdal direktive in letak, s katerim naj bi pozvali ljudi na stavko.[37] Ta pa se je medtem že začela in sicer 3. julija zjutraj v jamah Hrastnik in Kotredež v Zagorju, v popoldanski izmeni pa so se pridružili še rudarji iz jame Ojstro v Hrastniku in rudarji v Trbovljah. Zasedli so jame, izvolili stavkovne odbore, organizirali kurirske zveze med obrati. Stavkali so tudi delavci zunanjega obrata trboveljskega rudnika. Časnik Slovenec, glasilo SLS, je napisal, da so rudarske žene v strahu za svoje može pričele pošiljati v rov hrano. "V Trbovljah v zapadnem okrožju pa so rudarji stresli iz nekega zavitka živila v vagonček, papirnati omot pa so uporabili za lepak, v katerega so napisali: 'Ne sprejemamo hrane! Izdajalci naj jedo! Rajši umremo, kot da bi se podali. Ljubša nam je smrt, saj umiramo za naše otroke!'"[38] V Hrastniku so ženske 3. julija 1934 izobesile črno zastavo, ki je vse opominjala na rudarje pod zemljo. Zagorske ženske so 4. julija protestirale pred občino. Z rudarji so se solidarizirali nameščenci TPD, obrtniki in trgovci, ki so rudarjem in njihovim družinam ponudili materialno pomoč.[39]

Medtem ko je časopisje bilo začudeno nad spontanostjo rudarske akcije, saj naj bi bili nad njo presenečeni tudi delavski zaupniki, pa v poročilu pokrajinskega komiteja KSJ poudarjajo, da se je stavka začela na iniciativo komunistov, da so jo oni tudi tehnično pripravili, ker pa ni bilo enotnega legalnega akcijskega odbora, ki bi nadomestil uradne zastopnike iz vrst socialdemokratov, naj bi le-ti iz stavke kovali svoj politični dobiček. Čeprav je bila proglašena kot gladovna, pa naj bi rudarjem ves čas nosili v rove tudi hrano. Kritizirali so tudi dejstvo, da je bila ta vrsta stavke pasivna, medtem ko bi bila boljša aktivna stavka. Kljub temu naj bi bila stavka pomembna za delavstvo v Revirjih in za vso Slovenijo kot tudi za položaj KSJ v Revirjih.[40]

Okrožni komite KSJ v Trbovljah je po stavki ocenjeval, da so naredili napako, da so pozvali v jamo vse rudarje in da "smo spremenili to stavko s tem v gladovno. Nujno je morala stavka na ta način postati čisto pasivna in kar je glavno, taka stavka ni mogla dolgo trajati, ker zahteva prevelike napore in trpljenje s strani rudarjev. Tudi je zelo pripravna, da jo kapitalist lažje razbije. Lačen delavec, globoko pod zemljo, oropan sonca in zraka, ki pada v nezavest in je ves osamljen, ne more imeti čistega duha, ne more biti vztrajen v borbi."[41]

Stavkajoče rudarje je podprla tudi širša jugoslovanska javnost. Tudi zaradi teh protestov je TPD poskušala stavko čimprej končati in je 5. julija sklicala v Ljubljani pogajanja, na katerih so sodelovali delavski zaupniki, ni pa bilo predstavnikov akcijskih odborov, ker ni bilo enotnega in legalnega akcijskega odbora. Udeleženci pogajanj so bili tako načelnik druge skupine rudarske zadruge Franc Pliberšek, načelniki lokalnih skupin iz Trbovelj, Hrastnika, Hude jame in Kočevja, predstavniki sindikatov in delavske zbornice. Navzoči so bili tudi predstavniki občinskih uprav, generalni tajnik

---

36 Jutro, 3. 7. 1934, št. 149, str. 3. Protestni shodi. Slovenec, 3. 7. 1934, str. 2. Krik iz Trbovelj.

37 AS 1551, šk. 10. Poročilo PK Slovenije, 23. 7. 1934.

38 Slovenec, 5. 7. 1934, str. 1. Orožje obupa proti brezsrčnemu kapitalizmu.

39 Jutro, 4. 7. 1934, str. 2. Gladovna stavka rudarjev. Isti, 5. 7. 1934, str. 2.Obupna borba rudarjev. Isti, 6. 7. 1934, str. 2. Premirje v revirjih.

40 AS 1551, šk. 10. Poročilo pokrajinskega komiteja KSJ za Slovenijo, 23. 7. 1934

41 AS 1551, šk. 11. Poročilo okrožnega komiteja KSJ v Trbovljah o poteku, odlikah in napakah obeh rudarskih štrajkov v revirjih TPD.

Zveze industrijcev in predsednik odbora Narodne odbrane. Na pogajanjih so sklenili, da bo TPD v naslednjih dneh pripravila nov, kompromisni predlog. Delavski zaupniki so nato odšli v jame in uspelo jim je stavko končati. Rudarji, od katerih jih je bilo več potrebnih takojšnje zdravniške pomoči, so se tako po 72-urah vrnili iz rovov.[42]

6. julija je prišel v Ljubljano minister za gozdove in rude v takratni jugoslovanski vladi Ulmanski in predlagal obnovitev pogajanj. TPD je zaradi obljube, da ji bo pomagal dobiti državna naročila, umaknila sklep o redukcijah in pristala na nova pogajanja, ko bodo naročila dejansko povečana. Nato je Ulmanski obiskal še Revirje.[43]

Po končani stavki je bila na Praprotnem nad Hrastnikom seja okrožnega partijskega komiteja. V letaku, ki so ga naslovili Rudarjem in drugim prebivalcem trboveljske doline, so zapisali, da je bila stavka široka enotna fronta delavstva ne glede na vrhove strokovnih organizacij. Napaka pa je bila v tem, da niso ustanovili enotnega akcijskega odbora, ki bi nato na pogajanjih zastopal rudarje. Glede gladovanja pa so menili, da je bilo odveč.[44]

Pokrajinski in prek njega okrožni komite KSJ sta v pričakovanju novih redukcij TPD pripravljala organizacijo nove stavke, cilji katere naj bi bili: boj proti znižanju mezd, zmanjšanju deputata, prestavitvam v nižje kategorije, proti fajranju (delavnikom brez dela in plače), proti priganjaštvu, proti akordu, strokovnim birokratom in režimskim podrepnikom (mišljeni so socialdemokrati – op. N. T.). Zahtevali naj bi zvišanje plač za šest odstotkov, polno zaposlitev, popolno oskrbo v javnih kuhinjah za otroke in brezposelne, enake plače za enako delo žensk in mladoletnikov, plačane delavnike ob stavkah, svobodo stavk in zborovanj, brezplačno delovno obleko, pomoč brezposelnim na račun države in kapitalistov ter sedemurni delavnik.[45]

Dejansko je TPD konec julija 1934 na sestanku z delavskimi zaupniki ponovno zagrozila z redukcijami. Zaupniki so zahtevali osemurni odlog, da bi dobili potrebna pooblastila. Četudi jih niso dobili, so potem pristali na tri odstotno znižanje plač in zmanjšanje količine deputatnega premoga, TPD pa naj bi opustila zahteve po premeščanju rudarjev v slabše kategorije. Dogovor naj bi začel veljati 15. avgusta 1934.[46]

Nova stavka se je pričela 10. avgusta popoldne in rudarji so ponovno zasedli vse tri rudnike. Ustanovljen je bil enoten akcijski odbor, ki je vztrajal, da so rudarji med stavko dobivali v jamo hrano. Drugi dan so postavili naslednje zahteve: 1. eksistenčni minimum iz leta 1923; 2. nobene premestitve v nižjo kategorijo 3. deputatni premog v isti količini kot dotlej; 4. nobenega izplačila pod minimalno mezdo; 5. vse mezde zadnje in sedanje stavke mora podjetje plačati delavstvu; 6. vsak delavec mora dobiti po osmih letih kopaško kategorijo; 7. nobene redukcije, skrajšanje delovnega časa ob nezmanjšani mezdi; 8. v času "fajranja" (ko se ne dela) naj fajrajo vsi ali nihče; 9. dokler nam te zahteve podjetje ne izpolni, ostanemo v rovih; 10. te zahteve morajo obojestransko držati šest mesecev.[47]

Med stavko je ponovno dopotoval v Ljubljano minister za gozdove in rude Ulmanski. TPD je na pogovorih z njim pristala na odlog do 1. septembra 1934, česar pa rudarji niso sprejeli. Ko so propadli vsi poskusi zlomiti stavko, je TPD sklicala konferenco, na kateri so sodelovali delavski zaupniki, zastopniki rudarske oblasti, sreskega načelstva,

42 Jutro, 6. 7. 1934, str. 2. Vodstvo TPD preklicalo ukrepe.

43 Jutro, 7. 7. 1934, št. 153, str. 2. Minister za šume in rudnike dr. Ulmanski v Ljubljani. Isti, 8. 7. 1934, št. 154, str. 1. Minister dr. Ulmanski v rudniških revirjih.

44 AS 1551, šk. 11. Rudarjem in drugim prebivalcem trboveljske doline, letak OK KPJ.

45 AS 1551, šk. 11. Rudarjem in drugim prebivalcem trboveljske doline, letak OK KPJ.

46 Rdeči prapor, l. 3. Izredna izdaja, avgust 1934. Štrajk v rudarskih revirjih.

47 Mencej, Trbovlje, str. 55, 56.

državni poslanci, predstavniki strokovnih organizacij in akcijskega odbora stavkajočih. Na njej so sklenili, da se bodo naslednji dan začela v Ljubljani pogajanja. Vodstvo družbe je pristalo, da bodo dotedanje mezde in drugi delovni pogoji veljali do 15. oktobra 1934 in da devet mesecev ne bo nobenih redukcij. TPD in oblast sta se zavezali, da ne bosta izvajali nobenih represalij.[48]

15. avgusta ob treh ponoči je bila na vzhodnem obratu v Trbovljah seja glavnega akcijskega odbora, na kateri so sklenili, da bodo ob osmih zapustili rove, oblast pa mora do sedme ure odpoklicati policijo. Tako se je stavka končala z delnim uspehom, rudarjem je uspelo znižanje plač odložiti za nekaj mesecev.[49]

V poročilu, ki ga je Josip Broz Tito med 23. septembrom in 4. oktobrom 1934 poslal CK KSJ beremo, da so na konferenci pokrajinskega komiteja KSJ za Slovenijo 16. septembra 1934 v Goričanah velik del razprave namenili položaju v delavskih središčih, zlasti v Revirjih. Tito je bil zelo kritičen do nekaterih članov okrožnega in mestnih komitejev, ki naj bi samo zavirali razvoj partijske organizacije in revolucioniranje rudarjev. Konferenca je sklenila, da je treba preoblikovati okrožni in mestne komiteje, v katere naj bi vključili mlajše, delavne ljudi, in da se mora v Revirjih organizirati nova stavka.[50] Ta naj bi bila ofenzivna, z enotnim legalno izvoljenim akcijskim odborom in organizirana hkrati s stavkami v Celju in na Jesenicah.[51]

Predvidene nove stavke v Revirjih pa ni bilo. Zveza rudarjev Jugoslavije in zaupniki II. skupine rudarske zadruge ter ločeno Narodna strokovna zveza so sicer pripravili zborovanja. Na zborovanju ZRJ nihče ni nasprotoval predlogu o sklenitvi kompromisa s TPD, ker v primeru stavke ni bilo pričakovati uspeha.[52] TPD je delavstvo obvestila, da je zanjo veljaven zapisnik mezdne razprave z dne 8. avgusta 1934 in ga vključila v kolektivno pogodbo. Novi plačilni pogoji so tako stopili v veljavo 15. oktobra 1934.

48 Jutro, 14. 8. 1934, št. 185, str. 1. Novi uspešno posredovanje ministra dr. Ulmanskega v trboveljskem sporu. Slovenec, 14. 8. 1934, str. 2. Mezdni spor v Trbovljah.

49 Jutro, 17. 8. 1934, št. 188, str. 2. Potek druge stavke v rudarskih revirjih.

50 Poročilo Josipa Broza Tita Centralnemu komiteju KPJ, med 23. septembrom in 4. oktobrom 1934. V: Broz, Josip Tito. Zbrana dela. 2. knjiga, avgust 1928–marec 1935. Ljubljana : ČZDO Komunist, 1978, str. 40 (dalje: Tito, Zbrana dela ...).

51 Pismo CK KPJ pokrajinskemu komiteju KPJ za Slovenijo št. 4/29, september 1934. V: Tito, Zbrana dela, str. 45–46.

52 Pismo Josipa Broza Tita št. 2 CK KPJ, 11. 10. 1934. V: Tito, Zbrana dela, str. 50.

DANIJELA TERŠKAN

LOKALNA ZGODOVINA V UČNIH NAČRTIH ZA OSNOVNO IN SREDNJO ŠOLO

Uvod

"Če ne želimo, da bi morali učenci samo 'verjeti' učiteljevemu pripovedovanju zaradi njegove avtoritete in da bi zapustil zgodovinski pouk v njih le dolgočasen spomin na knjižno razlago zgodovinskih dogodkov, če hočemo, da bi preteklost zaživela pred njihovimi očmi v pravi podobi in da bi bil pouk zgodovine integriran v realnosti, potem je potrebno segati tudi po stvarnih dokazih in vidnih sledovih preteklosti ... po zaslugi učiteljeve aktivnosti postanejo učenci na ta način sposobni, da opazujejo, kar je preteklost zapustila, in povezujejo 'malo zgodovino' svojega kraja z 'veliko zgodovino sveta' ..."[1]

Poznavanje in razumevanje nastanka, vzrokov nastanka in razvoja domačega kraja prispeva k cenjenju lastne kulturne dediščine.[2] Poznavanje kulturne dediščine domačega kraja je tudi osnova za poznavanje slovenske kulturne dediščine. Učenci se tako pripravljajo na samostojno in odgovorno delo v družbi, se zadevajo okolice in vse kar se dogaja okoli njih, sodelujejo v kraju, prispevajo k razvoju okolice – domačega kraja ter poskušajo razumeti preteklost iz perspektive ljudi, ki so živeli v preteklosti. Učenci pri predmetu Zgodovina v osnovnih in srednjih šolah "pridobijo znanje o slovenski kulturni dediščini in jo vrednotijo ter razvijajo zavest o slovenski narodni identiteti in državni pripadnosti;"[3] "vrednotijo kulturno dediščino v splošnem in nacionalnem okviru, se ozaveščajo o pomenu ohranjanja lastnih kulturnih tradicij in pridobivajo evropske kulturne in civilizacijske življenjske vrednote."[4]

Namen prispevka je prikazati vlogo in pomen lokalne zgodovine pri skupnih in izbirnih predmetih v osnovni in srednji šoli, še posebej pa izpostaviti vlogo lokalne zgodovine oz. zgodovine domačega kraja pri predmetu Zgodovina.

Lokalna zgodovina v učnih načrtih za osnovno šolo

V devetletni osnovni šoli učni načrti vključujejo vsebine lokalne zgodovine oz. domačega kraja pri naslednjih skupnih predmetih: spoznavanje okolja, družba, državljanska vzgoja in etika, zgodovina, geografija in glasbena vzgoja.

---

1 Maréchal, Paul (1956). Comment enseigner l'histoire locale et régionale. Paris: Bibliothèque. V: Zgonik, Mavricij. (1974). Zgodovina v sodobni šoli. Ljubljana: DZS, str. 330.

2 Weber, Tomaž (1994). Načrtovano (projektno) in celostno (integrirano) delo pri pouku zgodovine v razredu ali na terenu (muzeju, galeriji in arhivu). V: Zgodovina v šoli. Letnik III. Št. 1, str. 39.

3 Predmetni katalog – Učni načrt. Zgodovina. Ekonomska, tehniška in umetniška gimnazija. 210 ur. 26. 3. 1998, str. 3.
http://www.mszs.si/slo/solstvo/ss/programi%202003/slo/solstvo/ss/programi/default.htm (23. 8. 2004).

4 Predmetni katalog – Učni načrt. Zgodovina. Gimnazija. 280 ur. 26. 3. 1998, str. 3. http://www.mszs.si/slo/solstvo/ss/programi%202003/slo/solstvo/ss/programi/default.htm (23. 8. 2004). "Slovenska zgodovina, zgodovinske izkušnje in kulturna dediščina so umeščene v širši srednjeevropski in evropski prostor. To omogoča boljše razumevanje vplivov na dogajanja in njihovo medsebojno povezanost, to pa ustreznejše povezovanje obče in narodne zgodovine in daje bolj celovit pogled na zgodovinska dogajanja in procese. S tem dobiva domača zgodovina pravi pomen in razsežnost." Prav tam, str. 2.

Vsebina lokalne zgodovine oz. vsebina domačega kraja je vključena tudi med učne cilje. Npr. pri predmetu Spoznavanje okolja se učenci seznanjajo z lokalno preteklostjo, odkrivajo in spoznavajo značilnosti domače pokrajine in življenja človeka v tej pokrajini ter razvijajo spoznanja o človekovem spreminjanju okolja in razvijajo pozitiven odnos do pokrajine, ki jih obdaja.[5] Pri predmetu Družba pa "spoznajo življenje ljudi v preteklosti (zlasti v domači pokrajini) in ga primerjajo z življenjem v današnjem času."[6] Najbolj pa je lokalna zgodovina vključena v učni načrt Družba v 4. razredu pri temi Soseska (domači kraj, razvoj domačega kraja), kjer učenci znajo razčleniti naselje ter opisati obliko in lego naselja; spoznavajo najpomembnejše gospodarske in negospodarske dejavnosti, komunalne dejavnosti in vlogo posameznika pri prizadevanju za urejenost naselja; vrednotijo urejenost naselja in posledice posegov v okolje;[7] raziskujejo "razvoj domačega kraja skozi kulturnozgodovinske spomenike; razvoj in spreminjanje vloge domačega kraja; življenje v naselju nekoč in danes; preteklost svoje šole, njen nastanek in razvoj; načine pouka; /razumejo/ naravne danosti za nastanek in razvoj domačega kraja; /uporabijo/ spoznanja o preteklosti šole in jih zapišejo v časovni trak; /predvidevajo/ naravne in družbene danosti, ki bodo vplivale na razvoj domačega kraja; razvoj šole v prihodnjem obdobju; /primerjajo/ dobre in slabe strani življenja nekoč in danes; vlogo podeželskega in mestnega naselja v preteklosti."[8] V 5. razredu pa je lokalne zgodovine oz. vsebin domačega kraja bistveno manj, saj učenci spoznavajo bolj širšo domačo pokrajino (naravne značilnosti, gospodarstvo nekoč in danes, povezanost ljudi, naselja, pokrajine v preteklosti in danes, zgodovinski razvoj v domači pokrajini) ipd.[9]

V učnem načrtu za zgodovino v osnovni šoli pa je le en splošni učni cilj, ki je povezan z lokalno zgodovino: učenci "se na primerih iz krajevne zgodovine ozaveščajo o pomenu ohranjenih slovenskih kulturnih tradicij."[10] Čeprav med učnimi temami in vsebinami v učnem načrtu za posamezni razred lokalne zgodovine od 6. do 9. razreda ni zaslediti, pa se med operativnimi cilji v 6. razredu pojavljajo tudi cilji, ki so povezani z lokalno zgodovino pri naslednjih temah: Kaj uči zgodovina in kako spoznavamo preteklost?; Gradbeništvo – arhitektura; Kulturna dediščina, šege in navade: "ob primerih, povezanih z zgodovino domače pokrajine, spozna da med ustne zgodovinske vire sodi tudi 'ljudsko izročilo' z zgodovinsko tematiko; spoznava pomen ohranjanja in čuvanja virov in se navaja tudi sam na zbiranje virov za lokalno zgodovino;[11] spoznava razliko med kmečko, mestno in sakralno umetnostjo (na primerih krajevne arhitekture); ob slikovnem gradivu, delu na terenu ali v okviru kulturnih in naravoslovnih dni spozna pomen ohranitve domače pokrajinske arhitekture;[12] zbere podatke o domačih obrteh, ki so se ohranile do danes (npr. čipkarstvo, suha roba), opiše najbolj znane šege in navade v domači pokrajini, našteje nekaj jedi, ki so značilne za domači kraj."[13]

---

5 Učni načrt. Spoznavanje okolja. 1., 2. in 3. razred osnovne šole. 3. 12. 1998, str. 6. http://www.mszs.si/slo/solstvo/os/ucni_nacrti/os/default.asp (14. 8. 2004).

6 Učni načrt. Družba. 4. in 5. razred osnovne šole. 29. 10. 1998, str. 5. http://www.mszs.si/slo/solstvo/os/ucni_nacrti/os/default.asp (14. 8. 2004).

7 Prav tam, str. 12.

8 Prav tam, str. 13.

9 Prav tam, str. 25.

10 Učni načrt. Zgodovina. 6., 7., 8. in 9. razred osnovne šole. 29. 10. 1998, str. 6. http://www.mszs.si/slo/solstvo/os/ucni_nacrti/os/default.asp (14. 8. 2004).

11 Prav tam, str. 12.

12 Prav tam, str. 13.

13 Prav tam, str. 14.

Preglednica št. 1: Domači kraj v osnovni šoli pri skupnih predmetih[14]

Predmeti/Razred	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
Spoznavanje okolja	✓	✓	✓						
Družba				✓	✓				
Geografija									✓
Zgodovina						✓			
Državljanska vzgoja in etika							✓	✓	
Slovenščina[15]									
Glasbena vzgoja	✓	✓	✓	✓					

V učnih načrtih izbirnih predmetov pa je vsebina domačega kraja vključena v naslednje predmete: geografija (raziskovanje domačega kraja in varstvo njegovega okolja), etnologija (sodobnosti z razsežnostmi dediščine, srečanja s kulturami in načini življenja), okoljska vzgoja, turistična vzgoja, umetnostna zgodovina.

Tako npr. pri izbirnem predmetu Turistična vzgoja učenci lahko spoznajo domači kraj, "/o/dkrivajo in vrednotijo tiste sestavine življenja v domačem kraju in regiji, ki bi lahko obogatile obiskovalce in tudi njih same; /s/e vključujejo v turistično življenje domačega kraja in pri tem spoznavajo ljudi in ustanove, ki se ukvarjajo s turizmom in živijo od njega; /s/poznavajo turistične poklice in možnosti zaposlovanja v turističnih dejavnostih ter razvijajo sposobnosti za opravljanje najrazličnejših del v turizmu."[16]

Tudi izbirni predmet Raziskovanje domačega kraja in varstvo njegovega okolja vključuje natančno preučevanje naravno-geografskih in družbeno-geografskih značilnosti, varstvo okolja ter varstvo naravne in kulturne dediščine v domačem kraju in njegovi okolici.[17]

Preglednica št. 2: Domači kraj v osnovni šoli pri izbirnih predmetih[18]

Izbirni predmeti/ Razred	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
Verstva in etika									
Umetnostna zgodovina							✓		
Turistična vzgoja							✓		
Geografija: Raziskovanje domačega kraja in varstvo okolja									✓
Državljanska kultura									✓
Etnologija								✓	✓
Okoljska vzgoja							✓	✓	✓

14 Prazen prostor v preglednici pomeni, da se vsebine ne nanašajo na domači kraj.

15 Slovenščina v učnem načrtu ne vključuje raziskovanja domačega kraja, predstavlja pa slovenski jezikovni prostor in kulturno dediščino.

16 Učni načrt za izbirni predmet. Turistična vzgoja. Tretja triada. 1. 6. 2000, str. 4. http://www.mszs.si/slo/solstvo/os/ucni_nacrti/os/default.asp (14. 8. 2004).

17 Učni načrt za izbirna predmeta. Geografija: Življenje človeka na Zemlji; Raziskovanje domačega kraja in varstvo njegovega okolja. 8. in 9. razred. 3. 12. 1998, str. 9. http://www.mszs.si/slo/solstvo/os/ucni_nacrti/os/default.asp (14. 8. 2004).

18 Prazen prostor v preglednici pomeni, da se vsebine ne nanašajo na domači kraj. Nekateri izbirni predmeti so lahko v 7., 8. ali 9. razredu.

Učitelji lahko vsebine domačega kraja vključijo tudi v ostale izbirne predmete: npr. vzgoja za medije (radio, televizija, tisk), retorika, likovno snovanje, glasba, informacijsko opismenjevanje, kmetijstvo, plesne dejavnosti, prehrana, slovenščina (gledališki klub, literarni klub, šolsko novinarstvo).

Šola pa bi se lahko izvajala tudi v domačem kraju. "Čim več o naravi vemo, bolje jo razumemo in raje jo imamo. Lahko bi rekli, da tudi znanje odpira pot do srca. Zato je v naravnem okolju treba izrabiti sleherno priložnost za pridobivanje novih spoznanj in širjenje obzorja. V šoli v naravi lahko nazorno spoznavamo naravoslovne, geografske, zgodovinske, kulturne, etnološke in druge značilnosti kraja, kjer bivamo. V živo in doživeto se lahko učenci naučijo marsičesa, kar pri rednem pouku v šoli spoznavajo le iz učbenikov."[19]

Domovi Centra šolskih in obšolskih dejavnosti v Sloveniji nudijo veliko možnosti spoznavanja in preučevanja lokalnega področja in s tem tudi lokalne zgodovine določenega področja v Sloveniji. Glavni cilji družboslovnega področja so:

–"Z delom na terenu pripomoremo k oblikovanju pozitivnega odnosa do naravne in kulturne dediščine,

– omogočamo razvijanje pozitivne samopodobe, samostojnost in komunikativnost,

– razvijamo timsko delo,

– učenci na konkretnih vzorcih spoznavajo geografska, zgodovinska in druga družboslovna dejstva, pojme, zakonitosti,

– dijaki uresničujejo svojo obveznost v sklopu obveznih izbirnih vsebin,

– šolski učitelji lahko glede na svoje želje in potrebe z izbiro ustreznih ciljev dosežejo, da učenci v času šole v naravi bodisi utrdijo, dopolnijo ali nadgradijo že obravnavano učno snov bodisi spoznajo novo."[20]

Teme, ki so trenutno zastopane v šoli v naravi za zgodovino v osnovni šoli, pa so naslednje: bilo je nekoč (bivališča in delo – kaj so nam zapustili predniki), varovanje kulturne dediščine, kraj, kulturna dediščina, šege in navade, kulturne značilnosti in dediščina, zgodovinski razvoj v pokrajini, domače obrti, plesi, ostanki preteklosti, človek ustvarja in razmišlja, pridelovanje hrane, kmečka orodja iz preteklosti, Slovenci v različnih obdobjih zgodovine (prazgodovina, Rimljani v naših krajih, Turki itd.)[21] Poleg teh tem pa so vključene tudi etnografske, geografske, sociološke, kulturne, športne, okolje-varstvene vsebine, ki so primerne za medpredmetno učno delo tudi v šoli v naravi za osnovnošolce in srednješolce. Učenci se usposabljajo za opazovanje ter za samostojno in odgovorno ravnanje v naravnem in družbenem okolju.[22]

Najpogosteje se vsebine domačega kraja v osnovnošolskih učnih načrtih nanašajo na naravno-geografske značilnosti (spoznavanje okolja, družba, geografija, etnologija, umetnostna zgodovina, turistična vzgoja, okoljska vzgoja, raziskovanje domačega kraja in varstvo njegovega okolja), na kulturno dediščino (spoznavanje okolja, družba, geografija, zgodovina, slovenščina, glasbena vzgoja, umetnostna zgodovina, turistična

---

19 Kristan, Silvo, Šola v naravi. Radovljica 1998: Didakta, str. 50.

20 V naravo z glavo. Zakaj pa ne? (2002). Ljubljana: Center šolskih in obšolskih dejavnosti, str. 35. Cilji so v skladu z učni načrtom: Šola v naravi za 9-letno osnovno šolo. Koncept. Sprejeto na 46. seji Strokovnega sveta RS za splošno izobraževanje. 13. 12. 2001, str. 5–6. http://www.mszs.si/slo/ministrstvo/organi/solstvo/viprogrami/os/9letna/pdf/sola_v_naravi.pdf (14. 8. 2004).

21 Tematski sklopi so predstavljeni za prvo, drugo in tretje triletje v osnovni šoli, v: V naravo z glavo. Zakaj pa ne? (2002). Ljubljana: Center šolskih in obšolskih dejavnosti, str. 36.

22 Šola v naravi za 9-letno osnovno šolo. Koncept. Sprejeto na 46. seji Strokovnega sveta RS za splošno izobraževanje. 13. 12. 2001, str. 5. http://www.mszs.si/slo/ministrstvo/organi/solstvo/viprogrami/os/9letna/pdf/sola_v_naravi.pdf (14. 8. 2004).

vzgoja, etnologija, raziskovanje domačega kraja in varstvo njegovega okolja), na skrb za domači kraj (spoznavanje okolja, družba, geografija, državljanska vzgoja in etika, turistična vzgoja, raziskovanje domačega kraja in varstvo njegovega okolja, etnologija, okoljska vzgoja) in na družino (spoznavanje okolja, družba, zgodovina, državljanska vzgoja in etika, državljanska kultura, etnologija, verstva in etika).[23]

Čeprav lokalna zgodovina neposredno ni vključena v učni načrt za osnovno šolo pri zgodovini pri posameznih razredih, razen pri nekaterih vsebinah in ciljih 4. razreda (razvoj domačega kraja) ter pri splošnem cilju in pri operativnih ciljih za 6. razred, pa bi se lahko lokalna zgodovina vključila v različne izvenšolske dejavnosti pri predmetu Zgodovina, npr. ogled muzeja, arhiva in kulturno-zgodovinskih znamenitosti kraja, terensko delo, krožek, raziskovalni tabor, šola v naravi itd. Na ta način bi se povečala tudi vloga lokalne zgodovine v osnovni šoli pri predmetu zgodovina.

Lokalna zgodovina v učnih načrtih za srednjo šolo

V učnih načrtih za srednjo šolo (splošno, strokovno in poklicno izobraževanje) so vsebine lokalne zgodovine, še posebej pa vsebine domačega kraja, vključene v naslednje skupne predmete: študij primera za maturo v okviru predmeta Geografija, likovna umetnost, zgodovina v okviru predmeta Družboslovje, sociologija; med izbirnim predmeti pa tudi pri umetnostni zgodovini in študiju okolja.

Preglednica št. 3: Domači kraj v srednji šoli pri skupnih predmetih[24]

Skupni predmeti/ Šola	POKLICNA SREDNJA ŠOLA	STROKOVNA SREDNJA ŠOLA	SPLOŠNE IN STROKOVNE GIMNAZIJE 1. letnik	SPLOŠNE IN STROKOVNE GIMNAZIJE 2. letnik	SPLOŠNE IN STROKOVNE GIMNAZIJE 3. letnik	SPLOŠNE IN STROKOVNE GIMNAZIJE 4. letnik
Slovenščina[25]						
Geografija						(Študij primera za maturo) ✓
Likovna umetnost		✓	✓			
Zgodovina						
Družboslovje (geografija, zgodovina, državljanska kultura)	✓					
Sociologija		✓				✓
Glasba						
Psihologija						
Filozofija						

23 Tudi v: Trškan, Danijela. Družboslovne vsebine v šoli v naravi. V: Zbornik. 1. strokovni posvet Didaktika v šoli v naravi. Tolmin 2004, 4.–6. 11. 2004. Ljubljana: Center šolskih in obšolskih dejavnosti, str. 7–8 (dalje: Trškan, Družboslovne vsebine ...).

24 Prazen prostor v preglednici pomeni, da se vsebine ne nanašajo na domači kraj.

25 Slovenščina v učnem načrtu ne vključuje posebej raziskovanja domačega kraja, ampak predstavlja slovenski jezikovni prostor in kulturno dediščino ter vsebuje domača in pokrajinska narečja pri vsebini, npr. v učnem načrtu za gimnazije. Predmetni katalog – Učni načrt. Slovenščina. Gimnazija. 560 ur. 26. 3. 1998. http://www.mszs.si/slo/solstvo/ss/programi%202003/slo/solstvo/ss/programi/default.htm (23. 8. 2004).

Vsebina domačega kraja je sicer vključena tudi med učne cilje, vendar pa se nanaša na širšo pokrajino. Npr. pri geografiji se učenci usposabljajo "za preučevanje in raziskovanje domače pokrajine; to pripomore k zanimanju zanjo, ter razumevanju le-te in pozitivnemu odnosu do nje. Razvijajo sposobnosti za odločanje o njenem razvoju."[26]

Najbolj pa je prava lokalna zgodovina zastopana pri zgodovini v okviru predmeta Družboslovje v poklicnih šolah. Predvideno je 16 ur za široko temo Lokalna zgodovina. Široka tema vključuje temo Kraj in regija v zgodovinskem času in prostoru, ki vsebuje naslednje vsebinske poudarke: "pomembnejše kulturnozgodovinske znamenitosti; pomembne osebnosti in njihova ustvarjalnost; varovanje kulturne dediščine (obisk lokalnega muzeja ali spomenikov na prostem); položaj in vloga kraja v širšem prostoru; staro krajevno jedro – začetki kraja; cerkev in pokopališče – spomenika preteklega in sedanjega časa; življenje ljudi: bivališča, prehrana, noša, šege in navade, značilni poklici."[27] Natančno so v učnem načrtu določeni tudi učni cilji. Učenci ob slikovnem gradivu spoznajo družbeno–gospodarski in kulturni napredek kraja; v časovni trak postavijo prelomnice v zgodovini svojega kraja; ugotovijo in spoznajo glavne kulturnozgodovinske spomenike in se seznanijo s tem, kdo jih varuje; odkrivajo značilnosti krajevnega jedra, poiščejo informacije o nastanku kraja in označijo na časovnem traku; izvedejo ogled krajevnega pokopališča in cerkve, odkrijejo pomembne osebnosti iz preteklosti; datirajo začetke cerkve in ugotovijo arhitekturni slog in se pozanimajo za umetnike, ki so izdelali poslikave; napišejo poročilo o ugotovitvah in izdelajo plakat (fotografije in informacijski bilten); zberejo in predstavijo podatke o življenju, značilni prehrani, noši, navadah in običajih; ugotovijo, koliko je teh oblik še ohranjeno v sedanjosti.[28]

Preglednica št. 4: Domači kraj v srednji šoli pri izbirnih predmetih

Izbirni predmeti/ Šola	POKLICNA SREDNJA ŠOLA	STROKOVNA SREDNJA ŠOLA	SPLOŠNE IN STROKOVNE GIMNAZIJE 1. letnik	SPLOŠNE IN STROKOVNE GIMNAZIJE 2. letnik	SPLOŠNE IN STROKOVNE GIMNAZIJE 3. letnik	SPLOŠNE IN STROKOVNE GIMNAZIJE 4. letnik
Umetnostna zgodovina				✓		
Študij okolja			✓			
Likovno snovanje				✓		

Pri izbirnem predmetu Umetnostna zgodovina učenci izostrijo "pogled na umetnostno dediščino domačega kraja, domačega okolja in celotne Slovenije,[29] pri izbirnem predmetu Študij okolja se seznanjajo z navadami, ki zmanjšujejo onesnaževanje okolja v

26 Predmetni katalog – Učni načrt. Geografija. Gimnazija. 210 + 35 ur. 7. 5. 1998, str. 3. http: //www.mszs.si/slo/solstvo/ss/programi%202003/slo/solstvo/ss/programi/default.htm (23. 8. 2004).

27 Predmetni katalog. Družboslovje. 350 ur. (Geografija, zgodovina in državljanska kultura) v srednjem poklicnem izobraževanju. 4. 7. 2002, str. 7. http://www.mszs.si/slo/solstvo/ss/programi%202003/slo/solstvo/ss/programi/default.htm (23. 8. 2004).

28 Prav tam, str. 7. +

29 Predmetni katalog – Učni načrt. Umetnostna zgodovina. Izbirni predmet. Splošna gimnazija. 35 ur. 7. 5. 1998, str. 2. http://www.mszs.si/slo/solstvo/ss/programi%202003/slo/solstvo/ss/programi/default.htm (23. 8. 2004).

njihovem domu, izdelajo tudi načrt za varčevanje z vodo in energijo v domačem gospodinjstvu ter spoznajo tudi fizikalne dejavnike okolja, ki škodujejo zdravju;[30] pri izbirnem predmetu Likovno snovanje pa oblikujejo makete mestne ali vaške arhitekturne tvorbe.[31]

Najpogosteje se vsebine domačega kraja v srednješolskih učnih načrtih nanašajo na naravno-geografske značilnosti (geografija, družboslovje, likovna umetnost, glasba, umetnostna zgodovina, študij okolja), na kulturno dediščino (zgodovina, geografija, likovna umetnost, družboslovje, glasba, umetnostna zgodovina, študij okolja, slovenščina), skrb za okolje (geografija, likovna umetnost, družboslovje, sociologija, študij okolja) in na družino (sociologija, družboslovje, likovna umetnost, psihologija).[32]

Ugotavljamo, da učni načrti v srednji šoli vključujejo manj lokalne zgodovine (manj skupnih in izbirnih predmetov), pri predmetu Zgodovina pa je lokalna zgodovina vključena le v poklicnih šolah v okviru predmeta Družboslovje. Vsebina lokalne zgodovine oz. domačega kraja pa bi bila lahko vključena zlasti pri naslednjih izbirnih predmetih v splošnih srednjih šolah: Državljanska kultura, Knjižnična informacijska znanja, Kulturno-umetniške vsebine, Vzgoja za mir, družino in nenasilje, Vsebine s projektnim delom, Ekologija, Ljudski plesi, Tečaj fotografije, Medpredmetne vsebine z ekskurzijo, taborom itd.; Metodologija raziskovalnega dela, Športni tabori in šole v naravi, Verstva in etika, Arheologija. V poklicnih in strokovnih srednjih šolah pa tudi pri interesnih dejavnosti npr. ogledi (razstav, študijskih knjižnic, sejmov ...), strokovne ekskurzije, raziskovalni tabor (ekologija), raziskovalna dejavnost, socialno delo, spominski pohodi, šolsko okolje (znamenitosti).

Zanimivo pa je, da učni načrt za zgodovino, ki je namenjen nadaljevanjem programu po pridobljeni srednji poklicni izobrazbi in pri programih srednjih tehniških in strokovnih šol, svetuje, da se 10 učnih ur, ki so namenjene poglabljanju znanja iz zgodovine strok, za katere se učenci šolajo, namenijo, če je le mogoče, lokalni zgodovini.[33]

Preučevanje lokalne zgodovine

Učitelji bi lahko vključevali vsebine lokalne zgodovine v okviru domačega ali dodatnega dela učencev pri rednem pouku, v okviru krožkov, izbirnih predmetov, izbirnih vsebin, šolskih projektih, v okviru šole v narave itd.

Učenci naj bi se navajali na zbiranje podatkov v lokalnih knjižnicah, muzejih, arhivih, župnijah, matičnih uradih, šolah, tovarnah, društvih, internetu itd. Uporabljali bi časopise, fotografije, karte, ustne vire (npr. starejši prebivalci), telefonski imenik, popise prebivalstva, šolske kronike itd.

---

30 Predmetni katalog – Učni načrt. Študij okolja. Izbirni predmet. Gimnazija. 70/105 ur. 8. 7. 1999, str. 8–9. http://www.mszs.si/slo/solstvo/ss/programi%202003/slo/solstvo/ss/programi/default.htm (23. 8. 2004).

31 Predmetni katalog – Učni načrt. Izbirni predmet. Likovno snovanje. Splošna in strokovna gimnazija. 210 ur. 18. 3. 1999, str. 3. http://www.mszs.si/slo/solstvo/ss/programi%202003/slo/solstvo/ss/programi/default.htm (23. 8. 2004).

32 Tudi v: Trškan, Družboslovne vsebine ..., str. 9.

33 Katalog znanja. Zgodovina. (70 ur). Srednje strokovno izobraževanje. Poklicno-tehniško izobraževanje. 17. 12. 1998. http://www.mszs.si/slo/ (12. 8. 2004). Katalog znanja. Zgodovina (140 ur). Srednje strokovno izobraževanje. 7. 7. 1998. http://www.mszs.si/slo/ (12. 8. 2004).

Preučevanje lokalne zgodovine lahko poteka po treh metodah, ki so značilne za terensko delo: opazovanje, odkrivanje in postavljanje hipotez[34] ter po metodah, ki so značilne za problemsko in raziskovalno delo.

Tako najprej učenci na terenu ali v muzejih uporabljajo metodo opazovanja, ko natančno opazujejo, fotografirajo, rišejo dokaze. Pri metodi odkrivanja učenci iščejo dokaze, ki kažejo na spremembe ter poskušajo odkriti oz. ugotoviti razloge za te spremembe. Zadnja metoda terenskega dela je postavljanje hipotez oz. domnev, kjer učenci poskušajo sklepati, kaj naj bi se dogajalo v preteklosti, kako naj bi izgledalo itd.

Šolsko in domače delo pa lahko vključuje metodo reševanja problemov, kjer učenci poskušajo rešiti problemsko nalogo, najprej s pomočjo svojega znanja, potem s pomočjo drugih virov ter poskušajo rešitev tudi razumeti.[35] "Problem izzove radovednost, ta pa pri učencih sproži postopke mišljenja, tako da s svojo miselno aktivnostjo in po svoji spoznavni poti pridejo do rešitve zastavljenega problema."[36] Druga metoda pa je raziskovanje, kjer gre za simulacijo znanstvenega raziskovanja. "Učenci se na konkretnih primerih zgodaj uvajajo v znanstveno metodologijo, organizacijo raziskovanja ter obvladovanje posameznih tehnik in metod. Učijo se predvidevati ali postavljati hipoteze, samostojno opazovati, primerjati, urejati, razvrščati, analizirati, statistično obdelovati podatke in sklepati."[37] Končni rezultat pa je raziskovalna naloga, ki vključuje naslovno stran, kazalo, uvodni del z opredeljenim problemom, navedenimi hipotezami, opisanim postopkom raziskovanja, načinom zbiranja podatkov, glavni del s preglednim in sistematičnim prikazom dobljenih podatkov in razloženimi rezultati, zaključni del s sintetičnim ugotovitvami ter seznam literature s prilogami.[38]

Tudi evropska priporočila predlagajo osebne raziskave ("Učence je treba spodbujati k osebnemu raziskovanju glede na njihovo raven in razmere ter tako krepiti njihovo radovednost in iniciativnost pri zbiranju informacij ter njihovo sposobnost za sintetiziranje glavnih dejstev."[39]); skupinske raziskave ("Skupine učencev, razrede in šole bi bilo treba spodbujati k sodelovanju pri raziskovalnih projektih ali aktivnem učenju, tako da bi ustvarili možnosti za dialog ter za odprto in strpno primerjavo mnenj."[40]) ter medpredmetni in multidisciplinarni pristop ("Učenje zgodovine bi moralo vedno izkoriščati izobraževalne zmogljivosti medpredmetnega in multidisciplinarnega pristopa z navezovanjem na druge predmete v okviru kurikuluma kot celote, vključno s slovstvom, zemljepisom, družbenimi vedami, filozofijo ter humanistiko in naravoslovjem."[41]).

V povezavi z lokalno zgodovino in domačim krajem bi učenci lahko izvajali številne avtentične naloge, npr. izdajali lokalni časopis in pisali članke za različne rubrike; pripravili radijsko ali televizijsko oddajo; predvidevali ureditev šole, okolice, kraja glede

---

34 Metode opazovanja, odkrivanja in postavljanja hipotez so značilne za terensko delo pri zgodovini v Veliki Britaniji. Using historic sites. How to organize and carry out an effective group visit. English Heritage. In: Educational Pack. Information for teachers and educational group leaders. 2004/05. English Heritage, str. 8.

35 Strmčnik, France (1992). Problemski pouk v teoriji in praksi V: Cencič, Mira, Cencič, Majda. Priročnik za spoznavno usmerjen pouk (dalje: Cencič-Cencič, Priročnik ...). Ljubljana 2002, MK, str. 91.

36 Cencič-Cencič, str. 77.

37 Prav tam, str. 169.

38 Prav tam, str. 215–216.

39 Svet Evrope. Odbor ministrov. Priporočilo Rec(2001)15 o poučevanju zgodovine v Evropi enaindvajsetega stoletja. (Sprejeto 31. oktobra 2001 na 771. sestanku Odbora ministrov v sestavi namestnikov ministrov.), str. 6.

40 Prav tam, str. 6.

41 Prav tam, str. 6.

na različne potrebe, vizije in želje; načrtovali in predlagali spremembe prostorskih zasnov v domačem kraju; izdelali maketo, skico ali računalniško izdelan načrt za zgradbe ali celotno mesto; pripravili različne razstave s pomočjo fotografij, predmetov in drugih lokalnih virov; se vživeli v igro arheologa, kustosa, raziskovalca, župana, turističnega vodiča, novinarja; pripravili žepni vodnik z nepoznanimi predmeti, spomeniki ali zgradbami domačega kraja itd. Elizabeth Lukas pravi: "Naloge življenja, ki čakajo nate, ne čakajo v prvi vrsti na tvojo sposobnost, ampak na to da se jim predaš."[42]

Učenci bi torej morali najprej poznati tiste zgodovinske predmete, spomenike in zgradbe, ki so v njihovi bližini. Pri preučevanju lokalne zgodovine se najpogosteje preučujejo ulice, hiše in zgradbe, prostori, vrtovi in parki, družbeno življenje, predmeti, slikovno in pisno gradivo itd.

V nadaljevanju so predstavljena najpogostejša vprašanja, na katere učenci iščejo odgovore. Učenci poskušajo odgovoriti najprej na vprašanja: kaj, za kaj (npr. za kaj je ta predmet uporabljen), kako (npr. kako je bil narejen) in zakaj (npr. zakaj je bil narejen), šele nazadnje na vprašanja: kdaj, kdo, kje. Tako raziskovanje različnih virov pri pouku zgodovine poteka v štirih fazah. V prvi fazi učenci poskušajo odgovoriti na vprašanje: Kaj mi ta vir pove?; v drugi fazi: Kaj lahko domnevam in sklepam na podlagi tega vira?; v tretji fazi: Česa mi vir ne pove? in nazadnje pri četrti fazi: Katera druga vprašanja moram še postaviti?[43]

Če učenci želijo izvedeti oz. raziskati ulice, potem najpogosteje odgovarjajo na vprašanja kot so npr: Ali so kakšne nenavadne zgradbe na tej ulici?; Kateri so razlogi za takšne zgradbe?; Kakšne vrste zgradb so na ulici?; Katere gospodarske dejavnosti so bile na tej ulici?; Ali so kakšni dokazi, zakaj so bile te dejavnosti v tej ulici (npr. bližina postaje, trga ...)?; Katere ulice so se premaknile, zožile ali razširile (z uporabo kart)?; Katera so bila imena ulic?; Kateri so bil razlogi za različna imena? itd.[44]

Učenci lahko preučujejo različne vrste hiš in zgradb, npr. zapore, bolnišnice, vrtce, šole, trgovine, cerkve, samostane, gradove, športne objekte, kmečke hiše, rojstne hiše, kovačnice, kašče, zidanice, mline, žage, sušilnice sadja, kozolce, rudnike itd. Zgradbe omogočajo preučevanje arhitekture, obrti, družbene in politične zgodovine, kulturne in gospodarske zgodovine kot tudi preučevanje načrtovanja in spreminjanja zgradb. Tako učenci ugotavljajo: Kaj lahko tipi zgradb povedo o razvoju v tej okolici?; Za kaj so bile zgrajene?; Iz česa je zgradba zgrajena?;[45] Ali so zgradbe iz istega časa?; Koliko je stara zgradba?; Ali se je zgradba spremenila od takrat ko je bila zgrajena?; Zakaj je prišlo do sprememb?; Ali je zgradba kot ostale v bližini? Kaj nam povedo zgradbe o ljudeh, ki so živeli ali delali v njih?; Zakaj je bila zgrajena?; Zakaj se je ohranila?;[46] Zakaj je neka zgradba zaščitena?; Kaj je potrebno storiti, če se npr. kakšna pomembna zgradba podira? ipd.

Še bolj natančno pa lahko učenci preučijo prostore v zgradbah, kjer ugotavljajo: Kako se je prostor oz. kraj spremenil?; Kako je izgledal in kako to vemo?; Kdo je živel v prostoru?; Kdo je uporabljal ta prostor in kako vemo?; Kaj prostor pove o načinu

---

42 Cencič-Cencič, Predgovor.

43 Davies, Peter idr. Enlivening secondary history. 40 classroom activities for teachers and pupils. London – New York 2003, RoutledgeFalmer, str. 55.

44 Fowler, Simon. Starting out in local history (dalje: Fowler, Starting ...) Newbury, Berkshire 2001. Countryside books, str. 13. Lahko pa nadaljujejo s preučevanjem tudi prometnih povezav, npr. preučijo razloge in posledice za gradnje avtocest, železnic, predorov, mostov ipd.

45 Fowler, Starting, str. 13, 15.

46 Davies, Julie, Redmond, Jason. Coordinating history across the primary school. The subject leader's handbook. London-Bristol 1998: Falmer Press, str. 53.

življenja in obdobju?; Kako je ta prostor povezan z drugimi lokacijami, ali je edinstven, ali so še drugi s katerimi ga lahko primerjamo?; Kje so še drugi dokazi, ki so povezani s prostorom?;[47] Za kaj se je uporabljal prostor?; Kateri so dokazi, kako so ljudje preživljali prosti čas (npr. kipi, slike, fotografije, knjige ...) ipd.

Tudi preučevanje vrtov in parkov je zanimivo za učence. Lahko se pogovarjajo o domačem kraju, poskušajo ugotoviti, kaj jim je všeč in kaj ne ter kaj bi bilo potrebno spremeniti. S terenskim delom si ogledajo, če vse deluje (npr. smetnjaki, koši za smeti, stranišča, urejenost, čistost, varnost ...). V diskusijah lahko poskušajo dogovoriti na naslednja vprašanja: Zakaj je potrebno ohraniti in varovati okolje?; Kdo ima kaj od tega?; Kdo ureja, skrbi in načrtuje krajevne parke?; Kako bi uredili določen prostor za park, vrt ipd.?; Kakšne bi bile posledice novih gradenj (npr. trgovskega centra, športnega centra ipd.)?

Največ različnih možnosti in tudi medpredmetnega povezovanja pa nudi preučevanje družbenega življenja, kjer učenci lahko preučujejo: kavarne, klube, lokale, društva, pomembne osebnosti, zdravstveno varstvo, ljudsko zdravilstvo, proslave, praznovanja državnih praznikov, pregovore in vraže, žaljivke, hišne kronike, izseljence, priseljence, vremenske posebnosti, naravne nesreče itd.[48]

Najpogosteje pa se učenci srečujejo z različnimi predmeti, slikovnim ali pisnim gradivom, ki spodbujajo pri učencih motivacijo in radovednost. Tako lahko poskušajo odgovoriti na naslednja vprašanja, ki se nanašajo na predmete: Kaj je to?; Iz česa je?; Kako je izdelan?; Kakšna je bila njegova funkcija?; Kako deluje?; Koliko naj bi bil star?; Kje je bil narejen?; Kje je bil najden?, Kaj predmet pove o osebi, družbi, času, tehnologiji? itd.[49]

Za slikovno gradivo pa poskušajo odgovoriti na vprašanja kot so: Kaj je hotel avtor, da se vidi na sliki?; Kaj na sliki se lahko uporabi za opis dogodkov?; Kaj je na sliki?; Kdo?; Kje?; Kdaj?; Kaj je v ozadju, v ospredju in v sredini?; Kakšna je vsebina?; Kdo je ustvaril sliko?; Za koga?; Kakšen učinek naj bi imela slika?; Kakšna je vrednost slike?; Kaj slika sporoča? itd.[50]

Zanimiva so vprašanja za pisno gradivo: Kdaj je nastalo?; Kako vemo, kdaj je bilo napisano?;[51] Kdo je avtor?; Kaj je avtor po poklicu?; Kaj pove?; Česa ne pove?; Kaj bi lahko vplivalo na njegove ideje?; Kakšna je vrsta besedila?; Zakaj je bil napisan?; Za koga je bil napisan?; Ali avtor pretirava ali pomanjkljivo navaja podatke?; Ali namerno pretirava in namerno pomanjkljivo navaja podatke?; Kakšen je njegov namen?; Kateri dogodki so se zgodili v tem času, ko je bil napisan?; Kako zanesljiv je kot dokazno gradivo za zgodovino? itd.[52]

---

47 Using historic sites. How to organize and carry out an effective group visit. English Heritage. In: Educational Pack. Information for teachers and educational group leaders. 2004/05. English Heritage, str. 10.

48 Primer natančnega in sistematičnega preučevanja lokalne zgodovine je: Stražar, S.. Ob bregovih Bistrice. Od Rodice do Duplice z okolico. Radomlje 1988: Krajevna skupnost Radomlje.

49 Kerrigan, Sonja. Creating a Community School Museum: Thery into Practice. V: International Journal of Historical Learning, Teaching and Research 2001, Volume 2. Number 1. December 2001. http: //www.ex.ac.uk/historyresource/journalstart.htm (4. 9. 2004).

50 Vprašanja so iz: Trškan, D.. Sodobno pisno preverjanje in ocenjevanje znanja pri zgodovini v srednji šoli na izbranih temah 20. stoletja. Ljubljana 2003: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, str. 72 (dalje: Trškan, Sodobno ...).

51 Using the Historic Environment. Practical ideas and activities for teachers. In: English Heritage. 1995/96. Education Service, str. 17.

52 Vprašanja so iz: Trškan, Sodobno ..., str. 66.

Pogosto pa učenci uporabljajo za preučevanje lokalne zgodovine tudi različne časopise. Pri časopisih se postavijo posebna vprašanja kot npr.: Ali izhaja časopis dnevno, tedensko, mesečno?; Ali je informativni časopis ali izraža mnenja?; Kdo so glavni bralci?; Na kateri strani je objavljen dogodek?; Koliko prostora zavzema?; Ali članek vsebuje tudi slikovno gradivo?; Ali je komentar ločen od besedila?; Ali besedišče razkriva kakšno ideologijo?; Ali je ton nevtralen, neoseben, ironičen ali čustven?; Ali je sporočilo dogodka popolno?; Kakšne so podobnosti med časopisi?; Kakšne so razlike?; Kako je bil v tistem obdobju dogodek viden oz. zapažen?; Kako je predstavljen danes? itd.[53]

Če povzamemo, se lahko preučujejo različna bivališča (gradovi, trdnjave, obzidja, kmečke hiše, meščanske hiše, mestne hiše ...); umetniške stvaritve in dela (freske, ikone, umetniške slike; nagrobni kamni, kužna znamenja, spominske plošče, spomeniki znanih osebnosti in dogodkov); verski objekti (cerkve, samostani, kapelice), ljudska umetnost (rokodelski in obrtni izdelki, npr. panjske končnice, koši, suha roba, čipke itd.), tehnična dediščina (stare lokomotive, stroji, avtomobili ...), stanovanjska oprema, predmeti itd.

Preglednica št. 5: Teme za preučevanje domačega kraja[54]

NARAVNO-GEOGRAFSKE TEME	relief, podnebje, vodovje, prsti, živali, rastline ...
DRUŽBENO-GEOGRAFSKE TEME	naselja (mestna in podeželska), kmetijstvo (poljedelstvo, živinoreja, sadjarstvo, vinogradništvo ...), industrija (železarstvo, kemična, elektro, strojna, živilsko predelovalna, lesna, tekstilna, papirna, kovinsko predelovalna, kemična ...), promet (cestni, železniški, letalski, pomorski), trgovina, prevozna sredstva, prebivalstvo, selitve, begunci, zaposlovanje, turizem (hoteli) ...
NARAVNA DEDIŠČINA	parki, jezera, reke, gore, hribi, korita, slapovi, naravni rezervat, naravni spomeniki, kraške jame, vrelci termalne vode ...
KULTURNA DEDIŠČINA	stavbarstvo, bivanje – stanovanja, gradbeni material, šege, navade, domača obrt (čipkarstvo, klekljarstvo, suhorobarstvo ...), noša, koledar, narečja, prazniki, godci, pripovedke, pregovori in reki, ljudsko zdravilstvo, kovačnice, kašče, zidanice, mlini, žage, sušilnice sadja, gostilne ...
DRUŽBENO-SOCIOLOŠKE TEME	vrstniki, mediji, šola in izobraževanje, družina, otroštvo, vrednote, državljanstvo, volitve, denar, brezposelnost, podjetja, sindikati, socialno zavarovanje, zdravstveno zavarovanje, globalizacija, človek in narava, osebnost, politične stranke, cerkev in religije, potrošništvo, poklici, ekološka kriza, vzorniki, prehrana mladih, kultura, uporaba računalnika, uporaba mobilnih telefonov, televizija, radio, časopisi, bolnišnice, zdravstveni domovi, pošta, klubi, dobrodelne ustanove, vedenje in komuniciranje, človekove pravice ...

53 Histoire 1re (1994). Collection J. Marseille. Nathan, str. 306 V: Trškan, Sodobno ..., str. 67.

54 Tudi že v: Trškan, Danijela (2004). Družboslovne vsebine ..., str. 17.

KULTURNO-UMETNIŠKE TEME	kiparstvo, slikarstvo, arhitektura, književnost, izobraževanje, jezik, šport, gledališča, koncerti, prireditve, pevski zbori, društva, plesi, kulturni domovi ...
OKOLJE-VARSTVENE TEME	prenaseljenost, nesreče (požari, potresi, vremenske posebnosti ...), prva pomoč, viri onesnaževanja zraka (vode, tal), varstvo okolja, varstvo naravne in kulturne dediščine, odlagališča odpadkov, preskrba s pitno vodo, kanalizacija, vpliv človeka na okolje ...
NAČINI ŽIVLJENJA	prehrana, oblačila, higiena, bolezni, družina, ženske in moški, otroci, oprema stanovanj, ogrevanje in osvetljava, razvedrilo in prosti čas, bolezni, počitniške hišice, vrtovi ...

Zaključek

Na podlagi analize različnih učnih načrtov za osnovno in srednjo šolo lahko ugotovimo, da je lokalne zgodovine malo v učnih načrtih, več je učnih vsebin povezanih z domačim krajem oz. več je vsebin, ki se lahko tudi navezujejo na domače okolje. Več možnosti nudijo t.i. izbirni predmeti v osnovni ali srednji šoli, ki lahko vključujejo tudi vsebine povezane z domačim krajem oz. lokalno zgodovino.

Edini primer, kjer pa je lokalna zgodovina tudi ena od širših tematik v učnem načrtu, pa je pri predmetu Zgodovina v okviru Družboslovja v strokovnih šolah. Vloga lokalne zgodovine je precejšnja, saj učenci:

– "pridobijo zgodovinska znanja, ki jim bodo koristila pri njihovem poklicu;
– ob študiju primerov spoznajo pomen slovenske kulturne dediščine, jo ovrednotijo in razvijajo zavest o slovenski narodni identiteti;
– spoznajo položaj in vlogo kraja v širšem prostoru;
– seznanijo se s pomembnimi osebnostmi in njihovimi stvaritvami;
– ovrednotijo kulturno dediščino, pridobivanje evropskih kulturnih in civilizacijskih življenjskih vrednot."[55]

V primeru, da bi bila lokalna zgodovina sestavni del vseh učnih načrtov za zgodovino, bi morali učitelji sistematično načrtovati in spremljati, npr. kako učenci sledijo razvoju domačega kraja, ali razumejo zakonitosti razvoja; kakšna je njihova predstava o razvoju domačega kraja ali pokrajine; ali zmorejo povezovati različne oblike terenskega dela; kakšen odnos imajo do kulturne dediščine; ali razumejo pomen posameznih osebnosti v razvoju domačega kraja itd.[56]

Lokalna zgodovina oz. vsebine, ki so povezane z domačim krajem, pa so sestavni del tudi državljanske kulture in vzgoje. Tako v številnih učnih načrtih v osnovni in srednji šoli učni cilji predvidevajo, da učenci: "spoznavajo vrednote in enkratnost slovenske pokrajine, razvijajo ljubezen in spoštovanje do slovenske naravne in kulturne dediščine in pripadnost slovenski državi"[57] pri geografiji; so sposobni "za vraščanje v družinske in krajevne skupnosti, narodno in državljansko skupnost"[58] pri državljanski vzgoji in etiki; "ob zgodovinskih primerih razvijajo dojemljivost za vrednote, pomembne za avtonomno

55 Otič, Marta. Priročnik za učitelje družboslovja. Zgodovina. Ljubljana 2000: MK, str. 17.

56 Prav tam, str. 19.

57 Učni načrt. Geografija. 6., 7., 8. in 9. razred osnovne šole. 29. 10. 1998, str. 6. http://www.mszs.si/slo/solstvo/os/ucni_nacrti/os/default.asp (14. 8. 2004).

58 Učni načrt. Državljanska vzgoja in etika. 7. in 8. razred osnovne šole. 14. 1. 1999, str. 5–6. http: //www.mszs.si/slo/solstvo/os/ucni_nacrti/os/default.asp (14. 8. 2004).

skupinsko delo in življenje v pluralni ter demokratični družbi (strpnost, odprtost, miroljubnost, strpno poslušanje tujega in argumentiranje svojega mnenja, medsebojno sodelovanje, spoštovanje temeljnih človekovih pravic in dostojanstva)"[59] pri zgodovini; "spoznajo in razumejo pomen temeljnih človekovih in otrokovih pravic ter odgovornosti; razumejo pomen sodelovanje med ljudmi; spoznajo načine in oblike sodelovanja, tekmovanja, nasprotovanj, konfliktov ter reševanja konfliktov"[60] pri družbi; "spoznavajo in vrednotijo naravne, družbene, gospodarske in politične osnove za razvoj turizma, zlasti naravno in kulturno dediščino v domačem okolju in v Sloveniji in ob tem pridobivajo nacionalno samozavest in ponos"[61] pri turistični vzgoji; se navajajo "na varovanje in ohranjanje umetnostne dediščine, na vrednotenje sprememb na spomenikih in na oblikovanju stališč glede možnosti za uveljavljanje skrbi (individualne, kolektivne) za umetnostne spomenike"[62] pri umetnostni zgodovini; se zavedajo, "da je jezik najpomembnejši del kulturne dediščine in s tem temeljna prvina človekove osebne in narodne identitete"[63] pri slovenščini; "razvijajo osnovna stališča in vrednote (spoštovanja naravne in kulturne dediščine, obzirnosti, varčnosti, solidarnosti) potrebne za varovanje in izboljšanje (svojega neposrednega in širšega) okolja ter na njegovo ohranjanje prihodnjim generacijam"[64] pri okoljski vzgoji; razvijajo "pripravljenost za odgovorno ravnanje v demokratični družbi, v šolski in lokalni skupnosti"[65] pri državljanski kulturi v osnovni šoli; "spoznavajo slovensko ljudsko in umetno glasbeno ustvarjalnost in se zavedajo njenega pomena za ohranjanje narodne samobitnosti"[66] pri glasbi; zavedajo se, "da je slovenski jezik temeljna prvina njihove osebne, nacionalne in državljanske identitete, skupaj s književnostjo pa tudi najpomembnejši del slovenske kulturne dediščine; tako si oblikujejo svojo narodno in državljansko zavest"[67] pri slovenščini v srednji šoli.

---

59 Učni načrt. Zgodovina. 6., 7., 8. in 9. razred osnovne šole. 29. 10. 1998, str. 6. http://www.mszs.si/slo/solstvo/os/ucni_nacrti/os/default.asp (14. 8. 2004).

60 Učni načrt. Družba. 4. in 5. razred osnovne šole. 29. 10. 1998, str. 6. http://www.mszs.si/slo/solstvo/os/ucni_nacrti/os/default.asp (14. 8. 2004).

61 Učni načrt za izbirni predmet. Turistična vzgoja. Tretja triada. 1. 6. 2000, str. 4. http://www.mszs.si/slo/solstvo/os/ucni_nacrti/os/default.asp (14. 8. 2004).

62 Učni načrt za izbirne predmete. Umetnostna zgodovina: Kaj nam govorijo umetnine; Življenje, upodobljeno v umetnosti; Oblika in slog. 7., 8. in 9. razred. 14. 1. 1999, str. 5. http://www.mszs.si/slo/solstvo/os/ucni_nacrti/os/default.asp (14. 8. 2004).

63 Učni načrt. Slovenščina. 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9. razred. 29. 10. 1998, str. 9. http://www.mszs.si/slo/solstvo/os/ucni_nacrti/os/default.asp (14. 8. 2004).

64 Učni načrt za izbirne predmete. Okoljska vzgoja. 7., 8. in 9. razred. 13. 5. 1999, str. 7. http://www.mszs.si/slo/solstvo/os/ucni_nacrti/os/default.asp (14. 8. 2004).

65 Učni načrt. Državljanska kultura. Izbirni predmet v osnovni šoli. 9. razred. 15. 3. 2001, str. 4. http://www.mszs.si/slo/solstvo/os/ucni_nacrti/os/default.asp (14. 8. 2004).

66 Predmetni katalog – Učni načrt. Glasba. Gimnazija. 70. ur, str. 2. http://www.mszs.si/slo/solstvo/ss/programi%202003/slo/solstvo/ss/programi/default.htm (23. 8. 2004).

67 Predmetni katalog – Učni načrt. Slovenščina. Gimnazija. 560 ur. 26. 3. 1998, str. 2. http://www.mszs.si/slo/solstvo/ss/programi%202003/slo/solstvo/ss/programi/default.htm (23. 8. 2004).

Ne samo različni primeri iz slovenske preteklosti in sedanjosti, ampak tudi različni primeri iz krajevne preteklosti in sedanjosti usposabljajo učence "za globljo in dosledno povezavo s širšimi zgodovinskimi pojavi ter njihovo strnitev v logično, pregledno celoto"[68] ter s tem prispevajo k oblikovanju sedanje slovenske narodne zavesti in identitete.[69]

68 Weber, Tomaž. Teorija in praksa pouka zgodovine v osnovni šoli. Ljubljana 1981: DZS, str. 13.

69 Učni načrt. Zgodovina. 6., 7., 8. in 9. razred osnovne šole. 29. 10. 1998, str. 5. http://www.mszs.si/slo/solstvo/os/ucni_nacrti/os/default.asp (14. 8. 2004). "Glede na dosedanjo zgodovinsko izkušnjo Slovencev (pa tudi drugih narodov) ima zgodovina pomembno vlogo tudi pri oblikovanju narodne zavesti in narodne identitete." Predmetni katalog – Učni načrt. Zgodovina. Gimnazija. 280 ur. 26. 3. 1998, str. 2. http://www.mszs.si/slo/solstvo/ss/programi%202003/slo/solstvo/ss/programi/default.htm (23. 8. 2004).

IGNACIJ VOJE

PRAVDANJE DOMŽALSKE SOSESKE Z GRAŠČAKOM KOZMOM RAVBARJEM S KRUMPERKA V 16. STOLETJU[1]

Grad Krumperk (Kreutberg) pri Domžalah spada med najlepše in najbolj ohranjene gradove pri nas in ima izrazite značilnosti renesančne kulture. Stavba, kakršna se je ohranila do danes, je bila zgrajena v času, ko so bili njeni lastniki gospodje Ravbarji. Stoji na manjši vzpetini v kraju Zaboršt, dva kilometra vzhodno od Domžal, odmaknjen od ceste Domžale-Trojane. Prvotni Turn pod Krumperkom (Thurn unter Kreutberg) oziroma Turn pri Krumperku (Thurn zu Kreutberg) so, kot poroča Valvasor, postavili Koprivniški gospodje potem, ko so opustili grad Koprivnik (oziroma Rabenberg) nad sv. Trojico v Moravški dolini ob koncu 13. stoletja. V dolini naj bi na pripravnejšem kraju postavili Turn pod Krumperkom.

Na prelomu iz 14. v 15. stoletje je bil Krumperk last hčera Seibota pl. Rusbacha, Kristine, Andel, Margarete in Kundel, kot njihova dediščina po materi. Kristina je bila poročena z Janezom Liebensteinerjem, Andel pa z njegovim sinom. V graščinskem arhivu Krumperka, ki ga hranijo v Arhivu Republike Slovenije, je ohranjena listina z dne 26. avgusta 1410. V njej je zapisano, da omenjene hčerke Kristina, Ana, Marjeta in Gundel, hčerke Seibota iz Sajevca, prodajajo svojo dediščino po materi, stolp Krumperk z bližnjimi domci, polji, travniki ter razne hube, Engelhartu Zellenbergerju za 323 mark beneških šilingov. Istočasno prosijo vrhovnega fevdnega lastnika grofa Hermana Celjskega, da podeli grad kupcu v fevd. Žena Engelharta, Elizabeta, hči Janeza Osterbergerja, je 29. junija 1434 prepustila svoj del gradu soprogu in sinu Mateju.[2]

Po izumrtju Celjanov so postali fevdni lastniki Krumperka Habsburžani. Cesar Friderik III. je 16. februarja 1478 podelil grad v fevd Janezu Zellenbergerju. Ta je 4. aprila 1481 sklenil dedovalno pogodbo s svojim bratrancem Baltazarjem Ravbarjem; njega in njegove naslednike je določil za svoje dediče v primeru, da bi z njegovim sinom Krištofom rod Zellenbergerjev izumrl.[3] Cesar Friderik III. je nato leta 1490 podelil Krištofu Zellenbergerju svoja posestva v fevd za dve leti in z enakimi pogoji znova leta 1492.[4] Janezov sin Krištof se omenja v virih še do leta 1513.[5] Ker so s Krištofom Zellenbergerji izumrli, je Cesar Maksimilijan I. leta 1517 izročil vse zemljišče in posesti, ki jih je bil nekoč imel Krištof Zellenberger, v fevd Krištofu Ravbarju.[6] Ravbarji so bili posestniki Krumperka do začetka 17. stoletja.

---

1 Miroslav Stipšlovšek je leta 1987 (10. junija) organiziral "Posvet o zgodovini domžalske občine in perečih problemih zgodovinopisja", na katerem sem sodeloval z refertom, ki ga tu prvič objavljam.

2 Arhiv Republike Slovenije (ARS), zbirka listin, Krumperški arhiv; Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain, Laybach 1689, XI/316.

3 Valvasor, Die Ehre, XI/316 (trdi, da je bila dedovalna pogodba sklenjena med Janezom Zellenbergerjem in njegovim svakom Jurijem Ravbarjem); ARS, zbirka listin, Krumperški arhiv, 16. II. 1478, 4. IV. 1481.

4 Branko Reisp, Grad Krumperk in tabor nad Ihanom. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 83, Ljubljana 1978. str. 6.

5 ARS, zbirka listin, Krumperški arhiv, 2. II. 1508; 6. VI, 21. VII. 1510; 1. II, 23. III. 1513.

6 B. Reisp, Grad Krumperk, str. 6.

Grad Krumperk, bakrorez iz knjige: Johann Weichard Valavasor, Topographia Ducatus Carnioliae modernae, Bogenšperk 1679.

To je vse, kar vemo o lastnikih gradu Krumperk do začetka 16. stoletja, ko je prišel v roke gospodom Ravbarjem. Kakšne so bile meje tega gospostva, izpričuje že listina iz leta 1410. Meja je potekala od hriba sv. Kunigunde do dveh praznih hub v Zgornji Gorjuši, po Kosmaču navzdol do Poljč in do gozda Hansa iz Šempetra, od tod v dolino do potoka, imenovanega Zdravjak, nato na hrib Golek in gozd pri Viru do Klanca in do cerkve na Dobu, do gozda Zewndorffar in travnika Rewttenbergar in do njiv Spodnje Gorjuše in hriba, kjer stoji jelka, po cesti do gozda Spodnje Gorjuše in do Rapovca pri Brdu, do gozda Gorjuša in kar ob tej poti pripada Jankovi hubi pri Brdu in prazni hubi Treblene z vsemi pritiklinami in hubi v Spodnji Gorjuši, ki jo je naš pokojni oče zastavil Ostermanu iz Kamnika in hubi v Viru tudi z vsemi pritiklinami. Vse to leži v župniji Dob, razen ene hube v Brdu, ki spada v župnijo Ihan; en mlin in mlinski domec in domec (hofstatt) v Ternavu s pritiklinami spada v faro Krašnja; vse to so bili fevdi naših gospodov Celjskih in so bili našemu prijatelju Engelhartu Zellenbergerju za 323 mark beneških šilingov prodani z vsemi pravicami in koristmi.[7] Te meje potrjujeta v listini od 8. junija 1414 tudi Pirs iz Doba in Ulrik Limberški.[8]

---

7 ARS, Zbirka listin, 20. VIII. 1410. Franc Bernik, Z nekdanje Goričice, Kamnik 1925, str. 153.

8 ARS, zbirka listin, Krumperški arhiv, 8. junij 1414; opis meje gospostva: "Item von erst die akcher pey dem prun am groben gelegen vnd der puhel auch ob dem prun als die tanne stet vnd als der weg darvnder von nider Gorius auff gett gen der gruben zwischen der von Gorius gehulcz vnd der öder Treblene hin gen Ekch wertz vnd etlich akcher in der Rapowicz enhalben vnder dem weg gen Swidrag wertz gelegen die zu der oden hubem Triblene gehoren vnd der puhel ob Ekch, wos enhalben des puhels ist das gehort zu des Janko huben gen Ekch vnd dishalben das gehulcz Werius vnd der perg da sand Kunigund auff rost und von dan auff des Polszen vnd des Hansen von Sand Peter gehülcz als der weg der zwischen gett vnd der perg gross Gorius mitt samt dem Chosmatsch gen dem gesuntprun pis auff die eben vnd der puhl Gollekch hinwercz gen Wog auff den weg Klanicz vnd der von Vog gemayn vnd der hard vnd das mozz pis auff den rain des Czaindorffer gehülcz der kchirchen Aych wertz pis auff des Reytenberger wizen vnd der von Gorius akcher vnd als ver die benant pimberch verhoben vnd geweren wer des gemessen wil es sey mit weyd oder mitt holcz nemen der scholl das tun mitt des willen der zu Chrauperg gesessen ist, das

Za domžalsko območje še nimamo dovolj jasne slike o razprostranjenosti zemljiških gospostev v srednjem in v začetku novega veka. Prav tako ni jasno, kdo so bili v posameznih obdobjih lastniki gradov oziroma gospostev. Že v času Andeških gospodov so bili na vzhodnem Gorenjskem številni ministeriali in vitezi, večinoma po rodu iz Bavarske. V času naslednikov Andeških, ko se je lastništvo naglo menjalo, in zlasti v času Habsburžanov pa se je s podeljevanjem obravnavanega ozemlja v fevd, z darovnicami, z rodbinskimi povezavami in delitvami, pa tudi z nakupi nekdaj sklenjena posest vse bolj drobila. Ustvarila se je zelo pisana fevdalna posestna struktura, ki je bila nato vse obdobje fevdalizma tako značilna za vzhodno Gorenjsko. Tako imamo ob koncu srednjega veka na ozemlju sedanje domžalske občine celo vrsto gradov in fevdalnih gospostev. Na sorazmerno majhnem ozemlju domžalske občine je skozi večji del fevdalnega obdobja dobivalo večji ali manjši del dohodkov okoli 30 zemljiških gospostev in nad 40 v stoletju pred odpravo fevdalizma. Poglavitni vzrok za tako zelo gosto posejana fevdalna zemljiška gospostva je iskati predvsem v že relativno zgodaj gosto posejani pokrajini in v njenih sorazmerno ugodnih agrarnih in prometno-geografskih pogojih.[9]

Ravbarji, graditelji sedanjega krumperškega gradu, so bili stara kranjska plemiška rodbina. Ena rodbinskih vej je leta 1433 dobila od celjskih grofov v fevd grad Kravjek (Weineck) na Dolenjskem,[10] Friderikov sin Lenard, vrhovni dvorni maršal cesarja Maksimilijana I., je pridobil 24. decembra 1516 rodbini baronstvo. Friderikov drugi sin Kozma, ki je bil od 1565 do 1579 deželni oskrbnik na Kranjskem, se leta 1576 pojavlja v virih kot lastnik Kravjeka.[11] Iz zakona z Nežo pl. Purckstall se mu je rodil sin Adam. Bil je Kozmov naslednik na Kravjeku. Znan je po tem, da je v bitki pri Sisku 22. junija 1593 kot konjeniški glavar kranjskih težkih strelcev mnogo pripomogel k zmagi nad Turki. Umrl je leta 1595. Andrejka navaja, da je gospod Kozma umrl 7. januarja 1579 in da je pokopan v ljubljanski stolnici.[12] Na podlagi novega gradiva v Arhivu Republike Slovenije lahko ugotovimo, da letnica smrti ne drži. Iz neke listine je razvidno, da je Kozma Ravbar s Krumperka 21. februarja 1576 omožil svojo hčer Felicito z Joštom Sauerjem s Kozjeka. 23. junija 1579 pa mu nadvojvoda Karel podeljuje grad Krumperk v fevd.[13] Kozmu Ravbarju je sledil leta 1616 na Krumperku njegov mlajši sin Jurij, ki je umrl leta 1624.[14]

Kozma Ravbar je upravljal zemljiško gospostvo Krumperk v času, ko so se na podeželju čutile posledice kmečkih uporov, predvsem zadnjega hrvaško-slovenskega leta 1573. Zato ni čudno, da prihaja do konfliktov med njim in podložniki. Od 1575 do 1580 lahko sledimo sporom med Kozmom Ravbarjem in sosesko oziroma vaško skupnostjo Domžale, ki je zastopala skupne interese in interese posameznih kmetov. Na podlagi ohranjenega gradiva lahko sledimo mnogim podrobnostim v zvezi s pritožbami kmetov glede kršenja njihovih starih pravic, ugotavljamo lahko vlogo soseske pri reševanju teh sporov in končno odkrijemo lokalni kmečki upor, ki doslej ni bil registriran.

---

ist auch mitt alter her kchomen das sagen wir pey vusern trewn an ainer gesworen aides statt". Transkribiran tekst listine mi je odstopil dr. Božo Otorepec, za kar se mu na tem mestu zahvaljujem.

9 Ferdo Gestrin, Obdobje fevdalizma na ozemlju domžalske občine v luči zemljiškega gospostva Jablje, Zbornik občine Domžale, Domžale 1979, str. 23–31.

10 Majda Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem (dalje: M. Smole, Graščine ...), Ljubljana 1982, str. 239–240.

11 M. Smole, Graščine, str. 240; ARS Geneal. tabl. (Ravbar); Zbirka listin, 20. II. 1530, 21. II. 1576.

12 Slovenski blografski leksikon, III. zv., Ljubljana 1960–1971, str. 36.

13 M. Smole, Graščine, str. 246; ARS Zbirka listin, 21. II. 1576, 23. VI. 1576.

14 M. Smole, Graščine, str. 246; ARS Zbirka listin, 27. I. 1616, 14. V. 1625; Zap. inv. XL R–11.

Iz leta 1580 se je ohranil opis meje soseske in vaške skupnosti Domžale (Nachbarschafft und Dorfsmannug zur Dumbsall). Prišlo je namreč do spora z gospodom Kozmom Ravbarjem zaradi pravice do uporabe lesa in stelje in drugih pravic. Meja domžalske soseske je šla po dveh gorah, imenovanih Veliki in Mali Šumberk. Tam imajo kmetje od davna pravico do stelje in lesa; od tam se meja razširi do gore Podstranje, tam imajo le pravico do stelje; od Podstranj teče meja preko doline do hriba Postovka, tu imajo pravico do stelje na vsem hribu, toda do uporabe lesa le na polovici dela, pri čemer se razume na vrhu hriba; od tod teče meja do Mlake (?), kjer je bil enak spor z gospodom Kozmom, tam uporabljajo pravico do stelje in lesa; nato gre meja do studenca Kosmač in od tod na Steyg (Strogada?), naprej do hriba Gorjuše, kjer imajo na desni strani tega hriba pravico do lesa, na levi pa pripada gospodu Ravbarju. V delu gospoda Ravbarja imajo člani soseske že od nekdaj pravico do stelje, in sicer vse do Zaloga. Od hriba Gorjuša, in sicer od njegovih visokih dreves navzdol po skalah na Slovensko Peč (Windisch Petsch), kjer je gozd Gašperja pl. Lamberga, ima soseska iz Domžal pravico do stelje; od Peči pa do starih dreves, ki se imenujejo po slovensko jagnedi (jagneda auf windisch genandt), do tam teče meja te občine. Soseska v Domžalah plačuje letno gradu v Ljubljani odvedščino v višini 20 starov ovsa in 20 kokoši (ker jo štejejo za vicedomsko posest).[15]

Soseska (sosednja, sosečka) je skupnost sosedov v nekem naselju, torej skupnost gospodarstev in gospodarjev, ki jih povezujejo prebivanje v istem kraju in iz tega izvirajoči skupni gospodarski interesi ali tudi potreba po skupnem gospodarjenju na vaških zemljiščih. Skupno hasnovanje nerazdeljenega sveta je vezalo vas v gospodarsko celoto. Ker se je ta iz žive govorice vzeti izraz skoraj izključno uporabljal samo za vasi, mu po smislu ustreza knjižni izraz vaška skupnost, vendar ima naziv soseska tudi posebne stranske pomene: sestanek vaške skupnosti, skupnost vaščanov. Beseda srenja izvira – podobno kot soseska – iz živega govora. Soseska se je sestajala – podobno kot sploh starejše veče na prostem, in sicer sredi vasi, običajno pod lipo. Udeležba na sestankih se je izražala s stavkom "iti na sredino". Iz tega je sestanek soseske, pa tudi soseska kot taka dobila naziv srenja. Zato je srenja v prvi vrsti pomenila zborovališče soseske. Od tod je njen pomen prešel na sestanke soseske in na njo samo. V pomenu soseske se je včasih uporabljala tudi beseda komun (iz latinščine), čemur bi ustrezala tudi nemška beseda "gemeinde" in iz nje izvedena slovenska beseda gmajna. Podložna soseska (vaška skupnost) je skupnost individualnih gospodarjev, ki so za svojo posamično posest podložni enemu ali več zemljiškim gospodom, kot celota pa upravljajo skupni svet pod bolj ali manj občutno oblastjo zemljiškega gospoda.[16]

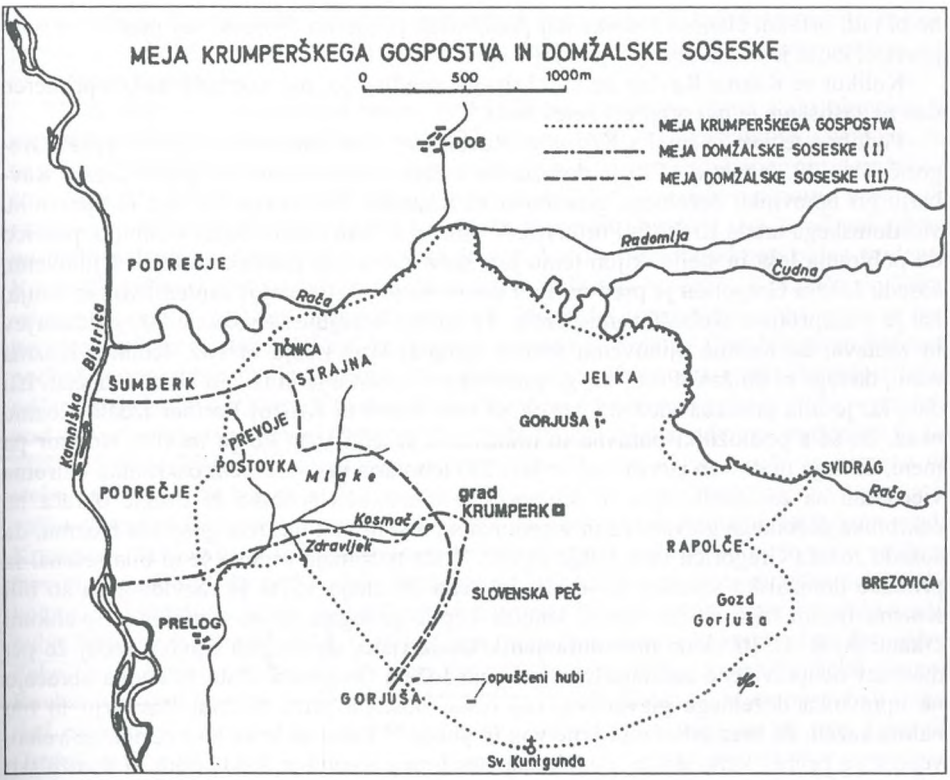
Iz opisa meje soseske Domžale je razvidno, da so Domžalčani spadali v večjem delu pod gospostvo krumperškega gospoda Kozma, v manjšem delu pa pod gospostvo Gašperja Lamberga. Ne glede na razbitje vasi med različna zemljiška gospostva je vas še nadalje sestavljala gospodarsko celoto, ki je imela skupne interese glede pašnih pravic, vzdrževanja potov, napajališč, popravljanja plotov okoli njivskega sveta, da bi ga zavarovali pred živino, in podobnih javnih vprašanj. Soseskine pravice so se lahko oblikovale pod zelo različnimi vplivi. Ob dejanskem izkoriščanju srenjskega sveta so se razvijali različni običaji.[17]

---

15 ARS DSK, fasc. 288, zap. št. 423, Stan. I. s. 1815–1820.

16 Sergij Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev (dalje: Sergij Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev ...), Ljubljana 1961, str. 120, 121, 217; Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Ljubljana 1980, II. del, str. 10.

17 Sergij Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, str. 120, 121.

Iz dodatka (Nota) k opisu meje domžalske soseske je tudi razvidno, da gre za nekakšen spor med sosesko in gospodom Kozmom (zdi se, da se je srenja pritožila na vicedomski urad v Ljubljani, vendar ta pritožba ni ohranjena, ohranjen pa je odgovor, ki je bil naslovljen na sosesko). V noti je rečeno, da je bila posest do Zaloga, do ograje gospoda Ravbarja včasih bolj slabo zavarovana in ograjena. Zato je njihova živina prehajala na njegov svet. Kozma je zaradi tega sosesko preveč strogo držal. Ker je pogosto nastala manjša škoda, so morali dati za kazen en renski goldinar ali krono. Zato ubogi podložniki prosijo, naj imenovani gospod dobro vzdržuje ograjo. To naj bi bilo navedeno v sedanjem novem ukazu. V primeru, da bi podložnikova živina zašla na njegovo zemljišče, naj ne postopa z njimi tako strogo kot doslej, ampak tako, kot je bilo običajno. Škodo naj ocenijo nepristranski ljudje.[18]

Kozma Ravbar je imel z domžalsko sosesko ali posameznimi njenimi člani spore že od 1575 dalje. Dne 12. junija 1575 je soseska izročila oskrbniku deželnega upravitelja Kranjske Krištofu Auerspergu pritožbo proti gospodu Kozmu Ravbarju. V pritožbi poudarjajo, da jim pripada gmajna, kamor ženejo živino na pašo in kjer imajo tudi pravico do lesa. V omenjeni gmajni so, dokler pomnijo, vedno sejali proso in oves. Zato so morali dajati deželnemu plemstvu Kranjske za odvedščino 20 starov ovsa in 20 kokoši. Toda plemeniti gospod Kozma Ravbar je njihovim trem sosedom Klementu Gregorcu, Ahacu Grasdreku in Matiji Mihcu v navedeni gmajni požel oves za svoje potrebe. Zato prosijo, naj mu to prepovejo početi, in določijo kazen 20 dukatov, da se

18 ARS DSK, fasc. 288, zap. št. 423, Stan. I. s. 1820.

ne bi tudi ostalim članom soseske kaj podobnega primerilo. Soseski naj pusti tiste stare pravice, ki jih je imela doslej v gmajni.

Kolikor se Kozma Ravbar ne čuti krivega, predlagajo, naj oskrbnik določi primeren dan za zaslišanje in mu prepreči žetev ovsa.[19]

Podobne težave je imel s Kozmom Ravbarjem član domžalske soseske Jožef Gregorič. Dne 20. januarja 1576 je domžalska soseska vložila pritožbo proti Kozmu Ravbarju pri upravniku deželnega glavarstva za Kranjsko Wolfu von Thurnu in upravniku vicedomskega urada Krištofu Portnerju. V gmajni Mlaka imajo, odkar pomnijo, pravico do pobiranja lesa in stelje, kljub temu jim hoče Kozma te pravice odvzeti. Njihovemu sosedu Jožefu Gregoriču je pred osmimi dnevi (to je 12. januarja) zaplenil voz in konja, kar je v nasprotju s svoboščinami dežele. To nasilje ocenjuje soseska na 200 goldinarjev in zahteva, da Kozma njihovemu sosedu čimprej vrne konja in voz. Kolikor Kozma meni, da tega ni dolžan storiti, naj ga pozovejo na zaslišanje in izdajo ukaz o rubežu. Isti dan, ko je bila pritožba vložena, sta Wolf von Thurn in Krištof Portner izdala Kozmu ukaz, da se s podložniki poravna in njihovemu sosedu vrne konja in voz. Kolikor pa meni, da tega ni dolžan storiti, naj se javi 23. februarja pri deželnem oskrbniku oziroma vicedomu na zaslišanje. Dne 6. februarja se domžalska soseska že drugič obrača na oskrbnika deželnega glavarstva in vicedoma s prošnjo, naj ukažeta gospodu Kozmu, da sosedu Jožefu Gregoriču vrne konja in voz. Toda tudi maja zadeva še ni bila rešena. Iz pritožbe domžalske soseske, ki je bila vložena 26. maja 1576, je razvidno, da so bili Kozmu izdani trije uradni ukazi, katerih kopije prilagajo in so označene z velikimi črkami A. B. C. (ti ukazi niso ohranjeni). Opozarjajo, da Kozma Ravbar sedaj že pet mesecev neupravičeno zadržuje voz in konja Jožefa Gregoriča. Zato se znova obračajo na upravnika deželnega glavarstva, naj resno postopa proti Kozmu Ravbarju in mu naloži kazen, da brez odlašanja vrne voz in konja.[20] Kako se je zadeva rešila, ne vemo, vendar pa primer kaže, da so vladale napetosti med Kozmom Ravbarjem in domžalsko sosesko zaradi kršenja pravic na srenjskem zemljišču. Pri tem je značilno, da so Domžalčani zaupali v upravnika deželnega glavarstva Kranjske in pričakovali, da jih bodo deželni stanovi ščitili.

Manjši lokalni upor domžalske soseske proti Kozmu Ravbarju pa je izbruhnil 25. novembra 1579. Kozma Ravbar je namreč 30. novembra 1579 vložil pritožbo na tedanjega upravitelja deželnega glavarstva za Kranjsko proti vaški soseski Domžale zaradi motenja posesti in pravic, ki jih uživa na gradu Krumperku. Med drugim poudarja, da vsak zemljiški gospod svobodno razpolaga s svojo posestjo, da sam nasaja podložnike in da posest izkorišča v svoje dobro. Grad Krumperk ima v posesti več kot leto dni. Da bi imel od te posesti korist, je v pretekli pomladi dal izkopati jarek pod hribom Velika Gorjuša, kar sicer nasprotuje deželnim svoboščinam. Toda ne glede na to, to zemljišče pripada njemu kot njegova lastnina. Proti temu posegu na terenu se je dvignila domžalska soseska. Dne 25. novembra se je zbralo proti večeru okrog 100 ljudi in omenjeni graben so samovoljno zasuli. Ker so s tem dejanjem zagrešili nasilje, ki je v deželi prepovedano, so mu napravili škodo, ki jo Kozma ocenjuje na 200 zlatih goldinarjev. Takšno skrivno zbiranje in nasilje, ki so ga napravili ob odsotnosti Kozme, je zaskrbljujoče. Če jim bo oblast to spregledala, se lahke zgodi, da se bo nasilje nadaljevalo. Zato prosi Kozma deželnega glavarja, naj proti omenjeni soseski resno postopa z zahtevo, da jarek znova očistijo in poravnajo odškodnino. Z grožnjo visoke denarne in telesne kazni naj se jim prepove zbiranje in izvajanje nasilja proti njemu. Takoj po prejemu pritožbe je Leonhard Frumentin, podoskrbnik deželnega glavarstva na Kranj-

19 ARS Krumperški arhiv fasc. 79, Justicialia.

20 ARS Krumperški arhiv fasc. 79, Justicialia.

skem, izdal v Kranju ukaz, da mora domžalska soseska jarek znova izprazniti, in prepoveduje nadaljnja sestajanja. S pretnjo visoke denarne in telesne kazni jih opozarja, naj se vzdržijo nasilja.

O tej zadevi so razpravljali konec leta 1579 na deželnem zboru, kajti ohranjen je zapisnik, ki je bil narejen na Krumperku 11. marca 1580. V zapisniku je omenjeno, da se je glede na sklep o rešitvi spora med gospodom Kozmom Ravbarjem in domžalsko sosesko z dne 3. februarja 1580 več gospodov in deželanov podalo na sporno mesto. Po razpravi so sklenili naslednje: soseska in vaška skupnost Domžale ima že od pokojnega gospoda Baltazarja Ravbarja pravico, da na gori Velika Gorjuša od poti poleg studenca Kosmača, po poti na to goro do gozda in od navedenega studenca Kosmača do Zdravilnega studenca (auf den Gesundt paun) ali Zdravjaka (oder Sdrauiakh), pase in ima pravico do lesa in stelje. V tem kompleksu pripada ta pravica Domžalčanom kot tudi podložnikom iz vasi Stude. Zato pa letno služijo gradu Krumperk s tem, da dajeje letno odškodnino in tlako. Gospod Ravbar je prostovoljno dovolil tudi pašo in steljo v predelu pod goro Zgornja Gorjuša od studenca Kosmača do Zdravjaka, od obeh studencev na tej gori do rečice Bistrice in proti gori sv. Primoža (?), kjer uživajo pašo in pravico do stelje na enak način kot na prej navedenem teritoriju. Na drugi strani pa ima soseska in vaška skupnost Domžale obveznost, da gospodu Ravbarju in bodočim lastnikom gradu Krumperk, kot so to dobili z nasvetom in dovoljenjem gospodov, ki so se v velikem številu odzvali ogledu parka, daje služnosti od tega užitka, in sicer dva dni tlake, tako kot so prej dajali za užitek hriba Zgornja Gorjuša. To obveznost mora izpolniti vsaka huba, ki jih je v Domžalah 24, in poleg tega mora še vsaka oseba opraviti en dan ročne tlake, in to kositi, sekati, žeti in pleti pri grajskem poslopju, kadar bo želel gospod Ravbar. Gospod Ravbar in njegovi nasledniki pa morajo tistim, ki bodo opravljali tlako, dati pripadajočo hrano kot ostalim tlačanom. Sicer pa naj vse, kar se tiče Zgornjih Gorjuš, ostane tako, kot je bilo, in naj se ne upirajo. Na sestanku je bil spor med domžalsko sosesko in gospodom Kozmom Ravbarjem poravnan ob navzočnosti barona Krištofa Auersperga, upravnika deželnega glavarstva, Nikolaja pl. Bonoma, kranjskega vicedoma, Jurija Hallerja, deželnoknežjega svetnika in odbornika, Hansa pl. Edlinga, deželnega odbornika in prejemnika, in Gašperja Mavriča, deželnega svetnika.[21]

Strah pred novimi kmečkimi upori je med zemljiškimi gospodi po letu 1573 bil brez dvoma velik. Kozma Ravbar namreč poudarja v svoji pritožbi, naj gosposka prepreči skrivno zbiranje, ki je zaskrbljujoče. Lokalni upori so se omejevali v svojih ciljih na posamezna vprašanja, oziroma na odpravo posameznih kršitev "stare pravde" v ožjem smislu. Za cilj imajo le delno spremembo razmer na konkretnem zemljiškem gospostvu, ne pa odpravo fevdalnega sistema.[22]

Na domžalskem območju je med podložniki vrelo že leta 1515. Podložniki so se dvignili v upor na nekaterih zemljiških gospostvih. Napadli so grad Črnelo, zavzeli Rožek pri Moravčah in Brdo pri Lukovici, napadli in oblegali so tudi nekatere druge gradove.[23] V vrsti gradov, ki so jih uporni kmetje oblegali julija 1515, je bil tudi grad Črnelo. Njegova tedanja lastnika Žiga in Andrej Lamberg sta se skupaj z drugimi fevdalci borila proti kmetom, ko so zahtevali svoje pravice. Gradu Črnelo kmetje niso mogli zavzeti, uničili pa so ribnike, požgali pristavo in si razdelili živino. Ko je sredi

---

21 ARS DSK, fasc. 288, zap. št. 423, Stan. I. s. 1049–1056.

22 Bogo Grafenauer, Tipologija kmečkih uporov in vstaj pri jugoslovanskih narodlh od XV. do konca XVIII. stoletja (dalje: Bogo Grafenauer, Kmečki upori na Slovenskem ...), Jugoslovenski istorijski časopis, br. 2, Beograd 1962, str. 13; isti, Kmečki upori na Slovenskem, Ljubljana 1962, str. 419.

23 Bogo Grafenauer, Kmečki uporl na Slovenskern, str. 120 sl.; isti, Boj za staro pravdo, Ljubljana 1944, str. 80 sl.

junija leta 1515 dosegel vseslovenski kmečki upor svoj vrh, so kmetje v navalu zavzeli grad Rožek. Med podložniki gospostva Rožek, katerega lastniki so bili Galli, so bili nemiri že pred tem uporom, saj so morali letno opraviti okoli 200 dni tlake, kar je močno presegalo podložniške obremenitve. V tem času so uporni kmetje zavzeli tudi grad Brdo in ga močno poškodovali. Povsem drugačen odnos do kmetov je imel gospodar gradu Dragomelj, graščak Franc Glanhofer. Leta 1515 je pomagal upornim kmetom in jim dal celo majhen top.[24]

Lokalni kmečki upor leta 1579 proti Kozmu Ravbarju zaradi zasutega jarka lahko spravimo v zvezo z gradnjo novega krumperškega gradu. Novo grajsko stavbo, katere lepoto Valvasor toliko hvali, so zgradili Ravbarji okoli leta 1580. S to gradnjo se je uveljavil pri nas nov, italijanski renesančni tip ravninskega dvoriščnega gradu.[25]

Domžalska soseska je imela spore zaradi zapiranja vode na Mlinščici tudi v 17. stoletju. Leta 1674 je bil sprožen proces med domžalsko sosesko in Martinom Rodetom zaradi zapiranja vode na Mlinščici. To je povzročilo škodo na poljih. Spor je nastal tudi med gospostvom Križ in zastopstvo. obtoženega podložnika in domžalsko sosesko zaradi samovoljne odstranitve jezu na potoku.[26]

Navedeni novi podatki o Ravbarjih, gospodarjih gradu Krumperk, in o domžalski soseski so sicer le fragmenti, ki pa vseeno odkrivajo nekatere značilnosti tedanje dobe. Konkretno je začrtana meja vaške skupnosti in soseske Domžale. Nadalje zvemo o kršenju pravic krumperških podložnikov na srenjskem zemljišču, kar je privedlo tudi do lokalnega upora. Ugotovimo pa lahko, da so v tem času imeli podložniki določeno samozavest, saj se niso vdali pod pritiski zemljiških gospodov. Za svoje pravice so se borili pri predstavnikih oblasti, pri deželnem glavarju in vicedomu.

24 Mirina Zupančič-Majda Smole, Gradovi na domžalskem in moravškem območju. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 95, Ljubljana 1979, str. 10, 14, 24.

25 B. Reisp, Grad Krumpark, str. 8.

26 ARS Krumperški arhiv, fasc. 83, Justicialia.

JOŽE ŽONTAR

ZEMLJIŠKO GOSPOSTVO KRUMPERK PRI DOMŽALAH V 17. IN 18. STOLETJU

Vzhodna Gorenjska, prvotno sklenjena posest kranjskih krajišnikov, je bila v 13. in 14. stoletju posejana z gradovi in dvorci ministerialov ter vitezov. Velik del majhne in razdrobljene posesti ministerialskih in viteških družin, ki so polagoma nazadovale, je v 14. in 15. stoletju prešel v roke močnejših plemiških družin in raznih cerkvenih ustanov. Tako se je v 14. stoletju začela v vzhodnem delu Gorenjske razvijati tudi posest Celjskih. Podobno kakor v dolini Savinje in Sotle so nakupili tudi tu večje in manjše fevde. Na ta način so ustvarili smledniško gospostvo, pridobili so Turn pod Novim gradom v dolini Kokre, pa tudi gospoščino Krumperk pri Domžalah, nakar so jih oddajali v fevd.[1] Krumperk se tako prvič omenja v listini grofa Friderika Celjskega z dne 27. oktobra 1350 (Hertel Krumperški). Po časovnem zaporedju omemb je to osmi grad, ki smo jih imeli ob koncu srednjega veka na območju občin Domžale, Lukovica, Mengeš, Moravče in Trzin. Krumperk se omenja ponovno 8. oktobra 1353, nato dobrih petdeset let o njem ne izvemo ničesar. 26. avgusta 1410 pa so hčerke pokojnega Seibota Ruesbacha, Kristel (poročena Liebensteiner), Margareta in Kundel ter žena vnuka Hansa (sina Kristel), prodale Krumperk ("Turen Chrawperg") Engelhardtu Zellenpergerju za 232 mark beneških šilingov. Istočasno so prosile svojega fevdnega gospoda Hermana grofa Celjskega, da podeli grad kupcu v fevd.[2]

Zellenpergerji so ostali posestniki Krumperka do začetka 16. stoletja. Krištof Zellenperger, ki mu je cesar Friderik III. leta 1490 in ponovno leta 1492, podelil Krumperk v fevd, ni imel naslednikov in na podlagi dednega dogovora, ki ga je sklenil njegov oče Hans z bratrancem Baltazarjem Ravbarjem, je prišla krumperška posest v roke starejše veje Ravbarjev, ki je imela že v posesti grad Kravjek (Weineg) na Dolenjskem južno od Stične. Leta 1517 je cesar Maksimilijan I. podelil vsa zemljišča in posesti, ki jih je imel prej Krištof Zellenperger, v fevd Krištofu Ravbarju. Habsburžani so namreč po smrti zadnjega Celjena (1456) postali fevdni gospodje Krumperka.[3] Ravbarji, ki so bili leta 1516 povzdignjeni v baronski stan in so bili v 15. in 16. stoletju med najpomembnejšimi plemiškimi družinami na Kranjskem, so zadržali Krumperk v posesti do začetka 17. stoletja. Novo grajsko poslopje, ki stoji še danes in katerega lepoto je Janez Vajkard Valvasor toliko hvalil, so zgradili leta 1580.[4]

Kakšna je bila zemljiška posest gospoščine Krumperk v zgodnjem času obstoja, ne vemo. Najstrejši ohranjeni urbar je šele iz let 1610–1615. Tedaj je bila posest zelo

1 Josip Žontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, str. 28–33.

2 AS (Arhiv Republike Slovenije) 1063 (Zbirka listin), Celje št. 4109; št. 407. – Ferdo Gestrin, Obdobje fevdalizma na ozemlju domžalske občine v luči zemljiškega gospostva Jablje, Zbornik občine Domžale, Domžale 1979, str. 24–25.

3 AS, zbirka listin, 25. 4. 1490, 26. 1. 1492. – Branko Reisp, Grad Krumperk in Tabor nad Ihanom, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov 83, str. 3–4.

4 Ignacij Voje, Odnosi med gospodom Kozmom Ravbarjem s Krumperka in vaško skupnostjo Domžale v 16. stoletju, Zgodovinski časopis 45, 1991, 1, str. 33–40. – Slovenski biografski leksikon, 9. zv., Ljubljana 1960, Ravbar. – Mirina Zupančič-Majda Žontar, Gradovi na kamniško-domžalskem območju (Topografska študija), Kamniški zbornik 12, 1969, str. 76–77.

raztresena, največ jo je bilo v desetih krajih in sicer na območju Domžal (Dob, Gorjuša, Ihan, Brdo, Pšata, Podgorica) in Lukovice (Zagorica, Vrba, Trnjava, Lašna). V omenjenih vaseh je imelo 23 krumperških podložnikov 18 celih hub in dva domca. Izven teh območij je imela gospoščina še tri podložnike v Dobrunjah vzhodno od Ljubljane s celimi hubami in 14 podložnikov v okolici Kolovrata z 12 celimi hubami. Neskladje med številom podložnikov in hub izvira iz tega, ker so bile v Dobu tri kmetije, kjer sta imela po dva podložnika skupaj eno hubo (Sebastijan Rok in Gregor Šega, Pankracij Vrbar in Sebastijan Rok, Tomaž in Jurij Judič) in v okolici Kolovrata dve taki kmetiji (Gragor in Matevž Lavše, Jernej in Simon v Kalcah). Dajatve so skupni imetniki preračunavali vsak za svoj del.

Podložniki so velike dajatve (činž) plačevali v denarju v različno visokem znesku, od 1 gld. (okrajšano za goldinar) in 20 krc. (okrajšano za krajcar) do 4 gld. Nekateri so dajali še dve vedri ovsa. Male dajatve, ki so se razlikovale od podložnika do podložnika, so obsegale piščance (3 do 8), jajca (25), ovco skupaj z jagnjetom ob sv. Juriju (v nekaterih krajih na območju Kolovrata), prejo (po 3 šope v vasi Trnjava). Na Brdu, v Pšati, Podgorici in Dobrunjah podložniki niso imeli malih dajatev v naravi. Tlake v naravi v urbarju ne najdemo, omenja se edino denarno nadomestilo zanjo, ki so ga plačevali podložniki v Dobrunjah v višini 7 gld. in podložniki v Pšati. Obveznost tovorjenja za potrebe gospoščine (v naravi) so imeli podložniki v šestih vaseh (Dob, Gorjuša, Ihan, Brdo, Zagorica in Vrba). Končno so morali ihanski farani plačevati še dajatev za tabor pri cerkvi sv. Kunigunde (Goričica v Domžalah), ki so ga zgradili v obrambo proti Turkom, v višini 1 gld. 20 krc., ter skrbeti za njegovo vzdrževanje, Jakob "de Zane" v Trnjavi pa še dajatev od mlina. Če k navedenim obveznostim dodamo še davek (znašal je od 1 gld. 8 krc. do 7 gld. 20 krc.) in hišni goldinar (kasneje imenovan hubni goldinar) ter desetino, potem bi bila podoba o obveznostih krumperških podložnikov do zemljiškega gospoda iz začetka 17. stoletja nekako popolna. Kontribucije v tem času še niso plačevali.[5] Razlike pri obveznostih podložnikov kažejo na to, da je šlo pri Krumperku za precejšnje dokupovanje in zamenjavanje hub in so obdržali podložniki dotedanje obveznosti tudi pod novim zemljiškim gospodom. Dokupi in zamenjave hub so se nadaljevali tudi kasneje (prim. pogodbi Hansa Ludvika Raspa z Wolfom Jakobom Sigesdorfom in z bratom Erazmom Raspom iz leta 1635).[6]

Zapuščinski inventar, ki je bil napravljen po smrti Jurija Ravbarja, kranjskega deželnega glavnega prejemnika, leta 1624, daje podroben vpogled v krumperški graščinski obrat. Ta je obsegal dve pristavi: pri gradu ter na Viru. Na Krumperku so redili 37 glav živine, največ krav in telet, na Viru 80, največ koštrunov, prašičev ter krav. V to številko niso bili všteti konji, ki so jih cenili v inventarju na 390 gld. Februarja meseca, ko so opravili cenitev, so imeli na zalogi okoli 300 starov različnih vrst žita, od katerega je bilo skoro polovico pšenice (1 star je obsegal 4 mernike, 1 ljubljanski mernik pa 26,5–27,5 litrov). Na pristavah so imeli 2 okovana voza, 2 pluga, 3 brane z železnimi klini ter 4 sekire.[7]

Wolf Daniel Ravbar je umrl leta 1631 neporočen. Krumperk je pripadel svaku Hansu Ludviku pl. Raspu, ki se je leta 1623 poročil z Regino Dorotejo pl. Ravbar. Na ta način

5 AS 748 (Gospostvo Krumperk), knjiga 12. – Peter Fister, Arhitektura slovenskih protiturških taborov, Ljubljana 1975, str. 20, 30, 76, 81, 92, 112, 156.

6 AS 748, fasc. 26, zapuščinski inventar 16. 12. 1666.

7 AS 748, fasc. 26, zapuščinski inventar 6. 2. 1624. – Vlado Valenčič, Žitna trgovina na Kranjskem in ljubljanske žitne cene od srede 17. stoletja do prve svetovne vojne, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za zgodovinske in družbene vede, Razprave X/4, Ljubljana 1976–1977, str. 353–354.

je prišla gospoščina v posest podjetne družine Raspov.[8]

Oče Hansa Ludvika, Hans Seifrid Rasp, cesarski svetnik, deželni upravnik (to je stalni namestnik deželnega glavarja) na Kranjskem ter predsednik urada deželnih poverjenikov na Kranjskem, je umrl eno leto pred sinovo poroko. Hans Ludvik je po njem podedoval gospoščino Dol (Lustthal). Dvorec Rocen (Gallenbüchel) pri Tacnu pod Šmarno goro, manjše imenje pri Laškem na Štajerskem ter gospoščino Jablje (Habach) pa je nasledil mlajši sin Erazem. Rocen je oče kupil leta 1612 od Wolfa Adama Wernegkha, imenje pri Laškem od Hansa Adama Gallenberga, gospoščino Jablje pa je imel v zastavi na račun obresti od 18.000 gld., ki jih je posodil leta 1620 Sebastijanu pl. Lambergu. Nekaj časa je imel v zastavi tudi gospoščino Zaprice (Steinbuchel) pri Kamniku na račun 6.000 gld., ki jih je prav tako posodil pl. Lambergu. Erazem je nato leta 1644 Jablje od Lambergov odkupil. Izgleda, da je obstajal med bratoma spor glede dediščine, ki pa sta ga leta 1634 zgladila. Naslednje leto je Hans Ludvik posodil Erazmu 250 gld., za kar mu je ta omenjeno imenje na Štajerskem najprej zastavil, kasneje pa ga tudi odstopil. Na ta način je prišlo imenje v Laškem v povezavo s Krumperkom. Erazem je leta 1638 težko zbolel. Kot zanimivost naj omenimo, da je v testamentu, ki ga je tedaj sestavil, oprostil svoje podložnike v letu po svoji smrti vseh obveznosti, z izjemo davka in tlake. Glede imenja Rocen pa je posebej naročil, naj ničesar ne odtujijo, marveč naj na podlagi zamenjave hub izboljšujejo posest.[9]

Hans Ludvik je bil oktobra 1625 izvoljen za eno leto za predsednika kranjske deželne in dvorne pravde, kasneje pa je bil kranjski deželni glavni prejemnik ter stanovski poverjenik. Z denarnimi posli se ni ukvarjal v tolikšni meri kot njegov oče, pač pa je kupil dvorec Perovo pri Kamniku ter skupaj z ženo Regino Dorotejo, ki mu je prinesla v zakon Krumperk, zgradil dvorec Veselko (Freyenfeld). Pri Kamniku je dokupil še nekatera zemljišča in dvorec Šutno.[10]

Veselka je bila kmetija ob poti med Gorjušo in Dolenjo vasjo ter je bila podložna župniji Dob. Župnija, s tem pa tudi njeno premoženje, je bilo v lasti ljubljanskega stolnega kapitlja, ki je bil dejanski zemljiški gospod Veselke. Kmetijo sta imela v obliki kupnega prava Hans Martinic in žena Elizabeta in od njuju sta jo leta 1636 Hans Ludvik Rasp in njegova žena Regina Doroteja odkupila. Na nova lastnika so prešle zemljiškogosposke obveznosti, ki so znašale leta 1638 8 gld. 59 krc. na račun davka, velike dajatve (činža) in tlake, 1 gld. 15 krc. na račun kontribucije, 2 stara ovsa, 6 kokoši, 25 jajc ter petelin ob pustu. Da bi bila prosta teh obveznosti, sta stolnemu kapitlju leta 1644 v zameno izročila krumperško kmetijo v Soteski, ki sta jo imela Andrej Bazica in Blaž Pajer skupno. Pred tem pa je Hans Ludvik Rasp leta 1641 sklenil z mestnim zidarjem v Ljubljani Hansem Arklom pogodbo, da bo s svojimi pomočniki na Veselki sezidal dvorec, ki bo 13 sežnjev (t.j. 25,6 m) dolg in 9 sežnjev (17,7 m) širok in znotraj obokan. Za to mu je plačal 220 gld. kranjske deželne veljave, poleg tega pa se še obvezal, da bo dajal zidarjem hrano, zagotovil potrebno tlako ter dal 4 mernike črnega mešanega žita. Arklu je bil izplačan zadnji del dogovorjenega zneska v drugi polovici leta 1642, na podlagi česar je mogoče sklepati na dokončanje del. Ko je Hans Ludvik Rasp 1646 umrl – v oporoki je naročil, da ga pokopljejo v cerkvi sv. Kunigunde na Taboru nad Krumperkom – je Regini Doroteji pripadel užitek dvorca Veselka skupaj z imenji, ki jih je pokojni mož Hans Ludvik kupil od grofov Lanthieri, poleg tega pa tudi pravica do stelje in paše v krum-

8 Majda Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem, Ljubljana 1982, str. 246–247. – Slovenski biografski leksikon, 9. zv., Ljubljana 1960, Rasp.

9 AS 748, fasc. 26, zapuščinska inventarja 22. 8. 1622 in 16. 12. 1666, testament 1. 10. 1638. – Majda Smole, o.d., str. 196, 423–424, 559.

10 AS 748, fasc. 25, 3. 11. 1625. – Majda Smole, o.d., str. 344, 496, 522.

perških gozdovih. Nadalje je dobila vdova v užitek hišo z vrtom, po izbiri v Ljubljani ali Kamniku, ter za vzdrževanje 400 gld. letno. Že prvo leto po moževi smrti se je Regina Doroteja pri Hansu Ulriku Khobergerju za tri leta zadolžila za 3.200 gld., računanih po 15 reparjev ali 60 krajcarjev, na račun obresti pa zastavila dvorec Veselko, razen velikih dajatev, davka, kontribucije in vseh naklad, ki so jih bili dolžni podložniki.[11]

Po smrti Hansa Ludvika Raspa leta 1646 je mlajši sin Hans Avguštin podedoval Krumperk, skupaj z bratoma Erazmom in Wolfom Ditrihom pa tudi Dol. Na podlagi dedne poravnave je prišel Dol v last sinov Hansa Avguština, s čemer je prenehala povezava med Krumperkom in Dolom, ki je obstajala več kot dve desetletji.[12] Razmere na Krumperku pod novim lastnikom so našle svoj odraz v urbarju, ki zajema čas od 1646 do 1681. V primerjavi s stanjem iz začetka tega stoletja se je krajevna razširjenost podložnikov gospoščine na območju Domžal in Lukovice le malo spremenila. V Podgorici Krumperk ni imel več podložnikov, pridobil pa je nekaj podložnikov v treh drugih krajih (Vir, Šentvid pri Lukovici in Vrhpolje). Na območju Domžal in Lukovice je imela gospoščina v tem času skupno 59 podložnikov, ki so posedovali 21 celih hub, 8 polovičnih, 9 domcev, 18 kajž in mlin. Največ domcev je nastalo pri Ihanu, največ kajž na Gorjuši. Dve hubi v Trnjavi pa je imel upravnik poštne postaje v Podpeči, ki je bila na poštni relaciji Ljubljana-Gradec in za katero imamo podatke že od leta 1584 dalje. Območji krumperških podložnikov v Dobrunjah in pri Kolovratu sta doživeli prav tako le neznatne spremembe (v Dobrunjah so bile ena cela in tri polovične hube, na območju Kolovrata se je delila ena cela huba). V urbarju se nadalje omenjajo ribiška huba v Hotiču ob Savi – bila je do nedavnega pusta – ter tri hube na Dolenjskem, v Radovlji pri Klevevžu. Posest gospoščine je bila torej močno raztresena.

Kar zadeva celoto (ne glede na število posameznih enot), ugotavljamo, da se je obseg krumperške gospoščine nekoliko povečal (na območju Domžal in Lukovice računsko od 18 na 27 hub, brez domcev in kajž). Glede same strukture enot pa ugotavljamo, da je prišlo do večje delitve kmetij in do povečanja števila domcev in kajž, kar je našlo svoj odraz tudi v notranji diferenciaciji vaškega prebivalstva.

Pri velikih in malih dajatvah sredi 17. stoletja skoraj ne opažamo sprememb. Podložnik v Hotiču je moral dajati poleg denarja še ribe – od tod ime ribiška huba. Od dolenjskih kmetij je dobivala gospoščina vino, naizmenično 2 oziroma 3 tovore na leto. Pač pa je zemljiško gospod, kjer je bilo mogoče, uvajal oziroma zviševal obveznost tlake. V treh krajih se v urbarju pri imetnikih celih ter polovičnih hub pojavlja tlaka, ki je v prej omenjenem urbarju ni bilo (Trnjava, Brdo, Kolovrat), deloma v obliki nadomestila (v Trnjavi v obliki enega soda cvička). Predvsem pa je gospoščina dosledno zahtevala tlako od novonastalih domcev in kajž in to včasih kar dnevno tlako, včasih pa nekaj deset dni na leto.[13] Zviševanje tlake ugotavljamo pri sosednjih gospoščinah Jablje, Kamnik in Češenik že ob koncu 16. stoletja. Leta 1598 so se namreč podložniki teh gospoščin pritožili deželnemu knezu zaradi neznosne tlake.[14]

Za leto 1646 imamo prvič podrobne podatke o pridelku na graščinskem svetu. Na polju pri gradu so poželi 252, na Viru 210, na Perovem 129 in na Veselki 88 starov žita, pri čemer je bilo od celotne količine žita 1/6 rži, približno toliko pšenice, največ pa ajde, namreč skoro polovico vsega pridelka. Struktura pridelka, ki je bila natanko taka kot pri

---

11 AS 748, fasc. 48, Raspov dvorec Veselka 1636–1690; fasc. 26, testament 2. 6. 1646, zapuščinski inventar 16. 12. 1666. – O denarnih veljavah prim. Vlado Valenčič, o.d., str. 343–350.

12 Majda Smole, o.d., str. 136.

13 AS 748, knjiga 14. – O poštni postaji v Podpeči prim. Majda Žontar, Razvoj poštnega prometa na Gorenjskem do prve svetovne vojne, PTT Arhiv, Muzej PTT pri ZJ PTT, Beograd 1978/1979, str. 90.

14 Ferdo Gestrin, o.d., str. 33–34.

podložnikih in je ostala enaka vse do začetka 19. stoletja, je bila pač odraz takratnega stanja agrarne tehnike. K žitu, ki ga je krumperška gospoščina sama pridelala, je treba prišteti tudi žito, ki ga je dobila na račun desetine (od pšenice, rži, prosa, leče, boba in ovsa) in je znašala 153 starov, to je skoro 2/3 celotnega pridelka na polju pri gradu. Desetino v Mengšu so prepustili oskrbniku. Žito za krušno moko, oves, ječmen in ajdo so predvsem porabili za hrano za hlapce in dekle ter za hrano, ki so jo dajali podložnikom, ko so prihajali na tlako, pa tudi za plačilo dninarjem. Glede pridelka s travnikov pa imamo podatek, da so na Veselki pokosili toliko trave, da so lahko redili 10 do 12 molznih krav ali 4 do 6 konj.[15]

Sredi 17. stoletja so se ponovno vneli hudi spori med Raspi in domžalsko sosesko. Soseska ni imela lastne gmajne kjer bi pasla živino, marveč le reber na zahodni strani vasi, kjer so se pasle svinje. Imeli pa so pravico, da so pasli živino, grabili steljo in sekali les vzhodno od Domžal, na območju, ki je pripadalo Krumperku. Na račun tega je morala vsaka huba – v Domžalah jih je bilo 24 in so pripadale številnim zemljiškim gospodom – opraviti dva dni tlake na Krumperku. Spore, ki so se začeli že v sedemdesetih letih 16. stoletja, so Ravbarji, lastniki Krumperka in soseska za nekaj časa poravnali s sporazumom, ki je bil sklenjen 11. marca 1580 in dosežen s posredovanjem deželnega glavarstva in zemljiških gospodov, ki so imeli podložnike v Domžalah.[16] Domžalčanom pa območje za pašo živine ni zadoščalo in so svoje pravice širili preko dogovorjenih meja, kar je imelo za posledico številne pravde. Spori so se pričali za časa Hansa Ludvika Raspa, ko naj bi Domžalčani sekali v gozdu na hribu Velika ali Zgornja Gorjuša, kjer take pravice niso imeli (1645). Rasp je kaznoval sosesko z rubežem. Ko so Domžalčani naslednje leto ponovno sekali, je vdova Hansa Ludvika (že omenjena Regina Doroteja) v mesecu avgustu dala od hiše do hiše napovedati svojim podložnikom, da se zberejo na gradu Krumperku zaradi tlake. Ko je prišlo tako okoli 50 podložnikov na grad, jim je ukazala, da gredo na hrib Velika Gorjuša, kjer so kmetje iz Domžal smeli grabiti steljo in pasti, ter pokosijo praprot. Ko so v Domžalah to zvedeli, so začeli biti plat zvona ter krumperške podložnike zaničevali in jih s sekirami in kamenjem ter raznim kmečkim orodjem pregnali z Velike Gorjuše.

Leta 1648 se je Raspova ponovno pritoževala na deželno glavarstvo, češ da Domžalčani še vedno sekajo na hribu Velika Gorjuša. V začetku maja tega leta so se ti z ženami in otroci zbrali na Veliki Gorjuši ter sekali kar od kraja, ljudi, ki jih je Raspova poslala, pa pregnali in jih zasramovali. Deželno glavarstvo je prosila, naj ukaže soseski, da povrne škodo, ki da je znašala okoli 600 dukatov v zlatu, prestopnike pa da zapreti. Naslednje leto se je najprej soseska pritoževala na deželno glavarstvo glede krumperške gospe, ki da grozi z rubežem, čeprav ji je bilo to prepovedano. Ko so namreč v tem letu prvič gnali živino na običajnem mestu na pašo, je Raspova opozorila pastirja, naj živino čimprej odžene proč ter da jo bo zarubila, če jo bo še enkrat gnal na pašo. Nato je pisala deželnemu glavarstvu, da je soseska v Domžalah naščuvala vojake, ki so bili tam nastanjeni, da so ji grozili, posebno še vojak z imenom Jurij Altinger in nek padar, češ da se bodo maščevali namesto kmetov. Če je ne bodo kmalu dobili, da bodo zažgali pristavo pri gradu Krumperku, grad pa da bodo oblegali s celo četo. S temi grožnjami je povezovala tudi dogodek, ko je pogorel grajski mlin na Perovem in je bil eden izmed njenih ljudi, ki so tja peljali les, na poti ranjen in je za posledicami umrl. Stvari so se nadalje zaostrovale. Raspova je nek večer v septembru ukazala svojim podložnikom, ki

15 AS 748, fasc. 48, knjiga beležk 1645–1680. – Glede žitnih mer prim. Sergij Vilfan, Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (XVI.–XIX. stoletje), Zgodovinski časopis 8, 1954, 1–4, str. 65–66.

16 Ignacij Voje, o.d., str. 35–39.

so večinoma prišli v dvojnem številu na tlako, da so na 27 njivah, napravljenih v Krumperški gmajni – bile so posejane s prosom, ki je že skoro dozorelo – proso pokosili in ga večinoma z vozovi, ki so stali v bližnjem gozdu, odpeljali domov, kar ga je ostalo, pa pustili za pašo živini. "Žalostno je, da se ravna z ubogimi in od svojih zemljiških gospodov zapuščenimi ljudmi tako neusmiljeno", je zapisala domžalska soseska v pritožbi deželnemu glavarstvu. Od Regine Doroteje Rasp pa je zahteval odškodnino tudi župnik v Mengšu, ker da je na ta način ob žitno desetino, ki mu je pripadala od omenjenih njiv. Utrpel naj bi škode za 900 dukatov. Kot povračilni ukep je soseska zasegla od 18 hub v Domžalah krumperško desetino, ki je bila last gospe Raspove. V letu 1649 je bilo to mogoče le še od prosa in ajde, v naslednjem letu so zasegli celotno desetino in v letu 1651 desetino od pšenice in rži. Žitna desetina enega leta naj bi bila vredna najmanj 60 gld., pri čemer naj bi imelo žito v letu 1649 precej visoko vrednost. Desetina od mladih živali pa naj bi bila vredna najmanj 12 gld.

Hans Avguštin Rasp, ki je prevzel Krumperk za materjo Regino Dorotejo in o kateri je zapisal, da se je branila proti predrznim nasprotnikom kot amazonke, je želel najprej preprečiti, da bi podložniki v gmajni orali, si napravljali njive in senožeti. Trdil je, da mu pripada vse, kar se pridela na njegovi zemlji, sicer pa naj bi imeli Domžalčani pravico do stelje pač zato, ker so služili omenjene dni tlake. Če pa tlake ne bi zahteval, tudi soseska ne bi imela pravice do gmajne. Omenimo naj, da je bila soseska pripravljena dajati oves kot odvetščino. Rasp je v pismu deželnemu glavarstvu svoj srd do domžalske soseske izrazil z besedami: "Berač, ki nima ničesar, ni upravičen s svojim ravnanjem kratiti moje pravice." Spraševal se je, kaj narediti, da bodo pridobljene njive zopet pretvorjene v gmajno; ti kmetje s svojimi ženami in otroki nimajo ničesar za življenje, toda vzdrževati jih ni dolžan. Za sosesko so se tedaj potegnili zemljiški gospodje, ki so imeli podložnike v Domžalah, nakar je leta 1652 deželni glavar ukazal Hansu Avguštinu Raspu, da se vzdrži vseh nasilnih dejanj. Zaradi omenjenih njiv jim je namreč rubil gradbeni les in les za kurjavo. V letih 1659 in 1666 se je soseska ponovno pritožila; pritožbi sta šli do cesarja. Tik pred svojo smrtjo leta 1666 je Rasp končno sklenil z Domžalčani poravnavo in soseski kot odškodnino izplačal 300 srebrnih kron. Komisija, ki jo je imenovalo deželno glavarstvo in so jo sestavljali predvsem bližnji zemljiški gospodje, je naslednje leto soseski potrdila pravice iz leta 1580, tlako zvišala na tri dni letno ter naložila, da na hribu Velika Gorjuša označijo meje z velikimi mejniki. Ker od vdove Hansa Avguština, Johane Rosine Rasp kljub večkratni prošnji soseska ni dobila pisnega sklepa komisije, so se kmetje uprli tlaki ter zahtevali, da se natančno uredijo sporna vprašanja. V pogodbi, ki je bila podpisana leta 1668, so dodali, da morajo podložniki, ki bodo še nadalje na krumperški gmajni delali njive, dajati gospoščini od vsakega obdelanega zemljišča po dve kokoši poleg običajne desetine. Tridnevno tlako so bili dolžni opravljati v času košnje in žetve, od tega dva dni ročne tlake, en dan pa z živino, pri čemer se je štelo podložniku, ki je prišel z vprego, da je odslužil v enem dnevu tlako za tri hube. Da bi preprečili uhajanje soseskine živine preko meje, naj bi skupaj izkopali jarek. Nihče pa naj ne bi pasel svinj v gmajni, ker so rile in s tem povzročale škodo. V naslednjih desetletjih je bilo sporov manj, predvsem pa so se nanašali na pašo svinj na gmajni.[17]

Iz zapuščinskega inventurnega popisa, ki je bil napravljen po smrti Hansa Avguština Raspa (umrl je leta 1666), je razvidno, da dvorec Perovo ni bil več v posesti Raspov, prodal ga je namreč tri leta pred smrtjo Francu Krištofu pl. Hochenwartu, pač pa je ostal pri Krumperku dvorec Veselka. Krumperk je dedoval mlajši sin Hans Ludvik, ki je bil

17 AS 748, fasc. 26, zapuščinski inventar 16. 12. 1666; fasc. 83. – AS 1063, št. 2589, 8. 2. 1668. (Listina vsebuje pečate vseh zemljiških gospodov, ki so imeli podložnike v Domžalah).

leta 1707 povzdignjen v grofovski stan, Veselko pa Hans Jakob, ki jo je nato prodal bratu, lastniku Krumperka za 4.000 gld. (1693). Posebej se navajajo tudi vse desetine, ki so bile v lasti krumperških Raspov, in sicer v Domžalah, na Homcu (to desetino je pridobil Hans Seifrid Rasp), v Dobu in na Dolenjskem pri Slavini v župniji Šentrupert, ki pa so jo tedaj dajali v zakup za 16 gld. letno.[18]

Razvoj zemljiškega gospostva v naslednjem stoletju je privedel do stanja, ki je razvidno iz popisa, napravljenega za potrebe davčne rektifikacije v času Marije Terezije (1750). Tedaj je bila lastnica Krumperka Marija Ana, vdova po Hansu Adamu grofu Raspu, sinu Hansa Ludvika. Hans Adam je umrl v Ljubljani leta 1748 in je bil nekaj časa tudi kranjski stanovski poverjenik. Dominikalna polja pri gradu, na Viru in na Veselki so z okoli 170 mernikov posevka (posevek so računali glede na rž) zavzemala površino, kot so znašala skupno polja 5 do 7 kmetij v okolici. Za stanje tedanje agrarne tehnike je zanimiv podatek, da so sejali na grajskem polju že nekaj detelje, sicer pa so – kot v prejšnjih časih – pridelovali največ rži in pšenice, obojega približno enako. Ker so donos računali na približno trikratno količino posejanega žita, lahko upravičeno domnevamo, da se je v primerjavi s prejšnjim stoletjem skrčil obseg dominikalnih polj. Veliko nazadovanje je opaziti tudi pri živini. Redili so vsega 4 konje, 8 volov, 10 krav in 6 telic. V obsežnem dominikalnem gozdu, ki je segal do Velike Gorjuše na eni in "Rastavca" na drugi strani, so prevladovale smreke, v onem delu, ki je segal do Rače pri Dobu, pa je prevladoval hrastov gozd. Kot že vemo iz sporov med domžalsko sosesko in imetniki Krumperka, so smrekov gozd redno izkoriščali. V obravnavanem popisu se navaja, da so na leto posekali za povprečno 200 velikih voz lesa in nagrabili za okoli 30 voz stelje. Krumperška gospoščina je imela gozdne deleže tudi na območju Kolovrata in Trojan, ki so jih uživali tamošnji podložniki, za kar so morali dajati odvetščino v ovsu. Nadalje je imela še nekaj pašnikov, Na mlaki pri Viru, V produ ob Kamniški Bistrici, "U souzam" pri Brdu, kjer so pasle bližnje soseske. Na Veselki se je skupaj z gospoščinsko pasla tudi živina soseske sv. Kancijana. Soseska iz Gorjuše je smela pasti na ozarah graščinskega polja pri gradu, za kar so morali dajati Krumperku piščanca od vsake hube.

Krumperku sta pripadala še mlin in žaga na Rači v bližini gradu, ki so ju kupili leta 1691, v obravnavanem času pa so ju dajali v zakup za 21 starov črnega mešanega žita, 4 starte soržice in en star prosene kaše. Gospoščina ni imela pravice do lova, pač pa ribolov v Rači (od Laz do izliva v Bistrico sama, navzgor do mlina pri Moravčah pa skupaj z gospoščino Češnjico). Drugi del ribolova so dajali v zakup za 20 gld. Na Savi pri Hotiču pa so nalovili okoli 20 funtov rib na leto. Tudi na Krumperku so imeli ribnike, v katerih so gojili krape. Tako kot druge gospoščine na domžalskem območju je imel tudi Krumperk manjši vinograd na Dolenjskem in sicer na Vinjem vrhu pri Beli cerkvi. Leta 1752 so ocenili za davčne namene njegov povprečni letni pridelek na 36 veder, od katerih je vsako držalo 24 bokalov (1 vedro je merilo 39,60 litra). Desetina od omenjenega vinograda je pripadala ljubljanskim jezuitom ter stiškemu samostanu, gorska pravica pa gospostvu Klevevž.[19]

Glede podložnikov je prišlo do srede 18. stoletja le do malenkostnih sprememb.

---

18 AS 748, fasc. 26, zapuščinski inventar 16. 12. 1666 (omenja se tudi kupni dogovor z dne 22. 5. 1620 za žitno desetino pri Mengšu ter pogodba z dne 6. 7. 1615 za zastavo četrtine žitne desetine pri Mekinjah in Godiču.); fasc. 48 (kupna in menjalna pisma, 24. 7. 1693). – Majda Smole, o.d., str. 344.

19 Slovenski biografski leksikon, 9. zv., Ljubljana 1960, Rasp. – Majda Smole, o.d., str. 246. – Sergij Vilfan, Prispevki z zgodovini mer, str. 56. – AS 748, fasc. 29, pogodba 29. 9. 1691. – AS 174 (Terezijanski kataster za Kranjsko), rektifikacijski domenikalni akti, ljubljansko okrožje, št. 255; Bekantnuss Tabellen, ljubljansko okrožje, št. 255. – O agrarnem gospodarstvu na domžalskem območju prim. Jože Žontar, Domžalsko območje v prvi polovici 19. stoletja, Zbornik občine Domžale, Domžale 1979, str. 97.

Struktura posestnih enot na območju Domžal in Lukovice – 22 celih in 16 polovičnih hub, 30 domcev, 10 kajž in dva mlina – kaže predvsem na nadaljnjo notranjo kolonizacijo in na prevrednotenje kajž v domce, vendar pa do večje drobitve hub ni prišlo. Imenje ob Savi (imenovano tudi županija ali urad ob Savi), ki ga je podedovala žena Hansa Adama Raspa po očetu Wolfgangu Andreju Fürnpfeilu pa je obsegalo 9 celih, 2 tričetrtinski in 5 polovičnih hub, 4 domce in 3 kajže v sedmih krajih (Črnuče, Podboršt, Ježa, Nadgorica, Ježica, Zadobrova, Sostro).[20]

Velike in male dajatve so tudi v obravnavanem času ostale v glavnem iste, spremembe pa so nastale pri tlaki. Pretežno je namreč gospoščina v 17. stoletju uveljavila pravico do dnevne, to je neodmerjene tlake, za kar so podložniki večinoma plačevali denarno nadomestilo, od ene hube do 12 gld. 30 krc. Edino podložniki z območja Kolovrata so še nadalje ostali pri 30 dneh ročne tlake na leto. Trije imetniki domcev iz Vasi (danes Dolenja vas) pri Gorjuši so imeli obveznost dnevne ročne tlake od sv. Jurija do sv. Martina, izven tega časa pa so morali iti na pot, če je bilo potrebno kaj nabaviti, četrti imetnik domca pa je imel obveznost dnevne tlake skozi vse leto.[21] Nekaj podložnikov je moralo zagotavljati namesto tlake plačo graščinskima hlapcema, ki sta skrbela za volove ter kravjemu pastirju. Za to izvemo iz obračuna gospoščinskega upravnika za leto 1789, ko je moral za zadnje mesece tega leta sam izplačati hlapce ter pastirja, ker je ob uvedbi davčne in urbarialne regulacije (ki pa je bila že naslednje leto preklicana) podložnikom prenehala obveza tlake.[22]

Povečanje tlake se je krilo za pravno formulacijo, da je neodmerjena ali dnevna tlaka v deželi običajna. V 17., še bolj pa v 18. stoletju je šlo gospoščinam predvsem za denar in ne za dejanske delovne storitve na domenikalnih zemljiščih. Tudi Raspi v 18. stoletju niso več prebivali na Krumperku, ampak v Ljubljani, upravo gospoščine pa so prepustili uradniku, upravniku. Dominikalni obrat so močno skrčili. Njive na Viru so prodali kmetom, njive na Veselki pa dali v zakup. Upravnik je dajatve in tlako, kolikor se je dalo, zahteval v denarju. Tako so tovorjenje nadomeščali z denarno dajatvijo, desetino od snopov so dajali v zakup, enako tudi pravico do lova ptičev. Odvetščino v obliki ovsa je nadomestila denarna dajatev v višini 6 gld. od hube (na območju Kolovrata in Trojan). Pobirali so pristojbino od voz, ki niso imerli pravico voziti po krumperških cestah. Podložniki iz Gorjuš so morali za pašo živine na ozarah plačevati denarno pristojbino. Upravnik je prodajal vse, kar so pridelali in zredili, da bi ustavrail večji dohodek. Tako je prodajal tudi divje race, ribe ipd.[23]

Krumperško gospoščino so leta 1761 cenili na 40.000 gld. deželne, oz. 34.000 gld. nemške veljave. Hans Adam Rasp je zapustil še hišo v Ljubljani, ki je bila vredna 2.700 gld. nemške veljave, imenje ob Savi ter travnike na Prulah pri Ljubljani v skupni vrednosti 3.720 gld. nemške veljave. Krumperško desetino so cenili na 830 gld. nemške veljave. Dajalo jo je tedaj že omenjenih 18 hub v Domžalah, 9 v Dobu ter 6¼ na Krtini in sicer tako v snopih kot od prirastka živali. V Trnjavi so dajali desetino v zrnju.[24]

Opisano stanje krumperške gospoščine v drugi tretjini 18. stoletja je iz časa pred reformami prosvetljenih vladarjev, ki so vendarle prinesla kmetu določene koristi in

20 AS 174, rektifikacijski domenikalni akti, ljubljansko okrožje, št. 255; Bekantnuss Tabellen, ljubljansko okrožje, št. 255.

21 AS 174, rektifikacijski domenikalni akti, ljubljansko okrožje, št. 255; Bekantnuss Tabellen, ljubljansko okrožje, št. 255.

22 AS 748, fasc. 51, obračun upravnika november 1786 – april 1791.

23 AS 748, fasc. 51, obračun upravnika november 1786 – april 1791; knjiga 37.

24 AS 748, fasc. 26, Ausweis der activa und pasiva nach Absterben des Herrn Hans Adam Grafen von Rasp, 1773.

dvignila njegov položaj. Podlaga so jim bili državni nadzor nad obveznostmi podložnikov, kar je bila ena glavnih nalog novoustanovljenih okrožnih uradov, odprava nevoljništva, prevedba mitnih kmetij v kupne, omejitev tlake in drugo.[25]

S patentom o odpravi nevoljništva (za Kranjsko z dne 13. septembra 1782) je je postal kmet osebno svoboden, smel se je svobodno ženiti, se odseliti s kmetije, smel si je prosto izbirati poklic. S tem sicer ni bilo odpravljeno podložništvo, a je reforma vendarle pomenila delno sprostitev v osebnem pogledu. Še leta 1737 je gospoščina Krumperk zahtevala od mesta Ljubljane, da ji izroči podložnika Jožefa Rešneka in Primoža Hudobivca, ki da sta se nastanila na zemljišču, podložnemu mestu pri tim. "Koscu" v Uhelnikovi hiši, nedaleč od cerkve sv. Petra. Še vedno pa je moral podložnik, ko se je sedaj želel nastaniti na kmetiji drugega zemljiškega gospoda, predložiti odpustnico od dotedanjega zemljiškega gospoda.[26] 2. avgusta 1782 je izšel patent o prevedbi mitnih kmetij v kupne, ki so jih smeli imetniki po svoji volji zastaviti, dati v najem, prodati ali zamenjati. Imetnikom takih kmetij tudi ni bilo treba prositi zemljiško gospostvo za dovoljenje, da se zadolžijo, vendar so smeli to storiti samo do 2/3 vrednosti kmetije. Že doslej so imetniki običajno dedovali mitne kmetije s tem, da je moral novi imetnik ob nastopu plačati primščino. Na Krumperku je primščina znašala 15% cenilne vrednosti kmetije. Gospoščina je od leta 1785 postavljala kot pogoj, da je moral dedič najprej pridobiti kupno pravo, za kar je moral plačati pristojbino, ki je znašala pri celi hubi do 300 gld., šele nato je lahko kmetijo dedoval.[27]

Druge reforme so zadevale obveznosti podložnikov. Ob terezijanski davčni rektifikaciji (1747–1754) so natančno popisali gospoščinske pravice in obveznosti. Pri tlaki so navajali tudi hrano in drugo, kar je podložnik dobival na tlaki ali način obračunavanja nadomestila za to. Leta 1770 se je grof Rasp pritožil na deželno glavarstvo, ker je okrožni urad v knjižicah krumperških podložnikov pri tlaki vpisal "plačuje robotnino", kar naj bi po mnenju nekaterih podložnikov imelo za posledico, kakor da bi bili za vedno oproščeni tlake v naravi. Okrožni urad je moral nato v podložniških knjižicah pri tlaki popraviti "opravlja v naravi ali plačuje robotnino po zahtevi". Ko je robotni patent (za Kranjsko z dne 16. avgusta 1782) določil, da znaša maksimalna obremenitev hube štiri dni tedensko in to dva dni vprežne in dva dni ročne tlake, so v urbarju krumperške gospoščine pri imetnikih hub z dnevno tlako vpisali dva dni vprežne in dva dni ročne tlake na teden.[28] Na osnovi patenta o davčni in urbarialni regulaciji z dne 18. septembra 1789 se naj bi višina vseh podložniških obveznosti – enako kot višina davčnih – določala na osnovi katastrskega dohodka. Podložniki naj bi praviloma vse obveznosti poravnavali v denarju. Zaradi močnega odpora plemstva pa je bil patent takoj po smrti Jožefa II. (1790) preklican.

Nobena reforma pa ni zemljiškim gospostvom odrekla pravice do kmetovih dajatev.

---

25 Sergij Vilfan, Zemljiška gospostva, str. 205–231; Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju, str. 347–353. Pavle Blaznik, Podložniške obveznosti do zemljiškega gospostva, str. 268–276. Vse v: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog II, Ljubljana 1980. – Sergij Vilfan, Die Agrarsozialpolitik von Maria Theresia bis Kudlich, v: Der Bauer Mittel- und Osteuropas im Sozio-ökonomischen Wandel des 18. und 19. Jahrhunderts, Köln-Wien 1973, separat 52 str.

26 AS 748, fasc. 20, 6. 4. 1737; fasc. 75.

27 AS 174, rektificirani domenikalni akti, ljubljansko okrožje, št. 255. – AS 748, fasc. 76, /Protokol kupnopravnih pogodb 1791–1811– nemško/. – ergij AS 748, fasc. 51, obračun upravnika november 1786 – april 1791 (plačilo računa za prevoz obolelega vojaka, ki je bil na vojaški izvršbi, k zdravniku). Vilfan, Žitna zemljišča in njihov gospdarski učinek, Kriza socialnih idej: Britovškov zbornik, Ljubljana 1996, str. 45–52.

28 AS 174, Bekantnuss Tabellen, ljubljansko okrožje, št. 255; rektificirani domenikalni akti, ljubljansko okrožje, št. 255. – AS 7 (Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek), škatla 313.

Za neizpolnjevanje obveznosti je bila še vedno zagrožena kazen po podložniškem patentu z dne 1. septembra 1781. Tudi krumperška gospoščina je še vedno dosledno izterjavala obveznosti od podložnikov, če ni šlo drugače pa z vojaško izvršbo.[29]

Krumperk je imel v tem času pomembno vlogo tudi v sklopu potreb državne uprave kot okrajni komisariat v letih 1792 do 1811, oziroma okrajna gosposka v letih 1814 do 1840. V času francoskih Ilirskih provinc je imela na Krumperku sedež merija (1811–1814). V letih 1785 do 1789 so Krumperku prepustili tudi upravo za 24 svobodnikov iz bližnjih krajev (Nagastrn, Krašnja, Hrib, Lukovica, Obrše, Vrba, Senožeti, Dob, Studenec, Rača, Vir, Mengeš, Domžale ter Dravlje v župniji Šentvid nad Ljubljano), ki jih je do tedaj upravljal stanovski knjigovodja. Šlo je predvsem za pobiranje kontribucije, davka in drugih prispevkov ter za izvajanje sodstva. Gospoščina je poskrbela tudi za novo predpisano organiziranost sodstva za podložnike. Pred patrimonialnim sodiščem kot gospodarskim uradom so se morali začeti vsi postopki v civilnih pravnih zadevah s poskusom poravnave. Nadalje je bil gospodarski urad pristojen za nepravdne zadeve ter vodenje podložniške zemljiške knjige. O civilnih pravnih zadevah, kjer ni bilo mogoče doseči poravnave, pa je odločalo patrimonialno kot krajevno sodišče. Gospodarski urad kot krajevno sodišče je vodil upravnik gospostva, s tem da se je zahtevalo, da je kot vodja krajevnega sodišča imel opravljen predpisani strokovni izpit (po letu 1786). Vsekakor pa so organizacijska določila in spremembe bolj vplivali na sestav in delo patrimonialnih organov kot pa na vsebino patrimonialne oblasti.[30]

Krumperk je ostal v posesti grofov Raspov do leta 1803. Tedaj je Janez Nepomuk umrl brez otrok in je zapustil gospoščino svoji nečakinji Mariji Ani grofici Thurn Valsassina.[31] Thurni so začeli podpirati podjetnost podložnikov, ki se je kazala v slamnikarski domači obrti in je morala biti tedaj že precej razširjena. Spoznali so, da bodo imeli od tega korist tudi sami, če se izboljša gospodarski položaj podložnikov. Skušali so vzbuditi zanimanje podjetnikov za slamnike, ki so jih izdelovali na domžalskem območju. Leta 1806 je Franz pl. Schwind iz Dunaja sporočal grofu Thurnu, da je s posredovanjem ljubljanskega okrožnega glavarja pl. Kreutzberga prejel 4 vzorčne slamnike. "Da bi dosegli naš skupni namen, kako bi podjetnost Vaših podložnikov najbolje podprli, hočemo začeti s tem, kako bi njihove proizvode tako izboljšali, da bi tukaj dobili odjemalce." Nato so sledila navodila, kaj je potrebno pri slamnikih popraviti, da bodo po dunajski modi in v dodatku pisma je dunajski podjetnik še posebej poudaril: "Prosim pa, ne pustite izdelovati nobenih črnih slamnikov." Pismo je vsebovalo še nekaj predlogov o predpripravah, da bi videli, če bo posel stekel in o morebitnem kasnejšem poslovanju.[32]

Krumperk ni bil velika gospoščina, dobro ohranjeni arhiv pa nam omogoča, da na tem primeru dovolj nazorno spoznamo glavne značilnosti v razvoju zemljiškega gospostva v obravnavanih stoletjih. Te pa so bile bolj ali manj skupne pri vseh gospostvih na Kranjskem. Zato lahko preučevanje posameznih primerov bistveno prispeva tudi k poznavanju splošnega razvoja.

---

29 AS 748, fasc. 51, obračun upravnika november 1786 – april 1791 (plačilo računa za prevoz obolelega vojaka, ki je bil na vojaški izvršbi, k zdravniku).

30 Jože Žontar, Nastanek in razvoj upravnih okrajev na Slovenskem do leta 1848, Zgodovinski časopis 34, 1980, 1–2, str. 146. – Janko Polec, Svobodniki na Kranjskem, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 17, 1936, 1–4, str. 67. – Jože Žontar, Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848, Ljubljana 1998, str. 130, 136–137. – AS 748, knjiga 37, Landschaftliche Freysassen so vom Gut Kreutberg 1785–1789 übernommen wurden; fasc. 96, Justiz Klagen Protocol 1. 11. 1785–14. 7. 1808.

31 Majda Smole, o.d., str. 246–247.

32 AS 748, fasc. 44, 19. 11. 1806. – Vlado Valenčič, O slamnikarski domači obrti, Kamniški zbornik 5, 1959, str. 165–175.

MAJDA ŽONTAR

KULTURNA IN TELOVADNA DRUŠTVA NA DOMŽALSKEM OBMOČJU DO PRVE SVETOVNE VOJNE

V času do prve svetovne vojne je nastalo v Domžalah, Mengšu, Moravčah, Dobu, Lukovici, Ihanu in Radomljah okoli trideset društev, ki so dosegla precejšen razvoj, čeprav so nekatera imela le malo članov. Vsa so bila odvisna od požrtvovalnosti in organizacijske zavzetosti posameznikov. Bila so žarišča kulturnega razvoja v najširšem pomenu besede, ne glede na to, če jim je bila kulturna dejavnost osnovni ali le postranski namen. S prireditvami vseh vrst so dvigala precejšen del ljudi iz pasivnosti in zaostalosti. Pomen teh društev pa ni bil samo v njihovi kulturni dejavnosti. Krepila in urjevala so tudi narodno zavest in tako predstavljala važno oporišče narodnostnemu boju. To je bilo še toliko bolj pomembno v Domžalah, kjer je bila večina tamkajšnje slamnikarske industrije v rokah tirolskih podjetnikov, ki so v tovarnah na boljših mestih zaposlovali izključno Nemce. Ti so v Domžalah ustanavljali tudi svoja politična, šolska in kulturna društva.

Ker so bili v domžalskih in mengeških kulturnih društvih včlanjeni tudi slamnikarski in drugi delavci, so ta društva utrjevala tudi njihovo razredno zavest. Idejna in politična diferenciacija, ki se je začela v devetdesetih letih 19. stoletja, se je kazala tudi v delovanju društev, tako da so le-ta postajala tudi opora političnim strankam v boju za privržence in so jih zato tudi na razne načine podpirale.

Bralna društva

Z nastopom ustavne dobe v šestdesetih letih 19. stoletja so bile dane možnosti tudi za ustanavljanje kulturnih društev. Na domžalskem območju so nastajala prva kulturna društva z nekajletno zamudo. Po zgledu bližnjih večjih krajev, zlasti Kamnika, kjer je leta 1868 zaživela narodna čitalnica,[1] so se lotili ustanavljanja čitalnice tudi v Moravčah, ki so najkasneje v začetku stoletja postale trg. V podporo tem prizadevanjem je avgusta 1871 ljubljanski Sokol organiziral izlet v Moravško dolino, kjer so mu domačini priredili pred založkim gradom slovesen sprejem. Pripravljali so že čitalniška pravila in zbirali pristopne izjave ter računali, da se bo vključilo okoli 100 članov. Pri tem si je najbolj prizadeval dekan Toman, vendar iz neznanih vzrokov čitalnica ni zaživela.[2]

Že marca 1873 so ustanovili Slovensko bralno društvo v Mengšu, ki je leta 1876 postal trg in mesec dni kasneje enako društvo v Dobu. Bralna društva, ki so nastajala v trgih in vaseh se niti po kvaliteti niti po številu prireditev niso mogla primerjati s čitalnicami v mestih. Toda tudi v njih so se člani izobraževali ob govorih, recitacijah, petju in igrah v slovenskem jeziku ter s tem utrjevali narodno zavest. Naročeni so bili na različne časopise, prirejali so poučna predavanja in družabne prireditve. Omenjeni

1 Majda Žontar, Delovanje kulturnih društev v Kamniku od šestdesetih let 19. stoleta do prve svetovne vojne, Kamnik 1229–1979, Zbornik razprav simpozija ob 750-letnici mesta, Kamnik 1985, str. 75; prim. tudi Majda Žontar, Kulturna društva na Gorenjskem v letih 1860–1914 (dalje: Majda Žontar, Kulturna društva na Gorenjskem ...), Razstava Gorenjskega muzeja, Kranj 1980, str. 15–70.

2 Novice 1871, št. 35 (30. 8.), str. 285.

bralni društvi sta bili sprva zelo aktivni. V obeh so se zbirali narodno zavedni podeželski veljaki, saj je bil predsednik mengeškega društva graščak Mihael Stare, podpredsednik pa lastnik opekarne Milan Jenčič. V dobsko bralno društvo je zahajala predvsem gospoda z bližnjih gradov Krumperka, Črnela in Čemšenika, uradniki brdskega okrajnega sodišča, tudi pisatelj Janko Kersnik ter učitelji in duhovniki. Kmetov v društvo še niso pritegnili. Že po kratkem času je delovanje obeh društev usahnilo. V Mengšu pa sta kaplan Anton Koblar in učitelj Paternoster leta 1887 Bralno društvo na novo ustanovila, vanj se je takoj vključilo 40 članov.[3]

Obnovitev mengeškega društva sodi v čas, ko je leta 1885 časopis Slovenski narod sprožil široko akcijo za pospešeno ustanavljanje bralnih društev zaradi njihovega velikega pomena za preprosto slovensko ljudstvo. V uvodniku "Snujmo bralna društva" je dopisnik ugotavljal, da obstajajo v nekaterih trgih bralna društva in še celo čitalnice, da pa so po vaseh prava redkost, čeprav jih ne bi smeli pogrešati v nobeni večji župniji. Za njihovo razširjanje bi morali skrbeti predvsem učitelji in duhovniki.[4] V letu 1887 je tudi časopis Slovenec razpravljal o tem, kakšna naj bodo bralna društva in čitalnice. Kritiziral je preveliko število veselic, ki so jih društva prirejala in se zavzemal, naj bi gojila predvsem poučna predavanja in petje. Poudarjal je potrebo, naj bi se v vsaki fari ustanovilo bralno društvo in knjižnica.[5]

Na nadaljnji razvoj čitalnic in bralnih društev so v devetdesetih letih 19. stoletja začele vplivati politične razmere. Do tedaj vsenarodna društva so dobivala bolj ali manj strankarsko obeležje. V mestih, trgih in drugih večjih naseljih, kjer so imeli liberalci glavno oporo in so se oslanjali zlasti na učitelje, uradnike, trgovce in nekatere gostilničarje, so prišle čitalnice in bralna društva pod njihov vpliv.[6] Tako je bilo tudi v Mengšu, kjer se je začel uveljavljati mlajši rod društvenikov, ki se je oprijel liberalnih nazorov. Po odhodu kaplana Antona Koblarja v Šenčur pri Kranju v začetku leta 1888, je društvo pridobilo prostore v Deklevovi gostilni, knjižnico pa so uredili v šoli. Za nadaljnji razvoj in rast društva so bili zaslužni zlasti nadučitelj Lovro Letnar, že omenjeni podjetnik Milan Jenčič in Fran Ropret.[7]

Liberalci so ustanavljali nova bralna društva predvsem kot protiutež katoliškim izobraževalnim društvom in to leta 1893. v Domžalah, 1899. v Radomljah, leta 1903. v Dobu in Moravčah in leta 1905. dramsko društvo na Rovah.[8]

Ustanovitev domžalskega bralnega društva je bila povezana z veliko slavnostjo, ki je prerasla v pravo politično manifestacijo. Udeležila so se je številna narodna društva, Lira iz Kamnika, domžalski in mengeški gasilci, domžalska godba in številni rodoljubi iz Domžal in okolice. Napolnili so veselični prostor pri Jermanu. Društveni predsednik, državni poslanec Josip Kušar, je v svojem govoru poudaril predvsem pomen bralnega društva, "ki naj nemškim naseljencem v Domžalah pokaže visoko narodno zavest domačinov". Poleg Kušarja so imeli največ zaslug za društvo še Jerman, Januš in Kuralt. O dejavnosti tega društva v naslednjih letih skoraj ne najdemo poročil, verjetno je prenehalo obstajati, ker so bralno društvo s pevskim odsekom leta 1906 v Domžalah ponovno osnovali.[9]

---

3 Slovenski narod 1873, 28. 3.; Novice 1873, št. 18 (30. 4.), str. 142; Mengšan (revijo so izdali v proslavo 100 letnice rojstva pisatelje Janeza Trdine ob odkritju spominske plošče na njegovi rojstni hiši) maj 1930, str. 8; Stane Stražar, Kronika Doba, Domžale 1970, str. 228.

4 Slovenski narod 1885, št. 16 (21. 1.).

5 Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928, str. 53.

6 Majda Žontar, Kulturna društva na Gorenjskem, str. 29–30.

7 Mengšan, str. 8.

8 AS (Arhiv Republike Slovenije) 68 (Kraljeva banska uprava, upravni oddelek), register društev.

9 Novice 1893, št. 41 (13. 10), str. 345; Kamničan 1905, 23. 9; 1906, 15. 9., 24. 11.

Na splošno pa Narodno napredna stranka v devetdesetih letih 19. in v začetku 20. stoletja kulturnoprosvetnim društvom ni posvečala večje pozornosti. Opirala se je predvsem na sokolska društva, ki so prišla ob prelomu stoletja pod njen vpliv, in na narodnoobrambno šolsko organizacijo sv. Cirila in Metoda, ki je postala po letu 1907 povsem liberalna. Ta je imela svoje podružnice tudi na Brdu pri Lukovici (1886), Radomljah, Domžalah (1908), Moravčah in Mengšu (1909).[10]

Bralna društva na domžalskem območju so razvila do prve svetovne vojne bolj ali manj bogato dejavnost. Razen običajnih gledaliških, pevskih in družabnih prireditev ter predavanj, so imela proslave tudi ob različnih jubilejih. To so bile večje prireditve, kjer so navadno nastopala vsa bližnja narodna društva, ki so manifestirala politične in narodnostne nazore. Svojo 25. obletnico je 3. avgusta 1913 proslavilo bralno društvo v Mengšu, ki je tako v kulturnem kot družabnem življenju uspešno delovalo.[11]

Predvsem po zaslugi učitelja Janka Tomana je izstopalo bralno društvo v Moravčah, ki je dobilo z dograditvijo Zadružnega doma leta 1911 svoj oder in druge prostore, s tem pa tudi neprimerno boljše možnosti za svoje delovanje. Razen tega je trg poznal že nekaj kulturne tradicije, saj je delovalo tu od leta 1892 samostojno pevsko društvo, za katerega ustanovitev in nadaljnjo rast je bil prav tako zaslužen učitelj Janko Toman. Leta 1906 je prišlo to društvo pod okrilje liberalne stranke in je tesno sodelovalo z bralnim društvom in drugimi narodnimi društvi v kraju in okolici, kar je bilo vidno tudi na veliki pevski prireditvi 20. avgusta 1911, ko je društvo praznovalo dvajsetletnico svojega delovanja.[12]

Na Brdu pri Lukovici, kjer je bil sedež okrajnega sodišča, ni bilo bralnega društva. Njegovo vlogo je tu do neke mere prevzelo pevsko društvo Zarja, ki se v desetletju pred prvo svetovno vojno večkrat omenja v takratnem časopisju. Poleg pevske dejavnosti je namreč imelo na programu tudi dramske in družabne prireditve. 6. januarja 1905 so pripravili večji koncert v proslavo rojstva moravškega rojaka matematika Jurija Vege, ki so se ga udeležili kmetje in inteligenca iz bližnje okolice. Po odhodu animatorja društvenega življenja, pevovodje Oskarja Deva v začetku leta 1905, je delovanje društva sprva zamrlo, a že v naslednjem letu so pod vodstvom režiserja Drolla obnovili predvsem dramsko dejavnost.[13]

Ljudskoizobraževalnemu in narodnoobrambnemu delu med najširšimi sloji prebivalstva so v prvem desetletju prejšnjega stoletja v liberalnem taboru namenili večjo pozornost narodni radikali. S pomočjo akademskega ferialnega društva Prosveta, ki so ga ustanovili leta 1904 v Ljubljani, so si prizadevali, da bi v vseh večjih krajih imeli javne ljudske knjižnice. Že v istem letu so tudi domžalski študentje Avgust Strojanšek, Franc Breceljnik, Ivan Kralj in Ivan Kekelj ustanovili potujočo prosvetno knjižnico. Pod vodstvom knjižničarja Antona Juvana je lepo uspevala in se je vanjo vpisalo večje število bralcev. Čez dve leti (12. 9. 1906) je Prosveta odprla javno ljudsko knjižnico tudi v Radomljah.[14]

---

10 Fran Erjavec, o.d., str. 73, 95; podatke o podružnicah sv. Cirila in Metoda na območju Domžal mi je leta 1990 posredoval dr. Andrej Vovko, za kar se mu najlepše zahvaljujem.

11 Mengšan, str. 8; Slovenski narod 1913, 31. 7.

12 Stane Stražar, Moravška dolina. Življenje pod Limbarsko goro, Moravče 1979, str. 337–340.

13 Slovenski narod 1905, št. 101 (3. 5.); 1906, št. 6 (6. 1.), št. 16 (20. 1.), št. 49 (1. 3.).

14 Fran Erjavec, o.d., str. 95; Franc Bernik, Zgodovina fare Domžale, Kamnik 1923, str. 208; Kamničan 1906, 15. 9.; Domžalec 1935, št. 1 (25. 7.).

Katoliška izobraževalna društva

Katoliški krogi so usmerili v devetdesetih letih 19. stoletja kulturnoprosvetno delovanje najprej med delavstvo. Delavska društva, ki so jih ustanavljali krščanski socialisti naj bi predstavljala protiutež živahnemu delovanju socialne demokracije. S kulturnoprosvetnim delovanjem naj bi odvračala delavce od socialne demokracije, zlasti tiste, ki so šele prihajali s podeželja. Prvi slovenski katoliški shod leta 1892 se je zavzel tudi za vse vrste in oblike katoliškega kulturnoprosvetnega dela, vendar je preteklo še nekaj let, da je prišlo do res sistematičnega dela na tem področju. Krščanska delavska društva so vključevali v Slovensko krščansko socialno zvezo, ki so jo novembra 1897 ustanovili v Ljubljani.[15]

Potrebo po takem društvu so čutili tudi v Domžalah in Mengšu. Domžalske tovarne so že leta 1880 zaposlovale okrog 400 delavcev in delavk, leta 1890 je kraj dobil železniško povezavo. Gospodarski vzpon naj bi dal podlago tudi za kulturni napredek. Glavnemu pobudniku, tamkajšnjemu župniku Francu Berniku, je uspelo leta 1897 ustanoviti Krščansko delavsko podporno društvo, istega leta pa je mengeški kaplan Tomaž Rožnik ustanovil enako društvo še v Mengšu. Poleg delovanja na socialnem področju, je bil namen teh društev, kot je razvidno iz njihovih pravil, pospeševati tudi izobrazbo delavcev. Obe društvi sta vključevali le moške člane, delavce in obrtnike, čeprav je bilo v tovarnah zaposlenih tudi veliko število delavk. Društvi med delavstvom nista naleteli na večji odziv in sta bolj životarili. Med glavnimi vzroki za nedelavnost so navajali pomanjkanje lastnih prostorov.[16]

Katoliška narodna stranka si je prizadevala, da bi dobila med kmečkim prebivalstvom po vaseh in pri drobnem meščanstvu (zlasti obrtnikih) v mestih popoln vpliv tudi na kulturnoprosvetnem področju. Leta 1897 je časopis Slovenec v članku "Česa nam je treba", prvič krepko podčrtal, da je potrebno v vsaki župniji ustanoviti bralno društvo na katoliški podlagi.[17] Pet let kasneje je tudi Slovenski list, glasilo krščanskih socialistov agitiral za ustanavljanje takih društev in pri tem poudaril, da "Slovenci živijo v kritičnem času, ker jih ogrožajo Nemci in Italijani in ker se hkrati tudi bije boj med političnima strankama. Slovenski jezik se bo ohranil le, če ljudstvo ostane pošteno krščansko, le če se ljudstvo gospodarsko okrepi in se otrese tujega kapitala ... Naš čas je čas kulturnega boja, potrebno je tudi na naši strani podvojeno intenzivno delo v cerkvi in izven cerkve v naših društvih. V vsaki fari naj bi se ustanovilo katoliško izobraževalno društvo. S socialnoverskimi predavanji, poukom, zabavami in širjenjem ustreznih knjig in časopisov, ohraniti moramo ljudstvu vero in narodnost."[18]

Katoliška izobraževalna društva so se leta 1902 povezala v Zvezo vseh ljudskoprosvetnih društev na Slovenskem, ki je nastala z reorganizacijo Slovenske krščanske zveze. Krščanski socialisti niso več ustanavljali delavskih društev, težišče svojih prizadevanj pa so prenesli na strokovna društva.[19]

V tem času so začeli množično ustanavljati katoliška izobraževalna društva tudi na domžalskem območju. Navajam jih po časovnem zaporedju nastanka: 1903 v Moravčah, 1904 v Domžalah, 1905 v Ihanu in na Rovah, 1906 v Dobu, 1908 v Radomljah in 1910 v Jaršah in na Homcu.

---

15 Fran Erjavec, o.d., str. 102–119, 150–156; Miroslav Stiplovšek, Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922, Ljubljana 1979, str. 54–56.

16 Franc Bernik, o.d., str. 188–189; Mengšan, str. 8; AS 68, pravila Krščanskega delavskega podpornega društva v Domžalah, 1897.

17 Slovenec 1897, 8. 1.

18 Slovenski list 1902, št. 29 (19. 7.).

19 Fran Erjavec, o.d., str. 154.

Domžalsko društvo je nastalo iz prejšnjega Krščanskega delavskega podpornega društva, ki je imelo le še 26 članov, kar po društvenih pravilih ni več zadoščalo za obstoj društva, saj je bilo za to potrebnih najmanj 30 članov. Novo društvo je tako v imenu kot v društvenih pravilih še vedno poudarjalo tudi svojo vlogo podpornega društva.[20]

V navedenih katoliških izobraževalnih društvih so nastopali kot aktivni voditelji predvsem duhovniki, naslanjali pa so se tudi na inteligenco, čeprav se učitelji v ta društva skorajda niso vključevali. Društva so imela svoje prireditve sprva kar v župniščih ali na prostem, postopoma pa so nekatera začela graditi ljudske ali prosvetne domove. Društveni dom v Domžalah, ki je bil zgrajen po načrtih tesarskega mojstra Franca Ravnikarja, so odprli in blagoslovili 28. avgusta 1910. Slovesnosti se je udeležilo 310 orlov v krojih in okoli 5.000 ljudi iz bližnje in daljnje okolice. Zbranim sta spregovorila deželni poslanec dekan Ivan Lavrenčič in državni poslanec dr. Janez Evangelist Krek. Popoldanski nastop orlov na Müllerjevem travniku, ki so ga priredili za telovadišče, je bila ena največjih orlovskih prireditev v kamniškem okraju. Proslavo so zaključili z veliko vrtno veselico, na kateri sta igrali domžalska in mengeška godba, nastopili pa so tudi pevski zbori iz okoliških krajev. Istega leta je dobilo svoj dom Katoliško izobraževalno društvo v Moravčah. Mengeško društvo pa je v letu 1906 kupilo takratno Ladstätterjevo tovarno in jo deloma preuredilo za svoje potrebe. Septembra 1907 so ob slovesni otvoritvi doma praznovali tudi desetletnico mengeškega društvenega delovanja. Ostala društva pa so se še naprej ubadala z neprimernimi prostori in jih obnavljala. V Ihanu so npr. leta 1913–14 povečali prostore in zgradili oder.[21]

Podobno kot druga kulturnoprosvetna društva, so imela tudi katoliška izobraževalna društva na domžalskem območju pevske zbore, tamburaške orkestre, predvsem pa so bili dejavni ljudski odri, na katerih so se zvrstile številne ljudske igre in igre z versko vsebino. Le redka društva so že v času pred prvo svetovno vojno uprizarjala zahtevnejša dramska dela. Tako so npr. v domža!skem društvu igrali Finžgarjevega Divjega lovca in Našo kri, Jurčič-Steržajeve Tihotapce, Rokovnjače, Domna, Dimeža, Desetega brata, J. Evangelista Kreka Turški križ, Sketovo Miklovo Zalo in druge. Do prve svetovne vojne se je na domžalskem ljudskem odru zvrstilo več kot 50 dramskih prireditev. Omenimo naj, da so igrali tudi igre s samo ženskimi in samo moškimi vlogami. Nadalje so imela društva v svojem programu redna predavanja z različno politično, socialno in versko tematiko, včasih so vključevala tudi gospodarski in gospodinjski pouk. Vsa društva pa so imela knjižnice in so prirejala občasne izlete in družabne prireditve.

Pri delu jim je bila v pomoč Sloveska krščanska socialna zveza, oziroma kasneje Zveza ljudskoprosvetnih društev. Organizirala je letna zborovanja, ki so postala glavna vez med društvi, prirejala predavanja in tečaje za društvene voditelje in objavila tudi Zbirko ljudskih iger. Njen Ljudski oder pa je pomagal podeželskim odrom pri njihovem delovanju.

Najmočnejši sta bili katoliški izobraževalni društvi v Domžalah in Moravčah, ki sta izstopali tako po številu članov (domžalsko društvo je štelo leta 1907 327 članov, moravsko pa leta 1911 241 članov) kot tudi po svoji dejavnostih in številnih prireditvah.[22]

Posebnost domžalskega društva je bil odsek, ki je zastopal interese slamnikarskega delavstva. V njem je imel 22. septembra 1907 domžalski župnik Franc Bernik predavanje o strokovni organiziranosti, ki so se ga udeležili številni slamnikarski delavci. V

---

20 AS 68, pravila Katoliških izobraževalnih društev na območju Domžal; Franc Bernik, o.d., str. 188.

21 Fran Erjavec, o.d., str. 188–195; Mengšan, str. 8; Stane Stražar, Svet pod Taborom, Kronika Ihana, Ihan 1974, str. 137–139; isti, Kronika Doba, Domžale 1970, str. 229–234.

22 Stane Stražar, Moravška dolina, Moravče 1979, str. 341–342; Franc Bernik, o.d., str. ...; prim. tudi Majda Žontar, Kulturna društva na Gorenjskem, str. 44.

tem času je namreč prišlo do večjega nasprotovanja med tovarnarji in domžalskim delavstvom. Rezultat tega predavanja je bila ustanovitev strokovnega odseka, v katerega so se vključili delavci, člani društva. Na podlagi dopolnjenih društvenih pravil je dobil strokovni odsek nalogo, da samostojno razpravlja, razsoja in sklepa o zadevah gmotnega položaja in varstva svojih članov. Najvišji organ strokovnega odseka je bil delavski svet, ki so ga sestavljali zaupniki in zaupnice iz posameznih tovarn. Takoj po ustanovitvi je strokovni odsek začel celo z mezdnim gibanjem in organiziral 30. septembra stavko v Ladstätterjevi in Kurzthalerjevi tovarni. Delavski zaupniki so zagrozili s splošno stavko vsega slamnikarskega delavstva v Domžalah in končno dosegli zvišanje mezd za 10 do 20%. Društvo je zaradi tega odločnega nastopa pridobilo številne nove člane in je ob koncu leta 1907 štelo 372 članov. Zaradi vodenja stavke je hotela oblast društvo razpustiti, vendar je vodstvo dokazalo, da mu društvena pravila tako dejavnost dovoljujejo. Po stavki se je strokovni odsek omejeval le še na posamezna posredovanja pri zadevah svojih članov, novih mezdnih gibanj pa ni več organiziral. Poudariti je treba, da se strokovni odsek ni vključil v Jugoslovansko strokovno zvezo, centralo krščansko-socialnih strokovnih organizacij.[23]

Socialnodemokratska kulturnoprosvetna društva

Socialna demokracija, ki je postala upoštevana sila na političnem prizorišču, se je v devetdesetih letih 19. stoletja tudi organizacijsko okrepila s pomočjo političnih društev in novimi strokovnimi organizacijami. V njihovem okviru se je odvijala tudi kulturno-prosvetna in izobraževalna dejavnost. V stranki pa se je pokazala potreba po organizaciji, ki bi združevala vse izobraževalno in prosvetno delo. V ta namen so leta 1909 ustanovili Splošno delavsko zvezo Vzajemnost, najprej za območje Ljubljane, nato pa je ta lahko ustanavljala svoje podružnice po vsej Kranjski. S tem je bil ustvarjen temelj za sistematično širjenje socialnodemokratske kulturnoprosvetne dejavnosti in hkrati tudi socialistične ideje. Na izrednem občnem zboru Zveze Vzajemnosti 8. decembra 1912 v Ljubljani so v resoluciji poudarili, da je "izobrazba v socialističnem duhu prvi pogoj za uspešni razvoj in akcijsko zmožnost na razrednem stališču temelječih delavskih organizacij.

Socialni demokraciji se na domžalskem območju v času pred prvo svetovno vojno kljub številnemu industrijskemu in obrtnemu delavstvu ni uspelo utrditi. Časopis Zarja je leta 1912 v članku Gorenjci naprej! ugotavljal, da Splošni delavski zvezi Vzajemnosti še ni uspelo ustanoviti podružnic v Domžalah in Mengšu. Kljub prizadevanjem se to tudi kasneje ni uresničilo, ker je bila Vzajemnost aprila 1913 razpuščena. Deželna vlada je namreč izrabila socialnodemokratsko prireditev, na kateri je imel Ivan Cankar predavanje Slovenci in Jugoslovani in je prepovedala Vzajemnost z obrazložitvijo, da je posegla na politično področje in tako prekoračila določila statuta.[24]

Godbe

Poleg društev, ki so izhajala iz neke širše organiziranosti, so delovala še nekatera posamična samostojna društva. Veliko zaslug za rast in širjenje glasbene dejavnosti so imela na Domžalskem predvsem godbena in pevska društva. Poudariti moramo pomen

---

23 Franc Bernik, o.d., str. 235–243; Miroslav Stiplovšek, Strokovne organizacije slamnikarskega delavstva 1907–1922, Zgodovinski časopis 19–20, 1965/66, str. 337–338.

24 Janko Liška, Ustanovitev "Vzajemnosti" 1909, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 14, št. 1–2, Ljubljana 1974, str. 54; Zarja 1912, 24. 6., 1913, 22. 4.

domžalske in mengeške godbe, ki sta začeli delovati že leta 1884, kot prvi podeželski godbi na Kranjskem.

Ustanovitev domžalske godbe je bila pomembna tudi v narodnostnem pomenu. Nastala je kot nasprotje godbi tirolskih priseljencev v Domžalah, ki jo je sestavljalo 6 do 8 godbenikov in je nastopala pod vodstvom Jurija Kröla. Na pobudo učitelja Franca Pfeiferja je v okviru domžalske požarne brambe leta 1884 začela delovati pihalna godba, ki je že naslednje leto prerasla v samostojno društvo. Sprva je bilo vanjo včlanjenih samo 10 godbenikov (Martin, Jakob in Josip Flis, Anton Müller, Franc in Anton Zajec, Karel Flerin, Josip Jezernik, Josip Tönig in Gašper Juvan) iz Domžal, Stoba, Štude in Vira. Prvi kapelnik je bil Franc Pfeifer, nato pa so se do prve svetovne vojne zvrstili še Kamničan Janez Hace (do 1899), Jakob Flis (do 1903), Ivan Pavlin (do 1908), France Šme (do 1913) in Ivan Cerar, vsi iz Domžal. Od leta 1899 dalje je samostojno nastopal tudi godalni oktet. Društvo je v naslednjih letih pridobilo nove godbenike in je ob svoji 25. obletnici, ki so jo svečano proslavili junija 1911, imelo 24 članov. Najmočnejša pa je bila domžalska godba med leti 1912 in 1914, tedaj je štela okoli 40 godbenikov. Vaje in društvene prostore so imeli sprva v beneficiatovem stolpu nekdanjega taborskega obzidja na Goričici, od leta 1888 pa v stari šoli. Godba se je širila in prostori so kmalu postali premajhni, zato so leta 1925 stekle priprave za gradnjo novega doma. Od Vinka Riedla so godbeniki odkupili zemljišče ob kamniški progi, čez štiri leta pa svečano odprli novi Godbeni dom, ki je bil eden prvih takih domov na Slovenskem. Gradnja doma je načeloma potekala brez večjih zapletov, če izvzamemo velike finančne težave, ki so spremljale dograditev. Z denarjem so jim pomagali tudi rojaki iz Amerike.[25]

Isto leto kot v Domžalah so ustanovili tudi godbo v Mengšu. 2. novembra 1884 je 33 članov pripravljalnega odbora objavilo zanimiv oglas, v katerem so naznanili ustanovitev godbenega društva in vabili prebivalce Mengša in okolice naj se včlanijo v društvo in prispevajo svoj delež za kritje dolga za inštrumente. Deželna vlada je potrdila društvena pravila šele tri leta kasneje (1887). Zasluge za godbeno društvo v Mengšu so imeli predvsem društveni meceni Peter Majdič, posestnik in lastnik večjega mlina, Tone, zlasti pa Mihael Stare, lastnika mengeške graščine, v desetletju pred prvo svetovno vojno pa že omenjeni lastnik opekarne Milan Jenčič. Razvoj mengeške godbe v obravnavanem obdobju je povezan predvsem z Bernardom Degischerjem, poštarjem in posestnikom iz Malega Mengša. Bil je pobudnik za ustanovitev godbe in je dal v najem tudi svoje gospodarske prostore za vaje in sestanke. Složno je sodeloval z Matijo Liparjem, ki je znal navdušiti mlade za sodelovanje pri godbi. Že takoj ob ustanovitvi je štela mengeška godba 42 članov. Kot kapelnika moramo omeniti še Franca Degischerja in Petra Liparja, ki je vodil godbo vse do leta 1953.[26]

Obe godbi sta že v letih do prve svetovne vojne nastopali na vseh večjih prireditvah v domačem kraju in po Sloveniji.

Telovadno društvo Sokol

Tako Narodno napredna kot Katoliška narodna (od leta 1905 Slovenska ljudska) stranka sta pripisovali velik pomen društvom, ki so bila v svoji osnovi telovadna. Sokolsko društvo v Domžalah je bilo celo eno vodilnih društev v kraju. Nastalo je v sklopu

---

25 Franc Brojan, Petdeset let domžalske godbe 1884–1934, Domžalec 1934, št. 1 (1. 8. – Nepolitični list v proslavo 50 letnice godbenega društva); M. Č., Ob 70-letnici domžalske godbe (kratek zgodovinski prikaz razvoja), Domžalski vestnik 1954, št. 1 (29. 8.), str. 6–7; 75 let domžalskega godbenega doma, Slamnik 2004, št. 14 (12. 11.), str. 15.

26 Mengšan, str. 7; Tone Ravnikar, 100–letnica mengeške godbe, Mengeš 1984, 26 str.

prizadevanj za nacionalno obrambo Domžal. Na prehodu iz 19. v 20. stoletje se je nemška nacionalna aktivnost močno povečala, kar so občutili tudi v Domžalah, kjer so bili glavni nosilci nemškega pritiska tirolski podjetniki, lastniki tamkajšnje slamnikarske industrije. V tem času so bile Domžale še vas in kljub slamnikarski industriji, močni obrti, razviti društveni dejavnosti ter osnovnem in obrtnem šolstvu so postale trg šele 31. marca 1925.[27]

Načrti za ustanovitev sokolskega društva so obstajali že pred letom 1905. Pobuda je prihajala predvsem iz vrst študentske mladine, ki je pripravljala v večjih krajih na domžalskem območju razne proslave v čast pomembnejših domačinov, shode, gledališke igre in zabave. Posebno vzpodbudo pa je predstavljalo agilno sokolsko društvo v Kamniku, ki je že v prvih mesecih svojega delovanja (ustanovljeno je bilo 3. decembra 1904) razvilo bogato dejavnost.[28]

Ustanovitev Sokola so pospešili dogodki v Domžalah 1. junija 1905. Takrat je namreč nemško pevsko društvo Andreas Hofer proslavilo razvitje društvene zastave. Pridružili so se mu številni Nemci, člani nemških društev Turnverein, Edelweiß in drugih, ki so se pripeljali z vlakom iz Ljubljane, Tržiča, Celja, Beljaka in od drugod. Zavedni Slovenci v Domžalah, ki so čutili, da se nemška nacionalna aktivnost povečuje, so šteli to dejanje za provokacijo. Kot odgovor nanjo so ob istem času pripravili svoj koncert na vrtu gostilne pri Kuharju in nanj povabili kamniško godbo. V noči pred 1. junijem so v okoliških vaseh lepili plakate in pozivali na svojo prireditev. Odzvali so se številni rodoljubi iz Domžal in okolice, največ iz Kamnika. Nemško proslavljanje na vrtu Antona Kleinlecherja je doseglo svoj višek, ko so začeli prepevati nemške pesmi. Takrat je prišlo do demonstracij in vsa slovenska množica na čelu s kamniško godbo je začela prepevati slovenske pesmi. Posredovati je moralo orožništvo, ki je razganjalo slovenske demonstrante in uporabilo celo orožje. Več udeležencev demonstracij so domžalski podjetniki celo odpustili. V naslednjih dneh se je "domžalska komedija" (tako so namreč dogodke poimenovali) odmevno nadaljevala v časopisju, tako slovenskem kot tudi nemškem, dobila pa je svoj epilog na okrajnem glavarstvu v Kamniku.

Do teh protinemških demonstracij v Domžalah je prišlo istega dne, ko je bila za nekaj časa prepovedana ustanovitev Slovenske sokolske zveze in onemogočen sokolski shod na Dunaju.[29]

V naslednjih mesecih sta liberalni glasili Gorenjec in Kamničan pozivali naj se "vsak le količkaj slovensko misleči Domžalec s ponosom vpiše v društvo, ki je za vašo vas in okolico velevažno in takorekoč straža proti nemškemu nasilju, katero ste ravno v zadnjih časih ostro občutili. Le s tem boste dokazali, da ste zares zavedni Slovenci."[30]

Po zaslugi agilnega pripravljalnega odbora, katerega predsednik je bil Andrej Slokar, člani pa Franjo Breceljnik, Avgust Strojanšek in Ivan Kralj, je bil že na dan sv. Štefana 1905 (letos decembra bo minulo torej natanko sto let) ustanovljen domžalski Sokol. Izvolili so društveni odbor, ki so ga sestavljali starosta Andrej Slokar, lesni trgovec iz Domžal, podstarosta Bedrich Polah, pivovarnar iz Mengša, načelnik telovadcev Rado

---

27 Miroslav Stiplovšek, Obsežna predstavitev domžalskih gospodarskih in kulturnih dosežkov v osrednjih časnikih: Velik odmev o razglasitvi Domžal za trg leta 1925, Slamnik 2005, št. 1 (21. 1.), str. 11.

28 Franjo Breceljnik, Kako smo delali za ustanovitev Sokola v Domžalah, Domžalec 1935, št. 1 (25. 7. – list v proslavo 30-letnice sokolskega društva v Domžalah); Majda Žontar, Delovanje kulturnih društev v Kamniku, str. 82.

29 Slovenski narod 1905, št. 124 (30. 5.), 126 (2. 6.); Gorenjec 1905, št. 22 (3. 6.), št. 25 (24. 6.); Matjaž Brojan, Dogodki, ki so pripeljali do ustanovitve Sokola v Domžalah: Sto let Sokolskega društva v Domžalah, Slamnik 2004, št. 14 (12. 11.), str. 15; št. 15 (3. 12.), str. 11.

30 Gorenjec 1905, št. 41 (14. 10); Kamničan 1905, 7. 10.

Breceljnik, sin posestnika iz Domžal, tajnik Kristijan Engelman, nadučitelj, blagajnik Franc Kuhar, posestnik in gostilničar iz Domžal ter odborniki Rado Jelenc, uradnik z Brda, Alojzij Škofic, posestnik in gostilničar iz Šentvida pri Lukovici, Josip Adamič, posestnik in vrvar iz Domžal in Ivan Kralj, pravnik iz Jarš, namestnika pa postala Anton Zalokar, mizarski pomočnik iz Domžal in France Rihtar, posestnik in mlinar iz Štude. Novemu društvu sta zaželela uspešno delo in obljubila podporo zastopnika Sokolske zveze in kamniškega Sokola. Starosta Andrej Slokar je v zahvalnem govoru poudaril delež Bojana Drenika, člana ljubljanskega Sokola, in ocenil, da ima ta največ zaslug za to, da so v Domžalah zmogli ustanoviti svojo sokolsko društvo. Velika, zlasti finančna opora odboru so bili tudi Avgust Strojanšek iz Stoba, Ivan Kekelj iz Trzina in Milan Jenčič iz Mengša. Njihova zasluga je bila, da se je domžalski Sokol v razmeroma kratkem času močno okrepil in pridobil veliko simpatizerjev v Domžalah in okolici. K društvu je takoj pristopilo 128 članov. Domžalski Sokol je zajemal območje do Dolskega na eni in Črnega grabna na drugi strani, v svoje vrste pa je pritegnil člane iz območja Doba in Moravč do Črnega grabna.

Sokol v Domžalah je bil do prve svetovne vojne edino sokolsko društvo na območju Domžal. Šele leta 1919 je po zaslugi podjetnega Milana Jenčiča zaživelo sokolsko društvo v Mengšu, dve leti kasneje pa so dobili sokolske odseke tudi v Moravčah, Dobu in na Brdu pri Lukovici.[31]

Namen sokolskega društva je bil, kot je razvidno iz društvenih pravil, prispevati h krepitvi telesnih in naravnih moči slovenskega ljudstva. Ta namen je doseglo društvo s tem, da je gojilo telovadbo, prirejalo izlete in družabne prireditve, pa tudi s predavanji in izdajanjem publikacij. Za posamezna področja društvenega delovanja so bili predvideni posebni odseki, kot vaditeljski zbor, izobraževalni odsek in drugi.[32]

Kot v drugih sokolskih društvih, je bila tudi pri domžalskem Sokolu telovadba poglavitna in najpomembnejša oblika dela. V času, ko je nastajal domžalski Sokol, je bila redna telovadba v sokolskih društvih že v vseh pogledih sistematično organizirana, po enotnih načelih in po strogo določenem programu. Na podlagi idej Čeha dr. Miroslava Tyrša jo je začrtal dr. Viktor Murnik (1874–1964) načelnik ljubljanskega Sokola, ki se je zavzemal za sistematično, vzgojno naravnano telovadbo, ki naj povezuje sokolska društva v močno skupnost, na kateri naj sloni široko narodno delo. 10. oktobra 1905 so ustanovili Slovensko sokolsko zvezo, h kateri je že naslednje leto kot 21. društvo pristopil tudi domžalski Sokol. Tako je bila ustvarjena podlaga za enotno in množično sokolsko organizacijo na Slovenskem.[33]

Domžalski sokoli so takoj začeli z redno telovadbo in vajami na orodju. Sprva so telovadili štirikrat tedensko pod vodstvom načelnika Franja Breceljnika in odbornika Ivana Kralja. Vso podporo pa je imel domžalski Sokol tudi v kamniškem in ljubljanskem sokolskem društvu. Velike zasluge za razvoj telovadbe v Domžalah so imeli člani ljubljanskega Sokola Bojan Drenik, Kostenapfel in Burgsthaler, ki so prihajali na pomoč v Domžale. Kmalu so vzgojili vrsto dobrih telovadcev, ki so jo sestavljali Lokar, Ložar, Tone Zalokar, Skok, Trojanšek, Janez Gabrič in drugi.

Domžalski sokoli so sodelovali tudi na različnih prireditvah in manifestacijah sokolskih in drugih narodnih društev na domačem terenu, pa tudi na Notranjskem in na

---

31 Ivan Stenovec, O razvoju in napredku Sokolskega društva Domžale; Franjo Breceljnik, o. d., oboje v: Domžalec 1935, št. 1 (25. 7.); Kamničan 1905, 23. 12., 1906, 6. 1., 3. 3; Matjaž Brojan, Izbrali so si geslo: Ne koristi, ne slave!, Slamnik 2004, št. 16 (22. 12.), str. 12.

32 AS 68, Pravila Sokolskega društva Domžale, 1905.

33 Drago Stepišnik, Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem, Ljubljana 1968, str. 95–96; Slovenski narod 1906, št. 28 (5. 2.).

Gorenjskem. Priljubljena oblika društvenega delovanja so postali izleti v okolico Črnega grabna, ki so bili največkrat združeni z javno telovadbo. Z njimi so želeli zbuditi po vaseh med kmečkim prebivalstvom zanimanje za sokolsko idejo.[34]

V pomoč novoustanovljenemu domžalskemu društvu so 15. avgusta 1907 v nacionalno ogroženih Domžalah priredili javni nastop Slovenske sokolske zveze, na katerem je s prostimi vajami nastopilo okoli 100 telovadcev. Namen prireditve je bil podpreti mlado sokolsko društvo in mu pokazati, kako mora delati, da doseže pravi cilj.[35]

Osrednji problem domžalskega Sokola so bili društveni prostori in telovadnica. Sprva so si pomagali z manjšim prostorom, ki je bil namenjen za kegljišče Kuharjeve gostilne. V slabem vremenu pa so imeli v tej gostilni na razpolago večjo sobo, ki pa je bila za telovadbo neprimerna. Zato se je kmalu porodila ideja o gradnji sokolskega doma. Takratni starosta Franc Ravnikar je izdelal načrte za novo stavbo v secesijskem slogu, z deli pa je pričel stavbni mojster Ivan Seršen leta 1909. Zemljišče so kupili od Kuralta na lepem prostoru ob državni cesti. Gradbeni odbor, ki so ga sestavljali podjetni sokolski odborniki iz Domžal in okolice, si je kot glavno nalogo zastavil zbiranje denarja in gradbenega materiala na območju Domžal in širom po Sloveniji. Poziv je naletel na dober odziv. Kamenje za gradnje temeljev je daroval Franc Flerin, posestnik in veletrgovec iz Domžal, večino opeke Milan Jenčič iz Mengša, les pa firma Goljevšček. V pozivu za denarno pomoč, ki ga je objavil časopis Gorenjec oktobra 1909, so zapisali: "Gradnja sokolskega doma pomeni boj za obstanek slovenstva v Domžalah. Nemci imajo namreč že vso oblast v svojih rokah. Po drugi strani pa segajo tudi klerikalci po lepih Domžalah, gradijo si svoj društveni dom". Kljub temu pa so morali najeti posojilo pri Mestni hranilnici v Kamniku. Kot poroki zanj so se podpisali najbolj zagreti graditelji Slokar, Kuhar in Jenčič. Na ta način je dobil domžalski Sokol, kot eno redkih sokolskih društev na Kranjskem, svoj lastni Sokolski dom in letno telovadišče ob njem. 8. avgusta 1911 so dom ob navzočnosti velikega števila sokolov in okoliških prebivalcev slovesno odprli.[36]

Otvoritev Sokolskega doma, ki je bila za Domžale izjemen dosežek, so združili z večjim sokolskim zletom. Udeležila se ga je celotna ljubljanska sokolska župa in številni sokoli s Štajerske, Krasa, Gorenjske in Dolenjske. V sprevodu po Domžalah je nastopilo okoli 500 sokolov v krojih. Zveza sokolskih društev je utemeljevala svoj zlet v Domžalah z naslednjim: "Z ozirom na nemške Tirolce, ki gradijo nove tovarne, kupujejo posestva, gradijo nemške šole, in močan pritisk klerikalnih organizacij, se je Zvezni odbor odločil, da bodo priredile ljubljanska in bližnje sokolske župe zlet v Domžale". Starosta Sokolske zveze Ivan Oražen in deželni poslanec dr. Karel Triller sta v svojih govorih poudarjala pomen novega sokolskega doma za Domžale in za sokolsko gibanje sploh.

Na popoldanskem javnem telovadnem nastopu, ki ga je vodil načelnik Zveze sokolskih društev Viktor Murnik, so nastopili naraščajniki, telovadke iz Ljubljane in Kranja ter vrsta ljubljanskih telovadcev. Posebno učinkovite so bile proste vaje, ki jih je izvajalo 150 sokolov. Tako po številu udeležencev kot po kakovosti telovadbe je bila to ena največjih sokolskih prireditev v Domžalah v obravnavanem času.[37]

---

34 Franjo Breceljnik, o.d.; Ivan Stenovec, o.d.

35 Kamničan 1907, 10. 8.

36 Ivan Stenovec, o.d.; Gorenjec 1909, 6. 2., 23. 10; Matjaž Brojan, Kako so gradili domžalski sokolski dom: 100 let domžalskega Sokola, Slamnik 2005, št. 2 (11. 2.), str. 7; isti, V hudih finančnih težavah: Kako poplačati finančne obveznosti gradnje doma ... (dalje: Matjaž Brojan: v hudih finančnih težavah ...), Slamnik 2005, št. 4 (12. 3.), str. 13.

37 Slovenski narod 1911, št. 177 (3. 8.), št. 180 (7. 8.); Sokolski vestnik 2, 1911, št. 1, str. 13–14, št. 3, str. 47.

Sokolski dom je omogočal najrazličnejše proslave in prireditve vsem narodnim društvom in je postal središče narodnostnega delovanja v Domžalah in okolici. Izgradnja doma in telovadišča je stala okoli 80.000 kron. Zapadle denarne obveznosti so predstavljale veliko breme za društvo. Da dolgovi ne bi vplivali na njegovo delovanje, so leta 1912 ustanovili Društvo za zgradbo in vzdrževanje Sokolskega doma v Domžalah in nanj prenesli vse finančne obveznosti. Njegovi člani Andrej Slokar, Franc Kuhar, Milan Jenčič. Franc Ravnikar in Franc Majzel so so kot poroki obvezali, da bodo izplačali društveni dolg. Organizirali so nabiralno akcijo, ki pa ni naletela na večji odmev. Tako se je znašlo društvo v velikih finančnih težavah, ki so jih uspeli rešiti šele v jeseni 1920.[38]

S pridobitvijo Sokolskega doma se je začelo novo, uspešno obdobje v razvoju in delovanju domžalskega Sokola. Sokolska organizacija je bila pod liberalnim vplivom, vendar v domžalskem društvu sprva še ni prilo do ostrejše politične diferenciacije. Šele z nastankom orlovskih telovadnih odsekov v Domžalah in okolici leta 1909, so se odnosi začeli zaostrovati.

Starosta društva je bil do srede leta 1913 Franc Ravnikar, po njegovi preselitvi v Ljubljano pa Andrej Slokar. Za uspehe, ki jih je imel Sokol na telovadnem področju, pa imajo zasluge predvsem načelnik Fran Majzelj, ki je pet let vodil telovadce in je bil izredno sposoben organizator, mednarodno uveljavljeni telovadec Vinko Rabič in po njegovem odhodu leta 1913, Jože Gašperlin. Število članov Sokola se je leta 1911 precej zmanjšalo, društvo je tedaj štelo le še 84 članov. Zato so si prizadevali pridobiti predvsem mladino, ki so jo navduševali za sokolstvo in jo seznanjali s potrebami, ki jih je imel Sokol v Domžalah.[39]

Težišče delovanja so bili tudi v zadnjih petih letih pred prvo svetovno vojno javni telovadni nastopi, združeni z veselicami in izleti. Živahni so postali stiki z Moravčami. Posamezni domžalski sokoli so se udeležili vsesokolskega zleta v Pragi leta 1913.

Pomembna je bila tudi kulturna dejavnost domžalskih sokolov. V okviru društva je deloval tamburaški orkester Zvonček, ki je nastopal na vseh sokolskih prireditvah. Prirejali so predavanja in tako izobraževali svoje člane, občasno pa je tudi dramski odsek uprizarjal enodejanke in šaljive igre.

Sokoli so gojili tudi družabno življenje, kar je razvidno iz ohranjenih vabil na silvestrovanja, maškarade, vrtne veselice. Vse te prireditve so bile dobro obiskane. Poleg Domžalčanov in Stobljanov so se jih udeleževali meščani iz Ljubljane, kmetje iz Ihana, Moravč, Vira, Doba, Brda pri Lukovici ter v velikem številu tudi Mengšani. Leta 1913 so sokoli poživili tudi dejavnost podružnice sv. Cirila in Metoda v Domžalah. Prireditve so imele največkrat namen, da zberejo sredstva za urejanje prostorov, nabavo telovadnega orodja in drugo.[40]

V začetku svetovne vojne je prišlo do razpustitve vseh sokolskih društev. Skoraj vsi najaktivnejši in najbolj prizadevni člani v domžalskem Sokolu so bili mobilizirani. V domu so nastanili vojaštvo, v zadnjih mesecih vojne pa je bila v njem vojaška bolnišnica. Dom je v tem času zelo trpel, uničena in poškodovana je bila dragocena oprema in telovadno orodje.[41]

---

38 Ivan Stenovec, o.d.; Franc Bernik, o.d., str. 206.

39 Gorenjec 1909, 20. 2.; Slovenski narod 1913, 25. 4.

40 Slovenski narod 1908, 14. 5., 1911, 27. 2, 8. 3., 1912, 23. 2.; Ivan Stenovec, od. d.

41 Matjaž Brojan, V hudih finančnih težavah ...

Telovadni odsek Orel

Enako kot pri kulturnih društvih, je prišlo do klerikalno-liberalne ločitve tudi na področju telovadbe. Proti Sokolu je dr. Janez Evangelist Krek ustanovil Orla. Zamisel o krščanski telovadni organizaciji je dobila potrditev na letnem zborovanju Slovenske krščanske socialne zveze 3. in 4. septembra 1905 v Mariboru, kjer so sklenili, da bodo začeli z organizacijo telovadnih odsekov. Tako so nastajala orlovska društva, toda že leta 1907 je strankino vodstvo sprejelo sklep o organiziranosti Orla v obliki odsekov katoliških izobraževalnih društev. Še v istem letu so ustanovili Zvezo telovadnih odsekov v okviru Slovenske krščanske socialne zveze. Število orlovskih odsekov je začelo naglo naraščati.

Za nadaljnji razvoj orlovske telovadne organizacije je bilo pomembno letno zborovanje Slovenske krščansko-socialne zveze v Škofji Loki 26. in 27. julija 1908. Na njem so sprejeli stališče, ki je izoblikovalo dokončni značaj organizacije. Orlovstvo ne sme biti izključno telovadna, temveč splošna kulturna organizacija slovenske krščanske mladine. Pri tem so šteli telovadbo samo kot eno izmed oblik izobraževalnega dela.[42]

Med prvimi so leta 1909 ustanovili orlovska odseka v Mengšu in Domžalah. Predsednik domžalskega odseka je postal gostilničar Anton Müller ml. (leta 1910 pa Janez Kopač), načelnik pa učitelj Franc Kuhar. Na ustanovnem občnem zboru 28. novembra v dvorani župnišča je zbrane pozdravil zastopnik Zveze Orlov Ivan Podlesnik, ki je v svojem govoru poudaril pomen in potrebo ustanovitve odseka. Takoj je pristopilo 30 članov. V organizacijskem smislu se je odsek včlanil v kamniško orlovsko okrožje in v Zvezo telovadnih odsekov Orlov v Ljubljani. Sprva so telovadili v prostorih Strojne zadruge, nato pa so dobili svoje prostore v novem Društvenem domu.[43]

V letih 1909 do 1912 so dobila tudi ostala katoliška izobraževalna društva na Domžalskem svoje orlovske odseke:[44]

Odsek	Število članov	Število telovadcev
Domžale	37	15
Mengeš	24	15
Ihan	18	16
Moravče	40	24
Homec	30	8
Radomlje	25	12
Skupaj	174	90

Orli so prirejali javno telovadbo, imeli pa so tudi okrožne in vseorlovske zlete. Pomembnejša sta bila okrožna orlovska zleta v Domžalah 2. julija 1911 pod vodstvom Aleksandra Jeločnika, kar je bila generalka za mladinski shod v Ljubljani, in naslednje leto v Moravčah, kjer je nastopilo nad 200 orlov kamniškega okrožja. Na obletnico blagoslovitve Društvenega doma je bila 27. avgusta 1911 v Domžalah velika slavnost Slovenske dijaške zveze in katoliških abiturientov. Tudi v kasnejših letih so sledile večje orlovske prireditve, tako npr. 8. septembra 1912 javna orlovska telovadba v Društvenem domu v Domžalah.[45]

---

42 Fran Erjavec, o.d., str. 157, 311.

43 ZAL (Zgodovinski arhiv Ljubljana) DOM 66 (Telovadni odsek Orla Domžale), a.e. 1.

44 Mladost 1909, št. 7, str. 59, 1912, št. 21–22, str. 167.

45 ZAL DOM 66, a.e. 1.

Delovanje orlovskih telovadnih odsekov lahko v mnogočem vzporejamo s sokolskim. Vendar je potrebno pri tem poudariti, da je bila sokolska telovadba na višji ravni kot orlovska. Pri Sokolu je bila telovadba namreč osnovni cilj organizacije, orlovska telovadba pa je bila samo ena izmed načinov, s katerimi so izobraževalna društva vzgajala svoje članstvo.

Orli so imeli večino svojih organizacij po vaseh. Za razliko od Domžal so imeli težave s prostori za telovadbo, s telovadnim orodjem in vaditeljskim kadrom. Vodstvo odsekov je bilo največkrat v rokah kaplanov in župnikov. Nekateri orlovski odseki so poleg telovadnih pripravljali tudi razne kulturne prireditve. Uprizarjali so ljudske igre in imeli predavanja. To je bilo posebno značilno za domžalskega Orla, kjer je bil dejaven tudi društveni orkester, ki je nastopal pod vodstvom Antona Dolinarja. Orli so nastopali v krojih tudi ob cerkvenih praznikih, prirejali izlete in družabne prireditve ter sodelovali na prireditvah drugih orlovskih društev.)

V letih prve svetovne vojne so odseki prenehali z delom, ker so bili skoraj vsi člani vpoklicani k vojakom, domžalsko telovadnico pa je zasedlo vojaštvo.[46]

46 ZAL, DOM 66, a.e. 1.

OLGA JANŠA ZORN

AGRARNA REFORMA NA VELEPOSESTVU JABLJE

Veleposestvo Jablje prav gotovo ni spadalo med največja veleposestva na slovenskem ozemlju v času prve Jugoslavije, vendar pa je bilo med tistimi 208 veleposestvi, ki jih je zadela agrarna reforma. Čeprav je bil delež zemlje jabeljskega veleposestva, ki je po agrarni reformi bila razdeljena, razmeroma majhen, pa je vendar zanimiv potek agrarnoreformnih prizadevanj, vloga občinskih in okrožnih agrarnih odborov ter njihovo delovanje in ne nazadnje tudi prizadevanje in reakcije agrarnih interesentov.

Kot je znano, so nekdanji fevdalci na Slovenskem tudi po zemljiški odvezi ostali lastniki ogromnih zemljiških kompleksov. Ob koncu 19. stoletja je za naše dežele značilno na eni strani kopičenje zemlje v rokah velikih kmetov in veleposesti, medtem ko se posest zadolženih srednjih in malih kmetov še naprej drobi. Najboljša obdelovalna zemlja je bila v rokah veleposestnikov, veliko kmetov jo je jemalo v zakup, ali pa so se preživljali z delam na veleposestniški zemlji.

Veleposestvo Jablje v tem pogledu ni bilo nobena izjema. 12. marca 1920 je bila v časopisu "Jugoslavija" objavljena notica, iz katere je razvidno, da baronica Lichtenberg le občasno biva, na graščini in da ima v Ljubljani 4-sobno stanovanje, tudi sicer jo v tem časopisu napadajo, češ da ima nemškega oskrbnika (Riedla); tega je kasneje zamenjal (junija 1920) Josip Zdovc. Dalje jo napadajo, da slabo ravna s svojimi ljudmi, zlasti še z gozdarjevo vdovo, katere mož je bil 42 let njen uslužbenec itd.

Iz arhivskih podatkov posnemamo, da je imelo veleposestvo Jablje, last družine Lichtenberg, 27. februarja 1919 po katastru ter po kulturah in površinah naslednje izmere:

njive	45,0783 ha
travniki	63,6594 ha
vrtovi	2,2753 ha
Skupaj	111,0135 ha
pašniki	3,9946 ha
gozd	138,7961 ha
stavbišča	1,0389 ha
Skupaj	254,8431 ha[1]

Veliko revolucionarno vrenje ob koncu prve svetovne vojne je tudi pri nas prisililo vladne kroge, da so pričeli obljubljati agrarno reformo. Poleg težkih socialnih razmer so zanjo govorili tudi politični in nacionalni razlogi. Na Slovenskem, kjer je bilo veliko veleposesti v rokah tujcev, bi agrarna reforma pomenila, da bodo zemljo končno dobili slovenski kmetje.[2]

O agrarni reformi se je veliko govorilo v letih 1919 in 1920. Važen pravni akt so bile Predhodne odredbe za pripravo agrarne reforme datirane s 25. februarjem 1919;[3] za nadaljnji razvoj pa je pomembna zlasti uredba o prepovedi odsvojitve in obremenitve

1 Zgodovinski arhiv Ljubljana (dalje: ZAL, Lju ...), občina Kamnik, fasc. 193.

2 Albin Prepuluh, Agrarna reforma naš veliki socialni problem. Ljubljana 1933, str. 9.

3 Splošno o agrarni reformi glej Olga Janša, Agrarna reforma v Sloveniji med obema vojnama (dalje: Olga Janša, Agrarna reforma ...). Zgodovinski časopis 18, 1964, str. 173–189.

(21. marec 1919), ki je bolj natančno določala, kaj je veleposest. Določena sta bila tudi dva maksimuma, za Slovenijo je veljalo, da lahko veleposestnik obdrži 75 ha obdelovalne zemlje in 200 ha zemlje sploh.

V prvi fazi izvajanja agrarne reforme so morale veleposestniške uprave na podlagi odredbe glavnega poverjenika ministrstva za agrarno reformo v Sloveniji z dne 13. septembra 1919 skleniti z agrarnimi interesenti za eno leto zakupne pogodbe. Ohranjeni "Popis malokmetijskih družin z ozirom na obseg njihovih posestev na osnovi naredbe ministra za agrarno reformo z dne 10. aprila 1919 št. 1109" kaže, da je bilo npr. v katastrski občini Mekinje 37 agrarnih interesentov, ki so skupno želeli dobiti od jabeljskega veleposestva 25 oralov (johov) tj. 14,375 ha zemlje. To so bile družine, ki same niso imele zemlje, oziroma so jo od veleposestnikov Lichtenberg imele v zakupu (nekateri želijo da se jim ta zakup po agrarni reformi dodeli).[4] Žal za občini Loka in Trzin, kjer se je tudi razprostiralo jabeljsko veleposestvo, teh podatkov nisem našla, verjetno pa je bila situacija podobna.

V zvezi z izvajanjem agrarne reforme je bila izdana 4. febr. 1920 naredba ministra za agrarno reformo[5] (dr. H. Krizmana) s katero se ustanavlja agrarno zastopstvo za pripravo agrarne reforme v Sloveniji v smislu predhodnih odredb z dne 25. februarja 1919 in ministrske naredbe z dne 12. aprila 1919. Po njej bi pri izvedbi agrarne reforme v Sloveniji sodelovali kot posvetovalni organ agrarni odbori z mandatno dobo 1 leta, in sicer:

1. občinski agrarni odbori;
2. okrožni agrarni odbori (Ljubljana, Maribor, Murska Sobota);
3. deželni agrarni odbor, ki se izvoli za vse območje Slovenije.

Služba odbornikov je bila častna, kasneje jim je bil mandat podaljšan do leta 1924, nato so bile ponovne volitve, 1928 in 1929 so že delovali, od leta 1930 pa občinskih in okrožnih agrarnih odborov ni več, marveč opravlja funkcijo bivšega občinskega agrarnega odbora Mekinje županstvo občine Mekinje, funkcijo okrožnega agrarnega urada pa agrarni referat pri sreskem načelstvu Ljubljena.

Pravice občinskih agrarnih odborov so bile (po naredbi z dne 4. februarja 1920):

1. da predlagajo, koliko veleposestniške zemlje, kje in za kolikšno zakupnino naj se dá v zakup tistim družinam, ki so za to upravičene; koliko drv za kurjavo, stavbnega lesa in stelje naj dobe upravičene družine iz veleposestniških gozdov; katere skupne naprave v melioracijske in druge namene naj se napravijo ali vzdržujejo na veleposestniških zemljiščih;
2. da zbirajo material, potreben za izvedbo agrarne reforme, zlasti o tem, koliko je v občini oseb in družin, ki se ukvarjajo z obdelovanjem zemlje, pa je nimajo dovolj, da bi mogle ob njej živeti ter se zato žele izseliti v drug del države itd,

Okrožni agrarni odbori predlagajo:

1. koliko zemlje in v kakšni kulturi se odkaže od veleposestniške zemlje v zakup vsaki izmed občin določenega okrožja in koliko znaša zakupnina;
2. kje se odkaže vsaki občini kurivo, stavbni les in stelja in za kakšno odškodnino;
3. kako naj se razsodijo spori med posameznimi občinami v okrožju, ki se tičejo užitkov iz veleposestev v smislu predhodnih odredb.

Naloga deželnega agrarnega odbora pa naj bi bila:

1. da predlaga, koliko zemljišč veleposestev in katera je treba ohraniti za javne namene (za kmetijske šole, vzorna posestva ipd.);

---

4 ZAL, Lju, občina Kamnik, fasc. 193.

5 Uradni list, 1920, št. 26, str. 107.

2. da daje mnenja o zakonskih in naredbenih načrtih, zadevajočih agrarno reformo, ter predlaga potrebne ukrepe in odredbe.

§ 5 omenjene naredbe posebej govori o volitvah občinskih agrarnih odborov. Najkasneje 14 dni po razglasitvi naredbe so morali občinski uradi izdelati imenik vseh glavarjev družin, ki žive od obdelovalne zemlje (tudi kmetijski delavci in hlapci, če imajo svojo družino). Kdor je vpisan v imenik, lahko voli in je lahko izvoljen. Pravico do volitve so imele tudi vse polnoletne ženske, ki so bile vpisane v imenik, če so vodile svoje gospodarstvo kot samostojne gospodarice.

Ena izmed prvih nalog novega občinskega agrarnega odbora je bila, da pregleda popis družin v občini. Če popisi niso bili natančni, jih je moral napraviti agrarni odbor, in sicer vpisati vanje:

– ime, priimek in bivališče predstavnika družine;
– število članov družine po starosti (posebej nad 14 let in pod 14 let);
– število živine (posebej govedi, konj, svinj, ovac);
– število poslopij (hiše, hlev itd.);
– katastrske občine, kjer je zemlja;
– površino posameznih vrst zemljišča;
– koliko zemlje bi družina še mogla obdelovati.

Občinski agrarni odbori so volili okrožni agrarni odbor; deželni agrarni odbor pa so sestavljali vsi predsedniki okrožnih odborov. Dopisovanja med okrožnim agrarnim uradom in občinskimi agrarnimi odbori je bilo veliko, včasih tudi kar ostro. Leta 1927 je npr. šef okrožnega agrarnega urada Brnčič poslal okrožnico občinskim odborom, kjer poudarja, da morajo občinski agrarni odbori vsak svoj sklep, ki mora biti utemeljen, predložiti okrožnemu agrarnemu uradu v Ljubljani, ki je edini upravičen, da ga po temeljiti presoji na podlagi obstoječih zakonov in naredb potrdi ali zavrne. Dalje je rečeno: "Strogo prepovedujem občinskim agrarnim odborom, da izvršijo v bodoče samolastno katerikoli sklep, brez da bi ga predhodno predložili okrožnemu agrarnemu uradu v potrditev".

Za naš prikaz je nadalje pomembna uredba z dne 3. septembra 1920 (20. maja 1922 razglašena za zakon), kako je zemljišča veleposestev dajati v štiriletni zakup.[6] Uredba pravi, da traja 4-letni zakup od 1. oktobra 1920 do 30. septembra 1924. Ta rok se lahko podaljša, dokler zemljišče po zakoniti poti ne preide v last zakupnikov. § 2 pa naglaša: "Namen dajanja v 4-letni zakup je ta, da se do končne ureditve agrarne reforme ustalijo posestne razmere veleposestnikov in siromašnih poljedelcev kot začasnih zakupnikov in da se tako enim kot drugim da možnost za racionalno delo."

Za zakup so prišla v poštev le zemljišča, vpisana v posestnih listih kot njive, travniki in pašniki (§ 3), medtem ko druga obdelovalna zemlja (vinogradi, sadovnjaki in vrtovi) ni bila predmet agrarnega zakupa. O gozdovih pa ta uredba še ni govorila.

Pri razdeljevanju zemlje naj bi postopali tako, da bi prvi dobili zemljo v zakup poljedelci najbližjih vasi; nobena družina naj bi ne dobila več kot toliko, da bi z lastno zemljo vred imela 10 oralov obdelovalne zemlje (5,75 ha). Če ima družina več kot 10 članov, ki žive v skupnem gospodinjstvu, sme priti 1 oral na vsakega člana. Važno je tudi določilo, da se pašniki podeljujejo v celoti poljedelcem okoliških vasi (§ 5). Potem je tu še poseben člen o dobrovoljcih; kot agrarni subjekt pa se pojavljajo še vaški obrtniki, ki so se tudi dotlej ukvarjali s poljedelstvom, ker od obrti niso mogli živeti.

Veliko nejasnosti in dopisovanja je bilo v zvezi s plačevanjem zakupnine. Omenjena uredba je namreč določala, da se zakupnina plačuje vnaprej, s prvo zakupnino pa se

---

6 Uredba je bila razglašena v Službenih novinah Kraljevine SHS št. 204 dne 16. IX. 1920, v Uradnem listu deželne vlade za Slovenijo pa 20. IX. 1920, št. 343.

plača za stroške merjenja 30 din za vsak oral. Letna zakupnina je znašala za njive 8-kratni, za travnike pa 10-kratni čisti katastrski dohodek. Državni davek, občinsko naklado in druge javne davščine, ki obremenjujejo zemljo dano v zakup, plačuje dosedanji lastnik. Če zakupnik umre, preide zakup na naslednike, če so sposobni izpolnjevati obveznosti zakupa.

Odločbe o oddajanju zemljišča v zakup izrekajo okrožni agrarni uradi, prav tako tudi odločbe o razdelitvi zemlje med posamezne interesente. Podzakup ni bil dovoljen, prav tako je bilo prepovedano menjavanje kultur (njiv, travnikov in pašnikov) in sekanje gozdov.

Postopek dajanja v 4-letni zakup se je nekoliko zavlekel. Zaradi enotne izvedbe 4-letne zakupodaje je okrožni agrarni urad v Ljubljani 25. januarja 1921 razposlal okrožnico občinskim agrarnim odborom, v kateri je naročal, da mora občinski agrarni odbor razposlati veleposestvom tiskovino "Seznam za štiriletno zakupodajo razpoložljivega poljedelskega zemljišča". Tako je bila uprava veleposestva Jablje dolžna izpolnjeni seznam čimprej vrniti in na podlagi teh podatkov so potem občinski agrarni odbori sestavili imenik štiriletnih zakupnikov poljedelskih zemljišč. Zakupnike so vpisali tako, da so prišli na prvo mesto najpotrebnejši. Pri vsakem je bilo treba pod opombe vpisati skupno vsoto letnih davkov. Najkasneje do 1. marca 1921 so morali te sezname poslati okrožnemu agrarnemu uradu v Ljubljani v odobritev. V okrožnici je posebej poudarjeno, da občinski agrarni odbori ne morejo odbirati niti razdeljevati veleposestniške zemlje, morejo samo predlagati, ne pa odločati.[7]

V zvezi s 4-letnim zakupom so imeli tako občinski kot okrožni agrarni odbori veliko dela. Prošnje posameznikov so kar deževale, dostikrat so bile odločitve težavne, pa tudi delo odborov ni bilo vedno najboljše.

Pritožbe posameznikov in občinskih agrarnih odborov gredo predvsem na račun tega, ker je veleposestvo Jablje že dotlej dajalo veliko zemlje, zlasti travnikov, v zakup in so posamezniki želeli še naprej obdržati ta zemljišča v zakupu, in sicer kot agrarni interesenti. Dalje imamo veliko pritožb v zvezi z menjavanjem kultur. Lastniki jabeljskega veleposestva so skušali po mnenju agrarnih interesentov obdržati na račun širšega maksimuma nekatera zemljišča, ki so bila v katastru vpisana kot vrt ali nerodovitna zemlja, dejansko pa so bili to travniki.

Ker je bilo še veliko nejasnosti v zvezi s plačevanjem zakupnine, je okrožni agrarni urad v Ljubljani 22. marca 1921 opozoril veleposestva in občinske agrarne urade,[8] da je ministrstvo za agrarno reformo z neredbo št. 9770 (12. septembra 1920) naročilo, da se vse zakupnine, tudi štiriletne, plačujejo neposredno upravi veleposestva.

S posebnim dopisom je 12. maja 1921 okrožni agrarni urad[9] naročil vsem občinskim agrarnim odborom, da morajo posamezniki svoje prošnje pošiljati najprej prvi inštanci tj. občinskim agrarnim odborom in ne direktno agrarni direkciji ali celo ministrstvu.

Šele leta 1922 je bilo izvedeno podpisovanje in pregled individualnih izkazov. 19. julija 1922 je okrožni agrarni urad poslal županstvu občine Mekinje v pregled individualne izkaze 4-letnih zakupnikov veleposestva Lichtenberg Jablje (Habach) s prošnjo, da jih pregleda skupno z občinskim agrarnim odborom in jih podpisane od vseh vpisanih zakupnikov čimprej vrne okrožnemu agrarnemu uradu v Ljubljani.

Okrožni agrarni urad je nato 12. januarja 1923 poslal občinskemu agrarnemu odboru Mekinje. prepis oddelitvenega odloka poljedelskega maksimuma od 75 ha veleposestva

7 ZAL, Lju, občina Kamnik, fasc. 193.
8 Prav tam.
9 Prav tam.

Liehtenberg Jablje v vednost s pripombo, da ima naslov proti temu odloku pravico pritožbe na agrarno direkcijo v 8 dneh.[10]

V zvezi z izvajanjem agrarne reforme na veleposestvu Jablje je zanimivo tudi dejstvo, da leta 1919, ko je šlo za enoleten zakup, prosijo posamezniki za 1/2, 1 ali celo 2 orala obdelovalne zemlje, skupno v katastrski občini Mekinje za 25 oralov (14,375 ha). Ko pa je šlo za 4-leten zakup, je iz seznama zakupnikov z dne 15. avgusta 1921 razvidno, da dobivajo posamezne družine 8, 18, 32, 40, 48 in samo ena družina 64 arov zemlje, skupno 44 interesentov v občini Mekinje 8,96 ha.[11]

Posebno poglavje pri izvajanju agrarne reforme predstavljajo veleposestniški gozdovi. Prav tu pa so bile razne naredbe in zakoni najbolj popustljivi. Veleposestva Jablje, ki je imelo 1919 leta 138.7961 ha gozda, agrarna reforma ni prizadela, gozd je ostal neokrnjen. Zadela ga je edinole naredba o nakazovanju kuriva in stavbnega lesa v veleposestniških gozdovih interesentom agrarne reforme v Sloveniji z dne 27. aprila 1921, ki sta jo podpisala minister za agrarno reformo N. Uzunović in minister za gozdove in rudnike dr. H. Krizman.[12] V naredbi in kasneje v zakonu je rečeno, naj se agrarnim interesentom, in sicer dobrovoljcem, revnim poljedelcem in drugim poljedelcem v okolišu gozdnega veleposestva, nakaže neizogibno potrebni les za kurjavo, seveda za zmerno odškodnino. Na vsako hišno gospodarstvo bi prišlo do 8 m^3 (v gorskih krajih, kjer je daljša zima pa 16 m^3). Za posamezno gospodarstvo se sme za novo zgradbo dovoliti največ 15 m^3 lesa. Les se sme nakazati šele potem, ko prosilec dobi gradbeno dovoljenje in pripravi že tudi potrebno množino drugega gradbenega materiala. Ohranjen je seznam 52 prosilcev (27. november 1921, ki ga je pripravil občinski agrarni odbor v Mekinjah. Med njimi je 18 delavcev, 15 kmečkih delavcev, 4 mali kmetje, 8 obrtnikov, 2 učitelja in šola v Mekinjah. Skupaj jim je bilo dodeljeno 428 m^3 drv in 123 m^3 stavbnega lesa.[13]

Ohranjenih je veliko prošenj za dodelitev lesa po nižji ceni. Prav v zvezi z lesom pa so se pojavljale številne špekulacije in poskusi že prej prodati les raznim veletrgovcem po nižji ceni. O eni takih špekulacij beremo tudi v "Slovencu" 13. aprila 1921 pod naslovom Diskretno vprašanje na direkcijo agrarne reforme za Slovenijo v Ljubljani. V tem prispevku več interesentov dolži direkcijo agrarne reforme, posebej direktorja Lukana, da je na pritisk baronice Lichtenberg dovolil, da se les odda enemu od veletrgovcev. Za tako ravnanje ima po pisanju "Slovenca" zasluge zlasti zloglasni pruski baron Bülow, "posinovljenec" baronice Lichtenberg. V zvezi s tem člankom je zahteval celo predsednik deželne vlade za Slovenijo od agrarnega direktorja Lukana pojasnilo.[14]

Težko pričakovana je izšla 30. maja 1925 Naredba ministrstva za agrarno reformo o utrditvi objektov in subjektov agrarne reforme.[15] V smislu te naredbe se je 28. avgusta 1926 opravila revizija agrarnih zakupnikov občin Mekinje, Trzin in Loka pri Trzinu za veleposestvo Hipolite Lichtenberg v Jabljah. Ob sodelovanju zastopnikov občinskih agrarnih odborov in županstev treh navedenih občin je bilo sklenjeno, da so dosedanji agrarni interesenti izpolnjevali dolžnosti, ki jih predpisuje člen 10 te naredbe in da se niso pregrešili proti agrarnim predpisom. Enako je bilo ugotovljeno, da nekateri obrt-

10 Prav tam; ohranjen je samo spremni dopis, samega odloka pa nisem našla.

11 Prav tam.

12 Uradni list št. 60 z dne 4. junija 1921. Zakon o tem je izšel za Slovenijo 28. februarja 1922, Uradni list št. 123 (1922), str. 864.

13 ZAL, Lju, občina Kamnik, fasc. 193.

14 Arhiv SRS (dalje: AS ...), Spisi agrarne direkcije.

15 Glej: Olga Janša, Agrarna reforma, str. 177. Tudi Uradni list št. 62 z dne 2. julija 1925.

niki, ki so doslej imeli zemljo, tudi vnaprej pridejo v poštev, čeprav je iz priloženega seznama razvidno, da so pozneje črtali največ obrtnikov.

Z odlokom okrožnega agrarnega urada št. 977 od 3. maja 1926 je bila urejena ugotovitev agrarnih objektov na tem veleposestvu.[16] Izločeno je bilo agrarno zemljišče s površino 33,4790 ha. Ta zemlja je bila v treh občinah. Določeno je bilo, da pripada interesentom občine Mekinje 18,7420 ha, interesentom občine Trzin 10,4958 ha in interesentom občine Loka pri Trzinu 4,24 ha.

Dokončna ugotovitev agrarnih objektov na veleposestvu Lichtenberg je bila razglašena z odlokom ministrstva za agrarno reforma št: 1378/28 z dne 18. avgusta 1928, kjer je potrjen odlok št. 977/26 oziroma rešitev agrarne direkcije v Ljubljani št. 1748/26.

Zanimiv je dopis okrožnega agrarnega urada v Ljubljani z dne 24. novembra 1926 občinskemu agrarnemu odboru v Mekinjah, ki govori o vprašanju odprodaje delov veleposestva Lichtenberg v Jabljah in pravi, da more lastnica od svojega maksimuma prodati, kolikor hoče. Če proda od maksimuma, agrarna reforma ne bo prizadeta. Ker pa je tudi na zemlji, ki spada v maksimum, zaznamovana prepoved odsvojitve in obremenitve, mora tudi za te prodaje imeti dovoljenje ministrstva za agrarno reformo. Dalje navodilo pravi: Drugače pa je s parcelami, ki spadajo v agrarni zakup. Te parcele se do pred kratkim sploh niso mogle prodati, medtem ko je sedaj mogoče skleniti kupčijo, vendar pod drugimi pogoji. V Uradnem listu št. 102 (7. novembra 1925) je izšel pravilnik o fakultativnem odkupu agrarnega zemljišča velikih posestev. Iz tega pravilnika je razvidno, da se lahko proda tudi agrarno-zakupno zemljišče, vendar ima pravico do nakupa le tisti, ki je določen kot agrarni interesent, in samo za toliko zemlje, kolikor mu jo je dodelila agrarna oblast v zakup. Dalje naglaša šef okrožnega agrarnega urada Brnčič v tem dopisu: na veleposestvu Liehtenberg je sicer že definitivno oddvojeno agrarno zemljišče, vendar še ni izdan odlok o končni ugotovitvi agrarnih interesentov. Nikjer pa ni rečeno, da morajo interesenti že sedaj odkupiti po agrarni reformi dodeljeni svet, ker jim ga bo agrarna reforma, ko za to izide potreben zakon, dodelila v last. Kdor pa želi svet, ki ga ima v zakupu, že sedaj kupiti in prepisati na svoje ime, se mora poslužiti pravic, ki mu jih daje pravilnik o fakultativnem odkupu. Vendar je potrebno, da se najprej definitivno določijo agrarni interesenti in velikost zemlje, do katere imajo pravico. Glede cene se morajo kupci dogovoriti z lastnico veleposestva.[17]

Okrožni agrarni urad v Ljubljani je izdal 7. maja 1927 uradni predlog glede individualne razdelitve agrarnih zemljišč veleposestva Lichtenberg. Ta predlog je bil razglašen 26. maja 1927 in jo bila dana agrarnim interesentom priložnost, da vložijo na županstvu svoje morebitne pritožbe.[18] Nato je z odlokom okrožnega agrarnega urada z dne 28. novembra 1920 bila potrjena leta 1928 predlagana ugotovitev agrarnih subjektov. V občini Mekinje je merilo lastno zemljišče agrarnih interesentov 21 ha 35 arov, od agrarnega zemljišča veleposestva Lichtenberg ji je pripadalo 18 ha 74 arov, skupaj je bilo torej obdelovalne zemlje 40.09 ha. Prvotno so mislili zemljo deliti med 56 družin, ključ za razdelitev pa bi bil 17 arov na posameznika. Vendar se je pri uporabi tega ključa pokazalo, da morajo nekateri interesenti odpasti, ker imajo več lastne zemlje, kakor bi jim jo mogla dati agrarna reforma. Po izključitvi teh interesentov se je zmanjšala tudi zemlja, ki se je pri prvem ključu upoštevala. Zato je pri drugem poskusu bil ključ zmanjšan, in sicer na 13 arov, agrarnih interesentov pa je ostalo sedaj 39. Tako v občini Mekinje:

---

16 ZAL, Lju, občina Kamnik, fasc. 193. Predlog za določitev agrarnih subjektov na veleposestvu Hipolite Lichtenberg št. 914/27. Predlog je bil razglašen 26. maja 1927.

17 ZAL, Lju, občina Kamnik, fasc. 193.

18 Prav tam; Predlog za določitev agrarnih subjektov na veleposestvu Hipolite Lichtenberg.

Tabela 1: Predlog določitve agrarnih subjektov v občini Mekinje

Št.	Priimek in ime	Naslov	Druž. članov	Lastne zemlje ha	Dobi kompetenc	Dobi ha
1	Belantič Franc	Godič 38	4	–	4	0,52
2	Babnik Frančiška	Godič 60	6	0,14	6	0,64
3	Dolenc Marija	Godič 23	6	0,07	6	0,78
4	Gruden Franc	Godič 37	9	–	8 1/2	1,11
5	Gradišek Franc	Mekinje 49	10	0,30	8	0,74
6	Golob Valentin	Godič 39	6	–	5	0,65
7	Grošelj Jakob	Godič 26	4	–	4	0,52
8	Gradišek Marija	Godič 4	5	0,04	3 1/2	0,42
9	Golob Ivan	Godič 36	5	–	3 1/2	0,46
10	Gams Franc	Zduša 8	3	0,99	3	odpade
11	Golob Janez	Zduša 29	7	2,88	5 1/2	odpade
12	Golob Valentin	Jeranovo 10	8	0,07	7	0,84
13	Hrovat Marija	Mekinje 16	9	0,02	6	0,76
14	Hočevar Neža	Mekinje 13	4	0,19	4	0,33
15	Homar Ivan	Godič 63	2	0,06	2	0,20
16	Iskra Franc	Zduša 17	5	1,54	4 "	odpade
17	Iskra Alojzij	Zduša 12	4	1,17	3	odpade
18	Jeras Franc	Mekinje 42	3	0,75	2 1/2	odpade
19	Kranjc Franc	Mekinje 21	7	0,75	7	0,20
20	Koncelija Franc	Jeranovo 7	8	0,41	7 1/2	0,57
21	Kočar Franc	Mekinje 3	4	0,23	3 1/2	0,23
22	Koritnik Jožef	Mekinje 24	6	0,02	5 1/2	0,70
23	Letnar Franc	Zduša 11	5	–	3 1/2	0,46
24	Lukan Ludvik	Zduša 6	6	1,83	6	odpade
25	Leskovec Martin	Mekinje 13	6	–	5	0,65
26	Marinšek Marija	Godič 58	6	–	6	0,78
27	Potočnik Helena	Mekinje 41	5	0,02	3 1/2	0,44
28	Prešern Janez	Zduša 15	7	–	6	0,78
29	Pavlič Frančiška	Mekinje 4	4	0,02	4	0,50
30	Pogačnik Milka	Mekinje 24	6	0,48	5	0,17
31	Panjek Anton	Godič 1	2	0,16	2	odpade
32	Pančur Karol	Mekinje 23	2	–	2	0,26
33	Pančur Franc	Zduša 7	3	0,66	3	odpade
34	Plevel Anton	Kržiše 4	10	0,73	7	0,20
35	Potočnik Alojzij	Mekinje 22	8	0,66	3	odpade
36	Petek Franc	Godič 6	9	1,81	8	odpade
37	Pirc Ivan	Godič 30	4	0,60	4	odpade
38	Plahutnik Ivan	Godič 3	6	2,37	4 1/2	odpade
39	Štrajhar Ana	Mekinje 20	7	1,16	7	odpade
40	Sitar Franc	Jeranovo 4	6	0,77	4	odpade
41	Sitar Marija	Jeranovo 5	4	–	3 1/2	0,46
42	Slevc Jožefa	Kržiše 3	6	0,10	5	0,55

43	Sušnik Anton	Podjelše 3	4	–	3	0,39
44	Štupar Helena	Zduša 10	1	–	ker ne reflektira na zemljo, odpade	
45	Traven Frančiška	Mekinje 10	1	0,6	1	0,13
46	Torkar Josip	Kržiše 2	8	0,75	6	odpade
47	Vrhovnik Marija	Mekinje 36	6	0,04	6	0,74
48	Vidmar Julijana	Mekinje 45	1	0,28	1	odpade
49	Vidmar Florijan	Godič 33	8	0,23	7	0,68
50	Golob Franc	Godič 27	6	0,53	5	0,12
51	Vidmar Franc	Godič 22	8	0,45	7	0,46
52	Zamljen Helena	Mekinje 39	2	–	1	0,13
53	Zlatnak Barbara	Godič 59	4	0,01	3	0,38
54	Zakrajšek Liza	Jeranovo 9	3	0,25	3	0,14
55	Sitar Franc	Jeranovo 2	6	0,46	5	0,20
56	Pančur Anton	Zduša 7	2	–	2	0,26

Vir: Glej opombo 16.

Za interesente občine Trzin je bil ključ za razdelitev dobljen na isti način kot v občini Mekinje; prvotno je bilo predvidenih 42 družin, ki naj bi dobile zemljo, nato se je to zmanjšalo na 20, ena kompetenca pa je znašala 13 arov.

Tabela 2: Predlog določitve agrarnih subjektov v občini Trzin

Št.	Priimek in ime	Naslov	Druž. članov	Lastne zemlje ha	Dobi kompetenc	Dobi ha
1	Braunar Ivana	Trzin 93	3	0,53	3	odpade
2	Cotman Franc	Trzin 87	4	0,52	4	odpade
3	Čebulj Valentin	Trzin 41	3	0,36	2 1/2	odpade
4	Dimc Franc	Trzin 90	8	0,48	8	0,56
5	Danc Ivan	Trzin 16	7	0,30	5	0,35
6	Danc Tomaž	Trzin 18	8	1,16	6	odpade
7	Gerbajs Josip	Trzin 122	6	0,48	2	odpade
8	Habat Mihael	Trzin 23	6	0,43	5	0,22
9	Kralj Jože	Trzin 42	6	0,93	3	odpade
10	Kmetič Ivan	Trzin 6	10	1,29	7 1/2	odpade
11	Košak Franc	Trzin 78	10	–	8	1,04
12	Kmetič Ivana	Trzin 143	3	0,40	2 1/2	odpade
13	Košak Neža	Trzin 38	3	0,24	3	0,15
14	Kopčar Marjana	Trzin 24	2	0,50	2	odpade
15	Kepič Jakob	Trzin 130	7	–	5	0,65
16	Kmetič Valentin	Trzin 4	4	–	3	0,39
17	Mušič Anton	Trzin 107	8	0,12	5	0,53
18	Mušič Franc	Trzin 85	7	0,74	3 1/2	odpade
19	Mušič Marjeta	Trzin 112	3	0,54	3	odpade
20	Mušič Janez	Trzin 121	7	0,51	3	odpade
21	Kovač Marjana	Trzin 101	2	–	2	0,26

22	Mušič Blaž	Trzin 135	8	0,60	7	0,31
23	Orel Ivan	Trzin 136	6	1,01	5	odpade
24	Osretkar Ivan	Trzin 116	4	0,23	4	ker posestvo prodal, odpade
25	Pirnat Marija	Trzin 26	4	0,61	4	odpade
26	Perne Ignac	Trzin 28	8	0,37	7	0,54
27	Podboršek Jakob	Trzin 131	3	0,18	1 1/2	odpade
28	Podobnik Marija	Trzin 126	10	0,20	8 1/2	0,90
29	Perme Janez	Trzin 95	6	1,41	5	odpade
30	Perme Marija	Trzin 35	6	0,40	4 1/2	0,20
31	Rekef Ivan	Trzin 105	7	0,11	7	0,80
32	Rekef Mihael	Trzin 76	5	1,01	4	odpade
33	Starin Janez	Trzin 79	6	0,97	4	odpade
34	Škobe Štefan	Trzin 30	3	0,06	3	0,33
35	Škrleb Jožefa	Trzin 12	5	0,10	4	0,42
36	Vilar Ivan	Trzin 7	4	0,01	4	0,51
37	Capuder Franc	Trzin 3	3	0,24	2 1/2	odpade
38	Verbič Mihael	Trzin 141	10	0,34	7 1/2	0,64
39	Verbič Franc	Trzin 129	8	0,28	8	0,76
40	Zajec Ivan	Trzin 138	5	0,52	4	odpade
41	Muravec Anton	Trzin 29	9	0,23	6	0,55
42	Žandar Helena	Trzin 15	5	0,53	4 1/2	odpade

Vir: Glej opombo 16.

Podobno je bilo v občini Loka pri Trzinu, le da je bila tu kompetenca 11 in 1/2 ara, število agrarnih subjektov pa se je zmanjšalo od 26 na 10 družin.

Tabela 3: Predlog določitve agranih subjektov v občini Loka pri Trzinu

Št.	Priimek in ime	Naslov	Druž. članov	Lastne zemlje ha	Dobi kompetenc	Dobi ha
1	Borc Ana	Loka 23	7	–	6	0,69
2	Čebulj Franc	Loka 40	6	1,06	2 1/2	0,29
3	Češko Ivan	Loka 36	4	1,95	4	odpade
4	Foletič Ivan	Loka 70	3	0,41	2 1/2	odpade
5	Herle Franc	Loka 25	7	0,76	6 1/2	odpade
6	Hočevar Franc	Loka 69	2	0,29	2	odpade
7	Jankovič Marija	Loka 75	6	0,01	6	0,68
8	Knez Mihael	Loka 88	5	1,72	2	odpade
9	Krušnik Jožef	Loka 45	4	0,24	4	0,22
10	Logarja Štefan	Loka 63	5	1,23	4 1/2	odpade
11	Mušič Marjeta	Loka 17	4	1,36	4	odpade
12	Pavlič Antonija	Loka 65	4	0,76	3 1/2	odpade
13	Pavlič Marjeta	Loka 64	5	0,45	4	odpade

14	Bokalič Miha	Loka 13	4	0,04	3	0,30
15	Podboršek Franc	Loka 65	2	0,05	2	0,18
16	Podboršek Ivan	Loka 56	10	1,24	4	odpade
17	Rakef Franc	Loka 60	5	0,71	3 1/2	odpade
18	Rihtarjevi dediči	Loka 28	2	0,93	2	odpade
19	Skok Terezija	Loka 56	1	0,20	1	odpade
20	Segetin Valentin	Loka 10	9	0,03	7	0,77
21	Šinigoj Rudolf	Loka 21	5	0,30	4	0,16
22	Šešek Helena	Loka 85	6	0,63	6	odpade
23	Tavčar Jera	Loka 77	5	0,41	4	odpade
24	Testen Ivan	Loka 13	10	0,66	10	0,49
25	Testen Antonija	Loka 60	5	0,30	5	0,27
26	Urbanc Jožef	Loka 90	3	0,63	3	odpade

Vir: Glej opombo 16.

Razdelitev zemlje in določitev agrarnih subjektov naj bi bila dokončna, vendar so bila županstva vseh treh občin dolžna razglasiti ta odlok takoj po prejemu trikrat v roku 8 dni in sporočiti, da je predlog 15 dni na vpogled vsakemu agrarnemu interesentu in drugim prizadetim osebam pri občinskem uradu v času uradovanja in da lahko vsak prizadeti vloži pri županstvu pismeno ali ustno na zapisnik svoje predloge in ugovore. Naglašeno je bilo, da morajo biti ugovori podprti z dokazi glede članov družine, velikosti obdelovalne zemlje ipd.

Okrožni agrarni urad je županstvu tudi svetoval, naj objavijo omenjene tri razglase v dveh zaporednih nedeljah, in sicer tako, da eno nedeljo objavljajo razglas dvakrat.

Nato je bilo vloženih na območju občine Mekinje 12 pritožb, vendar je agrarna direkcija 2. januarja 1929 vse gladko zavrnila. Med drugim se je pritožilo nekaj posameznikov, agrarni interesenti pa so bile lahko le družine. Tudi obrtniki, ki so vložili prošnje, so bili zavrnjeni, prav tako žena železničarskega uslužbenca in žena državnega upokojenca. Zavrnjena pa je bila tudi prošnja Jakoba Pančurja, ki se ni pravočasno oglasil, da bi bil vpisan v spisek interesentov. Tudi prošnja Antona Pančurja, ki se mu je družina povečala, ni bila upoštevana, češ da bi moral okrožni agrarni urad, če bi upošteval nova rojstva otrok, velikokrat popravljati svoje odloke.[19]

Potem se je ves postopek zapletel še zaradi geometra ing. Kosmača, ki je prevzel po pravnomočni določitvi agrarnih objektov in subjektov individualno razdelitev zemlje in se obvezal, da bo končal delo do 1. oktobra 1929. Agrarni interesenti so mu vsa dela tudi že vnaprej plačali. Vendar elaborat, ki ga je predložil geometer, ni ustrezal in dali so mu nov rok 1. junij 1930. Nanj sta pritiskala tako sreski načelnik kot agrarni referent, slednji je celo zapisal, da gre pri Kosmačevem ravnanju za namerno zavlačevanje.[20]

Iz ohranjenega arhiva je tudi razvidno, da je ministrstvo za kmetijstvo 10. oktobra 1930 ugodno rešilo prošnjo baronice Marije Hipolite Lichtenberg, da se hiša v Ljubljani, parcelna številka 240 izvzame iz agrarne reforme. Gre za hišo z gospodarskim poslopjem in dvoriščem na takratnem Turjaškem trgu št. 5 s površino 839 m^2, ki je bila, kot se vidi iz prošnje, v slabem stanju in je lastnica hotela dobiti kredit za popravila.[21]

Julija in avgusta 1930 je lastnica veleposestva Jablje prosila ministrstvo za agrarno

19 ZAL, Lju, občina Kamnik, fasc. 193. Pritožbe na agrarno direkcijo v Ljubljani.

20 AS, Agrarna direkcija. Leta 1937 se je stvar ponovila. Kosmač spet ni predložil potrebnih elaboratov – tedaj je šlo za prepise določenih parcel na agrarne interesente. Sledile so številne pritožbe.

21 Prav tam.

reformo v Beogradu za dovoljenje, da agrarnim interesentom proda nekatere parcele. 8. junija 1931 je dobila dovoljenje za fakultativno prodajo zemljišč 38 ugotovljenim agrarnim interesentom. Kupljene nepremičnine ni bilo mogoče prodati 10 let. Obenem je bila veleposestnica dolžna plačati 10 odstotkov od kupnine v kolonizacijski fond.[22]

Ko je bil 19. junija 1931 izdan zakon o likvidaciji agrarne reforme na veleposestih, je bilo vedno bolj jasno, da se agrarna reforma bolj in bolj oddaljuje od svoje prvotne poti. Nekateri predpisi so bili preneseni iz prejšnjih uredb, nekaj pa je bila novih; veliko se je govorilo o odškodnini veleposestnikom.[23]

Končno je v skladu s tem zakonom 6. aprila 1932 kraljevska banska uprava dravske banovine izdala nov odlok o določitvi agrarnih objektov na veleposestvu Marije Lichtenberg v Jabljah pri Trzinu. Iz odloka je razvidno, da je znašal ožji maksimum 74.6010 ha, širši maksimum 125.3990 ha, gozdovi po § 10 21.2119 ha; fakultativno odkupljeno je bilo do tedaj 16.6102 ha, še za razlastitev določeno pa 17.0210 ha; skupaj je bil obseg posesti 254.8431 ha. V zvezi s fakultativno odprodano zemljo odlok naglaša, da gre za zemljo v občini Mekinje, in sicer pretežno za travnike. Dalje odlok omenja, da se do tedaj ni pokazala potreba po osnovanju služnostnih pravic. Županstva vseh treh občin so bila dolžna razglasiti odlok takoj po prejemu trikrat v teku enega tedna s tem, da je odlok vsakemu agrarnemu subjektu na vpogled pri županstvu občine.[24] Ta odlok je nato potrdilo ministrstvo za kmetijstvo 4. avgusta 1932.

Po § 52 zakona o likvidaciji agrarne reforme z dne 19. junija 1931 (s spremembami in dopolnitvami z dne 5. decembra 1931 in 24. junija 1933) ter z upoštevanjem že nastalih sprememb je komisija za likvidacijo agrarne reforme 13. novembra 1934 izdala še odlok o utrditvi (preostalih) agrarnih subjektov,[25] in sicer v katastrskih občinah Loka (9 interesentov), Trzin (19 interesentov) in Mekinje (24 interesentov). Ne koncu je še rečeno:

"Po pravnomočnosti tega odloka se bodo v smislu § 56 zakona o likvidaciji agrarne reforme izdali razglasitveni odloki, v kolikor se ne bi agrarni subjekti že prej poslužili določil § 36 istega zakona ter sklenili z veleposestnikom kupne pogodbe za odkup agrarnega zemljišča."

Iz "Imenika utvrđenih i nadeljenih agrarnih subjekata" za k. o. Mekinje, Loka in Trzin razberemo, da je bila preostala zemlja, namenjena v agrarnoreformne namene, odkupljena v letu 1935 in 1936. Cena za 10 arov travnika je znašala 320,30 din, za 10 arov njive pa 334,40 din.

Posamezniki so prejeli razlastitvene odloke, kjer je bila vpisana vsota, ki jo mora interesent plačati bivšemu lastniku v obveznicah Privilegirane agrarne banke v nominalni vrednosti z odbitkom 10% prispevka za kolonizacijski fond. Agrarni subjekti so bili dolžni v roku 30 let plačati odškodnin s 5% obrestmi. V roku 30 dni po pravnomočnosti odloka pa so morali plačati v kolonizacijski fond 2% prispevka od odškodnine, nadaljnja 2% pa v roku 2 let. Dalje je rečeno, da "se ima v zemljiški knjigi zaznamovati, da ne more agrarni subjekt brez pristanka Privilegirane agrarne banke te nepremičnine ne odsvojiti in ne obremeniti, dokler ni odškodnina plačana v celoti".[26]

29. novembra 1935 je komisija za likvidacijo agrarne reforme v Ljubljani sporočila upravi občine Trzin, da je večina agrarnih interesentov že odkupila agrarne dežele vele-

---

22 Prav tam.

23 Več o tem zakonu glej v že citirani razpravi O. Janša v ZČ 18, 1964, str. 197–181. Zakon je prinesel Službeni list 1931, št. 42, str. 890.

24 AS, Agrarna direkcija.

25 Prav tam. Odlok je podpisal predsednik komisije za likvidacijo agrarne reforme v Ljubljani Rižnar.

26 Prav tam.

posestva Lichtenberg. Za k. o. Loka pa, kjer je bila razmejitev šele pred kratkim izvedena, niso sklenjene pogodbe. Ker se začenja gospodarsko leto za agrarne interesente 1. oktobra, se bo moralo vsem, ki agrarne zemlje niso odkupili, predpisati za prihodnje leto plačilo zakupnine ali anuitete. Da bi se izognili temu, naj občina Trzin opozori vse interesente, da predlože kupne pogodbe najkasneje do 20. decembra 1935. Na koncu opozarja predsednik komisije za likvidacijo agrarne reforme Rižnar, da agrarna oblast ne more čakati nekaj let, marveč mora agrarno vprašanje na tem veleposestvu likvidirati in izdati razlastitvene odloke.[27]

Dogajalo se je, da posamezniki niso mogli plačati zemlje in so odstopili od odkupa, njihov delež je bilo mogoče dati novim interesentom. Za nove predloge je bila kompetentna uprava občine, ki je izbrala najpotrebnejše z javnim razglasom (z utemeljenimi predlogi, koliko že imajo svoje zemlje, koliko članov družine in glavni poklic).[28]

Tako so bili v glavnem v letu 1936, nekaj pa še tudi v letu 1937 izpeljani vsi odkupi in izvdena je bila vknjižba lastninskih pravic na posamezne interesente. Gozd je ostal, tako kot pri večini drugih veleposestnikov na Slovenskem, neokrnjen.

Kakor smo videli, agrarna reforma sama po sebi daje posameznikom zelo majhne deleže in še te je treba plačati; veleposestvo je malo prizadeto, izvedba agrarne reforme pa zelo dolgotrajna, saj je poteklo kar 18 let od prvih načrtov do odkupa zemlje.

27 Prav tam.
28 Prav tam.

ANKA VIDOVIČ-MIKLAVČIČ

DROBCI IZ PRETEKLOSTI KAMNIŠKEGA OKRAJA V LETIH 1929–1941

Okraj Kamnik je sodil po obsegu med srednje okraje v Dravski banovini. Po ljudskem štetju z dne 31. marca 1931 je živelo 38.683 prebivalcev od tega 18.340 moških in 20.343 žensk.[1]

Leta 1937 je okraj zajemal 18 občin[2] in 20 občin leta 1939.[3] V okraju je živelo nekaj nad 60% kmečkega prebivalstva, prevladovali so srednje posestniki.[4] Okraj je leta 1937 meril 584 km^2.[5] Mesto Kamnik je bil sedež političnega okraja, okrajno sodišče pa je delovalo v Kamniku in na Brdu v občini Lukovica.[6] Tudi davčna in katastrska uprava je imela sedež v Kamniku, medtem ko so delovali oddelki finančne kontrole v Domžalah, Kamniku in Lukovici.[7] Poleg mesta Kamnik so bili še trije trgi in sicer Domžale, Mengeš in Motnik.[8] V okraju so delovale štiri zdravstvene občine, kjer je bil tudi sedež banovinskega zdravnika, to so bile Domžale, Kamnik, Lukovica in Mengeš.[9] Javni lekarni sta bili v Domžalah in Kamniku. V Kamniku je delovala tudi Protituberkulozna liga, ki je uspela zgraditi Tuberkulozni dispanzer.[10] Na občnem zboru omenjene lige novembra 1935 je bil za predsednika izvoljen neumoren in zaslužen dr. Julij Polec. Za častnega člana so izvolili dr. Roberta Neubauerja, saj si je močno prizadeval za ustanovitev takšnega dispanzerja v Kamniku.[11]

V cerkveno upravnem pogledu je delovalo 30 župnij, te sta povezovali dekaniji v Kamniku in Moravčah, ki sta sodili v ljubljansko škofijo.[12]

S sprejetjem kraljeve deklaracije 6. januarja 1929, številnih novih zakonov in z ukinitvijo ustavno parlamentarnega sistema, je življenje tudi v kamniškem okraju v mnogočen teklo po novih tirnicah. Po razpustu Slovenske ljudske stranke (SLS) januarja 1929 in Orla decembra istega leta je liberalni tisk pisal, da naj se moči sposobnih mož in žena usmerijo v poglobljeno delovanje na prosvetno-kulturnem, socialno gospodarskem in zdravstvenem polju. Pri utiranju jugoslovanske nacionalne ideje in državnega unitarizma je imel pomembno vlogo državni Sokol kraljevine Jugoslavije (SKJ). Pomembno poslanstvo so imele v tem času tudi društva v okviru Zveze kulturnih društev, med njimi Zveza društev kmetskih fantov in deklet, v gospodarstvu pa oživljene stare in ustanovljene nove zadruge.[13]

1 Splošni pregled Dravske banovine. Priredil državni statistični urad v Zagrebu. Ljubljana 1939, str. 61.
2 Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana 1937, str. 178–209.
3 Splošni pregled Dravske banovine, cit. d. str. 109–113.
4 Gospodarska struktura Slovenije v luči poklicne statistike in delavskega zavarovanja. Zbirka študij št. 3. Ljubljana 1939, str. 9.
5 Krajevni leksikon, cit. d. str. 175.
6 Splošni pregled Dravske banovine, cit. d. str. 109.
7 Prav tam, str. 109 ali 10.
8 Prav tam, str. 33.
9 Prav tam, str. 43.
10 Slovenec, 10. oktobra 1935, št. 233 a.
11 Slovenec, 12. novembra 1931, št. 260 a.
12 Obči šematizem Katoličke crkve u Jugoslaviji. Sarajevo 1939, str. 284; 291. Nekatere župnije navedene v dekaniji Moravče so sodile v okraj Litija.
13 Domovina, 7. februarja 1929, št. 6.

Tako kot povsod so tudi v kamniškem okraju razpustili stare odbore sokolskih društev in imenovali nove v skladu z zakonom o SKJ. Kot primer bomo navedli Radomlje, kjer so konec februarja 1930 na novo imenovali vodstvo preurejenega sokolskega društva. Starešina je postal dr. Ivo Potokar, njegov namestnik Ivo Šraj, načelnik Lovro Jerman, načelnica Ivka Kužmič, prosvetar Anton Krištof, tajnik Polde Lovšin, blagajnik Edo Jerman, gospodar Peter Rojc. Vsi člani prejšnjega sokolskega društva so bili dolžni prijaviti svoje pristopne izjave, pri tem so zlasti vabili mladino.[14]

Naj še omenimo, da je bil na podlagi zakona o banski upravi z dne 3. julija 1930 imenovan v banski svet iz kamniškega okraja Ivan Štrcin. Kot ugotavljamo se je kmetsko mladinsko gibanje liberalne smeri, zlasti v času vladavine unitarnih režimov zelo razmahnilo. V kamniškem okraju so delovala Društva kmetskih fantov in deklet v Šinkovem turnu,[15] v Moravčah,[16] v Škaručni in v Kamniku.[17] Vodstvo krovne ZKFiD je v tem času podpiralo unitaristično stranko Jugoslovansko radikalno kmečko demokracijo (JRKD) oziroma Jugoslovansko nacionalno stranko (JNS) in si skupaj z ustanovljeno Zvezo slovenskih kmetov (ZSK) septembra 1932 prizadevala stanovsko organizirati slovenskega kmeta in ga vzgojiti v "kmeta državotvorca". S tem naj bi bilo konec strankarskih razprtij med "liberalci"in "klerikalci" temveč naj bi utirali pot nacionalnemu solidarizmu. Ugotavljamo, da ZSK v kamniškem okraju ni našla plodna tla.[18]

Po razpustu SLS je dobila katoliška Prosvetna zveza v primežu vse bolj rastoče gospodarske krize v obeh škofijah pomembno poslanstvo. Svoje delovanje naj bi predvsem usmerila h krepitvi stanovske zavesti, poglobitvi krščanskega življenja, socialnim nalogam in posebej h karitativnemu delu.[19] V prosvetnih društvih naj bi se ob preučevanju papeške okrožnice Quadragesimo anno, izdano 1931, okrepilo socialno gibanje. Zato naj bi se na predavanjih seznanjali s socialnimi vprašanji delavstva in zlasti mladine. S konkretnimi smernicmi so jih seznanjali na t.i. socialnih tečajih, ki so imeli pomembno vlogo tudi v drugih katoliških državah, ne le pri nas.[20] Socialni tečaji so večkrat potekali v Grobljah pri Domžalah, kjer je bila Misijonska tiskarna, v kateri so tiskali versko-cerkvena glasila in publikacije, med njimi tudi mladinske, kot npr. Kres (1930–1941), Mi mladi borci (1934–1941), obsežna zbirka Naša pot-Knjižnica KA za mladino (1933–1942) itd. Naj omenimo socialni dan, ki je bil 16. avgusta 1931 v Grobljah. Dr. Ivan Ahčin je predaval o praktičnih smernicah okrožnice Quadragesimo anno, dr. Alojzij Kuhar kako ohraniti delavstvu vero, dr. Jože Basaj o kmetu in gospodarski krizi, dr. Miha Krek o nalogah katoliške prosvete v slovenski kmetsko-delavski občini.[21] Dan pred tem, v soboto 15. avgusta, pa je bilo prav tako v Grobljah sprva fantovsko zborovanje, na katerem sta govorila mladinska voditelja dr. Stanko Žitko in dr. Karel Capuder. Po sprevodu se je množica udeležila prosvetnega tabora s slovesnim odprtjem prosvetnega doma v Grobljah, slavnostni govornik je bil dr. Marko

14 Domovina, 6. marca 1930, št. 10.

15 Arhiv Republike Slovenije (dalje: ARS ...), fond Banovina 16–2, fasc. 9.501–11.000/33.

16 Prav tam fasc. 8.001–9.000/34.

17 Prav tam, fasc. 9501–11000/35.

18 Anka Vidovič-Miklavčič, Zveza slovenskih kmetov v letih 1932–1935. Zgodovinski časopis, 43, 1989, št. 4, str. 555–569.

19 Več o tem Anka Vidovič-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom. Ljubljana 1994, str. 47, 48.

20 Prav tam str. 49, 50.

21 Katoliška socialna prosveta. Govori na socialnem dnevu v Grobljah 16. avgusta 1931, (izdal in uredil dr. Miha Krek). Groblje–Domžale 1931.

Natlačen. Slovenec se je pohvalil, da se je ta dan zbralo 8.000 ljudi in da je veljal za "največji tabor zadnjega časa" privržencev dr. Korošca.[22]

Kmalu po sprejetju oktroirane ustave septembra 1931 so bile razpisane skupščinske volitve, ki si bile 8. novembra istega leta. O kamniškem okraju zvemo, da naj bi okrajni načelnik Vovšek (tudi Vaušek) organiziral kar 15 volilnih shodov za kandidata Antona Cerarja. Poleg tega se je z uradnim dopisom z dne 23. oktobra 1931 obrnil vsem tedanjim županom. Naročil jim je naj seznanijo vse uslužbence in delavce, da naj se v imenu patriotizma, "brezpogojno udeležijo" skupščinskih volitev. Volitve so namreč pomembne gospodarsko-politična akcija. Vsi osebni interesi se morajo podrediti državnim interesom. Volilci bodo z udeležbo pokazali svojo "patriotično čustvovanje"[23]

Na vsedržavni Živkovićevi listi so v kamniškem okraju kandidirali že omenjeni dr. Ivo Potokar, advokat v Kamniku, dr. Valentin Rožič in Anton Cerar. Tudi v tem okraju so bile priprave na skupščinske volitve zelo razgibane. Privrženci razpuščene SLS so npr. sledili navodilom tajnega strankinega odbora, ki je deloval v Ljubljani, katerega so sestavljali vidnejši politiki SLS.[24] Na podeželju se je pripadnost kazala v obliki najrazličnejših akcij, pri čemer so imeli pomembno vlogo katoliška prosvetna društva in organizacije, ponekod pa člani Kmečke zveze. Tudi v kamniškem okraju so se v pripravah na skupščinske volitve tajno sestajali, prikrito agitirali za volilno abstinenco, največkrat od moža do moža in pa razširjali letak "Slovenci" s podpisom dr. Antona Korošca.[25] Rezultati volitev so bili tudi temu primerni, od 9.573 volilnih upravičencev jih je glasovalo le 4.147 ali le 43.31%, torej manj kot polovica. Anton Cerar, posestnik in gostilničar v Kamniku je dobil 2.506 volilnih glasov, dr. Valentin Rožič 1.009 in dr. Ivo Potokar 632.[26] Kot kaže se je dr. Rožič odpovedal mestu namestnika poslanca in se čez štiri dni v Jutru zahvalil svojim volilcem. V zahvali je poudaril, da se njegovi volilci "niso ustrašili in bali ne terorja, ne bojkota", temveč so "trdno neomajno stali na skali jugoslovanskega prepričanja in edinstva." Oddani glasovi zanj, nadaljuje, so bili glasovi za kraljevino Jugoslavijo, njen obstoj in njen razvoj. S tem so tudi izpolnili testament Janeza Ev. Kreka. Sledi prošnja novemu poslancu Antonu Cerarju in namestniku, naj pri svojem delu ne pozabita "na prelepo a zapuščeno moravško dolino in Črni Graben, kajti obljuba dela dolg."[27] Naj ob tem pojasnimo, da je bil dr. Rožič, (rojen 1878 v Trojici) dolga leta član SLS, agilen prosvetni in narodnoobrambni delavec, tajnik Družbe sv. Mohorja v Celovcu.[28] Konec dvajsetih let je predsedoval katoliški narodnoobrambni organizaciji Slovenska straža, ustanovljeni leta 1910 v Ljubljani.[29] Z uvedbo diktature pa je zagovarjal politiko sporazumevanja in trdnega obstoja jugoslovanske države.

---

22 Slovenec (ponedeljski), 17. avgusta 1931, št. 33, Mogočna katoliška manifestacija; Archiv der Republik (dalje: AdR ...), Dunaj, Neues Politisches Arhiv (dalje: NPA ...), 1918–1938, karton 38. Poročilo avstrijskega konzulata v Ljubljani Vicekanclerju dr. Johannu Schoberju na Dunaj, Ljubljana z dne 28. avgusta 1931 Taetigkeit der slovenischen Klerikalen. Repression.

23 Domoljub, 13. novembra 1935, št. 46, str. 594, Kako je slovensko ljudstvo "volilo".

24 Ivan Ahčin, Izgubljeni spomin na Antona Korošca. Ur. Bojan Godeša-Ervin Dolenc. Nova revija. Ljubljana 1999, str. 77–81.

25 ARS, fond Banovina 16–2, fasc. 26.501–28.800, spis 27.994.

26 Jutro 10. novembra 1931, št. 260.

27 Jutro, 12. novembra 1931, št. 262.

28 Miroslav Stiplovšek, Valentin Rožič. Enciklopedija Slovenije, 10. zv. Pt-Savu, Ljubljana 1996, str. 301.

29 Več o Slovenski straži Vidovič-Miklavčič Anka, Društvo Slovenska straža (1910–1941). Studia Historica Slovenica. Časopis za humanistične in družboslovne študije. Humanities and Social Studies Review. Hartmanov zbornik, Maribor, letnik 4, 2004, št. 2–3, str. 439–476; 460, 461.

Še pred snovanjem nove vsedržavne Jugoslovanske radikalne kmetske demokracije (JRKD) je narodni poslanec Anton Cerar vodil kmečko posvetovanje v Kamniku. O položaju kmetijstva v državi in posebej v obravnavanem okraju je govoril veterinar Joso Rauter. V živahni razpravi so oblikovali resolucijo s 17 predlogi o omiljenju splošne kmetijske krize, posebej v kamniškem okraju, med drugim, da naj bi se okraj uvrstil med pasivne kraje.[30]

Začasni okrajni odbor JRKD v Kamniku je priredil v prvi polovici leta 1932 več shodov, na katerih je govoril že omenjeni Cerar. Po pisanju Domovine so njegova izvajanja sprejeli povsod z odobravanjem, "z velikim navdušenjem" pa strankin program. Shoda v Mengšu in Domžalah naj bi se razvila, kot poroča Domovina, "v pravo manifestacijo za novo državno politiko". Tudi v Trzinu, Prevojah, Lukovici, Dobu, Moravčah in Šmarci so bili uspešni shodi.[31] V maju, ko so se privrženci razpuščene SLS navdušeno udeleževali dr. Koroščevih proslav je potekal 29. istega meseca ustanovni občni zbor okrajne JRKD za kamniški okraj. "Ob lepi udeležbi" so se zbrali privrženci nove vsadržavne stranke v Gasilskem domu v Kamniku, zboru je predsedoval Rauter. Zbora so se udeležili senator Valentin Rožič, za senatorja ga je v začetku 1932 imenoval kralj Aleksander,[32] in narodni poslanec Milan Mravlje ter zastopnik banovinskega odbora JRKD dr. Marjan Zajc. Slednji je govoril o političnem položaju v državi in o delu narodne skupščine. V izvoljenem okrajnem odboru stranke je postal predsednik Joso Rauter.[33] Ker prinaša unitarni tisk tudi za omenjeni okraj skope podatke o organizacijskem razvoju krajevnih strankinih organizacij, bomo navedli le tiste, ki so na voljo. Dne 3. julija 1932 se je ustanovila krajevna JRKD v Krašnji, kjer sta govorila senator Rožič in narodni poslanec Cerar. K stranki naj bi pristopilo 30 članov, za predsednika je bil izvoljen Jože Štolfa.[34]

Sledil je shod v Komendi, ki je potekal v Sokolski dvorani pri Vodetu, udeleženci so prišli iz Komende, Mlake, Most, Lahovič in Nasovič. Govorili so dr. Zajc, Rauter in Cerar. Rauter je med drugim pobijal neresnične vesti o valuti in inflaciji ter zatrdil, da je v zadnjem letu kamniški okraj dobil raznih podpor za gospodarske ustanove v višini 650.000 din. Cerar je govoril o pomenu novega obrtno-šolskega zakona za strokovno izobrazbo, o pripravi zakona o kartelih in občinskega zakona ter o zakonu o zaščiti in razdolžitvi kmeta. Na koncu zborovanja je Jože Hočevar iz Žej govoril o dogodkih, ki so potekali v zadnjem času v Komendi in ocenil za nesmiselnost "početja ljudi, ki so se dali zapeljati od nekaterih užaljenih bivših politikov". Zborovalci so "soglasno" izrekli zaupnico narodnima poslancema Cerarju in prisotnemu iz gornjegrajskega okraja Pustoslemšku.[35] V času stisk in tegob kmetov pa je prišla na dan tudi zanimiva vest iz Moravške doline, o tej je novice pogosto prinašala Domovina, ki je imela med tamkajšnjimi prebivalci zveste naročnike. Tokrat je pisala da preti Moravški dolini nevarnost, "da jo zalije obtok ponarejenega denarja", saj so imeli v bližini "obširno zalogo jurjev in stotakov" pa tudi "marljive razpečevalce".[36]

Dne 2. oktobra so potekali shodi JRKD v Čemšeniku, Blagovici in na Trojanah. V Trojanah in v Čemšeniku, kjer naj bi bilo na shodu okrog 100 mož in fantov, so ta dan

30 Domovina 24. decembra 1931, št. 52, Kmetsko posvetovanje v Kamniku.
31 Domovina, 19. maja 1932, št. 21.
32 Jutro, 13. januarja 1933, št. 10. Senator Valentin Rožič (s sliko).
33 Domovina, 2. junija 1932, št. 23.
34 Domovina 7. julija 1932, št. 28.
35 Domovina, 4. avgusta 1932, št. 32.
36 Domovina 18. avgusta 1932, št. 34.

ustanovili tudi krajevni organizaciji JRKD. Poročevalec je ob tem pretirano zapisal, da bo nova stranka "tudi v kamniškem srezu organizirana do poslednje vasi".[37] V "nevihti protipunktaškega gibanja" ko so sprejeli resolucijo Županske zveze, (zastopnik kamniškega okraja je bil Karol Novak), in resolucijo banovinskega odbora JRKD, oboje v začetku januarja 1933, je sodeloval tudi odbor mestne občine Kamnik. Na seji 19. januarja je soglasno sprejel resolucijo, v kateri je poudarjeno, da je rešitev "slovenskega naroda samo v močni, politično edinstveni in nedeljivi Jugoslaviji". Obenem pa so odločno obsodili "separatistično akcijo" skupine dr. Korošca.[38] Marca 1933 pa so občine pošiljale vdanostne adrese kralju Aleksandru. Naj opozorimo, da je za kamniški okraj ohranjen obširen dokument kako so se privrženci SLS v času skupščinskih volitev, proslav dr. Korošca in občinskih volitev oktobra 1933 vključevali v opozicijsko gibanje, o čemer bo govora nekoliko kasneje. Še pred kongresom JRKD julija 1933 v Beogradu je potekal 14. maja shod v Ihanu ob prisotnosti, po Domovini, nad 80 ljudi. Cerar je v govoru z geslom "v slogi je moč" povabil naj se možje in fantje v čimvečjem številu vključijo v novo stranko.[39] Dne 16. septembra je krajevna organizacija JNS v Moravčah imela strankin sestanek, ki so ga skušali motiti politični nasprotniki. Po sestanku pa je ožji strankin odbor sestavil kandidatsko listo za občinske volitve oktobra 1933.[40]

Gibanje privržencev razpuščene SLS je bilo v kamniškem okraju zelo živahno, tako v času skupščinskih volitev, spomladi 1932, ko so proslavljali 60 letnico dr. Antona Korošca in v času volilnega boja za občinske volitve 1933, o katerih je domžalski rojak dr. Ivan Ahčin s svojih spominih zapisal, da so "največji politični falzifikat in škandal v naši politični zgodovini sploh".[41] O represalijah režima JNS in o krivdi Ivana Puclja in dr. Draga Marušiča za strankin neuspeh pri javnih občinskih volitvah, saj je v sedmini tedanjih občin zmagala opozicijska SLS, strogi cenzuri tiska itd, je poročal 20. oktobra 1933 tudi avstrijski konzulat v Ljubljani zveznemu kanclerju dr. Engelbertu Dollfussu na Dunaj.[42]

"Vihar navdušenja za dr. Korošca je bil prvotno največji v kamniškem okraju", odkoder se je prenesel v Kranj in po vsej Gorenjski, je zapisal kranjski dekan Matija Škerbec.[43] Ne le, da so se nekateri vneti privrženci iz kamniških občin in župnij udeležili dr. Koroščeve proslave 8. maja 1932, ki je bila v Unionski dvorani v Ljubljani in se je končala s protirežimsko demonstracijo, temveč so izsilili proslavljanje tudi v domačem okolju.[44]

Tudi številna katoliška prosvetna društva v kamniškem okraju so se v času volilnega gibanja za skupščinske volitve 8. novembra 1931 prikrito ali bolj očito vključila v volilni boj. Podpirali so volilno abstinenco, ki jo je propagiralo vodstvo razpuščene SLS.[45] Ker je z več plati zanimiv dopis Okrajnega načelstva Kamnik z dne 22. marca 1933 se bomo ob njem ustavili in navedli le nekaj primerov. Dopis daje dober vpogled v

37 Domovina, 6. oktobra 1932, št. 43.

38 Domovina, 26. januarja 1933, št. 4.

39 Domovina 25. maja 1933, št. 21.

40 Domovina, 28. septembra 1933, št. 39.

41 Ivan Ahčin, Izgubljeni spomin na Antona Korošca (dalje: Ivan Ahčin, izgubljeni spomini ...), ur. Bojan Godeša-Ervin Dolenc. Ljubljana 1999, str. 204.

42 AdR, NPA, 1918–1938, karton 36, poročilo avstrijskega konzula v Ljubljani grofa Heinricha Orsini-Rosenberga avstrijskemu zveznemu kanclerju Engelbertu Dollfussu, Ljubljana z dne 20. oktobra 1933: Das Ergebnis der Gemeindewahlen im Draubanate.

43 Matija Škerbec, Šenčurski dogodki. Kranj 1937, str. 14.

44 Domoljub, 11. maja 1932, št. 19, str. 251.

45 ARS, fond Banovina 16–2, fasc. 26.501–28.800, spis 27.994/1933.

politično dejavnost katoliških društev pred njihovim razpustom februarja 1933. Ob tem je treba upoštevati, da je v tem času cvetelo ovaduštvo in dokument bržkone v nekaterih sodbah tudi pretirava, nekje pa skuša biti objetkiven. Tako uvršča omenjeni dopis katoliška prosvetna društva Motnik, Špitalič, šmartin v Tuhinju, Stranje, Tunjice, Ihan in Domžale med lojalno delujoče, ki so tudi podpisala znano adreso kralju Aleksandru ter tudi niso prekoračila svoja statutarna pravila. To pomeni, da se niso bavila s političnim delovanjem, zato predlaga kamniško okrajno načelstvo preklic njihovega razpusta, kar pa ni doseglo. Za druga katoliška provsetna društva kot so Mekinje, Brdo-Lukovica, Št. Gotard, Čemšenik in Rova pa jih je omenjeni dopis obtožil, da so odklonili podpis adrese kralju Aleksandru, da je njihovo članstvo nezanesljivo, sicer pa jim drugih kaznivih dejanj ne morejo pripisati, vendar je tamkajšnja javnost mnenja, da so "zbirališča strupenega klerikalizma in protirežimske agitacije". Drugače so ocenjevali katoliško prosvetna društva v Nevljah, Kamniku, Vodicah, Mengšu, pri Sv. Trojici, Homcu, Dobu, Moravčah in v Selah. V Nevljah se je zlasti eksponiral kot agitator Ferdinand (tudi Nande) Novak, ki so mu zaradi tega zaprli gostinski obrat, kjer so se zbirali privrženci opozicijske SLS in imeli tam shode. Sicer pa je bil ves neveljski odbor katoliškega društva sestavljen iz "izizrazito političnih oseb, nekateri odborniki so se tudi uedeležili demonstracij v Domžalah, kjer je bil Novak med voditelji. Društvo v Nevljah je skupaj s kamniškim društvom priredilo v okviru 60 letnice proslave dr. Korošca kresovanje na Starem gradu nad Kamnikom, ogorčeno so tudi odklonili že omenjeno adeso in delovali protirežimsko v času skupščinskih in občinskih volitev. Za Ferdinanda Novaka je dopis menil, da je eden od podpisnikov dr. Koroščevih punktacij. Društvo v Nevljah je tudi pravočasno, še pred razpustom društveno imovino in svoj društveni dom prepisalo v lastništvo farne cerkve v Nevljah.

"Društvo Kamnik" v Kamniku je bilo močno pod vplivom protirežimskega gibanja, katerega duša je bil odvetnik dr. Dominik Žvokelj. Tudi tu so bili člani odbora pripradniki razpuščene SLS. Več društvenikov se je udeležilo znane proslave 60 letnice dr. Korošca v Unionski dvorani v Ljubljani in izrabili vsako priliko in pokazali svoje protirežimsko razpoloženje. Društvo Sv. Trojica je bila pod vplivom društva v Moravčah, udeležili so se proslave Koroščeve 60 letnice v Mengšu, sodelovali pri kresovanju in bili "skoro polnoštevilno" navzoči pri demonstracijah pri Sv. Trojici. V prosvetnem društvu Homec so zlasti ožigosali, kot je v dopisu zapisano, znanega "klerikalnega kričača" Jeretina iz Šmarce, sicer pa je bil voditelj protirežimskega gibanja bivši župan na Homcu Gregor Repenšek, ki je bil v sodni preiskavi, saj je sodeloval pri demonstacijah in je bil tudi eden od podpisnikov Koroščevih punkacij. Tudi ti člani društva so se organizirano udeležili demonstacij v Domžalah in Mengšu, ob vračanju pa še zaneliti demonstracije v Radomljah in Homcu. Tudi ti so odklonili omenjeno adreso. Podobno so ravnali v Dobu, tudi iz tega društva so se udeležili demomstracij v Domžalah in tudi tu nosili zelene kravate.[46]

Če je vodstvo razpuščene SLS za skupščinske volitve agitiralo za volilno abstinenco in kot smo videli, je želo v kamniškem okraju vidne uspehe, je za občinske volitve opozicija postavljala svoje kandidatne liste.[47]

Že dalj časa se je oblast pripravljala na komasacijo občin, s potekom združevanja občin so bile prizadete prenekatere občine, ki so bolj ali manj obsegale meje tamkajšnje župnije. Četudi je dr. Marušič govoril, da bodo občinske volitve glede na prihodnjo

46 Prav tam.

47 Več o občinskih volitvah: Jure Gašparič, Občinske volitve v Dravski banovini 15. oktobra 1933 in nekdanja Slovenska ljudska stranka. Zgodovinski časopis, 58, 2004, št. 1–2, str. 47–67.

vlogo občin imele bolj gospodarski kot politični značaj, je opoziciji dal vedeti, da se s tem ne bodo odpovedali usmeritvam šestojanuarske deklaracije.[48] V okraju Kamnik so 15. oktobra 1933 bili takšni rezultati. Volilnih upravičencev je bilo 10.135, glasovalo je 8.114 volilcev, kar kaže za razliko od skupščinskih volitev, da so se v znatni meri udeležili tudi privrženci nekdanje SLS. Za listo JNS je glasovalo 4. 373 volilcev, za kompromisno 714, opozicija je dobila 3.027 glasov, socialisti pa niti enega glasu. V tedaj obstoječih 18 občin je v 11 zmagala JNS, v eni komrpomisna lista in v šestih opozicijska.[49] V Domžalah je od 723 volilnih upravičencev glasovalo 635 glasov. Na listi JNS je zmagal dr. Matija Hočevar s 324 glasovi in dobili so 15 občinskih odbornikov, drugi je bil Ivan Vrečar iz vrst opozicije s 311 glasovi, dobili so 3 odbornike.[50] Navkljub raličnim pritiskom in nasilju oblastnih organov predsvem na lokalni ravni so uspeli, da je v šestih občinah zmagala opozicija, kar je bil v primerjavi z drugimi okraji kar opazen poraz JNS.

Kamniški okraj je zajelo t.i. bojevniško gibanje v okviru Združenja borcev Jugoslavije "Boj", ustanovljeno konec januarja 1934 v Ljubljani, z glasilom Prelom (1934–1935). V omenjeno organizacijo, ki se je imela za nadstrankarsko in vsenarodno, so se vključevala združenja vojnih invalidov, Maistrovih borcev, vojnih prostovoljcev, rezervnih oficirjev, četnikov. V bojevniško gibanje so se vključevali iz katoliškega in liberalno-unitarnega tabora. Krajevne skupine bojevnikov, v pravilih je bilo poudarjeno, da je "nepolitična organizacija",[51] so se ustanavljale poleti in jeseni 1934. Med prvimi dopisi v Prelomu sta iz Domžal in Mengša. V dopisu J. M. iz Domžal s simpatijo ocenjuje pisanje Preloma in kritično oriše nezdrave razmere v kraju in v banovini.[52] Tudi v Mengšu naj bi z navdušenjem brali omenjeno glasilo, nazanili so, da se zbira že veliko privržencev, ki podpirajo bojevniško gibanje. Za ilustracijo naj navedemo tedanje razpoloženje do režima JNS: "Demagogije in fraz smo do grla siti, odkrite in poštene besede pa neizmerno lačni". In še "Mengšani z našo okolico vred pa vam bomo dokazali, da je 90% naroda istih misli in želja kakor vi".[53] Za kamniški okraj je potekal informativni sestanek zaupnikov 6. maja 1934 v Radomljah v dvorani pri Sršenu. Po glasilu Prelom naj bi bilo prisotnih okrog 300 oseb med njimi tudi okrajni komisar iz Kamnika. Navzoče je pozdravil eden od podpredsednikov "Boja" Ivan Matičič, govorila sta rojak iz kamniškega območja Viktor Andrejka, polkovnik v pokoju in kapetan Artur (tudi Ture) Šturm iz Ljubljane. Kmet Rojc iz Radomelj je dal svojemu razpoloženju duška in navdušeno pozival može in fante naj se vključijo v gibanje, ki ima "zdrava načela".[54]

Med prvimi sta ustanovili krajevni skupini "Boja" v Moravačah[55] in v Lukovici na isti dan, 29. julija.[56] Obakrat sta govorila Andrejka in Šturm. V Dobu pri Domžalah so imeli ustanovni občni zbor 2. decembra istega leta, za predsednika je bil izvoljen Anton Sušnik. Na zboru sta govorila Andrejka in Vinko Outrata,[57] ki je bil kasneje v banovinskem vodstvu Zbora Dimitrija Ljotića. Seveda so nekateri pripravljalni odbori v

48 Prav tam, str. 50.
49 Jutro, 17. oktobra 1933, št. 243.
50 Prav tam.
51 ARS, fond Banovina 16–2, fasc. 11.901–13.500, spis 11.983.
52 Prelom, 8. februarja 1934, št. 4.
53 Prelom, 29. marca 1934, št. 11.
54 Prelom, 10. maja 1934, št. 17.
55 Prelom, 2. avgusta 1934, št. 29.
56 Prelom, 9. avgusta 1934, št. 30.
57 Prelom, 20. decembra 1934, št. 49, v tekstu je enkrat omenjen Anton Lušnik, kar je gotovo napaka.

kamniškem okraju naleteli na večje ovire lokalnih oblasti. Omenili bomo pripravljalni odbor krajevne skupine Šmartno v Tuhinju. V dopisu okrajnega načelnika z dne 8. marca 1934 je rečeno, da so predlagatelji ustanovitve privrženci opozicije iz vrst nekdanje SLS, ki si prizadevajo po razpustu katoliških prosvetnih društev "organizacijsko združevati pod firmo raznih kulturnih društev in inštitucij", tako tudi krajevne skupine Združenja borcev Jugoslavije. Dopis tudi navaja, da so se v hiši Franca Hočevarja v Hruševki odvijali "pogosti tajni sestanki" oseb, ki so v omenjenem pripravljalnem odboru krajevne skupine Združenja borcev Jugoslavije. Zato naj se, dokler je takšen pripravljalni odbor, ne dovoli ustanovitev omenjene organizacije.[58] Toda slednjič so tudi v Šmartnem ustanovili krajevno skupino. Na zboru delegatov Boja 8. decembra 1934 v Ljubljani so bile zastopane iz kamniškega okraja naslednje krajevne skupine: Dob pri Domžalah, Lukovica, Vodice in Šmartno v Tuhinju. V banovinski odbor pa so bili iz okraja izvoljeni Anton Kersnik (sin pisatelja Janka Kersnika), posestnik, Brdo pri Lukovici in Janko Jerala, posestni sin iz Polja pri Vodicah, v nadzorni odbor pa Alojz Cerar iz Moravč.[59]

V Domžlah je potekal zbor bojevnikov 20. maja 1934. Na zbor so prišli iz tuhinjske doline, Kamnika, Mengša, Komende, nekateri peš ali s kolesi, drugi na vozovih. Sprva so se poklonili spomeniku kralja Aleksandra, na slovesnosti sta sodelovali domžalska in mengeška godba. Bojevniško zborovanje pa je potekalo na griču Goričica, kamur se je vila nepregledna množica. Na zboru so govorili predsednik krovne organizacije Avgust Kuster, Ture Šturm, Ivo Marinko, Karol Česenj iz Kranja in Ivan Vrečar iz Domžal. Prelom, ki je objavil tudi sliko zbora bojevnikov, je zapisal, da "tako mnogoštevilnega in enodušenega shoda Domžale še niso videle". In da so govori tisočglavi množici vzbudili val navdušenja in zavest, da je vredno sodelovati pri velikih nalogah "Boja".[60]

Sočasno je območje kamnišekga okraja razgibala tudi Jugoslovanska narodna stranka, stranka Svetislava Hodjere ali "Hodjerovi borbaši". Te pa ne smemo istovetiti z gibanjem mariborskih borbašev ob glasilu Borba (podpirala Narodna strokovna zveza), in so postali del Jugoslovanske akcije, ta se je kasneje pridružila Ljotićevemi zboru. V Dravski banovini so izdajali Hodjerovi borbaši glasilo Edinost (1934, 1936), ki je kar pogosto prinašalo dopise iz obravnavanega okraja. Na shodu v Stranjah (sedež občine Kamniška Bistrica) je 10. junija 1934 govoril Svetislav Hodjera[61] in na shodu v Moravčah 17. junija istega leta zopet Hodjera ter predsednik akcijskega odbora stranke za Slovenijo, in kasneje eden od podpredsednikov glavnega odbora v Beogradu dr. Ivo Potokar.[62] Krajevne skupine so bile ustanovljene 12. avgusta 1934 v Stranjah,[63] tega dne tudi v Motniku in na Homcu.[64]

Javen množičen shod je Hodjerova stranka priredila 16. septembra 1934 v Kamniku, ki naj bi s tem pokazala "mogočno zmago" nad vladno JNS. Po pisanju Edinosti je bil z uspelim shodom, ki se ga je udeležil mali človek, naš kmet, delavec in obrtnik zadan udarec propadajoči JNS v kamniškem okraju. Govorila sta Miloš Dragović in dr. Potokar. Zadnji je govoril o razvoju strankine organiziranosti in njenem delu. Povedal je, da je bilo prav v kamniškem okraju vrženo prvo seme in da je kasneje strankino delo-

58 Prav tam.

59 Prelom, 13. decembra 1934, št. 48; prav tam 20. decembra 1934, št. 49.

60 Prelom, 24. maja 1934, št. 19. Slika zborvanja v Domžalah je objavljena v Prelomu 31. maja 1834, št. 20, str. 3.

61 Edinost 16. junija 1934, št. 16.

62 Edinost, 23. junija 1934, št. 17.

63 Edinost, 18. avgusta 1934, št. 25.

64 Prav tam; za Motnik še Edinost, 25. avgusta 1934, št. 26.

vanje preraslo omenjeni okraj in se razvilo po vsej Dravski banovini. Govoril je o nemoralni politiki JNS, obsodil njuni frakciji, tako Kramerjevo kot Pucljevo. Ožigosal je tudi nepravilnosti, ki so se dogajale na občinskih volitvah oktobra 1933 in še posebej 24. junija 1934 v Kamniški Bistrici, kjer so si "veličastno zmago" priborili s tem, da so priklicali na pomoč že pokojne občane in jih vnesli v volilni imenik.[65] O "sijajni volilni zmagi" je bralce že naslednji dan seznanil Slovenski narod. Jutro pa je pohvalilo zavednost volilcev privrženih nacionalni misli.[66] Toda na pritožbo opozicije iz Kamniške Bistrice je omenjeno zlorabo ugotovilo tudi Upravno sodišče v Celju.[67] Sicer pa je Edinost prinašala v tem času kar nekaj zgodbic o poteku občinskih volitev v Dravski banovini, med njimi npr. v Lukovici, Nevljah, Kamniški Bistrici, Tuhinju in še kje.

Kot je zapisala Edinosti je potekal "mogočen shod" Hodjerove stranke 9. decembra 1934 v Domžalah v prostornem salonu Kolodvorske restavracije. Po pozdravnem nagovoru trgovca Mateja Turka iz Domžal je govoril dr. Potokar, ki je orisal politični položaj v državi in posebej v Dravski banovini in zatem razlagal strankin program. Za njim je govoril Miloš Metikoš, član glavnega odbora stranke. Ob koncu so udeleženci "sijajnega domžalskega shoda", ki je bil, po pisanju Edinosti, "resnični odraz narodovoga razpoloženja", navdušeno obljubljali širjenje strankinih krajevnih organizacij v kamniškem okraju. Med drugim so omenili, da je npr. v Domžalah že vse pripravljeno v veščih rokah Turka in Menarta.[68] Dne 15. decembra istega leta je bila ustanovljena krajevna organizacija v Kamniku, predsednik je postal dr. Fran Vidic, podpredsednik Drago Uhle, tajnik Rado Kolman (tudi Kollmann) in blagajnik Ludovik Pirnat. Kot delegata sta bila izvoljena dr. Ivo Potokar in Alojz Ponikvar.[69] Gotovo se je ustanovila še isti mesec ali v začetku leta 1935 tudi krajevna organizacija v Domžalah. Zaradi denarnih zaprek pa je Edinost leta 1935 prenehala izhajati, s tem pa so usahnila tudi poročila.

Ko je v prvih mesecih 1936 znova izhajala Edinost, se je delo borbašerv poživilo. V času vladavine JRZ je imela krajevna skupina borbašev 22. marca 1936 občni zbor v Domžalah. Občni zbor je potekal v gostilni Mateja Turka.[70] Dr. Vidic je izčrpno govoril o političnem položaju stranke, zatem so znova izvolili prejšnji odbor s predsednikom Matejem Turkom.[71] Hodjerovi borbaši so v tistem času delovali tudi v občini Kamniška Bistrica v Stranjah.[72]

Dne 12. avgusta 1934 je bila slovesnost ob 50-letnem jubileju Godbenega društva v Domžalah. Na ta jubilej je opozorila in vabila bralce Hojerova Edinost že konec maja 1934.[73] V ta namen je izšla prva številka glasila Domžalec, ki ga je izdalo Godbeno društvo, katerega urednik je bil prof. Konrad Stražar.[74] Jutro je v obširnem poročilu o proslavi "zlatega jubileja" uvodoma orisalo okoliščine ustanovitve omenjenega društva

65 Edinost, 22. septembra 1934, št. 30, s sliko zborovanja v Kamniku; primerjaj Ivan Ahčin, Izgubljani spomin, str. 204.

66 Slovenski narod, 25. junija 1934, št. 142; Jutro (ponedeljsko) 25. junija 1934, št. 26.

67 Edinost, 29. septembra 1934, št. 31; primerjaj Domoljub, 3. oktobra 1934, št. 40, Razveljavljene občinske volitve. (Kamniška Bistrica).

68 Edinost, 22. decembra 1934, št. 42.

69 Prav tam.

70 Edinost 8. aprila 1936, št. 2.

71 Prav tam.

72 Prav tam.

73 Edinost 26. maja 1934, št. 13, str. 4.

74 Slovenski časniki in časopisi. Bibliografski pregled od 1797–1936, sestavil dr. Janko Šlebinger. Razstava slovenskega novinarstva v Ljubljani 1937, str. 118.

v Domžalah, ki so bile v tistem času zaradi velikega števila priseljenih Tirolcev "nemška postojanka". Pod vodstvom prof. Fajfarja je društvo, ki je utrjevalo slovensko narodno zavest, doseglo lepe uspehe in postalo eno najpomenbnejših kulturnih žarišč v Domžalah in okolici. Domžalsko Godbeno društvo z velikim orkestom in številnim gledališkim ansamblom je bilo nasploh osrednje in "najbolj agilno" društvo. Za proslavo so Domžalčani okrasili trg, prišla so številna godbena društva z Gorenjske, pokroviteljstvo proslave pa je prevzel ban dr. Drago Marušič in poslal svojega zastopnika Vrhovnika, predsednik pripravljalnega odbora je bil Ivan Vrečar. Slavnostni govornik je bil Valentin Rožič, ki je govoril tudi pred petimi leti, ko je bila otvoritev Godbenega doma, in tudi leta 1925, ko so dobile Domžale tržne pravice.[75] Rožič kot Cerar sta govorila o pomenu nacionalnega boja in nacionalnega preporoda, za vse to ima na tem območju zasluge prav Godbeno društvo. Zastopnik pevskega društva Slavec iz Ljubljane je izročil Godbenemu društvu zlati lovorjev venec, še živečim članov ob ustanovitvi Godbenega društva pa je kapelnik Vinko Riedl izročil častne diplome.[76] Naj na kratko omenimo še slovesnost ob 30-letnici delovanja domžalskega Sokola, ki je bila 5. avgusta 1935. Slovesnost se je odvijala pred sokolskim domom s pestrim sprevodom po trgu. Prisotni so bili "bratska društva" iz okraja in drugod ter gosti iz Ljubljane. Govorili so tedanji sokolski starosta Anton Skok, za njim domžalski župan dr. Hočevar in dr. Josip Pipenbacher iz Ljubljane. Zgodovino društva pa je orisal še živeči prvi starosta domžalskega Sokola Breceljnik. Slavje so popestrili s popoldanskim telovadnim nastopom.[77]

Če so v volilnih pripravah na skupščinske volitve 5. maja 1935 privrženci SLS prikrito agitirali za volilno abstinenco, so se v vrstah bojevnikov, do katerih se je odločno distancirala JNS, odvijali boji za prevlado Ljotićevega programa in za njegovo listo. V kamniškem okraju je na Ljotićevi listi kandidiral Artur Šturm. Poleg tega so v kamniškem okraju na sestankih pripravljali kandidatsko listo iz vrst Hodjerovih privržencev. Vključno z drugimi okraji je o tem sezanil javnost Slovenec v začetku aprila 1935. Toda lista Hodjere ni bila oblastno odobrena, zato so na petomajskih volitvah, kot se je kasneja pohvalila Edinost, volili opozicijsko listo dr. Vladka Mačka.[78] V okraju je bilo volilnih upravičencev 10.267, volilo jih je 5.344, na Jevtićevi listi sta bila dva kandidata. Prvi Anton Cerar je dobil 2.556 glasov in drugi Anton Kersnik, posestnik na Brdu 2.570, na opozicijski listi je dobil dr. Milan Dečak 209 glasov.[79] Narodni poslanec je postal Anton Kersnik, ki je kmalu po vstopu dr. Stojadinovića v vlado, prešel v okviru poslanskega kluba JRZ v "posebno skupino slovenskih poslancev JRZ".[80]

Tudi v župnijah kamniškega okraja so se pripravljali na II. evharistični kongres za Jugoslavijo in se ga udeležili v velikem številu. Kongres je bil od 28. do 30. junija 1935 v Ljubljani. Potekal je torej v času, ko je bil dr. Korošec že v Stojadinovićevi vladi. To je bila verska in hkrati vsenarodna manifestacija, ki naj bi združila Slovence okrog dr. Korošca. Kot notranji minister je že sredi julija 1935 poskrbel za obnovitev Prosvetne zveze v obeh škofijah. Poslej so se navdušeno oživljala katolika prosvetna društva in na novo ustanavljale mladinske organizacije.

---

75 Jutro (ponedeljsko), 13. avgusta 1934, št. 33.

76 Prav tam.

77 Jutro, 6. avgusta 1935, št. 179, str. 4.

78 Anka Vidovič-Miklavčič, Jugoslovanska narodna stranka v Dravski banovini. Zgodovina v šoli, letnik 8, 1999, str. 29.

79 Domoljub, 8. maja 1935, št. 19.

80 Domoljub, 20. oktobra 1937, št. 42, O naših slovenskih poslancih.

V Komendi, kjer je na občinskih volitvah 1933 zmagala opozicijska lista, izvoljen je bil župan Janez Štrcin, je potekal v nedeljo 11. avgusta 1935 "prvi večji podeželski tabor v novi svobodnejši dobi".[81] V Komendi, "domovini Petra Pavla Glavarja", se je, po pisanju Slovenca, zbralo sedem tisoč ljudi iz mnogih krajev kamniškega in kranjskega okraja, navzoča sta bila tudi škof dr. Gregorij Rožman in nadškof dr. Anton B. Jeglič in drugi predstavniki katoliških društev in organizacij iz Ljubljane, Kranja in Kamnika. Pri dopoldanskem cerkvenem obredu in odkritju spomenika padlim vojakom iz prve svetovne vojne iz komendske župnije, sta vzdušje slavja popestrila domači pevski zbor in domžalska godba. Med opoldanskim odmorom pa je bil na dvorišču Mejačeve gostilne koncert "priznane domžalske godbe", pod vodstvom kapelnika Vinka Riedla.[82] Popoldne so po verskem obredu odkrili še evharistični svetilnik, le-ta je bil iz starge rimskega spomenika prenovljen po načrtih arhitekta Jožeta Plečnika. Zatem je zborovanje odprl župan Štrcin in naznanil, da je to tabor Katoliške akcije, "obenem pa tudi tabor vsega krščanskega ljudstva Gorenjske".[83] Zbrani množici sta govorila dr. Miha Krek in dr. Marko Natlačen. Dr. Krek, ki je bil do svojega imenovanja za ministra 1. septembra 1935 še v funkciji predsednika škofijskega odbora Katoliške akcije, je med drugim poudaril pomen preteklega evharističnega kongresa v Ljubljani, ki priča, da bo takšna "slovenska katoliška skupnost" trdna tudi v prihodnje. Prav v času pospešene laizacije je dobila župnijska skupnost kot "bojna celica krščanstva" poglavitno vlogo.[84] Dr. Natlačen pa je zbrani množici opisal razpoloženje "po kresni noči", junija 1935, ko je SLS znova prišla v vlado in sodelovala pri oblikovanju vsedržavne JRZ. S tem se je dotaknil aktualnega vprašanja, to je odnosa do "narodnega edinstva" oziroma do "jugoslovanskega naroda", pri čemer je to pojmovanje razlikoval v državno-političnem smislu in pa v etničnem in kulturnem smislu. Ob tem je poudaril zahtevo po popolni enakopravnosti "v verskem, političnem, kulturnem in gospodarskem pogledu."[85]

Tudi v kamniškem okraju so se dokaj hitro oblikovali krajevni pripravljalni odbori nove vsedržavne stranke Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ), četudi so bili privrženci nekdanje SLS intimno zavezani slovenski deklaraciji. Sprva so z nezaupanjem gledali na snovanje nove vsedržavne stranke saj so jim bile okoliščine in sam Šenčurski proces marca 1933 še vedno živo pred očmi. Tako je razumljivo, da jih povezava z delom srbske radikalne stranke ni navduševala, prej je vzbujala nelagodje in tlelo je pričakovanje, da bo SLS v prihodnosti vendarle samostojno zaživela in si izbojevala samoupravno Slovenijo. Kriza v slovenskem delu JRZ leta 1937 je bila jasen pokazatelj strankine nestabilnsti o čemer bo govora nekoliko pozneje.

Dne 8. septembra 1935 je potekal ljudski tabor pri Sv. Trojici nad Moravčami (danes Trojica) za moravško, kamniško in ljubljansko dekanijo, prišli pa so tudi iz Zasavja. Na "prvem političnem taboru ministra dr. Kreka" se je zbralo, kot je poročal Slovenec, "nad štiri tisoč zavednih mož in fantov".[86]

V govoru je dr. Krek poslušalcem najprej izročil zahvalo notranjega ministra dr. Korošca za "trdno zvestobo v zadnjih težkih letih" in tudi za žrtve in trpljenje, ki jim jih je prizadela vladavina JRKD oziroma JNS. Poleg zahvale pa je prinesel tudi Koroščevo naročilo, naj vztrajajo v trdnosti in zvestobi in naj se v vsaki občini, vsakem okraju in

81 Domoljub. 14. avgusta 1935, št. 32–33.
82 Slovenec (ponedeljski), 12. avgusta 1935, št. 32.
83 Prav tam.
84 Prav tam.
85 Prav tam.
86 Slovenec (ponedeljski), 9. septembra 1935, št. 36.

banovini organizirajo v stranko JRZ. Dr. Krek je v svojem bodrilnem govoru zavrnil razne očitke političnih nasprotnikov in zatrdil, da bodo polagoma uredili "vse ustanove od občine navzgor do najvišjih vrhov uprave". S tem upanjem naj možje in fantje oddidejo na svoje domove in naj naznanijo "vsem prijateljem naj bodo disciplinirani, vztrajni ter zvesti svojemu voditelju".[87] Za Krekom je govoril Rudolf Smersu, med drugim je omenil španskega katoliškega politika Jose Maria Gil Roblesa, ki naj bi bil vzor tudi katoliškim slovenskim fantom. Smersu je ob tem poudaril, da ima tudi naš narod veliko poslanstvo, "pri presnovi človeške družbe" zato so potrebna dejanja.[88] Popoldne istega dne je bil tabor še v Vodicah z udeležbo nad 300 zborovalcev, ki so manifestirali za politiko dr. Korošca. Govorila sta dr. Krek in dr. Dominik Žvokelj o organiziranju stranke v okraju.[89]

Ker je razmeroma malo podatkov v katoliškem tisku o organizacijskem razvoju krajevnih JRZ, še manj pa o Mladini JRZ v Dravski banovini, smo za ilustracijo navedli tiste občine v kamniškem okraju, ki so v tisku objavile ustanovne občne zbore. Skoraj vsi dopisi npr. v Domoljubu uvodoma govorijo o krivicah in nasilju prejšnje vlade, o slabem gospodarjenju v občini in izražajo upanje, da se bo z novo vlado udejanjala demokracija.

V Moravčah so že 4. septembra 1935, torej na dan omenjenega tabora pri Sv. Trojici, izvolili odbor JRZ, predsednik je postal Ignacij Lavrič. Naj omenimo še značilen komentar dopisnika v notici: "Režim nasilja se tudi pri nas poslavlja, čeprav nekaterim to noče v glavo."[90] V župniji Št. Gotard, kjer je bil sedež občine Trojane, so imeli 22. septembra istega leta ustanovni občni zbor krajevne JRZ. Zbora se je udeležilo veliko mož in fantov iz vse občine. Predsednik pripravljalnega odbora je razložil navzočim politični položaj in organizacijo nove stranke, Jože Grošelj iz Moravč pa o pomenu in ciljih stranke in vloge njenih voditeljev. Alojz Skok je govoril o podrobnosti organiziranja JRZ v občini, ki jo je sam obhodil in naletel na "nepričakoven dober odziv za vstop v novo stranko". Izrazil je zadovoljstvo, da se je v sorazmerno mali občini vključilo kar 270 mož in fantov v novo stranko. V občinski odbor JRZ so bili soglasno izvoljeni predsednik Janez (Ivan) Ahčin, rojen v Domžalah 1897, prijatelj in tesen sodelavec dr. Korošca, glavni urednik Slovenca v letih 1929–1941, podpredsednik Franc Pfajfar, župnik, tajnik Alojz Skok, blagajnik Drago Cukljati.[91]

Velik odmev je imel ustanovni občni zbor krajevne JRZ 20. oktobra istega leta v Trzinu, katerega se je udeležilo mnogo privržencev dr. Korošca. Na zboru je govoril Nande Novak, ki je orisal slabo gospodarsko zapuščino prejšnje oblasti. Dopisnik je še zapisal, da krajani pričakujejo "novo demokratično življenje", za kar jim jamči novo izvojeni odbor.[92] V Šmartnem v Tuhinju so imeli ustanovni občni zbor krajevne JRZ 25. oktobra. "Veliko je bilo navdušenje in z veseljem je bila stranka sprejeta" je poročal Domoljub. Pridružili so se ji nekdanji privrženci SLS in pristopili so celo "nekateri pristaši JNS". Predsednik izvoljenega odbora je Alojz Frontini.[93] Krajevna organizacija JRZ se je ustanovila tudi v Kamniški Bistrici, kjer je bila ena močnejših postojank

87 Domoljub, 11. septembra 1935, št. 37, Prvi politični govor ministra Kreka.

88 Slovenec (ponedeljski), 9. septembra 1935, št. 36.

89 Pram tam.

90 Domoljub, 25. septembra 1935, št. 39, str. 511.

91 Prav tam, str. 512; dr. Ivan Ahčin je bil rojen v Domžalah 1897, Boris Mlakar, Ivan Ahčin, ES, zv. 1, A–CA, Ljubljana 1987, str. 26.

92 Domoljub, 23. oktobra 1935, št. 43, str. 584.

93 Domoljub, 6. novembra 935, št. 45, str. 589.

Hodjerovih zborašev. Kot je poročala Hodjerova Edinost je bilo tedaj kar 350 članov-borbašev. Toda na jezo Edinosti je nekaj teh članov – "figovcev in neznačajnežev" – po zamenjavi vlade prešlo v tabor JRZ.[94]

Okrajni odbor JRZ Kamnik je bil ustanovljen v oktobru 1935. Predsednik odbora je postal Janez Štrcin, župan v Komendi, podpredsednik dr. Ivan Ahčin, glavni urednik Slovenca, tajnik dr. Dominik Žvokelj, advokat v Kamniku in blagaknik Ferninand Novak.[95]

Dne 24. novembra 1935 je bila prva seja banovinskega odbora JRZ v Ljubljani, katerega člani so bili vsi predsedniki in podpredsedniki okrajnih organizacij JRZ. Kot sta tajnika banovinskega odbora JRZ dr. Fran Kulovec za Kranjsko in Marko Kranjc za Štajersko poročala, naj bi bila že dograjena v pretežni meri organizacijska mreža krajevnih JRZ. Prav tako naj bi že delovali v vsakem okraju okrajni odbori JRZ.[96] Seveda so se v novo nastalih občinah že v vladavini JRZ tudi še ustanavljali krajevni odbori JRZ. Tako npr. naj omenimo, da so v Blagovici, kot je dopisnik zapisal, po zaslugi notranjega ministra dr. Korošca, zopet dobili svojo občino in 16. avgusta 1936 so ustanovili krajevno JRZ.[97]

Poleg tega je notranji minister na podlagi zakona o banski upravi decembra 1935 razrešil prejšnje člane banskega sveta in imenoval nove. Za mesto Kamnik je bil razrešen Anton Zevnik, advokat v Kamniku, na novo sta bila imenovan dr. Fran Vidic, vladni svetnik v pok. Za okraj Kamnik je bil razrešen Ferdo Vode, posestnik in trgovec iz Kaplje vasi, na novo pa imenovan Janez Štrcin.[98]

Sočasno z graditvijo strankine organizacijske mreže so začela delovati tudi katoliška prosvetna društva. Obnovljena krovna Prosvetna zveza v Ljubljanski škofiji je sprejela oktobra 1935 nove smernice delovanja, ki jih je kasneje še dopolnjevala. Člani katoliških društev naj bi bili poslej le praktični katoličani, tudi vse prosvetno-kulturno delo naj bi bilo bolj kot doslej namenjeno "duhovni poglobitvi človeka".[99] Zlasti člani fantovskih odsekov in dekliških krožkov naj bi bili deležni sistematičnega spoznavavnja socialnega nauka Cerkve, poglobljene verske in državljanske vzgoje. Z novimi pravili Slovenske Katoliške akcije (SKA) 1936 so postali Prosvetna zveza in kasneje Zveza fantovskih odsekov in Zveza dekliških krožkov njene pomožne sile, ki naj bi imele predvsem nalogo kulturnega apostolata.[100] Med prvimi, že avgusta 1935 je naznanilo začetek delovanja "Društvo Kamnik", ki je doseglo na okrožnem sodišču v Kamniku "slovesni akt izročitve" društvenega premoženja, ki ga je sprejel v imenu odbora dr. Žvokelj. Čez nekaj dni pa so napovedali otvoritveno predstavo Vombergerjeve komedije "Voda", katere režiser je Sipo Kolman.[101] Obnovljeno društvo v sosednjih Selih pri Kamniku, pa so za 1. september pripravili igro Slehernik.[102] Prosvetna društva so bila v kamniškem okraju zelo dejavna, o čemer pričajo poročila v katoliškem tisku. Na svojih

94 Edinost 8. aprila 1936, št. 2.

95 Slovenec, 30. oktobra 1935, št. 250 a.

96 Slovenec (ponedeljski), 25. novembra 1935, št. 47; Domoljub, 27. novembra 1935, št. 38.

97 Domoljub, 26. avgusta 1936, št. 35, str. 540.

98 Slovenec, 11. decembra 1935, št. 285 a, Novi banski svet.

99 Vestnik Prosvetnih zvez v Ljubljani in v Mariboru, avgust, sptember, oktober 1935, št. 8, 9, 10, str. 7, 8.

100 Več o tem: Anka Vidovič-Miklavčič, Katoliška prosveta med Cerkvijo in stranko. Nekaj osvetlitev smernic in dejavnosti Prosvetne zveze in Zveze fantovskih odsekov v letih 1935–1941. V publikaciji Cerkev, kultura in politika 1890–1991, simpozij 1992. Ljubljana 1993, str. 61–78.

101 Slovenec, 30. avgusta 1935, št. 198 a.

102 Domoljub, 21. avgusta 1935, št. 34, str. 444.

sestankih so npr. preučevali tudi knjižico Milana Valanta "Krščanska strokovna organizacija" in se opredeljevali za ZZD.[103]

Tudi dijaško počitniško društvo "Bistrica" v Domžalah je zaživelo in priredilo oktobra 1935 družabni večer v društvenem domu. Med udeleženci so bili dr. Miha Krek, dr. Marko Natlačen, domžalski župnik Franc Bernik in odbornika vodstva Slovenske dijaške zveze inž. Anton Tepež in Matej Poštovan.[104]

Novembra 1935 se je ustanovila v Ljubljani "katoliška slovenska strokovna organizacija" Zveza združenih delavcev (ZZD). Imela je tudi vlogo "delavske stanovske organizacije pod okriljem JRZ", sicer pa je razvijala nove poglede na "sodobno delavsko gibanje" na podlagi razlag papeških okrožnic.[1051] Pri praktičnem strokovnem delu je postala že omenjena knjižica Milana Valanta, "Krščanska strokovna organizacija" (1936) temeljno vodilo.[106] ZZD je uspela ustanavljati svoje organizacije kot tekmica krščanskosocialistične Jugoslovanske strokovne zveze (JSZ) tudi v obravnavanem okraju. Ko je potekalo v Domžalah poleti 1936 mezdno gibanje v tvrdki Ivana Vrečarja (mizarsko podjetje) je delavstvo že imelo zaslombo v ZZD, saj je bilo "v celoti organizirano v podružnici ZZD v Grobljah." S pomočjo centrale ZZD v Ljubljani so pristopili k obojestranskim zadovoljivim pogajanjem.[107] Leta 1935 ustanovljena JSZ v Komendi v tamkajšnjem največjem gradbenem podjetju Belcijana Boštjana se ni utrdila, naslednje leto je delavstvo prešlo v tabor ZZD. Dne 1. novembra 1936 so imeli sestanek, na katerem sta govorila iz centrale brata Milko in Bojan Pirih, iz domžalske podružnice ZZD pa zastopnik Osolnik. Seznanili so se s smernicami ZZD in izvolili pripravljalni odbor.[108] Na očitke okrožnega zaupniškega zbora kamniških skupin JSZ v Stahovici, še posebej zaupnika Mavricija Borca, da so bili delavci podjetja Belcijan pod grožnjami prisiljeni prestopiti v ZZD, je komendska ZZD odločno zanikala. Zatrdila je: "Prestop je delo značajnosti Belcijanovih delavcev, ne pa groženj".[109] Na precej razburljiven ustanovnem občnem zboru 8. decembra 1936 so potem ustanovili podružnico ZZD v omenjenem podjetju. Bili so prisotni tudi člani lesne stroke skupine JSZ iz Duplic. Med njimi so bili npr. Mavricij Borc in iz centrale Grošelj, ki so skušali preprečiti ustanovitev, toda to jim ni uspelo.[110] Po vsestranskih pripravah je bila 6. januarja 1939 ustanovljena podružnica ZZD v Duplici, kjer je štela konec januarja 50 članov.[111] Z ustanovitvijo ZZD so se odnosi v tamkajšnji tovarni Remec et CO med skupino JSZ in ZZD zelo zaostrili, o čemer v več člankih prinaša Slovenski delavec.[112]

Po pisanju glasila ZZD naj bi bila JSZ v tovarni "Titan" v Kamniku v razsulu, kar je naj bi dalo močnejše vzpodbude, da so v letu 1939 ustanovili podružnico ZZD.[113] Glasilo ZZD je posvečalo kamniškemu okraju kar veliko pozornosti in že leta 1936

---

103 Delavska fronta, 31. oktobra 1936, št. 44, str. 3, Kamnik; primerjaj Delavsko fronto, 24. oktobra 1936, št. 34, str. 3, Groblje.

104 Slovenec, 12. okotbra 1935, št. 235 a.

105 Delavska fronta, 28. marca 1936, št. 13.

106 Delavska fronta, 24. oktobra 1936, št. 43, Krščanska strokovna organizacija; prav tam, 7. novembra 1936, št. 45, Starodavna Komenda in njena okolica v taboru ZZD.

107 Delavska fronta, 11. julija 1936, št. 28, str. 4.

108 Delavska fronta, 7. novembra 1936, št. 45, str. 1.

109 Delavska fronta, 21. novembra 1936, št. 47, str. 3, 4.

110 Delavska fronta, 19. decembra 1936, št. 51, str. 4.

111 Slovenski delavec, 14. januarja 1939, št. 2–3; prav tam 28. januarja 1939, št. 5.

112 Primerjaj Slovenski delavec, 4. februarja 1939, št. 6; prav tam 25. februarja 1939, št. 9; prav tam 25. marca 1939, št. 13.

113 Slovenski delavec, 25. februarja 1939, št. 9.

napovedovalo uspešen prodor ZZD. Delavska fronta je oktobra 1936 takole pisala. Tako kot je bil v letih nasilja in krivic kamniški okraj v prvih vrstah opozicije, naj tudi zdaj "od Vodic preko Komende, Mengša, Kamnika, Homca, Domžal, do Ihana ter od Tuhinjske doline čez hribe v Črni graben ter preko Doba do Moravč" dvigne "prvenstveno zastavo slovenske katoliške skupnosti!"[114]

Že v tretji številki 1937 novega glasila ZZD Slovenski delavec sta objavljena dva dopisa in sicer iz Domžal in iz Grobelj, kjer je bil agilni organizator misijonar-lazarist in ravnatelj Misijonske tiskarne pater Jože Godina. V domžalskem dopisu je zapisano, da so vsi "z največjim veseljem prebirali" list in ugotovili, da je "to edini slovenski delavski list, ki se v njem zrcali položaj in težnje slovenskega katoliškega delavca". Poskrbeli bomo, obljublja dopis, da bodo "naši" delavci četudi še niso organizirani, postali naročnika lista.[115] V Grobljah pa je podružnica ZZD zelo živahno delovala in priredila več sestankov. Omenili bomo 12. septembra in 10. oktobra 1937, na katerih je predaval Rudolf Smersu. Na prvem sestanku o starostnem zavarovanju in na drugem o pomenu delavske organizacije.[116] V Društvenem domu pa je podružnica uprizorila 7. novembra istega leta ljudsko žaloigro "Mlinar in njegova hči."[117] Dne 13. februarja 1938 se je ustanovila skupina ZZD v tekstilni tovarni v Induplati v Jaršah. Ustanovni sestanek je bil v Društvenem domu v Grobljah. Med drugim je navedno, da se je skupina dobro pripravila za volitve delavskih zaupnikov, sprejeli so tudi smernice za nadaljnje delo. Prepričani so, da se bodo ujeli še z drugimi skupinami ZZD v kamniškem okraju in da bo ZZD "pometala z vsemi, kar je gnilega".[118] Člani ZZD iz Domžal, Grobelj in Jarš so 20. marca 1938 obiskali Jožeta Godino v Celju, kamur je bil v začetku leta premeščen. Poleg tega so se seznanili z delom celjske ZZD.[119] V Komendi so tesarski delavci podjetja Štebe 1. maja istega leta ustanovili svojo skupino ZZD.[120] V Induplati v Jaršah, kjer je delovala tudi skupina JSZ so ji člani ZZD večkrat očitali nedelavnost, češ da se poteguje le za "svojo čast", ni pa solidarna v boju z njimi.[121]

Na sestanku 18. junija 1939 se je v Kamniškem domu ustanovilo kamniško okrožje ZZD z udeležbo zastopnikov skupin iz vsega okraja. Ob prisotnosti dr. Dominika Žvokla je govoril France Preželj, član osrednjega odbora ZZD iz Ljubljane, o pomenu in vlogi delavskih organizacij in o delovanju Delavske zbornice. Kritično je govoril o tisti, ko je bila še v rokah prejšnjih sindikalnih organizacij in pohvalno o zdajšnji, ko je prešla v roke ZZD.[122]

Naj omenimo, da so člani nekaterih krajevnih organizacij ZZD bili tudi iz vrst fantovskih odsekov in dekliških krožkov.

Obnovljena krovna Kmečka zveza decembra 1935 v Ljubljani si je kot kmečko stanovska organizacija prizadevala združiti kmete v katoliškem taboru in obnoviti kmečko gospodarstvo ter ga posodobiti. Za načelnika glavnega odbora KZ je bil na ustanovnem občnem zboru izvoljen Janez Brodar, posestnik iz Hrastja pri Kranju, za prvega podnačenika pa Janez Štrcin, ki je bil vsa leta do aprilskega zloma 1941 član vodstva KZ. Ko so bili 27. junija 1937 v Ljubljani izvoljeni svetniki Kmetijske zbor-

---

114 Delavska fronta, 19. decembra 1936, št. 51, str. 3, Iz kamniškega okraja ZZD.
115 Slovenski delavec, 30. oktobra 1937, št. 3.
116 Prav tam.
117 Slovenski delavec, 13. novembra 1937, št. 5.
118 Slovenski delavec, 19. februarja 1938, št. 7.
119 Slovenski delavec, 26. marca 1937, št. 12.
120 Slovenski delavec, 7. maja 1938, št. 18.
121 Slovenski delavec, 23. julija 1937, št. 29.
122 Slovenski delavec, 8. julija 1939, št. 28.

nice, večina so bili na listi JRZ, sta zastopala kamniški okraj Janez Štrcin in Jože Poznič iz Gradišča pri Lukovici.[123] Strcin je bil zatem izvoljen poleg Janeza Brodarja tudi za drugega podpredsednika omenjene zbornice.[124]

V prvem obdobju je vodstvo KZ predvsem skrbelo za širitev oganizacijske mreže s krajevnimi in okrajnimi organizaciijami.

V kamniškem okraju se je najaveč krajevnih KZ ustanovilo v letih 1936–1938, akterji in odborniki teh so bili v znantni večini člani JRZ. Med prvimi so delovale v Tunjicah, Podgorju, Selah pri Kamniku, Mekinjah, Nevljah, Mengšu, Rovi, Komendi, zadnja se je ustanobvla pozimi 1940/41 v Lukovici.[125]

Leta 1937 je delovalo v okraju v 10 občinah (od 19 občin) 14 krajevnih KZ in leta 1941 v 14 občinah (od tedanjih 20 občin) že 19 krajevnih KZ. V občini Kamniška Bistrica in v občini Komenda sta delovali dve in v občini Nevlje oziroma Sela pri Kamniku kar štiri krajevne organizacije. Sedež okrajne KZ, ki se je ustanovila 23. maja 1937 je bil v Podgorju.[126] Medtem ko so bile dokaj dobro organizirani in dejavni fantovski odseki in dekliški krožki v župnijah kamniškega okraja, fantovska kot tudi dekliška Mladinska kmečka zveza ni imela vidnejše vloge.

Občinske volitve

Po ustanovnem državnem zboru JRZ v Beogradu v začeku junija 1936 je potekal 7. junija tabor JRZ v Mengšu za ves kamniški okraj. Domoljub je 20. maja med drugim takole pozival na udeležbo. "Prideti vsi, ki ste bili pred štirimi leti na proslavi v Domžalah in pri Sv. Trojici... pridite iz Šenčurja, Kranja in iz Komende... Pridite v narodnih nošah in na okrašenih vozovih, pridite na konjih in okrašenih kolesih, pridite z zelenimi kravatami..." Po pisanju Domoljuba se je tabora udeležilo nad 15.000ljudi.[127] Na taboru je govoril je dr. Krek o kmečkem vprašanju, zlasti pa so "užigale besede dr. Žvoklja, ki se je podrobneje pečal s krivicami, ki jih je ljudstvo trpelo od nasilnikov v kamniškem okraju"[128]

Tabor je pomenil tudi uvod v volilno gibanje za občinske volitve, ki so bile v kamniškem okraju pretežno v letu 1936. Katoliški tisk je opozarjal naj občani ne nasedajo t.i. gospodarskim listam, ki jih predlagajo politični nasprotniki in tudi ne njihovi razlagi o "nepolitičnosti občinskih volitev"[129] V nedeljo 26. aprila sta potekala dva velika shoda JRZ v Grobljah in v Šenčurju. Dr. M. Krek je v Grobljah med drugim napadal gibanje privržencev dr. Mačka. Do 21. oktobra 1936 je na volitvah v Blagovici, Domžalah, Homcu, Ihanu, Mengšu in Tuhinju zmagala JRZ.[130] Dne 25. oktobra je dobila JRZ v Moravčah, Radomljah, Trojanah in v Trzinu, medtem ko je v Dobu znagala skupna opozicija.[131] Tudi 6. decembra je v Krašnji, Lukovici in Vodicah zmagala JRZ.[132] V drugih petih občinah so bile volitve v kasneje.

---

123 Domoljub, 1. julija 1937, št. 26, Prvi člani naše Kmetijske zbornice.

124 Domoljub, 28. julija 1937, št. 30, Dolgoletna želja spolnjena.

125 Anka Vidovič-Miklavčič, Kmečko-stanovsko gibanje v klerikalnem taboru na Slovenskem 1935–1941. Revija Borec, XLII, januar 1990, str. 82–129.

126 Prav tam, str. 129, str. 114 s tabelo in 138, 139 s preglednim seznamom po okrajih; primerjaj tudi Koledar Kmečke zveze za leto 1941, Ljubljana 1941.

127 Domoljub 10. junija 1936, št. 24, Kadar narod svobodno govori.

128 Prav tam.

129 Domoljub, 21. oktobra 1936, št. 43, "JNS o gospodarskih listah".

130 Prav tam, Kako smo volili doslej.

131 Domoljub, 28. oktobra 1936, št. 44, Fronta slovenskega ljudstva.

132 Domoljub, 10. decembra 1936, št. 50, Boj smo častno dobojevali.

Po volitvah 1936, ko so bili v Dravski banovini v večini občin izvoljeni župani na listi JRZ, oblastno pa razrešeni številni župani in odborniki še iz vrst JNS, je banska uprava razpustila prejšnjo liberalno Županskо zvezo, ustanovljeno v začetku 1932. Z ustanovnim občnim zborom 29. decembra 1936 je prenovljeno Županskо zvezo vodil Nande Novak.[133]

V letu 1937 so potekali številni prosvetni tabori, med njimi mladinski, Kmečke zveze, proslave 20-letnice majniške deklaracije pa tudi demonstracije proti Živkoviću ob njegovi turneji v Sloveniji v začetku junija istega leta. Med drugimi je Živković obiskal tudi Kamnik in Domžale, kjer naj bi ga navdušeno sprejeli.[134] V tem letu pa se je zgodila tudi nekakšna "Palastrevolution" (dvorska revolucija), kot jo je označil avstrijski konzul v Ljubljani Schmidt v dopisih državnemu sekretarju za zunanje zadeve dr. Guidu Schmidtu na Dunaju. Tako imenovana "Palastrevolution", je imela širše razsežnosti.[135] Tematika o krizi v vrhu slovenskega dela JRZ kot v vrstah Koroščevih privržencev na podeželju terja seveda posebno obravnavo. Kljub temu pa smo v našem kontekstu dogajanj v kamniškem okraju dolžni opisati nekaj uvodnih besed. Kriza v vodstvu slovenskega dela JRZ in še posebej v vodstvu Županske zveze in Kmečke zveze, (v obeh so bili člani JRZ in vidni strankini akterji), se je pokazala v času razgovorov ob pripravah na sporazum med srbsko Združeno opozicijo in dr. V. Mačkom in po objavi sporazuma 8. oktobra 1937. Kriza je imela vsekakor večplastno obeležje. Nerazpoloženje kmečkega prebivalstva proti "jugoslovenarstvu", ki se je kazalo aprila 1937 v sprejeti resoluciji prenovljene Županske zveze in v nekaj člankih v podeželskem glasilu JRZ in hkrati glasilu KZ Domoljub, tu naj omenimo npr."Politična zrelost"[136] in "Politična doslednost",[137] smo obravnavano v drugem prispevku.[138] V vodstvu omenjene revolte oziroma nezadovoljnežev v času snovanja in predvsem sprejetja omenjenega sporazumu 8. oktobra 1937, so bili po poročilu avstrijskega konzula Schmidta, dr. Fran Kulovec, dr. Ivan Ahčin, glavni urednik Slovenca, zunanjepolitični urednik dr. Alojz Kuhar. Slednji je imel s konzulom večkrat tudi zaupne razgovore.[139]Posebej je aktivno stopila v tem času v javnost "stara SLS", ki je videla priložnost, da bi se stranka obnovila in da bi na podlagi programa slovenske deklaracije iz začetka 1933 polagoma dosegla še z drugo opozicijo preureditev države. Ker vodstvo slovenskega dela JRZ v banovini ni dobilo dr. Koroščevih smernic kakšno stališče naj zavzamejo do sporazuma, niti ni zvedelo kakšno sodbo ima sam dr. Korošec, so npr. tudi pri Slovencu ostali uredniki praznih rok.[140] Zato je odpotovala 23. septembra zvečer delegacija, ki jo je vodil dr. Ahčin (namesto obolelega dr. Kulovca) k dr. Korošču v Beograd, kjer jim je dal pojasnila in smernice. Poleg tega je prihajalo na podeželju tako npr. v kranjskem in

133 Domoljub, 1. januarja 1937, št. 1, str. 5.

134 Domovina, 10, junija 1937, št. 24, str. 2.

135 AdR, NPA, 1918–1938, karton 39, Poročilo avstrijskega konzula Schmidta v Ljubljani državnemu sekretarju za zunanje zadeve dr. Guidu Schmidtu na Dunaj, Ljubljana z dne 24. septembra 1937: Die Verhandlungen der vereinigten Opposition mit dr. Maček in Slovenien; prav tam, Ljubljana z dne 15. oktobra 1937, Das Uebereinkommen der vereinigten Opposition mit dr. Maček und dessen Rueckwirkung auf Slovenien (dalje: AdR, NPA, 1918–1938, karton 39, Poročilo ...).

136 Domoljub, 18. avgusta 1937, št. 33.

137 Domoljub, 1. septembra 1937, št. 35.

138 Anka Vidovič-Miklavčič, Odnos dr. Antona Korošca do Kmečke zveze in Slovenske dijaške zveze (SDZ) 1929–1941. Življenje in delo dr. Antona Korošca. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXI, 1991, št. 1, str. 126–127.

139 AdR, NPA, 1918–1938, karton 39, Poročilo ....

140 Prav tam.

kamniškem okraju do močnega nerazpoloženja, še posebej pri znanih akterjih opozicijskega gibanja iz prve polovice tridesetih let. Pri tem ne gre prezreti, da je bil bržkone v vodstvu okrajne JRZ Kamnik še vedno dr. Ahčin, ki je imel neposredne stike s tamkajšnjimi okrajnimi strankinimi prvaki. Zlasti vodstvo Kmečke zveze (Brodar, Štrcin), Županske zveze (Novak), Janko Jerala iz Vodic itd., so videli v proceduri omenjenega sporazuma za dobro a že za izgubljeno priložnost za postopno izbojevanje "samoupravne Slovenije". Novega netiva je prinesel članek "Politična načelnost" 13. oktobra v Domoljubu, torej že po objavi omenjenega sporazuma. Inkriminiran članek, o vsebini tega je dobil poročilo tudi državni sekretar za zunanje zadeve že omenjeni dr. Guido Schmidt, je namreč obšel cenzuro in dr. Koroščevo privoljenje za objavo.[141] V članku je ostro sicer na splošno kritiziran odnos voditeljev strank do njenih političnih načel in pa navedeni primeri. Obenem pa je jasno zapisal: "Slovenski narod se v zadnjih 40 letih ni boril za to, da bi bil na vrhu dr. Šušteršič, dr. Krek, dr. Korošec ali kdorkoli, temveč zato, da bi zmagala načela bivše SLS, ki jih je smatral za odrešilna za naš narod".[142]

Da bi se pomirili duhovi se je zvrstilo nekaj javnosti prikritih razgovorov in sestankov z dr. Miho Krekom, v Ljubljano je prišel tudi dr. Korošec. Kot nekakšen zaokrožen a na videz pomiritveni zaključek tega dogajanja pa je bil nato sklican "politični tabor" 17. oktobra istega leta razumljivo najprej v Kamniku ob navzočnosti 3.000 udeležencev. Poleg obeležja ustanovitve velike občine Kamnik, je okrajna JRZ že prej med ljudstvom po vaseh in trgih delila letake z vabilom na udeležbo. Tabor je pozdravil Strcin, vodil ga je Novak, dr. Krek pa je govoril o sporazumu "za katerega se naše politično zelo izšolano ljudstvo zanima".[143] Dr. Krek je najprej pozval k trdnosti v vrstah JRZ in zatem pojasnjeval odklonilno stališče vlade, kot tudi slovenskega dela JRZ do sporazuma med drugim, da "se sedanja ustava ne more in ne sme spremeniti" do polnoletnosti kralja Petra II in da "naj se da banovinam vse, kar ni v nasprotju z ustavo". Navzoče je tudi pozval naj zaupajo in podpirajo voditelja dr. Korošca. Za Krekom sta iz okraja govorila še dr. Žvokelj in nekdanji poslanec Štrcin.[144] Rezultat tega je bil, da je bila v Domoljubu 10. novembra istega leta objavljena izjava Janeza Brodarja, predsednika Kmečke zveze, ki je bila hkrati odgovor tudi na izziv Jutra. Brodar je zatrdil, da je "do sedaj skrbno varoval nepolitični značaj KZ" in bo tudi v bodoče, pa tudi da odobrava politiko dr. Korošca.[145] Takšni politični tabori dr. Kreka so se zvrstili v tem času tudi v drugih okrajih, tako npr. v Škofji Loki, Ptuju itd.

Po priključitvi Avstrije k tretjemu rajhu so potekali v Dravski banovini številni narodni ali narodnoobrambni tabori, na katerih so množici govorili o potrebi utrjevanja slovenske narodne zavesti, v katoliškem taboru pa tudi o utrditvi katoliških načel. Po mladinskih taborih v Vodicah in Komendi je na pobudo "katoliškega dijaštva" kamniškega okraja, ki je delovalo v društvu "Bistrica", potekal v Kamniku narodni tabor 4. septembra 1938. Obeležil je 20-letnico obstoja jugoslovanske države in 25-letnico delovanja omenjenega društva. Obenem so odkrili ploščo "branitelju naše severne meje"

---

141 AdR, NPA, 1918–1938, karton, 39, Poročilo ...

142 Prav tam; citat je iz Domoljuba, 13. oktobra 1937, št. 41, Politična načelnost.

143 Slovenec (ponedeljski), 18. oktobra 1937, št. 47.

144 Domoljub, 20. okotbra 1937, št. 42, Minister dr. Krek o sporazumu.

145 Domoljub, 10. novembra 1937, št. 45; Anka Vidovič-Miklavčič, Odnos dr. Antona Korošca do Kmečke zveze in Slovenske dijaške zveze (SDZ) 1929–1940. V Zborniku Življenje in delo dr. Antona Korošca. Prispevki za novejšo zgodovino, Ljubljana 1991, str. 126, 127.

generalu Rudolfu Maistru.[146] Dne 4. septembra 1938 se je zbralo po Slovencu okrog 7.000 udeležnecev "veličastnega narodnega slavja". Med drugimi so se zbrali zveza Maistrovih borcev, Klub koroških Slovencev, Legija koroških borcev in Zveza bojevnikov. Tabor je odprl Nande Novak, slavnostni govornik dr. Žvokelj je orisal življenje in delo generala Rudolfa Maistra. Ob prisotnosti tudi Maistrovih sinov Hrvoja in Boruta so odkrili spominsko ploščo na pokojnikovi rojstni hiši. Dr. Marko Natlačen pa je na taboru govoril o dolžnosti Slovencev do naroda in države.[147] Posebej naj omenimo na tem taboru prisotnost številnih članov JSZ in govor voditelja JSZ v kamniškem okraju Mavricija Borca in sprejeto resolucijo-znano kot Kamniško izjavo.[148]

Po banovinski seji JRZ 30. oktobra 1938 v Ljubljani, na kateri so razpravljali o volilnih pripravah za decembrske skupščinske volitve[149] so v nedeljo 6. novembra že bili določeni okrajni kandidati. V kamniškem okraju sta kandidirala Janez Štrcin, župan v Komendi in namestnik Ferninand Novak gostilničar in župan v Kamniku.[150]

Na skupščinskih volitvah 11. decembra 1938 je v kamniškem okraju bilo volilnih upravičencev 10.424, glasovalo je 7.975, na Stojadinovićevi listi je bil izvoljen Janez (Ivan) Štrcin s 7.016 glasovi. Opozicijska lista dr. Vladka Mačka je dobila skupaj 834 glasov, od teh Tone Marinček (JSZ) 279 in Anton Cerar (JNS) 555 glasov a lista Dimitrija Ljotića-Kanc 125 glasov.[151] V Občini Domžale je bilo volilnih upravičencev 744, glasovalo je 474, za JRZ 390 in za opozicijo 84 glasov, od teh je dobil Marinček 25 in Cerar 59 glasov, Ljotićeva lista-Kanc pa samo 17 glasov.[152] Sicer pa se je vsakdanje življenje ljudi tudi v kamniškem okraju soočalo z vidika kolektivnega zaznavanja časa z usodnimi dogodki v Evropi, še zlasti z začetkom druge svetovne vojne 1939. Na domačih tleh so ljudi vznemirjali vojaški vpoklici, uvajanje vojnega gospodarstva z racionalizacijo hrane, ki je še povečalo socialno stisko ljudi, kar je izzvalo protidraginjske nastope in demonstracije. Vse to in pa hiter prodor nemških vojaških sil na zahodu še pred sovražno okupacijo Slovenije, je poglobilo strah in negotovost ljudi v bližnjo prihodnost.

V obdobju dobrega desetletja pred aprilskim zlomom 1941 je s posledicami gospodarske krize vse bolj prihajala v ospredje nova miselnost, ki naj bi oblikovala "novega človeka" sočasno z uresničevanjem novih idejno-programskih konceptov. V tem t.i. prehodnem obdobju so v liberalno-unitarnem taboru sprejeli in skušali udejanjati nacionalni solidarizem z "disciplinirano" ali "nadzorovano" demokracijo. V katoliškem taboru pa naj bi tekla "socialna obnova" s prvenstveno vlogo Katoliške akcije in z utiranjem poti na podlagi slovenske katoliške družboslovne misli, zlasti Ušeničnikove Krščanske socialne akcije, k "stanovski demokraciji" in k stanovsko urejeni družbi. Začetek realizacije novih družbenih konceptov oziroma "socialne obnove" v obeh taborih pa je preprečila vojna.[153]

---

146 Domoljub, 31. avgusta 1938, št. 35, str. 10, (napoved).

147 Slovenec, 6. septembra 1938, št. 204 a.

148 Več o tem narodnoobrambnem taboru Janko Prunk, Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda. Ljubljana 1977, str. 169–170.

149 Domoljub, 3. novembra 1938, št. 44.

150 Domoljub, 9. novembra 1938, št. 45, Slovenska kandidatna lista.

151 Slovenec, 12. decembra 1938, št. 286, prva izdaja.

152 Prav tam.

153 Primerjaj Anka Vidovič-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, cit. d. str. 91–118, 160–184, 218–233; ista, Idejnopolitični značaj SLS od leta 1935 do začetka vojne leta 1941. Prispevki za novejšo zgodovino, XLI, 2000, št. 2, str. 50–51; ista Kratek prikaz korporativizma na Slovenskem 1929–1941, prvi del. Zgodovina v šoli, Ljubljana, IX, 2000, št. 2, str. 19, 20; drugi del Zgodovina v šoli, IX, 2000, št. 3–4, str. 33–36.

Iz sicer obsežne obravnave kamniškega okraja v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru smo izbrali le nekaj segmentov preteklosti, ki ilustrirajo strankarsko-politično, prosvetno-kulturno, kmečko-stanovsko in strokovno-sindikalno gibanje. Posebno pozornost smo namenili Domžalam, kjer ima svoje domovanje naš priljubljeni jubilant, zaslužni profesor dr. Miroslav Stiplovšek.

JURE GAŠPARIČ

ZELENE KRAVATE V DOMŽALAH. O "PROSLAVLJANJU" ŠESTDESETLETNICE DR. ANTONA KOROŠCA NA DOMŽALSKEM OBMOČJU

Pomladi, 17. aprila 1932, je bilo v listu Slovenec objavljeno pompozno oznanilo. Skupina podpisnikov, visokih predstavnikov nekdanje Slovenske ljudske stranke (SLS), je Slovence obveščala, da bo 12. maja tistega leta "/.../ naš voditelj dr. Anton Korošec obhajal svojo šestdesetletnico." Častitljivi jubilej karizmatičnega vodje najmočnejše slovenske politične stranke, kateremu so pripisovali "neminljive" zasluge na prosvetnem, zadružno-gospodarskem in političnem polju, je po njihovem mnenju zahteval "oddolžitev" "voditelju". Zato so se odločili povabiti "/.../ svoje prijatelje po vsej Sloveniji, da takoj ustanove odbore za proslavo Koroščeve šestdesetletnice, ki naj se vrši povsodi v mesecu maju."[1] Nadvse nedolžno vabilo k počastitvi rojstnega dne spoštovanega slovenskega politika, "izvršitelja jugoslovanskega testamenta",[2] je tako imelo na videz jasno ozadje in preprost namen – ljudsko proslavo. A le na videz. Ozadje predvidenega slavja je namreč bilo veliko globlje in bolj zagonetno.

Še deset let pred tem, leta 1922, si je Korošec ob svoji petdesetletnici "/.../ odločno in nedvoumno prepovedal vsako javno počastitev /.../".[3] Tudi sicer naj bi vedno odklanjal proslave svoje osebnosti, kar so njegovi zvesti privrženci vselej vljudno spoštovali. Čemu so torej pomladi leta 1932 ravnali drugače, v očitnem nasprotju s staro željo svojega "voditelja"? V mariborskem pripravljalnem odboru so odkrito povedali, da je imelo tedaj "/.../ katoliško slovensko ljudstvo prav posebne razloge, da izrazi svoje mišljenje in hotenje."[4] In ti razlogi niso bili toliko povezani s Koroščevo osebo, kolikor so bili z aktualno politično situacijo.

Politične razmere v začetku leta 1932 so bile krepko zaznamovane z Aleksandrovo diktaturo, z osebnim režimom kralja, ki je dosledno sledil centralistično-unitaristični liniji. Nekdaj najmočnejša slovenska politična stranka, po letu 1929 prepovedana SLS, se je vsled svoje avtonomistične usmeritve tako znašla v nezavidljivem položaju. Sprva je skladno s svojim pragmatično-oportunističnim nagnjenjem sicer sodelovala v šestojanuarski vladi Petra Živkovića, po septembru 1931 pa jo je dokončno zapustila. Po odhodu njenih predstavnikov, najprej bivšega načelnika Antona Korošca in nato Dušana Serneca, so za prepovedano katoliško stranko nastopili težki in negotovi opozicijski časi. Na njeno mesto v beograjski vladi so se namreč zavihteli predstavniki tradicionalnih nasprotnikov SLS – slovenski liberalci (nekdanji demokrati in kmetijci). Obletnica načelnika prepovedane SLS je za bivšo stranko tako predstavljala izjemno pri-

1 Slovenec, 17. 4. 1932, Slovenci! Oznanilo so podpisali člani osrednjega odbora za Koroščevo proslavo: Marko Natlačen, Anton Sušnik, Fran Kulovec, Ivan Vesenjak, Jože Gostinčar, Fran Gabrovšek, Ivan Ahčin, Anton Ogrizek in Franc Vatovec.

2 Tako ga je v posvetilu v svoji knjigi Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva, Celje 1918, označil Milko Brezigar.

3 Pokrajinski arhiv Maribor (dalje: PAM ...), Anton Korošec, A. Š. 1, Navodilo za proslavo 60-letnice dr. Antona Korošca.

4 Arhiv Srbije in Črne gore (dalje: ASCG ...) 14, Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije, fasc. 22/50, Prepis letaka.

ložnost. V trdih opozicijskih časih je ponujala dober povod za enkratno politično manifestacijo, za strnitev lastnih vrst in za prikaz še zmerom jedrnate in stabilne politične moči slovenskega katoliškega političnega tabora.

* * *

Za pripravo proslave Koroščeve šestdesetletnice je bil oblikovan poseben, že prej imenovan, Glavni pripravljalni odbor v Ljubljani, ob njem pa še številni Pripravljalni odbori po vsej Sloveniji. Člani Glavnega odbora, vsi po vrsti visoki funkcionarji nekdanje SLS, so v želji po kar najboljši organizaciji in zakonski ustreznosti manifestacij izdali posebno navodilo za proslavo. V njem so že takoj v začetku poudarili namen in potrebo ustanovitve Pripravljalnih odborov. Zavoljo restriktivne šestojanuarske zakonodaje je namreč obstajala realna nevarnost, da bi katoliška prosvetna in izobraževalna društva, ki bi organizirala proslave, "/.../ prišla v nasprotje z društvenim zakonom."[5] V taki situaciji je seveda bilo elegantneje formirati ad hoc odbore, jim zaupati pripravo slavja in jih nato razpustiti.

Konkreten program Koroščeve proslave je skladno z besedilom navodila obsegal več delov. Že štiri dni pred njegovim rojstnim dnem, osmega maja ob osmih zvečer, je bila predvidena prireditev v ljubljanskem hotelu Union. Poleg številnih glasbenih točk, recitala in jugoslovanskega kola je bil na sporedu tudi slavnostni govor pisatelja Frana Saleškega Finžgarja. Po osmomajski uvodni slovesnosti naj bi na predvečer Koroščevega praznika prižgali kresove na gričih širom Slovenije, za tem, na binkoštno nedeljo ali kasneje, pa so bile na sporedu manjše proslave po vseh slovenskih krajih.[6] Nedvomno nadvse ambiciozen, temeljit in široko zasnovan program.

Številni Pripravljalni odbori so se konec aprila 1932 tako oprijeli potrebnega organizacijskega dela. Mariborski odbor je 28. aprila na "spoštovane prijatelje in sodelavce" naslovil poseben letak, v katerem je pozval k načrtovani manifestaciji in jo obenem zelo politično argumentiral. V letaku je namreč pisalo, da naj svet vidi "/.../ kaj smo in kaj hočemo in kako je dr. Korošec naš pravi zastopnik in tolmač naših stremljenj in naših nazorov." Zato je bilo potrebno, da ob njegovi šestdesetletnici "/.../ po vseh naših krajih brez izjeme odmeva enotna volja!"[7]

Na prav tako vnet način so se dela lotili tudi Koroščevi pristaši iz Domžal. Petindvajsetega aprila so misijonar Jože Godina, sin domžalskega trgovca Jožko Senica ml. in akademik France Lazar obvozili celotno domžalsko "agitacijsko" cono, ki je segala vse do Izlak. Ustavljali so se zlasti pri prosvetnih društvih,[8] jih pozivali, naj sodelujejo pri proslavah, pošljejo kar največ udeležencev na osrednjo slovesnost v ljubljanski Union in 11. maja zvečer poskrbijo, da bodo na vseh vidnih mestih zagoreli kresovi.[9] Med vožnjo skozi Kandrše, to je na ozki gozdni cesti, ki pelje iz Izlak proti Mo-

5 PAM, Anton Korošec, A. Š. 1, Navodilo za proslavo 60 letnice dr. Antona Korošca.

6 Prav tam. Program proslave v Unionu je bil objavljen tudi v Slovencu: Slovenec, 1. 5. 1932, Proslava 60 letnice dr. A. Korošca.

7 ASCG 14, Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije, fasc. 22/50, Prepis letaka.

8 Pripravljalni odbor Koroščeve proslave se je v veliki meri organizacijsko oprl na Prosvetna društva. Politično najbolj dejavna med njimi (in posledično režimu najmanj prijazna) je kamniški sreski načelnik Vovšek posebej izpostavil v svojem poročilu Kraljevski banski upravi iz marca 1933. Kot izrazito protirežimska in aktivna ob Koroščevih proslavah je navedel društva Nevlje, Kamnik, Vodice, Mengeš, Sv. Trojica, Homec, Dob, Sela in Vrhpolje. Arhiv Republike Slovenije (AS) 67, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Splošni oddelek, fasc. 26501–28800, spis št. 27994 kamniškega sreskega načelnika z dne 22. 3. 1933 Kraljevski banski upravi Dravske banovine v Ljubljani.

9 Jože Godina, V znamenju zelene kravate, Pod Grintovci, 26. 1. 1940, št. 3. Na serijo člankov, objavljenih v lokalnem časopisu Pod Grintovci, me je opozoril aktualni jubilant prof. Stiplovšek, za kar se mu najlepše zahvaljujem.

ravčam, pa se je nekomu izmed njih nenadoma porodila zanimiva ideja: "Prav bi bilo, če bi imeli vsi udeleženci Koroščeve proslave kak znak." Najprej so razmišljali o posebnih iglah na prsih, o trobarvnih bucikah, modnih robčkih v zgornjem žepu suknjiča, a se je domžalska trojica na koncu zedinila za kravato. Pri tem je še morala izbrati ustrezno barvo. Spet so padali različni predlogi – od rdeče, modre, trobarvne, dokler ni Senica omenil, da je bila tedaj modna zelena. Odločili so se zanjo. Trgovec Senica je še isti dan pri svojem grosistu v Ljubljani naročil prav vse kravate zelene barve in kmalu začel z masovno prodajo.[10]

Deset dni kasneje, 5. maja, je domžalski Pripravljalni odbor pod predsedstvom mizarskega mojstra Ivana Vrečarja sklical širšo sejo odbora v Društvenem domu v Grobljah. Številni zbrani privrženci nekdanje SLS (bojda je bilo okoli 200 oseb) so govorili o načrtovanih proslavah: o udeležbi na osmomajski v Ljubljani, o kresovanju 11. maja in o posebni domžalski proslavi. Slednja naj bi bila na binkoštno nedeljo, 15. maja, začela pa naj bi se ob deseti uri z veliko mašo na prostem na gričku Goričica. Tej bi nato sledil shod, ki bi "/.../ pokazal popolno solidarnost ljudstva z voditeljem slovenskega naroda dr. Korošcem in manifestacijski sprevod po Domžalah."[11] Udeležence sestanka pa seveda niso pozabili opozoriti na dogovorjeni znak – na zeleno kravato. Podjetni trgovec Senica naj bi jih nekaj celo prinesel s seboj na sejo in jih nemudoma prodal. Kravata se je očitno prijela. Senici je posel cvetel in je tako sčasoma prodal prav vse zelene kravate, ki jih je imel njegov grosist na voljo. Domžalski organizatorji so tedaj naleteli na težavo. Nespretno so spregledali nezadostno stanje zalog zelenih kravat in njihova akcija je bila ogrožena. Kot rešilna bilka se je pojavila obrtnica Cilka Zajc iz Grobelj – odboru je predlagala strojno pletenje kravat na veliko. Pri tem velja poudariti, da je niso vodili zgolj politični vzgibi, ampak prejkoslej tudi racionalna podjetniška logika. Pletenje kravat se je namreč sprevrglo v cvetoč posel. Proizvajala jih je v treh izmenah in dobavljala po vsej Sloveniji. Poslovno tveganje res ni bilo majhno – oblast v Dravski banovini je v zelenih kravatah hitro spoznala protirežimsko manifestacijo in jih prepovedala, Cilki Zajc pa zaplenila vso zeleno blago. Toda reklama, ki ji je bila s tem ustvarjena, je odtehtala nastalo poslovno škodo.[12]

* * *

Z zelenimi kravatami[13] opravljeni domžalski pristaši nekdanje SLS so se skupaj s svojimi somišljeniki iz vse Slovenije 8. maja odpravili na osrednjo proslavo šestdesetletnice Antona Korošca v Ljubljano. Tista nedelja po pisanju časnika Slovenec ni bila navadna nedelja. "Bil je to svetal, čudovito svetal praznik. Praznik našega najvišjega spoštovanja in naše najgloblje hvaležnosti!"[14] Privrženci in simpatizerji dr. Korošca (pa tudi drugi visoki gosti) so dejansko v velikem številu počastili njegov praznik in napolnili prostorno unionsko dvorano. Na častnih mestih so poleg njegovih političnih sodelavcev – Gostinčarja, Kulovca, Gosarja, Sušnika, Serneca, Natlačena, Ahčina in Brejca sedeli tudi predstavniki hrvaškega zadružnega in katoliškega gibanja – Šimrak, Barič, Gortan, Andrič, Grubešič, predstavniki slovenske univerze – rektor Šerko in profesorji Kušej, Veber, Lukman, Ehrlich (in drugi) ter zastopniki slovenskega gospo-

10 Jože Godina, V znamenju zelene kravate, Pod Grintovci, 9. 2. 1940, št. 4.

11 Franc Bernik, Zgodovina fare Domžale, 2. knjiga, Groblje 1939, (dalje: Bernik, Zgodovina fare Domžale), str. 143.

12 Jože Godina, V znamenju zelene kravate, Pod Grintovci, 9. 2. 1940, št. 4; 23. 2. 1949, št. 5; 8. 3. 1940, št. 6.

13 Zelena kravata se je kot politični simbol uveljavila v širšem slovenskem prostoru prav po osmomajski proslavi v Ljubljani. – Jože Godina, V znamenju zelene kravate, Pod Grintovci, 22. 3. 1940, št. 7.

14 Slovenec, 10. 5. 1932, Praznik slovenske hvaležnosti in zvestobe.

darstva – predsednik industrijske zbornice Dragotin Hribar in generalni tajnik Zbornice za trgovino, obrt in industrijo Fran Windischer.

Glavna točka proslave je bil nastop pisatelja Finžgarja, ki je prebral svoj vzneseni in dolgi govor, poln slavospevov voditelju.[15] Prisotna množica je tedaj gotovo gorela v navdušenju, še bolj pa jo je podžgal kratek nastop slavljenca. Zbrane je opozoril, da se niso sestali zato, da bi slavili njega, temveč da bi spoznali naslednje: "Ohranili smo pogum in vztrajnost, nismo pa imeli klečeplaztva in ne malodušnosti. Tako gledam, tako mislim o današnji slavnosti, da je današnji dan dokaz, da še nismo skopneli. Narod kljubuje viharjem! Zmaga bo naša!"[16] Kakšne viharje in kakšno zmago je imel pri tem v mislih načelnik prepovedane SLS? Morda je šlo zgolj za klasično politično retoriko, za željo še bolj razgibati vesele goste, a vsiljuje se misel, da so bile Koroščeve besede izrečene v kontekstu političnega trenutka. Nenazadnje je sam povedal, da se niso sestali zato, da bi počastili njegov jubilej. Proslave ob njegovem rojstnem dnevu so bile predvsem politični dogodek in opozorilo vladajočemu režimu, da bivša SLS, ki po lastnem prepričanju pooseblja slovenski narod, "kljubuje viharjem".

Taktiko nekdanje SLS so slovenski liberalci brez težav spregledali. Po unionski proslavi so v Jutru nedvoumno zapisali, kako so že priprave nanjo pokazale, da jo želijo Koroščevi pristaši "/.../ zlorabiti izključno v politične svrhe, zlorabiti za politično demonstracijo."[17] Dogajanje na sami proslavi je tako sodbo le še potrdilo. Navdušena katoliška mladina je namreč Korošca ovila s tedaj prepovedano slovensko trobojnico in ga na ramenih ponesla v dvorano.[18] Že zgolj na tej podlagi moremo sklepati, da je bila proslava izrazito protirežimska, proticentralistična in protiunitaristična manifestacija, ki je po uradnem zaključku kulminirala v razposajenem vzklikanju ljudi.

V času prepovedi "plemenskih" strank, v času strogega režima bana Marušiča tovrstno dogajanje seveda ni moglo ostati brez posledic. Pristaše bivše SLS so ob navdušenem odhodu iz dvorane tako pričakali ljubljanski stražniki in jim na policijsko vljuden način začeli dopovedovati, da so si tisti večer v Ljubljani dovolili preveč. Z gumijevkami v rokah so "razganjali" množico in jo potiskali bodisi proti sodišču bodisi v drugo smer proti frančiškanski cerkvi. Pri tem so "tolkli vsevprek po ljudeh", če pa se je kdo slučajno skušal ubraniti in je udaril stražnika, so ga povrhu še ovadili zaradi nasilnega oviranja državnega uslužbenca pri izvrševanju službenega posla.[19] Slednje je doletelo ljubljanske študente Franca Casarja, Antona Pukšiča in Frana Bajca. Pukšiču je obtožnica celo očitala, da se je udeležil Koroščevih demonstracij "/.../ očividno z namenom, da se bo pretepal." Politični obračun režima s somišljeniki nekdanje SLS se je očitno pomaknil z ulice v sodno dvorano. Zagovor vseh treh obtoženih je prevzel osebno odvetnik Marko Natlačen, vodja osrednjega Pripravljalnega odbora za pripravo Koroščeve šestdesetletnice. V predstavitvi svojih argumentov je bil uspešnejši od državnega tožilca, saj je sodišče v dveh primerih odločilo, da sta študenta sicer kriva, ker sta udarila stražnika, vendar se ju oprosti vsake kazni. Po mnenju sodišča sta bila k

15 Prav tam.

16 Prav tam.

17 Jutro, 12. 5. 1932, Ob šestdesetletnici dr. Antona Korošca.

18 Antona Korošca je takrat ovil v slovensko zastavo predsednik razpuščene Slovenske dijaške zveze, krščansko-socialistični študent prava Marijan Brecelj, ki je kasneje postal (med drugim) član Glavnega štaba Slovenije, član Izvršnega odbora OF in maja 1945 podpredsednik ajdovske vlade. – Ciril Žebot, Neminljiva Slovenija. Spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije, samozaložba, Celovec 1988, str. 49; Janko Pleterski, Politika naroda v krizi družbe, države in idej, v: Slovenska trideseta leta, ur. P. Vodopivec, J. Mahnič, Slovenska matica, Ljubljana 1997, (dalje: Pleterski, Politika naroda ...), str. 49.

19 Slovenec, 9. 7. 1932, Oprostilna razsodba dež. sodišča.

dejanju izzvana s "/.../ protizakonitim in nepravilnim poslovanjem policijskega stražnika." V tretjem primeru pa je sodišče obtoženca v celoti oprostilo in mu tako verjelo, da sploh ni udaril stražnika.[20] Neodvisnost jugoslovanskega sodstva je poleti 1932 še prestala preizkušnjo.

Uradno poročilo jugoslovanske agencije Avala o Koroščevi proslavi je povedno in strnjeno povzelo dogajanje tistega večera. V osrednjem delu je pisalo, da so nekateri "/.../ hoteli izkoristiti to priliko za demonstracije proti režimu in obstoječemu redu s tem, da so razobesili v lokalu, kjer se je vršilo zborovanje, plemenske slovenske zastave in vzklikali: 'Doli vlada!' – 'Živela samostojna Slovenija!' – 'Živel dr. Korošec!' Oblast je razpršila demonstrante in pri tem aretirala 11 oseb."[21]

Zdi se, da razobešanje slovenske zastave in energično vzklikanje ob zapuščanju unionske dvorane ni bilo soglasno načrtovano. Nasprotno. Sklepati moremo, da je bilo s stališča Pripravljalnega odbora celo kontraproduktivno. Pred proslavami je slednji Kraljevski banski upravi v Dravski banovini namreč odločno zatrdil, da "na kake politične demonstracije ne misli in jih bo ljudem tudi odsvetoval, ker mu je na tem, da se morejo v redu izvršiti proslave tudi drugod po deželi."[22] Pojem "politične demonstracije", zapisan v tem kontekstu, moramo seveda brati kot "nezakonito demonstriranje z rabo plemenskih simbolov in s protirežimskimi vzkliki", torej kot opis dogajanja, ki se je dejansko zgodilo, kajti sam koncept Koroščevih proslav je bil nedvomno zasnovan kot široka in dovoljena politična demonstracija. Upoštevaje temeljite priprave nanjo in potencialni politični učinek lahko tako domnevamo, da Pripravljalni odbor dejansko ni želel preveč vznemirjati že s prvo proslavo in s tem tvegati prepovedi nadaljnjih slovesnosti. S slovensko zastavo je morda res zavestno popustil zahtevam krščansko-socialistične mladine,[23] toda dogajanja po koncu proslave in konflikta z (agresivnim in nasilnim) stražništvom ni želel.

Dogodke osmega maja zvečer je Marušičev režim dejansko takoj izkoristil. Zaveza, ki jo je dal osrednji Pripravljalni odbor, je namreč bila pretrgana – proslava je izzvenela kot protirežimska demonstracija. Ban Marušič je tako lahko z mirno vestjo vse "nadaljnje tozadevne prireditve" prepovedal.[24] Le dan po ljubljanski proslavi je v očitno koordinirani akciji režima ukrepalo tudi državno tožilstvo. Njegova mariborska enota je ugotovila, da se iz že omenjenega letaka Pripravljalnega odbora iz Maribora o pripravah na Koroščeve proslave "/.../ vidi, da se hoče pozivati na manifestacije, ki so namerjene proti državnemu in narodnemu edinstvu, izziva se torej razpoloženje na plemensko razdvojenost." Letake je zato prepovedalo in odredilo zaplembo.[25] Desetega maja zjutraj, po objavi prepovedi, je izgledalo, kot da so Pripravljalni odbori po vsej Sloveniji delali zaman.

* * *

Novica o prepovedi nadaljnjih proslav pa v Domžalah ni sprožila prevelikega razburjenja. Tamkajšnji odbor se je preprosto odločil, da bo necerkveni delo sporeda črtal in v nedeljo, 15. maja, priredil le načrtovano mašo na prostem. Predvideno prižiganje kresov v četrtek, 11. maja, zvečer pa tako ni imelo značaja prireditve. Režim s

20 Slovenec, 2. 7. 1932, Izpred deželnega sodišča; 9. 7. 1932, Oprostilna razsodba dež. sodišča; 23. 7. 1932, Še ena oprostilna razsodba.

21 Slovenec, 10. 5. 1932, Uradno poročilo o Koroščevi proslavi v Ljubljani.

22 Prav tam.

23 Pleterski, Politika naroda, str. 49.

24 Slovenec, 10. 5. 1932, Uradno poročilo o Koroščevi proslavi v Ljubljani.

25 ASCG 14, Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije, fasc. 22/50, Odločba Državnega tožilstva v Mariboru z dne 9. maja 1932.

temi potezami kljub vsemu ni bil zadovoljen. Kamniški sreski načelnik Vovšek je tisto sredo popoldne vznemirjen kar dvakrat po telefonu klical člana Pripravljalnega odbora Jožeta Godino in napovedoval prepoved večernih dogodkov, saj naj bi izvedel, da bodo v Domžalah potekale demonstracije. Ko mu je Godina zatrdil, da demonstracij ne bo, da bodo zgolj goreli kresovi in da bodo razsvetljena okna domžalskih domov, je pomirjen obljubil, da "/.../ ne bo dal nobenih posebnih navodil orožništvu." Enajstega maja zvečer res ni prišlo do nobenega večjega incidenta. Luči in kresovi so mirno goreli, vse od visokega Krvavca do Sv. Planine nad Zagorjem.[26]

Če je bilo sredino kresovanje in zbiranje maloštevilnih navdušencev ob kresovih za režim še sprejemljivo, pa nedeljska množična maša na prostem ni bila. Domžalsko orožništvo je zato večkrat posredovalo pri župniku in zahtevalo, naj mašo odpove, toda v cerkvenih zadevah je bilo gospodu Berniku "težko priti do živega". Vmešavanja politične oblasti v čisto cerkvene zadeve ni dovolil. Maša je ostala na sporedu.

Ozračje pred nedeljsko slovesnostjo se je vse bolj bližalo vrelišču. Prodaja zelenih kravat je beležila rekorde, telefon med kamniškim sreskim načelstvom in domžalskimi orožniki je neprestano zvonil. V soboto, dan pred mašo, so vznemirjeni domžalski orožniki celo dočakali okrepitev. Pridružila se jim je četa orožnikov iz Ljubljane, poveljstvo nad celotnim kontingentom pa je prevzel poveljnik ljubljanske čete stotnik Mešterović. Naslednji dan v zgodnjih jutranjih urah so njegove enote začele ukrepati. Na vseh dohodih v Domžale so postavile zapore – v Trzinu, Mengšu, Preserjah, Dragomlju in na obeh mostovih čez Kamniško Bistrico, na Viru ter v Ihanu. Njihov namen je seveda bil jasen: številne množice, ki se so tisti dan namenile v Domžale, so želeli zavrniti in s tem preprečiti morebitne demonstracije. Toda orožniške straže niso bile pretirano uspešne. Ljudje so se jim bodisi spretno izmaknili bodisi navedli kak drug kraj, kamor naj bi bili namenjeni. Pri tem so morali biti toliko pazljivi, da so odvezali zelene kravate,[27] saj so te bile za stražnike zadostno opozorilo. Ob desetih dopoldan, ko se je začela maša, je tako bila kljub močnim stražam okrog grička Goričica zbrana množica 3000 ljudi.[28]

Govor župnika Bernika je bil predvsem cerkvenega značaja in ni posegal na politično področje. Misijonar in glavni agens movens domžalskih dogodkov Jože Godina je kratko zapisal: "Cela služba božja se je izvršila v najlepšem redu." Ob koncu je še "zasvirala" domžalska godba in ljudje so začeli počasi odhajati domov. Ko se je že zdelo, da se bo slavnostna maša mirno iztekla, pa se je dogajanje naenkrat začelo zapletati in se z bliskovito naglico razvilo v politično motiviran "cirkus". Do ljudi je namreč prikorakala četa orožnikov stotnika Mešterovića in jih začela pozivati, naj se razidejo, saj je vsako zbiranje prepovedano. In "med tem se zasliši iz množice vzklik 'Živijo dr. Korošec!' Temu vzkliku so sledili še drugi in cela množica je močno vzklikala našemu voditelju. Kapetan Mešterović ukaže nasaditi bajonete in razporedi orožnike od vrha griča doli v dolino v raztegnjeno vrsto." Uradno sodno poročilo navaja, da se je poleg vzklikov Korošču slišalo tudi parole: "Dol z diktaturo", "Živijo slovenski narod" in "Živijo svoboda". Orožništvo je zato seveda ukrepalo. V teku se je zapodilo proti

---

26 Jože Godina, V znamenju zelene kravate, Pod Grintovci, 5. 4. 1940, št. 8.

27 Pri tem poudarimo, da zelenih kravat niso nosili le moški, temveč tudi ženske. Kamniški sreski načelnik Vovšek je v že citiranem poročilu o prosvetnih društvih namreč poudaril, da so člani društva Vrhpolje "/.../ nosili kot znak orijentacije proti režimu zelene kravate, med temi celo večina ženskih članov." AS 67, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Splošni oddelek, fasc. 26501–28800, spis št. 27994 kamniškega sreskega načelnika z dne 22. 3. 1933 Kraljevski banski upravi Dravske banovine v Ljubljani.

28 Številka 3000 je zapisana v uradnem sodnem opisu dogodkov. – Jože Godina, V znamenju zelene kravate, Pod Grintovci, 5. 4. 1940, št. 8; 19. 4. 1940, št. 9; 16. 5. 1940, št. 11; Bernik, Zgodovina fare Domžale, str. 144–145.

množici in jo začelo razganjati. Dejavnost orožnikov je razumljivo sprožila reakcije zbranih. Mladeniči so se začeli upirali in metati kamenje, nekaj jih je bilo tudi aretiranih.[29] Razburjeni Mešterović je zato stopil do Godine in ostalih organizatorjev ter zagrozil, da bo uporabil orožje. "Stvar je postala nevarna!" Tedaj je Godina s tovariši spregovoril ljudem – po njegovih lastnih besedah na svojo pobudo, po besedilu sodnega opisa dogodkov pa na pobudo Mešterovića – in ti so se le pomirili. Ko jim je vodja stražnikov še obljubil, da bo izpustil aretirane mladeniče, so se naposled začeli polagoma razhajati.[30] Binkoštno nedeljo v Domžalah, 15. maja 1932, je tako zaznamovalo merjenje moči med režimskim in protirežimskim političnim taborom.

Razburljivo dogajanje pa ni ostalo omejeno zgolj na Domžale. Še isti popoldan so "zelene kravate" demonstrirale tudi v bližnjem Mengšu, dan kasneje pa v Komendi.[31] Scenarij je bil povsod podoben. Kljub oblastni prepovedi so se zbrale množice ljudi in pod slovensko zastavo vzklikale "Živijo svoboda", "Živijo Korošec", "Živijo slovenska zastava". Pri tem so stražniki v uradnem poročilu za Mengeš začudeno ugotavljali, da so tamkajšnji ljudje veljali za povsem mirne in ubogljive ter na tej podlagi sklepali, da so jih očitno morali "kolovodje nahujskati". Najbolj uspešni naj bi bili pri ženskah, ki so bile "posebno nahujskane" in so se obnašale "kot divje, prave Amazonke."[32]

Val demonstracij se je nadaljeval tudi v naslednjih dneh. V nedeljo, 22. maja, je bil organiziran prepovedan shod pri Sv. Trojici, še teden kasneje pa proslava ob tridesetletnici prosvetnega društva (in seveda ob šestdesetletnici Antona Korošca) na Čemšeniku nad Zagorjem. Medtem ko je prvi, pri Sv. Trojici, še potekal po ustaljenem scenariju z vzkliki "Dol z vlado, dol z Marinkovićem, dol z banom, Korošca pa gor!", je bila na Čemšeniku vsled orožniške prepovedi proslava odpovedana. Ljudje so se tisti dan "zgolj" odpravili na nedeljski izlet v zelenih kravatah.[33]

Nemirni majski dnevi leta 1932, ki so kulminirali v znanih šenčurskih dogodkih, so režimskim funkcionarjem upravičeno vzbujali skrb. Široko zasnovane demonstracije seveda niso bile nedolžno početje, pa čeprav so bile kdaj videti le kot izlet na sveži zrak v zelenih kravatah. Skrb oblasti in njeno ostro učinkovanje je zato razumljivo, četudi je tedaj doseglo panične razsežnosti. Tako je kamniški sreski načelnik Vovšek v tistih dneh poslal žandarmeriji dopis o neverjetnem odkritju: "Tukajšnji organ je zaupno doznal, da dr Koroščevi pristaši v okolici Kranja, Šenčurja in bližine, katerim je bilo prepovedano

---

29 Na tem mestu omenimo zanimiv incident, ki na lokalnem nivoju nazorno ilustrira liberalno-klerikalna nasprotstva. Neki mladenič, ki je padel v roke orožniku, se je slednjemu uspel izmuzniti in je zbežal preko travnika. Med tekom pa je predenj skočil "sin znanega domžalskega sodavičarja", član Sokola, in ga zadržal do prihoda orožnika. Tako ravnanje sokolskega sodavičarja naj bi sprožilo obče zgražanje ljudi in uvedbo takojšnjih "gospodarskih sankcij". Od tistega dne naprej so možje, ko so stopali v gostilne, najprej vprašali gostilničarja, čigavo sodavico toči. Če je omenil ime sokolskega sodavičarja, so se obrnili in komentirali: "Tam, kjer se prodaja sodavica Domžalčana X, mi ne pijemo." Misijonar Godina piše, da je kasneje izvedel, kako je "/.../ imela ta agitacija usodne gospodarske posledice za imenovanega podjetnika." – Jože Godina, V znamenju zelene kravate, Pod Grintovci, 2. 5. 1940, št. 10.

30 Jože Godina, V znamenju zelene kravate, Pod Grintovci, 2. 5. 1940, št. 10; 16. 5. 1940, št. 11; 30. 5. 1940, št. 12; Isti, V znamenju zelene kravate, Na mejah, 1. 11. 1938, št. 21; 6. 11. 1938, št. 22.

31 V poročilu o stanju javne varnosti meseca maja 1932 na območju kamniškega stražniškega voda je situacija ocenjena kot "narušena, što se je dana 16. maja t. l. u 15 časa u Komendi održala nedozvoljena proslava 60 letnica Dr. Korošca, gde je došlo do demonstracije protiv kralja, režima i državnog uredjenja." AS 129, Sresko načelstvo Kamnik, fasc. 1 (leto 1932), Pregled o stanju javne bezbednosti na teritoriju Kamničkog žandarmeriskog voda za mesec maj 1932. god.

32 Jože Godina, V znamenju zelene kravate, Pod Grintovci, 14. 6. 1940, št. 13; 12. 7. 1940, št. 15.

33 Jože Godina, V znamenju zelene kravate, Pod Grintovci, 26. 7. 1940, št. 16; 9. 8. 1940, št. 17; 23. 8. 1940, št. 18.

nositi zelene kravate in druge take znake, se sedaj medsebojno spoznavajo, da nosijo srajce, ovratnik na znotraj spodvihan. Dajem vam to na znanje z naročilom, da pojavu posvetite svojo pažnjo in mi prilikom priloženega osebnega referata o tem poročate."[34]

V tako pregreti politični situaciji, kjer se je formalno neobstoječa opozicija v Dravski banovini "preveč" odkrito spopadla z unitaristično-centralističnim režimom, je slednji moral pokazati svojo končno premoč. Konec maja so začeli "/.../ policijski avtomobili pobirati ljudi in jih voziti v Ljubljano."[35] Med aretiranci se je znašel tudi Jože Godina in naslednje mesece skupaj s "šenčurskimi" tovariši preživel v ljubljanskem in beograjskem preiskovalnem zaporu. Zlasti v zadnjem kot spoštovanja vreden jetnik, saj je v Srbiji še zmerom prevladovalo prepričanje, da "/.../ uživajo največji ugled taki, ki so v politični borbi koga ubili in nato pobegnili v šumo med hajduke, ali pa, če so bili vsaj zaprti radi politike."[36] "Katolički popi" iz Slovenije so seveda bili zaprti zaradi politike. Po dolgih sedmih mesecih preiskave se je februarja 1933 proti njim začel politično motiviran šenčurski proces.[37]

V januarju 1933, ko se je preiskava že bližala koncu, je v korist aretirancev posredoval tudi "krivec" vsega dogajanja, dr. Anton Korošec. Maršalu dvora Kraljevine Jugoslavije je poslal vljudno pismo, v katerem je pojasnil ozadja spornih dogodkov ob svoji šestdesetletnici. Pri tem je poudaril, da je želela skupina ljudi v Domžalah, Mengšu in Komendi le manifestirati, a ker so oblastni organi "/.../ nastupili protiv tih nevinih manifestacija neverovatno drsko, surovo i brutalno, izvrgle su se manifestacije u demonstracije." Toda ne v demonstracije proti kralju in državi, temveč le proti brutalnosti stražništva. Za demonstracije proti državi naj bi bili aretiranci "po svom mentalitetu nesposobni". Kdo pa je torej vzklikal proti državi? Po Koroščevem mnenju je šlo bodisi za krivo pričanje bodisi so bili na delu njegovi dežurni krivci in sovražniki – komunisti.[38] Kljub intervenciji nekdanjega predsednika vlade pa se šenčurski proces ni iztekel v prid obtožencev. Večina kazni je bila visokih, najvišja kar eno leto strogega zapora.[39] Majske "proslave" so s tem nedvomno prejele svojevrsten pečat režima.

* * *

Dogodki leta 1932 v Dravski banovini so znova opazneje vznemirili vladajoče strukture. Nekdanja SLS je z ofenzivo zelenih kravat učinkovito opozorila nase, na svoj obstoj, moč in vpliv med prebivalstvom. Rafal iz liberalnega Jutra, ki jo je zasul 12. maja, je tako bil izraz zavedanja njene sile. V naslednjih letih so se podobni dogodki, kjer sta se bolj ali manj odkrito spopadla osrednja nasprotujoča si tabora v Sloveniji, še večkrat ponovili. Bivša SLS je pri tem vedno opozorila na svoj vpliv, vsedržavna režimska Jugoslovanska nacionalna stranka pa je hkrati pokazala, da kljub svoji šibkosti in zmerom večjim nesoglasjem znotraj lastnih vrst obvladuje "svojo" banovino. Padec Jevtićeve vlade maja 1935 in oblikovanje novega kabineta Milana Stojadinovića sta končno prinesla preobrat. Na ključna mesta v Beogradu in v Sloveniji so stopili predstavniki nekdanje SLS in nemudoma zavzeli "svojo" banovino.[40]

---

34 Jože Godina, V znamenju zelene kravate, Pod Grintovci, 26. 7. 1940, št. 16.

35 Matija Škerbec, Šenčurski dogodki, Tiskovno društvo v Kranju, Kranj 1937, (dalje: Škerbec, Šenčurski dogodki ...), str. 68.

36 Prav tam, str. 80.

37 Jože Godina je bil že prej izpuščen iz preiskovalnega zapora in se kasneje tudi ni znašel na zatožni klopi. – Jože Godina, V znamenju zelene kravate, Pod Grintovci, 6. 9. 1940, št. 19.

38 ASCG 74, Kraljev dvor, fasc. 195/274, Pismo Antona Korošca maršalu Dvora Kraljevine Jugoslavije.

39 Škerbec, Šenčurski dogodki, str. 199.

40 Na pogovore in delitev oblasti s svojimi uradnimi "koalicijskimi" partnerji, slovenskimi radikali, niso bili pripravljeni. ASCG 37, Zbirka Milana Stojadinovića, fasc. 13/84, Pismo mariborskega odvetnika Rudolfa Ravnika predsedniku vlade Milanu Stojadinoviću z dne 24. 9. 1935.

BLAŽ OTRIN

FRANC BERNIK IN RAZVOJ DOMŽAL

V prvi polovici 20. stoletja je pri razvoju Domžal igral izjemno pomembno vlogo benificiat in nato prvi domžalski župnik Franc Bernik, ki je bil v Domžalah nepretrgoma od leta 1903 do 1948, razen v času druge svetovne vojne, ko je bil izgnan v Ljubljano. V tem času je v Domžalah zapustil neizbrisno sled in ustvaril občudovanja vredno zapuščino. Področja njegovega delovanja so bila izjemno številna in raznolika, od utečenega dela, ki ga ima vsak župnik (maševanje, krsti, poroke pogrebi, verouk itd.), do glasbenega komponiranja, pisanja dramskih besedil, verskih[1] in zgodovinskih knjig, ustanavljanja in vodenja zadrug ter številnih društev, ukvarjanja z delavstvom, vodenja kulturnih in socialnih ustanov, organiziranja shodov in kongresov,[2] obnove in nabave nove opreme za župnijsko cerkev, kjer je delo zaupal uglednim ustvarjalcem takratnega časa, kot so freskar Slavko Pengov, arhitekt Ivan Vurnik, kipar Franc Kralj itd. Ta sestavek se bo omejil le na njegov vpliv pri društveno-kulturnem, socialnem in gospodarskem (zadružnem) razvoju Domžal, pri čemer je bila ključnega pomena ustanovitev župnije leta 1908.

Franc Bernik se je rodil 28. 9. 1870 v župniji Šentvid nad Ljubljano staršema Matiju Berniku in Mariani Potočnik.[3] Oče, učitelj in organist, doma s Pivškega, je umrl, ko je imel Franc komaj tri leta.[4] Po smrti očeta se je družina preselila v Trato v Gorenji vasi v Poljanski dolini k sorodnikom.[5] Leta 1883 je pričel obiskovati gimnazijo v Ljubljani, dve leti kasneje pa bil sprejet v Alojzijevišče oz. malo semenišče. Maturiral je leta 1890[6] in se vpisal v ljubljansko bogoslovje, kjer je bil štiri leta kasneje, leta 1894, posvečen v duhovnika.[7] Njegovo prvo službeno mesto je bila Borovnica, kjer je bil najprej kaplan, po smrti tamkajšnjega župnika Janeza Oblaka pa je v letu 1898 prevzel službo administratorja župnije.[8] Koncem leta 1898 je bil kot kaplan premeščen v župnijo Vrhnika, kjer se je udejstvoval na različnih področjih. Med drugim je leta 1900

1 V samozaložbi je izdal pet obširnih verskih knjig, ki so jih za svojo pastoralno prakso uporabljali tudi mnogi duhovniki: *Spolnjuj zapovedi 1*, 1921, 392 str.; *Spolnjuj zapovedi* 2, 1922, 472 str., *Pri najboljšem prijatelju*, 1924, 278 str., *Evharistične šmarnice*, 1927, 332 str., *Srečni bodimo* 1928, 298 str. Prim *Slovenec*, št. 228, 5. 10. 1930.

2 V Domžalah je bil leta 1921 katoliški shod za moravško in kamniško dekanijo, kot eden od pripravljalnih oz. krajevnih shodov pred V. katoliškim shodom v Ljubljani. Leta 1932 je bil organiziran območni evharistični kongres. Obeh prireditev se je udeležilo blizu 8.000 ljudi.

3 Njegova mati Mariana Bernik, rojena Potočnik, se je rodila 12. 6. 1844 v župniji Leskovec. Po smrti moža je kot gospodinja preživljala dva otroka, Terezijo in Franca, imela je sicer še enega otroka, ki pa je umrl kmalu po rojstvu. Ko je Franc postal benificiat na Goričici, mu je mama gospodinjila do smrti leta 1926. Prim. NŠAL, prepis matičnih knjig, mrliška knjiga župnije Domžale, leto 1926.

4 Prim. Nadškofijski arhiv v Ljubljani (dalje: NŠAL ...), župnijski arhiv (dalje: ŽA ...) Leskovica, poročna matična knjiga 1825–1884, str. 36 ter NŠAL, ŽA Ljubljana – Šentvid, mrliška matična knjiga 1849–1876, str. 159.

5 Prim. NŠAL, ŽA Trata Gorenja vas, razne knjige, birmanska knjiga št. 9 – birma z dne 14. 7. 1877, š. 2.

6 Prim. NŠAL, Alojzijevišče, katalogi, š. 1a.

7 Prim. NŠAL, Bogoslovje, seznami, š. 8.

8 Prim. NŠAL, Škofijski arhiv Ljubljana, župnije (dalje: ŠAL Ž ...), Borovnica, leto 1898.

ustanovil Marijino družbo, leta 1901 bil glavni pobudnik pri ustanovitvi Katoliškega političnega društva za sodni okraj Vrhnika, deloval pri tamkajšnjem katoliškem rokodelskem društvu itd. Vsa ta društva so imela posebne odseke, imenovane čebelice, kjer so njihovi člani varčevali denar, čebelice pa so vlagale v tamkajšnjo hranilnico. Nadzornik vseh teh čebelic je bil Bernik.[9]

Dne 18. septembra 1903 je nastopil mesto kuratnega benificiata na Goričici. V času, ko je prevzel to mesto, so bile Domžale v precej specifičnem položaju, ki ga je bistveno določil prihod tirolskih industrijalcev v šestdesetih letih 19. stoletja. Do sredine 19. stoletja so imele Domžale oz. takrat še vasi Zgornje in Spodnje Domžale, Stob in Študa (Domžale so trg postale šele leta 1925), agrarni značaj, ki se je dopolnjeval z močno slamnikarsko obrtjo. V šestdesetih letih so Slovenci pričeli ustanavljati manjše slamnikarske obrate. Potem ko je Avstrija po porazu z Italijo leta 1866 izgubila Benečijo, je skupina tirolskih podjetnikov zaradi carinskih ovir opustila svoje tovarne v Benečiji in jih preselila v Domžale. Domžale so tako kmalu postale središče slamnikarske industrije celotne habsburške monarhije. Slamnikarska industrija je v začetku osemdesetih let zaposlovala okoli 400 delavk in delavcev, to število pa je naglo raslo in je v času pred prvo svetovno vojno doseglo okrog 1000. Poleg tega je bilo na širšem območju Domžal v začetku 20. stoletja še okrog 6000 oseb, ki so se ukvarjale s slamnikarsko obrtjo. Te so izdelovale predvsem polizdelke, ki so jih potem po nizkih cenah prodajale industrijalcem. S prihodom tirolskih industrijalcev se je precej spremenila tudi narodnostna struktura. Na prelomu stoletij so imele Domžale okrog 1900 prebivalcev, od tega kar okrog 270 nemškogovorečih, v glavnem z domovinsko pravico na Tirolskem, nekaj je bilo Sudetskih Nemcev, kar je bilo v času do konca prve svetovne vojne vzrok nacionalnih zaostrovanj.[10] Kulturna, prosvetna in društvena dejavnost se je na prelomu stoletij šele pričela močneje razvijati.[11] Predvsem pa so bile Domžale oz. Goričica leta 1903 cerkveno upravno še vedno zgolj mengeška podružnica oz. največja podružnica na Krajnskem, zaradi česar so bili "Domžalci" izredno nejevoljni in tudi zaradi tega v nenehnih sporih z Mengšani.[12] Bernik si je takoj po prihodu pričel prizadevati za ustanovitev samostojne župnije, za kar je imel podporo tako pri škofu Jegliču kot kam-

9 Prim. NŠAL, ŽA Vrhnika, razne knjige; kronika Marijine družbe 1900–1914, š. 12; Zapisnik Katoliškega političnega društva leta 1901, š. 9; Katoliška rokodelska čebelica, š. 8.

10 Prim. Miroslav Stiplovšek: *Razglasitev Domžal za trg leta 1925. Ob razstavi v počastitev osemdesetletnice*, poglavje: "Slamnikarska domača obrt in svetovnoznana slamnikarska industrija, temelj gospodarskega napredka Domžal", Domžale 2005.

11 Od leta 1864 je delovala ljudska šola, ki je iz enorazredne do leta 1910 postala štirirazredna. Od leta 1890 je delovala tudi zasebna nemška šola. Leta 1875 je bilo ustanovljeno prvo veteransko društvo na Kranjskem (delovalo je do leta 1918), leta 1880 Gasilsko društvo Domžale, leta 1906 je nastalo še gasilsko društvo v Stobu, leta 1884 Godba Domžale. Leta 1893 je bilo ustanovljeno bralno društvo, ki poleg ustanovne slovesnosti ni beležilo večjih uspehov, leta 1897 Krščansko delavsko podporno društvo. Števila ostala društva, kot npr. Sokol (1905), so nastala v desetletjih po Bernikovem prihodu. Prim. Majda Žontar: "Kulturna in telovadna društva na območju Domžal do prve svetovne vojne", v: *Kronika*, letnik XXXIX, leto 1991, št. 3, str. 60–70 in Franc Bernik: *Zgodovina fare Domžale*, samozaložba, 1923, (odslej citirano: *Zgodovina fare Domžale*, prva knjiga) str. 188–208.

12 Boj za samostojno župnijo na Goričici je trajal dobrih 100 let. Za samostojnost si je prvi močno prizadeval duhovnik Matevž Barlič, ki je na Goričico kot kurat prišel leta 1790. Bil je zaslužen za vzpostavitev ustanov v letih 1801 do 1805, ki so duhovnikom na Goričici zagotovile redne dohodke, s čemer je kuracija na Goričici postala kuratni beneficij. Poleg tega je opravljal tudi cerkvena opravila, ki so bila pridržana mengeškemu župniku, kar je povzročilo številne spore, Barlič pa je moral na zahtevo mengeškega župnika v letu 1804/05 celo zapustiti Goričico. Skozi celotno stoletje so se nato nadaljevala prizadevanja za samostojnost župnije, ki pa so bila vsa iz raznih razlogov zavrnjena. Prim. *Zgodovina fare Domžale*, prva knjiga, str. 32–36, 55–63.

niškem dekanu, ne pa tudi v matični župniji – Mengšu. Svojo namero je "Domžalcem" slovesno naznanil z znamenito pridigo 8. novembra 1903, v kateri je naštel razloge za ustanovitev samostojne župnije in napovedal začetek zbiranja prostovoljnih prispevkov, ki so bili potrebni za ta namen.[13] Za ustanovitev župnije je bilo namreč potrebno urediti številne zadeve: ureditev še manjkajoče "infrastrukture", pri čemer je bilo tu aktualno predvsem vprašanje pokopališča in kaplanije, pridobitev dovoljenja od države, ki se je tikalo predvsem zagotovitve stalnih dohodkov župnika in kaplana, ki ne bodo bremenile državnih oz. deželnih financ, in odkup od župnije Mengeš.

Ker je bila prej zelo majhna cerkev v letih od 1892 do 1897 znatno povečana in prenovljena, je bila edina večja težava izgradnja pokopališča; to je bil nujni pogoj za samostojno župnijo. Edini primeren prostor za to je bil ob cerkvi, saj je bila okolica zelo močvirna, zaradi česar je bila že od leta 1886 obstajala namera, da bi ga zgradili na južni strani cerkvenega hribčka.[14] Ko so končno dobili dovoljenje, so spomladi 1904 pričeli z izgradnjo. Najprej je bilo potrebno naredili močan zid, ki je samo na južni strani pokopališča obsegal 80 metrov dolžine in 8 do 10 metrov višine, nato je bilo potrebno ves obzidani prostor še zasuti. Domačini so v kratkem času šestih mesecev s prostovoljnim delom pripeljali več kot 5800 vozov kamna, peska in predvsem zemlje. Okoli pokopališča so naredili železno ograjo, zgradili mrliško vežico in na sredino postavili križ. Pokopališče je imelo tudi svoj red, po katerem je bil poseben prostor namenjen za pokop rodbin, otrok, nekatolikov in samomorilcev. Dela so bila opravljena izredno hitro, tako da je bilo pokopališče blagoslovljeno in dano v uporabo že 6. novembra istega leta.[15] Leta 1907 je bila kupljena hiša v bližini cerkve, ki je bila namenjena bodočemu kaplanu, saj naj bi nova župnija poleg župnika dobila še kaplan, kar pa se dolgo ni uresničilo, saj je prvi kaplan Stojan Novak prišel šele tik pred drugo svetovno vojno, leta 1939. Poleg tega je bilo potrebno urediti še nekaj malenkosti, ki spadajo k župnijski cerkvi, in so pomenile še dodatno finančno breme, napravil se je krstni kamen z ograjo, priprava za pečenje hostij, misijonski križ, aspergil, ostala bogoslužna oprema (ustrezni pluvijali, prti), pozlatili so dva keliha in monštranco, svečnik za velikonočno sveče, v letu 1910 pa so farani župniku kot darilo kupili še večno luč.[16]

Za ustanovitev župnije je bil ustanovljen Pripravljalni odbor za ustanovitev fare Domžale, ki je vodil poslovanje s civilnimi oblastmi za pridobitev dovoljenja. V novembru 1906 so skupaj z občinskim odborom v Domžalah in občinskim odborom Depala vas, ki se je poprej odločil, da se bo Depala vas priključila novi župniji, Deželni vladi v Ljubljani vložili prošnjo za ustanovitev. V naslednjih letih je prišlo do številnih zapletov, ki so postopek upočasnili. Težko je bilo zbrati tudi celotno vsoto, ki jo je za ustanovitev nove župnije predpisala deželna vlada, in je znašala kar 53.643 K. Kako veliko breme je bilo to, nazorno ilustrira podatek, da v letu 1907 marsikateri delavec v slamnikarski industriji ni zaslužil niti 75 kr. na dan.[17] Od celotne vsote je bilo 25.000 K namenjeno dohodkom prihodnjega župnika, 15.000 K za kaplana, ostalo pa je bila od-

13 Prim. *Zgodovina fare Domžale*, prva knjiga, str. 69, 70.

14 Težava pri pridobitvi dovoljenja je bila v tem, ker je pod hribom (leta 1890) stekla železniška proga, postavljen pa je bil pogoj, da je pokopališče 9,5 metrov oddaljeno od tirov, kar pa bi pokopališče močno zožilo. Bernik je dosegel, da so na koncu to razdaljo zmanjšali na 4,5 metra. Prim. *Zgodovina fare Domžale*, prva knjiga, str. 91–94.

15 Prim. NŠAL, Vizitacije, Domžale 1905, š. 11, in *Zgodovina fare Domžale*, prva knjiga, str. 91–94.

16 Prim. NŠAL, Vizitacije, Domžale 1910, š. 12.

17 Prim. Miroslav Stiplovšek: "Strokovne organizacije slamnikarskega delavstva 1907–1922" (dalje: Miroslav Stiplovšek, Strokovne organizacije slamnikarskega delavstva 1907–1922 ...), v: *Zgodovinski časopis*, letnik XIX, XX, leto 1965/66, Zwitterjev zbornik, str. 366.

kupnina od župnije Mengeš. Mengšu je bilo namreč potrebno poplačati dohodke, ki so jih z novo župnijo izgubil tamkajšnji kaplani in cerkovniki, nekaj pa je bilo namenjeno tudi poplačilu izgube dohodkov mežnarja iz Trzina, ker se je župniji priključila še Depala vas. Tik pred ustanovitvijo župnije so morali založiti še 10.000 K za zagotovitev glavnice za "petletnice" za župnika in kaplana.[18] Celotno vsoto so zbrali župljani s prostovoljnimi darov, kar pa je ob ustanovitvi zmanjkalo, so si izposodili v hranilnici in posojilnici.[19] Bernik je stalno posredoval na vseh nivojih oblasti, da bi se stvar pospešila. V avgustu 1908 je deželna vlada prošnjo odposlala na c. kr. Ministrstvo za uk in bogočastje na Dunaj. Kmalu zatem je Bernik za posredovanje prosil takratnega državnega poslanca Janeza Evangelista Kreka in ta mu je 4. septembra 1908 po telegrafu sporočil, da je prošnja odobrena. Dne 25. septembra 1908 je škof Anton Bonaventura Jeglič ob velikem navdušenju številnih "Domžalcev" slovesno razglasil novo župnijo Domžale. To je bil seveda velik mejnik, saj je bil poprej benificiat v bistvu mengeški kaplan. Šele sedaj je lahko samostojno brez poprejšnjega dovoljenja župnika iz Mengša vodil celotno župnijsko življenje.

Pri ustanovitvi župnije so dejavno sodelovali tudi nemško govoreči prebivalci Domžal, v pripravljalnem odboru za ustanovitev župnije je bil med šestimi člani tudi tovarnar Krizant Ladstätter. "Nemci" so imeli svojo šolo in kulturne organizacije, a so bili v verskem smislu do Bernikovega prihoda "zapuščeni" in pod močnim vplivom liberalno-nacionalističnih krogov. Bernik je uporabil številne pastoralne prijeme, da jih je postopno vključil v versko življenje, in kmalu pri njih pridobil zaupanje in ugled.[20]

Kmalu po Bernikovem prihodu se je okrepilo tudi katoliško društveno življenje. To je v naslednji desetletjih doživelo pravi razcvet. Nastalo je mnogo verskih združenj in bratovščin,[21] vsekakor najpomembnejše pa je bilo Katoliško izobraževalno in podporno društvo. Leta 1897 je takratni benificiat na Goričici Jakob Strupi ustanovil Krščansko delavsko podporno društvo, ki pa se ni uveljavilo, saj je v šestih letih delovanja v svoje vrste pridobilo le 26 članov, namenjeno je bilo le moškim, medtem ko so večino delovne sile v slamnikarski industriji tvorile ženske. Na šestem rednem občnem zboru januarja 1904 se je društvo preimenovalo v Katoliško izobraževalno in podporno društvo v

18 Glede petletnice se je vnel spor. Šlo je za vprašanje, ali bo glavnico za župnikovo kongruo založila dežela oz. verski zaklad ali pa bodo to morali storiti župljani. Spor se je dolgo vlekel in je bil rešen šele pet let po ustanovitvi župnije, leta 1913, v korist Bernika in Domžal. Zaradi tega spora je prvi dve leti Bernik nosil le naslov župnijskega administratorja in je bil za župnika umeščen šele leta 1910. Prim. *Zgodovina fare Domžale*, prva knjiga, str. 115.

19 Prim. NŠAL, ŠAL Ž, Domžale, leto 1908, dokumenti št. 4268, 4336 in 4430.

20 Bernik je ob vizitacijah poročal, da so Nemci v glavnem brali njihovo nacionalno-liberalno časopisje, s svojimi "Los von Rom" tendencami. Namesto tega jim je poizkušal približati in širiti list "Edelweiss". Pastorale pa se je lotil tudi z vključevanjem mladine v Marijine družbe, nemškimi pridigami in vzgojo mladine v šoli. Leta 1903 je vpeljal tudi posebno nemško mašo, ki se je vršila vsako kvaterno nedeljo, in pravi, da so se jo zelo radi udeleževali, pri maši pa je prepevalo tudi njihovo pevsko društvo. Medtem ko je dobro sodeloval s tovarnarji, pa ni našel skupnega jezika z učitelji v nemški šoli. "Z nemškimi učitelji je križ ta, da kateri pride, je še slabši kot prejšnji!" Po prvi svetovni vojni je ostala le še dobra tretjina Nemcev. Prim. Vizitacije, Domžale, leto 1905, š. 11, leto 1910, š. 12, leto 1916, š. 14.

21 V verskem oziru so bile posebno dejavne Marijine družbe za dekleta, žene in mladeniče, na socialnem področju Elizabetina konferenca (o tem nadrobneje kasneje), za narodno buditeljsko delo je bila v obdobju pred prvo svetovno vojno ustanovljena podružnica Slovenske straže, delovale pa so še: Tretji red. sv. Frančiška, Bratovščina sv. Rešnjega Telesa, Apostolstvo molitve, Bratovščina sv. družine, Družba treznosti, Družba za širjene vere, Apostolstvo sv. Cirila in Metoda, Družba sv. Petra Klaverja, Dejanje sv. detinstva, Marijin vrtec za dečke in dekleta, konec tridesetih let tudi Katoliška akcija. Prim. Franc Bernik: *Zgodovina fare Domžale*, druga knjiga (od sedaj citirano: *Zgodovina fare Domžale*, druga knjiga), samozaložba, 1939, str. 102–120 in *Zgodovina fare Domžale*, prva knjiga, str. 207, 208.

Domžalah (KIPD).[22] Sprejeli so nova pravila, v katerih so sklenili, da medse sprejmejo tudi ženske, za predsednika pa izvolili Bernika. V programu društva so zapisali, da si bo društvo prizadevalo za preprečevanje revščine med delavstvom, po svojih močeh skrbelo za varstvo svojih članov, za zboljšanje njihovih materialnih razmer in izobraževanje ter jih navajalo k varčevanju in treznemu življenju.[23]

Društvo, ki je bilo v prvi vrsti namenjeno izboljšanju stanja delavstva, je takoj pričelo s svojo dejavnostjo, saj je bilo to v zelo težkem položaju. Plače so bile namreč izjemno slabe, industrijalci pa so mnogokrat kršili tudi predpise o maksimalnem delavnem času ter protizakonito zaposlovali otroke mlajše od 14 let. Poleg tega so tirolski industrijalci delali tudi velike razlike med nemškimi in slovenskimi delavci. Na mesta preddelavcev so kljub slabši strokovni podkovanosti nameščali izključno svoje rojake, tirolski delavci pa so zaslužili kar trikrat več kot najbolje plačani domačini. KIPD je že na občnem zboru 1904 sklenil vpeljati bolniško podporo, in sicer največ 30 dni po 1 K dnevno.[24] V letu 1905 so tako podprli 23 oseb in razdelili 309 K, leta 1909 pa že 1326 K.[25] Dne 22. septembra 1907 je Bernik organiziral predavanje o strokovni organizaciji, ki se ga je iz bojazni pred odpusti udeležilo le malo delavcev. Na predavanju so udeleženci sprejeli Bernikov predlog o spremembi pravil društva, znotraj katerega naj delavstvo ustanovi Strokovni odsek slamnikarskega delavstva v Domžalah, ki naj "popolnoma samostojno razpravlja, razsoja in sklepa o zadevah svoje stroke glede zboljšanja gmotnega položaja in varstva udov." Najvišji organ strokovnega odseka je bil delavski svet, ki so ga sestavljali zaupniki in zaupnice iz posameznih tovarn. Ti so imeli obširne naloge, in sicer zbirati so morali podatke o višini plač in delovnih pogojih v tovarnah, paziti so morali, da so bolniške blagajne izpolnjevale svoje dolžnosti, skrbeti so morali za zdravstveno stanje in stanovanjske razmere, člane morali odvajati od pijančevanja in jih navajati na varčevanje v čebelici. Takoj po predavanju so bili izvoljeni člani delavskega sveta, strokovni odsek pa je začel z mezdnim gibanjem. Ker so tovarnarji delavcem le delno ugodili, je 22. septembra 1907 v Ladstätterjevi in Kurzthalerjevi tovarni, kjer sta bili odpuščeni dve delavki, prišlo do stavke. Ker tovarnarji niso popuščali, so delavski zaupniki zagrozili s splošno stavko vsega slamnikarskega delavstva in končno uspeli doseči zvišanje mezd za 10 do 20%.[26] Zaradi tega odločnega nastopa se je število članov v strokovnem odseku povečalo in je leta 1909 štelo 175 članov, medtem ko je celotni KIPD štel 352 članov. S tem se je Bernik nekoliko zameril tirolskim tovarnarjem,[27] vendar ni hotel zaostrovati razmer, tako da se je strokovni odsek v naslednjih letih omejil na posredovanja le v primerih individualnih krivic ter opravljal ostale naloge, ki si jih je zadal v zvezi z bolniško podporo in od leta 1911 še posmrtninsko podporo oz. t.i. samopomoč.[28] Se pa strokovni odsek ni vključil v centralo Jugoslovanske strokovne zveze, ki je bila ustanovljena leta 1909, ker po Bernikovem mnenju delavstvo, ki je takrat gradilo svoj društveni dom, ne bi bilo zmoglo plačevati dvojne članarine. To se je zgodilo šele po koncu prve svetovne vojne, ko se je celotni

22 Prim. Miroslav Stiplovšek: "Strokovne organizacije slamnikarskega delavstva 1907–1922", str. 367.

23 Prim. Stane Stražar: *Domžale mesto pod Goričico*, Odbor pri Kulturnem društvu Miran Jarc, Škocjan pri Domžalah, 1999, str. 228, 229.

24 Prim. Miroslav Stiplovšek: "Strokovne organizacije slamnikarskega delavstva 1907–1922", str. 366/367.

25 Prim. NŠAL, Vizitacije, Domžale, leto 1905, š. 11; leto 1910, š. 12.

26 Prim. Miroslav Stiplovšek: "Strokovne organizacije slamnikarskega delavstva 1907–1922", str. 367/368.

27 NŠAL, Vizitacije, Domžale, leto 1910, š. 12.

28 Strokovni odsek tako npr. ni posegel v stavko, ki se je vršila v aprilu 1918, v kateri so delavci zahtevali zvišanje mezd in brezplačno uporabo sukanca, ki so ga morali sicer delavci kupovati od tovarnarjev. Prim. Miroslav Stiplovšek: "Strokovne organizacije slamnikarskega delavstva 1907–1922", str. 369/370.

Strokovni odsek z okoli 200 člani vključil v Jugoslovansko strokovno zvezo, s katero je bil Bernik v naslednjih letih povsem zadovoljen.[29] Samopomoč in bolniška podpora sta delovali še naprej znotraj KIPD.[30] Razvoj delavstva je spremljal tudi v kasnejših letih, skrbelo ga je predvsem, da bi se med domačimi delavci razmahnilo socialdemokratsko ali komunistično mišljenje, v tem oziru je zaskrbljeno gledal na delavstvo v tovarni Bistra, kjer je bilo poleg domačinov zaposlenih precej čeških in dunajskih delavcev s socialdemokratskimi nazori.[31] Vendar je povsem zaupal Jugoslovanski strokovni zvezi, še v letu 1937, ko je bilo cerkveno vodstvo že povsem nenaklonjeno tej organizaciji in jo obtoževalo simpatije do komunizma, je Bernik ob vizitaciji zapisal: "Delavstvo je po večini organizirano v Jugoslovanski strokovni zvezi, kjer prav živahno deluje in po svojem prepričanju tudi dosega precejšnih uspehov. Zato župniku ne kaže zaenkrat vmes posegati."[32]

KIPD je razvil še številne druge dejavnosti. Bernik je že leta 1904 vpeljal dve čebelici, za moške in ženske, v katerih so člani hranili svoj denar, čebelici pa sta vsak mesec denar vlagali v hranilnico. Konec leta so se prihranki dvignili s pripadajočimi obrestmi in porazdelili na knjižice posameznih vlagateljev. Do leta 1922 je redno varčevalo okrog 100 oseb in so do tega leta skupaj privarčevali 123.188 K. Čebelici sta delovali še do leta 1931, nato pa zaradi gospodarske krize zamrli.[33]

KIPD je razvil izjemno bogato kulturno dejavnost in si zgradil svoj društveni dom, ki je postal in je še zmeraj ena najlepših stavb v kraju in središče kulturnega življenja. Že leta 1904 je društvo vsebovalo igralski in pevski odsek, imelo svojo knjižnico in pričelo s prirejanji predavanj.

Društvo je v letih do 1939 pripravilo 110 različnih predstav, od katerih so jih 33 ponovili. Igrali so tako preproste šaljivke kot resna dela, npr. Deseti brat, Rokovnjači, Miklova Zala, Domen, Divji lovec, Sveta Elizabeta, V tem znamenju boš zmagal, Revizor, Quo vadis, Ben Hur. V začetku je vsa dela režiral Bernik, kasneje pa so mu na pomoč prišli še Konrad Stražar, Lado Müller, Ivan Redešek in Marija Ložar. Pred predstavami je pel društveni pevski zbor, ki je večinoma nastopal v mešani zasedbi, včasih pa tudi kot ženski ali moški zbor. Zborovodja je bil ves čas Bernik, imeli so redne vaje v teoriji in petju, pozimi kar dvakrat tedensko. V glavnem so izvajali pesmi domačih avtorjev, npr. Foersterja, Sattnerja, Ferjančiča, Aljaža, Adamiča in priredbe narodnih pesmi. Na svojem višku je zbor leta 1919 štel 71 članov, kmalu zatem pa so se njihove vrste razredčile zaradi številnega izseljevanja, tako da je v kasnejših letih štel okrog 40 članov.[34]

Do leta 1939 je društvo priredilo 150 samostojnih predavanj, med predavatelji pa najdemo tako številne ugledne in pomembne osebnosti iz kulturnega, političnega in verskega življenja kraja kot iz celotne Slovenije, npr. Aleš Ušeničnik, Evgen Lampe, Josip Gruden, Josip Gostinčar, Janez Evangelist Krek, Janko Mlakar, Jožef Kerec.

Bernik je vodil tudi društveno knjižnico, knjige je izposojal v nedeljo po deseti maši.[35] Do prve svetovne vojne je knjižnica vsebovala 452 knjig, v desetih letih pa se je

29 NŠAL, Vizitacije, Domžale, leto 1921, š. 16.

30 Prim. *Zgodovina fare Domžale*, druga knjiga, str. 184.

31 NŠAL, Vizitacije, Domžale, leto 1921, š. 16.

32 NŠAL, Vizitacije, Domžale, leto 1937, š. 20.

33 Prim. *Zgodovina fare Domžale*, prva knjiga, str. 189, 190 in *Zgodovina fare Domžale*, druga knjiga, str. 184, 185.

34 Prim. *Zgodovina fare Domžale*, prva knjiga, str. 191–193 in *Zgodovina fare Domžale*, druga knjiga, str. 183.

35 Prim. NŠAL, Vizitacije, Domžale 1905, š. 11.

prebralo 13.660 knjig, torej letno povprečno 1.366. Med prvo svetovno vojno je v društveni dom, kamor je bila po njegovi izgradnji nastanjena knjižnica, prišlo vojaštvo, tako da je bila knjižnica skoraj v celoti uničena. Po končani vojni jo je bilo potrebno ponovno vzpostaviti in je imela leta 1922 že nad 300 knjig, do leta 1939 pa se je pomnožila na 663 enot. Se je pa v naslednjih letih zmanjšalo zanimanje za knjižnico, saj so v letih od 1923 do 1938 skupaj prebrali 9929 knjig, kar pomeni povprečno okrog 620 knjig letno. Koncem tridesetih let se je pričela pobirati tudi izposojevalnina, in sicer 1 din za knjigo, da bi s tem, kot pravi Bernik, knjižnica dobila svoje dohodke za večji razmah.[36]

V okviru društva je deloval tudi telovadni odsek oz. Orel.[37] Ustanovljen je bil kot odgovor na liberalnega Sokola, ki je v Domžalah deloval od leta 1905. Bernik je ob vizitaciji leta 1910 pri vprašanju liberalizma v kraju zapisal: "Sokole imamo v Domžalah, ki si tudi svoj dom stavijo. Pa jih bo Orel nagnal v kozji rog."[38] Orel v Domžalah je bil ustanovljen 28. novembra 1909 in kmalu pridobil okrog 30 mladeničev. Med prvo svetovno vojno ni deloval, ponovno pa je pričel v avgustu 1919, mesec kasneje je bil ustanovljen še dekliški odsek "Orlica v Domžalah." V novembru se je celotna orlovska organizacija izpolnila, ko so bili ustanovlejni še šolski orlovski naraščaj, šolske orliške gojenke in obrtniški naraščaj za dečke. Koncem leta 1922 je štela orlovska organizacija 34 Orlov, 32 Orlic, 38 naraščajnikov, 36 gojenk in 14 članov obrtnega naraščaja. Orli so vadili dvakrat tedensko in imeli 20 do 30 fantovskih večerov s "primernimi podučnimi predavanji". Orlice so imele enkrat tedensko telovadbo in do 20 dekliških večerov. Orel se je udeleževal tako narodnih kot cerkvenih prireditev v kraju, sodeloval pri ostalih aktivnostih društva in priredil nekaj javnih telovadnih vaj in akademij. Telovadne prostore je imel v društvenem domu, leta 1930 pa ga je po ustanovitvi ekskluzivističnega Sokola Kraljevine Jugoslavije doletel razpust. V kasnejših letih je v tajnosti pričel delovati fantovski odsek, vendar se zaradi strogega nadzora oblasti ni ukvarjal s telovadbo. V letu 1935, ko so se stvari umirile, so fantovski odseki in dekliški krožki postopoma pričeli z delovanjem in priredili nekaj prireditev. Dne 22. septembra je imel fantovski odsek ustanovni občni zbor, medtem ko je dekliški krožek ostal v okviru KIPD. Leta 1939 je imel fantovski odsek 30 članov, 13 mladcev, 42 naraščaja, dekliški krožek pa 22 članic, 16 mladenk, 35 gojenk.[39]

Sestanki, občni zbori, predavanja in druge dejavnosti društva so se najprej odvijala v župnišču, dramske predstave pa v veliki delavnici tesarskega mojstra Franca Ravnikarja. Zaradi čedalje večje dejavnosti si je društvo na pobudo Bernika zadalo ambiciozen projekt gradnje novega društvenega doma, in to v času, ko so še zbirali denar za ustanovitev župnije. Načrte za izgradnjo so zaupali tesarskemu mojstru Ravnikarju, z gradnjo, ki jo je vodil zidarski mojster Matej Hočevar, pa pričeli v maju 1909. Gradnja je bila zaključena v dobrem letu, tako da je bila že 28. avgusta 1910 svečana otvoritev. Slovesnosti ob otvoritvi se je udeležilo 310 Orlov in blizu 5000 Domžalčanov in okoličanov, sodelovala je tudi domžalska godba. Dom je blagoslovil rojak iz Doba, gene-

---

36 Prim. *Zgodovina fare Domžale*, prva knjiga, str. 193 in *Zgodovina fare Domžale*, druga knjiga, str. 183, 184.

37 Orli so bili organizacijsko del krovne katoliške kulturno prosvetne organizacije Slovenske krščansko-socialne zveze (SKZS), katere član je bilo tudi Katoliško izobraževalno in podporno društvo v Domžalah. SKZS se je leta 1923 preimenoval v Prosvetno zvezo, leta 1933 jo je ban Marušič razpustil kot odgovor na punktacije SLS. Leta 1935 je bila ponovno obnovljena.

38 NŠAL, Vizitacije, Domžale, leto 1910, š. 12.

39 Prim. *Zgodovina fare Domžale*, prva knjiga, str. 201, 202 in *Zgodovina fare Domžale*, druga knjiga, str. 189–196.

ralni vikar Janez Flis, govor je imel poleg kamniškega dekana Ivana Lavrenčiča tudi Janez Evangelist Krek, ki je dejal, da je dom "pušlc" vseh društvenih domov. Društvo, ki ni imelo denarja za gradnjo, si je vsega izposodilo pri domžalski hranilnici in posojilnici, kasneje pa še pri hranilnici kmečkih občin v Ljubljani. Stroški gradnje so znašali kar 126.475 K. Dolg so odplačevali počasi, saj je bilo potrebno tej vsoti vsako leto samo za obresti in amortizacijsko vsoto pri hranilnici kmečkih občin dodati še 7000 K. Kljub bojazni Domžalčanov, da takega stroška ne bodo nikoli zmogli in bo dom slej ko prej na prodaj, pa je bil dolg konec leta 1926 poplačan.[40] Dom je poleg že navedenega gostil še številne druge prireditve. V letu 1911 je imela tu zbor Slovenska dijaška zveza, leta 1923 je tu 10-letnico praznovalo katoliško počitniško dijaško društvo Bistrica in bilo kasneje tu še večkrat gost. Leta 1924 sta nastopila znamenita operna pevca Jože Gostič in Anton Šubelj, Misijonska zveza iz Ljubljane je v januarju 1933 postavila na ogled misijonsko razstavo, v letih 1935 in 1936 sta bila dva družabna večera, ki sta se ga udeležila Marko Natlačen in Miha Krek, drugega pa celo Anton Korošec. Poleg navedenih prireditev so bile tu še prireditve, ki so jih prirejale šole, otroški vrtec in dnevno zavetišče, Podmladek Rdečega križa, domžalske podružnice Jugoslovanske matice, zborovanja Jugoslovanske strokovne zveze in Zveze zadružnih delavcev, Slovenske ljudske stranke, razne akademije tečaji itd.[41]

V letu 1933 je bilo društvo za kratek čas celo razpuščeno. Dne 17. 2. 1933 so bila razpuščena vsa društva vključena v Prosvetno zvezo, med drugim tudi domžalsko. Kot posledica ukinitve je bil 6. marca 1933 kot začasni upravitelj imovine društva imenovan domžalski župan, kar pa je bilo brezpredmetno, ker je bilo le-to brez kakršne koli lastnine. Društvo je namreč na občnem zboru, 5. januarja 1930, iz previdnosti pred tovrstnimi ukrepi celotno premoženje podarilo v upravo župniji Domžale. Bernik se je nad razpust društva pritožil in celo dosegel, da je bil odlok 27. marca 1933 razveljavljen in je društvo lahko delovalo naprej.[42]

Prav neverjetno je, kako je Berniku v tako kratkem času v Domžalah uspelo uresničiti tako velika organizacijska in predvsem finančna projekta, kot sta ustanovitev župnije in gradnja društvenega doma. To še posebej, ker je bilo prebivalstvo precej revno in se je v tistem času množično odseljevalo predvsem v Ameriko, leta 1923 je bilo v Ameriki 384 domžalskih "faranov".[43] Vse te projekte je finančno izpeljal s pobiranjem prostovoljnih prispevkov in najemanjem kreditov. Starejši občani Domžal znajo še danes povedati, kako je Bernik krožil od hiše do hiše, jih pozdravil s svojim značilnim "Bog živi!" in dvignjeno roko ter jih prosil za denar za to in ono stvar, ki jo je nameraval postoriti. Ljudem to ni bilo ravno najljubše, a ga zaradi ugleda, priljubljenosti, zaupanja ter primerne višine, imel je namreč občutek, za koliko lahko koga prosi, skoraj nikoli niso zavrnili. Za prispevke je ves čas prosil tudi župljane na tujem, s katerimi je bil posebej povezan preko Marijinih družb.[44] Ti so mu radodarno pošiljali darove, leta 1920 je tako dobil iz Amerike 10.000 K, naslednje leto 20.000 K.[45] Zvesti darovalci so ostali tudi v kasnejših letih, za gradnjo Dobrodelnega in Otroškega doma so redno prispevali od 2000 do 4000 din letno, ob posebnih prošnjah pa še precej več kot

40 Prim. Miroslav Stiplovšek: *Razglasitev Domžal za trg leta 1925*, poglavje: "Katoliška društva" in Stane Stražar: *Domžale mesto pod Goričico*, str. 232.

41 Prim. Stane Stražar: *Domžale mesto pod Goričico*, str. 233–235.

42 Prim. *Zgodovina fare Domžale*, druga knjiga, str. 185–189.

43 Prim. *Zgodovina fare Domžale*, prva knjiga, str. 252.

44 Prim. Darko Friš: *Katoliška Cerkev in Ameriški Slovenci 1871–1924*, Mohorjeva družba v Celovcu, Celovec-Ljubljana-Dunaj 1995, str. 339.

45 Prim. NŠAL, Vizitacije, Domžale 1921, š. 16.

npr. leta 1930 kar 26.334 din.[46] Predvsem pa je pri teh projektih veliko vlogo igrala Hranilnica in posojilnica v Domžalah, ki je vse te projekte uspešno kreditirala. Pri najemanju kreditov je potrebno omeniti tudi pomembno in zelo neprijetno vlogo ključarjev, ki so s poroštvom svojih posestev jamčili za najem kreditov.

Bernik, ki se je z zadružništvom ukvarjal že na Vrhniki, je takoj po prihodu prevzel vajeti Hranilnice in posojilnice v Domžalah. Ta je bila ustanovljena 8. decembra 1897 kot zadruga z neomejeno zvezo, pravila, ki so bila sprejeta 11. novembra 1897, pa podobna kot pri ostalih "rajfajznovkah". V njih je bil opredeljen namen zadruge: prejemati denar na obresti, dobivati denar s svojim zadružnim kreditom, dajati posojila. Temeljni organ je bilo načelstvo, ki so ga sestavljali načelnik in pet odbornikov. Te so izvolili na občnih zborih za dobo enega leta. Prvi načelnik je bil Andrej Maček, posestnik iz Domžal, naslednje leto ga je nasledil Franc Cerar, tovarnar iz Stoba. Leta 1901 je načelnik postal benificiat Jakob Strupi, po prihodu na Goričico pa je načelstvo prevzel Bernik.[47] Pravila so se z leti spreminjala in modernizirala, vendar pa je bistveno načelo ostalo isto. Po živahnosti poslovanja bi lahko delovanje hranilnice in posojilnice razdelili na štiri obdobja. Prvo je do prihoda Bernika, drugo do konca prve svetovne vojne, naslednje do gospodarske krize leta 1931/32 in četrto do druge svetovne vojne. Hranilnica in posojilnica je z delovanjem pričela z novim letom 1898. Že prvo leto je imela 87 članov in več kot 136.000 K prometa ter 89 K rezervnega zaklada. V naslednjih petih letih se je članstvo skoraj podvojilo, promet se je prepolovil. Bernik je v poslovanje vnesel živahnost, tako da je bilo leta 1918 376 članov, s skupnim prometom blizu 1.900.000 K in več kot 23.800 K rezervnega zaklada. Ob prehodu v novo državo je sledila kratkotrajna kriza in upad prometa za 10%, ki pa je hitro prešla, saj je bilo že v letu 1920 za več kot 2.200.000 K prometa. Ta trend se je nadaljeval tudi v naslednjih letih, leta 1923 je bilo za več kot 1.500.000 din prometa (menjalna vrednost valut je znašala 1 din = 4 K) in več kot 9.000 din rezervnega sklada ter že 465 članov. Konec tridesetih let, ko je bil zavod na višku svoje dejavnosti, je beležil leta 1930 več kot 6.400.000 din prometa, skoraj 100.000 rezervnega sklada in 565 članov. V času gospodarske krize se je poslovanje bistveno zmanjšalo in se je v letu 1932 v primerjavi s prejšnjim letom skoraj prepolovilo v letu 1935 pa je znašalo malo manj kot 1.500.000 din prometa, in enako višino rezervnega zaklada kot pred petimi leti ter 397 članov. Bernik poroča, da je od leta 1931 hranilnica kljub težkim pogojem vztrajala na 4% obrestni meri k hranilnim vlogam.[48] Zavod je odigral veliko vlogo tako pri varčevanju in kreditiranju prebivalstva kot pri kreditiranju projektov v župniji. Za razne stvari v zvezi ustanovitvijo župnije je bilo najeto za malo manj kot 100.000 K posojila, in ta dolg je bil leta 1922 z obrestmi vred, ki so znašale okrog 53.000 K, poplačan. Še bolj drzen je bil načrt za gradnjo društvenega doma, katerega stroški izgradnje so znašali 126.475 K, ob začetku gradnje pa je bilo društvo brez sredstev. V celoti so si ga izposodili pri posojilnici in ga leta 1926 s pripadajočimi obrestmi v celoti povrniti.[49]

Hranilnica in posojilnica ni bila edini zadružni projekt, s katerim se je spoprijel Bernik, ampak se je močno angažiral še pri treh zadrugah. Prva izmed njih je bilo Ki-

---

46 Prim *Zgodovina fare Domžale*, druga knjiga, str. 82–90.

47 Prim. Matjaž Brojan: *Domžalska bančna leta*, Ljubljanska banka, banka Domžale, Domžale 1994, str. 57–59.

48 Prim. *Zgodovina fare Domžale*, prva knjiga, str. 209–211 in *Zgodovina fare Domžale*, druga knjiga, str. 226–228.

49 Zadruga je prešla v likvidacijo 1. septembra 1947 na podlagi Uredbe o likvidaciji kreditnih zavodov z dne 17. 4. 1947, v letu 1956 pa bila dokončno izbrisana iz registra zadrug. Prim. Zgodovinski arhiv Ljubljana LJU 88, Okrožno gospodarsko sodišče v Ljubljani (dalje: ZAL, Lju 88 ...), ZADR, spisi III, 84, 504.

tarsko društvo v Domžalah, registrovana zadruga z omejeno zvezo. Ustanovljena je bila v času, ko so tirolski podjetniki za slamnikarske kite domačim obrtnikom ponujali čedalje nižje plačilo oz. polizdelke uvažali celo z Japonske in s Kitajske, kar je pomenilo bistveno slabši zaslužek za domačine. Na Bernikovo pobudo je bila zadruga ustanovljena 15. marca 1908, in sicer z namenom, da nabavlja kakovostne in poceni potrebščine za pletenje kit ter skrbi za njihovo prodajo in strokovno izpopolnjevanje svojih članov.[50] Začetki zadruge so bili tvegani, saj je zadruga brez zagotovila, da bo mogla kje polizdelke prodati, naročila in kupila pa je nekaj vagonov surovine – ličja – iz okolice Rumburga na Češkem ter nato plačala še pletice, ki so napravile nad 30.000 kit in prišli do visokih 80.000 K dolga. Bernik je poizkušal na vse načine pridobiti kupce, vendar brez uspeha, dokler se mu ni javil trgovec iz nemškega Dresdna, ki je bil zadovoljen s kakovostjo kit. Zadruga se je tako počasi izvila iz začetniških težav in do prve svetovne vojne beležila zelo dobre uspehe.[51] Največ je trgovala s tovarnarji iz Dresdna, pa tudi z Dunaja in s Češke, vendar zelo malo z domžalskimi. Leto po ustanovitvi je imela okrog 800 članov, 124.132 K prometa in je do konca leta 1909 dala ljudem 20.116 K čistega zaslužka.[52] Vojna je delovanje zadruge popolnoma onemogočila, saj ni mogla dobivati surovin, razmere se niso izboljšale niti po koncu vojne. Tako dobavitelji surovin kot kupci kit so bil iz drugih držav, kar pa je bilo vezano z visokimi carinami. Njen obseg se je zelo skrčil, poleg tega pa je morala plačevati še davke in najemnino za skladišče, tako da je bila zadruga na Bernikovo pobudo 11. marca 1926 na občnem zboru likvidirana, denar, ki ga je imela naloženega v hranilnici in posojilnici, pa je darovala za Dobrodelni dom v Domžalah.[53]

Tretja zadružna organizacija je bila Strojna zadruga. Dne 13. februarja 1910 je KIPD organiziral predavanje župana iz Šentvida nad Ljubljano, Antona Belca, o dvigu kmetijstva s pomočjo strojev. Isti dan se je ustanovila zadruga, izvoljeni so bili odborniki z načelnikom Petrom Cerarjem, Bernik pa je postal tajnik. Zadruga si je še v istem letu kupila bencinski motor, mlatilnico, slamoreznico, krožno žago in čistilnik za žito, dinamo stroj za elektriko in regulator. V istem letu je zadruga oskrbela električno razsvetljavo v domžalski cerkvi in društvenem domu, kar je bila prva javna razsvetljava v Domžalah. Ob društvenem domu si je postavila shrambo za stroje in prostor za mlatev, žaganje drv, rezanje slame, čiščenje žita, večjim posestnikom so stroje izposojali na dom. Zadruga je uspešno opravljala svoje delo, povrnila ves dolg in si do leta 1922 zagotovila 6.387 K rezervnega zaklada in imela v hranilnici in posojilnici 5.466 K naloženega denarja. Ves čas delovanja je imela okrog 40 članov in je dobro obratovala do leta 1931, nato se je stanje začelo slabšati. Stroji so bili spričo dolgega obratovanja iztrošeni in potrebni zamenjav, poleg tega pa je bilo v kraju tedaj že veliko konkurence, zasebnih mlatilnic, žag itd. Ko je v letu 1934 zadruga beležila izgubo, je občni zbor 20. januarja 1935 sklenil zadrugo likvidirati, vse premoženje zadruge pa darovati Dobrodelnemu domu v Domžalah.[54]

Zadnja v nizu zadrug je bilo Konzumno društvo v Domžalah, katerega namen je bil, kot izhaja iz pravil iz leta 1925, prodaja gospodinjskih potrebščin in oblačil po nizki

---

50 Prim. Miroslav Stiplovšek: *Razglasitev Domžal za trg leta 1925. Ob razstavi v počastitev osemdesetletnice*, poglavje: "Slamnikarska domača obrt in svetovnoznana slamnikarska industrija, temelj gospodarskega napredka Domžal".

51 Prim. *Zgodovina fare Domžale*, prva knjiga, str. 213–216.

52 Prim. NŠAL, Vizitacije, Domžale 1910, š. 12.

53 Prim. *Zgodovina fare Domžale*, druga knjiga, str. 232, 233.

54 Prim. ZAL, Lju 88, ZADR, spisi, V, 193; *Zgodovina fare Domžale*, prva knjiga, str. 212–213 in *Zgodovina fare Domžale*, druga knjiga, str. 232, 233.

ceni. Bernik je izvedel, da kamniška socialdemokracija namerava v Domžalah ustanoviti podružnico kamniškega konzuma. Na prvi seji je KIPD soglasno podprl Bernikov predlog po ustanovitvi svojega konzuma. Bernik je odšel do vodstva I. ljubljanskega delavskega krščansko-socialnega konzumnega društva in prosil, naj v Domžalah takoj ustanovijo svoj oddelek. To se je zgodilo v pičlih osmih dneh od sklepa KIPD in 9. decembra 1919 v društvenem domu odprlo svoje prostore. Bernik o tem poroča: "Strašno je zavrelo po Domžalah. Vsi trgovci domžalski so šli skupno k glavarju v Kamnik tožit župnika. Opravili seveda niso nič."[55] Že prvi mesec poslovanja je k zadrugi pristopilo 423 družin z 2099 osebami in je imela za 211.781 K prometa, koncem leta 1922 je bilo včlanjenih že 527 družin. Dne 1. oktobra 1925 je zadruga postala samostojna. V tridesetih letih ni beležila več takšnega uspeha in bila ves čas na meji rentabilnosti, leta 1939 imela 177, leta 1940 pa le še 75 članov, po okupaciji je prenehala z delovanjem.[56] Po mnenju Bernika je bila njena največja zasluga, da so ljudje v konzumu lahko kupili kvalitetne knjige in časopise ter da je zadrževala ustanovitev konkurenčnega socialdemokratskega konzuma.[57] Bernik je s celotno paleto zadrug nadpovprečno odstopal od razvoja "katoliškega" zadružništva na Slovenskem, kjer so se v večini razvile predvsem kreditne in kmetijske zadruge, medtem ko je bilo obrtnih in kozumnih bore malo.[58]

Zadnje obravnavano področje, na katerem je Bernik pustil velik pečat v Domžalah, je bila socialna dejavnost. Mnoga društva, ki jih je ustanovil, tako KIPD kot Marijine družbe, so imele v sebi inkorporirano socialno noto, posebno v ta namen pa je bila leta 1914 ustanovljena Elizabetina konferenca. Ob začetku prve svetovne vojne je bil ustanovljen pomožni odbor, katerega predsednik je bil Bernik. V odboru so v glavnem sodelovale odbornice dekliške Marijine družbe, ki so bile hkrati tudi v Elizabetini konferenci in so nabirale darove v obliki denarja, živil in ostalih predmetov, da so s tem pomagali revnim domačinom, katerih domači fantje in možje so odšli v vojsko, Rdečemu križu v Ljubljani, več sto ranjencem, ki so jih prevažali skozi Domžale, ter preživljanju desetin vojaških ujetnikov, ki so po več mesecev bivali v Domžalah.[59] Po koncu vojne so članice konference zbirale denar in delile živila ubogim v župniji.[60] Leta 1931 se je konferenca popolnoma preuredila in postala "bistveni in sestavni del dobrodelnosti v Domžalah, osredotočene v Dobrodelnem in Otroškem domu."[61]

Elizabetina konferenca je od leta 1931 sistematično zbirala denar za nemoteno delovanje obeh domov. Od svojih članov, v tridesetih letih jih je imela stalno okrog 160, je pobirala denar, in sicer 5 din mesečno oz. 60 din letno. Do leta 1938 so zbrali 116.487 din, kar je bilo poleg domov namenjeno tudi hrani za reveže, ki so v domova hodili na hrano.[62] Dobrodelni in Otroški dom sta bila v tridesetih letih glavni socialni ustanovi v kraju. Namen za njuno graditev je imel Bernik že vsaj med prvo svetovno

55 Prim. NŠAL, Vizitacije, Domžale 1921, š. 16.

56 Prim. ZAL, Lju 88, ZADR, register in spisi, III, 129, 784.

57 Prim. *Zgodovina fare Domžale*, prva knjiga, str. 243, 244 in *Zgodovina fare Domžale*, druga knjiga, str. 233, 234.

58 Prim: Stane Granda: "Krek in slovensko zadružništvo", v: *Janez evangelist Krek*, Slomškova založba, Maribor 1998, str. 83.

59 Prim. NŠAL, Vizitacije, Domžale 1916, š. 14.

60 V ta namen so leta 1923 porabile 9.440 din, ta znesek pa se je manjšal in je leta 1925 znašal le še dobrih 1.525 din, leta 1931 pa 122 din. Do zmanjšanja je prišlo, ker so vse finančne darove usmerili v izgradnjo Dobrodelnega in Otroškega doma. Prim. *Zgodovina fare Domžale*, druga knjiga, str. 102, 103.

61 *Zgodovina fare Domžale*, druga knjiga, str. 103.

62 Prim. prav tam str. 103.

vojno,[63] vendar takrat za to preprosto ni bilo zadosti denarja, ker so bili v teku drugi projekti. Industrijski kraj, kot so bile Domžale, je namreč nujno potrebovalo dom za starejše in onemogle in dom za varstvo otrok v času, ko so starši na delu v tovarni. V marcu 1929 je hranilnica in posojilnica na javni dražbi kupila posestvo z dvema hišama in gospodarskim poslopjem slamnikarskega tovarnarja Franca Cerarja v Stobu. Naslednji mesec je posestvo prodala župniji Domžale, Bernik pa je takoj pričel s prezidavo obeh domov in s prizadevanji za pridobitev dovoljenj. Za pridobitev dovoljenja na ministrstvu za prosveto v Beogradu se je mudilo, ker se je pripravljal nov šolski zakon, ki je bil bistveno manj ugoden za zasebne vrtce. Bernik se je za pomoč obrnil na posvetnega inšpektorja v Beogradu, ki mu je sporočil, da je bila vloga 24. novembra ugodno rešena in odposlana prosvetnemu oddelku v Ljubljano. Otroški dom je bil že v enem letu pripravljen do te mere, da je v decembru 1929 pričel z delom. V dobri veri, da bodo dobili dovoljenje, so v decembru blagoslovili obe stavbi, 16. decembra je otroški vrtec pričel vpisovati otroke, v januarju 1930 se je odprlo še dnevno zavetišče. 1. februarja 1930 je Bernik prejel odlok, s katerim je banska uprava na podlagi nove zakonodaje prepovedala delovanje vrtca in zavetišča. Prepoved je bila kljub silni zadregi kmalu razveljavljena, tako da sta bili obe ustanovi 20. februarja 1930 zopet odprti. V letu 1930 sta z delovanjem pričela še dom za onemogle in hirajoče in dom za nepreskrbljene otroke, vodenje vseh so prevzele šolske sestre III. reda iz Maribora. Skupaj je bilo v dveh letih za pripravo domov porabljeno več kot 1.000.000 din, ves denar je posodila posojilnica. Dolg z obrestmi so vračali z denarjem, pridobljenim preko prostovoljnih darov, vstopnin od raznih prireditev, likvidacij in dobičkov zadrug in uprave domov. Leta 1939 je dolg znašal še 294.000 din.

Celotni dobrodelni dom je bil namenjen domu za onemogle in hirajoče, v delu stavbe je bila tudi kapela. Število oskrbovancev se je s 4 leta 1930 povzpelo na 35 leta 1939. V začetku se je v glavnem financiral s prispevki oskrbovancev ter darovi Elizabetine konference, po letu 1934 pa od oskrbovancev in prispevkov občin, iz katerih so izhajali.

Otroški vrtec je sprejemal otroke stare od 4. do 7. leta. Prvo leto je otroški vrtec skupaj z zavetiščem deloval kot zasebna ustanova, v začetku leta 1931 je bil na podlagi prošnje župnijskega urada Domžale "podržavljen", s čimer je vrtcu in zavetišču pripadal denar za vodjo vrtca in staršem ni bilo potrebno več plačevati dnevno 1 din za oskrbo otroka v vrtcu oz. 0,20 din v zavetišču. Vrtec je redno obiskovalo okrog 60 otrok.

Dnevno zavetišče je imelo prostore v prvem nadstropju Otroškega doma in bilo namenjeno šoloobvezni mladini v izvenšolskem času, otrokom, ki so imeli pouk tako dopoldan kot popoldan. Število otrok je nihalo od 41 do 94. Vrtec je skupaj z otroki zavetišča vsaj dvakrat letno v društvenem domu pripravil predstave z deklamacijami, petjem in igrami, s katerim se je predstavil staršem in ostalemu občinstvu.

V otroškem domu je deloval še dom za nepreskrbljene otroke. Sprejemali so otroke od 4. do 14. leta, ki so bili v popolni in celodnevni oskrbi doma. V času obratovalnih ur vrtca in zavetišča so nepreskrbljene otroke vzgajali skupaj z ostalimi otroci. V domu je bilo v letu 1930 5 otrok, med leti 1931 do 1939 pa med 10 in 18. V začetku so denar dobivali od Elizabetine konference in Mestnega magistrata v Ljubljani, kasneje pa še od nekaterih občin in banske uprave.[64]

Na koncu predstavitve Bernikovega prispevka k razvoju Domžal omenimo še tri izjemno pomembne knjige, ki popisujejo življenje na Domžalskem, vse je izdal v samozaložbi. Leta 1923 je izdal 416 strani obsežno *Zgodovino Fare Domžale* s podnaslovom: *Svojim faranom doma in ptujem v spomin na veliko dobo farne in domovinske*

63 Prim. NŠAL, Vizitacije, Domžale 1916, š. 14.

64 Prim. *Zgodovina fare Domžale*, druga knjiga, str. 68–102.

ljubezni. V njej je nadrobno opisal stoletni boj za ustanovitev župnije ter vso pestrost življenja v kraju od verskega življenja, društev, kulture, šolstva, gospodarstva, prometa, politike, dogajanju med 1. svetovno vojno, demografije. V letu razglasitve Domžal za trg, leta 1925, je izdal knjigo *Z nekdanje Goričice*, 190 strani, v kateri v širšem zgodovinskem kontekstu podaja drobce o sledovih verskega življenja na Goričici ter poda kratko poročilo o slavju ob razglasitvi Domžal za trg. Leta 1939 je izdal drugo knjigo *Zgodovine fare Domžale* s podnaslovom: *Svojim faranom doma in na tujem v spomin na veliko dobo farne in dobrodelne ljubezni*, 300 strani. Knjiga pomeni nadaljevanje prve, obe skupaj pa predstavljata izjemen spomenik življenja ljudi v Domžalah konec 19. in začetek 20. stoletja, saj nudita dober vpogled v življenje in razvoj kraja. Imel je odličen smisel tako za zgodovino kot urejenost in imel bogat in urejen župnijski arhiv, kar so ob vizitacijah škofje večkrat pohvalili. Žal se je nekaj tega gradiva uničilo med vojno, pa tudi nekateri njegovi nasledniki niso imeli takšnega čuta za tovrstno dejavnost.

Zaradi odličnega vodenja župnije si je Bernik leta 1916 pridobil častni naziv duhovnega svetnika, med duhovniki pa je veljal za enega najbolj delavnih duhovnikov ljubljanske škofije, velik ugled in zaupanje pa je užival tudi v vrhu ljubljanske škofije.[65] Deloval je v duhu katolicizma svoje dobe in si nenehno prizadeval, da bi Cerkev približal svojim župljanom, ter jih "obvaroval" pred ostalimi "konkurenčnimi" nazori.[66]

Vsa ta bogata dejavnost se je radikalno prekinila ob pričetku druge svetovne vojne. Bernika je tako kot vse duhovnike na področju škofije, ki so ga zasedli Nemci, doletela usoda izgnanca. Dne 4. junija 1941 ga je gestapo aretiral[67] in pregnal v Mengeš, kjer je bilo eno od zbirnih središč za pregnane duhovnike z Gorenjske. En mesec so okrog 30 duhovnikov zadrževali v prostorih samostana usmiljenk. Dne 30. junija so bil ti v glavnem prepeljani v Škofove zavode v Šentvid nad Ljubljano, Bernik in njegov nečak skladatelj Anton Dolinar pa sta dobila dovoljenje za preselitev v Ljubljano.[68] V času, ko bil begunec v Ljubljani, je stanoval na Janševi 8[69] in leta 1944 v cerkvi sv. Jožefa praznoval zlato mašo. V času begunstva je hudo zbolel, tako da je njegovo življenje viselo na nitki in je bil ta čas oskrbovan v Leonišču.[70] Po koncu vojne se je agonija nadaljevala. Šele 31. avgusta 1945 je od notranjega ministrstva dobil pristanek, da se je vrnil v Domžale.[71] Nova ljudska oblast, ki je zase zadržala monopol nad kulturnim, društvenim in gospodarskim življenjem, mu seveda ni pustila, da bi nadaljeval delo izpred vojne. Opravljal je lahko le strogo verska opravila in poučeval verouk, od vse bogate društvene dejavnosti je nekaj časa delovala le še Marijina družba.[72] Poleg tega je bil še hudo bolan, tako da je

---

65 To je razvidno iz rešitev vizitacij, kjer sta mu tako Jeglič kot Rožman vedno namenila laskave besede. Jeglič je pohvale o njem večkrat zapisal tudi v svoj dnevnik (prim. NŠAL, zapuščina škofa Jegliča, dnevnik, 10. 7. 1905, 29. 5. 1916). Redne in dobre odnose je imel tudi s svojim sošolcem, generalni vikarjem (1930–1945) Ignacijem Nadrahom, ki je imel velik vpliv na Rožmana. Izjemno ga je cenil tudi Anton Vovk.

66 Stalno je spremljal razvoj liberalcev in socialdemokratov v kraju. Neprestano si je prizadeval tudi za čim večji krog bralcev katoliških časopisov in revij in bdel nad "konkurenco". Ob vizitaciji leta 1905 je zapisal: "Žalibog prihaja v ta kraj tudi nekaj izvodov "Sl. Naroda". Podpisani ve za 4 izvode, pa proti temu za sedaj ne more nič narediti. Naročniki so zgolj taki, ki bi se za beneficijataovo besedo glede "Naroda" ne zmenili."

67 Prim. Stane Stražar: *Domžale mesto pod Goričico*, str. 525.

68 NŠAL, zapuščina Jožefa Pogačnika, Beležke o razmerah med vojno, 1941, str. 6.

69 NŠAL, Škofijski odbor za pomoč duhovnikom beguncem, seznam pregnanih duhovnikov ljubljanske škofije, š. 3.

70 Prim. NŠAL, zapuščina Antona Vovka, pridiga ob smrti Franca Bernika, š. 80.

71 Prim. NŠAL, zapuščina Antona Vovka, Pristanek oblasti, seznami prošnje, dopisi, š. 74.

72 Prim. Kronika Marijine družbe v Domžalah, leta 1945–1947, kronika se nahaja v župnišču Domžale.

večkrat omedlel na cesti ali med mašo. Umrl je 5. novembra 1948, dva dni zatem so se od njega poslovili njemu tako ljubi "Domžalci". Na pogrebu mu je še zadnjič kljub neodobravanju lokalnih oblasti zaigrala domžalska godba, s katero je vsa leta tako dobro sodeloval. Zaključimo z besedami takratnega pomožnega škofa Antona Vovka, ki je vodil pogreb in med drugim izrekel naslednje besede: "Zrušil se je vogelni kamen domžalske župnije, ugasnil je lep svetilnik ljubljanske škofije, ko je umrl Vaš župnik in duhovni svetnik, zlatomašnik Franc Bernik. Omahnil je novozavezni Mojzes, ki Vas je, dragi domžalski farani, vodil nad 45 let tako, da bi Vas nihče bolj blagoslovljeno in uspešno ne mogel voditi./.../ Bil je vogelni kamen vsemu delu in razvoju župnije. Bil je svetilnik ljubljanske škofije. Desetletja je slovel med duhovščino za najbolj delavnega duhovnika škofije."[73]

73 Prim. NŠAL, zapuščina Antona Vovka, pridiga ob smrti Franca Bernika, š. 80.

VIDA DEŽELAK BARIČ

DELOVANJE IN RAZVOJ KOMUNISTIČNE PARTIJE SLOVENIJE V KAMNIŠKEM OKROŽJU MED DRUGO SVETOVNO VOJNO

Ilegalna Komunistična partija Slovenije je v zadnjih letih pred drugo svetovno vojno načrtno vzpostavljala komunistične organizacije (celice) zlasti v industrijskih središčih, kar posredno izpričuje njeno takratno politično usmerjenost k delavstvu, med katerim je tudi pretežno iskala potencialne nove člane in simpatizerje. Tako so na Gorenjskem kot območja komunistične dejavnosti izstopali naslednji kraji: Jesenice, Kranj, Tržič in okolica Kamnika. Pokrajina je bila od konca leta 1940 dalje razdeljena na tri partijska okrožja (jeseniško, kranjsko in kamniško), katerih vodstva so bila sprva neposredna vezana na centralni komite KPS v Ljubljani. Po nemški okupaciji Gorenjske so z začrtano mejo med nemškim in italijanskim okupacijskim območjem postale zveze med gorenjskimi okrožji in osrednjim vodstvom otežene, zato so že v poletju 1941 ustanovili vmesni forum, to je pokrajinski komite (PK) KPS za Gorenjsko; njegov prvi sekretar je bil član CK KPS Stane Žagar, konec leta 1941 pa ga je nasledil član CK KPS Tone Dolinšek. PK KPS naj bi ob povezovalni vlogi učinkoviteje obvladoval položaj in usmerjal dejavnost partijskih organizacij v celotni pokrajini. Ob začetku vojne je na Gorenjskem delovalo okoli 42 celic in približno 260 članov KPS.[1]

Med gorenjskimi okrožji je bilo v kamniškem okrožju najmanj komunistov, to okrožje pa je imelo tudi najkrajšo tradicijo, saj so ga dokončno oblikovali šele konec leta 1940, ko so ustanovili okrožni komite (OK) KPS Kamnik. Obsegalo je širše območje Kamnika in Domžal. V začetku leta 1941 je imelo 8 tovarniških in krajevnih celic (v Bonačevi tovarni na Količevem, Remčevi tovarni v Duplici, tovarni Titan v Kamniku, tovarni Induplati Jarše, terenske pa v Kamniku, Dobu-Prevojah, Radomljah in Trzinu) z okoli 50 člani in 15 kandidati. Okrožni sekretar je bil Tone Šturm, člani komiteja pa Alojz Bergant, Mirko Černe, Stane Grilanc, Franc Poznik, Roman Potočnik, Janez Pregelj in Stane Žerovnik.

Ker so v pripravah na oboroženo vstajo na sestanku vojnega komiteja (imenovan tudi kot vojno-revolucinarni komite) za kamniško okrožje 25. julija 1941 določili, da postane Šturm politični komisar Kamniškega bataljona, je mesto sekretarja prevzel Potočnik. Ob preosnovanju bataljona 17. avgusta je bil za političnega komisarja imenovan Potočnik, zato je Šturm ponovno prevzel mesto okrožnega sekretarja. Toda OK KPS Kamnik je še isti mesec prenehal z delom, ker so se njegovi člani vključili v partizanske enote; tja pa je odšla tudi večina ostalih članov KPS. Za politično delo v kamniškem okrožju je bil sicer odgovoren tudi član PK KPS za Gorenjsko Tomo Brejc, ki je hkrati odgovarjal še za kranjsko okrožje, vendar za razliko od drugih dveh okrožij v kamniškem okrožju po odhodu komunistov v partizanske enote niso ustanavljali novih celic, ki bi komunistični partiji zagotovile kontinuiteto delovanja na terenu.[2] Kamniško ob-

1 Vida Deželak-Barič, Organizacijski razvoj Komunistične partije Slovenije na Gorenjskem od pomladi 1941 do jeseni 1943, Prispevki za novejšo zgodovino 1986, št. 1–2, str. 66, 67, 70.

2 Miroslav Stiplovšek, Razmah delavskega gibanja na domžalskem območju v drugi polovici tridesetih let in krepitev vloge partije v njem, Zbornik občine Domžale, Domžale 1979, str. 139, 140, 144, 146; Miroslav Stiplovšek, Delavsko gibanje na domžalskem in kamniškem območju v letih 1934–1941, Mengeški

močje, ki je poleti 1941 postalo eno izmed najbolj izrazitih vstajniških območij na Slovenskem, je tako ostalo brez terenske organizacije. Sicer pa velja za celotno Gorenjsko, da so največjo zarezo za tamkajšnje partijske organizacije v letu 1941 predstavljali prav odhodi komunistov v partizanske enote, ne pa tudi množične aretacije, kar je bilo značilno za Štajersko. V gorenjske partizanske enote se je v tem letu vključilo kar 176 članov KPS, 19 kandidatov ter 64 članov SKOJ od skupno 1100 prvoborcev.[3]

Do vdora gestapa v odporniško organizacijo in množičnih aretacij pripadnikov KPS, Osvobodilne fronte in komunistične mladine (SKOJ) je na Gorenjskem prišlo pozimi 1941–1942. Aretacije so v dobrih dveh mesecih zajele prek 300 oseb, med njimi številne komuniste, ki so bili nato ustreljeni ali poslani v taborišča. Vendar omenjeni vdor kamniškega okrožja zaradi že zelo omejenega političnega delovanja v tem obdobju neposredno v glavnem ni prizadel. Imel pa je vdor posreden učinek tudi na kamniško okrožje, saj zaradi kriznih razmer, ki so nastopile na Gorenjskem s tem vdorom, okrožje ni moglo pričakovati izrazitejše kadrovske in druge pomoči s strani pokrajinskega vodstva.[4]

Vdor je namreč imel daljnosežne posledice in leto 1942 je bilo za odporniško gibanje na Gorenjskem najtežje. Partijske in frontne organizacije so bile večinoma razbite, partizanske enote pa v krizi zaradi daljše okupatorjeve ofenzivnosti po boju v Dražgošah in v poletnih mesecih. Položaj je postal za partijo kritičen še zlasti zato, ker niso bile razbite samo osnovne organizacije, temveč tudi partijski forumi; izgube je utrpel tudi PK KPS. Partija je večino leta 1942 z velikimi težavami ohranjala najosnovnejše postojanke, ob tem pa so bile za daljša obdobja prekinjene še medsebojne zveze. Iz poročila pokrajinskega sekretarja Lojzeta Kebeta sredi julija 1942 je razvidno, da PK KPS že dalj časa ni imel nobenih zvez z nekaterimi območji, med drugim tudi ne s kamniškim okrožjem in da so šele takrat začeli vzpostavljati ponovne stike s članstvom na terenu. V tistem trenutku je PK KPS registriral na terenu le 25 članov in 5 kandidatov. Nekoliko ugodnejši je bil položaj v partizanskih enotah (Gorenjski in Kokrški odred ter Poljanski bataljon), kjer je bilo 62 članov in 9 kandidatov, kljub temu, da je precej članov v prvi polovici leta padlo.[5]

Kamniško okrožje je bilo v letu 1942, kar zadeva partijsko delovanje, najbolj na obrobju dogajanja. Januarja 1942 je v okrožje prišel iz jeseniškega okrožja Ignac Strlekar-Jože kot okrožni sekretar, komiteja pa niso ustanovili. Delal je sam in ob pomoči Kamniškega bataljona postavljal zaupnike in odbore OF, postopoma pa tudi partijsko organizacijo, ki naj bi konec leta 1942 štela 15 članov; v vsej pokrajini jih je takrat bilo na terenu okoli 70, v vojski pa 50. Po težki izgubi bataljona na Kostanjski planini 24. decembra 1942 je Strlekar odšel na litijsko območje in okrožje je začasno ostalo celo brez sekretarja.[6]

Okupatorjeva represija je bila v letu 1942 gotovo glavni dejavnik, ki je najprej dodobra razbil gorenjsko partijsko organizacijo in nato zaviral proces njene obnove. Ob tem ne gre prezreti kritične ocene, ki jo je decembra 1942 v imenu PK KPS podal Maks Kr-

---

zbornik II, I. snopič, Mengeš 1970, str. 51; Miroslav Stiplovšek, Pregled razvoja NOB v Mengšu in okolici, Mengeški zbornik II, I. snopič, str. 77, 83, 87; Miro Stiplovšek, Dva vzpona v razvoju revolucionarnega gibanja na Kamniškem med vojnama, Kamnik 1229–1979 (Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta), 1985, str. 132.

3 Ivan Križnar, Socialna in politična pripadnost partizanskih enot na Gorenjskem in Štajerskem v letu 1941, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1966, št. 1–2, str. 319–326.

4 Ivan Jan, Kokrški odred I, Ljubljana 1980, str. 160–179.

5 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (dalje: DLRS ...), knjiga 2, Ljubljana 1964, dok. 120.

6 Miroslav Stiplovšek, Kamniško okrožje v NOB, Domžale 1975, str. 41, 45; Jesen 1942 : Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča, Ljubljana 1963, dok. 209.

melj, v kateri je del krivde za nastale razmere pripisal tudi sami partiji, vključno s pokrajinskim vodstvom. Partija je po njegovi oceni v preteklosti s favoriziranjem kadrov iz lastnih vrst pristopila k organiziranju OF na Gorenjskem sektaško. S tem se je medskupinsko zaupanje zmanjševalo, trpela je organizacija OF, razpoloženje med prebivalstvom je upadalo in ni bilo pravega dotoka novincev v partizanske enote. Krmelj je ugotavljal, da so najbolj kritično obdobje na terenu preživeli le tisti komunisti, ki še pred tem niso bili posebno aktivni in ki so se ob stopnjevanem pritisku nato popolnoma pasivizirali.[7]

V premagovanje kriznih razmer v gorenjskem odporništvu in še posebej v komunistični partiji je proti koncu leta 1942 intenzivno posegel CK KPS. Tja je napotil nekaj preizkušenih komunistov, po velikih izgubah v vrtah vodilnega kadra oblikoval novo pokrajinsko vodstvo, ki naj bi ustvarilo splošne pogoje za ponoven razmah gibanja, konec novembra 1942 pa je Gorenjsko obiskal celo Boris Kidrič in osebno posredoval navodila oziroma zahteve o pospešenem ustanavljanju organizacij KPS in OF ter o pospeševanju mobilizacije v partizanske enote in stopnjevanju njihove bojne aktivnosti.[8]

CK KPS je ocenjeval, da navedenih nalog ne bo mogoče zadovoljivo izpolnjevati, dokler ne bo vzpostavljen vsaj osnovni organizacijski skelet partije. V tem smislu je Edvard Kardelj že 14. oktobra 1942 naročal Kebetu, da je nujno na terenu pričeti s postavljanjem partijskih poverjenikov iz vrst domačinov, če že ni mogoče vzpostaviti celotnih okrožnih in rajonskih komitejev in na ta način ustvariti "vsaj najosnovnejši zarodek partijske organizacije na celem terenu, četudi bodo ti ljudje v začetku bolj pasivni". Menil je, da bodo kljub silno neugodnim razmeram na ta način lahko v kratkem času postavili najosnovnejša partijska jedra, ki jih bodo potem postopno širili. Kardelj je rešitev organizacijskega vprašanja partije postavljal pred gorenjsko partijsko vodstvo kot ključni moment v utrjevanju in širjenju osvobodilnega boja; tega ne bo mogoče doseči, če v njem ne bo uresničena vodilna vloga partije, partija pa vodilne vloge ne bo mogla imeti, če bo njena organizacijska struktura šibka. To trditev je podkrepil s konkretnimi razmerami na Gorenjskem takole: "Saj vam gotovo ni treba razlagati, da je osnovni vzrok velikih težkoč, ki jih imate s partizanskim gibanjem prav v tem, ker nimamo na Gorenjskem dovolj močne partijske organizacije na terenu, ki bi mogla organizirati pomoč ljudstva na terenu za naše partizanske čete. Saj je razumljivo: Partija je avantgarda, od nje vse zavisi. Če ni Partije, tedaj mora vse iti slabo." Partija bo torej tista, ki bo in mora rešiti vprašanje partizanstva in OF na Gorenjskem z lastnim organizacijsko-političnim delom. Kardelj je nujnost načrtnega in pospešenega reševanja organizacijskega vprašanja utemeljeval tudi s slovenskimi in širšimi vojno-političnimi razmerami ter perspektivo njihovega razvoja. Ocenjeval je, da se dogodki že v tolikšni meri približujejo razpletu (Hitler naj bi doživel poraz že v prihajajoči zimi, vprašanje druge fronte je postajalo predvsem politično vprašanje), ko je treba tudi zaradi notranjih nasprotnikov okrepiti partijo. Prepričan je bil, da bodo le-ti v za njih primernem trenutku zlahka našli svoje zaupnike v sleherni slovenski vasi, zato mora partija že prej ustvariti in utrditi lastne postojanke, da bo takrat zmogla "hitro zajeti ljudski revolucionarni val, ki bo zapljuskal."[9]

Leto 1943 je potekalo v znamenju predstavljenih Kardeljevih navodil in podobnih navodil, ki jih je Kidrič poslal gorenjskemu vodstvu 1. decembra 1942. Kidričeva navodila so med drugim pomembna, ker je v njih jasno, čeprav na kratko, opredelil kriterij, ki ga je potrebno upoštevati pri sprejemanju novih članov. Njegovo bistvo je zajeto v naročilu, da je potrebno "odpreti vrata [v partijo] dobrim partizanskim borcem in akti-

7 DLRS, knjiga 4, Ljubljana 1968, dok. 177.
8 DLRS, knjiga 4, dok. 178.
9 DLRS, knjiga 3, Ljubljana 1966, dok. 148.

vistom OF". Kriterij je bil široko opredeljen in je kot tak postopoma omogočil širše sprejeme v partijo ter prebijal dotedanjo ozkost. Predvsem pa je naročal: "Zajeti v OF prav vse, kar čuti slovensko", se izogibati slehernemu sektaštvu in "zoževanju OF na nekako partijsko pomožno organizacijo", navezati stike in pritegniti v OF predstavnike najrazličnejših bivših organizacij in skupin na Gorenjskem, kar je bilo v skladu s politično širino, ki jo je osrednje vodstvo začasno uveljavljavljalo po krizni situaciji, ki je nastopila s široko okupatorjevo ofenzivnostjo poleti 1942.[10]

Širitev partijske organizacije so na eni strani omogočile ugodnejše splošne razmere na Gorenjskem od začetka leta 1943 dalje, za katere je bil značilen ponovni razmah partizanske bojne dejavnosti, uspešna partizanska mobilizacija, popuščanje okupatorjeve represije in s tem povezane večje pripravljenosti prebivalstva za vključevanje v osvobodilno gibanje oziroma povezovanje v OF in množične organizacije, s čimer je partija dobila široko in preverljivo osnovo pri iskanju novih članov za lastno organizacijo. Na notranjem partijskem planu je bilo pomembno dokončno rešeno vprašanje pokrajinskega komiteja, njegovo postopno uvajanje rednejših zvez in kontrole predvsem okrožnih komitejev, ustanavljanje tehnik in s tem zagotavljanje literature za partijske in širše potrebe, nadaljnje pritegovanje političnih delavcev iz vrst partizanskih borcev itd.

Politiko "širše odprtih vrat" pri sprejemanju v partijo so na Gorenjskem lahko začeli uresničevati predvsem od sredine leta 1943, ko je bilo v glavnem rešeno vprašanje osnovnega partijskega kadra in ko je že bila organizirana dokaj gosta meraža organizacij OF. Od takrat naprej je PK KPS za Gorenjsko pogosto pošiljal partijskim organizacijam in aktivistom navodila, v katerih je določal osnovne smernice za njihovo partijsko in širše politično delo, jim tako skušal olajšati delo, doseči načrtnost in disciplino v obstoječih organizacijah ter vzpodbujati množičnejše sprejeme v partijo. Med njimi je pomembna "Partijska šola za terenske delavce št. 1" z dne 1. julija 1943. V njej je PK KPS določil dolžnosti oziroma delovna področja političnih aktivistov (izgradnja OF in drugih organizacij, mobilizacija, intendanca, tehnika, zveze itd.), posebno skrb pa je namenil partijski organizaciji. Ker so bila navodila namenjena političnim delavcem na terenu, med katerimi je večina imela kratek partijski staž in skromne organizacijsko-politične izkušnje, je PK KPS v njih navedel nekaj najosnovnejših statutarnih načel (član partije je tisti, ki priznava njen program, ki je povezan v odgovarjajoči partijski organizaciji in ki partijo materialno podpira – predvsem v obliki redne mesečne članarine, ki znaša 1% ali več mesečnega dohodka) in partijo opredelil kot "vsoto partijskih organizacij" (ne posameznikov!), zaradi česar je treba vse člane dosledno povezovati v celice in v doglednem času ustanoviti rajonske komiteje. Navodila so še naročala, da je v KPS nujno v večji meri pritegovati ženske, v organizaciji pa uveljaviti "enotno disciplino [brez katere] si Partije sploh ne moremo misliti".

PK KPS je izpostavil dve napaki v dotedanji praksi sprejemanja novih članov: ozkost pri sprejemanju ter zmotno mnenje, da se sme sprejemati v partijo le funkcionarje in člane narodnoosvobodilnih odborov (ti so bili gorenjska posebnost) oziroma organizacij OF. Glede prvega je zahteval: "sprejeti v Partijo prav vse kolikor toliko agilne člane organizacij OF, ki so vdani osvobodilni stvari slovenskega naroda in delavnega ljudstva. Kajti, kdor od teh v pogojih gestapovskega terorja sodeluje v OF, ta spada tudi v Partijo. Odslej naprej mora biti naše geslo: v vsako vas, v vsako ulico, v vsak tovarniški oddelek partijsko celico." Glede drugega pa je naročil: "V Partijo se lahko sprejme vse člane OF, to se pravi vse tiste, ki na kakršenkoli način sodelujejo in podpirajo OF." Smiselnost organizacijskih prizadevanj in smoter obstoja partijskih

10 Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 4, Ljubljana 1958, dok. 112.

organizacij je opredelil takole: "Glavna funkcija partijskih organizacij je vodstvo, pomoč in kontrola (podčrtala avtorica) nad organizacijami OF in podrejenimi partijskimi organizacijami".[11]

Široko opredeljen kriterij vsaj na načelni ravni ni prinašal posebnih omejitev pri sprejemanju novih članov. V svoji širini ni niti postavil jasne razmejitve med članstvom v KPS na eni ter pripadnostjo Osvobodilni fronti na drugi strani. Prvi pogoj za pridobitev članstva je bilo kandidatovo aktivno delovanje v osvobodilnem boju, torej konkretno izkazana "vdanost osvobodilni stvari" slovenskega naroda. Ta pogoj je bil tudi kasneje v ospredju in najbolj poudarjan. Je pa res, da so gornja navodila ta pogoj povezovala tudi z "vdanostjo stvari delavnega ljudstva", kar kaže tudi na socialno-razredno komponento oziroma cilje.

Načrtnost prizadevanj za širjenje odporniške organizacije (vključno s KPS) na terenu se je najprej in učinkovito odrazila v konec leta 1942 ustanovljenem škofjeloškem okrožju, ki je v marsičem v nadaljnjem razvoju pridobivalo osrednje mesto, kar je bilo pogojeno tudi z dejstvom, da je tam od konca leta 1942 pa do konca vojne imel sedež PK KPS (leta 1944 preimenovan v oblastni komite) za Gorenjsko.[12] V ostalih okrožjih je proces obnavljanja partijskih organizacij potekal počasneje. Z največjimi težavami se je partijsko delo v prvi polovici leta 1943 spopadalo prav v kamniškem okrožju, kjer v začetku leta ni bilo niti okrožnega sekretarja. Zatem je februarja 1943 PK KPS sicer imenoval za okrožnega sekretarja Viktorja Stražišarja-Silvestra iz jeseniškega okrožja. Stražišar je okrožje razdelil na 4 rajone ter postavil že en rajonski komite (verjetno v rajonu Zasavje) in nekaj kandidatur. Toda nadaljnje delo je bilo s Stražišarjevo smrtjo 18. aprila 1943 ter aretacijami v tem mesecu zopet začasno prekinjeno ali vsaj precej prizadeto.[13]

Junija je nalogo začasnega sekretarja prevzel Franc Zupančič-Marjan. Zupančič je v Kamniškem bataljonu dobil 15 borcev za politično delo na terenu, organiziral zanje v juliju 14 dnevni politični tečaj in jih poslal na delo v pet rajonov, na katere je bilo takrat okrožje razdeljeno. Do začetka septembra so oblikovali OK KPS Kamnik v sestavi: sekretar Franc Zupančič, člani Ladislav Dobovšek – Stane Bregar (namestnik sekretarja in načelnik okrožne komisije VOS), France Kavčič-Veljko (okrožni sekretar SKOJ), Jože Kavčič-Jernač (sekretar rajona Kamnik) in Milan Janežič-Milan (sekretar Slovenske protifašistične ženske zveze). Decembra je PK KPS odpoklical Franceta Kavčiča in ga imenoval za sekretarja pokrajinskega poverjeništva SKOJ za Gorenjsko. V komite pa so nato vključili Janeza Jermana-Janeza, ki je v okrožju odgovarjal za agitacijo in propagando.[14]

Julija so okrožje razdelili na zasavski, domžalski, tuhinjski, kamniški in cerkljanski (komendski) rajon. Z zmanjševanjem večjih rajonov so avgusta ustanovili še mengeškega in v oktobru lukovškega. V njih so sproti postavljali rajonske sekretarje. V tem času so tudi natančno opredelili meje okrožja.[15]

Z obnovitvijo okrožnega vodstva je tudi v kamniškem okrožju hitro stekel proces številčne in organizacijske krepitve partije, ki jo je omogočala gosta mreža odborov OF

---

11 DLRS, knjiga 8, Ljubljana 2001, dok. 5.

12 Ivan Križnar: Škofjeloško okrožje v narodnoosvobodilnem boju 1941–1945, Škofja Loka 2003, str. 162–172, 197–212.

13 DLRS, knjiga 6, Ljubljana 1981, dok. 8, 82; DLRS, knjiga 8, Ljubljana 2001, dok. 25.

14 DLRS, knjiga 7, dok. 130; DLRS, knjiga 8, dok. 102; DLRS, knjiga 9, Ljubljana 2003, dok. 123; Arhiv Republike Slovenije, sign.: AS 1636, Oblastni komite KPS za Gorenjsko, šk. 663/I, Poročilo Franceta Perovška 3. 12. 1943 PK KPS za Gorenjsko; Miroslav Stiplovšek, Kamniško okrožje v NOB, str. 45, 47; Miroslav Stiplovšek, Pregled razvoja NOB v Mengšu in okolici, str. 109, 111.

15 DLRS, knjiga 9, dok. 30; AS 1636, šk. 660/II, Poročila OK KPS Kamnik 17. 8. 1943, 26. 8. 1943 in 10. 9. 1943 PK KPS za Gorenjsko; Miroslav Stiplovšek, Kamniško okrožje v NOB, str. 25.

in drugih organizacij. V začetku septembra je bilo na terenu že 83 članov in 12 kandidatov, ki pa v glavnem še niso bili povezani v celice. Rajonski komite KPS so do takrat ustanovili samo v domžalskem rajonu. Okrožni komite je izdal posebne direktive o organizacijskem utrjevanju partije in razpisal celo neke vrste tekmovanja med občinami in rajoni na organizacijskem področju.[16]

V začetku oktobra je v okrožju bilo 121 ali 123 članov (od tega 14 žensk) in 18 kandidatov (od tega 4 ženske), ki so delovali v legali in 75 članov (od tega 3 ženske), ki so delovali v ilegali. O njihovi socialni pripadnosti je sekretar poročal, da so povečini "revnega stanu, iz vrst proletarcev in polproletarcev". Najbolje je bil organiziran domžalski rajon, na katerega je odpadlo več kot polovica članstva, ki je bilo v glavnem tudi povezano v celice, medtem ko v drugih rajonih le delno. Rajonski komiteji so bili v tem času v treh rajonih v fazi ustanavljanja, v treh pa še to ne.[17]

S precejšnjo težavo je potekalo vzpostavljanje organizacij npr. v mengeškem rajonu, kjer je prebivalstvo sicer izražalo široko podporo OF, vendar so bili številni med njimi krščansko-socialistično usmerjeni. Ti so propagiranje za vstop v komunistično partijo ocenjevali kot snovanje še ene stranke, ki bo po njihovi sodbi povzročila nove narodne delitve in strankarska nasprotja, kakršna so obstajala že v preteklosti, zato so sprejeme v partijo odklanjali in želeli delovati le kot krščanski socialisti v okviru OF.[18]

Konec novembra 1943 je bilo v okrožju 251 članov (od tega 40 žensk) in 58 kandidatov (od tega 15 žensk). Vaških celic je bilo 52, po občinah so delovali občinski sekretarji, snovanje rajonskih komitejev pa je bilo v zaključni fazi. OK KPS si je prizadeval partijsko organizacijo politično in ideološko utrditi z uvajanjem rednih tedenskih sestankov, z ustanovitvijo okrožne partijske šole in tudi s kontrolo kadra, ker naj bi med občinskimi sekretarji odkril dva plavogardista.[19] V zvezi z nasprotniki je decembra 1943 okrožni komite poročal, da se je izvršila "množična likvidacija glavnih beloplavogardističnih organizatorjev v okrožju".[20] Partija je bila šibka v tuhinjskem rajonu, kjer so šele pred kratkim pričeli z organizacijskim delom ter v mengeškem rajonu, kjer sekretarju Frideriku Mavku-Roku ni uspelo pritegniti ljudi v partijo; po sodbi OK KPS Kamnik zato, ker je "sledil masam, namesto da bi mase sledile njemu", zato so ga razrešili s položaja sekretarja.[21]

Od konca leta 1942 je v kamniškem okrožju obstajalo tudi vprašanje pokrajinske pripadnosti oziroma podrejenosti ali gorenjskemu ali štajerskemu pokrajinskemu vodstvu. S tem, ko je glavni štab vključil Kamniški bataljon v IV. (štajersko) operativno cono, dotlej pa je bil v sestavi I. (gorenjske) grupe odredov, se vojaška meja ni več ujemala s politično, kar je povzročalo določene zaplete. Po intervenciji štaba IV. operativne cone februarja 1943, naj se razčisti pripadnost kamniškega okrožja, je CK KPS okrožje podredil štajerskemu političnemu vodstvu. Tako je PK KPS za Gorenjsko prenehal skrbeti za to okrožje, štajerski PK KPS pa ga je več ali manj prepustil samemu sebi. Tudi v tem moramo iskati vzrok šibkejšega organizacijsko-političnega dela v okrožju v prvi polovici leta 1943. Sredi leta je na zahtevo terenskih delavcev PK KPS za

16 Arhiv Slovenije (dalje: AS ...) 1636, šk. 660/II, Poročili OK KPS Kamnik 10. 9. 1943 in 17. 9. 1943 PK KPS za Gorenjsko; AS 1705, Okrožje Kamnik, šk. 688/I, Okrožnica OK KPS Kamnik 22. 9. 1943 rajonskim in občinskim sekretarjem.

17 AS 1636, šk. 660/II, Poročilo OK KPS Kamnik 5. 10. 1943 PK KPS za Gorenjsko.

18 AS 1489, Oblastni komite KPS za Gorenjsko, Poročilo OK KPS Kamnik 6. 9. 1943 PK KPS za Gorenjsko, a. št. 2491.

19 AS 1705, šk. 688/I, Poročilo OK KPS Kamnik 30. 11. 1943 PK KPS za Gorenjsko.

20 AS 1705, šk. 688/I, Poročilo OK KPS Kamnik 14. 12. 1943 PK KPS za Gorenjsko.

21 AS 1705, šk. 688/I, Poročilo OK KPS Kamnik 6. 11. 1943 PK KPS za Gorenjsko.

Gorenjsko ponovno prevzel skrb za to okrožje in o tem obvestil CK KPS. Kot glavni argument je poleg pokrajinske pripadnosti okrožja upravičeno navajal obsežen teritorij, za katerega je odgovarjal PK KPS za Štajersko, ki je bil poleg tega še šibko organiziran, štajersko vodstvo pa se je v tem času spopadalo tudi s problemom pomanjkanja usposobljenih aktivistov. Ker je kamniško okrožje pričakovalo učinkovitejšo pomoč od gorenjskega PK KPS, je želelo priti pod njegovo pristojnost, kar se je potem zgodilo avgusta 1943. PK KPS za Gorenjsko pa je postopke štajerskega PK KPS tako v zvezi s kamniškim okrožjem kot tudi s Koroško označil za "imperialistične".[22]

Partijska organizacija je na Gorenjskem v drugi polovici leta 1943 doživela silen razmah. Ocenjujemo, da je ob koncu tega leta štela okoli 1400 članov, okoli 500 kandidatov in približno 250 celic. Uspela je utrditi okrožna vodstva in vzpostaviti rajonska, ni pa še uspela utrditi osnovnih organizacij. Člani so bili ob koncu leta povsod povezani v celice, vendar bolj formalno kot dejansko. Kampanjskega sprejemanja v partijo nista mogli dohitevati niti organizacijsko utrjevanje niti raven idejnopolitične usposobljenosti, še zlasti zato ne, ker so bili partijski organizatorji hkrati odgovorni za organiziranje drugih organizacij, kar jih je nujno odtegovalo od partijskega dela. Svoje so prispevale tudi šibke izkušnje mnogih organizatorjev.[23]

Tako je npr. inštruktor PK KPS France Perovšek, ki se je decembra 1943 zadrževal v kamniškem okrožju, ugotavljal, da so partijsko delo v tem okrožju vzeli prepovršno, da ni bilo kontrole kdo in zakaj je bil sprejet v partijo in kako trdne so organizacije, da celic višji forumi niso kontrolirali, da je organizatorjem mnogokrat že sama ugotovitev števila članov in kandidatov prinesla občutek pravilnega delovanja in da svojega dela v OF niso pravilno razumeli, ker niso uveljavljali avantgardnega značaja partije v njej, čeprav so ga na verbalni ravni vedno poudarjali. Izrazil pa je prepričanje, da se bodo z ustanovitvijo okrožnega odbora OF (v tem času so jih ustanavljali v vseh gorenjskih okrožjih) razmere izboljšale in da se bo razbremenjen OK KPS lahko v večji meri posvetil partijski organizaciji, ker se mu ne bo treba več "baviti z vsem mogočim podrobnim delom".[24]

Člani partije so začeli živeti predpisan način in oblike partijskega življenja v glavnem šele od začetka leta 1944 dalje. Utrjena organizacijska mreža osnovnih organizacij je omogočila uvajanje rednih organizacijskih in študijskih sestankov ter krepitev discipline. Zunanji izraz zaostrovanja discipline so bile kar številne izključitve iz partije v primeru nedelavnosti in neodzivanja na mobilizacijo. Krepila se je povezanost celic z rajonskimi (februarja 1944 so jih preimenovali v okrajne) komiteji in s tem kontrola njihovega dela. Kontrola in pomoč osnovnim organizacijam sta bili doseženi z dosledno uveljavljeno delitvijo dela med člani rajonskih komitejev, po kateri so na rednih tedenskih sestankih pripravljali načrte, katere celice bo posameznik na kontrolnih obhodih obiskal oziroma se udeležil njihovih sestankov. Na ta način se je stopnjevala aktivnost organizacij, uvajala politično-ideološka vzgoja in ohranjala se je kontrola nad vključevanjem novih članov tudi potem, ko so bile celice že bolj ali manj usposobljene za samostojno delovanje. Nove člane so sicer praviloma predlagale celice, toda sprejeme so potrjevali nadrejeni forumi. O ustreznosti novih članov so tja do poletja 1944 zelo pogosto razpravljali na sejah komitejev.

---

22 Zbornik NOV, del VI, knjiga 5., Ljubljana 1960, dok. 43; AS 1636: šk. 660/I, Pismo Viktorja Stoparja 7. 8. 1943 PK KPS za Gorenjsko; šk. 663/I, Pismo PK KPS za Gorenjsko 19. 8. 1943 Viktorju Stoparju; šk. 660/II, Pismo Franca Zupančiča 1. 9. 1943 PK KPS za Gorenjsko.

23 Vida Deželak-Barič: Organizacijsko vprašanje Komunistične partije Slovenije. Doktorska disertacija, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Ljubljana 1999, str. 171.

24 AS 1636, šk. 663/I, Poročili Franceta Perovška 3. 12. 1943 in 8. 12. 1943 PK KPS za Gorenjsko.

V začetku leta 1944 so odpravili delitev rajonov na občine in uvedli ponekje t.i. sektorje. Število sektorjev je ponekje ostalo enako številu prejšnjih občin, drugje se je število zmanjšalo. Funkcija občinskega sekretarja je s tem odpadla in mnogi od njih so postali člani okrajnih komitejev, ki so postali številčno močni in so običajno šteli 6–7 članov, izjemoma pa tudi prek 10. Medtem ko je bilo v letu 1943 med člani rajonskih komitejev precej legalcev, so v letu 1944 postopoma začeli prevladati ilegalci. Številčna okrepitev okrajnih komitejev ter prehod njihovih članov v ilegalo, s čimer so se v celoti posvetili partijskemu delu, sta nedvomno bistveno prispevala k utrjevanju osnovnih organizacij.

Sistem nenehne kontrole in neposrednega usmerjanja dela se je razumljivo enako uveljavil na višji ravni. Posamezni člani pokrajinskega (oblastnega) komiteja so bili takorekoč neprestano na terenu, se udeleževali sej okrožnih komitejev, posredovali usmeritve za delovanje partije, oblikovali kadrovsko politiko itd. Glede slednje se je vedno bolj uveljavljalo načelo, da je člana določenega foruma direktno imenoval nadrejeni forum, vsekakor pa je dotični forum ob eventuelnih spremembah moral poslati predlog v predhodno potrditev nadrejenemu forumu. Občutljivost glede kadrovanja je bila razumljivo poleg pokrajinske ravni prisotna še zlasti na okrožni ravni, medtem ko je na okrajni vendarle vladala večja avtonomija, čeprav tudi tu obstoje številni primeri, ko so okrožni komiteji neposredno postavili celotne sestave okrajnih komitejev.

V tem obdobju je na posameznih območjih Gorenjske opazna nadaljnja številčna rast partijskega članstva, ustanavljali so tudi nove celice, vendar je bil razvoj v primerjavi z drugo polovico leta 1943 že nekoliko upočasnjen. Sprejemi so bili še vedno precej množični, vendar se to ni ustrezno odražalo v moči partijske organizacije na terenu, ker je istočasno potekala mobilizacija partijskega članstva v partizanske enote. V organizacijskem pogledu sta bili glavni nalogi partije dopolnjevanje že obstoječe mreže z ustanavljanjem celic v krajih, kjer jih do takrat še ni bilo, in izpopolnjevanje obstoječih celic zaradi izpada njihovih članov. Značilno za to obdobje je načrtno ustanavljanje ilegalnih celic po raznih organizacijah, ustanovah in službah, v katerih partijci do konca leta 1943 v glavnem niso bili povezani v celice.

Januarja 1944 je PK KPS za Gorenjsko ponovno izdal različna navodila o vsebini in obliki vodenja partijskih sestankov ter načinu poročanja o delu partijskih celic in komitejev.[25] Ob tem je pomembna primerjava navodil za delo v partijskih celicah, katera so izšla 1. januarja 1944 (št. 3), s tistimi, katera so izšla 1. decembra 1943 (št. 2). V njih je pri vprašanju sprejemanja novih članov in kandidatov opazen določen zasuk v smeri zoževanja meril pri nadaljnjih sprejemih oziroma povečano poudarjanje razredno-socialne pripadnosti. Medtem ko so decembrska navodila še naročala, da "vsak funkcionar in sodelavec OF na področju partijske celice, ki je vdan osvobodilni stvari slovenskega naroda in delovnega ljudstva, ki je delaven, samoinicijativen in discipliniran – lahko in mora postati član partijske celice", so januarska že določala, da je nove člane potrebno pritegovati "predvsem iz vrst mladine (ZKM), žena (SPŽZ) ter proletarijata in polproletarijata mesta in vasi".[26]

Istočasno je PK KPS za Gorenjsko izdal še drugo številko "Partijske šole" v obliki brošure. V njej je kot najpomembnejše naloge partijskih organizacij navedel neprestano

25 AS 1636, šk. 663/I: "Začasno navodilo za delo okrožnih komitetov Partije št. 3" z dne 1. 1. 1944; "Začasno navodilo za delo rajonskih komitetov Partije št. 3" z dne 1. 1. 1944; "Začasno navodilo za delo partijskih celic na terenu št. 3" z dne 1. 1. 1944; "Vprašanja – direktive rajonskim komitetom Partije na Gorenjskem št. 3" z dne 1. 1. 1944; "Vprašanja – direktive okrožnim komitetom Partije na Gorenjskem št. 3" z dne 1. 1. 1944; "Vprašanja – direktive vsem celicam Partije na Gorenjskem št. 3" z dne 1. 1. 1944.

26 AS 1636, šk. 663/I: "Začasno navodilo za delo v partijskih celicah na terenu št. 2" z dne 1. 12. 1943; "Začasno navodilo za delo partijskih celic na terenu št. 3" z dne 1. 1. 1944.

izvajanje partizanske mobilizacije in sabotažnih akcij, širitev oblik agitacije in propagande ter uničevanje gestapovskih funkcionarjev in agentov. Posebno pozornost je namenil vprašanju kadrov in napovedal prevetritev ("čistko") vseh partijskih in drugih organizacij ter zvez. Od partijskih celic in aktivov komunistične mladine je zahteval izključitev vseh tistih, ki so osumljeni, da vzdržujejo zveze z gestapom in "njegovo belo-plavo gardo", ob tem pa je treba paziti, da ne bodo iz partije izključevali vdanih, četudi trenutno ne posebno aktivnih posameznikov (te je potrebno prevzgojiti), v njej pa puščali razne agente, ki bodo samo ustvarjali videz aktivnosti. Tudi iz okrožnih in rajonskih komitejev je treba izključiti vse sumljive člane in komiteje prenoviti z "borbenimi elementi, predvsem iz vrst proletarijata in polproletarijata mesta in vasi", med katerimi naj bo čimveč žensk in mladine. V rajonskih in okrožnih odborih OF ter množičnih organizacij lahko ostanejo samo tisti nekomunisti, ki "iskreno priznavajo vodilno vlogo Partije v OF". Zaradi nenehnega spremljanja kadrov je treba v okrožnih komitejih postaviti kadrovike.

O sprejemanju novih članov je "Partijska šola št. 2" zapisala, da sodijo v partijo "vsi predani in priljubljeni, vsi količkaj borbeni in disciplinirani člani OF" in naštela nekaj kategorij, v katerih jih je treba iskati. Najpomembnejša je komunistična mladina, katera mora čimprej in množično preiti v partijo, druga so organizacije SPŽZ, tretja odbori OF in drugih organizacij ter ljudje, ki preko teh odborov pomagajo OF, četrta proletariat in polproletariat (delavci, vajenci, pomočniki, dninarji, hlapci, dekle, služkinje, bajtarji, mali kmetje, siromašni obrtniki, siromašni intelektualci – "pa tudi seveda borbeni elementi iz drugih slojev, zlasti srednjih kmetov") in še iz vrst žrtev okupatorjevega nasilja ter sorodnikov članov partije. Določala je še, da se člani ZKM sprejmejo v partijo brez kandidature, ker se kot taki že smatrajo za kandidate partije, kandidatura pa se lahko ukine tudi pri tistih, ki so se v okviru OF "dobro izkazali".[27]

V skladu s partijskim aksiomom, da je delavski razred najnaprednejši razred, si je partijsko vodstvo prizadevalo okrepiti partijsko organizacijo še zlasti v tovarnah. V okrožnici iz aprila 1944 je ugotavljalo, da je partijska organizacija po tovarnah in obratih skrajno šibka ali je sploh ni in da nad njo ni bilo prave kontrole. Okrožnica je zahtevala, da partijske organizacije "enkrat za vselej obračunajo s pasivnostjo in oportunizmom v industrijskih centrih Gorenjske" ter množično zajamejo delavce v organizacije Delavske enotnosti.[28] Okrepitev partije med industrijskim delavstvom naj bi dosegli tudi s tem, da so za dela v večjih tovarnah (železarna na Savi in Javorniku v jeseniškem okrožju, Jugočeška, Jugobruna, Intex, Semperit v kranjskem okrožju, Titan v kamniškem okrožju) poleg okrajnih izrecno zadolžili še okrožne komiteje ter zahtevali dosledno uveljavljanje načela, da morajo biti delavci povezani na mestu zaposlitve in ne v kraju bivanja.[29] Kljub poudarjani vlogi proletariata moramo ugotoviti, da so partijske organizacije v industrijskih središčih ves čas ostale šibke.

V dneh od 13. do 15. maja 1944 so na Jelovici sklicali širše pokrajinsko posvetovanje političnih delavcev oziroma zbor aktivistov OF, konferenco Delavske enotnosti in partijsko konferenco. V zaključnih pripravah nanj je sodelovala članica CK KPS Lidija Šentjurc, ki je prišla s Primorske 5. maja 1944.[30]

Vsebino in potek posvetovanja so dokončno določili na seji oblastnega komiteja 7.

---

27 AS 1887, tisk NOB, Partijska šola št. 2, januar 1944, sig. 717.

28 AS 1636, šk. 662/I, Okrožnica oblastnega komiteja KPS za Gorenjsko 5. 4. 1944 okrajnim komitejem KPS na Gorenjskem.

29 AS 1636, šk. 662/I, Poročilo Ob K KPS za Gorenjsko 26. 3. 1944 CK KPS.

30 Bogdan Osolnik, Posvetovanje gorenjskih aktivistov OF na Jelovici 13.–15. maja 1944, Domžale 1984, str. 15–50.

maja in predvideli tudi sestavo pokrajinskega odbora OF ter pokrajinskega odbora DE, ki so ju na posvetu nameravali izvoliti. Tako omenjena seja oblastnega komiteja kot partijska konferenca sta potekali pod vtisom okrožnice, ki jo je pred tem izdal CK KPS.[31] Okrožnica je precej posplošeno obravnavala le napake in pomanjkljivosti v dotedanjem delu partijskih organizacij (da je partija marsikje prenehala delovati kot gibalo narodnoosvobodilnega gibanja, pojavi sektaštva, oportunizma, birokratizma, popuščanje reakciji in omahljivcem itd.), nakazala ukrepe za njihovo odpravljanje, kot glavno nalogo pa določila splošno mobilizacijo za vojsko.

Okrožnico je na seji Ob K KPS razložila Šentjurčeva in med drugim poudarila, da je potrebno "uresničiti avantgardno vlogo Partije, ki mora vse delo v Osvobodilni fronti spretno razdeliti na sektorje in voditi vse ostale organizacije", celotnemu delu pa dati značaj gradnje oblasti. Zatem so ugotovili, da je partija tudi na Gorenjskem izgubila pravo vodstvo ostalih organizacij zaradi odrezanosti od le-teh, stroge delitve dela v posameznih partijskih forumih in zaradi tesne navezanosti množičnih organizacij na njihova lastna vodstva, ne pa na partijska in frontna. Vse to naj bi ogrožalo enotnost narodnoosvobodilnega gibanja. Birokratizem se je izražal v birokratskem izvrševanju direktiv s pomočjo okrožnic in birokratski kompliciranosti dela, kar vse naj bi izviralo iz neizgrajenosti kadrov. Stiki političnih delavcev s prebivalstvom so bili množični, vendar pogosto oportunistični. Za nadaljnji odnos partijskih komitejev do frontnih odborov je bil zelo pomemben sklep o razrešitvi dotedanjih okrajnih in okrožnih sekretarjev OF. Njihova mesta so prevzeli sekretarji vzporednih partijskih komitejev. Ta sklep, katerega so utemeljevali s potrebo zagotavljanja enotnosti osvobodilnega gibanja, je glede na že tako in tako pretežno partijsko sestavo okrajnih in okrožnih odborov OF bistveno okrnil ali kar odpravil še zadnje prvine demokratične sestave odborov OF na teh ravneh.[32]

Partijska konferenca je pred partijske organizacije postavila predvsem naslednje naloge: notranje utrjevanje partije, uvajanje širine političnega dela in uveljavljanje prožnejših metod dela. Sicer pa je v stilu nekoliko pretirane samokritike sprejela oceno o pomanjkanju pravega partijskega življenja, o neizpolnjevanju avantgardne vloge partije, o nedisciplineranosti, oportunizmu in sektaštvu gorenjske partijske organizacije.[33] Po pokrajinskem posvetu so junija 1944 organizirali še okrožne ob udeležbi posameznih članov oblastnega komiteja. V kamniškem okrožju so to npr. storili 7. in 8. junija 1944.[34]

V letu 1944 je partijska organizacija med gorenjskimi okrožji dosegala največji razmah prav v kamniškem okrožju. V začetku leta pa so se v njem še čutile posledice množičnih aretacij in streljanj na prehodu v leto 1944, predvsem v kamniškem in tuhinjskem rajonu. V mengeškem rajonu je še nadalje obstajalo močno nerazpoloženje do partije.[35]

Partijsko organizacijo, ki je na začetku leta 1944 štela 250 članov in 55 celic,[36] je

---

31 AS 1487, Centralni komite KPS, "Okrožnica partijskim organizacijam" z dne 24. 4. 1944, a. e. 218.

32 AS 1636, šk. 662/I, Zapisnik seje Ob K KPS za Gorenjsko 7. 5. 1944.

33 AS 1636, šk. 662/I, Poročilo Ob K KPS za Gorenjsko 20. 5. 1944 CK KPS.

34 AS 1636, šk. 662/I: Poročilo Ob K KPS za Gorenjsko 31. 5. 1944 CK KPS; Zapisnik seje Ob K KPS za Gorenjsko 31. 5. 1944. Miroslav Stiplovšek, Razvoj in delovanje organizacij OF v kamniškem okrožju spomladi 1944, Domžale 1984, str. 82.

35 ARS, d.e. 2, p.c., f. 688/I, Zapisnika sej OK KPS Kamnik 3. 1. 1944 in 9. 3. 1944.

36 Opozarjamo na netočen podatek, ki ga je CK KPS navedel v poročilu 12. maja 1944 centralnemu komiteju KPJ, po katerem naj bi partijska organizacija v začetku leta 1944 v kamniškem okrožju štela 500 članov (Izvori za istoriju SKJ, Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija 1941–1945, knjiga 17, dok. 76, Beograd 1986), pred tem pa je celo razpolagal s podatkom o 600 članih (AS 1487, šk. 1, Zapisnik seje CK KPS 27. 2. 1944).

delno razbila partizanska mobilizacija in se je njeno število v marcu zmanjšalo na okoli 200 članov. Rajonske komiteje so dokončno izpopolnili šele v tem času. Tudi v tem okrožju je od januarja do marca 1944 razmere kontroliral in urejeval France Perovšek. Pripombe je imel predvsem na delo okrožnega komiteja, ki naj bi se vedel vojvodsko in ni kontroliral dela partijskih celic.[37]

Okrožno vodstvo so januarja 1944 sestavljali sekretar Franc Zupančič, člani Jože Kavčič, Milan Janežič, Ladislav Dobovšek in Ivan Jerman.[38] Nato je članstvo začasno prenehalo Dobovšku, ker so ga določili za pokrajinskega partijskega organizatorja v VOS-u. V maju so ga ponovno vključili kot načelnika okrožne izpostave odseka za notranje zadeve. Marca so za sekretarja imenovali Andreja Stegnarja-Silva, Zupančiča so poslali v partijsko šolo in kasneje na obveščevalni center IX. korpusa. Janežiča so premestili v kranjsko okrožje, Kavčič (od maja organizacijski sekretar) in Jerman sta še ostala člana. Na novo so vključili sekretarko SPŽZ Minko Peternel-Marto, sekretarja kamniškega okraja Ivana Martinčiča-Vanjo in Leopolda Strgarja-Jurija.[39]

K reorganizaciji OK KPS Kamnik je poleg Perovškovih ugotovitev gotovo prispevalo tudi pismo člana CK KPS Viktorja Stoparja iz konca januarja 1944 gorenjskemu pokrajinskemu komiteju, v katerem je razmere v kamniškem okrožju označil kot nezdrave. Okrožno vodstvo naj bi v svojih poročilih razmere v okrožju olepševalo, motila ga je sorodstvena povezava med sekretarjem in članom OK KPS ter sekretarjem OK SKOJ, nezadovoljen pa je bil predvsem s socialno in izobrazbeno strukturo članov OK KPS. Ugotavljal je, da so v OK KPS trije srednješolci ter en študent in poudaril: "Mi v svoji borbi težimo, da postavimo na odločilna mesta trdne, odločne, zaupanja vredne ljudi, po možnosti delavce in male kmete – v tem okrožju pa je sestav popolnoma neodgovarjajoč...". Zahteval je izmenjavo celotnega kadra, sicer da bo kot član CK KPS uporabil vso avtoriteto.[40]

Ker so konec maja Jermana določili za namestnika političnega komisarja Gorenjskega odreda, Peternelova pa je ob povratku s partijskega tečaja julija 1944 padla, so sredi leta v komite vključili sekretarja OK SKOJ Mirana Keršmanca-Rada, Zinko Cerar-Zdenko, sekretarja tuhinjskega okraja Ivana Franka-Vlada, avgusta sekretarja kamniškega okraja Edvarda Peternela-Tinka in Janka Urbanca-Olgo. Julija je Stegnar odšel v pokrajinski odbor OF za Gorenjsko in v.d. sekretar je postal Martinčič. Ostali člani so tedaj odgovarjali za naslednja delovna področja: Peternel je bil organizacijski sekretar, Strgar je odgovarjal za Delavsko enotnost, Frank za agitacijo in propagando, Urbanc za vojsko, Keršmanc za SKOJ, Cerarjeva za žensko organizacijo in Dobovšek za notranje zadeve do ustanovitve OZN-e, v kateri je poslej tudi sam delal. Zatem je članstvo prenehalo tudi Urbancu, ki je odšel na komando gorenjskega vojnega področja.[41]

Partijska organizacija se je vidno okrepila spomladi in poleti 1944. Ugodne razmere sta ustvarili navzočnost Šlandrove brigade in popoln partizanski nadzor Moravške doline. Maja naj bi bilo v okrožju 64 legalnih celic s 316 člani (med njimi samo 63 žensk), v 3 tovarniških celicah je bilo 11 članov, v 13 ilegalnih celicah pa 50 članov

37 AS 1636, šk. 662/I, Zapisnik seje Ob K KPS za Gorenjsko 18. 3. 1944.

38 AS 1705, šk. 688/I, Zapisnik seje OK KPS Kamnik 3. 1. 1944.

39 AS 1636, šk. 662/I, Zapisnik seje Ob K KPS za Gorenjsko 18. 3. 1944. AS 1489, Zapisnik seje Ob K KPS za Gorenjsko 17. 5. 1944, a. št. 3942; AS 1487, Pismo Ob K KPS za Gorenjsko 20. 5. 1944 CK KPS, a. e. 1938.

40 AS 1636, šk. 663/I, Pismo Viktorja Stoparja 26. 1. 1944 PK KPS za Gorenjsko.

41 AS 1636: šk. 662/I, Zapisnik seje Ob K KPS za Gorenjsko 31. 5. 1944; šk. 662/Ia, Dopis Ob K KPS za Gorenjsko 2. 8. 1944 OK KPS Kamnik; AS 1705, šk. 688/I, Zapisniki sej OK KPS Kamnik 5. 7. 1944, z dne 30. 8. 1944 in z dne 26. 9. 1944.

(med njimi 2 ženski), skupno torej 377 članov. V 15 kandidatskih skupinah je bilo 69 kandidatov.[42] Vprašanje je, če te številke resnično ustrezajo dejanskemu stanju, saj so v okrožju junija ugotavljali, da precej članov še vedno ni organizacijsko povezanih.[43]

Junija je bilo v okrožju že 438 članov in 85 kandidatov KPS. V Okrajnih komitejih, ki so šteli 6–9 članov, je delalo 52 članov. Okrožni komite je sporočal, da naj bi bila večina članov in kandidatov nesposobna za vojsko, torej jih niso upoštevali za mobilizacijo. V tem mesecu so celice imele 294 organizacijskih in 208 študijskih sestankov. Člani okrajnih komitejev so se udeležili 125 organizacijskih in 123 študijskih celičnih sestankov.[44] Vse to kaže na veliko partijsko dejavnost v perspektivi prevzema oblasti, ko bosta pomembna tako številčna moč kot pravilna ideološka usmerjenost članstva.

Najvišje število članstva je okrožje doseglo verjetno v juliju, ko je bilo v njem 491 članov. Spodnji pregled predstavlja razširjenost partijske organizacije po posameznih okrajih, med katerimi so po moči izstopali zasavski, domžalski in lukovški okraj, najšibkejša pa je bila v komendskem okraju.[45]

Okraj	Število celic	število članov
Zasavje	19	121
Domžale	28	101
Lukovica	22	101
Tuhinj	8	36
Kamnik	12	70
Komenda	5	24
Mengeš	9	38
Skupno	103	491

V drugi polovici leta 1944 so se razmere v okrožju začele zaostrovati. Okupator je okrepil svoje postojanke in vzpostavljati so začeli domobranske. Kamniški okraj so prizadele številne aretacije, za komendskega je OK KPS 8. avgusta poročal, da je v zadnjih dveh mesecih padlo 26 političnih delavcev, zasavskega je prizadela avgustovska ofenziva. Posamezni okrajni aktivisti so zato želeli prenehati s političnim delom na terenu in oditi v vojsko ali pa so v delu popustili zaradi občutka bližajočega se konca vojne. Pogostejši so postajali primeri dezertacij in prehodov k domobrancem, cello iz vrst članov KPS. Prestope partijcev na domobransko stran si je OK KPS razlagal s pojavi osebnih nagibov partijskih organizatorjev pri sprejemanju novih članov, naprimer z osebnimi simpatijami in familiarnostjo, zaradi česar naj bi bili posamezni člani nepreverjeni. V glavnem nemoteno je delo potekalo v lukovškem, predvsem pa v tuhinjskem okraju, ki so ga kontrolirale partizanske enote.[46]

Partijsko delo je jeseni 1944 potekalo med drugim v znamenju zahtev izvajanja množične mobilizacije v partizanske enote, kateri so bili zavezani tudi komunisti in združevanja okrajev. Oba ukrepa naj bi naredila konec silno razširjenemu birokratizmu, ki ga je ustvarjal tekom leta 1944 preobširno zasnovan aparat v raznih forumih in ustanovah, in zmanjšala število ilegalnega kadra na nujni minimum. Politično delo naj bi zopet v večji meri prešlo na legalne politične delavce, vsaj del ilegalcev pa naj bi se

42 AS 1489, Zapisnik seje Ob K KPS za Gorenjsko 17. 5. 1944, a. št. 3942.

43 AS 1705, šk. 688/I, Zapisnik sestanka okrožne celice Kamnik 13. 6. 1944.

44 AS 1705, šk. 688/I, Poročilo OK KPS Kamnik 31. 7. 1944 Ob K KPS za Gorenjsko.

45 AS 1705, šk. 688/I, Prikaz partijske organizacije in članarine v kamniškem okrožju za julij 1944.

46 AS 1705, šk. 688/I: Poročili OK KPS Kamnik 7. 7. 1944 in 16. 8. 1944 Ob K KPS za Gorenjsko; Poročilo OK KPS Kamnik 8. 8. 1944 CK KPS; Zapisnik seje OK KPS Kamnik z dne 26. 9. 1944.

povezal v obstoječe legalne celice in s tem izboljšal njihovo delo. Zmanjševanje števila ilegalcev je pred prihajajočo zimo, ko je bilo upravičeno pričakovati poslabšanje pogojev delovanja na terenu, bilo tudi v funkciji zaščite le-teh. Kjer je bilo mogoče, so opravljali strožjo kontrolo oziroma preglede organizacij, v partijskih forumih pa izpolnjevali karakteristike o članih.

Partijski forumi so bili v tem času precej zaposleni z volitvami organov oblasti, to je narodnoosvobodilnih odborov, ki so jih v kamniškem okrožju volili oktobra in novembra 1944. Skupno so izvolili 47 karajevnih NOO in toliko odposlancev za okrajne narodnoosvobodilne skupščine; število izvoljenih KNOO v kamniškem okrožju je bilo najvišje v vseh gorenjskih okrožjih.[47] V novembru so priredili tudi okrožno konferenco in izvolili okrožni plenum in tajništvo OF. Priredili so tudi posvet partijskih aktivistov, na katerem so v vzdušju priprav na prevzem oblasti predelovali okrožnico CK KPS "O organizacijskih in kadrovskih vprašanjih naše Partije" in reševali konkretne probleme v zvezi z reorganizacijo in notranjo utrditvijo partije. Pokrajinsko partijsko vodstvo je konec novembra 1944 ugotavljalo, da je delo na utrjevanju organizacij OF in izgradnji oblasti povzročilo začasni zastoj v partijskem delu in da nad partijskimi organizacijami in članstvom zaradi mobilizacije, reorganizacije in aretacij nima pregleda.[48]

V zadnjih mesecih vojne so postajali sprejemi v partijo precej redki. Vzrokov za to je bilo več. Neprestane kontrole, pohodi in ofenzive okupacijskih in domobranskih enot so na številnih območjih onemogočale vsakršno politično in s tem tudi partijsko delo. Številne dezerterje tako političnih delavcev kot partizanskih borcev in njihovi prestopi k nasprotniku so pogosto imele za posledico izdajstva in aretacije. Vse to je med dotedanje sodelavce osvobodilnega gibanja vnašalo veliko nezaupanja in strahu pred političnimi delavci, odklanjati so pričeli organizirano delo v OF ter se tudi odkrito odvračati od nje. Za sprejeme v KPS ni bilo nikakršnih možnosti. Ilegalci na kontroliranih območjih so vse več časa in energije trošili za urejanje skrivnih bivališč, katera so morali neprestano menjavati, se ukvarjati predvsem z lastnim preživetjem, mnogi pa so tudi padli. Zaradi nerednih ali prekinjenih zvez je delo partijskih celic prenehalo. Naslednji vzrok zmanjšanega sprejemanja v partijo leži v mobilizaciji komunistov, zaradi česar je bila sestava organizacij delno razbita in prišlo je do določenega zastoja v njihovem delu. Tudi reorganizacija okrajev ni vplivala vzpodbudno, ker je v kadrovski sestavi novih okrajnih komitejev prišlo do precejšnje zareze. Vanje so na novo vključili precej žensk s kratkim partijskim stažem, ki se v delu niso znašle. Oblastni komite je npr. 23. januarja 1945 sporočal, da je šibkost okrajnih komitejev eden večjih razlogov za zamiranje aktivnosti partijskih celic. Kontrola celic naj bi tudi pokazala, da je na terenu mnogo članov, ki so prišli v partijo "čisto slučajno", da je razumevanje partije in celičnega življenja temu ustrezno slabo, partija pa še daleč ne "motor" vsega ostalega dela.[49] Tudi neprestano poudarjanje nujnosti t.i. čiščenj partijskih organizacij in budnosti pri novih sprejemih je v partijskih organizacijah najbrž ustvarjalo pretirano previdnost. Tako je Ob K KPS sredi aprila moral ugotoviti, da je pri sprejemanju navzoča izredna ozkost, kot da je v veljavi načelo "zaprtih vrat" in sklenil okrepiti KPS predvsem s člani SKOJ-a.[50]

V kamniškem okrožju se je organizirano delo vse bolj omejevalo na odročna območja, medtem ko so ravninske predele obvladovale okupatorjeve in domobranske

47 Tone Ferenc: Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945, knjiga 3, Ljubljana 1991, str. 362–369.

48 AS 1487, Poročilo Ob K KPS za Gorenjsko 30. 11. 1944 CK KPS, a. e. 1953; Tone Ferenc, Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945, knjiga 3, str. 350–377.

49 AS 1636, šk. 662/I, Poročilo Ob K KPS za Gorenjsko 23. 1. 1945 CK KPS.

50 AS 1489, Zapisnik seje Ob K KPS za Gorenjsko 13.–15. 4. 1945, a. e. 1978.

postojanke. V okrožnem vodstvu do konca leta 1944 ni prišlo do drugih sprememb kot do izmenjave sekretarja. Ker se je Ivan Martinčič septembra 1944 nahajal v partijski šoli in Ob K KPS ni bil povsem zadovoljen z njegovim delom, je v.d. sekretarja postal Edvard Peternel. Martinčič je po povratku krajši čas še opravljal funkcijo sekretarja, potem pa ponovno Peternel. Novembra 1944 so Martinčiča poslali v OZN-o na Primorsko.

Novembra so dotedanjih sedem okrajev združili v dva okraja. V domžalskega so vključili okraje Domžale, Lukovica, Zasavje in del Tuhinja, v kamniškega pa okraje Kamnik, Mengeš, Komenda in drugi del Tuhinja. Predvideli so ustanovitev mestnih komitejev v Kamniku in Domžalah.[51]

Jeseni 1944 so padli ali bili aretirani številni partijski delavci. V mengeškem okraju sta oktobra in novembra npr. padla drug za drugim dva sekretarja (Janez Burja-Mirko in Cene Štupar-Matevž) in poleg njiju še dva člana komiteja. Sekretarja kamniškega okraja pa so oktobra razrešili, ker naj bi zaviral mobilizacijo.[52] Za kamniško okrožje je bilo značilno, da mobilizacije političnih delavcev niso izvedli tako dosledno kot v drugih okrožjih. Tudi člani partije so se mobilizaciji izogibali. Lukovški komite je npr. poročal, da so oktobra mobilizirali 34 partijcev, od katerih se jih je pozivom odzvalo samo 11, ostale so morali mobilizirati s patruljami.[53]

Delo v okrožju so obremenjevala tudi osebna nesoglasja v okrožnem komiteju, katera so dosegla vrh ob volitvah okrožnega plenuma OF in njegovega izvršnega odbora. Vprašanje predsednika (Edvard Peternel ali Jože Kavčič) je del članov v ozračju določenega nerazpoloženja do Peternela želel rešiti na tajnih volitvah. V zadevo sta posegla tako Ob K KPS kot CK KPS in obsodila neenoten nastop OK KPS in z njim povezanim padcem avtoritete foruma. Zagovorniki tajnih volitev naj bi le-te izrabili za medsebojne obračune v OK KPS in kot taki vodili "organizirano zaroto". Jožeta Kavčiča in Ivana Franka so izključili iz partije, Miranu Keršmancu pa izrekli ukor. Vendar sklep o izrečenih kaznih zaradi pretrganih zvez ni prispel v okrožje. Frank je zanjo izvedel šele po koncu vojne in bil tako, formalno gledano, do konca vojne član okrožnega komiteja kot nečlan partije.[54]

Število organizacij se je očitno precej zmanjšalo, vendar ni celovitih podatkov. V združenem kamniškem okraju je npr. v začetku decembra obstajalo 9 vaških celic, 2 na komandi mesta ter po ena v tehniki, kurirski postaji in Narodni zaščiti. Štirih tovarniških, ki so v septembru in oktobru delovale v Kamniku, ne omenjajo več.[55]

Za nadaljnje politično delo v okrožju je bila usodna nemška ofenziva decembra 1944 in januarja 1945. Dne 6. januarja 1945 je nemška enota odkrila v Rudniku pri Radomljah bunkerje z okrog 30 aktivisti, ki jih je okrožni sekretar poklical na posvet. Večina jih je v spopadu padla oziroma bila zajeta in ustreljena. Ta dan ali nekoliko pozneje so padli tudi štirje člani OK KPS: Edvard Peternel, Jože Kavčič, Leopold Strgar in Zinka Cerar. Padel je tudi sekretar domžalskega okraja Tone Hauptman-Kranjc,

51 AS 1489, Zapisnik seje Ob K KPS za Gorenjsko 16. 9. 1944, a. št. 3951; AS 1705, šk. 688/I, Zapisnik seje OK KPS Kamnik 9. 11. 1944.

52 AS 1705, šk. 688/I: Zapisnik seje OK KPS Kamnik z dne 15. 10. 1944; Poročilo OK KPS Kamnik 19. 11. 1944 Ob K KPS za Gorenjsko. Kamniški zbornik VII, Izbrani spisi udeležencev NOB v kamniškem okrožju, Ljubljana 1961, str. 234–236.

53 AS 1705, šk. 688/I, Poročilo Ok K KPS Lukovica 1. 11. 1944.

54 AS 1705, šk. 688/I, Zapisnik izredne seje OK KPS Kamnik 28. 11. 1944. AS 1489, Zapisnik seje Ob K KPS za Gorenjsko 29. 12. 1944, a. e. 1960; Dopis Ob K KPS za Gorenjsko 22. 5. 1945 OK KPS Maribor, a. št. 15459.

55 AS 1705, šk. 688/III: Poročilo Ok K KPS Kamnik 2. 10. 1944; Zapisnik seje Ok K KPS Kamnik 2. 12. 1944.

kasneje pa še kamniškega okraja Jože Kovič-Krim. Za nekaj časa je prenehalo vsako organizirano delo. Del aktivistov se je popolnoma osamil, okoli 100 pa naj bi se jih v zimskem času predalo oziroma so bili zajeti. Med njimi je bilo precej članov partije.[56]

Od začetka leta 1945 je kamniško okrožje sodilo v pristojnost štajerskih pokrajinskih forumov. Da bi obnovili politično delo in razbite forume, je Ob K KPS za Štajersko februarja 1945 za začasnega sekretarja imenoval Ivana Franka in zatem marca 1945 v okrožje poslal za sekretarja Franca Polha-Izaka. Aprila so OK KPS obnovili. Sestavljali so ga sekretar Franc Polh, Ivan Frank, Miran Keršmanc, Dora Čepeljnik in Nada Praprotnik. Obnovili so tudi oba okrajna komiteja. Skupno število legalnih in ilegalnih članov KPS je v drugi polovici aprila znašalo 36. Na terenu sta delali le dve celici, po ena pa na kurirski postaji in v tehniki. Na terenu je bilo še nekaj članov, a partijski forumi z njimi niso imeli zvez.[57]

Zaradi močne navzočnosti nemškega vojaštva organizacij na terenu ni bilo mogoče obnoviti. Do konca vojne so uspeli utrditi predvsem okrožne forume. V začetku maja 1945 je Ob K KPS imenoval za članici še Jeleno Hočevar-Jelko in Mihelco Kokalj-Dragico (prva je delala v OK SKOJ Dravograd, druga v OK SKOJ Maribor) in Praprotnikovo poklical nazaj na Ob K SKOJ za Štajersko, vendar je spremembe prehitel konec vojne.[58]

---

56 AS 1495, Zbirka gradiva komitejev KPS in odborov OF na Gorenjskem: Poročili Ivana Franka 4. 3. 1945 in 24. 3. 1945 Ob K KPS za Štajersko, a. št. 16304 in 16305; Poročilo Franca Polha 3. 4. 1945 Ob K KPS za Štajersko. Kamniški zbornik VII, str. 250–258; AS 1639, Oblastni komite KPS za Štajersko, šk. 654/VI, Pismo Ivana Franka 20. 2. 1945 Ob K KPS za Štajersko.

57 AS 1495: Zapisnika sej OK KPS Kamnik 19. 4. 1945 in 25. 4. 1945, a. št. 16312 in a. št. 16316; Poročilo Franca Polha 17. 4. 1945 Ob K KPS za Štajersko, a. št. 16311. AS 1639, šk. 654/VI, Dopis Ob K KPS za Štajersko 24. 2. 1945 OK KPS Kamnik.

58 AS 1495, Pismi Ob K KPS za Štajersko 3. 5. 1945 in 5. 5. 1945 OK KPS Kamnik, a. št. 16321 in a. št. 16325.

TANJA STERGAR

OD USNJARSKEGA TEHNIKUMA DO GIMNAZIJE
IZ ZGODOVINE DOMŽALSKEGA SREDNJEGA ŠOLSTVA

Izobraževanje in raven izobraženosti prebivalstva sta pomembna kazalca razvitosti družbe in Domžale so tudi z razvojem šolstva, zlasti pa seveda z razvito obrtjo, industrijo, trgovino, rastjo prebivalstva, s svojo župnijo in z javnimi ustanovami, že na prelomu iz 19. v 20. stoletje presegle agrarno okolje tedanjega kamniškega okraja. K razglasitvi za trg leta 1925 je pripomogla tudi razvita prosvetna dejavnost, saj je bila redna osnovna (ljudska) šola, ki je v Domžalah delovala že od leta 1864, leta 1920 povišana v šestrazrednico, leto dni kasneje pa je bila ustanovljena Obrtno-nadaljevalna šola Domžale.[1] Prav tako so – čez sedeminštirideset let – Domžale izpolnjevale kriterije za uvrstitev med mesta, kamor jih je upravna zakonodaja uvrstila leta 1952, seveda znova zlasti zaradi razcveta industrije, obrti in trgovine, pa vendar tudi zaradi razvoja na šolskem področju, saj je bil samo štiri leta prej, leta 1948, ustanovljen Usnjarski tehnikum Domžale.

Šolstvo je tesno povezano z razvojem družbe – vpliva nanj in je od njega odvisno. Domžale so z novostmi in s spremembami v srednješolskem izobraževanju lep primer, kako se šolstvo prilagaja potrebam industrije, interesom družbe in politike, željam mladih ... Kratek pregled številnih programov, izobraževanj za najrazličnejše poklice, njihovo ustanavljanje in ukinjanje, združevanje šol, preimenovanje, bo pokazal prav to.

Zadnja potrditev, da so Domžale izobraževalno središče, ki gre v korak s časom, je gimnazija, ki je bila ustanovljena 7. februarja 2002.[2] Izobraževanje v gimnazijah je trenutno najbolj popularno in med mladimi najbolj zaželeno, zato ne preseneča, da so si tudi Domžale prizadevale pridobiti ta program in približati gimnazijo bodočim dijakom, ki bi se morali sicer voziti v Ljubljano ali Kamnik. Gimnazijci se v Domžalah zdaj šolajo šele tretje leto, kar res ni posebna tradicija, vse drugače pa je s poklicnim izobraževanjem, ki sledi potrebam obrti in industrije ter spremembam v družbi že več kot 80 let.

Po prvi svetovni vojni, ko je zaradi izgube velikega trga nekdanje Avstro-Ogrske začela propadati slamnikarska industrija, in po gospodarski krizi v 30-ih letih, se je v nekaterih opuščenih tovarnah pričela proizvodnja usnjarsko-galanterijskih izdelkov. Slamnikarstvo – simbol Domžal – so počasi zamenjale tudi papirniška, kemična in tekstilna industrija ter "pestra drobna obrt" in "živahna trgovina", kot je zapisal že Anton Melik. Več kot polovica prebivalstva je živela od industrijske in obrtne dejavnosti,[3] zato je bilo dokaj logično in pričakovano, da je ljubljanski oddelek ministrstva za trgovino in industrijo Kraljevine SHS 30. novembra 1921 ustanovil **Obrtno-nadaljevalno šolo Domžale**, ki jo je v šolskem letu 1921/22 obiskoval 101 vajenec. Med drugo svetovno vojno in nemško okupacijo je šola še vedno delovala, prav tako po vojni, ko se je nadaljevalo šolanje vajencev kovinarske, torbarske, lesne in nekaterih

1 Miroslav Stiplovšek, *Razglasitev Domžal za trg leta 1925 : Ob razstavi v počastitev osemdesetletnice*, (dalje: Stiplovšek, Razglasitev ...) Domžale 2005, str. 1–7.

2 Sklep o ustanovitvi hrani arhiv Srednje šole Domžale (dalje: ASŠD ...).

3 Stiplovšek, *Razglasitev*, str. 22/23.

drugih strok.[4] Obrtno-nadaljevalna šola – imenovali so jo tudi kar **vajeniška šola** – je obstajala do 31. avgusta 1961. Takrat je bila skupaj z vajeniško šolo v Mengšu ukinjena, ustanovljen pa je bil **Strokovni izobraževalni center Domžale**.[5] Osnovni dejavnosti šole sta bili periodično in poklicno šolanje vajencev kovinarske stroke, torbarjev, sedlarjev in jermenarjev, ob tem je potekalo še izobraževanje odraslih, razširjeno dejavnost pa je predstavljala delavnica kovinarske stroke.

V tem času je v mestu že deloval **Usnjarski tehnikum Domžale**, ker se je že takoj po drugi svetovni vojni pokazala potreba po bolj izobraženih delavcih, po srednje kvalificiranih usnjarjih. Pred tem so si morali namreč bodoči delavci v usnjarstvu, če so seveda imeli dovolj denarja, srednjo in visoko izobrazbo pridobiti v tujini – na Češkem, Slovaškem, v Nemčiji, Franciji, Belgiji. Doma je bilo izobraževanje kadrov prepuščeno usnjarskim mojstrom in vajeniškim šolam (kakršna je bila npr. Obrtno-nadaljevalna šola Domžale), ki pa so bile za usnjarsko stroko povečini slabše usposobljene. Obstajala je le ena delovodska šola, in sicer na Visokem pri Sarajevu.[6] Po drugi svetovni vojni je bilo kar 55% vse državne usnjarske industrije v Sloveniji oziroma v Domžalah, kjer je bila usnjarska tradicija dolga že več kot sto let, in ker je bila tu tudi podržavljena Pollakova tovarna usnja z dvema usnjarskima obratoma, je bilo smiselno bodočo srednjo usnjarsko šolo ustanoviti prav v Domžalah.

Generalna direkcija za kožu i gumu v Beogradu in Glavna direkcija za usnje in čevljarsko industrijo v Ljubljani sta leta 1948 tako ustanovili Tehnikum. V prvi letnik se je vpisalo nekaj deset dijakov iz vseh delov tedanje države.[7] Zaradi prostorskih težav je pouk na začetku potekal kar v I. osnovni šoli Domžale, eno učilnico in spalnice za dijake pa so uredili nad staro Pollakovo usnjarno. Hkrati so gradili novo usnjarno, ki je bila dokončana leta 1949 in takrat se je lahko začel tudi praktični pouk. Potekal je v pritličju, v prvem in drugem nadstropju so bile učilnice in spalnice. V izpraznjenih prostorih nad staro usnjarno so uredili še nekaj učilnic, kemični laboratorij, zbornico, direktorjevo pisarno.[8] Konec januarja 1955 je šola dobila dijaški dom za 120 dijakov, leto dni kasneje – leta 1956 – pa je bila v okviru Usnjarskega tehnikuma za krajši čas ustanovljena tudi **vajeniška šola**.[9]

Usnjarski tehnikum Domžale se je 9. septembra 1956 preimenoval, postal je **Tehniška srednja usnjarska šola Domžale (TSUŠD)**. Dejansko ni šlo le za šolo, ampak za širšo ustanovo oziroma zavod, saj je bil poleg šole tudi Inštitut za usnjarstvo, zraven pa so spadali še industrijski obrat, dijaški dom ter strokovna komisija za pomočniške in mojstrske izpite usnjarske stroke. V tovarni usnja je bilo zaposlenih po trideset kvalificiranih in polkvalificiranih usnjarjev. Poslovanje je bilo urejeno tako, da je tovarno vodil strokovni kader, z dohodki pa so vzdrževali tudi vse omenjene ustanove, v katerih so bili zaposleni diplomirani inženirji tehnologije, direktor, tehnični vodje obratov in predavatelji.[10]

4 Stane Stražar, "Izobraževanje in razvoj šolstva", tipkopis (hrani avtorica) (dalje: Stražar, "Izobraževanje" ...).

5 ASŠD. Od leta 1949 je najprej eno, nato pa še drugo šolo vodil Milan Flerin.

6 Stražar, "Izobraževanje".

7 Prav tam; Marta Hrovatin in Edita Kurent, "Klepet s Francem Krebsom", v *50 let : od Usnjarskega tehnikuma do Srednje šole Domžale*, ur. Tanja Resinovič [Stergar] Domžale 1999, str. 26 (dalje: 50 let ...).

8 Prvi direktor je bil Franc Kumer, praktični pouk so, kot se spominja gospod Krebs, vodili Anton Mali, Franc Bolhar in mojster Vouk, prvi učitelji in profesorji pa so bili: Ivan Vizovišek, Anton Mali, Franc Bolhar, Milan Mehle, ga. Senica in g. Bukovec. Prav tam.

9 Stražar, "Izobraževanje".

10 Prav tam.

Hkrati z razvojem in izobraževanjem v usnjarski stroki (predelava surovih kož v usnje ali krzno) so se pojavljale tudi vse večje potrebe po izobraževanju v galanterijski stroki (izdelava izdelkov iz usnja: torbic, denarnic, listnic, kovčkov) in zlasti po šolanju kadrov s srednjo izobrazbo. Pred drugo svetovno vojno so se namreč galanteristi (vajenci) lahko šolali na različnih šolah – na Šoli za umetno obrt, Šoli oblačilnih strok ..., vendar je bilo strokovnega pouka na teh šolah bolj malo. Prvi samostojni galanterijski oddelek je bil ustanovljen septembra 1946 in je imel tudi že izdelan program strokovnih predmetov, vendar so ga lahko obiskovali le tisti, ki so živeli v Ljubljani ali bližnji okolici. Podobno je bilo tudi pri izobraževanju za druge poklice, zato je od 1950. do 1955. leta šolanje vajencev potekalo tako, da so imeli dvakrat tedensko pouk splošnih predmetov na svoji vajeniški šoli, ob koncu šolskega leta pa so se vajenci posamezne stroke (iz vse Slovenije) zbrali na določenem mestu, kjer naj bi v šestih tednih predelali tudi strokovno snov, kar pa je bilo seveda nemogoče. Zato se je že v šolskem letu 1954/55 začelo v Domžalah samostojno šolanje galanteristov – pri Obrtno-nadaljevalni oz. vajeniški šoli je bil ustanovljen galanterijski oddelek.[11] Srednješolsko izobrazbo pa so si lahko pridobili od leta 1960, ko so bili oddelek in delavnice ustanovljeni tudi na Tehniški srednji usnjarski šoli Domžale.

Zaradi izobraževanja galanteristov je 22. avgusta 1961 šola dobila novo ime – **Tehniška srednja usnjarska galanterijska šola Domžale (TSUGŠD).**[12] Izobraževanje galanteristov se je začelo že septembra 1960, oddelek pa so ustanovili na pobudo tovarne Toko. Sploh je bilo pokroviteljstvo Toka za šolo življenjskega pomena, saj ni imela ne delavnic ne priročnikov za pouk strokovnih predmetov in zlasti nobenih finančnih sredstev, zato je bilo 23. junija 1960 sklenjeno, da prevzamejo status ustanoviteljev šole takratne tovarne Toko, Torbica in Usnjeni izdelki (kasneje Galant). Omenjena podjetja so morala zagotoviti tudi financiranje, strokovne kadre, opremo šolskih delavnic ter priročnike za poučevanje strokovnih predmetov.[13]

Učenci, ki so se želeli vpisati v prvi letnik, so morali imeti opravljeno osemletko ali ustrezno nižjo strokovno šolo.[14] Po štirih letih izobraževanja so dobili naziv usnjarski ali galanterijski tehnik. Zanimivo je, da je odbor za usnjarsko stroko pri svetu oblačilnih strok Gospodarske zbornice SR Slovenije šele pet let pozneje, na seji 18. decembra 1969, sprejel tako profil usnjarski tehnik kot tudi profil galanterijski tehnik. Osnove predmetnika in osnove učnih načrtov za oba poklica pa je strokovni svet Zavoda za šolstvo SR Slovenije sprejel 4. maja 1972 in s tem sklepom so prenehali veljati začasni predmetnik in učni načrti iz leta 1968.[15] Seveda pa je šola imela interni predmetnik in učne načrte že na začetku izobraževanja. V šolski kroniki, v kateri je popisano obdobje od 5. 9. 1961 do 17. 4. 1965, beremo, da so imeli npr. bodoči galanterijski tehniki v štirih letih šolanja kar štiriindvajset predmetov – splošne predmete: slovenski jezik, zgodovino delavskega gibanja, gospodarski zemljepis, telesno vzgojo, predvojaško vzgojo, higieno, temelje družbene ureditve FLRJ, nemški jezik in strokovne predmete: psiho-

11 Prihodnje leto si je strokovna komisija v Domžalah pridobila tudi izključno pristojnost opravljanja strokovnih izpitov kvalificiranega in visokokvalificiranega kadra na področju Slovenije. Baldo Miklavčič, *10 let galanterijskega oddelka na Tehniški srednji usnjarski galanterijski šoli* (Domžale 1970) (dalje: 10 let ...).

12 Stražar, Izobraževanje.

13 Miklavčič, *10 let*. Ravnatelji, ki so se zvrstili na TSUGSŠ, so bili Oton Jurko, Boris Lenček, Tone Hribar in Miha Šutej.

14 Prav tam.

15 *Osnove predmetnika in učnih načrtov za poklic galanterijski tehnik*, Domžale 1973.

logijo dela, matematiko, fiziko, elektrotehniko, organsko kemijo, anorgansko kemijo, tehnično risanje, strojne elemente, strojeslovje, tehnologijo usnja, pomožna sredstva, modelarstvo, tehnologijo galanterije, likovno umetnost in estetiko, ekonomiko in organizacijo podjetja ter praktično delo. Slednjega so imeli dijaki največ – v prvem letniku šestnajst, v drugem štirinajst, v tretjem dvanajst in v četrtem enajst ur tedensko. Veliko je bilo tudi modelarstva – vsa štiri leta po šest ur na teden. Kar nekaj predmetov so imeli samo leto ali dve, vsa štiri leta pa so dijaki imeli še tehnologijo galanterije, likovno umetnost in estetiko, matematiko, nemški jezik, slovenski jezik in telesno vzgojo. Predmetnik iz leta 1972 je zmanjšal število vseh predmetov na dvajset: v njem ni bilo več higiene, psihologije dela, elektrotehnike, organska in anorganska kemija sta bili združeni v en predmet – kemijo, prav tako tehnično risanje in strojni elementi v tehnično risanje s strojnimi elementi, nov predmet je postalo varstvo pri delu, likovno umetnost in estetiko je zamenjalo industrijsko oblikovanje, zgodovino delavskega gibanja zgodovina, predvojaško vzgojo obramba in zaščita, temelje družbene ureditve FLRJ pa družbena ureditev SFRJ. Ostalih trinajst predmetov je ostalo – vsaj imensko – nespremenjenih.[16]

Med najpomembnejšimi je bil seveda praktični pouk, kjer so nastajali izdelki. Dijaki prve generacije bodočih galanterijskih tehnikov so ob koncu šolskega leta 1962/63 (torej v tretjem letniku) pripravili razstavo, o kateri je poročal tudi domžalski časnik *Občinski poročevalec:*

V okusno aranžiranih prostorih so učenci vseh treh letnikov razstavili vse artikle, ki spadajo v njihovo stroko, od denarnic do kovčkov in modernih ženskih torbic. Oblika in kvaliteta izdelkov dokazujeta, da je bila ustanovitev galanterijskega oddelka upravičena, da bodo tehniki te stroke, katerih naša industrija usnjene galanterije doslej ni imela, dobili dovolj teoretičnega in praktičnega znanja, da bodo lahko prevzeli odgovorne naloge v proizvodnji, ki v veliki meri dela za izvoz in je zato delo v tej panogi našega gospodarstva še toliko zahtevnejše.

Razstavljeni izdelki so bili vsi res kvalitetni, še toliko pomembnejše pa je dejstvo, da so učenci vse izdelke tudi sami modelirali in zanje napravili vso tehnično dokumentacijo. Razstava dokazuje visoko praktično znanje in prizadevnost učencev, daje pa vse priznanje tudi učnemu kadru, ki je v razmeroma kratkem času šolo afirmiral in ji dal potrebno avtoriteto.[17]

Prva generacija galanterijskih tehnikov je šolanje končala junija 1964. Tudi tokrat so maturanti oziroma absolventi (dijake zaključnega letnika Tehniške srednje usnjarske in galanterijske šole so imenovali ali absolventi ali maturanti, izraza pa so rabili sinonimno) pripravili razstavo in v OP beremo: "Razstava praktičnih izdelkov letošnjih prvih maturantov je pokazala visoko raven okusa in obvaladnje /sic!/ oblikovanja materiala in predstavlja korak naprej v kvaliteti in oblikah".[18]

V prihodnjem šolskem letu je delo teklo po že skoraj ustaljenem ritmu. Absolventi so na koncu šolskega leta znova razstavljali svoje diplomske izdelke, o čemer poroča tudi OP: "Razstava, ki postaja že nekakšna tradicionalna oblika zaključka dela vsake nove generacije, je vnovič potrdila, da lahko dosežemo z načrtnim šolanjem novih kadrov pomembne rezultate. Med posameznimi izdelki je obiskovalec lahko našel nekaj zelo solidno izvedenih del ..." Prvič pa beremo tudi o sicer stalni problematiki financiranja: "Ob pregledu opravljenih del bo obiskovalec, ki pozna in zna ceniti vloženi trud dijakov in predavateljev na eni strani ter še vedno nerešene probleme financiranja

16 Prav tam; ASŠD, "Šolska kronika za obdobje od 5. 9. 1961 do 17. 4. 1965", rokopis.

17 *Občinski poročevalec : glasilo Socialistične zveze delovnega ljudstva* (dalje: OP ...), 25. 6. 1963.

18 OP, 25. 6. 1964.

strokovnih šol na drugi strani, za slednje težko našel opravičilo. Šola je vnovič dokazala, da bi od odgovornih velikokrat zaslužila več pozornosti."[19]

Kljub temu, da je v naslednjih letih ni dobila, še lokalni medij ni poročal o njej, bi bilo napak misliti, da učitelji in dijaki na šoli niso bili aktivni. Sodelovali so na strokovnih ekskurzijah, športnih dnevih, prijateljskih srečanjih z drugimi srednjimi šolami, kjer so ponavadi potekala športna tekmovanja, pripravljali so proslave ob državnih praznikih – tako vsako leto pred 29. 11., saj so se sicer na "dan republike" začele krajše počitnice, ob kulturnem dnevu in dnevu žena, pred praznikom dela in za 25. 5.,"dan mladosti".[20] Tako so sooblikovali utrip mesta, hkrati pa obiskovali prireditve, ki so se odvijale v Domžalah. Vendar ogled večernih sploh ni bil tako samo po sebi umeven. Gojenci dijaškega doma so imeli horo legalis, ki pa so jim jo za obisk kulturnih prireditev lahko podaljšali. Tako so na primer 20. 3. 1962 v godbenem domu prisluhnili *Večeru domačih popevk*.[21] Tudi tekmovanja so odražala duh časa – bilo je zlasti veliko športnih, dijaki pa so se pomerili še na okrajnem prvenstvu predvojaške vzgoje, kjer so streljali z bojno puško in metali bombe. Dijak TSUGŠD je leta 1962 zasedel prvo mesto.[22] Februarja prihodnje leto so zaradi pomanjkanja goriva celo podaljšali "semestralne počitnice", kar je tudi odražalo stanje države v tistem času.[23] Še celo spremljanje učnega uspeha dijakov je bilo drugačno – ne v smislu doseganja točk oziroma procentov, pač pa v objavljanju tako imenovanih rang list, in sicer glede na uspeh celotnega razreda in posameznikov, tako najboljših kot tudi najslabših dijakov po razredih, česar danes tudi zaradi varovanja osebnih podatkov šole ne počnejo.[24]

Že konec 60-ih so se v domžalskem šolstvu pripravljale nove spremembe. TSUGŠ so pestile finančne težave, vendar med mladimi zanimanje za izobraževanje v usnjarski ali galanterijski stroki ni upadlo, verjetno tudi zaradi možnosti zaposlitve. V *Občinskem poročevalcu* beremo:

Medtem ko je možnost zaposlitve galanterijskih tehnikov bolj specializirana, saj prihajajo v poštev samo tovarne galanterijskih izdelkov, in njej pripadajoče obrti, imajo usnjarski tehniki izredno široko možnost udejstvovanja, ker so v bistvu kemijski tehniki, specializirani v usnjarsko smer. Tako so absolventi zaposleni ne le v industriji usnja, trgovini s surovimi kožami, industriji pomožnih usnjarskih sredstev, industriji obutve, temveč tudi v kemični industriji (industriji barv, lakov, maščob, prehrambeni industriji, industriji zdravil itd.), kliničnih laboratorijih, inštitutih ...[25]

Poleg rednih oddelkov je potekala še večerna šola z usnjarskimi in galanterijskimi oddelki ter dvoletno intenzivno šolanje za tujce. V Domžalah se je izobrazilo okoli 20 indonezijskih, alžirskih in egiptovskih usnjarjev in inženirjev. Na seminarje pa so prihajali strokovnjaki iz Indije, Bolgarije in Egipta.[26]

Vzporedno s TSUGŠ, ki je bila štiriletna tehniška šola, je od leta 1961 obstajal tudi Strokovni izobraževalni center Domžale, ki je nadomestil nekdanjo obrtno-nadaljevalno oziroma vajeniško šolo. Čez osem let, in sicer 3. julija 1969, je Strokovni izobraževalni

---

19 OP, 15. 6. 1965.

20 ASŠD, "Šolska kronika za šolsko leto 1961/1962", "Šolska kronika za šolsko leto 1962/1963", "Šolska kronika za šolsko leto 1963/1964", "Šolska kronika za šolsko leto 1964/1965", rokopisi.

21 ASŠD, "Šolska kronika za šolsko leto 1961/1962", rokopis, 17.

22 Prav tam, 25.

23 Prav tam, 49.

24 ASŠD, "Šolska kronika za šolsko leto 1961/1962", "Šolska kronika za šolsko leto 1962/1963", "Šolska kronika za šolsko leto 1963/1964" in "Šolska kronika za šolsko leto 1964/1965", rokopisi.

25 Posebna številka OP, 20. 7. 1967.

26 OP, 15. 6. 1969.

center spremenil naziv in zavod se je preimenoval v **Poklicno šolo Domžale.**[27] Do nove spremembe pa je prišlo 29. marca 1972, saj se je Poklicna šola Domžale preimenovala v šolo z imenom **Poklicna kovinarska in usnjarsko galanterijska šola Domžale.**[28]

TSUGŠ pa se je zaradi pomanjkanja denarja konec 60-ih znašla v popolnoma nevzdržni situaciji. Takrat so jo sestavljale štiri enote, in sicer usnjarsko-galanterijska srednja šola, ki je bila edina v Jugoslaviji, proizvodni obrat usnja, inštitut za usnjarstvo in šolski internat z menzo. V letu 1969 sta slabo poslovala zlasti proizvodni obrat in internat, zato je bil na seji razširjenega sveta zavoda sprejet sklep, da se razpiše referendum, na katerem "so se morali vsi člani, ki so se referenduma udeležili, odločiti ZA razdružitev, tj. zato, da naj bi se dosedanje delavnice odcepile od šole, internata in inštituta in se osamosvojile ali pa priključile h kakemu drugemu sorodnemu podjetju, ali pa PROTI razdružitvi."[29] Ker je večina upravičencev glasovala ZA, se je delavnica ločila od šole – priključena je bila podjetju Toko, ki si je pripojilo tudi Inštitut za usnjarstvo. Po splošnem mnenju je bila to najboljša rešitev.[30]

TSUGŠ se je s tem referendumom sicer rešila bremena delavnic, še vedno pa je ostalo veliko nerešenih vprašanj in težav v zvezi z internatom. V vseh teh letih je postala oprema že dotrajana in dom je bil potreben prenove, ob tem pa je bil najbolj pereč problem ogrevanja, saj internat ni imel svoje kotlarne, temveč mu je paro dobavljala šolska delavnica, ki pa je v začetku leta 1970 postala del tovarne Toko. Hkrati je bil dovod pare že tako dotrajan, da so morali pozimi 1972/73 zaradi popravil za teden dni prekiniti pouk, učenci, ki so bili iz oddaljenih krajev, pa so bivali v mrazu. In tudi sicer dom sploh ni imel garderobnih prostorov, bolniških sob, učilnic, družabnih prostorov, prostorov za rekreacijo, zelo pomanjkljive so bile sanitarije, nujno potrebno pa je bilo še povečati zmogljivosti, saj so se obetale spremembe v srednjem šolstvu – povečan obseg Poklicne kovinarske in usnjarsko galanterijske šole ter ustanovitev srednješolskega centra, ki bi poleg usnjarskih in galanterijskih izobraževal tudi ekonomske tehnike, po katerih se je kazala vse večja potreba. Zaradi tega je bilo upravičeno pričakovati večji priliv dijakov, ki bi jim bilo potrebno – če bi prišli iz oddaljenih krajev – zagotoviti tudi mesto v internatu.[31]

In potem so se začeli številni pogovori. V letu 1974 se je izkazalo, da za dom TSUGŠ, ki je po novem zakonu postal samostojen in se je preimenoval v Dijaški dom,[32] usnjarska industrija ni imela posebnega zanimanja, prav tako je bilo neugodno rešeno vprašanje financiranja s strani Republiške izobraževalne skupnosti, interes pa je pokazala kovinarska industrija, saj se je v Domžalah vedno bolj razvijalo strokovno šolstvo kovinarske smeri, ki se je začelo že na Obrtno-nadaljevalni in potekalo tudi na vseh šolah naslednicah. Postalo je torej jasno, da bo kovinarska industrija glavna nosilka investicij, katerih predračun je v letu 1974 zrasel že na 800 milijonov starih dinarjev.[33] Otvoritev novega prizidka je bila 8. oktobra 1974 in na slovesnosti je bilo med drugim povedano, da bo v prenovljenem in razširjenem objektu lahko bivalo 234 dijakov. Gradnjo, ki je stala 10 milijonov dinarjev, so financirali delavci podjetja IMP.[34] Dijaški

27 ASŠD.

28 ASŠD. Poklicno šolo Domžale in sprva tudi Poklicno kovinarsko in usnjarsko galanterijsko šolo Domžale je vodil Janez Velepec, za njim pa Milka Novak.

29 Prav tam.

30 OP, 15. 12. 1969.

31 OP, 20. 12. 1973.

32 OP, 19. 7. 1974.

33 Prav tam.

34 OP, 29. 11. 1976.

dom je bil povečan in prenovljen, a gradnja ni šla v korak s spremembami, ki so se v domžalski občini odvijale na področju srednjega šolstva.

Že leta 1972 so v okviru republiškega srednjeročnega programa na področju vzgoje in izobraževanja razpravljali o vprašanju srednjega šolstva v Domžalah, kjer sta bili le Poklicna kovinarska in usnjarsko galanterijska šola, ki je v triletnih programih teoretično in praktično izobraževala učence za poklice orodjar, rezkalec, strugar, strojni ključavničar, avtoklepar, puškar, ključavničar, stavbni ključavničar, sedlar in izdelovalec usnjene galanterije, ter Tehniška srednja usnjarska galanterijska šola, ki je v štirih letih teoretično in praktično izobraževala bodoče usnjarske in galanterijske tehnike.[35] Komisija, ki se je začela ukvarjati s tem, je ugotovila, "da bi bila v naši /domžalski/ občini najbolj potrebna šola, ki bi izobraževala strokovni kader širokega profila, konkretno ekonomske tehnike oz. administrativne delavce."[36] Organizacijskih možnosti za izpeljavo te potrebe je bilo več: "šolanje teh kadrov bi lahko potekalo v obliki dislociranega oddelka ljubljanske šole ali v okviru centra srednjih šol Domžale, ki bi vključeval tudi poklicno šolo /Poklicna kovinarska in usnjarsko galanterijska šola/ in STUGŠ /TSUGŠ – Tehniška srednja usnjarska galanterijska šola/, v okviru samostojne šole, ali v centru šol, ki bi vključeval tudi kamniško gimnazijo."[37] Dejansko so se v prihodnjih nekaj letih v praksi uresničile skoraj vse možnosti.

Leta 1973 je bil v zvezi s srednjo ekonomsko šolo sprejet dogovor, da "naj bo v Kamniku sedež šole, v Domžalah pa naj bi s 1. septembrom 1973 začeli z delom dislocirani oddelki ekonomske šole. Zato je potrebno čim prej pripraviti potrebne prostore v I. osnovni šoli v Domžalah. S tem je bil dan tudi odgovor ugibanjem, zakaj bomo porabili izpraznjeno šolsko poslopje v Domžalah."[38] Na razpis se je prijavilo 80 kandidatov iz domžalske in kamniške občine, po opravljenih sprejemnih izpitih pa se je v dva oddelka ESŠ v Domžalah vpisalo 67 učencev. V šolskem letu 1974/75 je bilo v prve letnike vpisanih 73 dijakov.[39] Že čez nekaj mesecev, 25. decembra 1974, je bil sprejet sklep, da se Tehniška srednja usnjarska galanterijska šola preimenuje v **Center srednjih šol Domžale**, saj sta ji bila od 1. januarja 1975 priključena oba domžalska oddelka ekonomske šole.[40]

Sredi 70-ih let so že potekali pogovori o usmerjenem izobraževanju. Takrat so bili nekateri prepričani, da bo šlo za "prvotno bistvo racionalnosti in racionalizacije, za razumno, smotrno in načrtno razporejanje in uporabljanje kadrov in sredstev, da bi dosegli večji učinek."[41] V praksi je to pomenilo združevanje srednjih šol – v Domžalah torej Centra srednjih šol in Poklicne kovinarske in usnjarske galanterijske šole Domžale. Prvo stopnjo usmerjenega izobraževanja je bilo potrebno uvesti do šolskega leta 1979/80, zato je bilo 22. junija 1979 sklenjeno, da se Poklicna kovinarska in usnjarsko galanterijska šola priključi Centru srednjih šol. Nastal je novi **Center srednjih šol Domžale**, ki je ohranil staro ime, a je zdaj združeval poleg oddelkov nekdanjih Tehniške srednje

35 *Uradni vestnik*, priloga OP, 15. 12. 1971, OP, 20. 12. 1972.

36 OP, 20. 12. 172. Ob tem se je potrebno spomniti, da se je izobraževanje ekonomistov v Domžalah začelo že v začetku šestdesetih let, in sicer na Delavski univerzi, ki je zlasti na podlagi interesa podjetij in v dogovoru z ESŠ iz Ljubljane, odprla oddelek za odrasle. Junija 1966 je uspešno zaključilo šolanje osemindvajset maturantov oziroma absolventov. OP, 15. 6. 1966.

37 OP, 20. 12. 1972.

38 OP, 10. 2. 1973. V članku "Ekonomska srednja šola v Domžalah", objavljenem v OP decembra istega leta, pa beremo, da so si za leto 1973 postavili cilj "... ustanoviti dislocirane oddelke Ekonomske srednje šole, katerih matična šola bi bila ljubljanska ESŠ ..." OP, 20. 12. 1973.

39 OP, 20. 12. 1973; OP, 5. 3. 1975.

40 ASŠD. Ravnatelj Centra je bil Miha Šutej.

41 *Uradni vestnik*, 5. 11. 1975.

usnjarske in galanterijske šole ter Ekonomske srednje šole še oddelke bivše Poklicne kovinarske in usnjarsko galanterijske šole.[42] Združitvi so takrat nasprotovali učitelji in vodstvi obeh šol.[43] Težave so bile številne, saj je bilo potrebno zagotoviti denar, izpeljati reformo programov usmerjenega izobraževanja, novi zakonodaji prilagoditi vse akte in pravilnike, poslabšali so se odnosi med zaposlenimi, razpis za ravnatelja je bil dvakrat neuspešen.[44] Vendar je novemu vodstvu uspelo izboljšati klimo na šoli, vpisati prvo generacijo strojnih tehnikov, ohraniti dinamičen utrip šole s pomočjo strokovnih ekskurzij, izletov, številnih krožkov in društev, glavna naloga in pridobitev pa je bila gotovo gradnja novih prostorov na eni lokaciji,[45] ki je svoj rezime dobila šele v šolskem letu 1989/90. Med tem so se znova spremenili izobraževalni programi na šoli in ponovno tudi ime.

Konec 70-ih let se je močno razmahnila proizvodnja usnjene konfekcije – izdelava oblačil iz usnja. In potrebe industrije so narekovale izobraževanje ustreznih kadrov, zato so na Centru srednjih šol začeli v usnjarstvu uvajati tudi konfekcijsko smer. Največ truda, znanja in energije je v reševanje začetnih težav vložila Tončka Hrastovec, ki je poučevala praktični pouk v konfekcijskih delavnicah vsa leta do konca. Sama se sicer spominja v glavnem lepih trenutkov, vendar so bili tisti prvi koraki velikokrat zelo naporni. Praktični pouk je do leta 1989 potekal v tovarnah, saj na šoli ni bilo konfekcijskih delavnic. Tovarne so pomagale tudi z materiali. Veliko strokovnih predmetov je bilo potrebno vpeljati na novo in zanje seveda ni bilo ustrezne literature. V šolskem letu 1981/82 so začeli na Centru srednjih šol Domžale z novim programom, ki je izobraževal za poklic usnjarsko krznarski konfekcijski tehnolog.

Ko se je vpis na konfekcijsko smer povečal, je postalo hud problem pomanjkanje učiteljev, ki bi imeli ustrezna znanja. Vendar je delo teklo in na koncu vsakega šolskega leta so tudi konfekcionarji – tako kot galanteristi – pripravili razstavo zaključnih izdelkov. Sprva so bile te razstave skupne, a je bilo vedno več učencev, ki so izdelovali lepa oblačila, zato so začeli usnjeno konfekcijo predstavljati posebej. Od leta 1985 so te predstavitve potekale v obliki modnih revij in oblačila, ki so jih učenci sešili, so tudi sami predstavili.[46]

Junija 1981 je bil v *Delegatskem obveščevalcu* objavljen članek, v katerem so bile navedene splošne informacije o usmerjenem izobraževanju in tudi o tem, katere poklice so si lahko pridobili učenci Centra srednjih šol. Izbirali so lahko med tremi smermi: kovinarsko in predelovalno usmeritvijo, usnjarskopredelovalno usmeritvijo in ekonomsko usmeritvijo s trgovinsko dejavnostjo. Najbolj pereč problem nove šole pa je bil gotovo ta, da je pouk potekal na štirih lokacijah – na Ljubljanski 58 (do jeseni 2005 domžalska knjižnica) so bili oddelki Ekonomske usmeritve, na Ljubljanski 110 (tega poslopja ni več) je potekal pouk nekdanje Poklicne kovinarske in usnjarsko galanterijske šole, na Ljubljanski 105 (nekdanje galanterijske in konfekcijske delavnice) praktični pouk kovinarjev – tam je bilo tudi nekaj učilnic in uprava šole, na takratni Cesti talcev 19/A (danes Cesta talcev 12) pa je potekala večina pouka nekdanje TSUGŠ. Poslopja so bila v glavnem že dotrajana, zato so nameravali zgradbi na Cesti talcev dozidati prostore "za celotno izvajanje pouka vseh treh usmeritev."[47] Ker šola sama ni

42 ASŠD; kot ravnatelja sta se na Centru zvrstila Marko Žerovnik in od leta 1981 Marjan Ogrinc.

43 Pogovor z Milko Novak, ki je bila na Poklicni kovinarski in usnjarsko galanterijski šoli nekaj časa tudi v. d. direktorja, marec, 1999.

44 Marjan Ogrinc, "Naslednja velika naloga je bila gradnja novih prostorov ...", v *50 let*, str. 35–36.

45 Prav tam.

46 Tončka Hrastovec, "Kako sem začela delati na usnjarski šoli", v *50 let*, str. 39–40.

47 *Delegatski obveščevalec*, 19. 6. 1981.

zmogla financirati projekta, za katerega bi bilo – po prvih ocenah – potrebno zbrati 200 milijonov dinarjev, so se začeli pogovori o občinskem samoprispevku, ki so trajali vse do leta 1984. Ves ta čas so tudi časopisi spremljali prostorsko problematiko Centra srednjih šol. Aprila 1984 je bil samoprispevek izglasovan.[48]

Vendar pa utrip na šoli seveda ni bil odvisen samo od prostorov in denarja, pomembnejša je bila iniciativa učiteljev in učencev. Tako je npr. v prvi polovici 80-ih na Centru srednjih šol deloval tudi literarni krožek. OP je aprila 1984 poročal o recitalu ciganske poezije,[49] naslednje leto pa o recitalu, "ki naj bi prikazal delo in ustvarjalnost slovenskega pesnika Srečka Kosovela, katerega 80-letnico rojstva smo praznovali v lanskem /1984/ letu." Sicer pa so mladi recitatorji pripravili tudi program ob dnevu republike, sodelovali so na občinskem srečanju Naša beseda, na otvoritvi razstave domžalskih likovnih umetnic ob dnevu žena ...[50] Najpomembnejši dogodek leta 1984 pa je bilo tekmovanje kovinarjev – 17. festival dela v Loznici (Srbija) – na katerem so učenci tekmovali v 35-ih poklicih. Dijaki Centra srednjih šol so osvojili dve bronasti medalji.[51]

V šolskem letu 1984/85 so na Centru srednjih šol prenehali izvajati programe ekonomske usmeritve s trgovinsko dejavnostjo, smeri blagovni manipulant, prodajalec in komercialni tehnik, saj so bili oddelki nekdanje Ekonomske šole priključeni kamniški ekonomski šoli in 1. marca 1985 je bil sprejet sklep, da Center srednjih šol preneha obstajati, šola naslednica pa je dobila naziv **Srednja kovinarska in usnjarska šola Domžale**.[52] Učence je izobraževala v dveh usmeritvah – kovinarskopredelovalni in usnjarskopredelovalni. Pouk je potekal na treh lokacijah. Dobra stran šole pa je gotovo bila možnost udejstvovanja v številnih krožkih, kakršni so bili "folklorni, strelski, obrambni, recitacijski, šahovski, likovni, literarni, marksistični, ritmični, foto, prometni, aktiv Rdečega križa, šolsko športno in šolsko kulturno društvo."[53]

V šolskem letu 1987/88 so s sredstvi samoprispevka iz leta 1984 začeli graditi nove delavnice in učilnice za praktični pouk, ki so rasle na Ljubljanski 105.[54] Slovesna otvoritev je bila 28. oktobra 1988 in z novim poslopjem so bili urejeni prostorski problemi za izvajanje praktičnega pouka, ki je od tedaj potekal na eni lokaciji.[55]

Šolsko leto 1987/88 je bilo tudi sicer pestro, saj so se učenci kovinarske usmeritve znova udeležili Festivala dela mladih, tokrat v Mariboru, in osvojili eno četrto mesto ter dober ekipni rezultat, učenci usnjarske usmeritve pa so ob koncu šolskega leta pripravili že tradicionalno modno revijo in razstavo izdelkov, na kateri so si obiskovalci lahko ogledali tudi krznen plašč in toaletno torbico, izdelka, s katerima sta dve dijakinji na srečanju usnjarskih delavcev v Slovenj Gradcu osvojili tretje mesto.[56]

Aprila 1988 je bil dograjen prizidek v pritličju šole na takratni Cesti talcev 19/A (danes 12), v zvezi z reševanjem prostorskih problemov pa je bilo prelomno leto za Srednjo kovinarsko in usnjarsko šolo Domžale gotovo leto 1989. Januarja tega leta so namreč začeli graditi še en velik prizidek, v katerem je bilo predvidenih 1.743 m² skupnih površin za nove učilnice, kabinete, knjižnico s čitalnico ... Na začetku šolskega leta 1989/90 so se učenci in učitelji preselili v nove učilnice v prizidku. Slovesna otvo-

48 OP, 26. 4. 1984.
49 Prav tam.
50 OP, 18. 3. 1985.
51 OP, 29. 6. 1984.
52 ASŠD. Ravnatelj je bil sprva Marjan Ogrinc, leta 1990 pa ga je nasledila Marijela Lebinger.
53 OP, 1. 4. 1985.
54 OP, 4. 12. 1987.
55 OP, 23. 11. 1988.
56 OP, 29. 8. 1988.

ritev pa je bila šele 27. novembra, saj so jo združili z občinsko proslavo ob državnem prazniku. Novi prostori so predstavljali res izjemno pomemben dosežek, saj so bili plod dolgoletnih prizadevanj, hkrati pa so modernejše in bolje opremljene učilnice, kabineti, knjižnica dvignili raven pouka. K slednjemu so prav tako pripomogle strokovne ekskurzije. OP je npr. poročal, da so si oktobra 1989 dijaki strojne usmeritve ogledali tovarno Unior v Zrečah, čez približno leto dni pa proizvodni proces v celjskem Emu, Kozjansko, Podčetrtek in Olimje.[57]

V prvi polovici 90-ih je življenje in delo na Srednji kovinarski in usnjarski šoli Domžale potekalo v okviru načrtov, ki so predvidevali tudi promocijo šole. Za vse srednje šole, torej tudi za še vedno edino domžalsko, je postala pomembna predstavitev izobraževalnih programov in poklicev osnovnošolcem. Poleg klasičnih informativnih dni in obiskov na osnovnih šolah, so začeli izdelovati tudi manjše publikacije, zloženke ...[58] Dijaki usnjarske smeri so ob koncu šolskega leta še vedno pripravljali tradicionalne modne revije in razstave izdelkov, sodelovali pa so – tako kot dijaki strojništva – tudi na številnih sejmih in tekmovanjih. Odhajali so na strokovne ekskurzije ali pa so imeli predstavitve na šolah kot npr. junija 1991, ko je podjetje Primex iz Nove Gorice na šoli izvedlo enotedensko demonstracijo programske opreme, "saj je za današnjega strojnega tehnika poznavanje krmiljenja obdelovalnih strojev z računalnikom nujno."[59]

Vsako pomlad so dijaki pripravili zaključni ples, še naprej so si ogledovali tovarne – na koncu šolskega leta 1990/91 Muro, pripravljali modne revije in razstave galanterijskih izdelkov. Začeli so tudi sodelovati na sejmih, julija na sejmu obrti v Domžalah, kjer so dijaki kovinarske usmeritve postavili del opreme in učil za sodoben pouk regulacij in krmiljenj s pomočjo računalnikov, dijaki usnjarske usmeritve pa pokazali najlepše kreacije svojih zaključnih izdelkov.[60]

Sicer pa je začetek 90-ih prinesel spet novo spremembo šolskega sistema. Konec je bilo usmerjenega izobraževanja in uvajali so se novi programi. V šolskem letu 1991/92 se je začel izvajati obrtni program šolanja, ki je v tem šolskem letu potekal le v Domžalah in Mariboru. "Ker se je takšno šolanje izkazalo za kakovostno, so domžalske in mariborske izkušnje s pridom uporabili tudi na drugih šolah", je optimistično zapisal domžalski *Slamnik*.[61] Ena od posledic reform je bilo tudi novo preimenovanje. 8. oktobra 1992 je Srednja kovinarska in usnjarska šola Domžale dobila ime, ki ga ima še danes – **Srednja šola Domžale (SŠD)**.[62]

V prvi polovici in sredi 90-ih se je zlasti na usnjarski smeri zgodilo veliko pozitivnih sprememb, čeprav je vzporedno z novostmi in posodobitvami v šolstvu usnjarska industrija vse bolj propadala in je bilo interesa za poklice te stroke vedno manj. Kljub temu so bile v veliki meri posodobljene učilnice za praktični pouk, pri kreiranju in izdelovanju kolekcij pa je ravnateljica naredila pomemben korak, saj sta z dijaki in učitelji praktičnega pouka začeli sodelovati tudi modni oblikovalki (najprej Tanja Podbevšek, nato Stanislava Vauda), ki sta dvignili estetski nivo in dosegli večjo usklajenost konfekcijskih in galanterijskih izdelkov ter modne revije zaključnih izdelkov zelo približali profesionalnim. Učenci niso več predstavljali svojih izdelkov le na šoli, ampak

57 OP, 18. 10. 1989; OP, 22. 11. 1990.

58 *Slamnik*, 12. 11. 1992.

59 *Slamnik*, 6. 6. 1991.

60 Prav tam in *Slamnik*, 12. 7. 1991.

61 *Slamnik*, 27. 7. 1994. V članku beremo tudi poročilo s svečanosti ob podelitvi spričeval prvi generaciji monterjev, ki se je izobraževala po novem obrtnem programu.

62 ASŠD. Ravnateljica je bila do leta 1998 Marijela Lebinger, v šolskem letu 1998/99 je postal v. d. ravnatelja in nato ravnatelj Viktor Jemec, februarja 2003 pa je bil na to funkcijo izvoljen Marko Mlakar.

tudi izven nje. Prvič maja 1993, ko so pripravili modno revijo v hotelu zdravilišča Medijske toplice na Izlakah.[63]

V šolskem letu 1993/94 se je na šoli bistveno razširila paleta izobraževalnih programov. V okviru poklicno-tehniškega izobraževanja sta bila uvedena dva diferencialna programa: usnjarskopredelovalni in strojni tehnik. To je bila novost, ki je dijakom po treh letih poklicne šole omogočila pridobitev naziva tehnik Na SŠD je bil pogoj za vpis v diferencialni program opravljena triletna šola usnjarske ali kovinarske smeri, če je bil vpis prevelik, tudi dovolj visok uspeh, dijak pa je v naslednjih dveh letih, torej skupaj petih, pridobil tehniško izobrazbo. Poleg tega si je šola še vedno prizadevala za širjenje in razvijanje srednjega šolstva v Domžalah, zlasti v smislu tehniške gimnazije, vendar ideje in želje niso bile realizirane.

Prenova šolstva se je kazala v pestrih šolskih in obšolskih dejavnostih. Na Institutu Jožef Stefan je bil organiziran projektni seminar *Nauči se podjetništva*.[64] Šola se je dvakrat uspešno predstavila na Gospodarskem razstavišču v Ljubljani, na Sejmu mode, kjer so bile na ogled kreacije iz usnja in na sejmu Učila '94, kjer so dijaki prikazali pouk krojenja oblačil s pomočjo računalnika.[65] 19. aprila istega leta so dijakinje, ki so nastopile tudi kot manekenke, na modni reviji slovenskih srednjih šol tekstilne in usnjarske usmeritve v Festivalni dvorani v Ljubljani, požele val navdušenja, saj je njihova kolekcija resnično vzbudila pozornost:

Domžalske učenke so dobile enotno pohvalo poznavalcev in obiskovalcev za obe vrsti oblikovanja. Najprej je pet manekenk pokazalo umirjene, a vendar ekstravagantne modele iz svetlega usnja. Nato so prikazale še šest temnih oblačil, ki so po domiselnosti, provokativnosti, vpadljivosti in drugačnosti izstopale iz celotne predstave. Ni čudno, da so bliskali fotoaparati in so bile fotografije objavljene domala v vseh časopisih. Svojskost je dajala oblačilom kombinacija usnja in kovine; materialov, s katerimi delajo učenci Srednje šole v Domžalah. Pločevino so oblikovali učenci v strojnih delavnicah, oblačila pa seveda pri pouku usnjarske in krznarske konfekcije in galanterije.[66]

Šolsko leto so na Srednji šoli Domžale zaključili s tradicionalno razstavo in modno revijo, prihodnje leto pa so znova sodelovali na modni reviji srednjih tekstilnih in usnjarske šole.[67]

V usnjarskih usmeritvah so se sredi 90-ih dogajale nove spremembe, saj je bila leta 1996 Srednja šola Domžale vključena v program Phare – začela je sodelovati pri prenovi programov poklicnega izobraževanja v usnjarski usmeritvi z namenom približati izobraževalni sistem obstoječim sistemom v državah članicah Evropske unije. Na željo Obrtne zbornice Slovenije so člani projekta pripravili mojstrske izpite za področje usnjarstva in dualni način izobraževanja, ki je na nek način pomenil vrnitev k vajeniškemu sistemu šolanja. Vrnitev v preteklost se je med drugim pokazala v poimenovanju dijakov, ki so znova postali vajenci. Praksa naj ne bi bila več samo v okviru pouka, ampak tudi pri obrtnikih. Poleg novih programov je projekt predvideval še izobraževanje učiteljev, posodabljanje opreme in vzpostavitev stikov s šolami, kjer podobni programi že potekajo. Program Phare je potekal tri leta, a kljub številnim pridobitvam (npr. nova računalniška oprema za krojenje, Internet) in trudu ni dosegel želenega učinka, saj je konec 90-ih usnjarska industrija v veliki meri propadala – ne le pri nas,

63 *Slamnik*, 17. 6. 1993.
64 *Slamnik*, 27. 4. 1994.
65 *Slamnik*, 25. 3. 1994.
66 *Slamnik*, 20. 5. 1994.
67 *Slamnik*, 17. 6. 1994; *Slamnik*, 26. 5. 1995.

ampak tudi v Evropi. Zato ni bila prav nič presenetljiva reakcija osmošolcev, ki se jim usnjarski poklici niso zdeli več dovolj privlačni in perspektivni. Tako zaradi pomanjkanja interesa ni bilo vpisa v dualni način izobraževanja, ki ga torej šola kljub interesom Obrtne zbornice ni nikoli izvajala.[68]

Druga polovica 90-ih je torej minila v znamenju propadanja paradne veje domžalske industrije in obrti v drugi polovici 20. stoletja, vzporedno s tem pa je seveda upadel interes za usnjarske poklice in vpis v te programe je bil vedno manjši. Učitelji so si zelo prizadevali vzbuditi zanimanje med mladimi, obiskali so številne osnovne šole, pripravili slikovite zloženke, zanimive informativne dneve, vendar s pičlim izkupičkom. Dijaki, ki so se izobraževali v usnjarstvu so sicer še vedno redno sodelovali na državnih tekmovanjih srednje usnjarske in tekstilnih šol Slovenije ter kreirali in izdelovali kolekcije, ki so jih predstavljali na razstavah, Mednarodnem obrtnem sejmu v Celju, sejmu Narava – zdravje, na modnih revijah. Vsako leto so tudi sodelovali na zaključni prireditvi slovenskih srednjih tekstilnih šol in usnjarske šole "Moda kot mavrica", zadnjič leta 2001.[69]

Kljub klavrnim razmeram v gospodarstvu je šolsko leto 1998/99 minilo v znamenju petdesetletnice tehniškega izobraževanja usnjarjev v Domžalah, saj je bil leta 1948 ustanovljen Usnjarski tehnikum. Aprila je šola zato izdala posebno publikacijo in pripravila proslavo z recitalom in modno revijo, ki je prikazala prerez dosežkov dijakov in učiteljev v usnjarstvu. Žal je bila hkrati tudi njegov labodji spev. V naslednjem šolskem letu ni bilo več vpisa v program Usnjarskopredelovalni tehnik.

V strojništvu je bila situacija boljša, interes za številne poklice, za katere so se lahko dijaki izobraževali na SŠD v 90-ih ni upadel, čeprav se je bilo tudi na tem področju potrebno prilagoditi interesom mladih na eni in države na drugi strani. Če so lahko dijaki še pred desetletjem pridobili poklice strugar, frezalec, konstrukcijski ključavničar, varilec, monter vodovodnih, hladilnih, klima in plinskih napeljav, finomehanik in urar, puškar, klepar – krovec, avtoklepar, avtomehanik ..., se od septembra 2004 izobražujejo le še za slednjega in za strojnega mehanika ter instalaterja strojnih instalacij.

Precejšnjo novost v strojništvu je pomenil dualni sistem, uveden v šolskem letu 1997/98, po katerem so se dijaki – zdaj po dolgih desetletjih spet vajenci – teoretično izobraževali v šoli, praktično pa v šoli in pri delodajalcu. Program je seveda zahteval prilagoditve predmetnikov, pogodbo z delodajalcem ... V nasprotju z neuspelim poskusom na usnjarstvu je v strojništvu dualno izobraževanje zaživelo. Začelo se je tudi šolanje po skrajšanem programu, kasneje preimenovano v nižje poklicno izobraževanje, ki je trajalo le dva letnika in pol, vendar se je na šoli izvajalo le kratek čas. Lahko pa dijaki že od šolskega leta 1993/94 po triletnem programu nadaljujejo šolanje v diferencialnem programu, ki traja še dve leti, in po opravljeni poklicni maturi pridobijo naziv strojni tehnik.

Sredi 90-ih, v šolskem letu 1995/96, se je na šoli začelo še izobraževanje v triletnem programu trgovec. V Domžalah, ki so bile že več kot sto let središče živahne trgovinske dejavnosti, so se dijaki tako prvič lahko izučili za prodajalce. In zanimanje za ta poklic v naslednjih desetletju ni bistveno upadlo. Ko je prva generacija prodajalcev pridobila poklic, je že imela možnost nadaljevati izobraževanje v dvoletnem diferencialnem pro-

---

68 Marija Zupančič, "Sodelovanje Srednje šole Domžale v programu Phare", v *50 let*, str. 51–52.

69 ASŠD, "Šolska kronika za šolsko leto 1998/1999", "Šolska kronika za šolsko leto 1999/2000", "Šolska kronika za šolsko leto 2000/2001" in "Šolska kronika za šolsko leto 2001/2002", rokopisi; *Slamnik*, 9. 10. 1998, *Slamnik*, 24. 6. 1999 in *Slamnik*, 22. 6. 2001; Petra Weissbacher, "Moda fashion 99" v *Tekstilec* 42, št. 1–2 (1999), str. 65; Eva Hassl, "Moda na sprehodu skozi Ljubljano" v *Naša žena*, št. 6 (1999).

gramu, ki se je začel v šolskem letu 1998/99, in si pridobiti naziv ekonomsko-komercialni tehnik.

Novi in prenovljeni programi dijake usmerjajo v številna šolska in državna tekmovanja tako na področju stroke kot tudi splošno-teoretičnih predmetov, učenci pa še raje sodelujejo v številnih krožkih, kot na primer literarni, gledališki, šahovski, astronomski, matematični ..., projektih, kakršen je projekt EKO šola, šolsko glasilo, na razstavah, proslavah, ki potekajo tudi v sodelovanju z Glasbeno šolo Domžale.[70]

Da se aktivnosti, posodobitve, spremembe, novosti nikoli ne nehajo, dokazuje tudi dogajanje zadnjih let. Začetek novega tisočletja je namreč minil v znamenju prizadevanj za pridobitev novih, zahtevnejših programov. To je bil znova odgovor na splošne interese sodobne družbe, ki podpira čim višjo izobraženost mladih. Hkrati mnogim po končanem šolanju ne ponuja možnosti zaposlovanja. Te tudi tehniki marsikdaj ne dobijo, zato nadaljujejo izobraževanje na višjih strokovnih šolah in Srednja šola Domžale jim je skušala približati tudi to. Že sredi 90-ih je poskusila pridobiti višješolski program za poklic prodajni inženir, vendar ideja ni zaživela.[71] Ko so leta 2004 na šoli opravili analizo zaposlitvenih možnosti v lokalnem gospodarstvu, je ta pokazala potrebo po inženirjih strojništva in poslovnih sekretarjih, zato se je domžalska srednja šola začela pripravljati za ustanovitev višje strokovne šole s tema programoma. Prostorsko-kadrovski pogoji so sicer izpolnjeni, interes imata tako šola kot občina, dosti dlje pa se niti po letu dni ni premaknilo.

Z gimnazijo je šlo hitreje, saj se je zanjo poleg šole in občine zavzela tudi država. Domžalčani so idejo seveda navdušeno pozdravili, prav nasprotna pa je bila – pričakovano – reakcija Kamnika in tamkajšnjega šolskega centra, ki se je bal zlasti zmanjšanega vpisa dijakov v prvi letnik. Domžalski osnovnošolci pa tudi tisti iz občin Trzin, Mengeš, Moravče, Lukovica, Komenda, ki so želeli šolanje nadaljevati na gimnaziji, so se morali voziti v Ljubljano ali Kamnik in bi jim gimnazija v Domžalah seveda močno skrajšala pot. Hkrati pa se zaradi vse manj številčnih generacij vnema pravi "boj" za pridobitev dijakov, ki na gimnazijah sicer še ni tako brezupen kot na poklicnih šolah, nikakor pa obstoječe gimnazije niso naklonjene ustanavljanju novih, saj jim slednje prevzamejo del dijakov. Najburnejše razprave so potekale pozimi 2001/2002. Kamniška občina je odločitev šolskega ministrstva, da bo domžalskemu srednješolskemu središču dodelil tudi program splošne gimnazije, sprejela zelo negativno. Očitki so leteli na vse strani in na najrazličnejša področja – da so informacije prikrivali, da odločitev ni ne smotrna ne v skladu z razvrščanjem programov po posameznih regijah, da po nepotrebnem uvaja dodatne proračunske stroške, da občina Domžale ne more biti soustanoviteljica, ker je lahko le mestna občina, to pa Domžale niso, da ima kamniška gimnazija že petdesetletno tradicijo in da naj Domžale ostanejo pri poklicnem izobraževanju, da je odpiranje gimnazije ob poklicni šoli vprašljivo, celo, da SŠD ne izpolnjuje materialno-kadrovskih pogojev in jo spremlja slab renome.[72] Zagovorniki pa so argumentirali, da se v obeh občinah povečuje priseljevanje, da se na splošno veča zanimanje za izobraževanje v gimnazijah, da ima ustrezne kadrovske in materialne pogoje za izobraževanje v tem programu seveda tudi domžalska srednje šola, da so izkušnje z novonastalimi gimnazijami (na primer v Litiji, Ormožu, Kočevju) pozitivne,

---

70 ASŠD, "Šolska kronika za šolsko leto 1997/1998", "Šolska kronika za šolsko leto 1998/1999", "Šolska kronika za šolsko leto 1999/2000", "Šolska kronika za šolsko leto 2000/2001", "Šolska kronika za šolsko leto 2001/2002", "Šolska kronika za šolsko leto 2002/2003" in "Šolska kronika za šolsko leto 2003/2004", rokopisi.; *Slamnik*, 28. 5. 1999 in *Slamnik*, 3. 3. 2000.

71 Mariela Lebinger, "Pregled razvoja Srednje šole Domžale v zadnjih osmih letih", v *50 let*, str. 38.

72 *Delo*, 19. 12. 2001 in *Novice*, 17. 1. 2002.

da se bodo dijaki gotovo z veseljem uro ali dve manj vozili v šolo in da je konkurenca pravzaprav vedno dobrodošla.[73]

Trdnega namena, da gimnazija v Domžalah bo, negativna mnenja niso omajala in tako je 31. 1. 2002 ustanovitveni akt Srednje šole Domžale sprejela vlada Republike Slovenije, 6. 2. 2002 pa še občinski svet Občine Domžale. Na osnovi tega sklepa se je SŠD reorganizirala v zavod z dvema organizacijskima enotama, in sicer gimnazijo ter poklicno in strokovno šolo. 7. februarja 2002 je bil tako sprejet sklep o ustanovitvi javnega vzgojno-izobraževalnega zavoda **Srednja šola Domžale** (s kratico SŠ Domžale).[74] Za pripravo na informativni dan je ostalo bolj malo časa in na razpis v marcu se je tisto leto na 60 razpisanih mest prijavilo le 39 kandidatov, vendar so po drugem krogu prosta mesta zapolnili in prva generacija gimnazijcev je začela z izobraževanjem 1. septembra 2002. V naslednjih letih je interes naraščal, tako da sta bila oba prva letnika v šolskem letu 2004/2005 nadstandardno številčna, marca tega leta pa se je na gimnazijo prijavilo kar 85 dijakov, tako da si je šola prizadevala pridobiti še tretji oddelek. Ker je Ministrstvo aprila prošnjo zavrnilo, bo prvič potrebna omejitev vpisa.

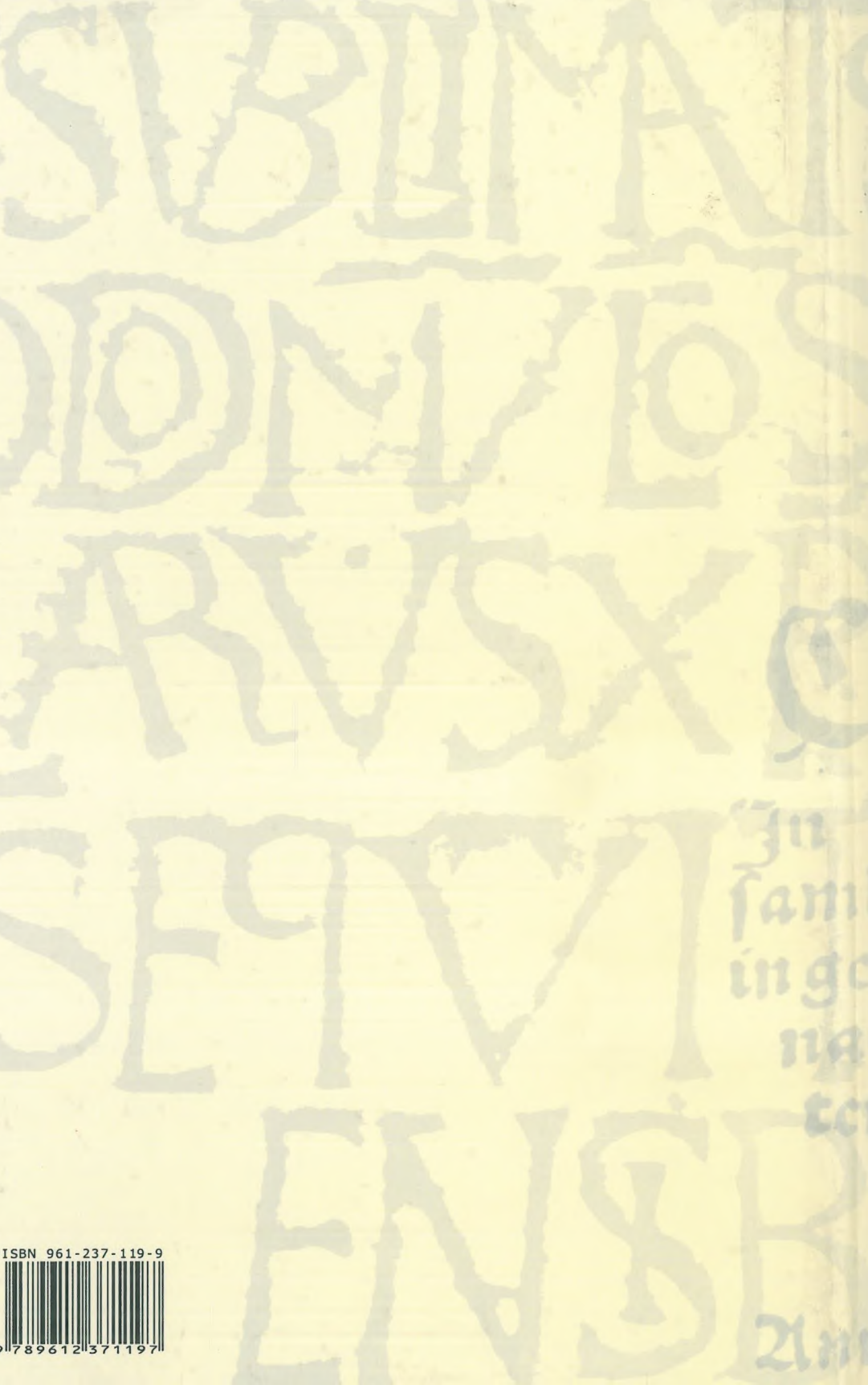
Gimnazija je torej zaživela in čeprav so oddelki nabito polni, celo nadstandardni, in delo temu primerno težje, poteka pouk v sodobno opremljenih učilnicah, kajti za SŠ Domžale je bilo zelo ugodno, da je bila soustanoviteljica Občina Domžale, ki je s finančnimi sredstvi krepko pripomogla k prenovi in posodobitvi učilnic (zlasti za naravoslovje in računalništvo), laboratorijev in ureditvi okolice. Zato se zdi realnejša kot kdaj koli prej tudi izgradnja telovadnice, za kar si je SŠ Domžale – oziroma njene predhodnice – začela prizadevati že daleč v preteklem tisočletju.

Ker pouk tako kot vedno v zgodovini te šole poteka na več lokacijah, je najem prostorov za športno vzgojo ne samo hud finančni zalogaj, ampak tudi precejšnja ovira za izvajanje obšolskih športnih dejavnosti. Kljub temu te potekajo, SŠ Domžale se je priključila tudi popularni Šolski košarkarski ligi. Poleg tega gimnazijci, ki jih je bilo v šolskem letu 2004/2005 že 190 (vseh dijakov pa 837), sodelujejo pri mnogih krožkih, kot so računalniški, astronomski, šahovski, dramski, pri šolskem glasilu, programu MEPI (Mednarodno priznanje za mlade), ves čas se lahko fakultativno učijo ruščino, se udeležujejo šolskih, regijskih in državnih tekmovanj iz matematike, zgodovine, maternega in tujih jezikov, pripravljajo proslave, predstave, projekte in se poleg tega izobražujejo na taborih, delavnicah, ekskurzijah doma in po svetu. V duhu sodobnejših pristopov k učenju in poučevanju je bila šola povabljena k projektu didaktične prenove, ki uvaja v pouk modernejše metode in tehniko, zahteva učitelja, ki je ne samo strokovno in didaktično podkovan, ampak gre v korak s časom, in dijaka, ki mora poleg baze podatkov usvojiti tudi številne spretnosti in veščine, kar zahteva aktivnega, sposobnega in odgovornega človeka, takšnega, kakršnega potrebuje hitra družba 21. stoletja.

---

73 Prav tam.

74 ASŠD. V. d. direktorice zavoda in ravnateljice gimnazije je bila najprej Jožica Polanec, od januarja 2003 pa je direktor zavoda in ravnatelj gimnazije Primož Škofic.

ISBN 961-237-119-9